

จักษกวาฬที่ปหนี

หอสมุดแห่งชาติ ตระกูลพระยาธรรมยาณี

94.3173

ส 391 ๑

กรมศิลปากร จัดพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๒๓

หอสมุดแห่งชาติกาญจนาภิเษก ๓๖๓

จกกวาฟที่ปนี

หอสมุดแห่งชาติ

ตรวจชำระเรียบเรียง

กรมศิลปากร จัดพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๒๓

กัณหาเป็นกวีที่แต่งกวีนิพนธ์ไว้มากมาย ทั้งร้อยแก้วและร้อยกรอง มีทั้งโคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน และกาพย์ฉบัง ๑๖

ปกรณัมที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ชำระและพิมพ์ขึ้นเป็นครั้งแรกเมื่อปีพุทธศักราช ๒๔๖๒ มีชื่อว่า กัณหาปกรณัม ซึ่งในชื่อของกัณหาปกรณัมนี้เอง ที่เราได้พบเรื่องราวที่น่าสนใจเกี่ยวกับกัณหาปกรณัมนี้ว่า กัณหาปกรณัมนี้เกิดจากการที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ชำระและพิมพ์ขึ้นเป็นครั้งแรกเมื่อปีพุทธศักราช ๒๔๖๒ มีชื่อว่า กัณหาปกรณัม ซึ่งในชื่อของกัณหาปกรณัมนี้เอง ที่เราได้พบเรื่องราวที่น่าสนใจเกี่ยวกับกัณหาปกรณัมนี้ว่า กัณหาปกรณัมนี้เกิดจากการที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ชำระและพิมพ์ขึ้นเป็นครั้งแรกเมื่อปีพุทธศักราช ๒๔๖๒ มีชื่อว่า กัณหาปกรณัม ซึ่งในชื่อของกัณหาปกรณัมนี้เอง ที่เราได้พบเรื่องราวที่น่าสนใจเกี่ยวกับกัณหาปกรณัมนี้ว่า

ท่านผู้รจนานี้ ปกรณัมนี้ คือท่านพระวิจิตรมาตรา เป็นพระเถระนักปราชญ์ชาวฉะเชิงเทรา รจนากัณหาปกรณัมนี้ที่เมืองเชียงใหม่ เมื่อมีมะโรง โทศก จุลศักราช ๙๙๒ ตรงกับพุทธศักราช ๒๐๖๓ นอกจากกัณหาปกรณัมแล้ว ยังได้รจนานี้ขึ้นอีก ๑ ชื่อ คือ นกขลุ่ยที่ปี่ อธิบายความในเมฆุตตม เวสสขุที่ปี่ อธิบายความในเวสสันดรชาดก สุธรรมาปถกฏิก้า อธิบายความในปกรณัมเชื้อสังฆาปถกฏิก้า ในจำนวนนี้ ที่ขึ้นชื่อว่าทุกเรื่อง เห็นจะเป็นเมฆุตตมที่ปี่ มีฉบับพิมพ์อักษรไทยบริบูรณ์แล้ว และมีฉบับแปลเป็นไทยอยู่ตามร้านหนังสือบ้าง ปัจจุบันนี้ใช้เป็นหลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรม แผนกบาลี ประโยค ๔-๕-๖

หนังสือกัณหาปกรณัมนี้ แบ่งเรื่องเป็น ๖ กัณฑ์ แสดงจักรวาลไทยสุรปถกฏิก้า หนึ่ง แสดงเรื่องแม่โพธิ์หาสมุทรกัณฑ์หนึ่ง แสดงเรื่องกัณหาปกรณัมหนึ่ง แสดงเรื่องภูมิต่าง ๆ เช่นนครสวรรค์เป็นกัณฑ์หนึ่ง และแสดงเรื่องเบ็ดเตล็ดที่เป็นที่สุกทัยอีกกัณฑ์หนึ่ง ท่านผู้รจนานี้ได้เลือกกับข้อความอันว่าด้วยเรื่องนั้น ๆ จากพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และปกรณัมพิเศษต่าง ๆ มาเรียบเรียงขึ้นเป็นรูปเรื่อง และแสดงบทประพันธ์ที่เก่าแก่ไว้บ้างในที่นี้

ว่าโดยลักษณะหนังสือ จักกวาทปนิมีรูปเรื่องคล้ายกับหนังสือไตรภูมิพระร่วง แต่คนทั้งหลายเคยเห็นจนจะรู้จักไตรภูมิพระร่วงดีกว่าจักกวาทปนิเป็นอันมาก ทั้งนั้นจะเป็นเพราะไตรภูมิพระร่วงเป็นเรื่องราวเป็นภาษาไทย ซึ่งคนทั่วไปอ่านเข้าใจได้ แต่จักกวาทปนิ รวบรวมเป็นภาษามอญ ซึ่งมีผู้อ่านได้อยู่ในวงแคบ จึงทำให้หนังสือสองเรื่องนี้เป็นที่รู้จักมานาน้อยแตกต่างกันอยู่

นอกจากยังมีข้อแตกต่างในลักษณะการเรียบเรียงเรื่องอีกประการหนึ่ง คือ ไตรภูมิพระร่วง เรียบเรียงเป็นโวหารของท่านผู้แต่งโคลงกลอน ไม่ได้บอกเล่าความตรงไหนตอนไหน นำมาจากกัมภีร์อะไร เพียงแต่ประมวลตำนานกัมภีร์อันเป็นต้นเค้าของเรื่องบอกไว้ในตอนสุดท้าย เฉพาะที่เกี่ยว ส่วนในจักกวาทปนิ ท่านแต่งชื่อกัมภีร์ที่อ้างไว้ทุกแห่ง ซึ่งเป็นลักษณะการเรียบเรียงหนังสือที่เรียกในปัจจุบันว่า วิธานนิพนธ์ นั่นเอง

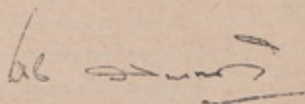
ท่านที่เกียติว่าไตรภูมิพระร่วง และเคยคิดว่าเรื่องนรกสวรรค์ เป็นนิยายที่คนโบราณแต่งขึ้นขึ้นกันไม่ให้ทำชั่ว และสอนให้ทำความดี หรือเห็นว่าความเชื่อเรื่องโลกเรื่องภูมิต่าง ๆ ในหนังสือเล่มนี้เป็นเรื่องเลื่อนลอยนั้น ถ้าได้อ่านจักกวาทปนิแล้วนั้น บางทีอาจจะคิดเห็นแตกต่างไปจากเดิม อย่างน้อยก็อาจจะเห็นได้ว่าความเชื่อและคติเหล่านั้น มิใช่เป็นมติของท่านผู้แต่งหนังสือไตรภูมิพระร่วงเอง หากแต่เป็นมคตินิยมที่ปรากฏอยู่ในกัมภีร์ตั้งแต่พระไตรปิฎกลงมา แม้ว่าความเชื่อเรื่องเหล่านี้ คนในยุคปัจจุบันอาจจะเห็นว่ายังล้าสมัยอยู่บ้าง แต่ถ้าได้ใช้พิจารณาตรวจสอบศึกษาพิจารณาให้ลึกซึ้งแล้ว ก็ย่อมจะพบแก่นสารได้เป็นแน่แท้ โดยชั้นค่าที่สุดการศึกษาความคตินิยมของคนโบราณ ซึ่งประวัติศาสตร์ได้แสดงหลักฐานไว้แล้วว่า ได้สร้างลัทธิถึงขั้นเป็นยุคประโชชน์ไว้แก่บ้านเมืองสืบทอดมานานับการนั้น ก็ย่อมจะเป็นอันถึงการแห่งความรู้ ได้ส่วนหนึ่ง

จักกวาทปนินี้ ได้มีนักศึกษาค้นคว้าและผู้สนใจมาชอค้นคว้าอยู่เสมอ จนถึงได้เขียนเป็นวิทยานิพนธ์แล้วก็มี แต่ยังไม่สมบูรณ์เลยอย่างเรื่อง ที่ว่าเป็นการลำบากที่ปกรณัมยังเป็นฉบับในลายอักษรขอมประการหนึ่ง แม้แต่อักษรขอมออกก็ยังต้องศึกษาค้นต่อไปในข้อที่เป็นภาษามอญยังมีได้แปลเป็นไทยอีกประการหนึ่ง

กรมศิลปากรเห็นประโยชน์อันจะพึงเกิดจากการจัดพิมพ์หนังสือนี้เสนอแพร่ ๓ ประการ คือเพื่อให้นักศึกษาจักกวาทปนิอักษรไทย สำหรับใช้ศึกษาค้นคว้าประการหนึ่ง ให้มี

หนังสือประเภทโลกศาสตร์เพื่อเผยแพร่และศึกษาแนวความคิดเรื่องโลกตามแนวศาสนาเพิ่มขึ้น
ประการหนึ่ง และเพื่ออำนวยความสะดวกแก่นักศึกษาและผู้สนใจค้นคว้าศึกษาวิชาประเภท
วรรณคดีบาลีอีกประการหนึ่ง จึงได้มอบให้นายทินกร ทองเสวก เปริอูธรรม ๕ ประโยค
สำนักวัฒนธรรม กรุงเทพฯ เป็นผู้คัดลอกจากอักษรขอมเป็นอักษรไทย ชำระและแปลเป็น
ภาษาไทยไว้ล่วงหน้าก่อน ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๑๓ และเมื่อจะพิมพ์ขึ้นในครั้งนี้ ได้มอบให้นาย
ทองชัย แสงสินชัย เปริอูธรรม ๕ ประโยค สำนักวัฒนธรรม ราชบุรี นักภาษาโบราณ
กองหอสมุดแห่งชาติ เป็นผู้ตรวจสอบค้นหาที่มาในภาคภาษาขอม และตรวจแก้สำนวนภาษา
ไทยที่ผิดเพี้ยนไว้ตามที่ปรากฏ

กรมศิลปากรหวังว่าหนังสือเล่มนี้จะอำนวยประโยชน์แก่นักศึกษา ตลอดจนผู้สนใจ
โดยทั่วไป.

(นายเดโช สวานานนท์)

อธิบดีกรมศิลปากร

หอสมุดแห่งชาติ

๑๕ พฤศจิกายน ๒๕๒๒

คำชี้แจงของผู้ตรวจชำระสอบทาน

กรมการศาสนา กระทรวงมหาดไทย ได้มีคำสั่งให้ตั้งคณะกรรมการตรวจชำระสอบทานพระธรรมวินัยขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๖๖ โดยมีพระยาธรรมสารเป็นประธานกรรมการ และมีพระยาธรรมสารเป็นกรรมการ

๑. ตำลฉบับใบลาน

๑. ตำลฉบับใบลาน มีฉบับใบลานอยู่ในหอสมุดแห่งชาติ ทั้งหมด ๕๐ ฉบับ คือ

๑. ฉบับต้องราชก หมายเลข ๒๔๗๑ มี ๑ ผูก เป็นหนังสือพิมพ์
๒. ฉบับต้องราชก หมายเลข ๒๖๕๖ มี ๑๐ ผูก
๓. ฉบับต้องราชก หมายเลข ๔๔๔๗ มี ๑๐ ผูก
๔. ฉบับทองทิพย์ หมายเลข ๔๔๔๘ มี ๑๐ ผูก
๕. ฉบับต้องราชก หมายเลข ๔๔๕๑ มี ๔ ผูก
๖. ฉบับต้องราชก หมายเลข ๕๐๒๐ มี ๑ ผูก เป็นหนังสือพิมพ์
๗. ฉบับราชทิพย์ หมายเลข ๕๑๑๓ มี ๘ ผูก
๘. ฉบับทองทิพย์ หมายเลข ๕๘๐๔ มี ๑๐ ผูก
๙. ฉบับต้องราชก หมายเลข ๕๘๐๗ มี ๔ ผูก
๑๐. ฉบับต้องราชก หมายเลข ๖๒๐๐ มี ๘ ผูก
๑๑. ฉบับต้องราชก ว.๔ หมายเลข ๖๕๑๒ มี ๔ ผูก
๑๒. ฉบับต้องราชก ว.๔ หมายเลข ๖๕๔๔ มี ๑๐ ผูก
๑๓. ฉบับรัตนคำไท ว.๓ หมายเลข ๖๕๔๕ มี ๑๐ ผูก
๑๔. ฉบับต้องราชก หมายเลข ๖๕๔๖ มี ๔ ผูก
๑๕. ฉบับต้องราชก หมายเลข ๖๕๔๗ มี ๑๐ ผูก
๑๖. ฉบับรัตนคำไท ว.๒ หมายเลข ๖๖๓๔ มี ๑๐ ผูก
๑๗. ฉบับรัตนคำไท ว.๓ หมายเลข ๗๑๔๔ มี ๑๐ ผูก

เมื่อศกฉบับที่ ๑ และที่ ๖ ซึ่งเป็นหนังสือพิมพ์ออกแล้ว คงเหลือฉบับที่ใช้เป็นหลักในการตรวจชำระได้ ๑๕ ฉบับ นอกจากนี้ เชื่อว่ายังมีฉบับที่เก็บไว้ในที่อื่น ๆ ซึ่งยังสำรวจไม่พบอีกมาก

๒. การตรวจชำระ

ในการชำระหนังสือพิมพ์ทั้งรายสัปดาห์และรายวัน รายสัปดาห์ หนังสือพิมพ์ไม่เก็บฉบับพิมพ์ย้อน และนอกจากฉบับอักษรโรมันแล้วก็ไม่เก็บฉบับอักษรอื่นใดให้ย้อนเทียบได้อีก ส่วนรายวันก็ยกหนังสือฉบับให้ตรวจสอบมากฉบับด้วยกัน ฉบับไหนไม่ชอบกล ก็สอบฉบับอื่นๆ เทียบดูก็ไม่เป็นเหตุการออกข้อเท็จจริง อีกประการหนึ่ง หนังสืออย่างกันกริทางๆ ไว้กลยทางเรื่อง เมื่อพบพิรุณตรงไหน ก็สามารถเอาคำกริทางที่ตรงกับที่เป็นอักษรไทย และฉบับอักษรอื่น ๆ มาสอบหาแก้ไขไปได้ทุกแห่ง เว้นแต่คำกริทางที่อ่านนั้น ยังไม่มีฉบับอักษรไทย และไม่อาจหาฉบับอักษรอื่นมาสอบทานได้ ก็จำต้องพิจารณาแก้ไขไปตามหลักภาษาและรูปความ ตามที่เห็นว่าควร

ในส่วนข้อความที่อ่านมาจากคำกริทางนั้น แม้คำกริทางนั้น ๆ จะมีฉบับพิมพ์อยู่แล้ว ก็ไม่ได้แก้ไขโดยคำให้ทรงตามฉบับพิมพ์เสียทั้งหมด เว้นแต่คำที่ออกมาอย่างนั้น วิปลาสจนเสียหลัก จึงจะแก้ไขไปตามฉบับพิมพ์ที่เห็นว่าถูก ทั้งนี้ โดยพิจารณาถึงข้อที่ว่า แต่โบราณนี้ การศึกษาอักษรไทยใช้วิธีทรงจำโดยรูปทรง และฉบับคำกริทางแล้วจึงกล่าวการจารตัวเมื่อ ซึ่งเป็นธรรมชาติของที่จะหาฉบับซึ่งถูกต้องตรงกันทุกตัวอักษรได้โดยยาก ท่านผู้ตรวจหนังสือเมื่อจะอ่านข้อความในคำกริทาง ก็คงจะอ่านเอาโดยความที่ใกล้เคียงจำไว้ มิใช่อ้างโดยเบ็ดในฐานที่คัดลอกตามตัวอักษร ถึงหากจะคัดลอกตามตัวอักษรจริง แม้คำกริทางเดียวกันมีหลายฉบับ แต่ละฉบับย่อมมีข้อบกพร่องแตกต่างกันไปมากบ้างน้อยบ้าง ความที่คัดลอกจากฉบับหนึ่ง อาจเกิดจากอีกฉบับหนึ่งให้เป็นธรรมชาติ กว้างเพี้ยนบ้าง คัดลอกผิดๆ คำตรงคำ ซึ่งออกมาอย่าง แม้จะผิดแตกต่างจากฉบับอื่นๆ ไป แต่ต่างกันความหมายอย่างเดียวกัน ต่างกันแต่ตัวอักษรเล็กน้อย อย่างนี้คงไว้ และการทรงจำนั้น เชื่อว่าจะเป็นการฝึกฝนให้รู้จักพิจารณาตรวจสอบ จะได้เห็นว่าฉบับพิมพ์เป็นอย่างไร ที่ท่านผู้ตรวจออกมาอย่างนั้นอย่างไร จักได้ใช้ปัญญาเลือกเฟ้นตัดสินดูเอาที่ถูกต้อง ทั้งยังเป็นการรักษามโนทัศน์ไว้โดยปริยาย เพื่อให้ทราบว่าความเช่นนี้ คำเช่นนี้ ท่านเคยทรงจำหรือเคยใช้เป็นเช่นนี้ ๆ ก็มี ดังนั้น ผู้ประสงค์จะอ่านภาษามคธในเชิงวิเคราะหศึกษาก็ควรระมัดระวัง ควรจะถามไปอ่านคำกริทางที่คัดลอกตามฉบับที่ออกมาอย่างนั้นด้วย

๓. การแปล

การแปลภาษามคธ มีนิยามเป็น ๒ แบบ คือ แปลโดยพยัญชนะ แปลทุกตัวอักษร แปลออกศัพท์ตามหลักไวยากรณ์ครบถ้วน แบบนี้เป็นวิธีแปลสอบไล่ของนักเรียน ไม่เหมาะที่จะอ่านเอาเรื่อง อีกวิธีหนึ่ง คือ แปลโดยอรรถ แปลเอาแต่ใจความ ไม่ใช่ออกศัพท์รู้งี้ต่าง ๆ ซึ่งการแปลโดยวิธีหลังนี้ ก็อาจทำได้ ๒ แบบ คือแปลรักษาสำนวนเดิม และแปลและเรียบเรียง จักกล่าวถึงฉบับนี้ แปลแบบรักษาสำนวนเดิม มีเรื่องเรื่องบางบางตอนโดยมุ่งจะให้เป็นที่ประโยชน์แก่ผู้ต้องการค้นคว้าศึกษาในเชิงภาษาและวรรณคดีชาติ แต่ผู้ต้องการจะอ่านเอาเรื่องก็สามารถอ่านได้ด้วย โดยไม่รู้สึกว่ารู้งี้ไปด้วยสำนวนโวหารวิค ๆ จนเกินไป

๔. การตรวจสอบกันหาที่มา

งานตรวจสอบและค้นหาที่มาในบาลีปกรณ์นั้น ผู้ที่เชี่ยวชาญเห็นสมควรจะทราบไว้ว่า ต้องใช้วิธีระมัดระวังและความสุ่มรอบคอบเป็นอย่างมาก บางครั้งต้องตรวจสอบหนังสือฉบับเป็นพัน ๆ หน้า เพื่อค้นหาข้อความเพียงประโยคเดียว หรือศัพท์เพียงคำเดียว โดยที่หนังสือ จักกล่าวถึงนั้นหาอ่านอย่างกัมภีร์ต่าง ๆ ไว้ตลอดทั้งเรื่อง ประมาณ ๑,๒๐๐๐ แห่ง ในการตรวจชำระและแปล จึงจำต้องตรวจสอบกับกัมภีร์ที่ทำเอาทุกแห่งไป ที่มาในหนังสือนี้ที่หาพบได้บ้างก็มาก หากยากก็ ที่หาแล้วยังไม่พบก็มี และที่อ้างกัมภีร์จากผลงานมาตรวจค้นไม่พบ เพราะยังไม่มีฉบับพิมพ์ หรือมีฉบับพิมพ์แล้วแต่ยังหาหนังสือ ไม่ได้ในเวลาที่จะตรวจค้น

ในการตรวจสอบกันหาที่มานี้ มีความลำบากกลางประการ เช่น อ้างข้อความโดยไม่บอกชื่อกัมภีร์บ้าง บอกแล้วว่า เป็นพระบาลี อรรถกถา หรือฎีกาเฉย ๆ บ้าง อ้างโดยย่อ แต่ท่านไม่ได้บอกว่าเป็นเนื้อ ทำให้หลงหาข้อความนั้น ๆ บ้าง อ้างชื่อกัมภีร์ผิดเพี้ยนกันไปบ้าง เฉพาะที่อ้างชื่อกัมภีร์ผิดเพี้ยนนี้ เป็นด้วยเขียนหรือคัดลอกกันเช่นนี้เองก็มี เป็นด้วยคัดลอกผิดพลาดก็มี เช่น นีนธวรวรรค เรียกเป็น นีนธวรรค บ้าง เรียกเป็น นีนธละ ซึ่งไปพ้องกับ คัมภีร์นีนธละ ในพระวินัยปิฎก และสันนิษฐานว่าปริพาชกนีนธสูตร ในสุตตนปิฎก เรียกเป็น มุนีสสูตร ซึ่งพ้องกับมุนีสสูตรในสุตตนปิฎกนั้นเองเป็นต้น ที่เป็นด้วยคัดลอกผิดพลาดก็มี เช่น กุลลาวกชาดก เขียนเป็น กุลนาลชาดก (มีชาดกชื่ออื่น แต่ไม่ใกล้เคียงความหมายก็อ้าง ที่ถูกต้องคือ อ้างกุลลาวกชาดก) มุนีสสูตร เขียนเป็น มณีสสูตร ปุรพาสสูตร เขียนเป็น มุรพาสสูตร เป็นต้น

อนึ่ง การตรวจสอบกันหาที่มา เป็นเหตุให้ได้แก้ไขคำแปลไปด้วยในครั้งนั้น เนื่องจากหนังสือนี้ได้แปลจนจบเสร็จจากตอนที่ตรวจสอบกันหาที่มาในภาคภาษามคธ ซึ่งทำกับแปลจากต้นฉบับที่ยังไม่สมบูรณ์พอ จึงมีข้อความที่คลาดเคลื่อนอยู่หลายแห่ง ซึ่งทราบได้ในเมื่อค้นพบที่มาและตรวจสอบกับกัมภีร์ที่ข้างนั้น ๆ แล้ว ลางแห่งต้องแก้รูปประโยคใหม่ ลางแห่งความในประโยคที่เอาจำไปปนอยู่ในอีกประโยคหนึ่ง ลางแห่งถึงต้องล้มความเดิมแปลใหม่ก็มี

๕. กัมภีร์อาภคตสถาน

กัมภีร์ที่ใช้กันหาที่มาในจักกวัตติปาณีนี พึงทราบว่า ใช้กัมภีร์ฉบับพิมพ์อักษรไทยเป็นหลัก ยกเว้นกัมภีร์ มหาวีร และ วิสศุပ္ปลาสนี ใช้ฉบับอักษรโรมัน เนื่องจากไม่มีฉบับพิมพ์อักษรไทย ส่วนกัมภีร์อื่น ๆ ที่ยังไม่ฉบับพิมพ์อักษรไทยนั้น จำต้องปล่อยไว้ก่อน เมื่อมีฉบับพิมพ์อักษรไทยขึ้นแล้วจะได้ตรวจสอบกันหาเพิ่มเติมในโอกาสต่อไป เพื่อความสมบูรณ์ของหนังสือ (คำอธิบายอักษรย่อชื่อกัมภีร์โปรดดูที่บรรณานุกรมท้ายเล่ม)

อนึ่ง เฉพาะกัมภีร์อภิธานปัทมปาฏิกา ซึ่งในจักกวัตติปาณีนีอ้างไว้หลายแห่งนั้น ปรากฏว่ามีอยู่ ๒ ชื่อ คือ อภิธานปัทมปาฏิกาสฐิ หรือเรียกสั้น ๆ ว่า สฐิ ชื่อหนึ่ง และ จตุรชุตตวรีน อีกชื่อหนึ่ง ที่เรียกชื่อ สฐิ นั้น มีฉบับพิมพ์อักษรไทยแล้ว ส่วน จตุรชุตตวรีน ยังไม่มีฉบับพิมพ์ กัมภีร์ ๒ ฉบับนี้ ได้ลองตรวจดูแล้ว ปรากฏว่า มีข้อความคล้ายคลึงกันมาก ต่างแต่ลักษณะการเรียบเรียง คือ สฐิ เรียงตามลำดับอักษรที่เป็นคำศัพท์ในอภิธานปัทมปาฏิกา อย่างเรียงพจนานุกรม ส่วนจตุรชุตตวรีน อธิบายความไปตามลำดับคำศัพท์ที่ปรากฏในอภิธานปัทมปาฏิกา เนื่องจากคำอธิบายศัพท์ในกัมภีร์ ๒ ชื่อนี้ ได้เรียงหรือเรียบเรียงเหมือนกัน และสฐิมีฉบับพิมพ์อักษรไทยแล้ว จึงใช้สฐิเป็นฉบับค้นหาที่มาในจักกวัตติปาณีนีไว้ก่อน ถ้าเมื่อจตุรชุตตวรีน ได้ชำระและพิมพ์แล้ว จึงจะได้ตรวจสอบเพิ่มเติมอีกส่วนหนึ่ง

๖. อักษรวิธ

อักษรวิธในส่วนภาคภาษามคธ ส่วนมากคงใช้ตามกฤษฎีแล้วในปัจจุบัน แต่บางคำ ได้พิจารณาเทียบกับหนังสือภาษามคธของกรมศิลปากร ที่ได้จัดพิมพ์ขึ้นในระยะเวลาถึง เช่น กัมภีร์อุปวิส (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางอนุ ทองไข่มุกด์ พ.ศ. ๒๕๐๑) และด้อยหลักามภังคสถานัน เช่น สุมพะ อมพะ ไร่เบ็น สุมพะ อมพะ สุนโท ไร่

เป็น ออุท มุฟุท ใช้เป็น มุโพท ถ้าจะถามว่าเหตุใดจึงใช้เช่นนี้ ขอตอบว่า การสะกดอย่างนี้จะใ้รูปที่ใกล้เคียงกับเสียงแท้ ๆ มากกว่า หนังสือรุ่นเก่าก็สะกดอย่างนี้ แม้ในโบราณอันเป็นต้นฉบับก็สะกดอย่างนี้เหมือนกัน อนึ่ง จากรูปว่า ดุเมพ เป็นคำหนึ่ง จะเห็นได้ว่า มุฟ เป็นอักษรสังโยค คือผสมกัน ถือเป็นอักษรตัวเดียว สระที่จะเป็นท่อน้ำของพยัญชนะผสม จึงต้องให้พยัญชนะผสมขึ้นอาคยในฐานะเป็นพยัญชนะตัวเดียว

ในส่วนภาษาไทย มีคำที่เขียนแปลกออกไปอยู่ ๒ คำ คือ คำว่า จักรวาล สะกดผิดจากพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๔๗๓ ซึ่งใช้ว่า จักรวาล ที่เป็นเช่นนี้เพราะท่านอธิบายไว้ในหน้า ๑ (ภาษาไทย) ของหนังสือนี้ว่า แปลง ล เป็น ฟ เท่ากับยืนยันว่าต้องใช้ ฟ สะกด เพื่อย่อตัวความมกท่านผู้รจนาก็ใช้ว่า จักรวาล ในหนังสือเล่มนี้ทุกแห่ง ทั้งเข้าใจว่าใช้เฉพาะในหนังสือเรื่องเท่านั้น มิได้มีความมุ่งหมายจะชักชวนให้ท่านผู้ใดคัดค้านแก้ไขของพจนานุกรมฯ หรือจะให้เกิดความสับสนในระหว่างเอกสารของทางราชการด้วยกันแต่ประการใด

อีกคำหนึ่ง คือชื่อทวีป อมรโคธาน ในหนังสือนี้ใช้ว่า อปรโคธาน แม้ในภาคภาษามคธก็ใช้เช่นนี้ด้วย คำนี้มีปรากฏในปกรณ์ฝ่ายเรา ที่พิมพ์เป็นอักษรไทยแล้วทั้ง ๒ อย่าง เป็น อมร- ก็มี เป็น อปร- ก็มี แต่ในอักขรวิธีที่พิมพ์เล่มนี้ หน้า ๕๒ (ภาษาไทย) ท่านยืนยันไว้ชัดเจนว่าต้องเป็น อปร- ไม่ใช่ อมร- จึงอนุเคราะห์ความมกท่านผู้รจนาก็เช่นกัน (ในปกรณ์ฝ่ายหม่า ลังกา และยุโรป คำนี้ปรากฏว่าเป็น อปร- ทั้งนั้น คิคอีกแห่งหนึ่ง ปกรณ์ฝ่ายไทยเรานิยมใช้อักษรขอม ตัว ปร กับตัว ม ในอักษรขอมนี้ต่างกันเพียงขีดใต้กลางเท่านั้น ถ้าพลั้งเผลอไปอักษร ๒ ตัวนี้ก็สับสนกันได้ง่ายมาก และมีปรากฏอยู่เสมอ ๆ ท่านผู้รจนาจักกวาทที่พิมพ์จึงต้องอ่า เพื่อมิให้เกิดความเข้าใจผิดพลก)

๑. ผู้ให้คำปรึกษา

ในระหว่างที่ตรวจสอบกันที่หมา และแก้ไขคำแปลภาษาไทยนั้น ผู้ตรวจชำระสอบทานก็สอบถามและหาวิธีท่านผู้ทั้งหลายท่าน และผู้ที่กรุณาให้คำปรึกษาและตอบคำถามอย่างละเอียดมากเป็นพิเศษ คือ นาวาอากาศเอก (พิเศษ) แยม ประพัฒน์ทอง ได้กรุณาแก้ไขข้อสงสัยทั้งในภาคภาษามคธและคำแปล ตลอดจนอธิบายคำที่เข้าใจยากหลายแห่งหลายประการให้ฟัง ผู้ตรวจชำระสอบทานขอกราบขอบพระคุณท่านผู้ทั้งหลายเป็นอย่างสูงไว้ ณ ที่นี้ด้วย

กิตฺตนปฺลุต

ปณามลลดา

องฺเก

๑

ปจฺมกณฺหา

จตุทวฬสฺรปาทินิหฺเตส -

๑-๕

ทฺตฺยิกณฺหา

ปฬลนินิหฺเตส -

๖-๒๕

ธินรฺกดา

๖

อฺกนฺธวาทิกดา

๑๐

หิมนฺตาทิปุทฺทกดา

๑๘

จกฺกวฬปุทฺทกดา

๒๕

ตฺตฺยิกณฺหา

ปฬลนินิหฺเตส -

๒๖-๕๓

ธมฺมทฺทกดา

๒๖

สวรฺกดา

๔๑

สวณฺตีกดา

๔๕

โปกฺขรณฺยาทิกดา

๕๐

จตุทฺตกณฺหา

ทฺธิปนินิหฺเตส -

๕๔-๘๘

นทาทีปจกฺกุก

๕๔

ธมฺมทฺททีปวณฺณนา

๕๖

อฺกนฺธทฺททีปวณฺณนา

๘๒

ปวิคฺคทีป

๘๘

ปัญจมกคณา

ภุมินิเทศ -

๑๐-๑๘๕

ก. อปายภุมิกถา	๑๐
๑. นิเวศภุมิกถา	๑๗
(๑) มหานิเวศภุมิกถา	๑๗
(๒) อุตตมนิเวศภุมิกถา	๑๐๓
(๓) โสภณนิเวศภุมิกถา	๑๑๔
๒. อธิษฐานภุมิกถา	๑๑๕
๓. เปตวิธภุมิกถา	๑๒๘
ข. เทวภุมิกถา	๑๒๙
๑. สหภุมิกถา	๑๒๙
(๑) เทวสหภุมิกถา	๑๒๙
(๒) เทวภุมิสหภุมิกถา	๑๓๒
(๓) อ. กามาวจร เทวา	๑๓๓
(๔) รูปาวจร เทวา	๑๓๔
(๕) อรูปาวจร เทวา	๑๓๘
๒. ภุมิสถาปุปา	๑๔๐
๓. อสุรภุมิกถา	๑๔๐
(๑) สหภุมิกถา	๑๔๐
(๒) อสุรภุมินิเวศภุมิกถา	๑๔๔
อสุรสหภุมิกถา	๑๔๗
อสุรเชษฐภุมิกถา	๑๔๘
๔. อ. กามาวจรเทวภุมิกถา	๑๕๓
(๑) ภุมินิเทศภุมิกถา (๑)	๑๕๓

	อรรถ
(๒) ชากาตูกกตา (๑)	๑๕๗
(๓) จาคุมหาราชิกกตา (๑)	๑๕๗
(๔) ศาวกีสัททเทวคตา (๒-๖)	๑๖๕
๕. พุรหมกตา	๑๘๑

ฉกฏกคณา

ปิกคณกวินิจจุต -

	๑๘๖-๒๒๘
๑. ชายุกตา	๑๘๖
(๑) มนุสสาณมาญ	๑๘๖
(๒) เทวานมาญ	๑๘๘
(๓) เวนธิกานมาญ	๑๙๒
(๔) ชายูปิกคณเก	๑๙๕
๒. ชากาตูกตา	๑๙๖
๓. ภูมิกคณคตา	๒๐๒
๔. รุกคตา	๒๐๗
๕. โลกคตา	๒๑๑
๖. โลกธากคตา	๒๑๔
๗. ชนคคตา	๒๑๘

จกฺวาทปนี

จกฺกวาฬที่ปณี

นโม ทสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

ปณามคาถา

อนนฺตํ จกฺกวาฬํ เว	เขมวาทํ อตฺตํ
นควา สทฺธมฺมสํกมฺตํ	โลกวิทุํ อนนฺตํ
นํวากนฺตํ สาทคฺคํ	คเหตฺตวํ สมาภึ
กวิสุตํ สํโหระคฺคํ	จกฺกวาฬทํที่ปณี
อนุสฺสยุยา นิสํเมต	อนิํ ติเกต เจกตฺตํ.

ปฐมกถา-จกฺกวาฬสรวาทีนิกุเทศ

สตฺถ จกฺกวาฬํ นาม โลกธาตุํ วุฑฺฒนํ อจฺจกถาสุ* “ติ สทฺธมฺมํ
เอกํ จกฺกวาฬํ เอกา โลกธาตุ”ติ. กถฺวีกาสุปฺ^๒ “จกฺกวาฬนฺตํ โลกธาตุ. ตา ติ
เนมิเมตฺตสทฺธมฺมํ จกฺกวาฬปทฺทเทเน สมนฺตโต ปริวิจฺจกฺกตา จกฺกวาฬนฺตํ วุฑฺฒํ”
ติ วุฑฺฒ. โลกทํปทฺธวํ “จกฺกวาฬํ นาม สนิเนว สทฺธปวิเมตฺตปทฺทเทจฺจกฺกวาฬทํที่ปณี-
สทฺธปวิเมตฺตปทฺทเทจฺจกฺกวาฬทํที่ปณี อปฺโสภิตํ จกฺกวาฬสรวาทีนิกุเทศ”ติ วุฑฺฒ.

วณฺศโต ปณฺต-จกฺกํ วิธ วาทีติ จกฺกวาฬ. วณฺศจกฺกํ วิธ กุญฺจ
ปวฺตฺตํ ติ อจฺจกถา สทฺธ วุฑฺฒ โลกทํ วุฑฺฒ โลก. วา คทฺธาติ ธาตุ. อโล
ทฺธ. โลกทํปทฺธวํ ปณ “อสุมา วณฺศจกฺกํ วิธ สมนฺตวณฺศ วุฑฺฒ วิธ อวณฺศวณฺศ” จ
ทฺธวณฺศ “จกฺกวาฬนฺตํ ติ วุฑฺฒนํ “จกฺกวาฬนฺตํ ติ วุฑฺฒนํ”ติ อจฺจกถา วุฑฺฒ. ทธา
จกฺกวาฬนฺตํ นิสํเมตฺตวณฺศ เอว วุฑฺฒนํทฺธวณฺศปทาโย.

โลกสหฤทฺธโล ปน: "อินฺทริยททฺธานํ ชนฺธานํ สมฺโพ สมนฺทาโน จ สหฤทฺธโล: รูปาทิสฺส สหฤทฺธสหฤทฺธสส สหฤทฺธ, โลกียทฺธิ เอตฺตํ กุสลาภุสสํ ททฺธิเปวโก จาทิ โลกทฺธิ, อนินฺทริยททฺธานํ รูปานํ สมฺโพ สมนฺทาโน จ โลกาสหฤทฺธโล: โลกียทฺธทฺธิ เอตฺตํ ททา ทาววา จ เกสฺสจ โลกาสหฤทฺธทฺธิ, ททฺธสวทฺธสส เทส 'ภาวณโโลโก'ตฺมํ ปุจฺจุจกฺ, อุกฺกมฺมํ ชนฺธสจฺจวโลกา ปุจฺจุจกฺ สจฺจวทฺธทฺธิ สจฺจวทฺธทฺธิ ปุจฺจุจกฺ จ" ทฺธิ เหว วิสทฺธทฺธทฺธทฺธทฺธ* วิสทฺธทฺธทฺธทฺธทฺธ เหวทฺธทฺธ, สหฤทฺธสจฺจวทฺธทฺธ โลกํ สวทฺธทฺธ โลกทฺธทฺธ, อทฺธทฺธ สจฺจวทฺธทฺธทฺธทฺธ โลกโหว สหฤทฺธทฺธทฺธ สจฺจวทฺธทฺธ ททฺธทฺธ โลกทฺธทฺธ โลกทฺธทฺธ.

อุฎฺเฐกคาสฺ" ปน "โธกั จกฺกาวหิ อายมโธ กั วิจฺจการโธ จ โสชนาหิ
พฺพาทสสทสนฺนสสฺสํ ทิสมิ สทสนฺนํ จกฺกาวิ สทสนํ ปณฺณาสจฺจ โสชนาหิ ทิ วรคํ

“ทวาทสสคสหุสทานิ จตคสสคานิ จ

ปณณาส โยชนานันต์ จกกวาสส อายมกน"ติ

โลกที่ปกครองโดย... วุฑฒิ. ธรรมา ปริณิชาตัง นาม วิชิตารโต ทิคุณัง โหติ ทสฺมา
 ตํ ปริเวชเปโต ฉคฺคัสสโธราเสกสทสฺสํ เอกนหฺมํ ทิสฺสํ ปณฺณาสโธราญฺจ. วุฑฒนิ
 อญฺจกถาธ"

“สหาย! สดุดีสถานิ นคคีปรวิมจกั

ทสอ.เจว ทสอ.ธานี อภ.ทสอ.ธานี ต.ธานี จา"ก

มหาปจวี่ ปณ. ขุนเทพารักษ์ ทวีโยธินเสกสมรสพหุลา ไทคิ. วศกณิ

“ทเว สคตสทธานิ จตตาริ นหตานิ จ

เอ็ดดี้ พอลลิตเดน สงขลาชัย วสุนธรา"^๔ก.

วิเศษญาณ^๕๓ “อสมมา ปณ ปจวี นานาญํ ทิธิยํ อปวิจจันนา ทสมว

'เอตคัม พหุลคเคน สงชาตัย วสนรวิ'

๑. ป๋ามขุดมขุขุ. ๑/๑๑๑-๑๑๑. ๒. ขมขุ. ๑/๑๑๑. ๓. ขมขุ. ๑/๑๑๑. ๔. ขมขุ. ๑/๑๑๑. ๕. ขมขุ. ๑/๑๑๑.

อุทฺตจฺจนฺเต ปจฺวี อุทฺตจฺจติ; เอวํ อุทฺทํ กมฺปิตํ ปจฺวี กมฺปติ. เอกสฺย กมฺปเณ อว
 อชฺชกรณํ โหติเยว. อนุภาเวน ปน โยจฺจนฺต
 ตสฺมา สหฺพณํ อนนฺตจกฺกวาปจฺวี เอกาทฺทสฺว. ตา การณํ สติ จลฺลเววาทิ
 ทฺวจฺจทฺท.

จินนาลงการฎีกาชนคฺ มหาลปจฺวียา ปัสสธาวเสน ทฺวีสทฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
 สธาลปจฺวี จกฺกวาปจฺจทฺท ๑ เอกาเยว นวาว วีส จิตฺตา. จิตฺตการณคฺตฺตฺตฺตฺต
 ทฺวีส : เหนือจาจิตฺตจฺจณํ สธาลปจฺวียิต ๑. อุปวิปริยนฺเต จิตฺตจฺจณํ จกฺกวาปจฺจทฺท
 ๑ ไวรหรรคํ. ตตฺต สธาลปจฺวี วิสทิสทฺต
 ปทฺททฺตฺตฺต ทลลนจฺ ปัสสธาวีส ทลลนจฺ. สธาลปจฺวี ๑ ปัสสธาวีสจฺ เทว เอกโค
 ทฺวีส ทฺวีส สทฺตทฺตฺตฺตฺต จกฺกาวี นทฺทณํ จวํติ อาทินา ปจฺวีอุทฺทวาทินํ ทลลน
 ทฺวีส จวฺวา ปน "เอวํ ปัสสธาวีส วาสุปจฺวี อุทฺทปจฺวียิต คิสโส โลกสฺสธาวีสกา ปจฺวี.
 คโค เหนือจา อชฺชกรณโส. เกสฺ ปัสสธาวีส สทฺต จกฺกวาทฺ ปริจฺจณนํทฺวีส สมนฺตโค
 จกฺกวาปจฺจทฺท จิตฺตํทฺท จุกฺกํ. ทํ ปทฺททฺทปจฺจทฺท วิย ทิสฺสคฺ. ยทิ ทิ มหาลปจฺวี
 ตถา ทฺวีส โหติ ตถา ปัสสธาวีส สธาลปจฺวี วาสุปจฺวี อุทฺทปจฺวียิต จลฺลโสติ วทฺททฺท
 สธ. ยทิ สธาลปจฺวียา เอกาทฺทโส จกฺกวาปจฺจทฺท ตถา ปัสสธาวีสนํทฺท น ๑ วทฺททฺท
 สธาลปจฺวียิต จิตฺตํทฺท วทฺททฺท. สฎฺฐีกาสฺ ทิ ทฺททฺทจฺจณนํทฺททฺท ทฺททฺท ทฺวีสทฺท น ทฺวีส.
 ตสฺมา สหฺพณํ ปจฺวี ปัสสธาวี วิย ทิสฺสคฺ.

ธนฺจกฺกาวณนํทฺท" ทิ "อุทฺทก ปคฺนติ ปคฺติทฺททฺทว อจฺจทฺททฺทว อุทฺท
 ทฺททฺททฺท ปคฺติทฺททฺททฺททฺท วิย ปฏฺทปฏฺททฺททฺท วิสฺสทฺท"ทฺท เอวํ โลกนํทฺททฺททฺททฺท
 นํทฺททฺท เหนือจาปจฺวียา อทฺทโค ทฺททฺทว อุทฺทก ปคฺนํ จุกฺกํ. ทฺททฺททฺท ๑ "อจฺจทฺททฺท
 ยคฺติทฺททฺททฺทว สทฺททฺทว อจฺจทฺททฺททฺทว จุกฺกาทฺ สธ. น ทิ ทํ ทปฺปสจฺจณนํทฺท
 สมนํทฺททฺททฺททฺททฺททฺท ทปฺปวิณนํทฺททฺททฺท วิย ทวํ ทวํทฺท ทวทฺท : ตถา สติ ปจฺวี
 วิสฺสทฺททฺท"ทฺท จุกฺกํ. ทานนจฺจทฺท ปจฺวียิต อวิสเสน จุกฺกํ. วิสฺสทฺททฺท ปน จุกฺกทฺท

ปัสสพจวีเฆว อุตฺตริ น หิ สิทาปจวี วิธิตฺตยาถิ วทฺตุมฺหติ. อนิรฺ ตา ปัสสฺมา วา
 โทกฺ สิทามฺหา วา ธมฺมา เอสา อํ ตา โลกธมฺมาเก จิตฺตา น วิธิตฺติ. ธมฺมปํ
 ธมฺมา อํ กปฺปวิภาสกาธุรฺกณํ มุญฺจมุญฺจา ปจวีปฺพุทฺทาโห วิธิตฺติ.

ตตฺตา ปน ธมฺมาเก อุกฺกํ อฏฺฐนํพุทฺธาธิกจฺจุโฆรณสฺสสทฺสพฺพหํ โหติ
 ทํธมฺมาโก วาโต จนพุทฺธาธิกนโฆรณสฺสสทฺสพฺพหโล. วุคฺคตฺตฺติ*

“จตุตฺตวิ สทฺสสทฺสทานิ	อฏฺฐเจว นหุตานิ จ
เอตฺตํกํ พหุคฺคเตน	ขณฺโณ วาเต ปตฺติจฺจิตฺ.”
“นว สทฺสสทฺสทานิ	มาถุโต นภมฺมคฺคโต
สทฺฐิจฺจุเจว สทฺสสทฺสทานิ	เอสา โลกสฺส สทฺฐิจฺจิตฺ”ติ.

อติ จกฺกวาทปานิอํ จกฺกวาทสฺสพฺพานิทิทฺเตโส นาม
 ปจฺจโม กณฺโณ.

ทุติยกถา-ปาหุเตนิกุเทส

สินธุรดา

สินธุรส ปณ ปมาณ ปากิมากค. วุคคณิ สกคณิเย* “สินธุ
 ภิกขเว ปหุททราชา จตุราสติกโชนสสสุโต อายาเมณ จตุราสติกโชนสสสุโต วิภูตาวณ
 จตุราสติกโชนสสสุตานิ มหาสมุทเท อชฺโฌกาโพท จตุราสติกโชนสสสุตานิ มหาสมุททา
 อชฺจุคโค”ติ. อญฺจกจาสบี* วุคค

“จตุราสติกสสุตานิ

อชฺโฌกาโพท มหาญฺจเว

อชฺจุคโค คาวเทว

สินธุ ปาหุคคณิ”ติ.

เอตธ จ ทวจิมปัสสโก ยาว อุตฺตรปัสสา อายาโม เวทิตุโพ. ปาจิณปัสสโก ยาว
 ปจฺฉิมปัสสา วิภูตาวโ เทวจิมคคโค ยาว อปฺปริมคคก อุตฺตโร เอวมสฺส อายาโม
 วิภูตาวโ วา ทวิคฺคณิ อุตฺตโร. เทน ฉานทวิคฺคณิ”ติ. อญฺ อชฺโฌโก กถวา
 “อญฺจกจาสสโชนสสสุตุนุโพ”สินธุ”ติ วุคค.

อชฺจกจาสสสุตุนุเวณ ปณ “ฉานทวิคฺคณิ”ติ. อญฺจกจาสสสุตุนุเวณ ปณ
 จาทยจฺจา กคโชนเ ทสเสว วณปมาณาย สินธุอญฺจกา กคโชนโค ทวิคฺคณิ”ติ กถวา
 “เนจฺจาปจวิโค ยาว อปฺปิ สินธุอญฺจกา กคโชนเนน อญฺจกจาสสโชนสสสุตุนุ-
 เทโร สินธุ. เอวเมจ กถวา อชฺจกคโค สมาน”ติ. อชฺโฌโก วุคโค. ท
 วิมสิทเท. ยทิ เทส จกฺกวาทโชนเนน จตุราสติกโชนสสสุตุนุโพ สิทา ทวา “จตุ-
 ราสติกโชนสสสุตานิ มหาสมุทเท อชฺโฌกาโพท”ติ. ยาว “จตุ-
 ราสติกโชนสสสุตุนุเวณ”ติ. วเทธ. น จ วุคค. ทสฺมา ททอชฺค.

อญฺ โลกปญฺจกคปกรณ “อชฺคโชนสสสุตานิ อชฺค โชชโฌกาโพท
 อชฺคโชนสสสุตานิ อชฺค อชฺคโค ทคโค วิคฺคณิ”ติ. ท อชฺคคคปจฺจกคคค

๑. อชฺ. สคคก. ๒๑/๑๐๒. ๒. สมนุส. ๑/๑๒๔. ๓. สยโมทวินท. ๔๔๖.
 ๔. อ. อญฺจกจาสสสุตุนุ....

วิรุณโค วัฒนียุทพนา. เอวนสุต ปาธยาปี อุปริ มยุฒ เมฐา สหฤท
 สมปุปมาธนา วุทธา. ชินาธการฎีกาณนุ “เอว ปน คสฺส มยุฒ ปมาธนา; อุโก
 โกฏโธ ปน คิริยิ ทสสทสฺสโยธนา”ติ วุคฺค. ตํ ปาธยา วิรุณค.

คฤถา จ “โส สินเรูปพทโก วฏฺโฏ น จตุสโส”ติ อาทินา คสฺส วฏ-
 ฏคณฺเฐว “โลกปอญจกัปปารณเปปี วฏฺฐเมว วุคฺคณ”ติ สาธกญฺ ทสฺเสตฺวา ปน “จตุส-
 ทิสทฺสทานิ เอณเมกปสฺสโก อิทํ สินเรูปพทคสฺส จตุสสณาวํ ทิเปตี”ติ อาทินา
 จตุสสํ ทิเปคํ. ธญฺเจตฺถ ปจมนํ วฏฺฏคํ ทสฺเสตฺวา ปจฺฉา จตุสสคํ ทิเปนํ ตํ วิรุณค.
 ธญฺปิ โลกปอญจกัปปารณเปปี วฏฺฐเมว วุคฺคณนํ วุคฺคํ ตํ ทุคฺคณ. น เหวํ คฤถ
 วุคฺค. คฤถํ ทิ “สินเรูปพททรา สฺสาโก ตสฺสจฺจโก จตุสโส”ติ วุคฺค.

โลกทปิสาธว ปน “โส สินเรูปพทโก วฏฺโฏ น จตุสโส”ติ อาทินา
 คสฺส วฏฺฐคณฺเฐว ทสฺเสตฺวา ปน

“วฏฺโฏ มุทิจฺจคณฺเฐวโน	สินเรูปพทคคฺคโม
เมฐา อุปริ วิคฺคาโร	ทสสทสฺสโยธโน.
ทเว สคสทสฺสทานิ	ปญฺเฐว นหฺตานิ จ
ทวิสทสฺสธญฺ อธิกํ	มยุฒ วฏฺฏํ สินเรูป”ติ

วุคฺค. ธญฺปิ วัฒนียุทพนา. ธฺสนา ปน สินเรูปสฺส ปุพฺพทกฺขิณโกณณเปปี ปนฺธนา
 ปุพฺพทกฺขิณเปตฺสทนิ ธธิเปตฺสทนิ นิกานเวคฺคกฺกิกานํ วุคฺค. ธฺสนา โส จตุสโสติ ทฺวจฺจุโพ.
 ปริกฺกเปโต ปนฺธ สหฤทฺท ทฺวิปญฺเฐวสทสฺสทานโก ทฺวิสทฺสโยธโน โทติ อาธานโค
 วา วิคฺคารโค วา คุณิเกศฺวา.

คสฺส ปน รัชกมยปตฺสทาทินิ จุคฺคาวิ ปตฺสทานิ โทนุติ. เทนท นิกานเวคฺค
 อนนทคฺคสํสฺสทฺทวณฺเฒนํ* “สินเรูปสฺสํ ทิ ปาจิณเปตฺสํ รัชกมย. ทฺวจฺจิณเปตฺสํ นณินยํ,
 ปาจิณเปตฺสํ นณินยํ. อุคฺคารเปตฺสํ สฺวณฺเฒนย”ติ. คสฺส ปน อาทินทาทินิ โทนุติ ยานิ
 “เนธทานิ ปริกฺกณทาทินิ”ติ จ จุจฺจนน. เทน ธกานเวคฺค สทฺทสํสฺสทฺทวณฺเฒนํ*

๑. ธา. ป. ๒/๑๕๘. ๒. ธา. ป. ๑/๓๕๘. ปน จาตญฺจกณ. ๑/๓๐๔-๓๐๕; ธา. ที.

๑/๔๐๕-๔๒๐ ธญฺเจตฺถ โสโธเกศฺว.

"อรรถกโรฎฐปัสสทาวิมมกชุตธา จตุโร มหุตฺตา"^{*}ติ วุตฺวา "ເສດ໌ ອານຸຮາ ເອເສດ໌ ອຸກທິສຸ ປ່ອງຈຸ ຈານເສດ໌ ສຸກເກນ ອາວຸຮາ ຈຸນິຕາ. ຄສຸມາ ອຸກສທຸເກນ ນາກາ ຄທິກາ. ເກ ທິ ອຸກເກ ພອວນໂຄ ໂທນຸຕິ. ຄສຸມາ ສິເນວຸສຸ ປຈມາທິນເກ ເອເສດ໌ ອາວຸຮາ. ກໂວຣິຍາທຸເກນ ສຸປັຸເກ ຄທິກາ. ເສດ໌ ກິວ ກໂວຣິ ນາມ ປານໂກຮນ, ເກນ ນາມ ດັກສຸ. ທຸຍາທິນເກ ເສດ໌ ອາວຸຮາ. ປັຸສສາວິສທຸເກນ ກຸມຸກຸຮາ ຄທິກາ. ທາເວກຸຮາ ກິວ ເກ. ຄທິກາທິນເກ ເສດ໌ ອາວຸຮາ. ມາກເອທຸສທຸເກນ ອຸຮາ ຄທິກາ. ວິສມຈາວິໂນ ກິວ ເກ ອຸຮາໂສຍາ. ຈອທຸກາທິນເກ ເສດ໌ ອາວຸຮາ. ຈຕຸໂ ມາທຸຈາຕິ ຈຕຸໂ ມາທຸຈາ ວຸຮາ. ປ່ອງຈມາທິນເກ ເສດ໌ ອາວຸຮາ. ຄສຸມາ ຍາຕິ ອສຸວາ ກຸນິຕາ ວິລັກາ ທາວປຸ່ວ ອຸປັຸຍຸຕິ ອຸຮາຮຸ. ຍໍ ກິວໂນ ປັຸວິຸຮາ, ຄໍ ອຸຮາ ປັຸຖາທິຍຸຕິ. ເວ໌ ເສດ໌ ເສດ໌ ທິ ວຸຮາ.

ຄູ໌ຄຸກຂອງ "ປຈມາທິນເກຕິ ປຈມປັຸວິຸຮາ ປ່ອງໂຮນເສດ໌ປັຸວິມາເວັດ-
ຕາກເກ. ສິເນວຸສຸ ທິ ຈຕຸສຸປິ ປັຸສຸ ຈອທຸວິ ປັຸວິຸຮາທິ ໂທນຸຕິ ທິ ວຸຮາ.

ປ່ອງຈຸ ທິ ອາທິນເກ ເອເກດ໌ ສິເນວຸ ປັຸວິຸຮາທິ ທິ ວຸຮາ. ຄສຸມາ ສິເນວຸສຸ
ຈຕຸປັຸສວເກນ ເອເກດ໌ ຈອທຸທິຮາຕິ ວຸຮາ "ຈອທຸວິ ປັຸວິຸຮາທິ"ຕິ. ຍາຕຸ ວິນຍັດິກາ
"ສິເນວຸສຸ ກິວ ສມຸກໂຄ ພອວນໂຄ ຈ ປັຸວິໂຄ ຈ ປ່ອງໂຮນເສດ໌ປັຸວິມາເກຕິ ຈອທຸວິ
ປັຸວິຸຮາທິ ສາວທິສມວເສດ໌ ອາວຸຮາ ນາເກຕິ ຄວເກຕິ ກຸມຸກຸເກຕິ ອຸເກຕິ ຈ
ອັວິຈຸກາຕິ. ເກຕິ ກິວ ສິເນວຸສຸ ອຸປັຸຮາ ປັຸວິຸຮາທິ. ເອກາຕິເວ ຈ ສິເນວຸສຸ
ອາທິນເກຕິ ເມຣວນາ ຈ ວຸຮາທິ ທິ ປຈມາທິນເກຕາເກຕິ ວຸຮາ ຄສຸມາ ວິຈວເກ.

ຍາຕິ ທິ "ສິເນວຸສຸ ຈຕຸປັຸສວເກນ ເອເກດ໌ ຈອທຸທິຮາ"ຕາວິປັຸຮາ "ສິເນວຸສຸ
ກິວ ນາວ ຈອທຸວິ ປັຸວິຸຮາທິ"ຕິ ວຸຮາ. ຄໍ ອຸຮາ ສິວ. ເວມຸນິ ປຈມາທິນເກຕິກໂຄ
"ນາເກຕິ ທິ ເອທຸກເກ ວຸຮາທິ. ຍາຕິ "ສາທິ ເອເກຕິ ຄວາ ວຸຮາທິ"ຕາວິປັຸ-
ປາເກຕິ ວຸຮາ. ຄວາ "ຈອຕິ ມາທຸຈາຕິ"ຕິ ອາທິນິ ວຸຮາທິ. ເວມຸນິ "ເກຕິ ກິວ

*. ສາ. ປ. : ອຸກ ກໂວຣິ ປັຸສຸຕິ ທມອຸຮາ ຈຕຸໂ ມາທຸຈາ. ຈາຄວິຈວ. : ອຸກໂຄ ກໂວຣິ
ປັຸສຸ ຈ ທາວິ ມາທຸຈາ ຈຕຸໂ ຈ ມາທຸຈາ. ສາ. ທິ. : ອຸກກໂວຣິປັຸສຸປາວິ ມາທຸຈາ
ຈຕຸໂ ຈ ມາທຸຈາ. ໒. ນຮ-ສາ. ທິ. ໑/໔໔໔-໔໒໐.

รปเปา ปริยาทินนุ"ติ อิทํ สมกฺกิตํ โหติ. น ทิ อากฺโข จตุทฺทว อากฺโขเทหิ อูปฺทฺสํ
 ปริยาทินนุ, อถ ไร ปญฺจทฺธิ. ทสฺมา เทหิติ เอเสถ ปญฺจนุ, อทิตฺตฺวาทิ ทนฺนํ
 วทฺทพฺพทฺธิ. อทิ ปน "อุทกมฺปิฏจโธ อว" "สินฺนุสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส
 อากฺโขเทหิ โหติ" อธิปฺปํ "สินฺนุสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส กิร รปเปา จตุทฺทว ปริยาทินนุ"ติ วุทฺธ.
 ททฺทฺท. น ทิ ททฺทฺทว จตุทฺทว อถ ไร ปญฺจ โทณฺทวาทิ. ทวาทิ เททฺท

“ปญฺจาทินนุ”	สินฺนุสฺสฺสฺส	ทวาทิ	ปญฺจาทินนุ
ปญฺจ	อฺทวาทิ	ทวาทิ	อฺทวาทิ
ทวาทิ	อฺทวาทิ	ทวาทิ	อฺทวาทิ
ปญฺจ	อฺทวาทิ	ทวาทิ	อฺทวาทิ
สินฺนุ	เมว ทิทฺทว-	ทวาทิ	เมว ทิทฺทว
ปญฺจ	นํมมตฺต	ทวาทิ	นํมมตฺต

โส ปน กทฺธ ปทฺธจาทิ. อิทํ น วุทฺธ. ปาณินนุ"ติ "นทฺธจาทิ
 อฺทวาทิ"ติ เอวํทสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส อฺทวาทิ วุทฺธ. น ปจฺจาทิ. ทิทฺธจาทิ น
 วุทฺธ. อว ปน อฺทวาทิ ปจฺจาทิ ปทฺธจาทิ ทวาทิ โสทฺธจาทิ. โสทฺธจาทิ
 ปน วุทฺธจาทิ อฺทวาทิ จปฺทฺธจาทิ วิธ ทิทฺธจาทิ. ทิทฺธจาทิ สิลปจาทิ
 ทิทฺธจาทิ สินฺนุสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส อฺทวาทิ สิลปจาทิ. ทสฺมา
 สทฺธจาทิ อทฺธจาทิ วิธ อจฺจ ทิทฺธจาทิ. ทสฺมาทว โสทฺธจาทิ
 "สินฺนุสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส อฺทวาทิ"ติ วุทฺธ. สิลปจาทิ
 "สิลปจาทิ นทฺธจาทิ ทิทฺธจาทิ"ติ นทฺธจาทิ สินฺนุสฺสฺสฺส
 สทฺธจาทิ วิธจาทิ.

สินฺนุสฺสฺส.

อรรถกถาโมล สารีภฏกวีรชยา สหุติ คิลลโฆโณ"ติ ชีนาตถการฎีกาย วุฑฺฒนาเนน
เวทิกพฺพ."

อสุมา ปณฺเณ จกฺขมณฺเณว วิม ชาวญฺญโต สินฺนํ ปริภุจฺจวา ติจฺจนกิ
ตสุมา เกสํ ชาวญฺญปฺปมาณํ วุฑฺฒ. ตํ อพฺพนฺตรพาทิรปฺปสฺสวเสน ทฺวิธํ โหติ.

กตฺถ สินฺนญฺจจากญฺจว สินฺนญฺจจเรมฺมชฺชญฺจจากญฺจว เอกโต กถฺวา อุกฺกนฺตรสฺส
อพฺพนฺตรปฺปสฺสปฺปมาณํ ทฺวญฺพ. ตํ อชฺชกํ โยธนาณํ ทฺวิงฺกขํ ปญฺจเสหํ ทฺวิสสฺสญฺจ
โหติ. ปริภุจฺเจปโต สกฺกตญฺจํ ฌปฺปญฺจมาตฺตสฺสญฺจ. ตญฺจว อุกฺกนฺตรญฺจจากญฺจว เอกโต
กถฺวา พาทิรปฺปสฺสปฺปมาณํ. ตํ อชฺชกํ ทฺวิงฺกขํ จญฺญวฺกิสสสฺสญฺจ. ปริภุจฺเจปโต อญฺจลญฺจํ
ทฺวาตฺถกิสสสฺสญฺจ.

ตญฺจว อุกฺกนฺตรอสิณฺนเรมฺมชฺชญฺจจากญฺจว เอกโต กถฺวา อสิณฺนเรมฺมสฺส อพฺพน-
ตรปฺปมาณํ. ตํ อชฺชกํ คิลญฺจํ อญฺจลญฺจกิสสสฺสญฺจ. ปริภุจฺเจปโต เอกาทสญฺจจากิ
จกฺกิลโยธนาตฺตสฺสญฺจ. ๑. ตญฺจว อสิณฺนเรมฺมชฺชญฺจจากญฺจว เอกโต กถฺวา พาทิรปฺปมาณํ.
ตํ อชฺชกํ คิลญฺจํ จญฺญวฺกิลโยธนาตฺตสฺสญฺจ. ๑. ปริภุจฺเจปโต เอกาทสญฺจจากิ สกฺกตญฺจ-
กิสสสฺสญฺจ. ๑.

ตญฺจว อสิณฺนเรมฺมชฺชญฺจจากญฺจว เอกโต กถฺวา กรวีกญฺจสฺส อพฺพนฺตรปฺปมาณํ.
ตํ อชฺชกํ จกฺกญฺจํ เอกจกฺกาทิสฺส สทฺธสฺสญฺจ. ๑. ปริภุจฺเจปโต เกรตญฺจจากิ เกวีสกิ-
สทฺธสฺสญฺจ. ๑. ตญฺจว กรวีกญฺจจากญฺจว เอกโต กถฺวา พาทิรปฺปมาณํ. ตํ อชฺชกํ
จกฺกญฺจํ เอกปญฺจมาตฺตสทฺธสฺสญฺจ. ๑. ปญฺจเสกานิ. ๑. ปริภุจฺเจปโต เกรตญฺจจากิ
จกฺกปญฺจมาตฺตสทฺธสฺสญฺจ. ปญฺจเสกานิ. ๑.

ตญฺจว กรวีกสทฺธสสนมฺมชฺชญฺจจากญฺจว เอกโต กถฺวา สทฺธสสนมฺมสฺส อพฺพนฺตรป-
ปมาณํ. ตํ อชฺชกํ จกฺกญฺจํ ทฺวาตฺถกิสสสทฺธสสนนิ ปญฺจเสกานิ. ๑. ปริภุจฺเจปโต จกฺกสทฺธสสนนิ
สกฺกตสทฺธสสนนิ ปญฺจเสกานิ. ๑. ตญฺจว สทฺธสสนมฺมชฺชญฺจจากญฺจว เอกโต กถฺวา

ศกฺขจกถาณญ^๑ “**อุทฺตฺตโน**ติ ยมฺ ฆะวาระ ฆะเรสํ สหฺพพาทิโร
 สหฺสฺสนปฺพโท นาม. สหฺนฺเตโร กววิโก นาม. โส สหฺสฺสนโค อุจฺจโร. อุทฺธฺนฺมฺปิ
 เกสํ อนุสเร เอโก สหฺนฺตรมหาสมฺมุโท. กววิกสฺส อนุสเร อิตฺธิสโร นาม.
 โส กววิโก อุจฺจโร. เกสฺมฺปิ อนุสเร เอโก สหฺนฺตรมหาสมฺมุโท. อิตฺธิสฺส
 อนุสเร อุทฺธฺโร นาม. โส อิตฺธิสโร อุจฺจโร. เกสฺมฺปิ อนุสเร เอโก
 สหฺนฺตรมหาสมฺมุโท. อุทฺธฺสฺส อนุสเร นมฺมิสโร นาม. โส อุทฺธฺสโร อุจฺจโร.
 เกสฺมฺปิ อนุสเร เอโก สหฺนฺตรมหาสมฺมุโท. นมฺมิสฺส อนุสเร วินกโก นาม.
 โส นมฺมิสโร อุจฺจโร. เกสฺมฺปิ อนุสเร เอโก สหฺนฺตรมหาสมฺมุโท. วินกสฺส
 อนุสเร อุตฺตกฺโข นาม. โส วินกโก อุจฺจโร. เกสฺมฺปิ อนุสเร เอโก
 สหฺนฺตรมหาสมฺมุโท. **อนุปฺพทสมฺมุทฺตํ**ติ สหฺนฺตรมหาสมฺมุเท สหฺต ปฺพททา
 อนุปฺปฏิปฺปายา สมฺมุทฺตา โส ปาณเสกฺขา พุทฺธา จิตฺา^๒ติ วุทฺธ.

วินยฺยิกายมฺปิ “**กฺคฺคจ** ปน สินฺนํ ปรีกฺขิ^๓ติวหา อุตฺตกฺโข นาม
 ปฺพโท ปฏิจฺจโค ตํ ปรีกฺขิ^๓ติวหา วินกโก^๓ติ เอวํ อญฺโฆสฺส อนุกฺกโม อากโกติ
 วทฺธา สาธุกํ นมฺมิสสฺสเมว อานนฺตํ. น เจตฺต วิจาโร กโค. **จตุรํกุทฺถาจิเว**
 ปน นมฺมิสสฺสเมว อานนฺตวหา เอวมนฺนฺโฆสฺสอนุกฺกโม กคฺคโค. กคฺคยา^๓ กคฺคโค
 “**นารายณํ**กคฺคโคสว ปนเจตฺต เมโท นาคฺคเมวากโกติ ทฺวฺจพฺพนฺ^๓ติ เอวํ วิจาโร กโค.

อุคฺคตมมฺกุทฺถาจิเวน กุ เอหสฺส มาคฺคิเทวปฺกฺคสฺส วานกฺคา นามปรีวคฺคณ
 น โหติ. เทวทา หิ มุลกาสฺส อคฺคิปลฺลว ภาวณฺตํ. มาคฺคิถาวณฺตํ ปน ทาวณฺตํมฺมุ^๓ วณฺ
 ปาเรนโค สหฺสฺสนนมฺมิสฺสวณฺ อนุสเร มคฺคกํ ปาปฺณิ. โส จ โหริสฺสเทว ปฏฺจ
 ปฺโร อคฺคิ^๓ จิตฺ จกฺคาโร ปฺพทเท “**อุทฺตฺตโน** ฆปฺว อุทฺธฺโร^๓ติ. อายฺยคฺคิ^๓
 ปฺโรติ อคฺคิกมฺเมว คโย ปฺพทเท “**นมฺมิสโร** ฆปฺว พุทฺธา^๓ติ ปน อายฺยคฺคิ. คสมฺมา
 เว ปาณิยา โหโส อคฺคิ. อุจฺจกถา โหโสติ ทฺวฺจพฺพนฺ^๓ติ วุทฺธ. **พฺพทวคฺคิ**จเวจิเวนา^๓

"อัน พุทธวรวิศาจาวิโย นาม ปโมมิ ธตาสภาเวน ปาณียะ อฏฺฐกถณฺยา สมํ กาคฺคํ.
 กถํ มาคคินา เนมิราชํ กเชทฺวา นรเก ทสฺสียมานเณ สกฺโก เทวราชา กสมฺมา มาคคิ
 จิรายคฺคิ ขวนเทวปฺปคฺคํ เปตฺติ. คโต ตํ วณํ กเชทฺวา อากาเสเน เทวโลกามิมุขํ
 เปตฺติ. คโต วตฺสสฺส สุตฺตสฺสเนปฺพุทฺทมคฺคํ ปคฺคกาคเณ เนมิราชา ปุโรโก จ ปุจฺจโค จ
 โยโธเกนฺโค เท ปุทฺทเท ปฏฺธิปาฏฺฐา ทิสฺวา 'อึเน เก นาม ปุทฺททวคฺคิ มาคคิ
 ปุจฺจนิ. สุตฺตสฺสเนปฺพุทฺโธ นาม สกฺกนฺนํ ปุทฺททณํ เวมฺมุญเณ จิตฺตปฺพุทฺโธ. มาคคิ
 สุตฺตสฺสเนปฺพุทฺโธ ปุโรจาย ปุโรโก จิตฺตปฺพุทฺเท กถเณโค 'สุตฺตสฺสเน กววิโก อธิสฺสุโร
 อุตฺตมโร'ติ ปฏฺธิโลมโค อาน. คโต อคฺคกมิตฺวา อากาเส ปุทฺทเท กถเณโค จิกฺขจฺจเนโค
 ปุโรจาย ปฏฺธิปาฏฺฐา กถคฺคํ เนมิราชโรคิยาทิกถา วุคฺคา. อิติ อิมิมา การเณ
 เนมิราชเก ปาณี จ วิสฺสุทฺธิมคฺคกถา จ อฏฺฐกถณฺยา สัมมเทคิ สมมติ กุโธทกาน. จ
 ธมฺมเนทกํ วิยาคิ. ธมฺมปเน เนมิราชกถณฺยา" **สุตฺตสฺสเนกิ** อัน มหาพรหม เชน
 สุตฺตทวคฺคิโร สุตฺตสฺสเนปฺพุทฺโธ นามาทิอาทิ สิริคิ. ตํ สติสมฺมโนเณ สิริกมฺม
 กเชทฺททณฺ"ติ วุคฺคิ.

เอตฺถ จ อํ วุคฺคิ สุตฺตสฺสเนมิราชวณฺณนุสเรทิกอาทิ อฏฺฐ วุคฺคิ วตฺสส
 สุตฺตสฺสเนปฺพุทฺทมคฺคํ ปคฺคกาคเณทิกอาทิ. ตํ "ปุโรโก วณํ เปตฺตฺวา สินฺนํ ปวิเวเรทฺวา
 จิเต ธกฺก ปวิเวเรทปฺพุทฺเท ทสฺสคฺคิ"ติ อาทินา วิรุชฺฌนโคเน กเชทฺททณ. มาคคิ นิ
 เท อปฺปคฺคโคเอว ปุโรโก จิเต ทสฺสคฺคิ เท อปฺปคฺคเณว วชฺฌา ปุโรโก จิเต
 ธกฺก ปุทฺทเท ทิสฺวา ปุจฺจเณ เอวมาจิจฺจ. เชน วุคฺคิ "อึเน เก นาม ปุทฺทท
 วาเปว อาณิ ทฺว วาธ ปุสฺสคฺคิ"ติ จ. ธมฺมป "อัน พุทธวรวิศาจาวิโย นาม ปโมมิ
 ธตาสภาเวน ปาณียะ อฏฺฐกถณฺยา สมํ กาคฺคํ"ติ วณํ. ธมฺมปเน "เนมิราชกถณฺยา
 วาเปว สติสมฺมโนเณ สิริกมฺม"ติ วณํ. ททวคฺคิ. สติ เชน ปาณียะกถาโย ธมา กาค
 สกฺโกติ กสมฺมา ปาณียา สมํ เนมิราชกถณฺยา น กโรติ. อโห อฏฺฐกถณวคฺคิ อ

อตุตฺถกัณฺโถ กถา ททณฺวปํ อกรรมนฺติ. ปาลิยฺวจกถาสฺ ปน สทฺทอฏฺฐกถาโต ปาลิยฺว
พลวติ. โหติ. อฏฺฐกถาสฺ จ ธา ปาลิยา น วิรฺชณฺติ. เนมิชาตกฏฺฐกถา วิธ ส
พลวติ. กิณฺจาปํ ธา ปาลิยา วิรฺชทฺธา ตา ททฺทา โหณฺติ. ธธา ปน เอโกปํ จนฺโท
ททฺติ. นกฺขรตฺถกถาภาหิ พลวโร โหติ. ทถกปํ ธา ททฺติ. วิรฺชทฺฐกถาภาหิ พลวทฺวา
โหติ. ปาลิยา อวิรฺชณฺโค. อฏฺฐกถานํ ปน อญฺญมญฺญวิรฺชทฺธกถา ทฺฐชาโน โหติ
ปวิณฺเฑชาปทฺททกฺกโม. สทฺฐชาโน กโม วิย.

กรฺจายนฺตฺมณฺโห ออุโฆภินิ พินฺนุ อทฺททํ นิรฺทททํ อทฺท อทฺท อฏฺฐํ โสณฺณริก
อุปฺปลํ กุมฺมทํ ปุณฺณทริกํ ปทฺมํ กถานํ มหากถานํ อสงฺเขยฺนฺติ. เอวํ สทฺฐชาโน
วุกฺโข. โส "เสยฺยธณิ ภิက္ขุ วิสฺสทริโก โสสสโก ทิลวาโท คโก ปุริโส
วสฺสสทฺทสทฺสวสฺสสทฺทสทฺสอจฺเจน" เอวเมกํ คติ อทฺทเวธ. จิปรคฺวํ โห โส ภิက္ขุ
วิสฺสทริโก โสสสโก ทิลวาโท อิมินา อุปกฺกเมน ปริทฺธอ ปริพาหนํ กจฺเจยฺส, น
ทฺวาโก อทฺทโท นิรฺโธ. เสยฺยธณิ ภิက္ขุ วิสฺสทริโก อทฺททฺทา นิรฺธา เอวเมโก นิรฺททโท
นิรฺโธ, อทฺโท. อฏฺฐ. อทฺโท. กุมฺโท. โสณฺณริโก. อุปฺปล. ปุณฺณทริโก. เสยฺยธณิ
นาม ภิက္ขุ วิสฺสทริโก ปุณฺณทริโก นิรฺธา เอวเมโก ปทฺโม นิรฺโธ"ติ อิมิน
โกภาสิทฺทกฺกปาลิยา" วิรฺชณฺติ. ททฺท หิ เอวํ วทฺนฺเตน ภวทฺทา อทฺททํ นิรฺทททํ
อทฺท อฏฺฐํ อทฺท กุมฺมทํ โสณฺณริกํ อุปฺปลํ ปุณฺณทริกํ ปทฺมณฺติ. เอวํ สทฺฐชาโน
วุกฺโข. เตน สทฺททํคิอ วุกฺก

“ออุโฆภินิ จ พินฺนุ จ	อทฺททํ จ นิรฺทททํ
อทฺทํ อทฺทเวธ	อฏฺฐณฺจ สฺกนฺธิกํ
อุปฺปลํ กุมฺมทเวธ	ปทฺมณฺจ ปุณฺณทริกํ
กถานํ มหากถานํ	อสงฺเขยฺนฺติ ภาสิโธ
กโม กจฺจายเนน โส	ปาลิยา โส วิรฺชณฺติ”ติ.
“ปาลิยนฺตุ กโม เอวํ	เวทิตฺทโท ‘อทฺททํ นิรฺทททํ
อทฺทํ อฏฺฐํ อทฺท	กุมฺมทณฺจ สฺกนฺธิกํ
อุปฺปลํ ปุณฺณทริกณฺจ	ปทฺมณฺติ จิโนทฺรวี”ติ.

๑. ปาลิ. วสฺสสทฺทสฺสวสฺสสทฺทสทฺทสทฺสอจฺเจน. ๒. ข. ศ. ๒๘/๔๖๐-๔๖๑.

คตฺมา อํ ปาธิยา น วิรุฬฺหคิ สทว กเพทพฺพํ ปาธิยา วิธํ ตํ สมานกาย
 ทสฺส สวโรโต ปุจฺเจทพฺพทว. ปาธินโยเชวํ หิ สวโรโต ปุจฺเจทพฺพโท. สทฺทพฺพํคิสมฺปิ
 “ปาธินโยเชวํ สวโรโต ปุจฺเจทพฺพโท สทฺทพฺพญฺญุทฺทสฺส อญฺเฆททญฺเฆทททททททท”ติ
 วุคฺคํ. โลกํปคสวเรปํ วิรุฬฺหจกตาสํ วุคฺคณํ ทสฺสเสควา “สาธฺจกถํ เณมิชากกเมว
 สวโรโต ปุจฺเจทพฺพท”ติ อิมมกถํ ทสฺสเสทเทน อิทํ วุคฺคํ

“อญฺเฆตฺส ปน จานตฺส
 อากโต. ตํ วิมฺสิตฺวา
 ตดา หิ ภกฺวา อาห
 ปริสฺมชฺเชเน นิสิณฺโน
 ‘สทฺสฺสยฺยตฺตํ ฆววาหิ
 ยายมาโน มหาราช
 ทิสฺวาน มนฺตยํ ทฺตํ
 ‘สทฺสฺสโน กรวํโก
 เณมิชโรโร วินคโก
 เอเต สํตฺนุเตเร นกา
 มหาราชานเมวาทา

อญฺโฆเชว อนุกฺกโม
 กณฺเฆชฺช ปณฺจโก นโร.
 สทฺทพฺพตฺสํ ตดาโกโต
 ชาตเก เณมินามเก
 ทิทฺทพฺพานมริฏฺฐิโต
 อทฺทสํ สํตฺนุเตเร นเก
 อิมเ เก นาม ปุทฺทตา’
 อิตฺธิชโรโร ชฺชนุโร
 อสฺสทกณฺโฆ คิริทฺรทา.
 อนุปุทฺทสมกฺกตลา
 ยานิ ตวํ ราช ปสฺสตฺสํ”ติ.

คตฺส อญฺจกตายมฺปิ
 สทฺสฺสตนคิริ คมฺพา
 อสฺสทกณฺเฆ คิริเชว
 วุคฺคํ ปมาทเลชนฺติ
 ทฺทโร จ สทฺทพฺพตฺสํ โส
 กถิตํ สกณฺมุเปตํ

กตฺวาน สทฺทพฺพททริ
 กถิตฺวา ปฏฺธิปาฏฺธิยา
 กตฺวาน เมรุตฺนคิถํ
 จินฺตเตตํ ปณฺจโกโต นโร.
 ปสฺสตฺสิตฺวาเชว จกฺขุณา
 คตฺมา อญฺณํ น โหติ วา”ติ.

วุกต์. ททฏจกถาณญ^๔ “มกธาน^๑ คีววิพเพชคิ มกธวฏฐสส คีววิพเพช คีววิปริกเขเป
จโคติ อคโค^๒”ติ วุกต์.

ททฏฐิกถาณญ “คีววิปริกเขเปติ ปญจหิ คีววิ ปริกขิตกถา คีววิปริกเขเปติ
ถทฐธามม วรชกเท^๓”ติ วุกต์.

ทกถ เวปุลลปพพทสส ทกฐนธสส ภควโต กาลเ ปัจฉินวโสเทว สมณณา
อุทปาทิ. มนุสสาน^๔ คีวราเทว สมณณา. เค ต^๕ ปพพท^๖ จตุเทเน อาโรหนคิ จตุเทเน
โอโรหนคิ. โกนาคมนสเส กาลเ เวปุลลสส วุกโกเทว สมณณา. มนุสสาน^๗ โรหิตส-
สาเทว สมณณา. เค ต^๘ ปพพท^๙ คีเทเน อาโรหนคิ คีเทเน โอโรหนคิ. ทสสปพ-
ทสส กาลเ เวปุลลสส สุปัสโสเทว สมณณา. มนุสสาน^{๑๐} อปปียานเทว สมณณา. เค ต
ปพพท^{๑๑} ทวีเทเน อาโรหนคิ ทวีเทเน โอโรหนคิ. อมฺหาก^{๑๒} ภควโต กาลเ เวปุลลสส
เวปุลลโสเทว สมณณา. มนุสสาน^{๑๓} มกธกาเทว สมณณา. เค เวปุลล^{๑๔} มหุเทเน อาโร-
หนคิ มหุเทเน โอโรหนคิ. เทเน ภควา เวปุลลปพพทสส^{๑๕} “ทกปพพ^{๑๖} ภิกฺขเว
อิมสส เวปุลลปพพทสส ปัจฉินวโสเทว สมณณา อุทปาทิ^{๑๗}”ติ อากิมา นนเน วุก-
กเมวคฺคิ วทฺวา ปุเท

“ปัจฉินวโส คีวธาน^๑ โรหิตสสถาน วุกโก
อปปียาน^๒” สุปัสโสเป^๓ มกธานญจ เวปุลโล^๔”ติ.

ททฏจกถาณญ^๕ “จตุเทเน อาโรหนคิ^๖”ติ อิทํ ตามมชฺชณิ สเรธา^๗ วุกต์.
คีเทเน อาโรหนคิ^๘ เอกถาวถา กิร ทวีณ^๙ อนฺทเว โยชน^{๑๐} ปจวี อุตฺตนา. โส
ปพพโต คีโชนนุเพโร ชาโค^{๑๑}”ติ วุกต์. เอว^{๑๒} เวปุลลปพพทสส^{๑๓} เวปุลลปพพทสส
ปมาณญเจว นามปวิวคฺคณญจ ทสสิ^{๑๔}.

“อชฺชญจ ค^๑ นานญณต^๒ อชฺชญจ เวปุลลปพพโต.”^๓

โธ โธ เจควาฐุ^๔ วุกกปพพทกามิมคฺคมาจิกฺขณฺเตหิ.

“อด ทกฺขณิ ภากฺกนเต เวปุลล^๑ นาม ปพพคณ^๒”ติ

วุกโก. ทโค อญฺโฆคิ เวทิกพโพ.

๑. ตา. ป. ๒/๒๐๐. ๒. ส. น. ๑๖/๒๒๕-๒๒๖. ๓. สุปปียานญคิ^๑ ทิสฺสคิ. ๔. ตา.
ป. ๒/๒๐๑-๒๐๒. ๕-๕. อิม ปาจา ศาถาพฺพนา น โทณคิ มนุญฺ.

จกกวาฬพหุคถา

จกกวาฬพหุคถา ปน เทวอัสติโยชนสหสฺสานิ อุกาเ อชฺโฌกาโพท, ตกฺก-
เมว อุกฺกโต โหติ, วุคฺคณฺหิ อฏฺฐกณฺหาสุ*

“เทวอัสติโยชนสหสฺสานิ	อชฺโฌกาโพท มหณฺณเว
อจฺจุคฺคโต คาวเทว	จกกวาฬสฺสจฺจุโย
ปริกฺขิปปฺวา ตํ สหฺมํ	โลกธาคุมฺภํ จิโต”ก.

อฏฺฐกณฺหาสุ” จ “จกกวาฬสฺสจฺจุโยติ จกกวาฬพหุคถา, ปริกฺขิปปฺวา ตํ
สหฺมํ โลกธาคุมฺภํ จิโตติ เญจาวุคฺคํ สหฺมณฺมํ ตํ ปริกฺขิปปฺวา จกกวาฬสฺสจฺจุโย
ปติฏฺฐิโต อหํ เอกา โลกธาคู นามาคิ อุกฺโก, มกโร ปทสนฺธิวเสน ธาโก, ตํ สหฺมํ
โลกธาคู ปริกฺขิปปฺวา อหํ จกกวาฬสฺสจฺจุโย จิโตติ เอวเมกฺกํ สมฺพทฺธํ วทฺนติ, เอว
วุคฺคณฺหิ จกกวาฬพหุคถา โลกธาคูเยวาคิ เวทิตฺวาโพ”กั วุคฺค.

มชฺเช สินเรวฺจจํ ปน วฐฺเชทฺวา เอกกิสฺสา ทิสฺสอ ปณฺจลฺลภํ ปณฺจนฺทํ
นวลฺลสฺสํ สกฺกสฺสํ ปณฺจวิสฺสิ โยชนานิ โหเนตฺติ ทญฺจพฺพํ, เทน วุคฺคํ โลกทปฺกสฺสเว
“สินเรวฺ วฐฺเชทฺวา จกกวาฬสฺส อชฺโฌกํ ปณฺจ สกฺกสหสฺสานิ เอกนฺตญฺจ สหสฺสานิ
สกฺก สกฺกานิ ปณฺจวิสฺสิ โยชนานิ”กั, ทสฺมา ทฺวีสฺ ทฺวีสฺ ทิสฺสํ ธตฺตาวุคฺคโยชนปฺปมาณํ
เอกโต กถฺวา เอกาทส ลกฺขานิ เอกนฺตวิสฺสิ สหสฺสานิ จสฺสํ ปณฺจาส โยชนานิ, ทานิ
สินเรวฺจจโยชนเนหิ สทฺธิ ทฺวาทส ลกฺขานิ ทิสฺสสฺสํ จสฺสํ ปณฺจาสณฺจ โยชนานิ, ธตฺ-
ตฺตาวุคฺคอุคฺคปฺปมาณญฺเจว จกกวาฬพหุคถญฺจ เอกโต กถฺวา ทฺวาทส ลกฺขานิ ปณฺจ-
าสสิค สหสฺสานิ จสฺสํ ปณฺจาสณฺจ โยชนานิ, ตํ จกกวาฬพหุคถาทิรปฺสสฺสํ อุคฺคป-
ปมาณํ, ปริกฺขเปโต อฏฺฐกณฺหา ลกฺขานิ ปณฺจปณฺจาสณฺจ สหสฺสานิ ทิสฺสํ ปณฺจาส โยชนานิ,

จกกวาฬพหุคถา.

อติ จกกวาฬปณฺนิ ปทฺทตฺตนิทฺทโต นน
ทฺติโย กณฺโฆ.

คติยภณจา-ชลาสนนิทเทศ

สมุททกถา

สมุทโท ปน สัททสัททเสณ ทูโร โหติ, ทถ สัททสมุทโท อฏฐกถาสี
 วุทธนเนน เวทิตุโ, อฏฐกถาจิเณ ทิ **อาทส*** **สัททนตเว นเกติ**^๑ เอกสสส
 วณณเนน "ตสมิ กิร มหาสมุทเท อุกถิ สุมม โนรปคตมกตมปิ ปกิติ ปกิตจาตุ
 น สกโกติ สัททเว ทสมมา โส สัททมหาสมุทโทติ วุจจติ^๒ติ" วทวา **สัททสโน**
กรวิโกติ^๓ เอกสสสสทวณณเนน "อุภินิ เสธ อนุตเรเอโก สัททสตรสมุทโท"ติ^๔ อาทินา
 สคฺทวิโร สัททสมุทโท ทสสิโต, อนุตเรวคฺเค ชฺชชเนยวคฺคกฺกิกานนฺเต "อุคฺคเรวปทพทา-
 ทินิ อนุตเร สมุทโท สัททสตรสมุทโท นาม, ทถ กิร วาโต น วาติ ทถ ยํ กิณฺณปิ สัทท-
 ทรเนยํ ปกิติ สัททเว ทสมมา ตํ ปริวาเรววา จิตา อุคฺคเรวราโช สัททปทพทา นาม, ตํ ส-
 ราช วุคฺค สัททสตร สมนิสินฺน มหาสมุทท วิยา"ติ วุคฺค, วินนฺทิกานนฺ^๕ปิ "สินฺนวุคฺคเรวรา-
 ทินิ อนุตเร สัททสมุททา นาม โทเนติ, ทถ กิร อุกถิ สุมม โนรปคตมกตมปิ ปกิติ
 ปกิตจาตุ น สกโกติ สัททเว ทสมมา เท สัททสมุททา นาม วุจจจติ^๖ติ.

สินฺนวุคฺคเรวราชนนฺเต สมุทโท ปน วิคฺคตโร จตุรตฺติโยชนนฺเตโส ทถา
 เมรสมเป คมฺภีโร, อุคฺคเรวสินฺนเรวราชนนฺเต สมุทโท วิคฺคตโร ทวาจกฺกาพิสโยชน-
 นนฺเตโส ทถา อุคฺคเรวสมเป คมฺภีโร, ทโต กเมน อุคฺคเรววา อสินฺนเรวสมเป เอกวิ-
 สติโยชนนฺเตโสคฺคปิโร, อสินฺนเรวรวิกฺคเรวสมุทโท วิคฺคตโร เอกวิสติโยชนนฺเตโส, ทถา
 อสินฺนเรวสมเป คมฺภีโร, กรวิคฺคสมเป ปญฺจสการิกทสโยชนนฺเตโสคฺคปิโร, กรวิคฺคสทสสตร-
 สมุทโท วิคฺคตโร กรวิคฺคสมเป คมฺภีโร จ ปญฺจสการิกทสโยชนนฺเตโส, สทสสนนเป
 ปญฺจสาช ทูโรคน จ สทฺธิ ปญฺจโยชนนฺเตโสคฺคปิโร, สทสสนนเมวินฺนเรวราชนนฺเต

๑. ปา. อ. อ. ๒. ข. ๓. มหา. ๒๘/๒๒๐. ๔. ชลาสนนิทเทศ. ๕/๒๒๘.
 ๕. ข. ๓. มหา. ๒๘/๒๒๐. ๖. ชลาสนนิทเทศ. ๕/๒๒๘. ๗. อ. ๓. ๔/๓๕๒.

ที่ป่าน์ อปภิฏจาโนภาส อุตฺตกณฺโณ อหฺมณฺทวคฺคิ นาม. พหิรคฺคิ วุฑฺฒณํ. ที่ป่าน์ ปภิฏจาโนภาส ปน อโศทพหิรณฺทวทสเน ทฺวิโร อสฺสิตฺตมฺพุทฺโ. ๓๓๑. อโศกณฺทวทส อุตฺตกณฺโณ อหฺมณฺทวคฺคิ ที่ปวฺริยณฺท พหิรคฺคิ. พหิรณฺทวทส ปน ที่ปวฺริยณฺท อหฺมณฺทวคฺคิ จกฺกวาทปฺพุทฺโ พหิรคฺคิ. ๓๓๒. ที่ปวฺริยณฺทสวคฺคิ คฺคิ สณฺธาย คฺคิเวสโกติ วุฑฺฒณํ ทฺวจฺพุทฺ. ๓๓๓. หิ เอกะกฺคฺ วา ทฺวจฺกฺคฺ วา ฅมฺภีรปฺปมาณา อุตฺตา น สึเนวปวฺริยณฺทปฺพุทฺจกฺกวาทสวคฺคิทวสสึเป. ๓๓๔. หิ จกฺวาสฺสึทโยธนสทฺสลา- พิตฺตมฺภีโร โส ฅมฺพุทฺโ.

โลกที่ปภาสเว ปน “โลธสาคโรวํ อุตฺตกณฺโณปฺพุทฺโ ปฏฺจาธ ฅมฺน อุตฺตกณฺโณ ที่ป่าน์ ๑ ปภิฏจิตฺตจฺฉน กคฺคจฺ พุชามสทฺมฺพุทฺโ อโหสิ. ๓๓๕. ปฏฺจาธ ปนํ นินฺโน ทฺจว ธาว จกฺกวาทสมีป ฅมฺภีร ทฺวาสฺสึทโยธนสทฺสฅมฺภีโร อโหสิ” ติ วุฑฺฒ.

ธมฺมา ปน อุตฺตกณฺโณปฺพุทฺส พหิรปฺสฺสโ ปฏฺจาธ ธาว จกฺกวาทปฺพุ- พทา ทฺวิการุสเน ทฺวิโกเสน ๑ สทฺธิ คิลกฺว ปญฺจนนฺท เอกสทฺส คิลกฺ ปญฺจสฏฺธิ โยธนาณิ โทณฺติ. ๓๓๖. โลธสาคโร ที่ป่าน์ อปภิฏจาโนภาส ๓๓๗. วิคฺคิณฺโณ โหติ. ๓๓๘. จินาธจฺการุฎฺกาทิสฺ ปน “อปฺปณฺณเมธิก วา ฅมฺนปคฺ วา น โหติ” ติ วณฺโณ ทฺวิการุคฺ ทฺวิโกธญฺ วะเรทฺวา “อุตฺตกณฺโณพหิรปฺสฺสโ ปฏฺจาธ ธาว จกฺกวาทปฺพุทฺทา คฺคิ สทฺสทฺสธาณิ เอกปญฺจาธ สทฺสธาณิ คฺคิ สทฺธาณิ ปญฺจสฏฺธิ ๑ โยธนาณิ” ติ วุฑฺฒ.

ที่ป่าน์ ปภิฏจาโนภาส ปนสธ วิคฺคิณฺโณ “อุตฺตกณฺโณปฺพุทฺพหิรปฺสฺสโ ปฏฺจาธ ธาว ฅมฺพุทฺปฺสฺส ปวฺริยณฺโณ โลธสาคโร ฅสฏฺธิ สทฺสธาณิ ปญฺจ สทฺธาณิ ๑ คฺคิ โยธนาณิ. ฅมฺพุทฺปฺสฺส นรฺธโณ ปฏฺจาธ ธาว จกฺกวาทปฺพุทฺทา โลธสาคโร เทว สทฺสทฺสธาณิ เอกุณาสฺสึทสทฺสธาณิ ๓๓๙. สทฺธาณิ สฏฺธิ โยธนาณิ” ติ เอว จินาธจฺการุฎฺกาทิสฺ วุฑฺฒ. ๓๔๐. ปิฏฺจาณํ ฅมฺพุทฺปฺนรฺธโณ วณฺน ฅมฺพุทฺปฺสฺส อฺปาทํ อฺทณฺน อสุโลคฺคณฺติ ทฺสณฺติ. ฅมฺปน “ธํ กิร ฅมฺพุทฺโป ทสทฺสทฺสโยธนปฺปมาโน. ๓๔๑. จกฺวทสโยธนป-

สหราชอาณาจักร ปณิ สมุททวทุก "สมุทโท สมุทโทติ ภิกขเว อสสุทวา
 ปุณฺณเรโน ภาสติ. เนโต ภิกขเว อวิธสฺส วิเนยฺย สมุทโท, มหา เอโต ภิกขเว
 อุกกาวสสิ มหา อุกกณฺณโว. จกฺขุ ภิกขเว ปุริสสฺส สมุทโท. อสฺส รุปมโย
 เวโก"ติ* เอวมาภิ ปณิ "สมุทโท สมุทโทติ" ว เปฯ มหา อุกกณฺณโว. สมุติ
 ภิกขเว จกฺขุวิธมฺเษสา รุปา อิกฺกา กณฺหา มลเปา นีธรุปา กามุปฺปมฺภิตา วรณฺธา
 ธมฺม วุจฺจติ ภิกขเว อวิธสฺส วิเนยฺย สมุทโท"ติ* เอวมาภิ ทฺถสมุติ สุกกทวณ
 ปุณฺณเรเน อิจฺฉิโต ปกฺกสมุทโท อวิธวินยฺย อายสสมุทโท จาติ เทว สมุททา
 วุทฺธา. อสฺส ทิ ปณฺณสฺสเก อชฺฉกฺกิกายกนฺจณฺณกํ สมุทโทติ วุทฺธํ. ทฺถสมุทเท
 พาทิรยสณฺจณฺณกํ.

อรรถกถาวิเนน ๆ "สมุททวทุกสฺส ปณิ" จกฺขุ ภิกขเว ปุริสสฺส
 สมุทโทติ ติ ทปฺปฺปฺรณญฺเณน ติทฺวา สมุทจณฺเณน สมุทโท, จกฺขุเนว สมุทโท.
 อสฺส ทิ ปจฺวิโต ธาว อกนิฏฺเฐทฺรหฺมโลกา นีลาภิตารมณฺณ สโมสรมณฺ. ปวิปฺปฺนอภาวํ
 กากุ น สกโกติ. เอว ทปฺปฺรณญฺเณนํ สมุทโท. จกฺขุ จ ทสฺส เกสุ นีลาภิสฺส
 อารมณฺณสฺส สมุทโทติ อสฺสวํ ทฺถวา โสสรมณํ ทิเลนุปฺปฺกิตฺตา การณฺณวณ
 สโรชกมณฺเนน จจฺจกฺกิตฺติ สมุทจณฺเณนํ สมุทโท. อสฺส รุปมโย เวโก"ติ สมุททาสฺส
 อปฺปมฺภิตา อุมมมโย เวโก วิย อสฺสวํ จกฺขุสมุททาสฺส สโมสรมณฺอสฺส นีลาภิตารมณฺ
 อารมณฺณสฺส วณฺเนน อปฺปมฺภิตา รุปมโย เวโก เวทิตฺทโท. ทฺถสมุ" สมุทโทติ
 สมุททจณฺเณน สมุทโท ทิเลนญฺเณน เทนญฺเณนํ ทฺถกํ โท"ติ วุทฺธํ.

อนนทกฺกสฺสอฺกฺกเท* ปณิ "เอตเทว ภิกขเว ททฺหํ อํ โว อิมินา ทิเรเน
 อทฺธนา สฺสธาวํ สํสวํ อมณนปฺปมฺภิตา มนเปวิปฺปมฺภิตา กนฺททฺธกนฺ. โรทฺทกนฺ
 อสฺส ปุณฺณเรโน ปกฺกวิธํ, น เทว จกฺขุ มหาสมุทเทสุ อุกกณฺ"ติ เอว มหาสมุททาสฺส
 จกฺขุทฺธิตํ วุทฺธํ.

๑. ส. ๒๗/๑๔/๑๕๖. ๒. ส. ๒๗/๑๔/๑๕๖-๑๕๗. ๓. ส. ป. ๓/๔๕-๖๐. ๔. ส. ป. ๓/๖๑.
 ๕. ส. น. ๑๖/๒๓๔.

วิชรชกปฏฐสมรปุณฺสเถวสตีโส มหาสมุทโท ปญฺญาธิคฺคํ โส ภิณฺเฑ โส มหาสมุททสฺส
 อุนฺนิวโก ทสฺวา อูทาทุ จุจฺฉิตฺติเกเก สมนุสฺสปฏิจฺจาเน นมฺมํ ทสฺวา ภิณฺเฑ จินฺนเกณฺ
 อตฺตส มหาสมุทเท ปริจฺเจโต ปญฺญาธิคฺคํ อตฺตํ เทวฺจา ปจฺฉิยา ปริจฺฉินฺโน อูปริ
 อากาเสเน, เอกโต จุกฺกวาทปฺพทฺเธเน, เอกโต เวณฺเนเน ปริจฺฉินฺโน, สมนุสฺสปฏิจฺจาเสส
 ปริจฺเจโต น ปญฺญาธิคฺคํ สลฺลทฺสฺสสมฺมํ ปจฺจเวทฺธเนสฺส ทสฺวา ภิณฺเฑ อูปฺปนฺนา, โส
 นีติ วิชรสมฺเภทฺวา วิปฺสฺสนํ วทฺสเสทฺวา ธมฺมานิสฺสโนว สทฺทฺทิกเณเส เปรตฺวา อคฺคผล
 อวทฺสเจ ปตฺติจฺจาเน อูทาทํ อูทาทเนติ

‘ตฺตเถว’ กมฺภีรกตํ สทฺทฺทหฺม
 ตํ อภิณฺเฑน สทฺทฺทสมฺภวํ
 ธมฺมานุปฺพทํ นิชฺฌเน เทสํ
 มหเสนา รูปกตํ วิปฺสฺสนํ ๒ ก.

อํ นยฺสากโร นาม.

“กคโม นยฺสากโร, สทฺทฺทญฺญตฺตญฺญานํ นยฺสากโร นาม. อํ
 สํสวสากโร นาม. อํ ชลสากโร นาม. อํ นยฺสากโร นามกํ ทิ อตฺตเถเน น
 สกฺกา ชานิกฺ, สทฺทฺทญฺญตฺตญฺญานเนน สกฺกา ชานิกฺนติ สทฺทฺทญฺญตฺตญฺญานํ นยฺสากโร
 นาม” ติ เอว จุทฺทาโร สทฺทฺวา จุทฺทา.

กามญฺเจตฺต “โส จุทฺราสฺสโกโรชนสทฺทฺสมฺภีโร” ติ เอเตเน สิทฺทาโยธ ฌินฺรุ-
 สนิลฺเปยฺว จิณฺมหาสมุทโท วุคฺโค, “เอกโต จุกฺกวาทปฺพทฺเธเน, เอกโต เวณฺเนเน
 ปริจฺฉินฺโน” ติ อิมินา ปน อสิทฺทาโยธ อตฺตสทฺทฺเพทฺทวิปฺสฺสนโค ยาว จุกฺกวาทปฺพทฺธา
 จิณฺมหาสมุทโทว, กมฺปนํ สมฺมทฺธสมฺมญฺญวเสน วุคฺคณฺติ ทฺวจุทฺทํ, มหาสมุทโทติ ทิ
 อุกฺกฏฺจปริจฺเจโต, สมนุสฺสโคปสฺส จุกฺกวาทปฺพทฺโธ พาทฺวิปฺริจฺเจโต, นวาว
 กณฺเณกมฺนเณนํ อสิทฺทาโยธเอว สทฺทฺทิก, คตฺมาสฺส อุกฺกฏฺจปริจฺเจทํ กมฺภีรภาวํ
 วทฺวา คทฺนุรูปฺวเสน จุกฺกวาทปฺพทฺทเวณฺนปฺริจฺฉินฺนเก วุคฺคา.

๑. ก. ตฺตเถว. ก. ตฺตเถเน. ๒. ก. รูปกตํ วิปฺสฺสนํ.

สุทฺธรโก จากิ อิม สกต มหฺนฺนฺววิเสสา ภวนฺติ. ชีวณฺโณ อณฺณโว ชีวณฺโณ"
 ติ วุฑฺฒ. สกต อํ วณฺณวเสน วุฑฺโฒ. ตํ ยุกฺกํ ชีวสาโรติ เอยฺเม สกิสฺสกา. อํ
 วสวเสนว ลวโณโท วุฑฺโฒ, กมฺปิ อุกฺกํ. ทธฺยฺโททฺธาติ วิมฺบิยฺยทฺ.

ภควคํปิ ติ "ปฺน จปฺริ ภิกฺขเว มหาสมฺมทฺโท เอกเรโส โฉนเรโส"ติ
 เอวํ สกตฺสสาปํ มหาสมฺมทฺทสฺส โฉนเรวเสน เอกเรสกา วุฑฺฒา; น ทธฺยฺยทฺสมาเรส-
 วเสน นานารสกา. โลกทฺปิกฺสาเว

"ภนฺเต มหาสมฺมทฺเทปี

คํ สทฺทํ" อิติ วุฑฺฒเต ต

อุทกณฺจหา กสฺมา

'ยคฺคกํ ติ มหาราช

ลวณํ ยคฺคกํ โฉนํ

ยสฺมา อโหสิ กสฺมา

'กสฺมา ภนฺเต นาคเสน

โฉนฺเรโส จ สยฺชาโต'

'มหาราช อุทกสฺส

โฉนฺเรโสว สยฺชาโต'

ราชา ศฺญโธ จ คํ เถว

สมฺมาวิสฺซชนฺคฺดา

อุทกํเชว โหติ จ

'อาม มหาราช'ติ อทฺเว.

สมฺมทฺโหติ ปฺวฺจจติ.

อุทกํ คคฺคกมฺปิ จ

คคฺคกํ อุทกมฺปิ จ

สมฺมทฺโหติ ปฺวฺจจติ.

สมฺมทฺโท เอกเมว จ

อิติ วุฑฺฒเต ตททฺเว

จิรญฺจิติกคฺดา ต

อิติ วุฑฺฒเต ตทา ปน

'ภนฺเต ปณฺเฑทฺ คฺวํ ปน

กลฺโลสํ'ติ จ อทฺเว"ติ

วุฑฺฒ.

สหคฺคเน^๒ ปน วุฑฺฒาเยน ปถกิสมฺมทฺทอชฺชนสมฺมทฺทวเสน สมฺมทฺทวอํ ทสฺเสสุวา
 สทฺทปฺเรวเสน ปาสาทวอํ ทสฺเสสุ เวทนาสํยคฺคทวยสฺส สกาวคฺคสฺส จคฺคตสฺสเค"
 "อสฺสสุวา ภิกฺขเว ปุณฺณฺสนฺ เอวํ วาจํ ภาสติ 'อญฺญิ มหาสมฺมทฺเท ปาสาท'ติ. ตํ

๑. อ. ๑๖/๑๖๑. ๒. ส. สท. ๑๘/๑๕๖-๑๖๕. ๓. ส. สท. ๑๘/๑๕๕.

ไซ ปณฺธิ ภิกฺขเว อสฺสควา ปุ่ชฺชโน อสนฺถิ อสฺวิขฺฆมานํ เอวํ วาจิ ภาสฺส:
 อญฺญิ ภิกฺขเว สววิโก มหาสมฺพุทฺธ ปาสาโล. สววิกาณํ ไซ เอถํ ภิกฺขเว พุทฺธานํ
 เวทณํ อธิวณํ อภิตํ ปาสาโล"ติ วุคฺคํ.

อทฺถจากถาถย*๑ "ปาสาโลติ : ปาสฺส อถํ ปริยคฺโค, นญฺญิ เอญฺญ
 ปกฺกฺจาทิ ปาสาโล. อสนฺถิ อสฺวิขฺฆมานนฺทํ อญฺญคฺคํ อปฺปญฺจมานนฺทํ. เอวํ วาจิ
 ภาสฺส"ติ "อญฺญิ มหาสมฺพุทฺธ ปาสาโล"ติ เอวํ วาจิ. โส ทิ, อํ ทํ พฺลวณฺณํ
 มหาสมฺพุทฺธสฺส อุกกํ เวเคน ปุ่ชฺชนํทิสฺวา จุกฺวาทิ วา สินฺนํ วา อาหุจ
 โยชนทฺวิโยชนทสฺสโยชนปฺปมาณนํ อุกฺกสฺสว ปณฺ มหาสมฺพุทฺธ ปกฺกิ. อสฺส ปกฺกฺจาทิ
 มหาสมฺพุทฺธ ปาสาโล วิย โยคิ, อํ โยคํ พฺลวณฺณนํ วุจฺจติ. อํ สุนฺธาย เอวํ วทฺติ.
 อสฺมา ปณฺ ทคฺคํ ทถารุปํ น จุกฺกจฺจปฺปทวทฺทวณํ ปกฺกฺจาทิ โยคิ สฺสขินฺวาโสณิ,
 ทสฺมา อสนฺถิ อสฺวิขฺฆมานํ ทํ ทํ วาจิ ภาสฺส นาม. อสฺมา ปณฺ สทฺธปฺปํ ปุ่ชฺชนา
 สววิกาณํ พุทฺธเวทณนํ ปกฺกฺจาทิ น สกฺโกนฺทํ, ทสฺมา ปาสฺส อสนฺถิ อญฺญ
 อญฺญ ปาสาโลติ ทสฺสคฺโค "สววิกาณํ ไซ เอถํ ภิกฺขเว"ติ อภินฺนทฺท"ติ วุคฺคํ.

โลกทปฺปาสวณิ

"มหาสมฺพุทฺธ อุกกํ	สพฺพททา สพฺพโค ทิสฺวา
ปุ่ชฺชนํทิสฺวา ขธาทาน	ปคฺคิ สคฺคนํปิจ.
อาวญฺญํ วิย พฺลวณ	กคฺวา สทฺธนํปิจ เภรว
ททํ ทถนํคํ	มหาสมฺพุทฺธ ชเนติ จ.
อสฺสทสนนํปิจ สมฺปคฺคทา	นาวาโยปิจ สทฺธททา
นิวนรคํ อสฺสโกนฺทา	ปาปฺปนฺนํ วินาสนํ.
สฺปปารกปฺปนฺนํคฺคสฺสว	สจฺจกิริยาทณนํ ค
นาวา นินฺตคฺคิ ทมฺหา	อญฺญํ จานํ นินฺตคฺคิ
คํ จานญฺญว สทฺธเทหิ	วทฺทวณฺณนํวิตฺถนํ"ติ

วฤก.

อติเต กิร โพธิสสุโก ภูกฤษณวธส ปุณฺณกาม นิยามกปฺกโต ปาสาทโก
 สฺวณฺณวณฺโณ มหาปญฺโญ อโหสิ. โสฬสสฺสกาณฺธเวย นิยามกสิปฺเป นิปฺเพหิตํ ปฺกฺวา
 อปฺปภาณํ มํกฺ อจฺจเณ นิยามกเรฎฺฐโก พุทฺวา นิยามกมฺมํ อกาสิ. เณ
 อารุทฺทนาวาธ ททาปฺกฺติ นาม นกฺติ. กฺสส อปฺปภาณํ โสณฺเชตปฺพทานิ เทวํ จฺจุณิ
 นาสึ. อตฺตาปฺปภาณํ กฺสฺมึนฺนเวย ปุณฺณกาม เวณฺณา สฺสทฺสทฺมกฺกฺตา วาณิชา นวํ สฺสรุทฺวา
 ตํ นิยามกํ กฺกฺวา นวํ อภิวิทฺสิ. นวาว สฺสทฺส ทิวสํนิ นิรฺรพฺทฺวา อคฺคมาสิ. ตโต
 อากฺขณฺวาตฺตปฺปํกฺติ อโหสิ. นวาว จฺจุทฺวาโร มาส ปกฺกิตฺตมฺมทฺทํปฺปฺเจ วิจิริทฺวา ปฏฺิปปาฏิยา
 ตํ ตํ ชฺรมาณิสมฺมทฺทาที ปฺกฺตา. วาณิชา ตํ ตํ ทิสฺวา กฺสส กฺสส/ สมฺมทฺทสฺส นาม
 โพธิสสุกํ ปุณฺณสิ. โส เกสํ ตํ ตํ สมฺมทฺทสฺส นาม กฺเคทฺวา อฺปฺเณ วิชิตฺตวณฺณเรช-
 นีณฺณณิปปาทานิ คํหาเปทฺวา นวาวํ ปฺกฺกฺติปฺาเปทฺวา อณฺณํ อปฺปฺกฺกฺกณฺณํ จฺจุทฺทปฺปสิ.
 นวาวธ นพฺมาสิ อติภูกมิทฺวา วทฺทวามฺมฺมทฺทํ ปกฺกกาณฺธํ ปํ. ตํ ทิสฺวา วาณิชา
 โพธิสสุกํ ปุณฺณสิทฺวา, "กาทา อํ วทฺทวามฺมํ นาม สมฺมทฺโท", อิมํ ปฺกฺวา นีวคฺคิ
 สมฺมทฺตา นวาว นาม นกฺติ. อํ สมฺมทฺททฺทวํ นิมนฺนุชฺชวเปทฺวา วินาสํ ปาเปกฺกํ"ติ
 วุทฺธ. มรณณฺณกฺตา เอกปฺปาทเรณว อวิจิมฺมํ ปุณฺณมาณํ สฺสทฺตา วิธ อภิการุณฺณว
 ววิสุ. โพธิสสุโก "จเปทฺวา มํ อณฺโณ เกสํ โสณฺณิกาวํ กาคํ สมฺมทฺโต นาม นกฺติ.
 สฺสรจฺจวิธาย เกสํ โสณฺณํ กวิสฺสามิ"ติ จินฺนทฺวา "กาทา จินฺนํ มํ กณฺโณเรณ
 นพฺมาเปทฺวา อาทกฺกฺกณฺณนิ นีวเรทฺวา ปุณฺณเปกฺกํ สฺสรุทฺวา นวาวธ ชฺเร จเปกฺก"-
 ติ วุทฺวา เกสํ สฺสทฺตา กโรนฺนเกสํ อโภทฺติ พฺกฺกเณทฺติ ปุณฺณเปกฺกํ กทฺทฺวา นวาวธ ชฺเร
 จโต สฺสรจฺจวิธํ กโรนฺนโก

“อโธ สวามิ อคฺคตํ
 นกฺกิชานามิ สณฺจิจจ
 เอเตน สจฺจวชฺเชน

อโธ ปคฺคโตสมิ วิณฺณุตํ
 เอกํ ปาณมฺปิ ทิสฺสุ
 โสณฺณํ นวาว นีวคฺคิ”ติ

คา วิจิโย กมนเนว
 หุตุวา กมน ที่ปานิ
 เคาปี วิจิโย สหุทา
 จกุกวาทาภิมุขี คา
 ตทา หายนติ อุกา
 วิจิโย อุกทานนตุ
 เตน โลก อุกทานิ
 ภวคิตี หิ ณาตทา

กิญจิ กิญจิ จ ขุททา
 สมเป อุกเก อทุ.
 อนนคาปริมาณกา
 ปกฺขณนคิ ยทา ปน
 คโต นิวคิตีตา ปน
 วาพณาวี กโรนคิ คา.
 อุตฺตสนน หายนมฺปิ
 ปณฺจเณ นนณณนา”ติ.

สมุทฺตส ปน

“อณฺณโว ตาคโร สีนุ
 ชลนินฺธุทธี คตฺส

สมุทฺโท รตนากโร
 เกทา ชีรณณวาทย”ติ

ปาทาณวเก วุคฺคตฺตา สหฺกตฺกณณนคิ ทฺฐจฺท

ทฺฐกฺกานนฺธิ “อฺธิปริยาปณฺเณ สมุทฺตส นนณ”ติ วุคฺค. ทคฺค. อณฺณวาทฺโท

“เข ตรนคิ อณฺณวํ สว
 เตตุ กควาน วิสขฺข ปถุถณน
 กุถฺถิ หิ ชโน ปทฺทนคิ
 คินฺณวา เมธาวินฺน ขนณ”ติ

เอตฺถ สมุทฺตโท อณฺณคฺค ทิสฺสคิ.

เทณ ททฺฐจกณณ”

“อณฺณวณฺคิ สหฺกตฺกณณ นวิจฺเจเทณ

โยชณมกฺคกณณวิสฺสจ ปถุถสฺสจ อฺทกฺกจฺจณสฺสเอถ อธิวณฺ”ติ วุคฺค. ทฺฐกฺกานนฺธิ
 “อฺทกฺกจฺจณสฺสเอถ อธิวณฺนคิ : อณฺณวาทฺสส อสฺส กสฺสจ อฺทกฺกจฺจณสฺส เอถ
 อณฺณวณฺคิ อธิวณฺ สมุทฺตสฺสวคิ อธิปฺปาโย”ติ วุคฺค. สีนุทฺตฺโท

“อथा โสสุตติ นิกฺโขสเส” สมุทมนาย สีนฺธฺยา”ติ

เอเตสุ* นทีสามนฺตเย ทิสฺสติ, เทน ทิมวณฺตปพฺพุทฺธกถา”ติ “สินฺธฺยา”ติ นที”ติ วุคฺค.
อฏฺฐาเนกฺคณีนี”ติ

“เทสฺสนฺตเว ปุเม สีนฺธฺ” สวิตาณํ ส นารินฺ”ติ

วุคฺค. อฏฺฐกฺกัณณฺ”เทสฺ เทสวีสเย อณฺตเว สมฺมทเท เอเตสุ ปุเม. โส สีนฺธฺสวท-
สวิตาณํ ภาเว”ติ วุคฺคณฺติ.

สมุทฺทกถา.

สรกถา

อิทานิ ธาตฺยาริกการเก อณฺตวนี สรทโย ธาตฺยา วุจฺจณฺติ. อคฺคธ ธาตฺนํ
ปติฏฺฐิจฺจุจฺจานานิ ธาตฺยา นาม. เกสุ โย ฌมฺภีโร โส รทโทติ วุจฺจติ. วุคฺคณฺติ
ปาทาสวคฺคเก”

“ธาสโย ธาธาโร ฌมฺภีโร รทโท ส จา”ติ.

รทโทติ จ สโร วุจฺจติ. โส ชุทฺทกมทฺทวเสน ทฺวิโร. อคฺคธ โย ชุทฺทโก สโร โส
ปลฺลธํ นาม. วุคฺคณฺติ อคฺคธเว” “ปลฺลธํ ชุทฺทโก สโร”ติ. อฏฺฐกฺกัณณฺ” “ชุทฺทโก
สโร ปลฺลธมฺมิชฺชฺจุจฺจน, อคฺคธ วสฺสเน อธิกํ ชลํ คิเมท ฐาณมฺภุคฺคํ สฺสทฺธเตว จา”ติ
วุคฺค. โมคฺคณฺตวนีนี “อปคฺคณฺติ อุตฺทกเมว อณฺตมาติ ปลฺลธํ อปฺปโก สโร”ติ วุคฺค.
อณฺตมาติปฺปณฺตเส ทฺ” ปลฺลธ นินฺนฺนฺจฺจาน”ติเมสฺ รุปฺนฺติ วุคฺคทฺทกา นินฺนฺนฺจฺจานํ
ปลฺลธณํ นามาทิปิ วุคฺคํ ยฺยฺยติ. มหาปวิณฺทพฺพาเสกฺคตวณฺตณฺตวนีนี”ติ “ปลฺลธณํ”ติ
อฺทกภริทานิ นินฺนฺนฺจฺจานานิ”ติ วุคฺค.

๑. ชุ. ข. ๓๗. ๒๘/๓๓๘. ๒. ขาสถฺยจฺจกถา. ๑๑/๓๘๘. ๓. อภิธาน. ๘๖๕.

๔. อภิธาน. ๖๓๗. ๕. อภิธาน. ๖๓๘. ๖. สฺฐ. ๖๖๒. ๗. ส. วิ. ๒/๓๘๘.

โม มณฑลโก สโร, โส ฤๅฤๅ ฤๅฤๅ อโณฤๅฤๅฤๅฤๅ ฤๅฤๅ,
ป้าฤๅฤๅฤๅฤๅฤๅฤๅ

“อโนชฺชโต ตถา กณฺณ- มุญฺโห จ รตทวารโก
ฉกททญฺโช จ กุณฺดาโห จ วุชฺฐา มนฺทาทิกนิชฺฌิตี
ตถา สํภปฺปํปาดิตฺติ เอเต สสคฺค มหาสวรา”

วศก. อัญจะกุศควาณณณายะ^๒เจว ปกณิสสุททวณณณายะ^๓จ อุตถ อายาณวิภูตาเรน
 เจว กมภิรทาย จ ปณณาสปณณาสโยชานา อิททสโยชานสทปวิมณณทลา อโนสทททโท
 กณณณณณทโท รวทาทโท ลททททโท กณณณณทโท มททททโท สิทปุปาททโท จาติ
 สทค มหาสวา ปกณิจิลา^๔ที วศก.

กฤต บัณฑิต อามะ ๖แปะ ปริณิพิตา สกต มหาสรา อัมมิ ทิมวาทปัทมเท
ปัทมิจิคำ, โส ทิมวาท ปัทมเท, คิธอสโสธราปมาณ จาเน, ปัทมิจิคำ, ออมเทต ออโต.

มธุมนิเปญฺเจวสเก	ตมฺหกตฺตวณฺณนํ	มธุ	“ตวาทิ	มหาตวา
กตฺตมฺมตฺตวณฺณนํ	กตฺตวณฺณนํ	มธุ	กตฺตวณฺณนํ	วาทิ
วาทิ	กตฺตวณฺณนํ	มธุ	กตฺตวณฺณนํ	วาทิ
มธุมนิเปญฺเจวสเก	ตมฺหกตฺตวณฺณนํ	มธุ	“ตวาทิ	มหาตวา
กตฺตมฺมตฺตวณฺณนํ	กตฺตวณฺณนํ	มธุ	กตฺตวณฺณนํ	วาทิ
วาทิ	กตฺตวณฺณนํ	มธุ	กตฺตวณฺณนํ	วาทิ

สรรพคุณเจต "จิตตตสส ภิกขเว สุวิธสส ปาตุภาวว เม เท มหาสรา, อโศ
อิมมา มหานทีโย ปวตฺตุนฺติ, เสธอธิตํ, อนนฺตคฺคา สิทฺธิปฺปภาตา รตฺตภาว กณฺณเมตฺเตชา กุณฺดา
จกฺกนฺเตชา มหากณฺธิยา, เท สุตฺตสนฺธิ วิสฺสุตฺตเนติ ทิ เอทกข สกฺกตฺตวิธสสคฺคาปวฺติยา
ตฺตมฺมิ, ยนฺเต กุณฺดาชวาทกณฺณเมตฺเต" วุตฺต "กณฺณเมตฺเตชา รตฺตภาว สิทฺธิปฺปภาติ จกฺกนฺเต
คิยฺยกฺกนํ อนนฺตคฺคา กุณฺดาชวาทเนติ สกฺกต รนฺท ทสเสติ ทิ, ตํ วิมฺบิกฺกนํ,

เกตุ ปัน โอนิกลุตตพทุฒนพาทินโย วิเสโต กตฺต กตฺต วณฺณิกา.
อฺภฺจกตฺตวณฺณนาสีตฺติ ติ "กตฺต มโนพรปตฺติสถานํ มจฺจกฺจปํปาทิ ฌลิสฺสํสถานํ"

๑. สก๊อตแลนด์, ๖๓๕-๖๔๐. ๒. มโน, ปุ. ๓/๒๓๓-๒๓๔. ๓. ป. ๕, ๓/๓๓. ๔. ป. ๕, ๓/๒๔๖.
๕. อ. ฉายาพุทธ..., ๖. ส. ๒, ๒/๔๔๖. ๗. อ. ๕, ๕/๓๓. ๘. ๒๓/๔๔๖. ๙. ๒๔/๓๓. ๑๐/๓๓.
๑๑. มโน, ป. ๓/๒๓๔-๒๓๕.

ปฏิปุปฺปมาณเ อฏฺเฏ อฏฺเฏโชนวิหิตตํ เสทปทุมวณํ ตํ ปฏิกุขิปิยวา จิตฺ. ททณฺเฏวํ ทาว-
มทณฺเฏว รุกตปทุมวณํ. ททณฺเฏว รุกตกมฺภวณํ. ททณฺเฏว เสทกมฺภวณํ. ททณฺเฏว นิสฺส-
ปถวณํ. ททณฺเฏว รุกตปฐวณํ. ททณฺเฏว สุกฺกเรวรุกตสาวิณํ. ททณฺเฏว เอยาทุกาถา-
กมฺภณฺฑาททิตฺติ มธฺวรสททิตฺติ วถฺธินฺธาทิตฺติ. ททณฺเฏว อฏฺเฏโชนวิหิตกเมว อฏฺเฏจวณํ. ทท-
ณฺเฏว ปุทฺธกุกฺกุชฺสปฏิปมาณา อฏฺเฏจ. ททณฺเฏว กทฺธิวณํ. ยโต พุณฺณ ปฏิกานฺนิ ชาททณฺเฏ
กิตฺตมฺภุคฺ. ททณฺเฏว จาฏิปฏิปมาณสสํ ปณฺธวณํ. ททณฺเฏว อมฺพวณํ ชมฺพวณํ กปฺปิจฺจวณํ.
สจฺเจปโต ทสฺสมี พหุ ชาททททททททททท สสํ นาม นคฺคิตฺติ น วทฺททท.

“กุตฺตมานํ ปุปฺปสเสมเย วาโต เวณฺณวณฺณิ อฏฺเฏจปฏฺวา ปทุมกิตฺติเปกฺเคสฺ จเปกฺ.
ททฺธ อฏฺเฏจสฺสธิตา นิเปกฺมฺภุคฺ. ตโต อฏฺเฏจปฏฺวณํ ปจิตฺวา ปฏฺกอโชนฺณิกาทา วิย ทิจฺจวณฺณิ.
เอตํ ปฏฺกจฺจรมนฺ. นาม. มุทฺธาสํ นาม. นนฺทสสํมกฺกํ โทกิตฺ. กิตฺ. มหาภววิปฏฺจรปฏฺมาณํ
โทยิตฺ. ทสฺส เอยาททสฺสมี ปณฺธพ อฏฺเฏจททปฏฺมาณํ ชีว โทยิตฺ.”

เอวํ ททฺธ ททฺธ วิณฺธโต อโชนทททททท วิณฺณธิตา. ททฺธโชน ปณฺ. ททฺธ
ททฺธ อากโชน วิณฺณทททททท มุทฺธจกิตฺตทททททท สโร สทฺธทิตฺติ มหาภววิ ยปฏฺกททา ชุทฺทโก
สโรทิตฺติ เวทิตททโท. อมฺพปณฺ. นิกทณฺณวทฺ. โยปมฺมสํสทฺธทททททททท “ทิตฺตวณฺณก กิตฺ. มหา-
กทฺธิวทโท อโชน. ททฺธ มหาทโท กุทฺธิโร โยทิตฺตวณฺณกคฺคณฺ. ททฺธ ชาททิตฺติ. เอวํ
กุทฺธิวทททท มหาททท ททฺธ. อมฺพ. สททททททท ทททททททททททท “อิมฺมสฺส ปณฺ. อวราณสฺส
อภิมฺมวณฺณจณ. ตโต มหาททททททท ชาท. ทสฺส วณฺณนํ” วิทาท โยปททททททท ทท-
จกิตฺติ เอวํ อฏฺเฏจทททททท มหาททท ททฺธ. ตํ เทสํ เทสิ อปฏฺกสโร มหาทททททท
ทททททท เวทิตททท. เอส นโย อิมฺมสฺส จณนฺ.

เอวํ ชุทฺทททททททททท ททฺธิโร โทยิตฺ สโร. ปาททททททท ปณฺ. ทททโท สโร
วณฺ. สโรทิตฺติ ทโท อมฺพทททททท จทททท สโรทิตฺติ นาม อากค. “เย ทททททท ทททท

ธรมุ^๖ติ* เอกุณ ปณ ธรรมโท นทิสมา นาม โทติ. เทนญจกถา^๗ “ธรมุ^๖ติ อธิ
นที อธิปเปตา^๘ติ วุคฺค. กถุญฺญาย^๙จ “ธรมุ^๖ติ อธิ นที อธิปเปตา. ธวติ ธรมุ^๖ติ
กถวา^{๑๐}ติ วุคฺค.

ธรรมา.

ธรรมา^๑กถา

ธรรมา ปณ กุณฺณเทหิมาหิตังสน ทวิธา โทติ. อฏฺฐนิปาตงกุคฺคทรวณฺณนํ^๒ติ
“ยา กากิ โสเก ธรรมา^๑โย มหาสมุทฺทํ อปเปเน^๓ติ^๔ เอกุสฺสกุคฺค วณฺณนํ^๕เกติ “ธรร-
มา^๑โยติ ยา กากิ สวมภา กุณฺณโย มหาเทโย वा กุณฺณโย वा^๖ติ วุคฺค.
“กุณฺณโยติ เจเปตวา มหาเทโย อวสธา นิมนฺตา^๗ติ สกฺกสฺสวีสกฺกทวณฺณา.^๘
“กุณฺณโยติ ชุทฺทกเทโย. มหาเทโยติ กุณฺณนํ^๙อจิรวคฺคิธากา มหาสวิกา^{๑๐}ติ
นิทานวุกฺเค ทสสวุกฺกทวณฺณา.^{๑๑} “อภิสสํ ภิกฺขเว สวีสสํ ปาคุภาวา ยา กากิ มหาเทโย.
เสยฺยธมฺ. กุณฺนา ธมฺมา อจิรวคฺคิ ธรรมา^๑ นที. ตา สุตฺตธมฺ. วิสุตฺตธมฺ^{๑๒}ติ
สกฺกสฺสวีสกฺกทวา^{๑๓}ติ.”

เอกุณ จ เจเปตวา ปณฺจ มหาเทโยติ เอกุ ปาคุภาเวน วุคฺคณฺติ
ทวฺจทฺท. สันนํ^{๑๔}เทหิ นิภณฺณา จกฺกโส นทีโย วุชฺเชทฺทวา. ตาปี ทิ มหาเทโยติ
วุกฺกทฺทวา. ปาณิมบี ทิ ปาคุภาเวน มหาเทยวณฺณ กุณฺณเทโย วุคฺคณฺติ ทวฺจทฺท.

ตา จ สทฺทวา นทีโย อฏฺฐงกุคฺคทรวณฺณ^{๑๕}ทีสุ วุคฺคณฺณ เวทิกทฺทวา.
วุกฺคณฺติ กถา—

๑. วิ. มหา. ๕/๕๓. ๒. ธรรมา. ๓/๑๕๕. ๓. ธา. ที. ๔/๒๕๖. ๔. มโน. ปุ. ๓/๒๕๖.
๕. ธ. อ. ๒๓/๒๐๐. ๖. มโน. ปุ. ๓/๒๕๔. ๗. ธา. ป. ๒/๓๐ ; มโน. ปุ.
๓/๓๔-๓๕. ๘. ธ. อ. ๒๓/๒๐๓. ๙. มโน. ปุ. ๓/๒๕๓-๒๕๖.

พลาภา นาม. ทา ติสโส อมรจุสพสุตปวิราเวน มหาภุปันเนญญา เอกาย สรุจกิริยา
 อธิกภูมิภาติ อมรโต วุคโต. ธมฺมปเท มหาภุปันเนญญวณณานนุ*คุ ปจมา ทาวุค-
 ฌมภิรา ทวิการุทวิคตทา อมรวจฺจา นาม. นที. ทุกิยา อทฺทลโยชนฌมภิรา วิคตทา จ
 นิลวาทา นาม. ทคิยา โยชนฌมภิรา วิคตทา จนุทภาภา นาม. ทคฺค ปจมา ทุตฺตรา-
 นุสฺสคิยา อธิกภูมิภา. ทุกิยา ธมฺมานุสฺสคิยา. ทคิยา สรรณุสฺสคิยาติ อมรโต วุคโต.

เนรยฺชวาทิสททโต ปน ทคฺค ทคฺค วุคฺคณนเนว เวทิตุโพ. ปาสาณวคฺค-
 ฎิกายอยู่^๑ “นทีโตล ฌมสฺสา เนรยฺชวา. อถวา เนรยฺชวา นาม. ทวิวิเสโส.
 คัมภมาเสททททอ ออ นที เนรยฺชวา นาม”ติ วุคฺค. “**เนลยฺชลายา**”ติ วุคฺคทฺเพ
 ลการุสฺส วการุ ทควา **‘เนรยฺชวาทิ**”ติ วุคฺค. “กณเสวาลปณาทิโธสวทิสลลายา”ติ
 อคฺคโต. เกจิ **‘เนลยฺชลายา**”ติ วุคฺคทฺเพ **‘เนรยฺชวาทิ**”ติ วุคฺคณฺติ วาทฺติ.
 นามเนว วา เอกสฺสา” จ. นทียาติ เวทิตุโพ”ติ อุกทานวณฺณเน. ^๔ ตถา วินอ-
 มทาวคฺคฎิกา.^๕

“อฺคฺคพลาเวน ทปนโก ทปํ อุกํ เอกสฺสาติ อมฺวคฺคณนเนวเสน ทปนทา”ติ
 จกฺคฺคปารวชิกฏิกา.^๖ “เวการปทฺททสฺส ทิร เทจฺจา ฌมฺมจกฺคณนเนว ปญฺจโยชนนํ
 นาคภานํ เทวโลกสทิสํ มณเณเสน ทเสน อารมฺมญฺยานนํ จ สมฺมเนกคํ. ทคฺค นาคานํ
 ทิรเทจฺจาเน มหาอฺทฺททโท. ทโก ทปนทา นาม. นที สนฺทติ ฌุจิจา อฺคฺคพลา.
 ทคฺคมา ปเนสา เททิส. วาชนํ ทิร ปวิราเรทฺวา มหาปคโตโก. ทคฺค ทวิณํ โส-
 ฌมฺมกิริยานํ อมฺวเสน ออ ทปนทา อากฺคณฺติ. ทคฺคมา ฌุจิจา สนฺทติ”ติ เทวทาส-
 อคฺคทวณฺณเน.^๗ ตถา จกฺคฺคปารวชิกฏิกวณฺณเน.^๘

“นมนํ สฺซํ ททาติ นมฺมทา.^๙ โท. จนุทภาโค นาม ปทฺทโท. ทโค ปทฺทติ
 จนุทภาโค”ติ^{๑๐} ปาสาณวคฺคฎิกา.

๑. ธมฺมปฏฺฐกถา. ๔/๑๕-๑๖. ๒. สฺจ. ๕๑๔. ๓. อ. เอก. ทสฺส. ๔. ป. ที. อ. ๓๓.
 ๕. อ. อ. ที. ๔/๓. ๖. อ. น. ที. ๒/๔๕๖. ๗. อ. ป. ๑/๔๖. ๘. ธมฺม. ๑/๖๒๖. ๙. สฺจ.
 ๕๕๕. ๑๐. สฺจ. ๕๒๔.

ปานกูปัตติ อุตกปาโน. อนนุกุปัสส นาม. นิปานกุปัตติ อวาทโว. โย
 ปสฺสปรกฺกตํ กณฺหาทริจโค ชลสสโย. เทวาทนุกติ เทวเน เมธเน ชตํ ชนิตํ จานํ.
 อาวาทนุกติปัสส นาม. อิมานิยํ ตีณิ ปาสาณวสุค* อาทกทานิ. กณฺหาทริ ปน ทตฺต
 ทตฺต วุทฺธมณฺเณ เวทิตพฺพ. นิทานวสุคสมิณฺ*ติ "เสยฺยธมฺมํ ภิกฺขเว อปฺริปฺพุทฺธเก
 กุสฺสณฺณสฺสคฺคา เทว เวสฺสณฺเณ อุตกํ ธมฺมานิ น ปวฺกตฺตมานํ ปุทฺธกณฺหาทริปทฺธสาธา
 ปวิปฺเรตฺติ. ปุทฺธกณฺหาทริปทฺธสาธา ปวิปฺรา กุสฺสณฺเณ ปวิปฺเรตฺตนิ. กุสฺสณฺเณ ปวิปฺรา
 มหากุสฺสณฺเณ ปวิปฺเรตฺตนิ. มหากุสฺสณฺเณ ปวิปฺรา กุณฺเณติโย ปวิปฺเรตฺตนิ. กุณฺเณติโย
 ปวิปฺรา มหาเนติโย ปวิปฺเรตฺตนิ. มหาเนติโย ปวิปฺรา มหาณฺณกฺกํ ปวิปฺเรตฺตนิ*ติ วุตฺตํ.
 ธมฺมา คิณฺนิปาตฺตกฺกตฺตว."

"ปุทฺธกณฺหาทริปทฺธสาธาติ อเหตุ : กณฺหา นาม กณฺติ สทฺธนาเม. อุตกณ
 ทริโค อุตกณฺโน. ปุทฺธกณฺปทฺธโส, โย นิคมฺโพธิยํ นิภฺยโรทียํ วุจฺจติ. ปทฺธ นาม
 อชฺชณฺณเม. เทว เวสฺสณฺเณ. สลฺลิตฺว กุณฺนิปทฺธโส*ติ นิทานวสุค*ติ กุสฺสทฺธวณฺณเน.*
 "ปทฺธสฺสคฺคา ทริสฺส*ติ นาทกสฺสทฺธวณฺณเน.* "สาธาติ กุสฺสณฺณกณฺนิโย อุตกณฺนิกาโย.
 กุสฺสณฺณกํ อุตกททวณฺณ. มหากุสฺสณฺณกํ มหาทวณฺณ*ติ นิทานวสุควณฺณเน.* "กณฺ
 สณฺณคฺคา ชนฺติ กุสฺสณฺเณ. สฺสณฺเณ ชนฺติ มหาเนติคฺคา.

กุสฺสณฺเณ ปทฺธทริปทฺธ สทฺธนา กุณฺเนติโย สณฺณคฺคา สทฺธํ กโรเส. อุตก* พุทฺธา ชนฺติ.
 กุสฺสณฺณกณฺหา ปน มหาเนติโย สฺสณฺเณ ชนฺติ*ติ นาทกสฺสทฺธวณฺณเน.*"

"สุมฺภโกติ อาวาโฏ. 'สุมฺภนํ' ชนฺนาทิตฺติ อิทฺตเมตฺต นิตฺตสณฺ. กุสฺสุมฺภโก
 อุตกททวณฺณ. ปุทฺธกณฺหาทริปทฺธสาธา ปวิปฺรา กุสฺสณฺเณ ปวิปฺเรตฺตนิ*ติ อิทฺตเมตฺต
 นิตฺตสณฺ*ติ สทฺธนิตฺติ. "อุตกททวณฺณ กุสฺสณฺเณ โสการสฺส อุตกํ กตฺวา. อเหตุ อปฺริ
 อุตฺตเมตฺตปทฺธโส อุตกํ กณฺทว*ติ วุจฺจติ. เทว สทฺธนํ จ. เท กุสฺสณฺเณ อุตกททวณฺณ*ติ

๑. อภิธาน. ๖๗๘, ๖๘๐. ๒. ย. น. ๑๖/๓๗-๓๘. ๓. อ. ต. ๒๐/๓๔.

๔. ต. ป. ๒/๑๐. ๕. ม. น. ป. ๒/๒๕๖. ๖. อ. น. ๒. ๗. ป. ๒/๓๔๔.

๘. ต. ป. ๒/๑๐. ๙. อ. อุตฺต. ๑๐. ป. ๒/๓๔๔.

ทิถะกุกุชรวณฺณิกา "กุสุมนภาติ ยาวาธา, มหากุสุมนภาติ มหายาวาธา" ติ ทิถะกุกุชรวณฺณนา,* "โสมภี ปปาติ จนุพนิกิ โอหิผลถนิกิ เขตฺถ โสมภณิกิ
 สหฺพโส-ฉินฺนคณฺฐ" ติ ฉกฺกฏกุกุชรวณฺณนา,^๒ ตถา มุตฺตปฺปณฺเณสก สหฺพทาสฺสค
 วณฺณนา," "โสพฺเภ ปปาเต นรเก อนุรทวโรติ เขตฺถ โสพฺเภติ สมฺมุคโค
 ฉินฺนคณฺฐ" ติ อํกุลิมาสทฺเตรคณฺธาวณฺณนา, "สํวเรติ เขตฺถวาทิ โสมภี, วิวโร, โสมโ
 ชลสฺสวินโส" ติ สุปฺปารกชาทกฺกิกา, "โสพฺเภสฺสฺติ ปกฺขรณฺเฐ" ติ ภฺวาทิตฺตชาท
 วณฺณนา,^๔ "โสพฺเภสฺสฺติ มาทิกาสฺ" ติ นาทกฺกฏกาวณฺณนา,^๕ "โสมภี" วา
 นรเก วา ปปาเตติ เขตฺถ โสมโภ นาม สมฺมุคโค ฉินฺนคณฺฐ คณฺธิว- ยาวาโ
 นโร นาม ทฺถถ ชลนฺธิยา ภฺมิยา สยเมว นิตฺตพฺพท มหาที, ชฺถถ พฺทณฺนิ ปตฺน
 โจรวา นิลอมาธา ฉฺจจนฺตี" ติ ทคฺคปารวาทิกาวณฺณนา,* "นรเกติ ภฺมิย ชลคฺคิวนโร" ติ
 อํกุลิมาสทฺเตรคณฺธาวณฺณนา, "ปปาเตติ ปทฺททณฺเฐ วา ถนฺนทฺเร วา เขก
 วิฐฉินฺโน โหตี" ติ ทคฺคปารวาทิกาวณฺณนา,^๔ ฉกฺกฏกุกุช" สหฺพทาสฺสค" * อํกุลิมาสท
 เตรคณฺธาวณฺณนาสุ ปน ปปาโตติ "เฮกโค ฉินฺนคณฺฐ" คสมฺมุคโค วุคฺโค, เสทฺทค" *
 ค "ปปาโค ค คณฺโฏ ภว" ติ วุคฺค, คณฺฐิกายณฺ" ^๒ ๑ "ทวณฺ ปทฺททาทินิ ปตฺนจ
 นสฺส นามน" ติ วุคฺค, อิมานิ ทวาทส นิทฺทนคณฺ" ^๓ ๒ ๓ อวคณฺ,

นิชฺชโลโก อุกกสฺส นิสฺสรณญฺจาเน วิวริ. เสลวเก^๕ ปเน "นิชฺชโล
ปัสวามุโน"ติ นิสฺสรณญฺสส ภวตฺตานํ วุคฺค. อญฺญิกายเน^๕ศุ "ปพฺพต ปาสาณเวทิส
สมุพฺพน ชลสฺส ปงโว ปสวเน นิชฺชโล นาม. นิสฺสรณํ นิชฺชโล. สุตฺต ไซ. อสฺส
รูปหวิฏฺฐ. ชฺชโลวเน"ติ วุคฺค. โสณฺฑาทิ ลิลาไปฺกขรณิ เสลวเก^๕ "ลิลาไปฺกขรณิ
โสณฺฑาทิ"ติ วุคฺค. วาวิมฺภโลกิ ชลนญฺโ. โส ปนาทิติ วุจฺจติ. จมฺภานิกากิ
โยพิทฺธโล. โส จมฺพาทิตินิ วุจฺจติ. เทน ปาสาณวเก^๕

e. 11/11. 11. 10/1050.

உ. பி. பி. ௧/௧௦௦.

m. H. H. 2/222.

၄. အာဇာနည်တော်၊ ၁၀/၁၃။

အ. ပ. ဇ. ၆/၁၁၄.

๒. ๒. ๒๐๐๐

எ. சீனிவாசன், எ/கட்ச.

ol. 11729. e/8de.

ស. ឆ្នាំ. ឆ្នាំ. ៣/១២០.

२०. ११. ८/२००.

၈၈. စိစစ်ပါ။ ၆၀၈.

en. 17. 18. en. 19. 20. en. 21. 22.

ed. 1913. 60s.

१११. ३४५०. ०५०

574. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848. 849. 850. 851. 852. 853. 854. 855. 856. 857. 858. 859. 860. 861. 862. 863. 864. 865. 866. 867. 868. 869. 870. 871. 872. 873. 874. 875. 876. 877. 878. 879. 880. 881. 882. 883. 884. 885. 886. 887. 888. 889. 890. 891. 892. 893. 894. 895. 896. 897. 898. 899. 900. 901. 902. 903. 904. 905. 906. 907. 908. 909. 910. 911. 912. 913. 914. 915. 916. 917. 918. 919. 920. 921. 922. 923. 924. 925. 926. 927. 928. 929. 930. 931. 932. 933. 934. 935. 936. 937. 938. 939. 940. 941. 942. 943. 944. 945. 946. 947. 948. 949. 950. 951. 952. 953. 954. 955. 956. 957. 958. 959. 960. 961. 962. 963. 964. 965. 966. 967. 968. 969. 970. 971. 972. 973. 974. 975. 976. 977. 978. 979. 980. 981. 982. 983. 984. 985. 986. 987. 988. 989. 990. 991. 992. 993. 994. 995. 996. 997. 998. 999. 1000. 1001. 1002. 1003. 1004. 1005. 1006. 1007. 1008. 1009. 1010. 1011. 1012. 1013. 1014. 1015. 1016. 1017. 1018. 1019. 1020. 1021. 1022. 1023. 1024. 1025. 1026. 1027. 1028. 1029. 1030. 1031. 1032. 1033. 1034. 1035. 1036. 1037. 1038. 1039. 1040. 1041. 1042. 1043. 1044. 1045. 1046. 1047. 1048. 1049. 1050. 1051. 1052. 1053. 1054. 1055. 1056. 1057. 1058. 1059. 1060. 1061. 1062. 1063. 1064. 1065. 1066. 1067. 1068. 1069. 1070. 1071. 1072. 1073. 1074. 1075. 1076. 1077. 1078. 1079. 1080. 1081. 1082. 1083. 1084. 1085. 1086. 1087. 1088. 1089. 1090. 1091. 1092. 1093. 1094. 1095. 1096. 1097. 1098. 1099. 1100. 1101. 1102. 1103. 1104. 1105. 1106. 1107. 1108. 1109. 1110. 1111. 1112. 1113. 1114. 1115. 1116. 1117. 1118. 1119. 1120. 1121. 1122. 1123. 1124. 1125. 1126. 1127. 1128. 1129. 1130. 1131. 1132. 1133. 1134. 1135. 1136. 1137. 1138. 1139. 1140. 1141. 1142. 1143. 1144. 1145. 1146. 1147. 1148. 1149. 1150. 1151. 1152. 1153. 1154. 1155. 1156. 1157. 1158. 1159. 1160. 1161. 1162. 1163. 1164. 1165. 1166. 1167. 1168. 1169. 1170. 1171. 1172. 1173. 1174. 1175. 1176. 1177. 1178. 1179. 1180. 1181. 1182. 1183. 1184. 1185. 1186. 1187. 1188. 1189. 1190. 1191. 1192. 1193. 1194. 1195. 1196. 1197. 1198. 1199. 1200. 1201. 1202. 1203. 1204. 1205. 1206. 1207. 1208. 1209. 1210. 1211. 1212. 1213. 1214. 1215. 1216. 1217. 1218. 1219. 1220. 1221. 1222. 1223. 1224. 1225. 1226. 1227. 1228. 1229. 1230. 1231. 1232. 1233. 1234. 1235. 1236. 1237. 1238. 1239. 1240. 1241. 1242. 1243. 1244. 1245. 1246. 1247. 1248. 1249. 1250. 1251. 1252. 1253. 1254. 1255. 1256. 1257. 1258. 1259. 1260. 1261. 1262. 1263. 1264. 1265. 1266. 1267. 1268. 1269. 1270. 1271. 1272. 1273. 1274. 1275. 1276. 1277. 1278. 1279. 1280. 1281. 1282. 1283. 1284. 1285. 1286. 1287. 1288. 1289. 1290. 1291. 1292. 1293. 1294. 1295. 1296. 1297. 1298. 1299. 1300. 1301. 1302. 1303. 1304. 1305. 1306. 1307. 1308. 1309. 1310. 1311. 1312. 1313. 1314. 1315. 1316. 1317. 1318. 1319. 1320. 1321. 1322. 1323. 1324. 1325. 1326. 1327. 1328. 1329. 1330. 1331. 1332. 1333. 1334. 1335. 1336. 1337. 1338. 1339. 1340. 1341. 1342. 1343. 1344. 1345. 1346. 1347. 1348. 1349. 1350. 1351. 13

“วารินกุโ ปนาหิคุติ ปุเม จนุทนิภา ตู จ
 ขมรพาทิ โอหิคุโล จ คามทวารมูหิ กาสฺยุณ”ติ

วุกต์. ฅฎฎิกายมฺเจ “ทวธั เทวธมฺมาทิสฺส ธมฺมกุเล, ติภ” คามทวารมูหิ อตฺตจินฺตปิสุ-
 ฅมฺมปุณฺณมัย กาสฺยุณ”ติ วุกต์. “จฺนุทนิภนฺติ อุตฺตมฺมจิตฺตกทฺทกฺกณฺณตาทิไ จรฺรทณฺณจฺจณฺ.
 โอหิคุลนฺติ ฅธฺธเว สกทฺททณฺณตณฺ สนฺทโนกาสฺ. ติ ธมฺมณฺณคฺคณฺปิ อตฺตจินฺตปิ โหติ”ติ
 ฅกฺกณฺณคฺคทวิ”สทฺททณฺณตทวณฺณต” ปน วุกต์คฺคทา จนุทนิภา โอหิคุลนฺติ ทวธั
 นนฺทคฺคทวณฺณต ทวธัทวณฺณต.

ไปุชวณฺณตทกทา.

อติ จกฺกทวททปนิย ฅลาธณฺณททโส นน
 ฅลฺลิส ฅณฺโ.
 —————

จตุตถกถา-ที่ปนิทเทศ

มหาที่ปัจจุตถ

อิททึ ทิโป กณฺเฑ. โภ ทิโป นามาคิ. มหาสมุทฺทชฌมฺมกถํ จานํ
ทิโป นาม, อํ อนฺตรปีปฺนุติ วุจฺเจติ, เทน ปาสาณวฺยญฺ

“อนฺตรปี ๑ ทิโป วา ชฌมฺมกถํ กถํ”ติ

วฺยญฺ. กญฺญิกายญฺ “ชฌมฺมกถํ กถํ กณฺมกถํ ทิโปติ ไวหะเร”ติ วฺยญฺ. โสภที่ปโก-
ธาวาทิสฺสปี “ปริณฺตฺวาปฺพหุคโค พหิรฺมณฺณิโก โสณฺธะโร, อุกกโค ทฺตฺตฺ กถฺต
สมฺมกฺกปจฺวียํ จตุคฺคโร มหาที่ปํ ทฺวิสฺสทฺสปริยฺยทฺที่ปํ ๑ ปคฺคฺจฺหิสฺส”ติ วฺยญฺ.
ทิปฺสทฺโท ปน “ทฺวิติ ภะกะอิ อปา เอยฺย อคาคิ ทิโป”ติ ชนฺธวฺยญฺกถํ วฺยญฺ.
จตุรฺกถญฺ ๒ ๓ “ทิปํ ทิยฺยทฺปกาสนฺญํ, ชฌมฺมกถํ ทิปํคฺคิ ทิปํ ทิปํคฺคิ เอยฺย
สทฺธมฺมกถํ วา ทิปํ”ติ กุณฺโณวฺยญฺกถํ วฺยญฺ “ทฺวิธา อคานิ อปาณฺธสฺมิ เทญฺญะคฺคิ
ทิโป, วการชาการานํ โสโป, อีสฺสิจิ จ”ติ ปาสาณวฺยญฺกถํ วฺยญฺ.

ทิโป ปน ปริยฺยทฺททฺที่ปวเสน ทฺวิโร โหติ, ทฺตฺตฺ ชนฺธทฺที่ปาทโย จตุคฺคโร
มหาที่ปํ นาม, กุณฺโณวฺยญฺ

“ปฺพทฺทเทโห จาปร-

อฺตุตฺตรกฺกฺร เจติ สฺยิ

โคชานํ ชนฺธทฺที่ปํ ๑

จตุคฺคโรเม มหาที่ปํ”ติ

วฺยญฺ. เทสฺ เอยฺยโค ปญฺจสทฺทปญฺจสทฺทปริยฺยทฺที่ปวโรติ, ลฺลวาทิปาทโย ทฺวิสฺสทฺสทฺททฺที่ปํ
ปริยฺยทฺที่ปํ นาม, มหาที่ปปฺปมาณญฺ “ทสฺสทฺสทฺสโชนํ ชนฺธทฺที่ปํ, อปรโคชานํ
สทฺททสฺสทฺสโชนํ, ทวา ปฺพทฺทเทโห, อฺตุตฺตรกฺกฺร อฏฺฐทสฺสทฺสโชนํ”ติ เอยฺยวฺยญฺกถํ
วฺยญฺ. ทสฺสทฺสทฺสโชนํ อิทํ มนฺนุสฺसानํ วสิฏฺกจฺานํ อวสิฏฺกจฺานํ ๑ สทฺท

คนท้าว วุฑฒ์ ทศก ทิโชนสหตฺตสมุทฺเทว จาน มนุสฺสา วสฺสณิ. เกณฺหวุฑฒุทฺท-
 วณฺณนา"ทีสุ วุฑฒ์ "อํ กิร ชมฺพุทฺธิโป ทสสหตฺตโชนปฺปวฺริมาโณ. ทศก จุสสหตฺต-
 โชนปฺปวฺริมาโณ อหฺมณ อสุโณทฺตโค สมฺพุทฺธิโก สฺมุจํ กโค. ทิโชนสหตฺตโชนปฺปวฺริมา
 มนุสฺสา วสฺสณิ, ทิโชนสหตฺตโชนปฺปวฺริมาโณ ติมฺวา ปติฏฺฐิตํ"ติ. ฅฏฺฐิกายฉฺว "ทสสหตฺต-
 โชนปฺปวฺริมาโณ ทสสหตฺตปฺปวฺริมาโณ อหฺมณโค จ วิตุตฺตโค จาติ อธิปฺปาโย. เกณฺหว
 'ตฺตคฺคา'ติ อาทิ. อหฺมณ อสุโณทฺตโค สทฺทุปฺปโกติสฺสทฺธานํ ปุณฺณกฺขณนา"ติ วุฑฒ์.
 วินยฏฺฐิกายฉฺว^๒ เหว วุฑฒ์.

"อปรโคยานํ ตตฺตสหตฺตโชนมนุสิ อาทิสมฺปิ อหฺมณโค จ วิตุตฺตโค
 จ ปฺปวฺริมา ทสฺสิตฺตณฺติ เวทิตฺตทฺท. 'ชมฺพุทฺธิโป สทฺฏฺสณฺจโน. อปรโคยานโน อหฺมณสมฺจโน.
 ปุทฺพิทเทโ อหฺมณทสฺสณฺจโน. อหฺมณทฺท ปิณฺณจโน. ตํทํทปวฺริมา ตํทํทปวฺริมา-
 ทปวฺริมา มุรํ ตํทํทปฺปวฺริมา"ติ วุฑฒ์"ติ อิทฺตํ วินยฏฺฐิกายฉฺว" วุฑฒ์. ชินนฺทการ-
 ฏฺฐิกายฉฺว "เกสฺ ชมฺพุทฺธิโป มนุสฺसानํ มุจํ วตฺตปฺปวฺริมาจโน, ปุทฺพิทเทหณํ มุจํ
 จตุรฺตสฺสปิณฺณจโน. อปรโคยานํ มุจํ ปุณฺณทสฺสณฺจโน"ติ วุฑฒ์.

โลกทปฺปสว ปณ "อหฺมณโค จ วิตุตฺตโค จ ทสสหตฺตโชนโน ชมฺพุทฺธิโป
 สทฺฏฺสณฺจโน. ปุทฺพิทเทโ วฏฺโฏ อหฺมณสมฺจโน สทฺฏฺสณฺจปฺปวฺริมาโณ อหฺมณ-
 วิตุตฺตวณ. อหฺมณทฺท จตุรฺตสฺสปิณฺณจโน อหฺมณทสฺสณฺจปฺปวฺริมาโณ อหฺมณวิตุตฺตวณ.
 อปรโคยานํ อหฺมณทสฺสณฺจโน สทฺฏฺสณฺจปฺปวฺริมาโณ อหฺมณวิตุตฺตวณ. ตํทํทปวฺริมา
 มุจํ ตํทํทปฺปวฺริมา"ติ วุฑฒ์. โลกปฺปวฺริมาปฺปวฺริมา "อปรโคยานทปฺปวฺริมา
 ปุทฺพิทเททปฺปวฺริมา วฏฺโฏ. อหฺมณทฺทไป จตุรฺตสฺส"ติ วุฑฒ์. อิติ วินยฏฺฐิกาย"ทีสุ
 อปรโคยานสฺส วฏฺฐคา ปุทฺพิทเททสฺส อหฺมณทสฺสณฺจโน ทศก. โลกทปฺปสวทปฺปวฺริมา
 ปณ ปุทฺพิทเททสฺส วฏฺฐคา อปรโคยานสฺส อหฺมณทสฺสณฺจโนทปฺปวฺริมา เกสฺ วิวฺรุทฺท ฅทฺวา
 วินยิตฺวา อหฺมณทฺท คนท้าว.

ปทุมวิเทโหติ เอกต ปณ ปทุมสหพสนนิธานธมมคติธเนน **อปรโคธานนุติ**
 เอกต ปทุมพาปนนุติ เอกต วิธ **อปรสทโทว** อธิจติทโทว น "อชโร ทว อมโร
 ทว" ติ เอกต วิธ **อมรสทโทติ** วิญญาอติ. เทน มุณปณเณสเก สกิปฏิจานสสุค-
 วณณนเอ^๑ "อปรโคธานโก ธาตมมณฺเฐสสิ ธาวลิตปทุมโส อปรนุชราเปโทติ นาม^๒
 สกิป ติ วุคค. **อปรปุเรติ** เทวจา วิธ อธิวปี ปุณฺณิมทิสาวาโร อปรสทโท. มหาธ-
 นาทสสุคทวณณนเอ^๓ ติ "อปรปุเรติ ปุเรสฺส อปร ปุณฺณิมทิสาวนุติ อชโร" ติ วุคค.

ขมพทีป่วนณา

ขมพทีปุสฺส ปณฺเฑต นกราทิธิ สมฺมุนาภคทา อฏฺฐกถาทีสุ วุคคณเณ
 เวทิกททา. มหาธมมณฺเฐสทวณณนเอ^๔ ติ "กิตฺตชฺชํ เทสฺสจฺฉา นกรสทฺสฺสเน,
 นวณฺเฑติยา โทณฺมจสฺสทสฺสเน, จณฺเฑติยา ปฏฺฐนโกฏิตสทสฺสเน, จปฺปณฺเฑนสาธ
 รทณากเรสุติ สกตขมพทีเป" ติ วุคค.

กฏฏีกาสุ ๑ "ขมพทีเป กิร ธาติโก เทสฺสจฺฉิมุตฺตานิ นกรสทฺสฺสเน
 อปฺปปฺปนฺนานิ, ทถา ทฺกคิ, ทถา ทคิ, ทํ สมนฺธาทา ทิตฺตชฺชํ เทสฺสจฺฉา นกรสทฺสฺสเน,
 ทานิ สมฺปฺปนฺนทฺฐา สทสทฺสโส ปวี อธิคิตฺสทฺสฺสเน นวสทฺสฺสเน ๑ โทณฺเฑ. **นวณฺเฑติยา**
โทณฺมจสฺสทสฺสเน นวสทฺสฺสเนนเวทิตสทสฺสเน โทณฺเฑเร. **โทณฺมจนุติ** ๑
 มหาธมมณฺเฐส อายุปปฏิจจาณนุท ปาทนเร วุจจติ. **จณฺเฑติยา ปฏฺฐนโกฏิตสทสฺสเน**
 จโกฏิตธิกนวุทโกฏิตสทสฺสเน. ขมพปณฺเฑทีปาทิสฺส จปฺปณฺเฑนสาธ รทณากเรสุ" ติ
 วุคค.

วินยฎีกายมป^๕ ตฺตทฺทญฺเฐกถาฎีกาโย เอกโก ททา "ขมพทีโป จณฺเฑติยา
 ปฏฺฐนโกฏิตสทสฺสเน จปฺปณฺเฑนสาธ รทณากเรติ นวณฺเฑติยา โทณฺมจสทสฺสเน
 ทิตฺตชฺชํ เทสฺสจฺฉา นกรสทฺสฺสเน ๑ สมฺมุนาภโก. ขมพทีเป กิร ธาติโก เทสฺสจฺฉิมุตฺตานิ
 นกรสทฺสฺสเน อปฺปปฺปนฺนานิ, ทถา ทฺกคิ, ทถา ทคิ; ทานิ ปณฺ สมฺปฺปนฺนทฺฐา สทสทฺสโส
 ปวี อธิคิตฺสทฺสฺสเน ๑ นวสทฺสฺสเน ๑ โทณฺเฑ" ติ วุคค.

๑. ป. ฐ. ๑/๑๑๒. ๒. ป. ฐ. ๒/๒๔. ๓. ฐ. วิ. ๒/๓๖๔-๓๖๕. ๔. ส. ๓. ๓. ๑/๔๒๓.

มหาสุทนต์จากวฤคิกานธ ปณ ชมพฺพปเป จุราสสิณภวรสฺสฐานิ อหฺเล.
 วฤคณฺเหติ ภควตา "วณฺโณ อานนฺท มหาสุทนต์สฺส จุราสสิณภวรสฺสฐานิ อหฺเล
 กุสาวตีราชานํปมฺฐานํ" ติ* คทา ธมฺมาโสภณราชกาณ. เกณ สมฺมุตฺตปาสกิกาย"
 "สกลชฺมพฺพปเป จุราสสิณภวรสฺสฐานิ จุราสสิณภวรสฺสฐานิ การวปสฺส" ติ วฤค.

ชมพฺพปเป กิร เมญฺจิมโกฏฺฐา จุราสสิณภวรสฺสฐานิ โหนฺติ. กุคฺค นกฺวี
 สาธณภรณฺตปฺรเวสน ทฺวริ โทก. กุคฺค มฺลปฺรเวสนํ พรวาณเสธก. มฺลปฺรโค อญฺณ
 สาธณภรํ นาม. วฤคณฺเหติ ปฺรวกฺก"

"สาธณภรณญฺตฺร

พรวาณเส จ สวคฺค

โกสมฺมทํ อชฺเชนํ คกฺก-

ตุตฺตมวากิรี ราช-

สาธณภรณญฺตฺร-

เชตฺตฺรคฺค จ สกฺกสฺส

ชนฺติ มฺลปฺราปฺร

เวสาลี มณฺธิลาทว

สลิลา จมฺปา จ สากถ

กทํ กปฺปถคฺค จ

กุกฺกจา ปาสกฺกปฺปคฺค

กุกฺกนิวาทโย ปฺร" ติ.

คฺคกุกฺกนิวาทโย "มฺลปฺรา อญฺณคฺค มฺลปฺร วชฺเชทฺวา อํ ปฺรมคฺค โยชนวิคฺคิณฺณ
 ปาการวาทิปวิคฺคิณฺณ. ตํ มฺลปฺรสฺส คฺคกุกฺกนิวาทโย สาธณภรณญฺตฺร สาธณภรณญฺตฺร" ติ วฤค.

พรวาณเสธกาทินํ ปณฺทโก กุคฺค คคฺค วฤคณฺณเนว เวทิกพฺโพ. ปฺรวกฺก-
 กุกฺกนิวาทโย "วานรเสธํ คคฺคเจโน วา ปาสกฺกเณ อคฺคกํ วานรเสธกํ วฤคณฺณเนว
 พกฺกํ วณฺณเวปริยาอํ ทินํ คคฺค สสฺส โสปฺญ กทา พรวาณเส" ติ วฤค. "พรวาณเส
 นาม นท. พรวาณเสธ ยวิทฺธร กวา นกวี พรวาณเส" ติ ปฏฺฐสมฺมกิทามกฺกาวณฺณา.

"สวคฺคกํ สวคฺคสฺส นาม อีสโน นีวสนญฺจกฺกนทํ นกวี ธนา กาณฺท
 มาณฺททํ เหว อคฺคกํคฺคกวาเนน สวคฺคกํ วุจฺจ. เหว คทา อคฺคจฺจกฺก. อญฺจกฺกจฺจ
 ปณ ภณฺทกํ อํ กิจฺจ มนฺทสฺส. อญฺจกฺกปฺรโกทํ สกฺกณฺทกํ อคฺคกํ สวคฺค.
 สกฺกณฺทมาโย จ" ติ ภณฺทกํคฺคกํ ปุจฺจ. สกฺกณฺทกํคฺคกํ วณฺณปาทาณ สวคฺค.

๑. ที. มหา. ๑๐/๒๑๖. ๒. ธมฺม. ๑/๔๑. ๓. อภิธาน. ๑๕๕-๒๑๑. คคฺค วฤคสฺส นาม
 คคฺคกํ ปฺรวกฺก-อคฺคกํ ทิสฺส. ๔. อญฺ. ๖๕๖-๖๕๗.

“สาธุทา สาธุเปกณ
 ศสุมา สาธุมาพาทย
 โกธลลนํ ปุริ รมมํ
 ทสสิ สาธุเทสิ อวิวิคตํ
 วุจฺจสํ เวปุลลคํ ปคฺคํ
 อาถกมณทาว เทวานํ

สาวคฺคิยํ สโมหิตํ
 สาวคฺคิยํ ปวฺจจติ.
 ทสฺสเนยฺยํ มโนรมํ
 อนนฺตปณฺธมาชฺชํ
 อิทํ สํคํ มโนรมํ
 สาวคฺคิยํ ปรมุคฺคณํ”ติ

สหฺพาสวสุทฺธวณฺณนา* มงฺกอลสุทฺธวณฺณนาชฺช”ก” ติ กิร สาวคฺคิยํ นาม อิตฺถิโน
 นีวาสนภูมฺมานุทํ โทติ ศสุมา ธตฺตา กุสมฺบุตฺตํ นีวาโส โกธมฺมํ กากนฺทสฺส นีวาโส
 กากนฺทํ เอวํ อิตฺถิยํ อวิวิคตํ สาวคฺคิยํ วุจฺจติ. ปิปรณฺดา ปณฺ วณฺณณฺณติ ศสุมา
 ศสุมํ จาเนน สทฺธสมฺมาโยเก”ก” ภาณฺชนคฺคิยํ ปุจฺจติเก”ส”สาธุทคฺคิยํ อิทํ ศสุมา คํ
 วณฺณมาพาทย สาวคฺคิยํ วุจฺจติ”ติ เอกกณเมว วุคฺคํ.

“เวสธิณฺณํ เอวมนานนํ อิตฺถิยํ อวิวิคตํ ปวฺคฺคโฆฬารํ นคฺเร. ทคฺคิ
 นคฺเร”ติ กุชฺชํ ปาการํ ปริกฺเขปวาทฺสเนน วิสธิกุชฺชกา เวสธิยํ วุจฺจติ. อิทมฺปิ จ
 นคฺเร”สหฺพญฺญุทปฺปคฺคเณว สมฺมาสมฺมุตฺตํ สาธุทาการเวปุลลคํ ปคฺคณฺติ เวกิตฺตพฺพ”ติ
 คคฺคิยํ ปวฺจจติวณฺณนา” ติ กิร อปฺพรปฺริ วิลาณุกถาย เวสธิยํ สหฺวํ คคฺ. ศสุวณฺณ-
 ปุพฺพทิกถา.—

พารณสํวิธํโย กิร อคฺคณฺทสฺสํ กุจฺจณฺณํ กทฺโถ สหฺจจสิ. สา ธตฺตา
 รมฺโยโย นีเวทสิ. วราชา กทฺทปรีหารํ อทาสิ. สา สมฺมา ปรีหาริยฺมานุกถา กทฺทปรี-
 ปากกาธ วิชายนมฺวํ ปาวีสิ. ปุณฺณวณฺณํ ปจฺจสสมฺมํ อคฺคณฺทปฏฺธทฺทชฺชวํ ปุณฺณสทฺทํ
 มํสเปตํ วิชยสิ. กโก ธตฺตา เทวํโย สวณฺณณฺณพฺพสทฺทํ ปุคฺคเก”ก” วิชายนฺติ. อคฺคณฺทสฺส
 “มํสเปตฺตํ รมฺโยโย ปุโธ มม ธตฺตาโย อปฺปชฺเชตฺตา”ติ จินฺนํ เทวํ เทน ธตฺตาโย
 คํ มํสเปตํ เอกสมฺมํ ภาชนํ ปคฺคิยํ เทวํ ธตฺตาโย ภาชนํ ปคฺคิยํ เทวํ ภาชนํ
 สหฺจจสิ เทวํ เทวํ ปคฺคิยํ เทวํ. มณฺเฑสสิ ธตฺตาโย เทวํ เทวํ เทวํ เทวํ เทวํ เทวํ

“อิม นิมิตฺตานิ ตาปสโปธิกา ชเมห อคิวิธ ปหฺรณคิ* ติ วทเนติ. ตโต เนสํ
 มาคานิโคโร “อิม ทารกา ชยฺเย ทารเก วิพเจเนติ ทฺวฺชฺชปฺนุติ. น อิม สงฺกเททฺททา,
 วชฺเชทฺททา อิม” ติ อหํสํ. ตโต ปฏฺติ กิร โส ปเทโส วชฺชิตํ ปุจฺเจติ โสธเนส-
 ปริมาณเน. ชฺด ตํ ปเทสํ โสปาสกา วรชานํ โสธเสทฺวา อฏฺกนฺเต. ตถฺด จ เภวํ
 มาเปทฺวา โสทสฺสสฺสทฺสทฺสํ กุมารํ อภินิยฺยิตฺวา วรชานํ อฏฺสํ. กาย จสฺส ทาวิกา-
 สทฺธิ วรชฺชํ กทฺวา กคฺคิ อฏฺสํ “น พาทฺวิโค ทาวิกา อานนฺทพฺพา. น อโธ
 ทาวิกา* กสฺสสฺส ทาทพฺพา” ติ. เกสํ ปจฺมสฺวาเสน เทว ทารกา ชาตา : ธีตา
 จ ปุคฺโค จ. เภวํ โสทสฺสทฺสทฺสํ เทว ชาตา. ตโต เกสํ ทารกาณํ ชฺดากุมํ วชฺชณฺทณํ
 อารามุชฺชานนวิพจเนจฺจปรีวารณมฺปคฺคิ กนฺเต อปฺปโชนํ เภวํ ทิฏฺฐคฺคิ กาวุชฺชณฺทณ
 กาวุชฺชณฺทณ ปริวิชิปฺส. กสฺส ปุณฺณปุณํ วิสาธิกทฺทกา เวสฺสาลิเทว นมํ ชาทคฺคิ
 มหาสิทฺทาทสฺสทฺทวณฺณ. ๒. ชฺดว รกนฺตคฺคิ วณฺณ. ๓. ทิฏฺฐคฺคิ วิสาธิกทฺทกา เวสฺสาลิ
 อธิสฺสทฺทคฺคิ อ. ”

“มถิ ทิสฺสํ. อโธ. ชฺดสฺสคฺคิ มธิธา” ติ ปุวคฺคิกฺกา. ๔. “มธิคฺคิ มธิธา
 ปุวคฺคิ โสทคฺคิ. “อาทวํ ตํ วชฺชณฺม นกฺรณํ วุจฺเจติ ติ อทฺทวคฺคิ วณฺณ. ๕
 “อธ วิภฺตเนทฺธ อคฺคิ อทฺท. วิ. หทฺธ. ๖

“กฺส อวฺทณ. ‘จาทถ นีวต จาติ อทฺทท ทสฺสิ สทฺเทติ โสทคฺคิ
 เททฺธก โกสนมฺท. โท. นทาท. ‘โกสนมฺททฺทวณฺณทสฺส โสทคฺคิ, กฺสทฺทสฺส อธิสฺส
 อสฺสทปทโก จ อวิทฺเร มานิกคฺคาติ เภก* ติ” ปุวคฺคิกฺกา. “โกสนมฺททฺทคฺคิ
 เภวณนฺทก นกฺเร. กสฺส อารามปฏฺทวณฺณทสฺส เททฺส เททฺส จนณฺส โสทคฺคิ
 กุสฺสทฺทนา อเททฺส คสฺมา โสทคฺคิ สงฺขํ อทฺท. ‘กฺสทฺทสฺส นม อธิสฺส
 อสฺสทปทโก. อวิทฺเร มานิกคฺคาติ เภก* ติ โสทคฺคิ วณฺณ. ๗. “อฏฺกํ วิปฺป ชฺดคฺคิ ชฺด
 อฏฺเรณ. อฏฺทโท ชฺช ชน. ๘. นทาท”

๑. อ. ทารกา. ๒. ป. ๕. ๒/๒๕-๒๕. ๓. ป. ๒. ๒/๕-๕. ๔. ชฺด. ๒๒๐. ๕. ป. ๒. ๒๒๐.

๖. ชฺด. ๒๒๕. ๗. ชฺด. ๒๔๐-๒๔๕. ๘. ป. ๕. ๒/๕๒๕. ๙. ชฺด. ๒๕๐.

ปฐมาภิมุขี* “ข้าพเจ้าได้ รับสั่งสอน นาม อธิโน นิสานธุระกฐา
กบิลลาคฐ”ที่ วุฑฒ. “กบิลลาคฐฐนิมิติ เหว่นนามภา นศว. ธนุทิ กบิลลาคฐ อธิโน
นิสานธุระกฐา นศว. กบิลลาคฐนิมิติ วุฑฒ.”ที่ จพทกฐนธรรคกฐนธรรค.

ปจฺจนปฏิกานั กิร รมฺโง มหาลมฺพสฺส วโร นนํ ปุทฺโธ อโหสิ.
 ไรรสฺส วโรโร. วโรรสฺส กุลฺยาโณ. กุลฺยาณสฺส วรกุลฺยาโณ. วรกุลฺยาณสฺส
 มนฺธราภา. มนฺธราภสฺส วรมนฺธราภา. วรมนฺธราภสฺส อุโปสถโก. อุโปสถสฺส วโร. วรสฺส
 อุปวโร. อุปวรสฺส มรฺกทโว. มรฺกทวสฺส ปรมฺปราช จตุราสีติรคฺคิสสพฺพสฺสานิ อเหตุ. เกสํ
 ปจฺจโต คโย โยภูภาควิสฺวา อเหตุ. เกสํ คคฺยโอยภูภาควิสฺส ปมฺภูจ มลฺลโห อเหตุ.
 ภูจฺวา จิตฺตา ฆนฺนุ ชานี วิสาขาคิ. เขมฺภกิสฺสา ปมฺภูจ อิตฺติสฺสกาณิ ปวิวารณิ.
 สหฺพชฺเรจิกาย จุฑาโร ปุทฺธตา : โยภูภาควิสฺว ภารมฺโงท พคฺคินิโก สินฺนิปฺวาติ. ปมฺภูจ
 ธีโร : ปิยา สุปฺปิยา อานนฺทา วิริศา วิริชฺเสนาถิ. อิตฺติ สานว ปุทฺธเต วิสาขิตฺวา
 กาลมฺภาสิ.

๑๓. ราชชา อญญ ททรี อภิวิบุ ราชธัตว อญญพหิจจาน
 จเปติ. ๑๔. ราชญ์ นาม ปุคค วิราธิ. ๑๕. ราช น ปุคคทิวเสว อญญทิวเสว ราชญ
 ทญเสสิ. ๑๖. ราช ทญเจ ทญสา วว ชาทติ. ๑๗. ราชทเทสิ มนญญทว ปุคคทญ รญ
 ๑๘. ราช "นญส วสสิ, ๑๙. ราช ปุคคทญ อญญทญ อญญทญ ๑๙. ราช ปุคคทญ
 ๒๐. ราชทญ ปุคคทญ "มหาราช มสวาทท นาม น วญญทญ ๒๐. ราชทญ ๒๐. ราชทญ

ฮด-ราชา ปู่เตง ขามนุเกติ "อ๋อ! คาก-คุมหากิ กานึงจ๊ว ขนุกุมมา
ทิสัวว คอสุด มาตุ สหสา ววิ ขกาดี, สา ปู่กอสุด วรุษ ปวีณแมมกั อิจนณิ,
จแป้ววา มงกสทหุติ มงกสอสุดี มงกสรวดยจ อญกณ อิจนณิ คคกณเฒ ฬหุติอัสสรวเฒ
กนทกวา กิจจณ, มมาจแซน ขากนทวา วรุษ กนเวกฮาด"กั อญจกั อมาเจกั สทกั ฮอไธเรติ

e. 29. acab. h. 1. 2. h/die.

“**มาตุลาขมุกิ** เอวณนามเก นกเว”^๑ติ จุกวทกิสสุทรวณณา.^๒ “**มาตุลาติ** อิตฺติลฺลิกวสน ลทฺธนาโม เอโก รุกฺโข. ทสฺส อาสนนปฺปาทสเส มานีภกฺกา นกฺขมฺปิ มาตุลาทฺวาว ปญฺญาอิตฺต. เทน วุทฺถิ ‘**มาตุลาขมุกิ** เอวณนามเก นกเว”^๓ติ ญญิกฺกา.

“**หิตฺชนิเก**”^๔ติ ทิตฺชนิเณทเว”^๕ติ มทาวกฺเก สจฺจสํยูกทรวณณา.^๖

“**นาถนุททาขมุกิ** เอวณนามเก นกเว”^๗ติ สมปฺปาทนีสสุทรวณณา.^๘

“**อุกุกเจลาขมุกิ** เอวณนามเก นกเว. ทสฺมี กิร มานีธมาเน วุทฺธิ กุกฺกาโสทโต มฺรุโธ. ตลํ ปุคฺโค. มนฺธุสฺสา เจลาณี เทลปํคิยํ เทมทฺวาว อุกุกา กทฺวา มจฺฉํ ทณฺหิสุ. นกเว นิฏฺฐิตะ ทสฺส นามํ กโรนฺทวา ‘อเมทฺธิ นกฺรฏฺฐจาทสฺส กทฺทิกวส เวลฺลุกกาหิ มฺรุโธ. กทฺโธติ อุกุกเจลาติมสฺส นามํ ยกฺสู”^๙ติ จุฬโกปาลสฺสุทรวณณา.^{๑๐}

“**อุกุกกุกาหิ** เจลาณี เอทฺธาคิ อุกุกเจลา นกเว”^{๑๑}ติ ญญิกฺกา.

“**กขงฺกตาขมุกิ** เอวณนามเก นกเว”^{๑๒}ติ ทสฺกนิปํกุกฺกทรวณณา.^{๑๓}

“**กฏจฺวาทนนกเวติ** เอวณนามเก นกเว”^{๑๔}ติ เอกกนิปํกุกฺกทรวณณา.^{๑๕}

“**อํสฺส** กิร พาวราณสฺสวาสี เอโก รุกฺขวาทุมภี สเก อาจริเย อหฺกฺติโย. ทสฺส โสทสฺส สิสฺสา เอกเมกทสฺส สทฺธสฺสอนุทฺทวาสิกา. เอวํ เท สทฺทวาสิกา โสทสฺสทสฺสา อาจริยอนุทฺทวาสิกา. สทฺทเมว พาวราณสฺส อปฺปสิสฺสา ยีวติ กปฺเปนฺทกา ปทุททสมฺปิ กณฺทวา รุกฺเข กทฺทวา ทสฺสว นานาปํสาทวิกฺติโย นิฏฺฐาเปทฺวา กุลลํ ทนฺธิทฺวา กุกฺกาท พาวราณสฺส อาเนทฺวา, สจฺจ วาซอหฺกฺติโก โทหิ, วยฺโย เอกมฺภิกํ วา สทฺทกมฺภิกํ วา ปํสาทํ โยเชทฺวา เนนฺติ; โน เจ. อญฺเณสมฺปิ ทิณฺธิทฺวา ปุคฺคทาวํ ปิเสนฺติ. ธนํ เนลํ เอกทิวสํ อาจริโย ‘น สทฺกา วาทุมภิกมฺเมเน นิจุํ ยีวติ, ทุกฺกวํ หิ ชรภาณ เอตํ กมฺมมฺภูติ จินฺเตทฺวา อนุทฺทวาสิก อาเนนฺทสิ ‘ลาภา อุกฺกมฺพทวโย อปฺปสวาทฺรูกฺเข อาเนนฺทาคิ. เท ‘สาธู”^{๑๖}ติ ปฏิสสฺสทฺทวา อาเนนฺทสิ.

๑. ส. วิ. ๓/๓๑. ๒. ปาถิ. (ส.มท. ๑๕/๕๔๖) สทฺชนิเณ. (น.ศ. สทฺชนิเก). ๓. อ. สทฺชนิเณ.
๔. ส. ป. ๓/๔๑๑. ๕. ส. วิ. ๓/๓๕. ๖. ป. ศ. ๒/๓๕๑. ๗. มโน. ปุ. ๓/๓๕๓.
๘. นช-มโน. ปุ. ๑/๓๕๔.

๑. สดุดยเรฐวา ปาโศว ทตฺต ฅนฺทวา 'โก เขตุภาติ อาน. 'มาตุภาโม สามีติ.
 'กัธากาสีติ. 'โศกตภาทวารชตฺต อีตฺตมฺหิ. 'นิกฺขรามา. 'น. สกฺกา. สามีติ.
 'กัการมา. 'ฉวโรโก เม อตฺตติ. โส สทฺท ปวฺกฺติ ปุจฺฉิตฺวา ชฺชิตฺตมาเนน
 อธิกฺขมเก 'อหฺมึ ชฺชิตฺโตติ อตฺตโน ชฺชิตฺตภาวํ ขานเปฐวา นิสฺเสณิ ทฺทวา
 อุตฺตรวฺทวา อตฺตโน วสโนกาสํ เกฐวา ตํ ปวิญฺจกฺกสฺสชฺชานีเยว ทฺทวา อตฺตภาว
 นจิรฺสเสว อโรกํ สฺวณฺณวณฺณํ กฺทวา ทชฺช สทฺธิ. สํวาสํ กปฺเปติ. ตา ปจฺมตฺวาเส-
 เนว กทฺท กตฺตทฺทวา เทว ปุญฺเจ วิชฺชติ. ปุณฺณิ เทวติ* เอวํ โสทฺตชฺชชฺชํ วิชฺชติ.
 เอวํ เก ทวฺกฺกีส ภาทโร อเทฺย. เก อญฺญุเพน วุฑฺฒิปุญฺเจ นีทา สทฺทตฺตปฺปานิ
 สิกฺขาเปติ.

"อนตฺททวํ เอโก รามรฺมโย นกรวตี วาจรโก ปทฺทนถ รทนามิ
 ฅวณฺโโก วาชา นีทฺวา สดฺชานีทฺวา 'รทนามถ เทว ฅนฺทมฺหิ อาน. ตโก น
 วาชา สทฺทปวฺกฺติ ปุจฺฉ. ฅนฺนียะ ฅน เก ทวฺกฺกา อตฺตมฺส. โส เก ทิฐฺวา 'โก
 อิมํติ อาน. 'ปุญฺกา เม.ติ ๑ วุฑฺฒ. เกตํ มาทิกวตี ปุจฺฉิตฺวา 'สทฺธทานิ เม
 ปาภทฺทติ นกรํ ฅนฺทวา รฺมโย อาโรเจติ. โส 'นิตฺวํ อานตฺตสํมิตฺติ จตุรฺกฺกนียา
 เสนาธ ทตฺต ฅนฺทวา นิตฺวํ วุฑฺฒิตฺวา 'วชฺชํ เทว ปุจฺฉิตฺวาติ ยาจ. โส 'อถ ฅน
 น. ทตฺต ฅนฺทวมิ อีเสว เม อิมํ วุฑฺฒํ อปฺเนทฺวา นกรํ มาเปหิ.ติ อาน. โส ฅน
 ทฺทวา ฅนฺต นกรสฺส โกธิตฺวํ อปฺเนทฺวา กทฺทกา โกธินกรนฺติ ๑ พุชฺชนเป
 กทฺทกา พุชฺชนเปนฺติ ๑ เทว นามานิ อาโรเปฐวา นิตฺวํ วุฑฺฒิตฺวา อตฺตโน นกรํ
 อตฺตมฺส.ติ. มุณฺสิทฺทวณฺณวณฺณมฺปิ* โกธินกรปฺปตฺติ อาททา.

อิตฺติ มธฺวา ฅุชฺชณฺทา มาตุภา นิสฺสนิกํ นานนฺทา อุกฺกเจลา กชฺชณฺทา
 กฺจวาทนนกรํ กุณฺณวาทนกรํ มจฺฉิกาสณฺททนกรํ กทฺททนกรํ กุรฺวทนกรํ
 เสทฺททนกรํ เวทฺททนกรนกรํ โกธินกรนฺติ ปณฺณเวสชาติ มธฺวาทโย ฅนฺนปฺปวีสเส
 ทตฺทาทิสทฺททน สวฺกทฺททติ เวทฺททททา.

สถูปิเย ปุรวกฺเข* ๆ "ปุริ นกฺว ธาณิยํ ปุฏฺเฏนํ วรธาเทติ ปญฺจกํ
นคฺว.

"ปุ ปาณเน. ปุริ ปาณเนติ จ. ปุณาติ ปุริติ จ. รุกฺขติ ปฺรจฺจกา
ทุกฺกคาชาติ ปุริ. วิ. อ. จ. ปุริ อุกฺกณนเนติ ธาตุวฺตุไธ.^๒ นกฺว ปาสาทาโต
อตุส ธนุทิ นกฺว.^๓ คีตุ. อุกฺโกภโต ธาตวํ หิตํ ธาณิยํ. อิติ. ปณฺเฑนํ ปุฏฺา
ภิชฺชเนต อตุราติ ปุฏฺเฏนํ.^๔ วรธา ทิฏฺจติ เอกฺกธาติ วรธา.^๕

**"วิทิศฺทวาทคณํ ปาสาทาปณฺณทิวํ
นคฺว ทตฺตเย วิทฺวา ราชมกุโลปโตภิตนุ"ติ**

นคฺวอฏฺฐนคฺวอฏฺฐนคฺว วิทฺวา.

อติเต กิร วรธา ทิสฺสเปติ นาม อโหสิ. ทตฺต เรฏฺฐปุกฺโก เรณู นาม.
สทฺธกฺกุอาโต ปณ ๑ วรปุกฺกา เรณูตฺส เอกภิตฺทิกา เวมาภิตกา กณฺณจฺจาทโร.
ทิสฺสเปติตฺส วญฺโฆ โควินฺโท นาม พฺรหฺมณฺโส ปุริทฺโต. ทตฺต ปุกฺโก ไซทิปาโล
นาม มาถโว โพธิสทฺธกฺกุ. อิติ เรณู จ. วรปุกฺโก ไซทิปาโล จ. มาถโว
สทฺธกฺกุอาโต จ. ๑ วรปุกฺกา อิจฺฉนฺเต อฏฺฐ สหสฺว. โควินฺโท ปณ กาลกเค วรธา
ทิสฺสเปติ ไซทิปาโล มาถโว โควินฺโท อภิสฺสยฺจ เปตฺกจฺจเนน จเปสิ. อภิสฺสยฺจ โส
เปตฺกจฺจเนน จ จเปโต. เสนิสฺส นีตา อคฺคเต ธนุสาสฺสิจ จ. นานุสาสฺสิจ จ. เสนี
อคฺคเต ธนุสาสฺสิจ เสนิสฺส นีตา กมฺมมฺมคฺค อภิสฺสยฺจ โส จ. นานุสาสฺสิจ จ. กมฺมมฺมคฺค
อภิสฺสยฺจ. คณนํ มนุสฺสา เอวมาทฺธ "โควินฺโท วค โภ พฺรหฺมณฺโส. มหาโควินฺโท
วค โภ พฺรหฺมณฺโส"ติ. อิมินา โส ปริยาชนนุสฺส **มหาโควินฺโท**ทวํ สมมฺมชา
กฺกปาหิ. ทิสฺสเปติทฺธิ ปณ วญฺโฆ กาลกเค วรปุกฺกา เรณู รุกฺขเร อภิสฺสยฺจ.
อภิสฺสยฺจ โส อคฺคโน กณฺณจฺจเนน รุกฺขํ สวิภริทฺทกาโม มหาโควินฺโทนํ อิมํ
มหาปจฺวี สทฺธกฺกา กาวธิ. เสน มหาโควินฺทสฺสคฺค "มหาโควินฺโท พฺรหฺมณฺโส

๑. อภิธาน. ๑๕๔. ๒. ศุจิ. ๒๕๑. ๓. ศุจิ. ๔๕๕. ๔. ศุจิ. ๒๓๖. ๕. ศุจิ. ๓๕๒.

๖. ที. มก. ๑๐/๒๖๔-๒๖๕.

เวณีสถ รวยไฉ่ ปฏิสสุทฺธา อิมิ มหาลิงวี อุกฺกเรน อายกั ทกฺขิณเน สกฺกมุขั
 สกฺกธา สมั สฺวิมฺภกั วิภสิ. สทฺททานิ สกฺกมุขานิ ปฏฺจเปตฺติ. สทฺท สุทฺ มฺหุณ
 เวณีสถ รวยไฉ่ ขาเปโท โทติ.

“ทนต์ปรี กถิงฺกานิ”	อตุสฺสทานญจ โปตนั
มาหิสฺสตี อวณฺตนิ	โสวฺรณญจ โรรูกั
มิถิลา จ วิเทหณิ	จมฺปา อมฺลตฺ มาปิตา
ทวารณสี จ กาสินิ	เอเต โกวินฺทมมาปิตา
ตตตฺก พุทฺทมภทฺโต จ	เวสฺสฏฺ ภวโต สท
เรณู เทว ษตรฏฺจา จ	คทาสุ สฺสตุต ภารวา”ติ

วูกั

“สทฺททานิ สกฺกมุขานิ ปฏฺจเปตฺติ” สทฺททานิ จ ราชานิ สกฺกมุขานิ
 ปฏฺจเปตฺติ. เอภกฺตส รวยไฉ่ ราชั ติโชนสทฺ โทติ. เวณีสถ รวยไฉ่ ราชัโซธฺวณฺ-
 ปเทโส ทสทวูกั. มฺหุณ ปณ เวณีสถ ราชั วิชานสทฺติ อโหสิ. กสฺมา เอว
 ปฏฺจเปตฺติ. กานเน กาลิ ราชานิ ปตฺติกั อากฺกณฺธา อมฺลตฺ ราชั อิมิเททฺวา
 อุกฺกโน อุกฺกโน ราชูปปเทสฺสนว อากฺกณฺธเทจว คมิสฺสณฺติ จ. ปวราชั อิกฺกณฺธส
 ทิ “ภกั เทถ โคนิ เทถาติ วทโต มณฺธสฺสา อุกฺกณฺธนิ” อิมิ ราชานิ อุกฺกโน
 อุกฺกโน วิชิตน น กฺกณฺธนิ. อมฺหากิ นีท กโรนฺทิติ. อุกฺกโน วิชิตน จ กฺกณฺธส
 “อมฺหากิ สนฺติกา อิมินา อิทฺถจิกฺกณฺธ สทฺทพฺพเมวาทิ มณฺธสฺสา นีท น มณฺธสฺสทิติ
 อิทฺถมฺกณฺธ จินฺทอิตฺวา มหาลิงวโท สมฺไมทมนนา ราชานิ จิวั ราชมณฺธสฺสาสนฺทิติ
 เอว ปฏฺจเปตฺติ. เอเต โกวินฺทมมาปิตาติ เอทานิ สทฺท นกฺวานิ มหาลิงวณฺธ
 เทถ ราชานิ อุกฺกณฺธ มาปิตานิ. ตตตฺก “ปว ษตรฏฺจาติ อิมานิ เทถ สทฺทณฺธมฺปิ
 นามานิ. เทสฺ ทิ เอโก สทฺทณฺธ นาม อโหสิ. เอโก พุทฺทมภทฺโต นาม. เอโก

เวสสุทฺถุ นาม, เอโก เทนเว สห ภรโต นาม, เอโก เรณู นาม, เทว ปณ
ชกรฎจาติ, **สตฺถ ภารวาทิ** อิม สตฺถ ชมฺพทีปเต ภารว มหาราชาโน อหเสนฺที
ออมฺภโต อภฏจกถาย* วุฑฺโธ.

เอว เรณูวรา ราชู ภาชาเปกฺวา กณฺฐิจาณิ อทาสิ, อด. โข ฉ รตฺติยา
“อมฺพาทํ ออ อิตฺตริยสมฺปตฺติ น อญฺญสฺสาณากวณ, มหาโควินฺทสฺสาณากวณ นิปุณฺณา,
มหาโควินฺโท อเมท สตฺถ วาชาโน สมฺมุเค กถวา ชมฺพทีปเต ปตฺติจเปสสิ, ปุพฺพ
ปการิสฺส ปณ น สุกวา ปฏิกิริยา กาทํ, อเมท สตฺถปิ ชเน เอโสเยว อญฺญาสฺ,
เอตฺเตว เสนาปตฺติจ ปุโรหิตญจ กโรม, เอวมนิ วุฑฺฒิ ภวิสฺสตี”ติ จินฺตฺตวา มหา
โควินฺทํ อุปสงฺกมิทฺวา ยาจฺตุ, มหาโควินฺโทมี” “มยา เอเต สมฺมุคา กทา, สจ เอเต
อญฺญ เสนาปตฺติ จ ปุโรหิตา จ ภวิสฺสณฺติ, ตโต อคฺคโน อคฺคโน เสนาปตฺติปุโรหิตาณ
วณํ กเททฺวา, อญฺญอญฺญํ ภวิสฺสณฺติ; อริวาสมิ เนสํ เสนาปตฺติจายฺยา”ติ จินฺตฺตวา
สมฺปตฺติจฺฉิ, อิติ โส สตฺถวราปฺปโรหิตो โหติ, เสนาเท ภควา จฺกฺกณิปากฺกุกฺกุเร”

“โฆติปาโล จ โควินฺโท อาทุ สตฺตปุโรหิต”ติ.

อภฏจกถาย* จ **“โฆติปาโล จ โควินฺโทติ** นมฺน โฆติปาโล จณฺณ
มหาโควินฺโท, **สตฺตปุโรหิต**ติ เรณูยาทิ สกฺกณฺนํ ราชฺณํ ปุโรหิต”

ติ วุฑฺโธ.

กฺกุชฺชาโ ปณ เอภวิสฺสตี ชนปทา นาม, วุฑฺฒติ ภวิสฺสเต”

“ปุพฺพหุสฺเส กฺกุ สกฺกา	โกสฺสา มคฺชา ตีว
กถิจฺจาวนฺติ* ปญฺจาลา	วชฺฐํ กนฺธารเจตฺโต
วงฺกา วิเทหา กมฺโพชา	มทฺทา ภคฺคางฺกสฺสเทลา
กสฺมิวรา กาสิ ปญฺจาวาหิ	ตฺธิยํ ชนปทานฺเตว”ติ.

สตฺถ กุสฺสททาทีนเมตฺโต วุฑฺฒนฺแนว เวทิตฺตฺโต, สติปฺปจณฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
ยญฺ”ติ. **“กฺกุสฺ วิหเรตฺติ:** กฺกุ นาม ชานปทฺติโน ราชกุมารว, เกลํ นิวาโส เอโกมี

๑. ส. วิ. ๒/๓๔๑-๓๔๔

๒. อ. ๑. ๒๒ ๒๒/๔๓.

๓. ม. ๒. ๓/๔๕๐.

๔. อภิธาน. ๓๔๔-๓๔๕.

๕. อภิธาน. กาลิจฺจาวนฺติ.

๖. ป. ส. ๓/๓๕๐-๓๕๒.

ธานโป รุทิสัทเทน กุรุติ วุจจติ, คณมิ กุรุสุ ธานโป. อฏฺกถาจิธา ปนาทุ
 'มนฺธาตุกาถ ติสฺ ทิปสฺ มนฺธสฺสา 'ธมฺพทิปโป นาม พุทธปจฺเจกพุทธมพาสาวจากวกคุ-
 ติปโปกฺกนํ อุกฺกมปวิธานํ อูปุปฺปคฺคินฺนํ อุกฺกมทิปโป อติรมณฺโณติ' สุตฺวา วัฒนฺยา มนฺธาตุ-
 จกวกคุตินา จกฺกรทณํ ปุฏฺกชิตฺวา จกฺกาโร ทิปโป ธนฺยาธมฺเมเนน สทฺธิ อากมฺโส. คโค วาชา
 ปรีนยกรทณํ ปุณฺณิ 'อฺกฺกนํ นุ ไซ มนฺธสฺสโลกโก รมณฺเศวรํ จานฺนุ'ติ. 'กสมฺมา เทว
 เอวํ ภณฺธิ, ทิ น ปสฺส จมฺมมฺสวียนํ อานฺนภาวํ, นนฺ เณคฺสํ จานํ อีโค รมณฺเศวรฺนุ'ติ.
 วาชา จกฺกรทณํ ปุฏฺกชิตฺวา คุตฺต อภณฺธิ. จกฺกาโร มหาวาชา 'มนฺธาตุณฺนาวาชา
 อากโค'ติ สุตฺวา 'มทิตฺธิโก วาชา น สกฺกา สฺมฺมธเนน ปฏฺิพาทิตฺทํ นินฺยทาฬฺ. โส
 คํ คณฺหาวา ปุณํ ปุณฺณิ 'อฺกฺกนํ นุ ไซ อีโค รมณฺเศวรํ จานฺนุ'ติ. อตฺตสฺส ทาวคัสสวณํ
 กณฺธิสฺส 'ทาวคัสสวณํ เทว อีโค รมณฺเศวรํ. คุตฺต สกฺกสฺส เทวณฺนโย มนํ จกฺกาโร
 มหาวาชาโน ปรีจารกา ไทวาวิกกมฺมํ คฺคฺกจฺมฺพาทิ. คํ สุตฺวา วาชา คุตฺต คณฺคุกาโม
 จกฺกรทณํ อทฺถกฺกทวิ. คํ อากาเส อฏฺจติ สทฺธิ จกฺรจุคฺคินฺยา เสนาเย. อตฺต ทฺวิณฺณํ
 เทวโลกนํ เวณฺชณฺโต จกฺกรทณํ โอคฺชิตฺวา ปจฺวิธํ ปคฺคิเจสฺส สทฺธิ ปรีนยกรทณํปฺปนาเย
 จกฺรจุคฺคินฺยา เสนาเย. วาชา เอโกว ทาวคัสสวณํ อภณฺธิ. สกฺโก 'มนฺธาตุกา อากโค'ติ
 สุตฺวา คุตฺส ปจฺจุคฺคณฺนํ กถฺวา 'สุวากคณฺนํ มหาวาเช ธนฺสาเส มหาวาชา'ติ วทฺวา
 สทฺธิ นาฏเกทิ วรฺชํ เทว ภณฺน กถฺวา เอคํ ภาคํ อทาสิ. วัฒนฺโย ทาวคัสสวณํ
 ปคฺคิเจคฺคณฺนํ มนฺธสฺสกาโว วิจฺจนํ เทวภาโว ปาตุโรณฺธิ. คุตฺส กิร สกฺกเกเน สทฺธิ
 ปณฺณจกฺกมฺพทิสฺสวณํ นินฺนณฺตสฺส อฏฺจินฺนํมมฺมกฺกเกเน นานคฺคํ ปณฺณยาสติ. คํ อตฺตจกฺกเกเน
 เทว สกฺกสฺส จ คุตฺส จ นานคฺคณฺนํ มนฺทณฺนํ. โส คุตฺต ทิพฺพสมฺปทฺธิ ธนฺนํวณฺโน
 ยาว ฉกฺกสฺส สกฺกา อูปุปฺปชิตฺวา จกา ทาว วรฺชํ กาวทฺวา อคฺคิโคว กามทิ คโค
 จิตฺวา อคฺคโน อุตฺตยานํ ปคฺคิโค วาชาคณฺนํ มนฺทจกฺกโก กณฺนณฺนํ. จกฺกรทณํ ปจฺวิธํ
 ปคฺคิเจคฺค ปรีนยกรทณํ สุวณฺณปฏฺิณฺณํ มนฺธาตุอูปาหนํ ทิชาปทฺวา 'อิตํ มนฺธาตุวรฺชุนฺนํ'ติ
 ธนฺสาเส. เทมฺปิ ทิณฺปิเท อากคณฺนํสฺสา ปุณํ คณฺนํ อตฺตโกนฺนํ ปรีนยกรทณํ อูปุปฺปชิตฺวา
 'เทว มนํ วัฒนฺโย อานฺนภาเวน อากคณฺ, อิทานิ คณฺนํ น สกฺโกณ, วสนฺนํจณฺนํ เททิติ
 ยาจิสฺ. โส เณคํ ธานโป อทาสิ.

"ศกฺค ปุทฺทพិณฑโค อากคมมฺหุสเสหิ อวสสิคฺคปฺปเทโส ตาเยว ปฺปริมิตฺตญฺเอย
 วิเทหเรณฺณนฺติ นามํ สกฺ. อปฺปโคยานโก อากคมมฺหุสเสหิ วาสสิคฺคปฺปเทโส **อปฺปมฺหฺตชน-**
ปฺปโทติ นามํ สกฺ. อุตฺตกรกฺขโร อากคมมฺหุสเสหิ อวสสิคฺคปฺปเทโส **กฺขรเรณฺณนฺติ** นามํ สกฺ.
 พหุเก ปน ความนิมิตฺตมาโย อูปาทาย พหฺวเรณฺณ ไวหวิธติ เสน วุคฺค 'กฺขรเร' **วิหเร'** "ติ
 วุคฺค. ตถา มหาสึทฺทนาทสฺสคฺควณฺณนา."^๑

"กฺขร นาม ชานเปกฺโข ราชกุมารว, เสนํ นินาโส เอโกมฺม ชนเปโก วุทฺติ-
 สทฺทเนน กฺขรติ พหฺวเรณฺณ วุจฺจติ. เอวํ สทฺททฺท. กุ ปาปํ ฐนเรณฺณกฺติ กฺขร ชกฺติอ-
 กุมารว. เสนํ นินาโส กฺขร. ปุจฺจสโสปโค วุทฺติ."^๒ สทฺททฺทว.

"อวิวิชโยโลกมเวียทาทิสฺสุมมทิสฺส สกฺโกณคฺคิตฺติ สกฺกา "ติ" ภูมิมฺหฺคกฺกฺก. "สฺสเกสฺส
 อมฺหฺเรณฺณสฺสเก วุคฺคอปฺปคฺคินเณน 'สฺสเกว วค โภ กุมารว'ติ อุตฺตมํ ปฏิจฺจ สกฺกาติ สทฺท-
 นามานํ ราชกุมารานํ นินาโส เอโกมฺม ชนเปโก วุทฺติสทฺทเนน สกฺกาติ วุจฺจติ. ทสฺมิมิ
 สกฺเกสฺส ชนเปกฺ "ติ มหาสมมฺมคฺควณฺณนา."^๓ ตถา เทวคาสฺสคฺควณฺณนา.^๔ ศกฺค ปน
 "อมฺหฺเรณฺณสฺสเก วุคฺคอปฺปคฺคินเณน"ติ อุตฺตมกฺคสณฺนาโว วิสโส. อมฺหฺเรณฺณ อมฺหฺเรณฺณสฺสเก"^๕
 วุคฺคอปฺปคฺคินเณ-

"กฺขรปุทฺท อมฺหฺเรณฺณ วาชา โยกฺกาโก, ยา ตา มพฺสี ปิยา มนพฺสา, ศฺคสา
 ปุคฺคสฺส วรฺธํ ปริมณมฺมกฺกาโม เรณฺณกุมาร เรณฺณสฺมา ปุทฺทาเรหิ: โยกฺกามฺมํ ภาวณฺทํ
 (มฺมํ สฺมิมํ อานนฺทํ วิชิตํ วิชิตเสนํ)^๑ ทฺตณฺณํ สนิปฺปํ. เต เรณฺณสฺมา ปุทฺทาเรหิ,
 ทิฆมฺมกฺคปฺปสฺสเ ปุทฺทเรณฺณยา ทิฆ มหาสณฺณสฺสโค, ศกฺค วาสํ กฺขรเปสฺ. เต ชาคิสมฺมเกทฺทยา
 สกฺกาติ ภคินิหิ สทฺธี สวาสํ กฺขรเปสฺ. อตฺ ไซ อมฺหฺเรณฺณ วาชา โยกฺกาโก อมฺหฺเรณฺณ ปาวิสฺสเร
 อานนฺทสฺส 'กนํ นุ ไซ โภ เอกเรหิ' กุมารว สมฺมคฺคิตฺติ. 'อฺกฺติ เทว ทิฆมฺมกฺคปฺปสฺสเ
 ปุทฺทเรณฺณยา ทิฆ มหาสณฺณสฺสโค, ศกฺคเรณฺณ กุมารว สมฺมคฺคิตฺติ. เต ชาคิสมฺมเกทฺทยา

๑. ศ. วิ. ๒/๔๔-๔๕.

๒. ศ. วิ. ๓๖๘. ศกฺค ปน... วุทฺติติ ทิสฺสคฺ. ๓. ศ. วิ. ๔๔๔.

๔. ศ. วิ. ๒/๔๖๐-๔๖๑.

๕. ศ. ป. ๑/๔๒.

๖. ศ. วิ. ๔/๒๐-๒๑.

๗. อมฺหฺเรณฺณสฺสเก มฺมํ ชนเป วิชิตเสนนฺติ ปุจฺจ นามานิ นคฺคิ, อิมํ ปน ราชคฺคิ. ๖๒ อมฺห
 โยโยเกทฺท.

ทมนี ออกโชนต์ สุกวา วาชา อาท โย มม ปุคตฺ หสาเปติ, สหฺพาลงฺกาเรน นํ
 อตฺถกาวมํ ติ. ตโต นนฺทธานิปี จทฺทเทววา "มหาราชนาโย สมนิเปติ. เท" มนฺตฺสา
 อติเรกานิ สยฺยวตฺตานิ นานาทิกิภาโย ทสฺเสทฺวา นํ หสาเปตํ นาสกฺริตฺ. ตโต สกฺโก
 เทวณฺเฏ เปตฺติ, โส ทิพฺพนาฏํ ทสฺเสทฺวา หสาเปติ. อถ ไซ เท มนฺตฺสา อุตฺตโน
 อุตฺตโน วสโนภาสานิมฺบา ปกฺกมํ ติ. เท ปฏฺธิปโต มิตฺตสฺสพฺพราฟโย ทิสฺวา ปฏฺธิสนฺทวํ
 กโรนฺทวา "กฺจจิ โภ กุสฺลํ, กฺจจิ โภ กุสฺลนฺติ" อาทฺส. ทสฺมา ตํ "กุสฺลํ กุสฺลนฺติ
 วณฺณปฺปาทาย โส ปเทโส โกสฺลาคิ วุจฺจตี" ติ. ตถา อมฺพฺเจจฺจสฺสทฺ"ปฺปฺพาสสฺสทฺ-
 วณฺณนาสฺ."

โกสฺลนฺติ เทพนํ ติ กุสฺลํ ปุจฺจนฺตฺติ วา โกสฺโส.

"มกฺขน สทฺธิ ธาวนฺตฺติ มกฺธา. กฺวิ. มนฺตฺส กิซฺจนฺตฺติ มกฺธา. คิธ อภิ-
 กฺษณนฺ" ติ ภูมิจฺจกฺกฺก. "มกฺษณนฺตฺติ มกฺธา นาม ชานเปติโน วาชาวรา, เทสํ
 นีวาโส เอโกมํ วุฑฺฒิสฺสทฺเทน มกฺธาติ วุจฺจตี" ติ กุฑฺฒนฺตฺสยฺยวณฺณนา. "กสิการทฺวา-
 สยฺยวณฺณนาทมนี" ติ ตถา วทฺวา ปุณ- "โกจิ ปน อสฺมา เจตฺยวรา มุสฺวาเท ภณฺติทฺวา
 ภูมํ ปวิสนฺโต 'มา คารํ ปวิตฺตี' วุตฺโต, อสฺมา วา ตํ วาชาเน มกฺขนฺตา ภูมํ ชณฺณกา
 ปวิตฺตา 'มา คารํ กโรตฺตี' วุตฺตา, ทสฺมา มกฺธาติ เอวมาทฺธิ นนฺตฺติ พฺพฺรา ปเป-
 เจนฺติ. อํ วุจฺจติ ตํ กนฺทกฺกฺกนฺ" ติ วุตฺติ.

"เสวเนติ เทติ สวิ. สวิ กโรนฺตฺติ สวิ อญฺญทฺต. อ. "

"กถ สทฺทเท อิจฺจปฺจโย กลิงฺโก, เทสํ นีวาโส กลิงฺกา. อุตฺตรปโต กลิ-
 ญฺจนฺตฺติ วา กลิงฺกา. " กฺวิ. กลิ มนฺตฺสทฺทํ กายนฺตฺติ วา กลิงฺกา. อตฺติคฺคํ. เกน
 สฺสฺเรน อิกนฺตฺติ วว กลิงฺกา. ลิงฺก คมนฺตฺโต ทสฺสทฺโก ธาตุ" ติ ภูมิจฺจกฺก. "กถ
 สทฺทเท กถ ติ นาทํ กโรติ พฺพฺราชาชาติ กลิงฺโก ทกฺกฺกนฺโต.

๑-๑ ฉ. มหาราชนาโย สมนิเปติ. ๒. ตฺ. วิ. ๑/๒๕๕-๒๕๖. ๓. ป. ไช. ๒/๒๕๖.

๔. ตฺ. ๒๕๐. ๕. ตฺ. วิ. ๑/๒๖๓. ๖. ป. ไช. ๑/๑๗๖. ๗. ตฺ. ๔๕๐.

๘. ตฺ. กลิงฺกา; เอว สทฺททฺ. ๙. ตฺ. ๑๔๕.

"อวทิ วฏฐิติ อวณทิ ขนปโท"ติ โมกฺกธฺธานํ. "อฏฺฐนา ธาภิํ ฌญํ,
ปฺวาริเกหิ ธาภิณํ, ปฺนปฺนํ วมณฺธิติ อวณฺธิ."*

"ปญฺจาลลุต ปุคฺคา ปญฺจาลา."*

"วฏฺฐกพฺพากิ วฏฺฐิ. วฏฺฐกพฺพา อิมํติ ธาภิโก ปวฺกํ วมณฺปทา
วฏฺฐิ สทฺธนา มา ราชาโน. วฏฺฐิ วฏฺฐุต วา ราชาโน วฏฺฐิ. วฏฺฐุต ปน ฌมฺมณฺยา
กณฺนิวาสิราชุมารวเสน เวทิกพฺพา."*

"กํ ปจฺวิ ธวณฺธิติ กณฺธาวา. กิฏฺฐิกณฺธเน ธวณฺธิติ วา กณฺธาวา."*

"จติ อุตฺตเน. เจกณฺธิ อุตฺตณฺธิ อฏฺฐกณฺมาทิสฺสิ เจกโธ."*

"วฏฺกม กมนฺโธ ทณฺธาโก ธาฏฺ"ติ* ภูมิจฺจกฏฺฐิกา. "วฏฺกณฺธิ วฏฺกา
นาม ขานปฺโทโน วมณฺธาวา, เกสํ นีวาโส เอโกมํ ขนปโท วุฑฺธิสทฺเทน วฏฺกณฺธิ
วฏฺจก"ติ มหาวฏฺฐิกา."*

"วิสิฏฺจาหิ เทหานิ ฌสํ วิเทหา. ปุพฺพวิเทหิปปโก ธากฺกตฺตา วา วิเทหา."*

"โอช พิกฺกธิ. กณฺพฺพนา สมฺพฺพเนน โยชนฺธิ ตสฺส ไวรารกรรมโธติ กณฺโพชา.
กณฺพฺพช โโอช พณฺนสณฺธิติ วา กณฺโพชา."*

"มทฺท มทฺเทน. มทฺทณฺธิติ มทฺทา, มํ ติว อฏฺทณฺธิติ มทฺทา, ปญฺจกม-
กฺกณฺธิติ โมกฺกณฺธิติ มทฺทา. มทฺธ มทฺธ ทส."*

"ภณฺฐ อวณฺพฺพเน. อ. ภณฺธา."*

"อณฺก กมนฺโธ ทณฺธาโก ธาฏฺ"ติ* ภูมิจฺจกฏฺฐิกา. อณฺกณฺธิ อณฺกา นาม
ขานปฺโทโน วมณฺธาวา, เกสํ นีวาโส เอโกมํ ขนปโท วุฑฺธิสทฺเทน อณฺกาหิ วฏฺจก.
กณฺนิ อณฺกณฺธิ ขานปฺโท"ติ มหาอณฺกณฺธิวฏฺฐกณฺธาวณฺธา."*

๑. สฺจ. ๒๔๖. คฺคฺค ปน ปน น วมณฺธิติ ทิสฺสติ. ๒. สฺจ. ๕๘๕. ๓. สฺจ. ๗๖๖.

๔. สฺจ. ๓๕๖. ๕. สฺจ. ๔๓๔. ๖. สฺจ. ๗๗๕. คฺคฺค ปน วฏฺก กมนฺโธ.... อธิ ทิสฺสติ.

๗. วิทฺธอปฺปภาณํ. ๘/๒๔๓. คฺคฺค ปน สทฺโท วฏฺก-สทฺโท วฏฺก-อติ ทิสฺสติ. ๘. สฺจ. ๘๐๕.

๙. สฺจ. ๓๓๗. ๑๐. สฺจ. ๖๕๔. ๑๑. สฺจ. ๖๗๖. ๑๒. สฺจ. ๒๐๐. ๑๓. ป. ส. ๒/๔๒๐.

ปกติ กลืนนมมากเกินไป การเปลี่ยน นิสัยการดูดนมเต้านมใน เภ เอามาแค่ ทิสาวา ปู่จิดิควา
สหพันธ์ควา เภ อาทาย วงกนควา เนควา สบปทิวา สว่าดี กปเปติ.

สี่โหล เกอ อปสูติศวา ทูตวิโค หุทว เกอ อุนพุนธโค ปรงนุค ปักโค.
มณัฐสา คัม ทิสวา ภัคาว วุกรรมโย อาโรเจส. วาธา "คัมมิ กหาเปสเสทสูตานิ อภิสสุคิ.
โย สัมม มาเภญ์ สกขิสสุคิ" คัม เมวี จาเวเปสิ. คัม สุตวา สัทพพ "อัม สกขิสสุคัม" คัม
คานิ กะเทวา อวูธ กะเทวา ยาว กุหาทวาวา นิคัวั อุนพุนธ. วุกรรมวา ปน
กุมภวั เปสศวา. คัมมิ อมาเสเว, กาสนภาสิ. กุมภโร ปน ธุนา สัมม วิธุติศวา
สเกสวั สัทสัธ กะเทวา ปุจาภณฺนิ. คทา อมจจา กุมภารุส สัทธากกนเมเน กุญจา
คตส จ วุกรรมโย นกตภาวั ฌทวา รฐุช อัทธ. โส คัม กะเทวา อุตทโน มาตุ-
ปติสส อุนรุตส เสนเปกิสส ททวา สัม สัทสวัสิ กณฺนิจ กะเทวา วุกนทวา นิกฺขมิศวา
สาพรวเจ อฏฺฐิมขุณเณ อุตทโน นิกฺขมิสส จาเน นกวั มาเปสิ. คณฺเจ นกวั สัทปุวั
นเนน ราช. โส สัทสวัสิ อุตทนเมสิ ททวา คตต รฐุช กาวนุโค สัทพพุราชคิ
ปากโก อโหสิคิ อมมโคโด สฏฺเภ* มหาวส* วคโค.

“กาฬ ทักษิณ, ฌมปคตยา กาสกตติ กสมฺว, อิมโร.”

“ภาส ทัญญอ. อ. ภาส.”

“ປັຕິ ຄຕິຍ໌. ຍ. ປະເຫຼີ້”^໕ ກຳມວຸດທິກາ.

จักรวงกลม ปั้น "กั ปาปี รุณธักิ กูรู ชกตุมภาวรา. เทลั นีวาโส
กูรู"ติ เฮอร์มาทิภา เทสเมตุลั วสุวา ปุณ "ฮดวา กั ปาปี รุณธักิ เฮตุดาติ กูรู. ยัค
เฮโกมิ ธนเปโก นิสิตทานั พุทฺธภา พุทฺธวเนน วุจจก. เฮวั สพุทฺธดา"ติ เฮวั กูรู-
สททาทันเมคโด วุคโค. เฮวั สกต สกต วุคคเนน กุรอสททาทันเมคโด เวทิกพโท.

[illegible]

๑. วิเศษปุณฺณารามวาสี. ๑/๒๔๓-๒๕๖. ๒. มหาวิชัย. ๖/๑-๓๖. ๓. สุจิต. ๓๘๔. คฤค ปณ...มีโร,
รสโยธ, ธรรมโณ โจ.... อธิ พุทธสย. ๔. สุจิต. ๓๘๖. ๕. สุจิต. ๕๕๓. ๖. ภิกขุ ชนปโท.
"มหาพหุลกิจจาภิธาน"ที เอกต พุทธสย. ๗. ก. มหาพหุล...

อนุมาตสุทศกถาธุณนา^๑ "ภคเกสุทฺธิ เหวหนามเก ชนปโท. วรณสุโธ ปนคต วุฑฒาธุณนา^๒ เวทิตุโพ"ติ วุฑฒ. "วุฑฒาธุณนา^๓ กุรุสุ สกเกสุทฺธิ จ เอกุต วุฑฒาธุณนา^๔ ภคกา นาม ชนเปทโน วรณมวาทิ ยาทินา นาม วรณสุโธ เวทิตุโพ"ติ ญญิกา.

"มถุเกสุทฺธิ เหวหนามเก ชนปโท"ติ อิมุทฺธิยสุทศกถาธุณนา^๕

"ทกขินาภิวิธินนิกิ คิริติ ปทพโค. วรณกํ ปริกขิปุวา จิตปทพคตสทฺธิ ทกขินาภิวิธินนิกิ ชนปทพคต นามน^๖ ติ อนุมาตสุทศกถาธุณนา^๗ "วรณกํ ปริกขิปุวา จิตปทพคตสทฺธิ ปญฺชาวปทพคต สทฺธาเยว. โส ทิ นกรสส ทกขินาภิวิธินนิกิ จิตปทพคตสทฺธิ โส ชนปโท"ติ ญญิกา.

"วรณกํ ปริกขิปุวา จิตสส คิริโน ทกขินาภิวิธินนิกิ ชนปโท ทกขินาภิวิธินนิกิ กตสส^๘ ติ อนุมาตสุทศกถาธุณนา^๙ "วรณกสส ทกขินาภิวิธินนิกิ ทกขินาภิวิธินนิกิ นกรสส ทกขินาภิวิธินนิกิ กตสส ทกขินาภิวิธินนิกิ ชนปโท^{๑๐} ทกขินาภิวิธินนิกิ วุฑฒิ คิริโน ทกขินาภิวิธินนิกิ"ติ ญญิกา.

"อังกุศคราเปสุทฺธิ: อังกาเยว โส ชนปโท. มทฺธิยา ปน ยา อุกฺกเวว อาโป. คาสํ อวิทฺฐกฺคา อุกฺกเววเปทินิ วุฑฒิ. กตมทฺธิยา อุกฺกเวว ยา อาโปติ. มทฺหมทฺธิยา ปรเปว^{๑๑} วุฑฒิ นาม คิริญฺจาเปทพคต ปทพคตว ปญฺชาเยว พุทฺธา ปวคฺคญฺจาเน ปน กงฺกา อนุมา อจิรวทฺธิ สรณฺ มทฺธิ ปญฺชาเยว สทฺธาเยว. เหวหนาม ปญฺชาเยว มทฺหมทฺธิโย ทิมวคฺคโค ปกวนนิกิ. คาสฺ ย อา อํ ปญฺจมี มทฺธิ นาม. สทฺ อธิ มทฺหมทฺธิ อจิรวคฺคา. คสสา อุกฺกเวว ยา อาโป. คาสํ อวิทฺฐกฺคา โส ชนปโท อังกุศคราเปติ เวทิตุโพ"ติ ปโตสิยสุทศกถาธุณนา^{๑๒}

"อังกา นาม ชนเปทโน วรณมวาท, เกตํ นินาโส เอโกนิ ชนปโท วุฑฒิเวสเน อังกาเยว วุฑฒิติ ยาท 'อังกาเยว โส ชนปโท'ติ. มทฺธิยา ปน ยา

๑. ป. ๕. ๒/๔๒. ๒. ส. ป. ๓/๓๕๔. ๓. ป. ๕. ๓/๓๕๓. ๔. ส. ป. ๒/๒๒๒.

๕. อิมุทฺธินนิ ปโตคตส ๔๖ อังกุศ ปริกขิปุคโค ทิสฺสคิ. ๖. ป. ๕. ๓/๓๒-๓๕.

อุตุศเรน **ฮาโปคิ** นกียา นกียา ยา ฮาโป คุดส ชนเปกุดส อุตุศเรน โทนุคิ. คาส
อวิทุรคสา โส ชนเปโท องอุตุศรามาติ วุจติณ. ฮา ปน กตุจิกิ กตุจิกิ ภิขุชิตวา
กตาคิ ฮาห 'กตรมกียา อุตุศเรน ยา ฮาโป' "คิ กตุจิกิ.

อุตุจกตฎิกิการแทน คิ ฮาโปอิกิ ปจมา พหุวชนนคิ ทฎุจพหุ. แทน
อุตุศว้าจวิเชน ฮตาวุชคิ อุตุจกตฎิกิการวชน อานคัวา "เฮว ฮาปสพทสส เฮกนแทน
อิกุติลิจคา พหุวชนคสา ฮาจวิเชน อิจุจิกิ. เคต มแทน ฮาโป อิกุติลิจเค ปจมาพหุ-
วชนรูป โหคิ"คิ ๕ "อุตุศเรน นกียา นกียา ฮาโป เคต เก อุตุศรามา. อุตุศา ๕
เก อุตุศรามา จาคิ องอุตุศรามา"คิ ๕ กตุวา "ฮาปสพทโค ปจมาโยวชน กตุวา
คสโตการวทสฎุจ กตุวา ฮาโปคิ ปกั ฮิขุคคิ **กาไวคิ** ปทมิว"คิ วุชคิ. ชนเมคุด
สจเจโป. วิคคาโร หุ สพทเทโค โค กพทพโท.

อิกิ ภคณมตสททกขินคากิวิอุตุศรามาทิมรนเปทา กตุวาทิสทแทน สฎุคคิกาคิ
เวทิกทฐา. เฮว นกรวาทิ สมมุนนาคโต โหคิ ชนบัพทโปคิ.

ชนบัพทโปคิ.

อุตุศรกฏโปคิ

โสกปออุตุคิปกรณ ปน "อุตุศรกฏโป โสโม สิว สัจ อกณฺทโก. กตุ
ตโมคิ นกฺติ กตุต โสพโก วา นรกา วา ปปาสา วา โอคิกลุลา วา. แทน
วุจติ โสโมคิ. **สิวคิ** นกฺติ กตุต สิทา วา พุชฺชสา วา ทินี วา อฎฺดา วา เม
วา ปนญญ ทิสกา สฎฺศา. แทน วุจติ **สิวคิ**. **สัจคิ** นกฺติ กตุต ฮทิกุณเป วา
มนุสฺสณฺเป วา. ยมปี เก มนุสฺสา อุจจาวิ วา ปสฺสว วา กโรนคิ. คสฺส ภุมิ
วิวั เทคิ. กเต ปฏิสมฺวคิ. แทน วุจติ **สัจคิ**. **อกณฺทโกคิ** นกฺติ พุชฺชสฎฺฐา
วา กณฺทวฎฺฐา วา. แทน วุจติ **อกณฺทโกคิ**.

"กตุต จวิเชน นาม คินชาคิ อภิวิปา ทสฺสนียา เสชฺชณานิ โมรคิวั;
เสชฺชณานิ นาม กทมิณคโปคตฺส วา อชินเปกัวณียา วา ธมฺมสฺสโต, เฮทสิโก คตุตา

จะแปลว่า ยานแปดราย ยถารัฐิ อจฺฉติ. เกสํ อจฺฉต สยิทานํ เม ปสฺสณฺติ ปุริสา วา
อิตฺถิโย วา. เท อจฺฉตโน อจฺฉตฺติโย อูปาณณฺติ. เกสํ กุมภพฺเพน คโค จีรํ ปวฺกตฺติ,
เคน ทารกา ยานณฺติ. เอวํ ปณ วทฺถนฺเตกา กติเปยฺทวเสหา สทฺธพฺลา พุทฺธา ทาริกา
อิตฺถิโย อูปาณณฺติ. ทารกา ปุริเส.

“กบฺปฏฺฐเตโธเอว จ เกสํ อจฺฉต วุตฺตนาภรณานิ นีปฺปชฺชณฺติ. นานาวิธวาท
ณณฺเวจฺจิทฺตานํ ทิ สฺสูมานํ มุทฺธสมฺมสฺสณฺนิ วุตฺตานิ อจฺฉต กบฺปฏฺฐเช โธณฺมพฺพณฺนิ
กิตฺถจฺฉนฺติ. นานาวิธวิธิตฺตสมฺมชฺชณฺนิวิธวณฺณเรตนวินิหฺรณานิ ธนเนกวิธมาลาณมณฺธลากมฺมวิจฺจ
กณฺนิ สีสฺสปกฺกัปปกทฺตูปกทฺตูปกทฺตูปกณฺนิ โสวณฺณมยานิ ยาทนาภรณานิ จ กบฺปฏฺฐเต
โธณฺมพฺพณฺติ. ตถา วิธเน มุทฺธิกา ปณฺณวณฺณมาลาสมฺมวสฺสวาททปฺปวิทาณินํวตฺถกิตฺตูปกทฺต
ทฺธิยณฺเตทปฺปิ คโค โธณฺมพฺพณฺติ.

“อจฺฉต จ พุทฺธ ผลธฺรชฺชา กุมภมคฺคณฺนิ ผลณฺนิ ผลณฺติ มจฺจวรสฺสณฺนิ ยาน
ปรีฏฺฐจฺจิทฺตา เท สยฺยทปฺปิ ชุปฺปิปาสณฺนิ น พาริยณฺติ.

“นชฺชปฺปิ อจฺฉต สฺววิธฺทฺธชฺชา สฺปทฺธิชฺชา รณณฺนิยา อกทฺทมา วาลูกาถา
นาทิสฺสา นาทจฺฉนฺตา สฺวทฺธิกณฺธิชฺช ชลปฺปเนทฺติ สยฺยณฺนา สยฺยทปฺปิ สฺวทฺธิ วาสนฺติโย
สนฺทณฺติ. น อจฺฉต กณฺณทกฺกา กทฺททกฺกจฺฉนฺตา โทณฺติ. อจฺฉตฺตภา ปณฺณผลสมฺมปณฺนาเอว
โทณฺติ. จนฺตณฺนาทฺธรชฺชา สยฺยเมว วตฺตํ ปฏฺฐวณฺติ. นททิตฺตมา นทิตฺตเด เชกชฺฉณฺ
วตฺตนาภรณานิ จะแปลว่า นทฺธิ โธทฺธิชฺชา นททิตฺตภา อจฺฉตฺตภา อจฺฉตฺตภา อูปวฺจฺจิมิ
อูปวฺจฺจิมิ วตฺตนาภรณํ คณฺณทณฺติ. น เกสํ เอวํ โทคิ อิทํ มม. อิทํ ปรีฏฺฐกิตฺ,
คโคเอว น เกสํ โทคิ วิคฺคโต วา วิวาโท วา.

“สยฺยทปฺปิเอว จ เกสํ ทานวทิตฺตา โทคิ. คโค วิคฺคตา วิธ วิจฺจณฺติ.
อจฺฉต จ ฐกฺช สยฺยทปฺปิ โทณฺติ. อจฺฉต สยฺย อูปสยฺยณฺติ.

“มค จ สยฺยท ทิสฺสา น โรทณฺติ น โสณฺติ. ทอจฺ มจฺจยทิตฺตา สมฺมา
นิกฺขิปณฺติ. คาวเทว ตถารูปา สยฺยมา อูปคณฺณทว มทํ ทปฺปิเนว นเนทฺติ. คณฺมา สยฺย

“เฮว! เก วสุธสวสุธ จตุวา คโต จตุา คตุเถว วา สตุเค วา อูปุปุ-
 ชนุติ: วิสุทฐสือตตุตา ยปาย น นิพพุตตุเคติ. เฮว! ปจวมกูปเป มนุสสานิ ปาตุภาวโต
 ปฏิจาธ ฮาว กปุปาวสานา เขกสสิสว เทส สมุปคฺติ ทิ ชินาธุมการวิกา.

**อุตุครกฐที่ป่าอณณา.
 มกาทปจตุคฺก.**

ปริตฺตที่ป่า

อ ปุพเพ วุคฺติ “อุงกาที่ป่าทโย ทวิสทสสุททกที่ป่า ปริตฺตที่ป่า นามา”ติ.
 ศกฺด อุงกาที่ปโย เหวณนามโก ที่ปโย. โส กิร ภควโต อภิสมุโพธิโต ปุริยิ มนุสสา
 สุนฺโด ยตุรปริตฺตทโย อโหสิ: สกฺตปรีนิพพุทาเทวเส ปนเส มนุสสวาโส. เทน วุคฺติ
 มหาวิธ”

“อุงกัษิ วิชยนามโก กุมาร
 โอติณฺโณ อิมมิตฺตมฺพปณฺณเทเส
 สาธานํ ยมกคุณามมนุครสฺมึ
 นิพฺพาสฺสุ ชยิตฺถิเน ตถาคคฺคสฺสา”ติ.

สีหพาหุราชา กิร วุคฺตมณเณ สีหปุริ วรฺสุ กาวรตุวา อุตฺตโน กณฺเฏจ
 สีนลิวสิ อุตฺตมณเณ กตุวา คตส สทฺธิ สัวส กตุวา โสทสทฺธตุ เกว เกว ยมก
 ปุคฺเค ปฏิจฉิ. ทวคฺคิธวสุธ ปุคฺคา. เทสฺ เม เกว ปุคฺคา ปจมชาคา. ศกฺด เขฏโฐ
 วิชโย นาม, กณฺเฏจ สุนิคุโต นาม. วิชโย ปน อูปาวสา พุคฺวา สกฺตปรีสสทปวิวาโร
 พุคฺโจ คมมกสทฺธิโก โรนุโค นีตฺวา คิกฺกจตุ วาวิธมฺปิ ยนทิมฺโบทว, “ทว ปุคฺติ
 นาคเที ทิ กุฏเธหิ นาคเวหิ วุคฺเค. ตํ อรณฺยกุณณเน นีตฺวา ตํ สปริวาริ นาวาย
 ปฏิจเปนเปตุวา มหาสมุทฺเท วิสฺสุธาปโย สกฺตปรีนิพพุทาเทวเสว อุงกาที่ป ปุคฺโต.

คทา สตฺตา ปริวิหฺพทาเมตฺเตจ นินฺนุโน สมิเป จิํ สกฺกํ เทวานนินฺนุํ อาณเปสิ "วิธโย
 อชฺชํ ลุงกาทีเป ปคฺโค, มม จ สาธนํ คฤตํ ปคฺคฺจทิสฺสติ; ทสฺมา สปริวารมฺเ จ ตํ ลุงกา-
 ทีเปมฺเ รกฺษํ มหาวรา"ติ. สกฺโก อุปลปฺปฏกํ นาม เทวปฺปคฺคํ อาณเปสิ "ศฺวํ รกฺษํ
 กโรหิ"ติ. โส ตถา อภาสิ. วิธโย ปณํ สปริวารํ ปริวิหฺพทวณฺเณ รุกฺขมฺเณ นิสินฺนํ
 อุปลปฺปฏกเทวปฺปคฺคํ อุปลสงฺกมิศฺวา "โก นาม โก อมํ ทีเป"ติ ปุจฺฉิ. "ลุงกาทีเป
 นามายนุ"ติ อาย. เชน วุคฺคํ

“วิธยปฺปมฺหา ตทเท

ตํ อุเปจฺจ อุปลฺลิตํ

“อมํ โก โก นุ ทีเป”ติ

“ลุงกาทีเป”ติ โสทวํ”ติ.

เอวํ โส สกฺกปริวิหฺพทาเทวเมตฺเตว มนุสฺสสาโร อโหสิ. กมฺพปณฺณตีเทโปคิยํ
 เอกสฺสเสว นามํ. วิธโย กิรํ สปริวารํ นวํโค โยคฺวิศฺวา กิณฺนคฺคกฺข ปจฺวี อาณมฺพิศฺวา
 นิสิตํ. เทสฺมฺเ ปาณิ อมฺมกฺริศา กมฺพวณฺโณ อโหสิ. ทสฺมา เทหิ อาณมฺพิศฺวาโส
 กมฺพปณฺณตี นาม ชาโค. คฤตํ ปจฺฉา มานิํคํ เภรณมฺปิ ลุงกาทีเปติ เอวมนฺนาโม ชาโค.
 เชน วุคฺคํ

“นาวาธ ภูมิมคติณฺณา

วิธยปฺปมฺหา ตทา,

กิตฺตนา ปาณินา ภูมि

อาณมฺพิช นิสิตํ.

ตคฺค ภูมิจฺฆมฺมจํา

กมฺพปณฺณตี โยโค อหุ,

โส เทโส เจวํ ทีเป จ

กมฺพปณฺณตี นามโค อหุ”^๑ติ.

วุคฺคเมว ปณํ สิทฺธนามกานํ มนุสฺสสาโร นินฺนาฏจนาสา สิทฺธทีเปคิยํ เอกสฺส-
 เสว นามํ. อิติ ลุงกาทีเป กมฺพปณฺณตีเทโป สิทฺธทีเปติ อคฺคโค เอก.

อาณนวิภังฺกวณฺณนา^๒ ปณํ “ตจฺจ จกฺขุวิคฺโค นามวิธฺสา; คิโยชฺชนสคิเก”^๓
 สกตกมฺพปณฺณตีเทโป สหฺพตมฺปคฺคทีปริวารํ รกฺษํ อมฺมกฺริศา”ติ วุคฺคคฺคา คิโยชฺชนสคปฺปริมา-
 โณ ลุงกาทีเปติ ทฏฺจพฺโพ. “อณฺจคฺค ลุงกาทีเปติ นามํ, อมฺมมฺปิ พุทฺธปฺปาเท

๑. มหาวีธ. ๑/๓. ๒. มหาวีธ คมฺพกมฺมโรจ ญฺญโจะติ ทิสฺสติ. ๓. มหาวีธ คมฺพปณฺณตี คโค
 อหุติ ทิสฺสติ. ๔. มหาวีธ. ๑/๔๐-๔๑. ๕. สมฺมโนหวิณฺณมํ. ๔๙๔. ๖. อ. ทิชฺชโณชฺชนสคิเก.

ปากหวาน วุฒุนันท์ ทูตจตุรพี. คณา หิ กุศลนุชสส ภควโต กาลธ ช่อ ทีโป โอชที่โป
นาม โอโธธ. โคนาณนภควโต กาลธ ช่อ วรที่โป นาม. กุศลนภควโต กาลธ ช่อ
มณจที่โป นาม "อุยาณนุโค สมมุตปัสสทิก" ที่สุ วุฒุโค.

สันหาพหุราชา ปณ วิธาทัน ภริยาโย เจว กุมารเก จ นาวาโย ปุริปา-
เปตุวา วิสุ วิสุ สมุเท วิธูชาเปสิ. เก วิสุ วิสุ ทีเป โอภกมิตุวา ทกุด วิสสุ.
ทกุด ภริยาหิ โอภกนุคที่โป มหิตาที่โปติ ปญญาชติ. กุมาเวหิ โอภกนุคที่โป ปณ
นลคที่โปติ. เกณ วุฑุ

“นลคที่โปติ ฌายิตุถ

กุมาโรภกนุคที่โปโก

ภริโยภกนุคที่โป ตุ

มหิตาที่โปโก อิติ”ก.๒

อณนุคต สรฺงเฮโป, วิภูตาโร ปณ สฎฺเฏ^๑ มหาวเส^๒ โอโธธกทฺโท.

อิติ สรฺงกาที่โป นลคที่โป มหิตาที่โปติ เขวมาทโย ปริคฺชที่ปณ. เก ปณ
อสุมา อเนกคฺคา อเนวเสเสน ทสฺสคฺคฺ อสภกฺคฺคฺคฺ โทณฺนํ, อสุมา เขวมาเสน อเมวหิ
ทสฺสคฺคาหิ.

อิติ จกฺกวาทที่ปณิย์ ที่ปณิเทโส นาม
จคฺคฺโค กณฺโฆ.

๑. สมมุต. ๑/๔๑-๔๔.

๒. มหาวเส. ๖/๔๕.

๓. วิสฺสคฺคฺคฺคฺคฺ. ๑/๒๔๓-๒๕๓.

๔. มหาวเส. ๖/๑-๔๑.

ປະຈຸບັນ-ກຸນິທະທຳ

กณิษฐ์ อ่ำทานิ

ภมฺมโง, ตํ ทวํธํ นนคํ

อภัยทานกัณนี

วสา, ตา กคณา ทเว.

ค. อปายกนิคตา

[illegible]

• อย่างสุทธิโก ปณ กฤตติ จตุรปาลสูตร วาโจ กฤตติ นิรยธสว สาธุผลัง
วา คิธณณว. โส ทิ “อย่าง ทุกคิ วิมีปาค นิธัง อุปปเนหิ”ติ เหตุต นิรยธสว
วาโจ สาธุผลัง วา คิธณณว. เสน ธนคปาสาทิกาย”-

[illegible]

“ฮอว. อป๋ายทอแฉน คีจจุทอโมเกี ทังเปก. ฮา ทิ อป๋าย สุกักโต
ฮอปักฮาก; น ทอฮัก มอเทกฮาก; นาทอฮากทัง ฮมกักโต.

“บุคคลที่กระเด็น เป็ดวิชัย” ที่แปด, โส หิ ญาโณ เจว พุทธา จ ฐกโค
 ขแปกคชา พุทธา จ ฐกโคคชา; น กุ วิญาโณ ขฐกคชา ขวินแปกคชา, แปกแปก
 ฐิกาน์ หิ วิมาเรณ นพพคคค.

“วันป่าสงวนเดิม อสุภราช ทัพปติ, โส ทั อภราชกษัตริย์ แห่งไทย เจว
ทวักติ ๑ อสุภราชแห่ง ทัพปติ อสุภราช ทัพปติ ทัพปติ,

๑. ชกัรณมคตวิภาวณี, ๑๕๖, ๒, ๒, ๒, ๒/๔๕, ๓, ชกัรณมคตวิภาวณี, ๑๕๖, ๔, ๒๒๒๒-๒๒๒๒.

“นิริยทณฺเณ อวิชาทินนํกปฺปาวํ นิริยเมว ทิเปตี”ติ วุตฺตํ.

เอตฺตํ ทิ ปจฺจนเณน อปายสทฺทสฺส นิริยสฺสเอว วาจากุตฺตํ วุตฺตํ. ทฺธิณเณน
ทณฺเณสํ ทิณฺเณเมว วาจากุตฺตํ.

“อปายํ ทฺธกฺกํ วินิปาตํ สํสารํ นาคิวทฺธกฺกํ”ติ เอตฺตํ ปน จตุรปาเยสฺส
วาทโก. เตนํ ททฺธจกฺกณํ” “จเปตฺวา ปน โพธิสสฺส อญฺโฆ อุตฺตโม นมฺมกฺข
ทณฺหาราณํ ปาทเรตฺวา อุตฺตโม นิสฺสรวณฺณกฺกํ อชฺชํ กาคํ สมฺมุตฺโต นาม นกฺกํ. เอวเมว
โลโก ทณฺหาราณเณน ปรีโชนนุโร อปายํ ทฺธกฺกํ วินิปาตํ สํสารํ นาคิวทฺธกฺกํ. ทณฺ
อปาโยติ นิริยทฺตรจฺจนโณนํปฺปทิวสฺสอสุรกายา. สทฺธเมวํ ทิ เก วุทฺธสฺสจกฺกสฺส อายสฺส
อภาวโต อปาชาทิ วุจฺจนฺติ, ททา ทฺตรสฺส กตฺถาวโต ทฺธกฺกํ, สฺสจฺจสฺสจกฺโก วินิปติ-
กคฺคา วินิปาตา. อิตโร ปน

จนฺธานญฺจ ปฏฺฐิปาณิ

ธากฺขยตฺตนาณ จ

อหฺโหจฺจนินํ วตฺตมามา

ตํสาโรติ ปุจฺจติ.

ทํ สทฺธเมวํ นาคิวทฺธกฺกํ นาคิกฺกณํ”ติ วุตฺตํ. อิทํปิ จตุรปาเยวาทโกติ อธิปฺปโย.

กานญฺจ (๑) “ปุณฺจ โส สารีปุตฺต กตฺติโย. กตฺมา ปุณฺจ. นิริโย ทิรจฺจน-
โณนํ ปิฏฺฐกิวสฺส นนฺเตสสา เทวาทิ” จ

(๒) “ปาณณิกปาทโก ภิกฺขเว อานนฺทโก”ภาวโก พหุสสโก นิริยสํวทฺธกนิโก
ทิรจฺจนโณนํสํวทฺธกนิโก ปิฏฺฐกิวสสํวทฺธกนิโก”ติ” จ

(๓) “ปุณฺจ จเปวํ ภิกฺขเว ทถาสโก จ โสเก อปฺปนฺนโม โหติ อรหํ สมฺมา-
สมฺมทฺธโร วเปวํ ทฺธโร ภววา. ธมฺโม จ เตนํ เทวาทิโก โยปสมฺมิโก ปวีนทฺธวาณิโก
ธมฺโพธิคามิ สุตกปฺปวาทโก. อญฺจ ปุคฺคโล นิริยํ อปฺปนฺนโม โหติ, อหํ ภิกฺขเว ปจฺจโม
อญฺจโณ อสมฺโม พุทฺธมฺจวิธวสาธา; ปุณฺจ จเปวํ ภิกฺขเว วเปวํ อญฺจ ปุคฺคโล ทิรจฺจน-
โณนํ อปฺปนฺนโม โหติ, อหํ ทฺธโร วเปวํ; อหํ จ ปุคฺคโล ปิฏฺฐกิวสสํ อปฺปนฺนโม โหติ,
อหํ กตฺติโย อญฺจโณ อสมฺโม พุทฺธมฺจวิธวสาธา”ติ” จ เอวเมวาทิ นเณน เกสุ เกสุ

๑. ๐๓. จลฺล. ๒๐/๒๐๕. ๒. มโน. ปุ. ๒/๕๐๑. ๓. ม. ม. ๑๒/๑๔๕. ๔. ๐๓. จลฺล.
๒๐/๒๕๐-๒๕๒. ๕. ๐๓. จลฺล. ๒๐/๒๕๕.

เปกนี สมานวณณา สมานวิภจนา สมานโกธา สมานาหารา สมานาสุกา เปกนี สห
อวาท วิวาท กุญฺญติ; โน วท เว วุททเพ จกฺกโธ"ติ กคฺคณาย วุทฺท.

"กธมา ปน สวาทิ จกฺกโธ น สมุปฺปิจฺจติ, นนุ 'จุทปณฺธิ ๑
วิปฺปยุทฺโธ'๑ เหตุ อสุรกาโยนิ กคฺคโธ, สจฺจ กคฺคโธ; น ปณฺธา กคฺ, กธมา ?
วิสุ อภวโธ, อสุรกายสมฺมยฺหิ ภวทกฺกชฺชิกาสุรา เปกคฺคธา สกคฺคธา, เวจฺจติปริสา
เทวคคฺธา, อสุรกาโยนิ วิสุ เอกา กคฺ นาม นคฺคิ"ติ กทพฺพณนา.๒

"กาทกคฺชิกาสุรา นาม กคฺธา เปตฺตฺส สทฺททา"ติ

โสกฺกปฺกธาโว, อธมา ปนฺธิ อสุรกาโย วิสุ เอกาปณฺทวณ อิจฺฉิโธ, กธมา
อปณฺทมิ นวิโย ทิรฺจุณนโยนิ เปตฺตวิสโย อสุรกาโยนิ จุทฺทพิธาติ ทฺวฺรพฺพา.

นวิธสทฺททาเนน ปนฺทฺโต กคฺคท กคฺคท วุทฺทณณเว จุทฺทพิธาติ เวจฺจทฺทโ.

"สุธสฺสธาโต อโย เหตุ นคฺคิ"ติ นวิโย, นวิธอญฺเจนนี นวิโย"ติ
อญฺจธณินิ.๓

"นวิธอญฺเจน นวิธสทาญฺเจน ๑ นวิโย"ติ สิทฺททสฺสทวณณนา.๔

"อญฺส อปฺปสุชฺชติ, คํ พุทฺทนฺโตเอว อปฺปสุชฺชติ เอคํ อโย สจฺจ, อโย
กคฺคท นคฺคิ"ติ นวิโย, คคฺคเอว 'วมกคฺคท อญฺสททคคฺคท กคฺคท นคฺคิ"ติ ทสฺสทนฺโต
อาท 'นวิธอญฺเจน นวิธสทาญฺเจน ๑ นวิโย"ติ กคฺคิ.๕

สมฺกคฺคคคฺคทจกคฺคิ"กคฺคท วิณญฺญิกคคฺคทจกคฺคิ"นวิธสทฺททโธ วุทฺโธ.

"อโย อญฺจณ, โส นิกคโธ อญฺจณ นวิโย, นินฺทิตโธ ไร คณณกคฺคท
วา นวิโย"ติ ปาสาทวคคฺคิ.๖ "อโย สจฺจ โส นิกคโธ นวิโย.—

"คิโร อญฺจิกาติ ทิรฺจุณนา"ติ อภิรณฺทกคคฺคท.๗ "อญฺจ อญฺจกคคฺคท
กคคฺคท อญฺจิกาติ ทิรฺจุณนา, ทิรฺจุณนาเอว โยนิ ทิรฺจุณนโยนิ"ติ ฉานวิภจวณณนา.๘

๑. ข. ๕. ๒๔/๑. ๒. ป. ๓. กธ. ๒๖๕. ๓. อญฺจธณินิ. ๔๔๑. ๔. ป. ๕. ๒/๔๔.

๕. ๕. ๖. ๓/๒๔๔. ๖. ๕. ๓. ๒/๒๔. ๗. ๕. ๕๖๔. ๘. อภิรณฺทกคคฺคท. ๑๕๖.

๙. สมฺมโนทวิภจ. ๕๕๓.

“ทวิย อญฺจิตฺติ คีรจฺจานา. เทส โยเนติ คีรจฺจานาโยนี”ติ มหาสีหฬาทสฺสคฺควณฺณนา.”

“ทวิย อญฺจิตฺติ. เทวมนุสฺสา วิธ อหฺมฺ (คีรจฺจานา) ทิรา อหฺมฺวา ทวิย ทิราติ
อหฺมฺโด”ติ คญฺญิกานา.

อฏฺฐกถาจริเยน ปน “โยเนติ ชฺนุสโกฏฺจาตฺตสฺสปี การณฺตสฺสปี ปุสฺสาวมฺหุตฺตสฺสปี
นาม. ‘จตฺตโส นาคโยนีโย จตฺตโส ตฺตฺตฺตโยนีโย’ติ” เอกุตฺติ ทิ ชฺนุสโกฏฺจาตฺต
โยนี นาม. ‘โยนีโส ภูมฺมิช ผลฺลสฺส อธิคฺคณายาติ’ เอกุตฺติ การณฺ.

‘น จาหิ ทฺรารณณํ ทฺรุมิ โยนิชฺ มคฺคิตฺตมฺภวานุ’ติ”

เอกุตฺติ ปุสฺสาวมฺหุโค. อธิ ปน โยฏฺจาตฺต โยเนติ อธิปฺเปโต”ติ เอว ปุพฺเพ
โยนิสทฺทสฺส อหฺมฺทฺรารวโร วุคฺโค.

คญฺญิกายนฺตฺวา “อวฺมุติ ทาย สกฺกา อมฺมิตฺตานิ สฺมาเนชฺชิตฺตานิ มิสฺสิตฺตา
โชนฺนิตฺติ โยนิ. ตา ปน อหฺมฺโด อญฺเจทฺทอปปกฺกิตฺตจฺจวีสฺสโก. ชฺนุสฺสเน ภาโก
ปวฺกิตฺตวิสฺสโยติ ยาท ‘ชฺนุสโกฏฺจาตฺต โยนี’ติ วุคฺค. “โยเนติ : อญฺเจทฺทานิ อญฺเจทฺทานิ
ตฺทวํ ยาย มิสฺสิตฺตาโว โยนิ, ตา โยนิ, อวฺมุติ เอกุตฺติ สกฺกา เอกฺชวิตฺตมฺภวานา เชน
อญฺเจมฺมอญฺเจมฺมิตฺตานิ โชนฺนิตฺติ โยนี”ติ สทฺทวํคินฺนโ.

“เปกฺกทาย นีคฺคิ. อโธ เปจฺจ กภฺภาโวติ อหฺมฺโด. นีคฺคิเอว วิสโย
นีคฺคิตฺตวิสโย”ติ นามวิภจฺจวณฺณนา.”

“เปจฺจจาทิ ปุณฺ มวฺกิตฺวาติ วา อหฺมฺโด”ติ

คญฺญิกานา. “เปจฺจภาวํ ปกฺกทานํ วิสโยติ เปกฺกิตฺตวิสโย” มหาสีหฬาทสฺสคฺควณฺณนา.”

“ปฏฺฐโก ตฺตฺตโค อณฺโณ อปฺปโม เปจฺจภาโว. ตํ ปกฺกทานํ วิสโยติ เปกฺกโยนิเมว วทฺติ”ติ
คญฺญิกานา. “ปฏฺฐเจเน ตฺตฺตโค อิทา กวาทิ เปตา. นิชฺฌณณทตฺตฺตนิภกฺกานํ เปทานํ
วิสโย เปกฺกิตฺตวิสโย.

๑. ป. ต. ๒/๔๔.

๒. ต. ชฺนุส. ๑๗/๒๕๔, ๓๐๕.

๓. ม. ๕, ๔๔/๒๕๐. อธิปฺปน อฐาพรณ.

ตฺตฺตคฺคณณณณณณ (ตา. ป. ๒/๓๒๒) โยนิโส ตา ภูมิ ชลผลฺลสฺส อธิคฺคณายาติ ทิสฺสคฺคิ, วินยฺยิกายนฺตฺวา
(ตา. ป. ๒/๒๐) อโณนฺน เทวา ภูมิชลผลฺลสฺส อธิคฺคณายาติ.

๔. ช. ต. ๒๕/๔๕๔.

๕. สมนฺทวาทินฺทนี. ๕๕๑. ๖. ป. ต. ๒/๔๔.

อุกษณฺดาปํ ปุจฺจนฺตา สกฺกา มหาวิรฺว วิรฺวณฺตํ เทวํ โวรฺวาทิ วุฑฺฒา^๑ ติ
 สกฺกํ จ ราชวาทฺสณฺนา^๒ .

(๖) “นถฺติ สฺสสฺส วิจฺญํ เตโสมี เอกฺดาติ **อวิจฺ**. นถฺติ วิ
 สฺสเมกฺดาติ อวิจฺ ติ ปาฬาสกฺกฏิกา^๓ .” “อภฺกฺชานาํ วา สกฺกาณํ วา พุทฺธเวทฺธ
 วา วิจฺ อนุทฺวํ นินฺทํ เอกฺต นถฺติ อวิจฺ ติ อฏฺฐสาณิน^๔ .”

วิจฺ นาม อนุทฺวํ วุฑฺฒิ. สกฺก ๑ อภฺกฺชานาํ วา สกฺกาณํ วา พุทฺธ
 อนุทฺวํ นถฺติ. กสฺมา โส อวิจฺ ติ สฺสสฺสโก. สสฺส ติ อพฺพนทฺวํ อายาเม
 วิทฺธาวเรณ ๑ โสณสฺสํ โทกิ. โสทฺธวาทํ เอกก ๑ ภิกฺขิ นววาโสณิกา โทกฺติ.
 ปุริทฺธิมภิกฺขิกโก ชาลา อฏฺฐิกา สติพฺพมานา โสณสฺสํ กนฺตุวา ปุจฺฉิมภิกฺข
 กนฺตุวา ตํ วิชฺฌิตฺวา ปุริทฺธ โสณสฺสํ กจฺจติ. เตทฺธิสสฺส เอเสว นโย. อติ
 ราชปรีชณฺทสเสน อายาเมวิทฺธาวโร อฏฺฐาวเรโสณาริกานํ คณฺโณ โสณเสกานํ โทกฺติ.
 ปรีกฺขเปเน ปเน นว โสณเสกานํ จกฺกนฺนสฺส ๑ โสณานิ. ฌณฺนกา ปเน กุสฺสเทห
 สทฺธิ ทสโยธาสทฺธโส โทกิ. เอว ชาลาณํ นินฺทกถา อวิจฺ.

อพฺพนทฺเร ปเน โสณเสกิก ๑ จาเน นาทิโก โทกฺตวา ปุริทฺธปฺปฏฺจ วิ
 สกฺกา นินฺทวรา. อิมสฺมี จาเน สกฺโก อถฺติ. อิมสฺมี นถฺติ น วทฺทพฺ.
 กจฺจณฺนกาณํ จิตานํ นินฺทเนน นินฺทเนน ปุจฺจมานาณํ อนุโต นถฺติ. กจฺจณฺนกา
 จิต วา นินฺทเนน วา นินฺทเนน วา น พารณฺติ. เอว สกฺกาณํ นินฺทกถา อวิจฺ.

กถาพฺพวเร ปเน ๑ อพฺกฺชาสทฺทสทานิ จิตฺกานิ อนุปฺปชฺชนฺติ. เอก
 พุทฺธสทฺทก. เอว สทฺทเทมี. ธดา ชิวทฺทเก ๑ นรฺพินฺทฺธนิ จเปกฺวา เอกสฺมี
 กนฺนโธทพฺพินฺทฺธนิ จเปก อนุทฺทททวทฺธ กทฺทว ปณฺณวาทิ. อิตฺธาณิ อพฺโพทฺทวาทิกานํ
 โทกฺติ. เอว อนุทฺทททวทฺธ พุทฺธเมวทฺธ นินฺทว. อิตฺธาณิ อพฺโพทฺทวาทิกานํ เอว
 พุทฺธสทฺธ นินฺทกถา อวิจฺ.

๑. ราชกฤตฺกธ. d/ced. ๒. สฺจ. bod. ๓. อฏฺฐสาณิน. dds.

"มัทนโค อวิจติ มหาวิจิ. อหุร ติ ปุรภูติมาทิติ ภิกขุติ ชาติ
 อญจทิตุวา ปจฺฉิมภิกขุติอาทิสฺส ปฏฺฐิตญฺเจติ. ทา จ ภิกขุติโย วิเนยฺยิตุวา ปุรโค
 โยชนสคํ คณฺหาทิติ. เหญฺจา อญฺจิตราธา อูปริ ปฏฺฐิตญฺเจติ. อูปริ อญฺจิตา เหญฺจา
 ปฏฺฐิตญฺเจติ. เอวํ ทาเวตฺถ ชาติถาเน วิจิ นาม นญฺเจติ. อสฺส ปเน มนฺโค โยชนสคญฺจถาเน
 ชีวสฺสอฏฺฐิตสฺส ปุริศถาเน วิย สกฺเขติ นิเรนฺทริ ปุริศ. จกฺขติ อิริยาเปตติ ปจฺจกฺขถาเน
 สกฺขถาเน ปมาณํ นญฺเจติ. น จ อญฺณมญฺญํ พุทฺธาพารนฺนํ, สกฺขจฺจเนว ปจฺจนฺนํ.
 เอวเมตฺถ สกฺขถาเน วิจิ นาม นญฺเจติ.

"ธตา จ ชีวญฺเญ ๑ มรฺตุนฺทฺทฺทิติ สกฺขมสฺส คมฺพโสทฺทิตฺตุน
 ธนฺททททททททท อหุโหทททททท โทณฺทิติ. ทตา ทคฺคต ธนฺททททททททท ทธตา ๑
 อกฺขสทวิปากุเปกฺขา อหุโหทททททท โทณฺทิติ. ทคฺคตเนว ฌายติ นิเรนฺทริ ปญฺญาทิติ.
 เอวเมตฺถ ทคฺคต วิจิ นาม นญฺเจติ.

"สุวสฺส สท ภิกขุติปิ วิคฺคตวโค อญฺจารสาธิติกโยชนสคโค. อวอญฺจโค
 จกฺขปญฺณสาธิกวโยชนสคโค. สท อสฺสทเทติ ทสโยชนสทสโส โททิติ. เอวเมตฺถ มกฺกสท
 เวทิตททท.

(๗) "นิจฺเจส สกฺเข ทปิตฺติ ตาปโน.

(๘) "อคฺคิย ทาเปตฺติ ปตฺตาปโน.

"ทคฺคต ตาปเนตฺติ ทาว. สกฺเข ทาลกฺขณฺนรูปปมาณสฺส ชลิตอโยสฺส
 นิสิตทาเปตฺติ. ทโค เหญฺจา ปจฺวิ ชลิต. สุตฺต ชลิต. สกฺโค ชลิต. เอวํ โส นิเวโย
 นิจฺเจส สกฺเข ทปิต. อิกฺกธมฺมิ ปเน นิพฺพุทฺทสคฺคต ชลนฺทเทติ อวฺวเรทิติ ปทวิคฺคา
 ปทวิคฺคา ชลิต อโยปทพคํ อวโวเปตฺติ. เกสํ ปทพทมคฺคต จิตฺกาทส กมฺมปจฺจโย
 วาโค ปททิต. เก ทคฺคต สจฺจจกฺคํ อสฺสโกณฺณสา อุตฺตรปาทา อโรหิตวา ปกฺกนฺนํ. อต
 เหญฺจา อโยปจฺวิโค ชลิตถาเน อโยสฺสถาเน อญฺจทททิติ. เก ทาเน มคฺคตเนว อาสาทททวา

เทศ วิณวาทธรรมา ชณนคา ชณนคา ปุจฺจนฺติ. เอวเมส อภิวิย ทาเปกฺกิ
 สกฺกิริจฺจณฺณน."

ธมฺปน อวิจฺฉินฺนสฺส ปมาณํ, ตํ สกฺกิริยาทํเป สกฺกนฺตํ ปมาณเมว. วุคฺคณฺท
 สกฺกิริจฺจณฺณน."

"จตุกกณฺณา จตุทวาร	วิคฺคทา ภาคโส มิค
อโยปการปริยฺนคา	อชฺธา ปฏิกุชฺฉิตา
เคสํ อโยมยา ภูมิ	ชฺลิตา เศษฺสา อฺฐา
ธมฺนคา โยชนสฺสํ	สุภา จิตฺตุนฺนํ สาทฺททา"ค."

"จตุกกณฺณาคิ สทฺเพว จตุรตฺถสมมุตฺตสฺสทฺธา. วิคฺคตาคิ จตุทวารวเสน
 วิคฺคทา. ภาคโส มิคาคิ ทวารวเสน วเสน โภจฺจาเส จเปทฺวา มิก. อชฺธา
 ปฏิกุชฺฉิตาคิ สทฺเพว นวโยชนิกน อโยกปฺลนํ ปฏิจฺจนฺน. สุภา จิตฺตุนฺนํ สท-
 เพว เอคฺคตํ จานํ อนฺนวิจฺจา จิตฺตุนฺนํ คิ ททฺจกณฺ."

"อาณนฺตํ ปเนตฺส	วิคฺคตารา อายคํบิ
อุทฺเธธาบิ	ธมฺนํ ปริมาณโต
โยชนสฺสเมว จ	ภาวตฺติ วิชานฺยา.
นวโยชนิกา ภิตฺติ	ปฺลฺลา อฺปรบิ
อโยกปฺลนํ เทวธาบิ	อโยภูมิ จ ตคฺคทา.
ธมฺนคา อุตฺตสเทว	สทฺธิ ทสฺสทสฺสํ
ทสฺสทสฺสํเมว	โยชนนํ ภวนฺติ เต"ค"

โยกทํปฺลนํโร. สกฺกิริยา วิชฺชจกณฺ"ทิสฺ ปน อวิจฺฉินฺนสฺส ทสฺสทสฺสโยชนปฺมาณํ
 ทสฺสทสฺส."

๑. ราชกฤชกถา. ๔/๑๑๔-๑๑๕. ๒. ข. ข. สกฺกิริ. ๒๔/๔๐. ๓. ราชกฤชกถา. ๔/๑๒๐-๑๒๑.

๔. ส. ท. ๔/๑๒๑. ๕. ธมฺนค ๔/๑๒๖.

“สณฺฑชโว กาทสฺสโต จ สงฺฆาโต ชาลโรรวัว
 ชุมโรรวัว อวิจิ ตาปโน จ ปตาปโน”^๑ติ

เฮวี่ กมนฺน สณฺฑกิจฺจชาตกถา อากา อฏฺฐ มหาณเรธา. ตทฺฐกถาณมฺ^๒ปิ “โพธิสฺสโต
 ปนฺ เอกเณ นีรเย ทสฺสสณฺฑโต ปจฺมํ สณฺฑชโว ทสฺสเสฏฺฐา. สกฺกตํ ปุจฺจเนตฺตํ เนวํกิสฺสเย
 ทิสฺสวา มหาชนสฺส มหาณเย อูปุปฺปนฺเน. ตํปิ อญฺญตรธาเปทฺวา ปนฺ ปจฺจวํ ทฺวิธา กทฺวา
 กาทสฺสทํ ทสฺสเสธิ. สกฺกตํปิ ปุจฺจมานเณ สกฺกเต ทิสฺสวา มหาณเย อูปุปฺปนฺเน ทํ อญฺญตรธา-
 เปตฺติ. เฮวี่ ปฏฺฐิปาฏิยา ทสฺสเสธิ ทิ วุทฺธ.

ปาทกถา^๓ ปน

“สณฺฑชโว กาทสฺสโต จ มหาโรรวัวโรรวัว
 ปตาปโน อวิจิตฺติ สงฺฆาโต ตาปโน อิตฺ”^๔ติ

วุทฺธ.

“สณฺฑชโว กาทสฺสโต จ สงฺฆาโต โรรวัว ตตา
 มหาโรรวัวตาโป จ ปตาโป จ อวิจิ จา”^๕ติ

ชินาณฺถการุญฺญิกา.

“สณฺฑชโว กาทสฺสโต จ สงฺฆาโต เทว จ โรรวัว
 ตาปโน จ ปตาโป จ มหาวิจิ อตาปโร
 อิจฺเจเต อฏฺฐ นีรยา มหาโฆรธา ภยทานา”^๖ติ

โลกปิกสาโร.

สกฺกต “เทวฺยโต อวิจนิวธํ ปริยญฺญํ กทฺวา”^๗ติ วจนโต สทฺทปญฺญมฺปิ อวิจนิ
 อฏฺฐชฺชิตฺติ. เฮวี่ สณฺฑกิจฺจชาตกถา^๘ทิสฺส อฏฺฐ มหาณเรธา วุทฺธ.

“เย เกจิ อวิธํ ธมฺมํ วิกรหนฺตา จรณฺติ ทมฺมเมธา
 อูปเนติ โรรวัว โฆรํ จิรฺวตฺติ ทุกฺขมณฺทวนฺ”^๙ติ

๑. ออ กถา สณฺฑกิจฺจชาตกถา น ๕๓๖. อธิ ๔๖ ๕-๖๖ ปสฺสิตฺตทฺธ. ๒. ชาตกถา. ๓. อธิ ๒๐. ๔. อธิ ๒๐. ๕. อธิ ๒๐. ๖. อธิ ๒๐. ๗. อธิ ๒๐. ๘. อธิ ๒๐. ๙. อธิ ๒๐.

เอตสฺส อฏฺฐาวสฺสเนชฺช*ปณ "โรรวุณฺณิ: เทว โรรวา ชฺชโรรวโ ๑ ชาลโรรวโ ๑.
 ชฺชโรรวโ วิสุ โหติ. ชาลโรรวโ จาติ อวิจันเวสฺสเสวคํ นามํ. อฏฺฐ ทิ อฏฺฐา
 อฏฺฐมฺหิ ชณฺเณ ปณฺเปปฺปํ วํ รวณฺณิ. อฏฺฐมา โส โรรวโหติ วุจฺจํ ทิ วุจฺจคํ. "วิสุ
 โหติคํ อวิจันหาณเวโก พหิเหา โหติ"ติ อฏฺฐกฺกา.

อฏฺฐมา อฏฺฐเสณ อฏฺฐ มหาภิรยาติ อฏฺฐ. ธตวฺกฺกตปาลิธาตุทฺธิ เจว "สณฺฐว-
 กาทฺสฺสอฏฺฐมาตโรรวมฺหาโรรวคาปณฺเปคาปณฺเปววิจํ อฏฺฐ มหาภิรยา"ติ อิมาย ๑ ฌาณ-
 วิภวฺกฺกกาธ อวิโรโร โหติคํ.

มหานิรยญฺจกํ.

(๒) อุตฺตสทาภิรยาติ

"ปัจเจกา โสฬสฺสุตฺตทาติ เอเตสํ นิรยาณํ เอเตสฺส จุสฺส ทฺวาเรส
 เอเตสฺส จุสฺสโร จุสฺสโร กุจฺวา โสฬส โสฬส อุตฺตสทาภิรยาติ สทฺธะเป สติ อฏฺฐวีสติ
 ๑ อุตฺตสทาภิรยา อฏฺฐ ๑ มหานิรยาติ ฉกฺขิตฺตนิรยธณฺ"ติ สกฺกิจฺจวสฺสเนจ. ๒ "ปัจเจกาติ
 เหา เอคํ นิรยํ ปฏฺฐิ. โสฬสฺสุตฺตทาติ โสฬส ชุทฺทกนิรยา"ติ อฏฺฐกฺกา.

"นาคลฺล วญฺเอย กถํ สุกฺวา นิรยาณิณฺชํ วธํ เปสฺเสว ปณฺม กมฺมปฺจฺจาเน
 อฏฺฐมา อฏฺฐจฺจ เวทวณฺํ นทฺธิ ทสฺสเสกฺ.

(๑) "อฏฺฐ นิรยปาลา ชติทาณิ อตฺตคฺคิโกมรภินฺทรวาลมฺมุกฺกาวาทินิ ชวฺวธาณิ
 กเทหฺวา เนวีกสฺสเก ปหฺมานุคิ วิชฺฌณฺณคิ ปณฺเตนฺทฺธิ. เท ทิ ทฺวณฺชํ อสทฺทฺทฺทา เวทวณฺํ
 ปสฺสณฺทฺธิ. ตา ทิ ภินฺทรวาลปฺปมาณณณฺณกาทิ เวทฺทคฺคทาณิ สยฺยณฺณนา. เท อฏฺฐ ทฺวณฺ
 วสฺสสทฺทฺทาณิ ชณฺเณสฺส ชุทฺทวาทิณฺเณสฺส เทสฺส กณฺณณฺณสฺส ชณฺเณชวณฺณทฺธา โทณฺณคิ. เหา
 เทหฺวา ทาลปฺปมาณณิ ปชฺชติคฺคอโยธฺทาณิ อฏฺฐทฺทณฺทฺธิ. เนวีกสฺสกา ทฺทํ อทฺธาณิ วิค-

นนาเมญา เวทกตถาหิ อลิตวา สุตเต ปตติวา วิทุสสวรา สุตเต ฮาเวณิกมจฺจา วิธ
จิรํ ปุรุณฺณํ, ตถาเนปํ ปุรุณฺณํ, เวนนิกตถาหิ ปุรุณฺณํ, ตถาเน ปน เญจา
อุทกปฺปฺเจ ชลิตาหิ ชุราราวตถาหิ คิธลิตาหิ อโยปฺกฺขรปฺกฺคาหิ โทณฺณํ, เก สุตติ
อลิตวา อโยปฺกฺขรปฺกฺเสฏฺ ปตติวา จิรํ กุชเวทนํ อนฺนาวนฺณํ, ตโก ชาโรทก ปณฺณํ,
อุทกํ ชลิตํ, เวนนิกตถาหิ ชลนฺณํ, ชโม อญฺเจทํ, อุทกสฺส ปน เญจา นทฺถํ
ชูราราวตถิ สมนฺณํ, เก 'ญฺเญจา นุ โห' กิตฺติสฺสํ อุทกํ นิมฺมุชฺชิตวา ชุราราว
ชฺชณฺณาวนฺณิกา โทณฺณํ, เก 'ตํ มหาทฺถุจํ อธิวเสฏฺ อสฺสโกณฺธา มหนฺตํ เกวํ
รวนฺณา วิจฺจนฺติ, กทาจิ อนฺโสทํ วุทฺถนฺติ, กทาจิ ปฏฺโธทํ, อนฺเตสฺส ชฺเร จิกา นิรยปณฺา
อุตฺตชฺชติโกมวาทินิ อฏฺฐปิตฺวา มจฺเจ วิธ วิชฺฌนฺติ, เก กุชเวทนาปฺกฺคา มหาวีรํ
รวนฺณํ, อนฺ เน ปุรุชฺชเสทํ อโยทลเสทํ อฏฺฐวิทฺวา ปวิทกฺขณฺณา ชลิตอโยปฺจวิธ
นิปฺมุชฺชาปฺกฺวา เกสํ มุชฺช กุชฺชํ อโยทลํ ปฏฺฐปิตฺวา,

(๒) "สุนฺทริเย ปน กพรเสกคฺคาทโลทิตปฺปวเสน ปณฺจเวณฺณา มหาทฺถุติ-
ปฺปณณฺา สุนฺธา ชลิตอโยปฺจวิธํ เวนนิกตถาหิ นิก วิธ อนฺนพฺนฺธิวา ปิณฺฑิกมฺเสฏ
ทลิตวา เกสํ คิกาวุทฺทปฺปณณํ สวริ ชลิตอโยปฺจวิธํ ปาเสฏวา มหารวํ รวนฺณาทํ ทฺวติ
ปฺปวิมปฺนาทํ อวิ อฏฺฐนฺธิวา อญฺจเมว เตเสฏวา มํตํ สญฺจิตวา ชาทนฺติ, อนฺ มหา-
กฺคณฺาตถาปฺปณณฺา โลทกฺคณฺา ทิชฺฌนา เกสํ กณฺณสทฺธิเสทํ กุณฺณเททํ อญฺจนิ ภินฺธิวา
อญฺจนิมฺบฺร ชาทนฺติ, อทิกมวาทนา โลทกฺคณฺา กาทคณฺา ทิฏฺฐทิฏฺฐจ ชาทนฺติ,

(๓) "สมฺมุชฺชิตนิเว ปน ปุรุชฺชิตํ นวโยทนพพลํ อโยปฺจวิ อฏฺฐนฺธา
ปุรุชฺชิตสวริ เวนนิกา นิรยปณฺเอทํ อนฺนพฺนฺธิวา ศาณฺปฺปณณฺเอทํ ปุรุชฺชิตอโยทนฺเรท
ชฺชณณทิสฺส ปทิตฺวา ปตติวา เกทเว ชานฺเรทํ โปถิตมณฺา จุณฺณวิจฺจุณฺณํ กวิณฺณํ,

(๔) "อฏฺฐการกาสุนฺทริเย ปน เวนนิกา วรํ อปฺปิตฺตนิเว ทาวโย วิธ สม-
ปฺปวิเวรฺฐวา นิรยปณฺเอทํ ชลิตาวนฺเอทํ โปถิตมณฺา อฏฺฐการกาสํ ปณฺณํ, ททฺร จ เกสํ
ฮาว กฏฺฐปฺปณณณํ นิมฺมุชฺชานํ มทฺทินิ อโยปฺจวิธํ ฮาทาธ อฺปวิ อฏฺฐนฺทเว โทกวิณฺณํ,
เก ปวิทกฺขณฺคคฺคา โรทนฺติ,

(๕) "ปทุทกปุปผาณ กปุปเน สยจิตโธทกปุปผาณ โสทกมฺหิ. ตถก นีรยปาลา สยเจ คณทวา อุตฺธปาทะ อโรหิเร กฐา ปฏฐิปนฺนํ. เก มพฺพํ ทฺวํ อนุวณฺณํ."

(๖) "อปรามี กปุปเน สยจิตโธทกปุปผาณ โสทกมฺหิ. ตถก นีรยปาลา ชลิตโธทกมฺหิ. ทิว เวเจทวา คิกาวกปุปผาณํ สวีริ โอนนเมทวา ตํ ทิว สมปวิวคฺคกํ ลฺลจฺจิกวา ชลิตโธทกมฺหิ. อาทาย เอกสฺมึ ชลิตโธทกเส ปฏฐิปนฺนํ ทฺวํ จฺจกฺกจา โทณฺณํ. ทาย จ ทิวช ลฺลจฺจิกาย, ปณ ติสเสน สทฺธิ ทิว อปฺปชฺชกเวย."

(๗) "เอกสฺมึ ทิว ปทเส ปทกตฺติลา รณเธิลา นทึ สทฺทก, เนวธิกา อคฺคิสนฺทกปณํ ตถก นีปาสํ สมนฺทเวทํ อสฺสโกณฺทก ชลิตโธทกปจวี มพฺพณฺทก ตํ นทึ โอทกมฺหิ. ตํ รณเธิลา ทิว ปชฺชชณฺณํ. ปทเมอ ดุสฺสลาณวํ อปฺปชฺชกวา ปชฺชชณฺณํ. เก นีปาสํ สมนฺทเวทํ อสฺสโกณฺทก ตํ ชลิตํ ดุสฺสลาณํ ชาทกมฺหิ. ตํ เกธํ สกตสววี ณาเปทวา อโรกณนํ นิกฺขมณฺณํ. เก ทฺวํ อธิวาณํ อสฺสโกณฺทก พาทา ปคฺคกญฺ ทกมฺหิ. ออ ดุสฺสเน นาม นีรย."

(๘) "ศฺพนนฺทเว ปณ นีรยปาลา อรณฺณ ลุททา นิกํ วิย สมปวิวารทวา อุตฺธาททึ นานาวุณฺณํ เทว ปสฺสณนํ ศฺพนนฺท. สวีริ ฉิทฺทาวฉิทฺทํ ปฺราวณฺณํ วิย ชาทก."

(๙) "โอรพฺภิกาทินนฺทเว ปณ นีรยปาลา มพฺพณฺทก ชลิตโธทกมฺหิ. ทิวช ทฺวํ ทนฺทิกวา อากทฺทิกวา อโยปจวี ปณทวา นานาวุณฺณํ โทณฺณนฺทก วิจฺจนนฺท. อณฺณ ปณ ชณฺฑชาวรณฺณํ จินฺนนา, อณฺณ ชลิตโธทกเส จเปทวา มตฺติ วิย ปโยคตฺติลา โทณฺณนฺทก ปุณฺชกทา ทฺวํ สยเจ."

(๑๐) "มฺกคฺคกปฺปณฺณวเรทกนินฺทเว ปณ เนวธิกา ฉาทกนํ สฺกฺกจา ชุทฺทก สทฺธิ อสฺสโกณฺทก ปฏฺฐจิตํ ชฺฆนณฺณํ ปชฺชชณฺณํ กปุปเน สยจิตํ ปฺราวณฺณํ ปณฺฑาปณฺฑก กฐา อาทก ชาทกมฺหิ."

นิเวศกามา ชนุโค คิฏจก, ฌมมี นิจุฉาจาริกา อิกุติปวิสา อุปุปฺพชนก, ฌา อิกุติ
 รุกฺขกเล โทก, ฌา ปวิโส รุกฺขณเล โทก, นิเวศปาลา ชลิกานิ ฌมสกุติโธมวาทินิ
 กเพทวา อุกฺขนิทฺวา วิชฺฌิตฺวา ฌว ภวียส สนฺธิกํ ฌาติํ อุกฺขํ ฌาโรเปนฺก, ฌสฺส
 ฌาโรทนภาเล กณฺเฏกคฺคานิ เพฏฺฐาภิมฺพฺพานิ โทก, โส กณฺเฏเกหิ ฌมฺกํโก นิเวศป-
 เลหิ โภฏฺฐิณฺมาโน ฌาโรทก, ฌดา อิกุติมฺมี โภฏฺฐิณฺมาโน ฌาโรเปนฺก, ปุณฺณปุณฺณํ ฌ
 มาเวทฺวา ฌาโรเปนฺกํ ฌาโรเปนฺกํ, **โสฬสํ** นิจุฉาทิจฺจิกานํ ปุณฺณนิเวศนํ^๑ ติ วุคฺคํ.

ตถกิริยชกกวณฺณณณ^๒ ติ "อฺกฺกํ ปวทาวิกา อติจารินฺโธ จ ปุณฺณก, โส
 โภฏฺฐิณฺมทลํ นาม นิเวโส, เวทณฺณิ ฌว ทฺวิสุ ฌวสุ ฌาณํ สิมฺพทลํ สวชา โธณฺณทฺก, ฌ
 เท ปุณฺณคตฺตริว สคฺคา นานาวเรหิ ฌาโรทก โภฏฺฐิณฺมาโน ฌเท สิมฺพทลนฺน ฌก-
 วัทิตฺวา ทฺพนํ วสฺสสทฺธสฺสานิ รุกฺขวิภูเปสฺ สคฺคา ฌาณิตฺวา ปุณฺณํ นิเวศปาลเอหิ ฌาโรทก
 วิทกา ปวิวคฺคิตฺวา อโรสฺสิกา ทฺวา ปคฺค, ฌสฺสํ ฌโค ปคฺคภาเล เพฏฺฐา อโรป-
 จวิโค สฺตฺวานิ อุกฺกทิตฺวา ฌสฺสํ มคฺคกํ สมฺปฏฺฐิณฺก, ฌานิ ฌสฺสํ อโรมคฺคณ นิกฺขมฺก, ฌ
 เท ฌวํ สฺสเล วิทฺธามํ ฌคฺค ฌณฺณคณํ นิทฺทํ ฌณฺณคฺคา สคฺคกํ ติ ฌณฺณคโค วุคฺโค.

ฌดา ฌณฺณวสฺส ปวิวาวา โสฬสา, ฌวํ ฌสฺสฌานินฺนํ ติ อุกฺกวิสา-
 ริกํสคฺคสทฺธนิเวศ.

เวททฺทคฺค^๓ ปณ "โส ไซ ภิกฺขเว สมฺโม, อํ กทาจิ กททจิ ทินฺนสฺส
 อทฺธโน อรฺพณ ฌสฺส มหานิเวศสฺส ปุณฺณํ ทฺวารํ อุปาปุริยติ "ปาว โส ฌณ
 ทฺวารณ นิกฺขมฺก, ฌสฺส ไซ ปณ ภิกฺขเว มหานิเวศสฺส สกณฺณทฺวารสทฺธเมว มทฺธโค
 ฌคฺคนิเวโส, โส ฌคฺค ปคฺค, ฌมฺมี ไซ ปณ ภิกฺขเว ฌคฺคนฺน สฺตฺจินฺชา ปาณา ฉวี
 ฉินฺททฺก, ฉวี ฌทฺวา ฌมฺมํ ฉินฺททฺก, ฌมฺมํ ฌทฺวา มัสสํ ฉินฺททฺก, มัสสํ ฌทฺวา
 นทฺทวํ ฉินฺททฺก, นทฺทวํ ฌทฺวา อฏฺฐิ ฉินฺททฺก, อฏฺฐิ ฌทฺวา อฏฺฐิมิณฺนํ ฌาททฺก,
 โส ฌคฺค ทฺทฺวา ติปฺปํ ฌวา กฏฺกา เวทนา เวทก, น จ ฌว กาสํ กโรคิ,
 ฌว น ฌํ ปาณมฺมํ ทฺพนฺนํโทค.

๑. ราชกฤชกถา. d/sbā-sbb.

๒. น. อ. ed/sda-sdd.

“ทสฺส โห ปน ภิกฺขเว คุณฺณิยธฺมฺมํ สมนนฺทราสทิกเมว กุกฺกุกฺกนฺธิโย.
 โส ทสฺส ปคฺคิ. โส ทสฺส ทฺวชฺชา ๖เปว พุทฺธทีโหติ. ทสฺส โห ปน ภิกฺขเว
 กุกฺกุกฺกนฺธิยธฺมฺมํ สมนนฺทราสทิกเมว มหฺมุตํ สิมฺพลีวํ อทุรํ โยชนธฺมฺมํคฺคํ
 โสทสฺสกุณฺณิกณฺณํ อาทิคุตํ ธมฺมปฺมุจฺจํ ธมฺมโรชิตํ. ตํ ทสฺส อารโหเปณฺทิมิ
 โอโรเปณฺทิมิ. โส ทสฺส ทฺวชฺชา ๖เปว พุทฺธทีโหติ. ทสฺส โห ปน ภิกฺขเว
 สิมฺพลีวธฺมฺมํ สมนนฺทราสทิกเมว มหฺมุตํ อธิปฺมุจฺจํ. โส ทสฺส ปวีสติ. ทสฺส
 วาเสวณฺณํ ปชฺชานิ ปคฺคานิ พุทฺธํ จินฺนทฺมฺมํ ปาทํ จินฺนทฺมฺมํ พุทฺธปาทํ จินฺนทฺมฺมํ,
 กณฺณธมฺมํ จินฺนทฺมฺมํ นาสํ จินฺนทฺมฺมํ กณฺณนาสํ จินฺนทฺมฺมํ. โส ทสฺส ทฺวชฺชา ๖เปว
 พุทฺธทีโหติ. ทสฺส โห ปน ภิกฺขเว อธิปฺมุจฺจํ สมนนฺทราสทิกเมว มหฺมํ ชาโรทก
 นทํ. โส ทสฺส ปคฺคิ. โส ทสฺส อญฺโสคํ วุชฺชติ, ปฏฺฐิสคํ วุชฺชติ, อญฺโสทกปฏฺฐิสคํ
 วุชฺชติ. โส ทสฺส ทฺวชฺชา ติปฺปํ ๖เปว ปาปกมฺมํ พุทฺธทีโหติ วุชฺชติ.”

ททฺธจกถาธฺมํ ๑ “มทฺธทีโหติ โยชนธมฺมํ. โส ทสฺส ปคฺคิ. เอโก
 ปาโท มทฺธนฺธิโย โหติ. เอโก คุณฺณิยธมฺมํ ปคฺคิ. **ธฺมฺมิมฺบวติ** สฺวจิตฺตสมุชา. เต
 พุทฺธกัณฺโถธมฺมํ. เอโกทณฺณิยธมฺมํ ๑ โหติ. **กุกฺกุกฺกนฺธิโย**
 โยชนธมฺมํ. อญฺโสทกทณฺณิยธมฺมํ. อาทิคุตทณฺณิยธมฺมํ. อญฺโสทก
 ปคฺคิ. กุกฺกุกฺกนฺธิโย. อิทฺถา. สวปวณฺณิยธมฺมํ. สิทฺถกณฺณิยธมฺมํ. วิชฺช. นทฺธ. สมนนฺท
 อารโหเปณฺทิมิ. อิทฺถกณฺณิยธมฺมํ. อิทฺถกณฺณิยธมฺมํ. เอ. อิทฺถกณฺณิยธมฺมํ. เอ. กณฺณ
 อิทฺถกณฺณิยธมฺมํ. อิทฺถกณฺณิยธมฺมํ. อิทฺถกณฺณิยธมฺมํ. วาเสวณฺณํ. กณฺณ
 วิชฺช. **พคฺคิ** จินฺนทฺมฺมํ. สมนนฺท. มิตฺถ. วิชฺช. โยชนธมฺมํ. จินฺนทฺมฺมํ. อญฺ
 ปวณฺณิยธมฺมํ. อิทฺถกณฺณิยธมฺมํ. ปวณฺณิยธมฺมํ. นทฺธ. ๑. อิทฺถกณฺณิยธมฺมํ. **ชาโรทก**
 นทํ. เวทณฺณิยธมฺมํ. สมนนฺท. สมนนฺท. สมนนฺท. สมนนฺท. สมนนฺท. สมนนฺท. สมนนฺท. สมนนฺท.
 ๑. อิทฺถกณฺณิยธมฺมํ. อิทฺถกณฺณิยธมฺมํ. อิทฺถกณฺณิยธมฺมํ. อิทฺถกณฺณิยธมฺมํ. อิทฺถกณฺณิยธมฺมํ. อิทฺถกณฺณิยธมฺมํ. อิทฺถกณฺณิยธมฺมํ. อิทฺถกณฺณิยธมฺมํ.

ติปป์ ขวากิ โส ทถุ อุตระญ อโร จ วุฒนาโม ปุฏฐรปฏเกสฺส จิรัชฺช.
 สิริภักกสฺสเจทานาย ชรวาณิกาย กณฺณเกหิ วิชฺฌนิกิ, ชรวาณิกิ, ฌาลิกิ, อุกโก ทิเรสฺส
 กุสฺสิกเณหิ วิสชฺชกิ, เวทฺสสคานหิ อากทฺธนิกิ, ทิฏฐสทฺธกัหิ ฌาลิกิ^๑ ติ วุฏฺก.

อิกิ ทถุ อวิจันนิยานนฺตโร กุณฺนโร, ททณฺตโร กุกฺกทฺนโร, ททณฺตโร
 ติมฺพทฺธวํ, ททณฺตโร อติปฺททฺธวํ, ททณฺตโร ชรวาทา เวทฺธณฺตโร อวิจันนโร
 ปุริมทฺธวโร ปญฺจ อุตฺตทฺธวโร วุฏฺกา, เสทฺธวโร ปุณฺณโร, อิกิ อวิจันนโร
 วิสฺสิกิ อุตฺตทฺธวโร ปุริมทฺธวโร, ททา เสทฺธทฺธวโร ปุณฺณโร, อิกิ อุตฺตทฺธวโร
 โทณฺตโร ททณฺตโร.

อญฺปน ฌานวิภวฺสทฺธกัหิ "โอเอกสฺส จุฑาวิ จุฑาวิ เอเอกสฺส ทฺธวโร
 จุฑาโร จุฑาโร กุณฺนโรทฺธวโร เอว โสทฺธอตุสสทฺธวโร วุฒนโร ติ วุฏฺก. ท
 ชวโรทฺธวโร อทฺธวโร วุฏฺก, เวทฺธทฺธวโร, ทททา ทิ อทฺธทฺธวโร โสทฺธ
 โทณฺตโร, ททณฺตโร วิสฺสิกิ.

ชินนโรทฺธวโรทฺธกัหิ ทิ "น เอเอกทฺธวโร อุตฺตทฺธวโร, อญฺปน ทถุ
 ทถุ ททณฺตโรทฺธกัหิ วิช ทุ อุตฺตทฺธวโรทฺธกัหิ เวทฺธทฺธวโร^๒ ติ เสทฺธ อญฺจกฺกณฺตโรทฺธกัหิ
 อติเรกทา วุฏฺกา.

โลกิปปกสฺสโร

“กุณฺนโรทฺธวโร จ	กุกฺกโท โทณฺตโร
อติปฺททฺธวโร	ททา ชวโรทฺธวโร
ชรวาทจฺจกฺกณฺตโร จ	โลกิปปกั ปุณฺณโร
วาทเวทฺธทฺธวโร	อญฺปน นรกา ทททา ^๓ ติ

วุฏฺก.

อญฺปนปฏก สทฺธกัโกทฺธกัโกทฺธกั ปน ปุฏฐโรทฺธกัโกทฺธกั โสทฺธวโร กุณฺนโร,
 ปุฏฐวโร, อติปฺททฺธวโร, ติมฺพทฺธวโร, ชรวาทา เวทฺธณฺตโร จุฑาโร นโรทฺธวโร วุฏฺกา.

๑. เอว ชวโรทฺธวโรทฺธกั วุฏฺก มทฺธ. ๒. ช. ๒. ๒๘/๔๖๔-๔๖๕.

ทศกุกุทรวณฺเณน^๑ “**วีสติขารโกติ**: มาศเกณ ปุคฺเคน จุกาโร ปุคฺดา
โกธธฺรฺเจ เอโก ปุคฺโก โทติ, เกณ ปุคฺเคน จุกาโร ปุคฺดา อาพุทฺธ, จุกาโร
อาพุทฺธกานิ โทณ, จุกโร โทณเ มาณิกา, จุกมาณิกา ขาวี, ตาย ขาวีชา วีสติขารโก.
คิตฺวาโทติ มกฺธกานิ สฺตรฺมคิตฺวานิ คิตฺตกฺก^๒. **อหฺพุโท นโรติ**: อหฺพุโท นาม
ปฏฺธิเยโก นโร นคฺติ; อวิจฺมฺมิธเว ปณ อหฺพุทฺทคณเณน ปฏฺธิทฺทพฺพจฺจนสฺสคํ
นาม. นโรพุทฺททิสฺสํ เอเสว นโร. วสฺสคณเณน ปณคฺต เอว เวทิตฺทพา: ธเว
หิ สกํ สกสทฺธสฺสานิ โภฏิ โทติ, เอว สกํ สกสทฺธสฺสโภฏิโย ปโยฏฺธิ นาม โทติ. สกํ
สกสทฺธสฺสปโยฏฺธิโย โภฏฺธิปโยฏฺธิ นาม. สกํ สกสทฺธสฺสโภฏฺธิปโยฏฺธิโย นคฺติ. สกํ
สกสทฺธสฺสพฺพคานิ นินฺนคฺติ. สกํ สกสทฺธสฺสพฺพคานิ เอกํ อหฺพุทฺธ. ตโต วีสติคฺคณฺ
นโรพุทฺธ. เอส นโร สทฺทพฺพค^๓ติ วุคฺค, คดา พุทฺธนํสํกุกุทรวณฺเณน^๒.”

ศุทฺธกนเปทวณฺเณน^๓ศุ “**วีสติขารโกติ**: มาศเกณ ฆปฺเว ตาย ขาวีชา
วีสติขารโก. **คิตฺวาโทติ** คิตฺตกฺก. **อหฺพุโท นโรติ**: อหฺพุโท นาม โภจิ
ปฏฺเจกนโร นคฺติ; อวิจฺมฺมิธเว อหฺพุทฺทคณเณน ปฏฺเจโนกาโส ปณ ‘อหฺพุโท นโรติ’
วุคฺโค. เอส นโร นโรพุทฺททิสฺส. ศุทฺธ วสฺสคณเณน เอว เวทิตฺทพา: ฆปฺเว ตโต
วีสติคฺคณฺ นโรพุทฺธ. เอส นโร สทฺทพฺพค. เกจิ ปณ ‘ศุทฺธ ศุทฺธ ปรีเทวนานคฺคเณนเป
กมฺมกฺรณณานคฺคเณนเป อิมกานิ นามานิ สทฺธานนิติ วทฺนติ ฆปฺเว สิทฺทเรกา เอว เอเต’^๔ติ
วุคฺค.

“เกจิ ปณ ‘ศุทฺธ ศุทฺธ ปรีเทวนานคฺคเณนเป ฆปฺเว สิทฺทเรกา เอเต’^๔ติ
ทศกุกุทรวณฺเณน.

ศุทฺธ ปุทฺทโธทิตฺตมิสฺสา โสทฺทมิสฺสาโย จุกาโร อุตฺตทณฺโรนุโคธาว.
อหฺพุทฺททิสฺส ปณ ทส มหาอวิจฺจนุโคธาวาติ ทฏฺทพฺพา.
เทวคณฺธคฺค^๕”

“**อติกุกุมฺม (โส) เวตรณิ ชมุตฺต**
ทิตฺททานิ จานานิ อุเปติ มจฺโจ”^๖ติ

๑. มโน. ปุ. ๓/๔๑๖. ๒. ธา. ป. ๔/๒๕๕-๒๕๖. ๓. ป. ไร. ๒/๑๕๔-๑๕๕. ๔. ส. ส. ๔๕/๒๕.

เอกสฺส อฏฺฐวณฺณนาเมว*ปํ “เวทฺธณิกิ เทสนาสีสมกฺขเมกํ. อมฺสฺส ปํ เวทฺธณิกิ
 สญฺชิวากทสฺสคฺคาทโยปํ เอกกฺกิสฺส มหานิรเย สพฺพโส อตฺถิกมิกฺว”ติ วุคฺคํ.

กฏฐิกาสญฺจ “อมฺสฺส อารณยวสฺสคฺคิจฺจาเน เวทฺธณิกิ อิทฺเทวปี นิรเย
 อตฺถิกมฺม. เค ปน อพฺพุททาหิเน วสฺสเน อวฺจํ ทสฺสา กฏฺว กทฺวเสสนมหาเนรเย
 ทคฺคณิ อายุปฺปมาณเนรเย ทโย ทโย กฏฺว เอกกฺกิสฺสคฺคิ วทฺทคฺคิ. สญฺชิวาทินิร-
 ยวคฺคณิสฺส อมฺสฺสคฺคิ ทคฺคณมฺมคฺคณมฺมคฺคณวเน ทคฺคณ อายุปฺปมาณเสส ทวิรคฺคา เวทฺธคฺคา.
 อปฺเปว ปํ ‘อญฺจ มหานิรยา โสทส อุตฺตมคฺคณิรยา อาทิลอ จกฺคาโร สิกฺคณิรเย เอกํ
 กฏฺว สคฺค สิกฺคณิรยาทิ เอว เอกกฺกิสฺสคฺคณิรยาทิ วทฺทคฺคิ”ติ วุคฺคํ.

โลกทีปกสฺสเร ปน

“อิมสฺส ปน อฏฺฐจฺจนํ
 ทิสาสฺ จ ทส ทส
 โลทกฺกมฺมํ จ สิมฺพล-
 คมฺพโททํ อโยคฺคํ
 อุตฺตมํ สีสฺสนํ
 ยนฺตปาสาณนิรโย
 อิมสฺส ปน อฏฺฐจฺจนํ
 ทิสาสฺ ยมวชาโน
 สวิคฺคคฺคา อมฺจจาปี
 ยคฺคคฺคา ยคฺคคฺคํ วิจฺจาเรนฺดา
 นิรยปาลกา จาปี
 กโรนฺดา กมฺมมกรณํ
 สโมธานวเสนเนต
 วิสาธกํ คิสฺสคฺคณฺจ

นิรยानํ จตุสฺสปี
 ยมโลกา กวณฺติ หิ.
 วนํ อสีวนํปจ^๑
 มํพุทฺทพฺพุทคฺคเมว จ
 สฺสนจฺจนิรยํ คตา
 ยมโลกา อิม ทส.
 นิรยानํ จตุสฺสปี
 จคฺคาโร จ กวณฺติ หิ.
 คเตว จคฺคาโร สยฺ,
 คตาณมฺมํนฺตาสยฺ.
 พุทฺทา ยมรคฺคยสา
 วิจฺจาเรนฺติ กฺขานกํ.
 ยมโลกาปี สทฺพคฺคา
 กวณฺติคฺคิ วิจฺจาณิยา”ติ

๑. ตา. ป. ๑/๑๕. ๒. โป. โลกทีปกสฺสเร. อสีวนํปจ.

วุกข์.

ธรรมาวุธกา จ ปันนเก สัพเพ นีรธา จุกวาทพญมฺหเร ชมฺพุทฺธิปุตฺต
 เทวจา ปคฺคิจฺจิกคิ เวทิตฺตพฺพา. เทน วินนฺทิกายิ* "อญฺเญ มหาอวิจฺฉิโร ชมฺพุทฺธิปุตฺต
 เทวจา ปคฺคิจฺจิกคิ วทฺมคฺคิ* วุกข์. อวิจฺฉิตฺตมฺหเรจฺจตุ ธูปฺสกุชฺฉวเสน กคมฺมคิ
 ทญฺจพฺพํ. เทวคาสฺสอญฺจวณฺณายมฺปิ* "ทฺวินฺนํ มหาโสฬสมฺมกฺคิรณานิ ธมฺมเรน ธมฺ
 คโปทา อากุญฺจคฺคิ* เอว เวการปฺพุทฺทสฺส เทวจา นีรธา นาม จิตฺตา วุกฺขา.
 โภกคณฺณสฺสทฺตวณฺณายมฺปิ* "อํ ปน โสฬสมฺมกฺคิ ปจฺวีปรีนฺทิกกา จญฺญพฺพาธิกานิ เทว
 โยชนนคสฺสทฺสทฺนิ กมฺมกฺกา* วุกข์.

(๓) โลกนุตฺตริกนินย

สพฺเพมี เหตุ นีรธา จุกวาทพญมฺหเร เทว ปคฺคิจฺจิกา จเปทฺวา โลกนุตฺตริก-
 นินย. โส ทิ คิโรจุกวาทํ โทคิ. เทน อญฺฉริยพฺพุทฺทสฺสทฺทวณฺณายมฺปิ* "โธ ภีร
 จุกวาทปฺพุทฺทสฺส เวชฺชณฺเณ จมฺมคิ. จุกวาทปฺพุทฺทสฺส อติกกมฺม โลกนุตฺตริกนินย.
 ทสมฺมา เก ทฺตฺต อมาธ นปฺโปทฺมคฺคิ* วุกข์. อญฺฉริยพฺพุทฺทสฺสทฺทวณฺณายมฺปิ* ปน "ยาปิ ทา
 โลกนุตฺตริกกา ธมา อสํวธา ธมฺมการา ธมฺมการกิมฺสา* วุกข์.

"**โลกนุตฺตริกาคิ:** คิณฺณํ คิณฺณํ จุกวาทนํ ธมฺมการา ธมฺมการ โลกนุตฺตริกโก
 โทคิ คิณฺณํ สทฺธจุกวาทนํ ปคฺคิทนํ วา อญฺฉริยพฺพุทฺทสฺสทฺทวณฺณายมฺปิ* อหจฺจ- จมฺมคณฺณ นชฺชณฺเณ โธกาโส
 วิธ. โส ปน โลกนุตฺตริกนินย ปริมาณโต อญฺฉริยพฺพุทฺทสฺสทฺทวณฺณายมฺปิ* โทคิ. **อมาคิ** นิจฺจวาวฺจา.
อสํวธาคิ เทวจาปิ ธมฺมปคฺคิจฺจิกา. **อญฺฉริยการาคิ** กมฺมคฺคา. **อญฺฉริยการกิมฺสา**
 จุกฺขวิญฺญานปฺปคฺคิตินิวารนโต อญฺฉริยการกิมฺสเน สทฺธจุกวาทนํ. ทฺตฺต ภีร
 จุกฺขวิญฺญานํ น ชานคิ. ทิ ปน กมฺม กทฺวา ธมฺมปคฺคิจฺจิกา. ภาวิชฺช ททฺธํ มาคณฺณคิ

๑. ธ. ท. ๑/๔๓๓. ๒. ธ. ป. ๑/๔๓๓. ๓. ป. จ. ๒/๓๔๕. ๔. ป. ส. ๓/๔๔๕.

๕. น. อ. ๑๔/๒๔๔.

ปณิกธรา. ศกฺข ภิกฺขเว อญฺเฐเรหิ จ ชลาหุเรหิ จ นาคหิ สํเสหชา จ โยปปากิกา จ
 นาคา ปณิกธรา. ศกฺข ภิกฺขเว อญฺเฐเรหิ จ ชลาหุเรหิ จ สํเสหเรหิ จ
 นาคหิ โยปปากิกา นาคา ปณิกธรา. อิมា ไซ ภิกฺขเว จตฺสโส นาคโธนิโย"ติ.

อทฺถจกถาธฺม"จ "อญฺเฐชาลิกิ อญฺเฐ ชาลา. ชลาหุชาลิกิ วุตฺติโกเส
 ชาลา. สํเสหชาลิกิ สํเสเห ชาลา. โยปปากิกาภิกิ อุปปากิกา วิธ ชาลา"ติ วุตฺต.

เฮว โยนิวเสน จกฺขุพฺพิธา นาคา. ศกฺขา สุปฺปณฺเณป. วุตฺตคณฺเฑ
 สุปฺปณฺเณลลฺลฺล"ติ "จตฺสโส อิมา ภิกฺขเว สุปฺปณฺเณโยนิโย. กณฺเฑ จตฺสโส. อญฺเฐชา
 สุปฺปณฺเณ ชลาหุชา สุปฺปณฺเณ สํเสหชา สุปฺปณฺเณ โยปปากิกา สุปฺปณฺเณ. ศกฺข ภิกฺขเว
 อญฺเฐชา สุปฺปณฺเณ อญฺเฐเร นาค ทรนฺท. น ชลาหุเร น สํเสหเร น โยปปากิกา.
 ศกฺข ภิกฺขเว ชลาหุชา สุปฺปณฺเณ อญฺเฐเร จ ชลาหุเร จ นาค ทรนฺท. น
 สํเสหเร น โยปปากิกา. ศกฺข ภิกฺขเว สํเสหชา สุปฺปณฺเณ อญฺเฐเร จ ชลาหุเร จ
 สํเสหเร จ นาค ทรนฺท. น โยปปากิกา. ศกฺข ภิกฺขเว โยปปากิกา สุปฺปณฺเณ
 อญฺเฐเร จ ชลาหุเร จ สํเสหเร จ โยปปากิกา จ นาค ทรนฺท. อิมา ไซ ภิกฺขเว
 จตฺสโส สุปฺปณฺเณโยนิโย"ติ.

อทฺถจกถาธฺม"จ "ทรนฺทสิทฺธิ อุตฺตรทรนฺท. อุตฺตรมามา จ ปน เท อุตฺตนา
 ทัเน วา สเม วา อุตฺตรวิทฺธิ สกฺโกทฺธิ. น อุตฺตนา ปณิกธเร. สกฺกวิธา หิ
 อญฺเฐเรณินาภา นาม ปณิกธรา กมฺพลสฺสธรา ธรรมจฺจา สกฺกสิทฺธิทฺธวาทิน
 ปจฺจวิจฺจกา ปทฺททฺธจกา วิมานญฺจกา. ศกฺข อญฺเฐชาทฺธิ ชลาหุชาทฺธิ ปณิกธรา.
 เท นาคา สุปฺปณฺเณหิ อญฺเฐเรณินา. กมฺพลสฺสธรา ปน นาคเสนาปฺกิโน. เท อุตฺต
 กุตฺตจิ ทิสฺวา โย โภจิ สุปฺปณฺเณ อุตฺตรวิทฺธิ น สกฺโกทฺธิ. ธรรมจฺจา นาควราชาโน. เภย
 โภจิ อุตฺตรวิทฺธิ น สกฺโกทฺธิ. เภ ปน สิทฺททฺธเร มหาลมฺภเท ทรนฺท. เท. ญฺเฒา กุตฺต

วิจิตร* กาคู น. สกกา, ทสุม่า โย ไกจิ อุทรวิจิ น. สกโกติ. ปจวิจจกาทินิ
 นิสินโนกาโส อคฺคิ, ทสุม่า เทปี่ อุทรวิจิ น. สกกา, เย ปน มหาสมุทฺทท ชุมมิมิฏฺเฐ
 วสนฺติ, เท โย ไกจิ สโม วา ปมฺมิตโร วา สุปฺปณฺโณ อุทรวิจิ สกโกติ*ติ วุคฺค.

มหาสมมตฺตฺเต* ปน นากสา เวสาธา สกฺกจฺณา กมฺมทสฺสศรฺวา ปายากา
 ยามฺนา ธรรมฺมจาทิ ฉพฺพิธ นนฺท ทสฺเสทฺวา

“เย นากราเช สหเสา หรณฺติ
 ทิพฺพา ทิชา ปกฺขิ วิสฺสทฺธจฺญ
 เวทยเส เต วณฺณชฺฌปคฺคา
 จิตฺรา สุปฺปณฺณา อิติ เคส นามนฺ”ติ

วุคฺค.

กทฺฐกถาธฺย*๑ “นากสาทิ นนฺทททวาสิกา.๑ เวสาธาทิ เวสาธีวาสิกา.
 เท เทว สกฺกจฺณา นากปรีสาช อากคา.๑ กมฺมทสฺสศรฺวาทิ กมฺพโณ ๑ อสฺสสโร
 ๑. เตเต กิร สินฺนุปาทะ วสนฺติ สุปฺปณฺณเทปี่ ชนฺนุทฺธวณฺโณ มหาสมุทฺทท. ปายากา
 ปายากิตฺตวาสิน. ยามฺนาทิ ยามฺนาวาสิน. ธรรมฺมจาทิ ธรรมฺมจฺเณ สุปฺปณฺนากา.
 หรณฺตฺติ เย อิมะ วุคฺคปฺปกาธ นนฺท โสภากิฏฺฐา สาทฺธ กศฺวา กณฺหมุณฺ. ทิพฺพา-
 ภาวโก ทิพฺพา. นนฺทกฺกฺจฺจโค อณฺทโกสโค จาทิ เทว วร ชาคา ทิชา. ปกฺข-
 ญฺจ ๑ ปกฺขี. โยธนสฺสทฺธวณฺโณ โยธนสฺสทฺธวณฺโณ นนฺท ทสฺสสมมตฺตฺจฺญาย
 วิสฺสทฺธจฺญ. เวทยสาทิ ยากาเสเนว อิม มหาเน สุปฺปคฺคา. จิตฺรา สุปฺปณฺณา อิติ
 เกส จิตฺรสุปฺปณฺณา นามนฺ”กฺยาธมฺกโค วุคฺค.

เทวคาสฺยฺยทฺธวณฺณนํ*๒ “เวการปพฺพทสฺส กิร เทวจา กุมฺมฏฺเฐกนากา
 ปญฺจโยธนสฺสทิ นนฺทวณฺโณ เทวโณสทฺธิ มณฺนิเมเน ทเณ ยาวามฺมยฺยานนฺ ๑ สมฺก-
 ญฺจ*ติ วุคฺค.

๑. อ. กศฺจ วิณฺณปณฺ.

๒. ส. มก. ๑๐/๒๔๒-๒๔๓.

๓. ส. วิ. ๒/๑๔๒-๑๔๓.

๔. ก. นนฺทททวาสิกา.

๕. อ. สกฺกจฺณนากปรีสาช อากคา.

๖. ส. ป. ๑/๔๘.

“สมุทรภูฏา นาคภวเน เอกา มหปติกา นาคมาณวิภา อณฺเวยสํ สปริกานํ
 ยสํ โอโธเกตุวา กิณสํ นิสฺสาธ นาคภวนา นิคุสมิตฺวา สมุทฺททึเร วิจฺรุตํ พาวาณเสี-
 วญฺเอย ปุคฺคํ พุทฺธมทฺทํ นาม ทาปสํ ทิสฺวา ตํ สวมิทํ กตุวา เทน สวสํ วสิทฺวา
 ปุคฺคํ วิชานํ. อสฺส สากวทึเร ชาตคฺคา สากวพุทฺธมทฺทโคติ นามมกฺสุ. อปฺรภาเก
 ธิถํ วิชานํ. อสฺสา สมุทฺททึเร ชาตคฺคา สมุทฺททฺชาติ นามมกฺสุ. อปฺรภาเก สมุทฺททฺธา
 ธรวฏฺฐส นาควญฺเอย อคฺคณเทสิ. อมฺพาเทธา ถิร เทญฺจา ปญฺจโยชนสคฺคํ นาคภวเน
 ชลฏกทวารนทสทิสํ ปาสาทอชฺชธารเทปิฏิมณฺฑิตํ. อคฺคณ วรณนาควญฺเอย ปุคฺโค ธรวฏฺฐไ
 นาม วรฺชํ ทาวะสิ. ธรวฏฺฐส ปน มาตุปฺริกา สีนรวรณนา กมฺพลสฺสทฺธา นาม
 นาคา. สมุทฺททฺธา ภูวาทคฺคสฺส มาตา. ธรวฏฺฐไ ปิตา”ติ ภูวาทคฺคาชวณฺณนา.”

“อํเค อญฺจวญฺเจ อญฺจวเร วรฺชํ ทาวะเนเต อญฺจธรวฏฺฐจาณมฺพเว
 จมฺปา นาม นทํ อคฺคณ. อคฺคณ นาคภวเน อโหสิ รมณฺธิ สยฺยทรมเนปภาวาทปิฏิมณฺ-
 ฑิตํ. อคฺคณ จมฺปอโย นาม นาควราชา วรฺชํ ทาวะสิ”ติ จมฺปอเยชาชวณฺณนาโย.”

“อํเค มหิธวญฺเจ สฺวชปาตทโค นิคุสมิตฺวา กณฺณวณฺณนา” นาม นทํ.
 อคฺคณ นาคภวเน รมณฺธิ เทวโลกสทิสํ. อคฺคณ สฺวชปาโย นาม นาควราชา วรฺชํ ทาวะสิ”ติ
 สฺวชปาเยชาชวณฺณนาโย.”

“หิมวณฺฑํ นิคุสเว ปัพพทวาชํ นิสฺสาธ นาคา ทาญํ วรฺชณฺเญสิ พลํ ทาเทญฺสิ;
 เก อคฺคณ ทาญํ วรฺชณฺเญวา พลํ ทาเทญฺวา กุสฺสพฺเภ โอศฺรณฺฑิ; กุสฺสพฺเภ โอศฺริทฺวา
 มหากุสฺสพฺเภ โอศฺรณฺฑิ; มหากุสฺสพฺเภ โอศฺริทฺวา กุณฺนทโย โอศฺรณฺฑิ; กุณฺนทโย โอศฺริทฺวา
 มหานทโย โอศฺรณฺฑิ; มหานทโย โอศฺริทฺวา สมุทฺททวาทํ โอศฺรณฺฑิ. เก อคฺคณ มหาน-
 ฑคฺคํ อาปฺรชฺรณฺฑิ ทาณนา”ติ มคฺคสํคฺค”โพชฺฌณฺคสํคฺค” วุคฺคํ.

“พลํ ทาณนฺคํ พลํ กณฺณญฺสิ ททิตฺวา ถิรวิธา โทณฺฑิ. กุสฺสพฺเภ
 โอศฺรณฺฑิ”ติ อาทิสฺส ชยณฺปะพุทฺธิภาว:

๑. ขาตคฺคจฺจกถา. ๑๑/๒--; สฺวชปาโย ปน อีรณฺณวา กถิตา. ๒. ขาตคฺคจฺจกถา. ๑๒/๑๑.

๓. อ. กณฺณวณฺณนา. อ. กณฺณปะณฺณนา. ๔. ขาตคฺคจฺจกถา. ๑๒/๑๑. ๕. อ. มหา. ๑๕/๒๑.

๖. อ. มหา ๑๕/๕๑.

“อิสามุเนนาคิ วรุตส อีสามุเนน. ธา กุลาวเก อีสามุชิ น สยจุณเดติ,
เฮว อิมินา อีสามุเนน เท ปวีรุชชิต. โส นิ วโต ปุณณปุจฺจนีพุทฺธโก จุกฺกาวา-
ปพุทฺธเคปปี สันเนรมิตีป สมนุชฺชิต นิตฺติพิชฺฐิตีวาว อาภาสสมนเสทิสเนว อรุณจิต. ธจ
เทณ สิมฺพลีวเนน คโต ภเวถุ; ธตา มหาสกะ เทสิวเนนุณเน วา เหวธฺชวเนนุ-
เนน วา คเต, สหฺพท วเน วิภคฺคํ นิมนฺนิตํ โหติ, เฮว คํ สิมฺพลีวเน ภเวธฺชวํ คิ
สทกฺคํอยู่ทวณฺเณนา.”

“กามิ จามม อสุเรสุ ปาณนติ อทิ อเมทสุ อสุรานํ ปาณํ จามมเสสุ,
เอเธลลํ ตา โสคฺคิ โหติ, กามิ เอภฺธเนว นํ อสุเรสุ อมฺพาทํ ปาณํ จามม. มายิมเม
ทิสว วิภคฺคาวา อเมสนนติ อิมเม ปเน ทฺวิธา กรุพโปทกกา วิทฺธทฺวิจุณฺณิตฺกฺกาวาทาย
วิภคฺคาวา มา อเมทฺ มา อมฺพาทํ ทฺวํ เอเธลลํ อุมฺปิ ธิป. ปวีรุคฺคณ นีวคฺคสฺส วธฺนํ คิ
กุลาวกฺกาวาทวณฺเณนา.”

“สุปฺปณฺเณวธา จ ทฺยทฺธลโยธนเสทโก. คณฺธ ทฺยชิตเมกฺโข ปุณฺณวาทโยธนเสทโก;
ธตา วามเมกฺโข, นียฺยวณฺณํ สยฺยโยธนิกา, คีวา คีธโยธนิกา, นุชฺ นวโยธนํ, ปาทา
ทฺวาทธโยธนิกา. คณฺธํ สุปฺปณฺเณวทํ ทฺยเสทํ อวาทฺธเส สยฺยโยธนเสท จาม นมฺปิโหติ คิ
นิตฺตานวคฺคทวณฺเณนา.” ธตา มหาทิตฺตานวณฺเณนา.”

“สีโห ภิกฺขเว นิกฺขวธา สยฺยพฺพสมมํ ยาสสา นิกฺขมคฺคิ; ยาสสา นิกฺขมิตฺวา
วิรมฺภคฺคิ; วิรมฺภคฺคิ วา สมนฺนสา จกฺกทฺทิสว อนฺวิโสณคฺคิ; สมนฺนสา จกฺกทฺทิสว อนฺวิโสณคฺควา
คิกฺกทฺทิสว สันเนนํ นนคฺคิ; คิกฺกทฺทิสว สันเนนํ นนคฺควา โยจวชช ปฏฺกมคฺคิ. เอ เกจิ
ภิกฺขเว คีวจุณฺณเสท ปาณนา สยฺยสฺส นิกฺขมฺปิโย นนคฺคิ สหฺพทํ สยฺยคฺคิ, เท เอภฺธโยธน
นํ สวณํ สนฺนคฺคิ อปฺปชฺชนนคฺคิ. พิลํ พิลสธนา ปวีสนนคฺคิ, อุกทํ อุกทาสนา ปวีสนนคฺคิ,
วเน วนาสนา ปวีสนนคฺคิ, อาภาสํ ปฏฺกนโน ภวณนคฺคิ,^๑ เอปปี เท ภิกฺขเว รยฺยโยธนา
คามนํคฺคิ วรชชิตํ พหฺพคฺคิ พหฺพนเนท พหฺพธา, เคปปี คามนํ พหฺพนนคฺคิ สยฺ-

๑. ธา. ป. ๑/๔๐๔. ๓. ชาติคฺคิธกฺกาว. ๑/๓๐๓-๓๐๔. ๔. ธา. ป. ๒/๔๐๔-๔๐๕.

๕. ธ. วิ. ๒/๔๐๔. ๖. ก. ธนคฺคิ.

อสุราธานีโย อสุราธานีโย ปุริสาธานีโย ชีณาสไวติ. กุสุม่า ปันนเก น ภาณุกัตติวิ
สมสสิโท ทาว 'ชาตโกทกกุลธูรภาเวติ' สมนาสมิติน ภาณติ. ทฤดาธานียาทโย อชุกโน
สฤกษาทิจิพรวทาย น ภาณุกติ. ชีณาสไว สฤกษาทิจิภา ปันนเกน น ภาณติ.

"**มหัทธฤกาทิกอาทิส:** วิธมณณมิตัง จตุวา ทฤชิตปฐสัพพิ อุตมณคัค, อชุก
วิธคิอุตมณคทาทิลงรณวเสน มหัทธฤกาท, เสณนิคานัง อธิปติภาเวน มหัทธฤกาท, สมนุ
คิโยชานูจามน สททัง สุตวา ปลาณูคานัง วเสน มหัทธภาวาทา เวทิกพพ" ติ ชนุรภาวค" -
จกุกกुकुकวณณนา."

ทฤติโน ปัน กุสวเสน ทสวโร โทณติ. เกน นิตานวคเค ทสพลสุก-
วณณนา"

"กถากกุตส ภาณลล ทฤติกุลานูเสวเน เวทิกพพ. วุกคณลล ปะราณล"

กาฬาวกณจ กงเคยอ **ปัญจาริ คมพปิงคณ**
กนริ มงกคเหมณจ **อุโปสถัง ฉทพทคิม ทสาคิ.**

อิมานิ นี ทส ทฤติกุลานิ. ตกุต ภาฬาวกณติ ปกคิทฤติกุลัน ทฤจพพ. อัง ทสนนัง
ปุริสานัง ภาณลล, อัง เอกสุส ภาฬาวกุตส ทฤติโน พล, อัง ทสนนัง ภาฬาวกานัง พล,
อัง เอกสุส กงเคยอสุส, อัง ทสนนัง กงเคยอทานัง, อัง เอกสุส ปัญจาริสสุส, อัง ทสนนัง
ปัญจารทานัง, อัง เอกสุส คมพทส, อัง ทสนนัง คมพทานัง, อัง เอกสุส ปิงคณสุส, อัง ทสนนัง
ปิงคณทานัง, อัง เอกสุส กนุรทฤติโน, อัง ทสนนัง กนุรทฤติณ, - อัง เอกสุส มงกคสุส,
อัง ทสนนัง มงกคทานัง, อัง เอกสุส เหมวทส, อัง ทสนนัง เหมวทานัง, อัง เอกสุส อุโป-
สทส, อัง ทสนนัง อุโปสทานัง, อัง เอกสุส ฉทพทส, อัง ทสนนัง ฉทพททานัง พล,
อัง เอกสุส กถากกุตส. นารายนสจจาคัง ทสนนคิปี^๔ อิทเมว วุจจกิ. ทเทคัง ปกคิทฤติ-
คณณนอ ทฤติณ โกฎิสทส, ปุริสสุส คณณนอ ทสนนัง ปุริสโกฎิสทสทานัง พล ไทคิ ติ
วุกค. ททา ทลลुकुक^๕มหาสิทททส^๖ภาณลล^๗ภาณลล^๘.

๔. ตา. ป. ๒/๓๔๔-๓๔๕. ๕. มโน. ป. ๒/๓๔๐-๓๔๑. ๖. ตา. ป. ๒/๔๔-๔๕.

๗. ปัญจกุกคณณน (๒/๓๔) นารายนสจจาคทอนคิปีติ ทิสสิ. ๘. มโน. ป. ๓/๓๖๔-๓๖๕.

๙. ป. ๒/๓๔-๓๕. ๑๐. ตา. มโน. ๕๔๕.

รศกนิยวณ*

“กาฬวกกชฺชเยชา จ

ปณฺฑิตมฺหา จ ปังกโล

กนโร มนุสฺสธมฺมโปสธา

ฉกฺกนฺโต ฉกฺกนฺตา เอตา”^๑ ติ

วชฺชกั.

“กาฬวกกชฺชเยชา เอตานิ พุคฺคินิ อชานิ กุสณิ. เอเตสฺสจฺ กาฬวกโก ทสฺสนํ ปุริสํ พถํ ธาเวติ. กชฺชเยชํ ทสฺสนํ กาฬวกกนํ. เอวํ ธาเวทฺทพฺพํ เนกพฺพํ. สมนฺนาสมฺมทฺทโร จ ปณฺ ทสฺสนํ ฉกฺกนฺตํ พถํ ธาเวติ. เถเนว ภควา กาฬวกกชฺช-
ดิทฺถนํ โภกฺกิสฺสทฺสสฺส พถํ ธาเวติ ปุริสคณฺเณท ทสฺสนํ ปุริสโภกฺกิสฺสทฺสสํ ทสฺสนํ” ติ
ฉกฺกนฺตา.

“ตถากชฺชสฺส ทิ

‘โคจวิ กาฬวา’ กชฺชเยชํ

ปังกโล ปทฺทเศยฺสโก

วณฺโโก จ สมฺโพ จ

มทฺทกนฺติ อโปสธา

ฉกฺกนฺโตเชว ทสฺสโม

เอเต นากานมฺมุคฺคมา” ติ

เอชฺชกํ ยํ ทสฺสนํ โคจวิสฺสวชานํ ปกฺกิทฺทินํ พถํ, ตํ เอชฺชสฺส กาฬวกกชฺชสฺสํ. เอวํ
ทสฺสคณฺเณทคณฺเณท ปกฺกิทฺทินํ โภกฺกิสฺสทฺสสทฺสสพฺปมาณํ ทสฺสนํ” ติ มทฺทปรีนิทฺทพฺพ-
นํ สกฺกชฺชวณฺเณ.”^๔

มชฺชนิมฺมจฺจกชฺชเยชํ ปณฺ เกจิ พุคฺคินิ อโศ อชฺชณฺดา อชฺชก. “โส จ เณรํ
นณฺนํ สกฺกชฺชโก เกโ ทชฺชทฺท” ติ ฉกฺกนฺตา.

อชฺชปณฺเฑกชฺชโค สมนฺนิจฺจกชฺชโค วินิจฺจโค. เอโก กาฬวกโก ทสฺสนํ ปุริสํ
พถํ ธาเวติ. เอโก กชฺชเยชํ ทสฺสนํ กาฬวกกนํ พถํ ธาเวติ ปุริสคณฺเณท จ. เอโก
ปณฺฑิตโร ทสฺสนํ มนุสฺสธมฺมโปสธา พถํ ธาเวติ. กาฬวกกชฺชสฺส ปุริสคณฺเณท จ. เอโก
นณฺนํ เนกพฺพํ. อิทํ ปณฺ สกฺกชฺชกชฺชเยชํ. เอโก สมฺโพ ทสฺสคณฺเณท กชฺชเยชํ. กาฬ-
วกกชฺชสฺส ปุริสคณฺเณท. เอโก ปังกโล ทสฺสคณฺเณท ปณฺฑิตคณฺเณท กชฺชเยชํ. กาฬวกกชฺช-

๑. อภิธาน. ๑๖๔. ๒. อภิธาน. ฉกฺกนฺติ เอตานิ. ๓. อ. ฉกฺกนฺติ. ๔. อ. เณวโค.

๕. อ. วิ. ๒/๒๒๔. ๖. ป. ๕. ๒/๓๔-๓๕.

ปฐิสถกฐ. เอโก อญโธ ทสปัญจกธา สมุทตัง ปญฺชาเรตทสฺส กงฺเกยฺยเนหุติ กาทาวกถกฐ
 ทสปฐิสถกฐานิ. เอโก มงฺกโล ทสทญฺธา ปญฺจกถตัง สมุทตทสฺส ปญฺชาเรตทตัง กงฺเกยฺย-
 ตกฐํ ทสกาทาวกถกฐานิ ปฐิสโกฏฺติ. เอโก เหมโม ทสมงฺกลา ทญฺเรตัง ปญฺจกถทสฺส
 สมุทตทตัง ปญฺชาเรตกฐํ ทสกงฺเกยฺยตทฐานิ กาทาวกโกฏฺติ ทสปฐิสโกฏฺติ. เอโก อูโปตโต
 ทสเทมา มงฺกลตัง ทญฺเรตทสฺส ปญฺจกถเนหุติ สมุทตกฐํ ทสปญฺชาเรตกฐานิ กงฺเกยฺยโกฏฺติ
 ทสกาทาวกโกฏฺติ ปฐิสานิ โกฏฺติตัง. เอโก ฉกุกฺกนฺทโก ทสอูโปตตวา เทมตัง มงฺกลทสฺส
 ทญฺเรตทตัง ปญฺจกถกฐํ ทสสมุทตกฐานิ ปญฺชาเรตโกฏฺติ ทสกงฺเกยฺยโกฏฺติ. กาทาวกานํ โกฏฺติ-
 ตัง ปฐิสานิ โกฏฺติทสฺส. ตสฺมา ทส ฉกุกฺกนฺทา อูโปตตตัง เทมตทสฺส มงฺกลเนหุติ
 ทญฺเรตกฐํ ทสปัญจกถกฐานิ สมุทโกฏฺติ ทสปญฺชาเรตโกฏฺติ. กงฺเกยฺยานํ โกฏฺติตัง กาทาวกานํ
 โกฏฺติทสฺส ทสปฐิสโกฏฺติทสฺส. โทณฺติ. เทนฺนฺจกถาสุ* “ทตัง ปกฺกิทกฺกิตฺตเนน
 ทกฺกิตํ โกฏฺติทสฺสทสฺส ปฐิสกถเนน ทสญํ ปฐิสโกฏฺติทสฺส. ทส โท” ติ วุคฺค.

เตสุ ปน ฉกุกฺกนฺทกฺกิตฺตเน วสนฺนฺจกานํ ฉกุกฺกนฺทกถกถาญฺญเนนา* ติสุ วุคฺค.
 วุคฺคณฺท ติสุ* “ตถกปฺพทกปฺปวฺกิตฺตทสฺส ทสฺส ปฺพทกทกถเนน อุกกาวทปฺปทโร-
 กาส มทานโฆโรโร วุคฺค. ทสฺส อญโธ ปวฺกโรปโก ปญฺจโชนโก อุกฺกาทโร ตถก-
 โฆโรโก, จตุส ติสาสุ จ ทสฺส สธา ฉโชนโก, อุกฺกาทสฺสมี ฉโชนโก. อิติ
 โส มุโล ปญฺจโร อุกฺกาทโร เทมโชนโก. สธา น โฉวินฺนโก อว ปาวิมฺมก
 ทวาทโชนโก. อฏฺฐท ปาโรททสฺสท ปฏฺฐเนนโก มุณฺณเนนปฺพทโก วิธ วิธสฺมาเน
 ติจฺจก. ฉกุกฺกนฺททสฺส ปน ปญฺณมทิสากาเส สวณฺณเนนปฺพททวาทโชนโก กาทา-
 นฺท. ฉกุกฺกนฺโท นาม นากวธา วสฺสทททอ อฏฺฐททสฺสเนนปวฺกโร กาทาญฺญเนนา* ติ.
 ทิสากาเส อุกกาวท สมุปฺปวฺกเนนา นทานโฆโรโร ปาโรททสฺส ติจฺจก” ติ.

ฉกุกฺกนฺทกฺกิตฺตเน ปวฺวารเนกา อากาสจาโร. เทน ฉกุกฺกนฺทกถกถาญฺญเนนา*
 “ทิวาเนน ฉกุกฺกนฺททท อปฺนิสฺสาธ อฏฺฐททสฺสทกฺกิตฺตเนกา วสฺส อิทฺธิมฺมโค เวทาส-
 กมา” ติ วุคฺค.

๑. ป. ต. ๒/๑๘; ตา. ป. ๒/๘๖; มโน. ป. ๓/๑๖๖; ธมฺมทวิไนท. ๕๖๕.

๒. ราชกฤตดา. ๘/๒๒๖-๒๕๕. ๓. ราชกฤตดา. ๘/๒๒๘. ๔. ราชกฤตดา. ๘/๒๒๘.

เอว หฤดิโน กุสวเสน ทสวธา ภวนุติ. เอรวาธนาโต ปน หฤดิโน
ทิสาคชา นาม. เทน สกุกณฺธุ"

"เอรวาธเน ปุณฺธุจริโก วามโน กุมฺภทฺธฺยโน
ปุณฺทาโนโต สทฺทภณฺโม สุปฺปติโก ทิสาคชา"ติ

วูกฺก.

กฏฏิกายนฺ "เอรวาธนาโต อฏฺฐ กฺชา ปุพฺพาทินํ ทิสานํ วฏฺฐนโต
ทิสาคชา นาม. เอรวาธเนทํ ทิสานมฺพนฺธกถํ ปาจิเนวารนาทินามสฺสุนฺทํ. เอเคสํ
กเรณฺโฮ ปน

"อภณฺม กามิลา เจว ปิณฺดกานุปกฺกมา
สมฺพวณฺณํ สุกทนต์ํ ลิงฺกนา อดฺधนาวตี"ติ

วูกฺก.

อิทํ วูกฺกํ โหติ "เอรวาธเน ปุพฺพทิสารกฺโข ปาจิเนวารโน นาม. สสฺส
กเรณฺโฮ อภณฺม นาม. ปุณฺธุจริโก อาณนฺตยทิสารกฺโข อนฺทิสวารโน นาม. สสฺส กเรณฺโฮ
กามิลา นาม. วามโน ทกฺขิณทิสารกฺโข อววิจวโร นาม. สสฺส กเรณฺโฮ ปิณฺดกา นาม.
กุมฺภโท หรตฺทิสารกฺโข อนฺทิสวารโน นาม. สสฺส กเรณฺโฮ อนุปกฺกมา นาม. อดฺधโน
ปิณฺดมทิสารกฺโข ปติจิวโร นาม. สสฺส กเรณฺโฮ สมฺพวณฺณํ นาม. ปุณฺทาโนโต
พาลมฺพทิสารกฺโข อนฺทิสวารโน นาม. สสฺส กเรณฺโฮ สุกทนต์ํ นาม. สทฺทภณฺโม
อุกฺกทิสารกฺโข อุทฺทิวโร นาม. สสฺส กเรณฺโฮ ลิงฺกนา นาม. สุปฺปติโก อีสาน-
ทิสารกฺโข. อนฺทิสวารโน นาม. สสฺส กเรณฺโฮ อดฺधนาวตี นามกํ เอวเมว โสฬส
ภวนฺตุ" ติ.

อิจฺเจว กมฺพลสฺสทวาทินาคานํ นิวาโส สินฺธุปาททิ. คุรุทณํ สิมฺพลีวัน,
สีหณํ สุวณฺณคฺคาทิ. หฤดิณํ จมฺพทฺททาทิทิ เอวเมวาทิกํ ติรฺจุฉานนํ กักขณฺเธทิ สท
นิพฺพุทฺธสโนกาโส ติรฺจุฉานโนนํทิ เวทิกพฺโพ.

ติรฺจุฉานโยนิกถา.

“สาวกดิถี กิร โสธรวณฺโณ เทว ปุคฺคา ปาสาทิกา ปจฺจมาเน จิตฺตา
 โยพฺพณเมทฺธกฺคา ปรีทาทิกกมฺมํ กทฺวา กาลํ กทฺวา ปรีกฺขณฺนิฏฺเฐ เปคฺคา พุคฺคา นิพฺพทฺ-
 คีสุ” ติ กุมารเปกฺวทฺถวณฺณนา.

“สาวกดิถี กิร สมฺมทฺธกฺคา มนุสฺสา คณฺเฐกา อสฺสทฺธา อปฺปิตฺตนา มนุญฺเจวเมต-
 ปรีกฺขจฺจิตฺตฺตา ทานเมทฺธํ ปรีทวิมฺสา พุคฺคา จิรํ ชีวีกฺวา ทาสฺส เมทา นกฺรตมํ เป
 เปคฺโคณิโย นิพฺพทฺคีส” ติ คณฺเปกฺวทฺถวณฺณนา.

เฮว เปคฺกานํ คํคํชฺชเนหิ สห นิพฺพทฺรวสโนภาโส เปคฺกวิสโยคิ เวทิตฺตฺพุทฺโธ.

เปคฺกวิสยกถา.

ข. เทวภูมิภคตา

๑. สกฺกตฺต

(๑) เทวสกฺกตฺต

เทวภูมิภคิ เอเตหฺ ปาเน เทวสกฺกตฺตโต “ปญฺเจหิ กามกฺขเมหิ นานาปฺปกาเวหิ
 วา อิทฺถวิเสสเอหิ ทิพฺพทฺนุคฺคิ เทวา” ติ สมฺมทฺธวีกฺกทฺถวณฺณนาณญฺ” ติ ทิพฺพทฺนุคฺคิ ปญฺเจหิ
 กามกฺขเมหิ อคฺคโน วา อิทฺถธมฺมาคฺคิ เทวา กิพฺพนุคฺคิ โสณฺณคฺคิ วา อคฺคโน” ติ มุตฺตปรียา-
 สุตฺต” ติ อคฺคทฺถวณฺณนาณญฺ” ติ “ปญฺเจหิ กามกฺขเมหิ อคฺคโน อคฺคโน อานุกาเวหิ ๑ ทิพฺพทฺนุคฺคิ
 เทวา” ติ มหาสัทฺตนาทฺธทฺถวณฺณนาณญฺ” ติ “สวณฺณคฺคิ วา กมฺมณฺณคฺคิ อภิกฺคณฺณคฺคิ วา
 เทวา” ติ กุณฺณคฺคิภาณญฺ” ติ ทิพฺพทฺนุคฺคิ อคฺคโน ปญฺเจหิ อิทฺถธมฺมาคฺคิ กิพฺพคฺคิ ปญฺเจหิ กามกฺขเมหิ รตนคฺคิ.
 อตฺวา. เทวจาวิภูตฺตนาณ โสณฺณคฺคิ โสณฺณคฺคิ อากาเส วา คมฺมณฺณ คจฺจคฺคิ เทโว” ติ
 ปจฺจมาเนจฺจิมาณวณฺณนาณญฺ” ติ วิภูตฺตนาณ เวทิตฺตฺพุทฺโธ. โส ๑ อปฺปคฺคิเทวาทเนเนว วุคฺโคคฺคิ
 ทจฺจพุทฺโธ.

ปญฺจจานณฺณิยาณฺณปณํ คิวิธเทวาทเนน “ทิพฺพทฺนุคฺคิ กามกฺขเมหิ กิพฺพนุคฺคิ สกฺกตฺต
 เทสุ วา วิทฺธนุคฺคิ. วิชฺชสมฺมุตฺตกาโยคณ ปญฺเจคฺคิเก วิชฺชํ อิจฺจนุคฺคิ อิสฺสวียุจฺจา-

วินาย ชุติกคัสสิ ปจฺจุติ. เกจิ ปน ทิวธาตุ สกคิณฺณิกนฺนิกอญฺเฐนํ อญฺเฐนํ.
ทิวธาตุสส กิฬาทโย อญฺเฐ อญฺเฐนํ. เกสุ กิฬาทญฺเฐนํ สมฺมกเทวสุ อญฺเฐนํ.
อิตฺตเวทฺถนํ ชุ อญฺเฐนํ อญฺเฐนํ วุคฺโค โทติ.

สมฺมททวิภวณ* ปน “เทวาคิ ทโย เทวา สมฺมกเทวา อุปฺปยุคิเทวา
วิสุทฺธิเทวา. สมฺมกเทวา นาม วาชาโน เทวโย กุมาร. อุปฺปยุคิเทวา นาม
จากุมมทวารวณ เทว อุปฺปาทอ ททฺพิเทวา. วิสุทฺธิเทวา นาม อวทฺธโต วุจฺจุณฺณํ” ติ
วุคฺกํ.

“เทวาคิ สมฺมกเทวา อุปฺปยุคิเทวา วิสุทฺธิเทวาคิ คิวิธา. เกสุ
มหาสมฺมททอโต ปฏฺจาย โสณน เทวาคิ สมฺมททสา วาชาชาคุมารวาทโย สมฺมกเทวา
นาม. เทวโสณ อุปฺปยุคิเทวา นาม. ชีณาสวา วิสุทฺธิเทวา นาม.
วุคฺกนํ เกจิ “สมฺมกเทวา นาม วาชาโน เทวโย กุมาร. อุปฺปยุคิเทวา นาม
กุมมทเว อุปฺปาทอ ททฺพิเทวา. วิสุทฺธิเทวา นาม พุทฺธปจฺจุทฺธวิภวณ” ติ
เทวสมฺมททอวณ. ๒ มุณฺณวิธายสุทฺธกวมณฺณมฺม” ติ “คิวิธา สมฺมกเทวา” ติ ยาทินา
เทวทฺธนํ วุคฺกํ.

ปจฺจุณฺณวิภวณ* ปน “เทวาคิ เกตว: เทวทฺธโต “อิมานิ เก เทว
จกฺวสสิณฺณททสาณํ กุสวคิชาชาณํ ปญฺชาณํ. เทว จนฺท ชนฺนํ วิชิต อุปฺปยุคิ
กโรหิติ ยาทิสฺส สมฺมกเทวเสน ยาทโค.

‘ตฺตส เทวาคิเทวตฺตส อาสนํ สทฺททสฺสโน’ ติ

ยาทิสฺส วิสุทฺธิเทวเสน: วิสุทฺธิเทวานญฺเฐน ภาวโต อคิเทวทเว วุคฺเค. อิตฺตํ วุคฺเคอว
โพคิ. “จากุมมทวารวณ เทวา วณฺณนโต สทฺททสาณํ ยาทิสฺส อุปฺปยุคิเทวเสน.
อิตฺตํ อุปฺปยุคิเทวเสน เวทิตฺตํ” ติ วุคฺกํ.

“เทวสทุโท วิทสวลาเท เทวติ อากัส อชฎาภาส อากโต. เทโว
จ โดกั โดกั มุสยัคติ อากัส เมเท. ‘อณฺณติ เทวณฺณโรติ อากัส ชุกฺกเณ. ‘อห
เทว สกถสมุพฺพิเป อณฺณสฺส รวฺโย สนฺติกา กิณฺจิ ภํ น ปุสฺสามิติ อากัส
อิสฺสวียปฺภุสเส. ‘ปฺปฺยจฺหิ กามศฺเชเท สมนฺปิโต สมนฺกุกฺโก ปวิจเวกิ เทโว มณฺเฑหิ
อากัส อฺปฺปฺยจฺหิเทว.

‘เทวติเทว นรทมนฺตารณฺนิติ

อากัส วิสฺสุทฺธิเทว อากโต”ติ สทฺทณฺติ. ททา มฺลปวิชยสฺสชุกฺกิกา. ทคฺค ปณ
อิสฺสวียปฺภุสสวิสฺสุทฺธิเทวสฺ อากททา น วุทฺธา.

อิธ ปณ อฺปฺปฺยจฺหิเทโว อธิปฺปโต. ทสฺมา “อฺปฺปฺยจฺหิเทวสฺสชานํ เทวโน
ภุมิ เทวภุมิ”ติ อณฺณทคฺค อุกฺโก วุทฺโธ คเวทฺทโท. อนฺนํ อสฺมา “นิรยคฺคิมฺนฺนฺนฺนฺนฺน
เทวคฺคิ สทฺธิ โอภาสเน รุสฺสา วุทฺธา”ติ ปจฺมปาริชาทฺธิกา* วุทฺธํ; อสฺมา
“มฺนฺนฺนฺนํ วิเวสฺสททา ภุมิ อิธ มฺนฺนฺนฺนํ, เอวํ เณสฺสํ”ติ อภิธมฺมคฺคสฺสชุกฺกิกา^๒
วุทฺธํ; ทสฺมา “เทวา เอว ภุมิ เทวภุมิ”ติ อณฺณทคฺค อุกฺโก อชฺฐทฺธิ.

(๒) เทวภุมิสททคฺค

สา ปณ วิวโร ภุมิ อากาโส; จาคฺคฺคฺคหาวชิรา ทาวคฺคิสา ยามา ทฺฐิกา
นิมฺมทาเวติโน ปวณฺณนิทวสวคฺคิโน; พฺรหฺมปาวิสฺสชฺรา พฺรหฺมปฺปโรทิกา มหาวพฺรหฺมา,
ปรีทฺททา อปฺปมาณาภา อากสฺสวรา, ปรีทฺทคฺคา อปฺปมาณาภา สุกกิตฺเต,
อณฺณสฺสททา เวทฺปะลา อวิทา อทฺปปา สทฺทสา สทฺทสิ อกนิฏฺจา; อากาสาณญฺจยทฺทภุมิ
วิญญฺณญฺจยทฺทภุมิ อากิณฺญญฺจยทฺทภุมิ เณสฺสญฺจยทฺทภุมิทิ เขณฺณคฺคิวิรา
โท.

ทคฺค วิวโรติ สินฺนเรสฺส เทวจินฺนเส ปจฺวิยา วิวโร, โส อสฺวานโนภาโส.
เทน สชฺชุกฺกิกา* “อสฺวานมฺปณ กมฺมปจฺจชฺชุกฺกิกาโน สินฺนเรสฺส เทวจินฺนเส

๑. ตา. ที. ๒/๓๐.

๒. อภิธมฺมคฺคิกาวณฺ. ๑๕๗.

กามฉฺย พุทฺธมปาวีสชฺชาทิตฺวสฺส เกวโล พุทฺธมสฺสทโธ อากโธ; อีธ ปณ
 "สทฺธโส พุทฺธมา" ติ อากโธ วิธ มหาพุทฺธมว อธิปฺปโต. ตถฺมา สทฺธพณฺณจกตฺตวิ-
 กาสฺ "มหาพุทฺธมโน ปาวีสชฺชา มหาพุทฺธมา" ติ ปาวีสชฺชา" ติ อากโธ อุกฺโก.
 ทาสฺ ติ เกวสฺสปี พุทฺธมสฺสทฺธสฺส มหาพุทฺธมาจกตฺต อิจฺฉิตฺเต.

มุลปฺริยาตฺตทวณฺเณ^๑ "พุทฺธิโต เกหิ เกหิ กุสเวสเสหิ พุทฺธมา" ติ
 วุคฺคํ. สกฺกหาทิกฺกามป^๒ พุทฺธมสฺสทโธ วุคฺโค.

(๓) "วณฺเณวณฺณกถา เจว ทิณฺณกถา ๑ พุทฺธมปาวีสชฺชาทิตฺ มหาอุโต
 พุทฺธมาติ มหาพุทฺธมา" ติ มุลปฺริยาตฺตทวณฺณจกตฺตทิกฺก. "วณฺเณวณฺณกถา เจว
 ทิณฺณกถา ๑ มหาอุโต พุทฺธมาติ มหาพุทฺธมา" ติ วิภวณฺเณ.

(๔) "อา ภุโส ภาคิ ทิปปตฺติ อามา ปภา" ติ มลลิสารมณฺณสา.
 "อาภุสฺสเรหิ ปริชฺชา อามา เณตฺตติ ปริชฺชาภา.-

(๕) "อปปมาณา อามา เณตฺตติ อปปมาณา" ติ มุลปฺริยาตฺตทิกฺก.

(๖) "ทณฺฑาทกฺกถา อจฺฉิ วิธ เณตฺตํ สวีโร อามา จินฺนทิกฺกวา จินฺนทิกฺวา
 ปณฺณํ วิธ สวติ วิสฺสวตฺติ อามสฺสว" ติ มหาทิตฺตาทกฺก^๓ สกฺกทกฺกทวณฺเณ.^๔
 วิภวณฺเณ" มุลปฺริยาตฺตทวณฺเณ" ปณ "ทณฺฑาทกฺก" ติ เณตฺตกถา นาน. "อตา วุคฺคป-
 ปภา อามาสนธึวา วา อามสฺสว" ติ มุลปฺริยาตฺตทวณฺณจกตฺตทิกฺก. "วาสนก วิชฺช
 วิธ อีโต จิโต ๑ อามา สวติ นิสฺสวติ เณตฺตํ สปปตฺติกฺกขณณิพฺพทกฺกขณฺณเรเต-
 นทฺธ" ติ สกฺกทิกฺก.^๕

(๗) "ภาคิ ทิปปตฺติ ภา, ภา สฺสพฺรา สฺสา" ติ มลลิสารมณฺณสา.
 "โสภนา ปภา สฺสา" ติ มหาทิตฺตาทกฺก. "สฺสาทิ โสภนา ปภา, สฺสาทิ ติ

๑. ป. ส. ๑/๔๑. ๒. อภิรมนคตวิภาว. ๑๔๑. ๓. สมโมทวิโนท. ๖๔๕. ๔. ส. วิ. ๒/๔๔๑.
 ๕. มโน. ป. ๓/๒๐๒ ๖. สมโมทวิโนท. ๖๔๕. ๗. ป. ส. ๑/๔๑. ๘. อภิรมนคตวิภาว. ๑๔๑.

เอกรสหา นิรุจธา ปภา วุจจติ^๑ติ มุลปรีชายาทิฏฐิกา. "ปริชิตา สุกา เขเทศนุติ
ปริชิตสุภา.-

(๔) "อปุปมาธมา สุกา เขเทศนุติ อปุปมาธมสุภา^๒ติ วิภังควมณเณ^๓
มุลปรีชาทิฏฐิกา จ.

(๕) "สุภณ โยภินธเวกิณเณ สุกณ สวีรปุปภาวณเณ เอกรสหา
สวณณเมยสุธาย จปิกสมปฐลิตกถาณเบญทสสสิริกาติ สุกกณเณ^๔ติ วิภังควมุลปรีชา-
วณเณ^๕ สมจิตทิฏฐิกา จ. "โสภณาย ปภาธ กิณเณ^๖ติ สุกกณเณ^๗ติ วิภังควมุลปรีชา-
สมจิตกมทานิทานสทกถากุคทวิฏฐิกา. "ปภาธมทอสงฆาเกติ สุกเกติ กิณเณ^๘ อาภินเณ^๙ติ
สุกกณเณ^{๑๐}ติ สงกทิฏฐิกา.^{๑๑} "สุภากิณเณ^{๑๒}ติ วุคทพเพ ภาสทพสส วสส^{๑๓}ติ อนุกิมณการสส
ทการอยจ ททวา สุกกณเณ^{๑๔}ติ วุคท^{๑๕}ติ สททิฏฐิกา. "สุภากิณเณ^{๑๖}ติ สุกณ โยภินธเว
วิกิณเณ. สุกณ สวีรปุปภาวณเณ เอกรสหา^{๑๗}ติ อคโค, เขเทศนุติ ยากสสุธาน^{๑๘} วิย
น จิฐฐิตวา ปภา อจจติ^{๑๙}ติ มหานิทานทิวณเณ^{๒๐}.^{๒๑} "อฏฐกถาณอป^{๒๒}นิ นิรุจธาย
เอกรสหา ปภาธ สุกกติ ปรีชาจนาณ^{๒๓}ติ สุกณ โยภินธเว วิกิณเณ^{๒๔}ติ อคโค วุคโค.
เอชุตานิ อนุกิมณการสส ทการกรณ^{๒๕} อจจติทพเมวา^{๒๖}ติ ทฎฐิกา.

วิภังควิฎฐิกาวโร คุ ขดาวัคคทนต์ ทสเสทวา อฏฐกถาณ^{๒๗} วุคคทนต์ จินททโค
"อด โข ปน สุกณ กิณเณ^{๒๘} สุกกณเณ^{๒๙}. ปุริมปทพเย^{๓๐} ปรีชิต^{๓๑} สุก^{๓๒} เขเทศนุติ
ปริชิตสุภา, อปุปมาธ^{๓๓} สุก^{๓๔} เขเทศนุติ อปุปมาธ^{๓๕}สุภา^{๓๖}ติ สุกสทพเพ^{๓๗} สมาส^{๓๘} โยเชทพโพ
โพ^{๓๙}ติ อาน. ยณนุติ ทสส มคิ: ยา ตา อฏฐกถาณ^{๔๐} "ปริชิตา สุกา เขเทศ^{๔๑},
อปุปมาธมา สุกา เขเทศนุ^{๔๒}ติ เอว^{๔๓} ปุริมปทพเย^{๔๔} สุกสทพเพ^{๔๕} สมาส^{๔๖} โยเชทวา
"สุภณ โยภินธเว^{๔๗}ติ เอว^{๔๘} คคิณ^{๔๙}เท สุกสทพเพ^{๕๐} สมาส^{๕๑} โยชนา ททา, ตา วิธมา
โพ^{๕๒}ติ. ยทิ^{๕๓} หิ คคิณ^{๕๔}เท สุกสทพเพ^{๕๕} สมาส^{๕๖} โยเชทพโพ, ปุริมปทพเย^{๕๗} "ปริชิต^{๕๘}
สุก^{๕๙} เขเทศ^{๖๐}, อปุปมาธ^{๖๑} สุก^{๖๒} เขเทศนุ^{๖๓}ติ เอว^{๖๔} สุกสทพเพ^{๖๕} สมาส^{๖๖} โยเชทพโพ นิยา^{๖๗}ติ.

๑. สมุโมทวิโนทนี. ๖๕๕. ๒. สมุโมทวิโนทนี. ๖๕๕ ๓. ป. ๕. ๔/๔๔. ๔. อภิธมมศุควิภาณ. ๔๕๔.
๕. ๕. ๖. ๒/๔๔๐.

"อากาธานญะจอนเน ปวศุตา ปจมารูปปวิปากญะคุฏฐนธะว เทหิ
ปวิจฺฉินโนกาโส วา อากาธานญะจอนณฺมิ. เอวํ เตสํสํปปีติ สฺสกุญฺญิกาย"^๑
ปญฺจนมาญฺพวณฺเณนา.

เอวํ กุฏฺถ กุฏฺถ วุฏฺฐนธเน วิวรตฺถาทินนฺเตโถ เวทิกพฺโพ.

๒. ภูมิสารูปา

"กุฏฺถ ปเน อาทิโต นว ภูมิโย กามาวจฺจา นาม. เตสา วิสฺสิ
พฺพหฺมโลกา นาม. กุฏฺฐาปปี อาทิโต โสทส รุปปี พฺพหฺมโลกา, เตสา จกฺขุโส
อวฺปปี พฺพหฺมโลกา, รุปปีพฺพหฺมโลเกสฺส ปเน พฺพหฺมปาวิสฺสุธาทิกาทิ สฺสโส ภูมิโย
ปจฺมชฺชณฺณณฺมิ นาม. เอกกฺสา รกฺขนว ภาสิกา. กถา ปวิศฺศทาภาทิกาทิ สฺสโส
ทฺทิสฺสชฺชณฺณณฺมิ นาม. กถา ปวิศฺศสฺสทาภาทิกาทิ สฺสโส กทิสฺสชฺชณฺณณฺมิ นาม. อสฺสยฺยสฺสชฺชทาภา
ปเน สกฺก จกฺขุชฺชณฺณณฺมิ นาม. กุฏฺฐาปปี อสฺสยฺยสฺสชฺชทาปฺปเนเต เอกกฺสา รกฺขนว
ภาสิกา. อวิหทปญฺจกฺคณฺเณว อวฺปภูมิจกฺกุกฺคณฺเณว ปฏฺธิปาฏฺธิยา อวฺปวฺปวฺปิ ทิฏฺฐจฺเจทฺติ
วิญฺญวณฺเณนา"^๑สฺสกุญฺญิกาย. โลกทปฺปสวาทิสฺสปี อณฺเณว นโย วุฏฺโถ.

๓. อสุรกถา

เตสํ ปเน อสุรานํ วิวโร นินฺวาโส โททฺติ, เตสํ สกฺกปฺปคฺคิยา กถิกาย
กถา สุวฺยณฺเณยฺยา โททฺติ. กสฺมา สกฺกปฺปคฺคิยา สห อสุรกถา เอวํ เวทิกพฺพทา.

(๑) สกฺกปฺปคฺคิ

สกฺกโก กิร อนนฺตร อชฺศกานว, อนฺนปฺปนฺเน พฺพุเธ, มคฺชรฏฺเฐ
มคฺชรวาช วชฺฐํ กาวาเน, อจฺจกานเม มาโห นาม. มาณโว อโหสิ ปณฺตฺติโต
พฺพุชฺชโค. โพธิสฺสชฺชจวิยา วิสฺสส จวิยา อโหสิ. โส ยาวชฺชี สกฺก วคฺคปทานิ ปฺเรสิ.

๑. อภิธมฺมศุคาวารณ. ๑๔๕. ๒. นย-สมฺมโมหวิไมทนี. ๑๔๕. ๓. นย-อภิธมฺมศุคาวารณ. ๑๕๔-๑๕๕.

เทวาท สกนตฺตฤคฺเค" สกนตฺต ภิขุเว เทวาทเมกเทศส ปุพฺเพ มนุสฺสสกนตฺต สกนตฺต วทฺตปทานิ
 สกนตฺตานิ สสมาทฺธิณานิ อเหตุํ เอตํ สสมาทฺธิณสฺสกา สกนโก สกนตฺตํ อชฺชวทา. กตมานิ
 สกน. ยาวชีวํ มาทาเปคฺคโร อตฺถํ, ยาวชีวํ กุเล ชเรจฺจาปจายี อตฺถํ, ยาวชีวํ
 สญฺหวาโจ อตฺถํ, ยาวชีวํ อปฺปสฺสววาโจ อตฺถํ, ยาวชีวํ วิทมมณฺเณเรน เจตสา อการํ
 อชฺชวทาเสตฺถํ มุคฺคจาโค ปยคปฺปานิ ไวยสฺสทฺตรโค ยาจโปก ทาเสววิภาครโค, ยาวชีวํ
 สจฺจวาโจ อตฺถํ, ยาวชีวํ อฏฺโฏโกโน อตฺถํ ฌเปยํ เม โกโร อปฺปชฺชเรชฺช จิปรุเมว
 ปฏฺวิเนชฺช" ติ.

โส เอกทิวสํ กาลตฺถเว วุฏฺจาย กามมชฺชเณ มนุสฺสสถานํ กมฺมการณฺจฺจาโร
 กนฺทฺวา อชฺชโค โฉ จิตฺตจฺจานํ ปาทนฺตฺตเนว ปิตฺตจวรี อปฺเนทฺวา รณณิยํ กทฺวา
 อฏฺจาสิ. อญฺโฆ อทาณฺทฺวา ทศตฺ อฏฺจาสิ. โส ทาวทฺถนํ สติ ปฏฺธิกิตฺวา มชฺชเณ
 กามสฺส ชตมฺมชฺชกมฺมกํ จานํ โสเรทฺวา วาฏกํ โยกิตฺวาเปทฺวา ทารุณิ
 กนฺทฺวา สิกกาเล อชฺชํ โกโร. มนุสฺสสา ทศตฺ อทาณฺทฺวา นิสิตฺตฺติ. อปฺรภาเค
 ทศตฺเว มนุสฺสํป กเวสิ. ปุณํ มนุสฺสํป อปฺเนทฺวา สาลํ กเวทฺวา ทศตฺ ผลกาธนาณิ
 ปาโธจฺจาญฺญจ ฌเปติ. ปุณํ โส วาสิเรสฺสทฺททาสาทิตฺตโค มุคฺคโสธนาทิกมฺมํ อกาสิ.

ทณฺเณยว อจฺจกาม เทชฺชิสฺสมฺมสฺสสา ทวฺจเวธา ทํ เอวํ โกโรนฺทํ ทิตฺวา
 ทศตฺเวทวาทฺทกฺกา เอกจฺจณฺทา พุทฺธา อเหตุํ. โส เท กนฺทฺวา กามโก นิฏฺฐมิตฺวา
 ทาวทฺทมฺมํ อทาณฺโธรณฺมมฺมํ ทิกาวทฺทมฺมํ โสธนฺมมฺมํ วิจวิทฺวา วิสมํ สมนํ กทฺวา ทศตฺ
 ทศตฺ เสทฺมมฺมชฺชปสาธาปโกรณณิมาลาจฺจโรปาทานํ อชฺชทจฺจานนฺตฺ มนุสฺสปทฺธิโก โสโรโค
 พหุํ ปุญฺณํ อกาสิ

อตฺถ เณนํ กามโกโรโก "อนํ ปุพฺเพ สุวํ นีวันฺตฺส ปาณฺสกาทฺธินิ
 กโรนฺตฺส จาญฺญิททาปณฺทิตฺวาเสน" เจว ทณฺททณฺทิตฺวาเสน จ ธนํ สกามิ, อิทานิ เอเกสํ
 ปุญฺณการณฺสกนโค ปุฏฺจาย เอกทฺโก อาโธ นทฺติ. ทนฺท เณ วรทฺทเล ปวฺกิตฺตทามิ ติ

จึงกล่าวว่า ราชานัน อุปสงกมิตฺวา “โหว มหาราช ปัสสามิ” ติ อาท. ราชานัน “อจุณ
 ญวเมว เน อาเนหิ ติ พลั ทควา เปตฺติ. โส คถา อภาสิ.

อด เนลั อิกฺกิตฺโย “เอเค ปุญฺญกมฺมํ กโรมา” ติ ทิวเส ทิวเส อรณฺเณ
 อจุณนํ, สหฺพกมฺมมฺหา ปวิเทนา, เกลห กิณฺณํ น วาตสฺส. สฺสูจฺจ พฺพชา สฺสูจฺจ
 กุทฺธํ ติ วทิสฺส. ราชานัน อวิมฺสึควาว หฤณฺนา มหฺตทเปสฺสิ. หฤณฺนิ มหฺตทํ นาสฺสว
 สฺสจกฺกิริยาพฺเพน. วุคฺคกฺกิตฺติ สกฺกปฺปญฺญสฺสทวณฺเณ” “มาโห อิกฺเว อาท โภ อิมฺสฺส
 โลกสฺส สฺสจกฺกิริยา นาม อวสฺสโย, อสฺมา สหฺพเพ” ติ โหรา อเมท, หฤณฺนิ มหฺตทํ,
 ยทิ น โหรา, มา มหฺตทํ ติ สฺสจกฺกิริยา กโรมา” ติ. เท คถา อภัสส. หฤณฺนิ อุปกมฺมํ
 น สกฺโก” ติ.

ธมฺมปทวณฺเณ” ปน “มาโห เสธาน โสวาทมฺหาสิ ‘ธมฺมา จเปควา
 เมทํ อญฺโฆ อญฺทกํ อวสฺสโย นทฺติ, อญฺทกํ ติ โภ ป อญฺทว วัฒนฺณ คามโฆท
 มหฺตทหฤณฺนิ อญฺทกํ จ เมทํ ติ สกฺก. ธมฺมจกฺกิตฺวา โหรา” ติ. เท คถา กวิสฺส. อด
 เนลั เมทํ ติ นทฺติ อุปสงกมิตฺวา น วิสฺส” ติ วุคฺค.

“โหริสฺสโก เกลล โสวาทํ อภาสิ ‘อญฺทกํ สีสานิ อวชฺเชต, เปสฺสญฺญการเก
 จ วัฒนฺณ จ หฤณฺนิ จ อญฺทกํ สวิสฺส จ เอกสฺสทว เมทํ ติ นทฺติ. เท
 คถา อภัสส. อด เนลั มหฺตทกถา หฤณฺนิ อุปเนลั. อญฺทกํ ติ น อุปกมฺมํ,
 มหาวิวั วิวัควา ปณฺณ” ติ กุสลาภกถาพฺพวณฺเณ.”

อด ราชานัน อวิมฺสึควา เกลล อโหราวั ญควา เกลล ปัสสโก “คทา อ
 หฤณฺนิ นาม คิรฺรจฺจาโณ, โสปี อญฺทกํ อญฺทกํ ติ, ยทิ นทฺติ โส หฤณฺนิ น
 ราชานัน, อญฺทกํ ติ วัฒนฺณ อญฺทกํ ติ ปน อทฺธนิ อทฺธนิ ติ อญฺทกํ ติ, เกลล
 อญฺทกํ หฤณฺนิ อญฺทกํ ติ โภ, เปสฺสญฺญการโกปี อญฺทกํ ติ ทาโส โภ, คโค
 ปญฺญา อญฺทกํ ติ ปุญฺญกมฺมํ กโรมา” ติ ธนํ ทควา วิสฺส. เท ธนํ ทควา วัฒน
 วัฒน หฤณฺนิ อทฺธนิ อจุณนํ “โภ ปุญฺญกมฺมํ นาม อญฺทกํ ติ กวิสฺส;

อนุภาทิ ปณ อนุโคอุทเท ปุณฺณิโก นิลุปฺปติ วิธ อิมสฺมึเวย อุตฺตภาเว วิปากํ เทกิ.
 อิทานิ อติเรกํ ปุณฺณํ กวิสุตฺตมา จกฺขมาปเต ฉาววํ กุทฺวา มหาชนสฺส วิสุตฺตมา
 กวิสุตฺตมา; อเมหฺส ปณ โจราติ นิมมานสฺส อิตฺถินิ เอกาปิ จินฺตามุทฺตกมฺปิ อุตฺตวา
 สุทฺธธฺมา สุทฺธินฺทาทิ อฏฺฐจฺหิ, ตสฺมา ทวสํ ปุคฺติ น ทสฺสามา ติ มนุสฺสอนุภา อุตฺตโน
 เกทานิ กุณฺตวา หุตฺตโน เทกฺกตฺตมฺปิอนุภา กุทฺวา เทกฺกตฺตคิณฺณูจฺโฆ อาทฺรณฺติ. ตํ
 สทฺธํ หุตฺตสฺส กุจฺฉิเปว ชาติ. เต วทฺสวํ ปุโกสฺสาเปทฺวา อวณฺณํ ปวิสิทฺวา สาสฺสญฺจ
 รุกฺขํ ฉินฺทเนติ. ฉินฺนํ ฉินฺนํ หุตฺติ อากทฺธิทฺวา สกฺกปเต เจเปติ.

มาฆสฺส ปณ สุทฺธทา สุตฺตมา จิตฺตา นนฺทาทิ จสฺสโต ภวียา โทณฺติ. ตาสฺ
 สุตฺตมา "ทว มอฺหิ สาลาย ปุคฺติ กโรหิ" ติ วทฺสวณิชา สทฺธิ มนุสฺสทฺวา สุตฺต อฏฺฐ
 กหาปเต ททฺวา ปจฺม กณฺณิกิ ทเวทฺวา สุตฺตา เทวฺจิมฺเบล "อํ สาลา สุตฺตมา
 นมา ติ อฏฺฐวณิ ธิธาเปทฺวา อุตฺตโน ฆเว เจเปทฺวา, นิจฺจิกาย สาลาย, ตํ อทาสิ.
 เทกฺกตฺตธนา ผลกานิ ปุณฺณวาเปทฺวา หุตฺตสฺส สณฺณํ อทฺธ "อากฺขณฺโโก อากฺขณฺตวา สุตฺต
 อุตฺตเต ผลเก นิสฺสทฺธิ, ตํ กุณฺตวา สุตฺต เกหิ เนหิ, สุตฺต ปาทปวิกรมมฺภาทิ
 ผลกตฺตมิกสฺสเว ภาโว ภวีสฺสทฺธิ" ติ. หุตฺติ ตถา อทาสิ. มาโฆ ปณ สาสโต อวิทฺเว
 โกวิทฺตารุกฺขํ โรเปทฺวา สุตฺต มูเต ปาสาณเมถํ อฏฺฐติ.

นนฺทาทิ "สาลํ อากฺขณํ ปาณียสฺสเว นหาเนทกฺขจ สทฺธิ วฏฺฐติ" ติ
 สุตฺตา อวิทฺเว ปุทฺจวณิ ฆณฺเฒเปติ. ตา ปุณฺณวณฺณเมหิ ปาณเมหิ สณฺณณฺนา อโหสิ
 รมณฺเฒ. จิตฺกานิ "สาลํ อากฺขณิ ปาณิํ ปวิทฺวา นททฺวา กมนภาเต มาถํ ปิณฺธุริทฺวา
 กนฺตุ วฏฺฐติ" ติ สทฺธิ จาน กุณฺณนํ ทเวสิ. "ปุณฺณปคฺคผลปคฺควฺจ อสุโก นาม สทฺธิ
 นหฺนํ ติ น วทฺสพฺพ. สทฺธวเรฏฺฐกา ปณ "อํ มาฆสฺส มาศฺตลฺลิกา เจว ปาทปวิ-
 จาริกา จ. เอเตน กตฺตมมํ มอฺหเมว" ติ จินฺนทฺวา กิณฺจ ปุณฺณํ อทฺทวาว อาทาสํ
 กุณฺตวา อุตฺตภาวํ มนุสฺสยิมานาว อฏฺฐาสิ.

มาโฆ อวทาสฺสํ จทฺวา ทาวทฺสภวเน สกฺโก ททฺวา นิทฺทพฺพติ สทฺธิ
 สทฺธเมหิ. อณฺเฆตฺต สทฺธโรโป วิทฺธวา ปณ สกฺกปณฺณสฺสทฺธ" รมฺมปทํ คุสวากฺชาทกฺกณฺณณฺณ"

"เทศ์ ภวณิ สนิเรฐส เทจจากาเค. เท กตต ปฏิวสนุทานิ" นิฏฐมนุทานิ
 สนิเรฐปาเท มอฐปาทีนิ นิมนสิทฺวา กิณฑว อภิรมฺเหติ. สว ตกฺขณ เทส อภิรติ อิม
 กุณฺเฑ ทิสฺวาติ อาท เอ ทิสฺวา ทิสฺวา อสุรา มหาสมฺมุเท อภิรมฺเหติ "ติ อฏฺเฐจกฺขณกรฺมิก."

"สมฺมทอ อสุรา สิสวติ มหาสมฺมุทวาสินอ อสุรา ชาตา"ติ มหาสมฺมุทกฺขณฺณนา."

คตฺมา สนิเรฐส เทจจากาโกนิ คโค ททิสนิเรฐปาทสเมป มหาสมฺมุทโกนิ อสุราณิ
 นิวาโส ทฺวพฺโพ.

อสุรสาทาทุต

"เท สนิเรฐมชฺเชกคทาเส ธมฺมํ อภิสฺวา 'ตาทา น สุวํ ปิวิมฺหา'ติ อาทิสฺ.
 คโค ปฏฺจาช อสุรา นาม ชาตา"ติ" จ

"คโค เท สติ อภิสฺวา ทาวคีสถวณิ อปฺปสนฺทา 'อเว นฏฺจา มยํ ปาณมา-
 โทเสณ, นทานิ มยํ สุวํ ปิวิมฺห, น สุวํ ปิวิมฺห, นทานิมฺหา สุรา, อสุราทานิ ชาตมฺหา'ติ
 คโค ปฏฺทิ อสุรา อิจฺเจวปฺปนฺนสนฺธยา ทฺว"ติ" จ ขตฺถกณฺมํ สกฺกสํยฺยคทาณทสฺสยฺยคทาณฺณนา.

"อสุราจสิ เทวา วิณฺ น สุรณฺติ น อีสฺนติ น วิโรจณฺติ อสุรา. สุรา นาม เทวา,
 เทสํ ปฏฺิปปฺชาติ วา อสุรา"ติ อฏฺเฐจกฺขณกรฺมิก."

"เทวา วิณฺ น สุรติ น อีสฺนติ น วิโรจติ จาติ อสุรา. สุราณํ วา ปฏฺิปปฺโช
 มิกฺขตปฏฺิปปฺโช อมิกฺโค วิสาติ อสุรา ทานโว. สกฺกาวคฺคกฺขณฺณณมฺ"ปณฺ "น สุวํ ปิวิมฺห
 น สุวํ ปิวิมฺหา'ติ อาทิสฺ. คโค ปฏฺจาช อสุรา นาม ชาตา'ติ วุคฺคณฺ"ติ สาทนฺติ

อสมฺภนฺตฺต สมนิฏฺฐจกฺกโร วิณฺจฺจโย: น สุวํ อสุรํ. น สุราปณฺ วิสฺนุติ
 อธิปฺปาโย. อสุรณฺติ วทิสฺติ อสุรา. ศกฺกอิณฺโค อสุรสาโท. อสมฺภโค ขตฺถกฺคกฺกสํยฺยคทาณ-
 ณาณเสณ เจว "สว สุรา น โทติ ตํ น สุวํ วิสฺนุติ อธิปฺปาโย"ติ อิมาย คฏฺฏิกาย จ
 ธมฺมิก. น สุรา อสุรา, น ทาวคีสเทวา คโค อญฺเอยติ อญฺโค. "น ทานิมฺหา สุรา"ติ
 ทิ วจเนน อตฺตโคใน สุรภาวํ ปฏฺิเฐธฺวา คโค อญฺเอย อสุรภาโว วุคฺโค. เทน

๑. ปวิสนฺตานิ? ๒. สุ. วิ. ๒/๑๔๓. คคฺค ๒๖ "อเปปฺปฺเต จิตฺวา วรฺรทฺธเจณาคิ อิมฺเทณ เทวณฺญา สยฺยคฺค
 อสุรา สิสวติ มหาสมฺมุทวาสินอ สุจาตวอ อสุรณฺณณณ ทาวคทา สยฺยคฺค ภาสโร วาสาธุเสก อภิรมฺมโค อสฺสฺสโค
 เส"ติ เอวํ ปาจา ทิสฺสนฺติ. ๓. ส. ป. ๑/๑๕๑. ๔. ป. ไซ. ๒/๑๖๔-๑๖๕. ๕. ส. ป. ๑/๑๕๑.

อสุราณํ น สหพททาเล รโย โหติ. ททวาวะ ปวราชโรว โหติ. เก เทเวหิ ปวราชิตา
 ปถาชาเตา อีสัน อสฺสเมปเทน กจฺจนฺตา "สฺสโก อิมเหติ สหฺมํ มนุสฺสเกว อมฺเห นนฺเต"ติ
 กุมฺมิตา อสฺสเมปเท ปาณินฺสจฺจนฺตมฺหาสาทิกิ วิหฺวธฺเสนฺติ. อีสโย อวณฺณโก สลาผลํ อาทาย
 อากจฺจนฺตา ทิสฺวา ปุณํ ทุกฺเรน ปากกิกํ กโรนฺติ. เตปปี ปุณํปุณํ คธเว นนฺเต. คสมฺภา
 เก "อิทานิ เนธํ สงฺคาโม ปจฺจุปฺปจฺจิโก"ติ สฺสุวํ "อณฺมิกา โห เทวอ อณฺมิกา อสุวํ;
 สิทาปี น" อสุโรโก ภธํ, อณฺณน มธํ สมฺพริ อสุริเนทํ อฺปสงฺกมิทวํ อภากฺขณฺนิ
 อาเจตุอามา"ติ จินฺเตทวํ ตํ อฺปคนฺทวํ อภํ อาเจตุ. เอวํ โส เตหิ อภํ อาเจโต

"อิสฺสินํ อภํ นคฺติ ทฺตุจฺฉานํ สกฺกเสวินํ
 อภํ อาจมนานํ ภยเมว ททามิ ว"ติ

อาท. ตํ สฺสุวํ อีสโย

"อภํ อาจมนานํ ภยเมว ททาสิ โน,
 ปฏิกคณฺทหาม เต เอตํ, อภํ โหตุ, เต ภณฺ"ติ

เอวํ อภิสํยิทวํ อคฺคโค ปณฺณสสาโย อคฺคสฺ. คโค ปฏฺจาย โส รุกฺธิยา คิฏฺฐคฺคํ
 อุกฺกิชฺฐ. โส กิร สาธมาสภคฺคํ ภูมฺมิทวํ สอนํ อภิรฺอุท นิปฺโน นิตฺทาท อิกฺกณฺตมฺคฺค
 สมฺมุตตา จทวํ สกฺกิสเสน ปทโค วิธ วิวาทโค อฺอุจฺเจหิ. ทสโยธนสทสสํ อสุรภาณํ
 "กิมิทํ"ติ สงฺโรภํ อาปฺรชฺติ. ธด นํ เก ญฺเหวํ "กิมิทํ"ติ ปุจฺจนฺติ. โส
 "น กิณฺจ"ติ วทฺติ. รุกฺธิยามาทิสฺปิ เอเสว นโย. อิติ อสุราณํ "มา ภายิ มหาราช"ติ
 ตํ อสฺสเมปทานํเอว อรฺุณํ อุกฺกจฺจนฺติ. เอวเมสฺส คโค ปฏฺจาย เกสณฺณราชํ จิตฺตํ ปวเรติ.
 เกเนวสฺส เวปจิตฺติ อปฺริ นามํ อุกฺกปาเทติ.

สกฺกสํอฺกคฺคิกฺกามฺปิ "มฺหานุภาวคฺคํ อสุราณํ จิตฺตเวปเนน เวปจิตฺติ
 วทฺนฺติ. อีสฺสินํ ปณํ อภํ อาเจโต "ภยเมว ททามิ ว"ติ วทวํ เตหิ "อภํ" โหตุ, เก
 ภณฺ"ติ ลาปวเสน วุคฺคกาลโค ปฏฺจาย เวปณฺจิตฺตคฺคํ "เวปจิตฺติ", อํ โสคิยา "ปฺปโสไม"ติ

๑. วาหเนติ"ติ วุคฺคา "เวปฺยิตฺติ กณฺเฏติ ปฺเวรตี"ติ วุคฺคํ. "โกตฺวคฺคณฺณทฺธาทีสุ" เวปฺยิตฺติ กณฺเฏติ จิตฺตเมทฺธสฺส เวปฺยิตฺติ"ติ สกฺกณฺณทฺธีกา.

อิติ เวปฺยิตฺติ สมฺพโรติ ทฺวณฺณมฺหุคฺโค เอกณฺณติ ทฺวณฺณทฺธี.

สกฺกณฺณทฺธีกาธิ "ธํ ปฺยิตฺตํ ใจ วโร ชามาคา ธฺธสฺส โส สมฺพโร." ธฺธสฺส ทิ สกฺโก ชามาคา. ปุณฺณทฺธีกาธิ วา อินฺทฺริยานิ ธฺธวโนคฺคิตฺติ สมฺพโร. รหิตฺติ จณฺทกัณฺโณ โสภํ ชหาเปตฺติ วาหฺ"ติ" วุคฺคํ. "จณฺทกัณฺโณ โสภวิธสฺส วหาเปติ จหาเปตฺติ วาหฺ วาหฺ-คฺค"ติ มหาปทานสกฺกณฺณทฺธีกา. "สฺวเท สหฺมิตฺติ สงฺคามกฺคํ อคฺคโน พทฺธายานิ (ปทานิ) ปทานวาทฺส ททกัณฺโณ ปทานโน โส เอว ปทานวาทฺ"ติ สกฺกณฺณทฺธีกา.

อิติ ธาตฺวคฺคณฺณทฺธีกาธิ เวปฺยิตฺติอาทโย คโย อสฺสวินฺททา วุคฺคา.

สกฺกณฺณทฺธีกา" ๑. ปุณฺณทฺธีกาธิ อญฺญณฺณทฺธีกา เวโรโณ นาม อสฺสวินฺโท วุคฺโค. เทน จกฺคาโร อสฺสวินฺทา สฺย. สกฺกณฺณทฺธีกา" ๑.

"ตทฺทิตฺเตสา ปทานวาทฺ สมฺพโร พหิอาทโย"ติ

วุคฺคํ. ธาตฺวคฺคณฺณทฺธีกา" ๑. มหาธมฺมสกฺกณฺณทฺธีกา เวปฺยิตฺติ สฺยิตฺติ ปทานวาทฺ พหิ นาม มหาธฺธวโร, ธฺธสฺส ปุณฺณทฺธีกา เวโรโณนามกา สกฺกณฺณทฺธีกา ธฺธวโร, วาหฺ, ทานวาทฺ นาม สกฺกณฺณทฺธีกา ธฺธวโร, สกฺกณฺณทฺธีกา ธฺธวโร, สกฺกณฺณทฺธีกา.

"ปุณฺณทฺธีกา สฺยวินฺโท อสฺสวินฺทา ทานวาทฺ"ติ

สกฺกณฺณทฺธีกา."

"อสฺสวินฺโท ปุณฺณทฺธีกา ๑. ทานวาทฺ ทานวาทฺ"

นามานิ อสฺสวินฺโท อิมานิ นิทฺทิตฺเต วิทฺ.

ปาโธ อิติ ๑. ๑. นามิ เอกธฺธสฺส อสฺสวินฺโท ๑.

ปฺยณฺณคฺคิตฺติ เอกธฺธสฺส ควโร ปาน อทฺทวินฺโท"

สกฺกณฺณทฺธีกา.

"สกฺกณฺณทฺธีกา เวปฺยิตฺติ ปุณฺณทฺธีกา" ๑.

๑. สฺย. อทฺทวินฺโท. ๒. สฺย. ๑๒๑. ๓. สฺย. ๑๒๑. ๔. สฺย. ๑๒๑. ๕. สฺย. ๑๒๑. ๖. สฺย. ๑๒๑. ๗. สฺย. ๑๒๑-๑๒๑. ๘. สฺย. ๑๒๑. ๙. สฺย. ๑๒๑. ๑๐. สฺย. ๑๒๑. ๑๑. สฺย. ๑๒๑.

“อ เอ ปี่ควา ปู่พเพวหา ปมคุดา
 คีทัว จูตา ตตตลิดา ตมายา
 ตี ตาตี นขุขมิ นีวคุดัก
 ซามิ มหาราช กัด ปี่เวอฮา” ติ” ๑

ธดาภกัม ธกตลธกตลภษากปาดิโย เสด็จ ปู่พเพวหาเว สาธิกา.

“ปู่พเพวหา ติ เทวโลเก จิวนิวาติโน ปู่พพธามิก” ติ” ๑ “ปู่พเพวหา ติ
 อสุรา” ติ” ๑ ธดาภกัม ตตตลธกตล.

“เทวหาณปมิลิโยติ อิทนุ ทานวหาเว สาธก. ธกตลทิเท เทวติ ปหารา-
 ธสุรินทาทิ ทานเวติ ๑ ปูริโย” ติ” ปูริจาณฎีกา.

“อภิวาณมิ ตี ภทเท ทานวาที นมคุดู เสด” ติ”
 เขตุล ปน ปีสาลปริยาโย ทานวสาโท. เสนแหวคุด ปรีโย วุคคิ ภวตา

“อริปมภา ปีสานน ธุกเทณามิตถกขนา” ติ” ๑

อบีจ สทเพยิ อสุรา เวปจิตติโน นาม นิสสิสเสฏ นิสสอเวทาวเสณ
 ธดา ปมฺพทลธกตลกาติ. เสน นามรูปปริจเจทปกรณเป

“ดาวตีสเสฏ เทเวสุ เวปจิตตาสูรา คต” ติ

วุคคิ.

อิจฺจจกตาส วุคคณเสน เวปจิตติเฮว อสุรานํ สทพธฏฺเฐโก อสุรภวเน วรฺช
 กาวธิตี เวทิตฺตโย. โลกทิปคสาเว ปน “คตฺสา จิตฺตปฏฺฐิตา จตฺส ปสฺสเสฏ คตฺสโยนาธกา
 ทพนุรูปิตฺตาวรา จตฺสโต ลิลลปฏฺฐา ปมฺพทตฺตา อเวธ. เสด ปุริจกตมทิสานน เวปจิตติ
 อสุรินโท วรฺช กาวธิตี. สจฺจโค นาม อูววรา. ทฺวริตฺตทิสานน สมฺพโร นาม อสุรินโท
 วรฺช กาวธิตี. สจฺจ นาม อูววรา. ปุริจกตมทิสานน ทล นาม อสุรินโท วรฺช กาวธิตี.
 อสุโรไซ นาม อูววรา. อุตฺตรทิสานน ปหาราโท นาม อสุรินโท วรฺช กาวธิตี. วาหุ
 อสุรินโท นาม อูววรา. เสด เสด อสุรินทานํ นีวาสนฏฺฐานนฺททานิ จกฺกาวี นกวานิ
 คิกฺกานํ นขฺเณ ปาตุภวณฺคิ. ทานิ โย นกวานเป สกฺตรทณนเปปการปวิจจิกฺกานิ นานา-
 ธมฺพการสมฺปนฺนทานิ ๑ ภวณฺคิ ติ วรณฺคิ ติ อาจริยวาโท วุคคิ.

๑. ข. ขา. คตฺส. ๒๑/๑๒๖. ๒. ฮา. ป. ๑/๑๓๓. ๓. วาหุจกตาว ๑/๒๑๑. ๔. ข. ขา. คตฺส.
 ๒๑/๑๒๖. ๕. ข. ขา. คตฺส. ๒๑/๑๒๖.

มหาสมณสฤตเทศนาภาส ปันสส สรรวมศกภาเวน สฤต สนทิกิ อุปคฤตภา "โส
กิริ สรรวมศกภาว มาเปควา อุปคฤต"ติ เอว มหาสมณสฤตภิกขุ วุคต.

"สส มหาสมณท โอคณสส คมภีว อุทก ชาณูปปมาณ โทติ. โส เอว
วเทย "อ อ สมุทโท คมภีว ติ วาเท. กุสส คมภีวตา, มอ ชาณุปกิจจานมคตปิ
อุทก น ฉามา "ติ มหาทานสฤตภาทิวณณ."

"โส จันทิมสวเ วิโรจมาน ทิสวา อัสสาปโก เกส คมภีว โอคริควา
มูช วิวริควา ทิฏจติ. จันทิมาน สววิมาน วา ติโชนคกิก มหาเนก ปกิริปติ วิอ
โทติ. วิมาน อวิคตา เทวตา มรณสคชริตา เอกูปพาเรเนว วิรวเท. โส ปน วิมาน
กทาจิ ทูณณ ฉาเทก, กทาจิ ทนุสส เทวตา ปกิริปติ, กทาจิ ชิวหาอ ปริมชริติ,
กทาจิ ชวคณทการก กุชชโก วิอ กโปณนเร เจเปติ. เวค ปน วาเรท น สกโกติ.
สเจ 'วเวสตามิติ คณเต เกทวา' ทิฏเจย. มคตก วาสส กนทิกวา เกชเมย, ยากท
ณิกวา วา น โอคณส. คสมมา วิมานเน สเทว คจณติ"ติ สวีสศกตวณณ."

อสุรดา.

๔. จกามาวจรเทวดา

(๑) กุณมเทวตาคา (๑)

"อวรามเทวตา วนเทวตา รุกขเทวตา โสธิตถเวณเปตีส อวิคตาเทวตา"ติ
จิกคธอศกปาลิ^๑ จุพรมณสมาทนสศกปาลิ.^๒

"อวรามเทวตา ปุปพารามณารามส อวิคตา เทวตา"ติ อภยวณณ.^๓
"วนเทวตา วนสณเตส อวิคตา เทวตา. รุกขเทวตา "มคควาชา คาโล อสสคณไ
ธไวติ เอว เกส เกส รุกเจส อวิคตา เทวตา. โสธิตถเวณเปตีส^๔ ทวิคกามธกียา^๕

๑. ส. วิ. ๒/๑๐๘ ๒. ส. คณจก กฐา. ๓. ส. ป. ๑/๑๒๘. ๔. ส. สทา. ๑๘/๓๒๒. ๕. ม. น.
๑๒/๘๘๑. ๖. ส. ป. ๓/๑๑๗ ๗. ส. ๒/๘๑๑. ๘. ส. มคตราชคณ เวสสาณ เทวตา. เอว เกส
รุกเจส อวิคตา เทวตา. ๙. มคตราชคณ เวสสาณเทวตา เอว เกส อวิคตา เทวตา.

โอรามิสต์" ติ ปุคฺคํ วุทฺธสาขาย เจเปติ. โส อุกฺขิตฺตมรุตํ สฺนฺธวเรกํ อตฺถโกณโก มนุสฺसानํ จกฺขุวิธยาติคํ ทวารกตฺส พาทุํ ฉินฺทิตฺ." เทน ปาจิตฺตอปาลิตฺ" "โส อนาถนโก ฉินฺทิตฺว อตฺถสา เทวทาส ทวารกตฺส พาทุํ อาโกณฺเฐ" ติ วุคฺคํ.

"พาทุํ อาโกณฺเฐ" อุกฺขิตฺตมรุตํ นิกฺกเทกํ-อตฺถโกณโก มนุสฺसानํ จกฺขุวิธยาติเค มหาวราตสนฺติกา สทฺธเร วุทฺธจกฺกาทฺทวิมานเน นีปนฺนสฺส ทวารกตฺส พาทุํ ตณฺมณฺเอย ฉินฺทิตฺ ติ ทวารกตฺสา."

"เฮวญฺจ สยโธ วิมานเน สยโธ นาม โหติ" ติ ทฺวาว วุคฺคํ วุทฺธจกฺกาทฺทวิมานเน นีปนฺนสฺสาคิ. วุทฺธจกฺกาทฺทวิมานเนคิ จ สาธุจกฺกาวินํ สนฺธาย วุคฺคํ. วุทฺธจกฺกาทฺทวิมานเนคิ วิมานํ วุทฺธปฏิจฺจทฺทสา "วุทฺธจกฺกาวินํ" ติ วุจฺเจติ. สาธุจกฺกาวินํ ปณฺ สทฺธสสาราสนฺนิตฺตํ พุทฺธา อญฺเจติ. อิทมปิ จ วิมานํ สาธุจกฺก. ตณฺมา วุทฺธ ฉินฺเน ตํ วิมานํ สทฺธส วิมฺวณฺ" ติ ทฺวาว."

"วุทฺธ ปณฺ ฉินฺทิตฺ สา ตณฺมํ นิกฺกขมํ อุปฺปนฺนโกธมคฺคํ ปฏฺวิโนทฺเส. ทิ ทิสฺวา. ทิมวณฺเต ทิร ปุทฺธทิวสฺส เทวทาสเนนปาลโก โหติ. ทตฺต วุทฺธธมฺมํ ปุณฺณเนติ "ตํ วุทฺธธมฺมํ จิภา น จิภา" ติ. วุทฺธธมฺมโม นาม วุทฺธ นิกฺขมณฺเน วุทฺธเทวทาส มโนปาลิตสฺส อกรรม. ทตฺต อ เทวทาส วุทฺธธมฺมโม อญฺจิทา โหติ. สา เทวทาส สมนฺนิปาตํ ปวีสิตํ น ตมฺ" ติ เหวมวุทฺธจกฺกาทฺ" วุคฺคํ.

อิมํ วุทฺธธมฺมโม อญฺจาเปจฺยํ เทวทาสคณฺปวีสนโกธํ ทิสฺวา ปฏฺวิโนทฺเส. เหว สา ตํ ปฏฺวิโนทฺเสว ภควนฺตํ อุปฺตงฺกมิตฺวา คมคฺคํ อาโรเจทฺวา

"โธ เว อุปฺปิตํ โภธํ วตฺถํ ภาณฺว ธารณฺ,
คณฺทํ สวณฺทํ ทฺวามิ วรณฺทิกาโร อิตฺวา ฆโม" ติ

อิมํ ธมฺมปทกาดํ สุตฺวา โสทาปนฺนา พุทฺธา ภวาท สนฺติกา สทฺธเร อญฺญสฺมิมํ วุทฺธ เว. เทนญฺจกตฺวา" "อตฺถ ภควา ธมฺมํ เทสฺสโกธเว อตฺถสา เทวทาส วรณฺทิกานํ อวชฺเชนโก ปฏฺวิปฏฺจกานํ ทิสฺวา "คจฺฉ เทวค. อมฺกสฺมิมํ โยกาเส วุทฺธ วิวคฺโค. คณฺมํ อุปฺคจฺฉา" ติ อาท. โส ทิร วุทฺธ น อาทวิวคฺจ: เขตฺวาเสสฺส อญฺโคปวิคฺจเนป ยสฺส

๑. นธ-ธ. ติ. ๑/๒๕๖-๒๕๗. ๒. วิ. มกฺกวิภฺ. ๒/๒๗๒. ๓. สมนฺ. ๒/๑๔๔. ๔. ธ. ติ. ๑/๒๕๗. ๕. สมนฺ. ๒/๑๔๕. ๖. พ. ๒. ๒๕/๔๔-๔๕. ๗. สมนฺ. ๒/๑๔๖.

“อัมปิ เทโว นามส อฏฺฐติ การณเหติ วสฺสติ: นาคานุภาเวน สุปฺปนฺนาภาเวน
เทวตานุภาเวน สจฺจกิริยาธ อุกฺกุสมฺมูจจาเนน มาวาวฏฺฐิเนน ยิทธิยเสน วินาสเมนนา” ติ
วลาหกธอฺกฺขวณฺเณนา.”

อากาศสฏฺฐกถา.

(๓) จาคุมฺมหาราชิกกถา (๑)

ยถาวุคฺคากาสฏฺฐกฺกมฺมเทวามิ จาคุมฺมหาราชิกฺกนฺโตคธาว. ตถา ทิ มหาปทาน-
สฺสคฺขวณฺเณนา” “อามฺกฺเรวทกา ภูมิเทวทกา อากาสฏฺฐเทวทกา อุตฺตเววลาหกา เทวทกา
อหฺลวลาหกา เทวทกา สิตฺตวลาหกา เทวทกา วสฺสวลาหกา เทวทกา จาคุมฺมหาราชิก-
เทวทกา” ติ วุคฺค. “กามํ เหฏฺฐา วุคฺคา สคฺควโรปํ เทวทกา จาคุมฺมหาราชิกาว. ทา ปน
เสน เสน วิสเสน วทฺวา อิทานิ คทฺถนฺนเอว ปจฺจมฺมมิกเก กามาวจรเทวทกา สามญฺญโต
คณฺเหโต ‘จาคุมฺมหาราชิก’ ติ อาพา” ติ ศุฏฺฐิก. สมฺมิจฺจสฏฺฐกถา” ฐิกาสุมิ ออเนวคฺโค
วุคฺโค.

“จาคุมฺมหาราชิกา นาม สินฺนรูปุพฺพทเวณฺณชฺเช โทณฺทิ. เถสฺส ปุพฺพทญฺจกามิ
อศฺสติ. อากาสฏฺฐกามิ เถสฺส ปรมฺปิรฺวา จุกฺกวาทปฺพทํ ปุคฺคา. จิตฺตวาปฺโทสิกา มโนปฺโทสิกา
สิตฺตวลาหกา อุตฺตเววลาหกา จเนทิมเทวปฺุคฺคา สุวเวิทฺเตวปฺุคฺคาติ เอเต สทฺธเพมิ จาคุมฺมหาราชิกา
เทวโลกญฺจกาเอว” ติ วิภฺจฺจวณฺเณนา.”

“จิตฺตวาธ ปุทฺธสฺสณฺทิ นสฺสณฺทิ วินสฺสณฺทิ จิตฺตวาปฺโทสิกา. ปุทฺธสฺสณฺทิ ปาสิ
สิจฺจติ. ตา อฏฺฐกถายํ นคฺคิ. เถ กิร ปุญฺญวิเสสธาริกเสน มนฺทเสน อคฺคิโน สิริวิภเวณ
นภฺรคฺคํ กิณฺนทกา คาย สมฺปคฺคิมภนฺทคาย ‘อาหาโร ปวิภฺจฺจิมฺหา น ปวิภฺจฺจิมฺหาติมิ
น ชานนฺทิ. ยถ เอกาหารวาทิกฺกมฺมโต ปฏฺฐาย นินฺนทวํ ราชานํกามิ นินฺนทวํ จานฺนคเณ
น คิฏฺฐนฺทิ. กุสฺมา? กมฺมชฺเชสฺสทฺธ พทฺธคาย. มนฺทสฺสณฺณนฺทิ กมฺมชฺเชสฺส มนฺโท, การชกาโย

*. ตา. ป. ๒/๔๒๔-๔๒๖. ๒. ศุ. วิ. ๒/๕. ๓. มโน. ป. ๒/๔๓. ๔. สมฺมโนทวิภกฺกนิ. ๖๔๕.

พลวา. เกส เกสสุธ มนทกยา กายสุธ พลวคาธ ธกุกาธ อธิกกมิทวา อุโธเททกอุจุอุคาอุททิ
 ธกุกา วุคฺคิ อุปฺปคณฺณกฺ. เทวานํ ปน เกโธ พลวา โหติ, กวระกํ มนุหํ. เท เอกํ
 อาหารเวธํ อธิกกมิทวาว ธนฺเจาคํ น ธกโกธกฺ. ธกา นาม กิมฺหาเน มชฺชณฺณิกเก
 ทคฺคปสาธเน จปิตํ ปทุมํ วา อุปฺปตํ วา ลายณฺโพนนธ ฆฏฺธเกนเปํ สีญฺเจมานํ ปากกํ
 น โหติ วินฺสฺสธเคว, เอวเมว ปจฺฉา นิเวนฺตรํ ราชนฺเตนเปํ ปิเวนฺตานิ จวนฺติเอว
 น ทิจฺจณฺณิก. เสนาเท 'ธมฺมิก ฆฏฺธเว จิจฺจุทาปโหสิกา นาม เทวา. เท อธิวธํ พสฺสจิจฺ-
 จาทรคิธมฺมณนปฺนฺนํ วิหฺรณฺติ. สติ ปมฺสฺสธติ, สติอา สมฺโมสา เท เทวา คุมฺหา กอา
 จวนฺติคิ.' กคเม ปน เท เทวาคิ. 'อิมเ นนาทิจิ ธญฺเจกธอํ วิจาธมา นคฺติ. 'เทวานํ
 ปน เกโธ พลวา โหติ, กวระกํ มนุหํ. อวิเสเสน วุคฺคตฺตา ปน เอ เกจิ กพทิจุ-
 กวราหารปชฺชิวโน เทวา เอวํ กโรนฺติ. เสนาเว จวนฺติคิ เวทิกทฺพา. เกจิ ปนาหุ
 'นิมฺมานวตฺติปฺรนิมฺมิกวธวคฺคิโน เทวา. จิจฺจุทาธ ปกฺคฺสฺสนนฺตฺตนาเว เนเต จิจฺจุทาปโหสิกา
 วุคฺคา' ติ พฺรหฺมชาธจกฺกุกฺคฺคฺทวณฺนา. "จิจฺจุทาปโหสิกา เทวา อคฺคตฺตฺต-
 นนฺเตจ จวนฺติ. เสนาเท นนฺททวนจิจฺคตฺตวณฺนารวธกวนาสิธ พิตฺทพฺรคิธมฺปฺนิทานํ กิพฺนฺเตน
 ปานโกธเน สติ ปมฺสฺสธติ. เท อาหารปจฺฉเนเนน อาคเป จิตฺตมาลา วิธ มิสฺยาณฺณคิ' ติ
 จกฺกุกฺคฺคฺทวณฺนา."

"โก เทวานํ อาหาโร, กา อาหารเวธาคิ. 'สพฺพเจสนเปํ กามาวจเทวานํ
 สุธา อาหาโร. สา เทญฺจิเมหิ เทญฺจิเมหิ อุปฺปริมานํ อุปฺปริมานํ ปณฺณิคุตฺตมา โหติคิ.
 ธกาสกํ ทิวสวเสณ ทิวเส ทิวเส ภูณฺณคิ. เกจิ ปน 'พิทฺธรปฺนปฺนมาธํ สุธาหารํ ภูณฺณคิ.
 โส จิวหาธ จปิตฺตมฺกโธเอว อาว เกธคฺคกเจตฺกกา กายํ สวคิ, เกธฺเอว ทิวสวเสณ ธกฺกทิวส
 อาปณฺสมคฺโค จ โหติคิ วาณฺณคิ' ติ พฺรหฺมชาธจกฺกุกฺคฺคฺทวณฺนา."

เขตฺถ จ สุธาคิ สุธานนํกํ ทิทฺทโกธนํ, อํ อสนฺนคิเปํ จุจฺจคิ. วุคฺคณฺณ
 ธกฺกณฺณเท" "ปฺยธมฺมธํ สุธา" ติ. "ปฺยธมฺมคฺคธํ ธมฺม. ธฺจเน ธมฺมคิ ปิเวนฺติ คํ อธิ
 สุธา" ติ ธญฺญิก."

๑. ที. ซี. ๘/๒๕.

๕. ซี. ๘๐๕.

๒. ซี. วิ. ๘/๕๔๕-๕๔๖.

๓. มโน. ปุ. ๒/๕๔๕.

๔. อธิธาน. ๒๕.

“ภคคา จ เสา ทวาทส หนฺติ ปาปโก
 ขุทฺทํ ปิปาธํ อวธํ ทวณํ กิณํ”
 โภจฺจปมาทญฺจ วิวาทเปตฺตํ
 สํสฺสณฺณสทฺทญฺจ วตฺตคฺคํ อิทํ” ติ

สุตฺตาโกชนธาคกปาถิ.”

“นเนน ปทุสฺสเนติ นสฺสเนติ วินสฺสเนติ นโนปโกธิกา. เท จาคุมฺมทวาริกาว.
 เท ปฺรอสฺสเจตนาเทสุ จวนฺติ. เทสุ กิร เทโย เทวปฺตฺโต โนภฺยสฺสํ กิทิสฺสํมีติ สปิวิวาโร
 วธเนน วิถิ ปฏฺธิปฺรชฺชติ. ธตฺตโย นิกฺขมนฺโต ตํ ปฺเรโธ อจฺจนฺตํ ทิสฺวา” ติ โภ อํ
 กปฺโต อทฺธิจฺปฺพุทฺธํ วิธ อํ ทิสฺวา นิตฺยา อุตฺตรมาโธ วิธ ภิชฺชมาโน วิธ อจฺจนฺตํ
 กุชฺฉเนติ. ปฺเรโธ อจฺจนฺโตปํ นิตฺยคฺคิชา ตํ กุทฺธํ ทิสฺวา. กุทฺธา นาม สฺวิชานา โหนฺตํ
 กุทฺธภาวสฺส ธตฺวา ‘สวํ กุทฺโธ นสฺสํ ติ กวิสฺสํ, อํ สมฺปตฺติ นยา ทานสฺสาทิ
 วเสน สทฺธา. น สฺสทํ วเสน” ติ ปฏฺธิกุชฺฉเนติ. เอกสฺสณฺณํ กุทฺธ. อิกโร อกฺกโร วทฺจติ.
 อโกลุ ปน กุทฺธสฺส. เอกสฺส โกลโร อิกวสฺส ปจฺจโย โหติ. สสฺสํ โกลโร อิกวสฺส ปจฺจโย
 โหติติ อโกล. กุณฺนทาณนฺธว โธโรธานํ. จวนฺติ. ธมฺเมตฺต ธมฺเมตฺตา” ติ พุทฺทมชาล” ติ กุ
 กุคฺคทวธเนนา.”

“จนฺทิมภาติ จเทวิมานวาสิ. สฺวิโยติ สฺวิวิมานวาสิ. จนฺทิมสฺวิยา กิร เทวํ
 เทวปฺตฺตา มหาสมฺภอถเทวเส โสคาปฺตฺติลลํ ปตฺตา” ติ เทวปฺตฺตลลํ อุตฺตรวธเนนา.” “อทิ เทวํ
 เทวปฺตฺตา โสคาปฺตฺติลลํ ปตฺตา ธตฺ กสมฺมา สฺวิธสฺสเทเชว ‘ปํ นเนน” ติ วุคฺค. น
 จนฺทิสฺสเนติ? โส จ กิร นจฺริธเสว ตโค จวิชา อญฺญสฺส นินฺทสฺส. อญฺญาเชว จ
 เทวกา ตคฺค วสิ, ธมฺมิ จนฺทิสฺส เท ภทฺวา ตํ คณํ อภาสิ. น คณา สฺวิโย. อปฺรภาเค
 ปน ตคฺคํ กานเนน กาลํ วาหุคฺคโธ โหนฺตํ วาหนฺติ” ติ คฏฺฐิกา.

“ปฺขุนโน นเนโก เทวราชา อตฺติ. โย อํ อํ ทิสํ ยาคิ ตคฺค ตคฺค เทโว
 วสฺส” ติ มหาสมฺภอธเนนาโย.” “วสฺสวลาทกา ปน ปฺขุนนปฺริสา” ติ คฏฺฐิกา.

๑. โป. ถิณ. ๒. ช. ขา. อธ. ๒. ๘/๘๔. ๓. ส. วิ. ๑/๘๔๖. ๔. นโน. ๕. ๒/๘๔๖. ๕. ธา. ป.
 ๑/๘๔๖-๘๔๗. ๖. อ. ธ. ๑. ๘/๘๖. ๗. ส. วิ. ๒/๘๔๖.

“ธรรมาจริยวิสุทธิวิสุทธิธรรมสมาธิ จิตตาวโร มหาราชาน” ติ สมจิตตภา
 “ธรรมาจริย นาม มหาราช ปาณินทิส ปณาสติ จตุส ทิสาส กนฺธพทานิ เรชฺเฐโก.
 สหเสก กสฺส วเส วคฺคณฺติ. ตถา วิสุทธิน นาม ทณฺธิณทิส กุมภณฺธทานิ เรชฺเฐโก.
 วิสุทธิปโร นาม ปณฺธิณทิส นาคานิ เรชฺเฐโก. กุเวโร นาม อุตฺตทณฺธิ อชฺชานิ เรชฺเฐโก.
 เสดฺส เสงฺกสฺส มหาราชสฺส เสงฺกนฺทิตฺตภา. เสดฺส สหเสก สกฺกสฺส เพชรวิชัย ปริจาริก” ติ
 มหาสมยวรรณนาโต.”

“กนฺธพทานิ อธิปตฺติ เสงฺก จกฺกนนาครกฺกทิส โธธธิตฺตวนปตฺติส กนฺธานิ
 อพฺพนโต เสดฺส ทิพพคฺคภาวปคฺคณโต กนฺธพทวติ สทฺธนนาทํ จกฺกมหาราชิกเทวานํ
 อธิปตฺติภาวโต” ติ อฏฺฐนาฏิสทฺธิภา.

“กสม ๑ ภิกฺขเว กนฺธพทภาณิกา เทวา. ธนฺติ ภิกฺขเว มฺหกนฺธ อธิวคฺคา
 เทวา. สารกนฺธ เมคฺคกนฺธ กจกนฺธ ปปฺปฏิกกนฺธ วสคนฺธ ปคฺคคกนฺธ ปุปฺพกนฺธ
 ผสคนฺธ. ธนฺติ ภิกฺขเว กนฺธกนฺธ อธิวคฺคา เทวา. อิมํ วุจฺจนฺติ ภิกฺขเว กนฺธพทภาณิกา
 เทวา” ติ กนฺธพทภาณิสทฺธิภา.

“มฺหกนฺธภาณิกํ กนฺธํ อพฺพนติ อุปฺปชฺชนตฺติ กนฺธพทา. เสดฺส กาโย สมนฺโ
 กนฺธพทภาโย กนฺธเทวนิกายโต. จกฺกมหาราชิกเส เสงฺก ทณฺธิพทา. กปฺปวิยาปนฺนทาย คคฺค
 ทวา คคฺค วา นิยฺยคฺคกํ กนฺธพทภาณิกา” ติ ทณฺธิภา. “มฺหคณฺธอ อธิวคฺคาติ อสฺส วุจฺจสฺส
 มฺหํ กนฺธํ อคฺคิ. ตํ นิยฺยสว นิพพคฺคา. โส ทิ สกโธมํ วุจฺจเ สกฺก อุปกปฺปติ. เสดฺสเพชฺฌ
 เสงฺก นโธ. กนฺธคณฺธอติ มฺหคณฺธกนฺธานิ กนฺธโร. อสฺส ทิ วุจฺจสฺส สหเสก มฺหคณฺธ
 กนฺธโร อคฺคิ. โส อธิ กนฺธโร นาม. คคฺค กนฺธสฺส กนฺธโร กนฺธกนฺธโร. คคฺคํ อธิวคฺคา.
 อธิ มฺหคณฺธ สหเสก เสดฺสว อุปกปฺปติ” ติ สทฺธพณฺณา.

“มคฺคิ ชนฺธโก ปณฺณสโรติ อิมํ เทวราชาน กนฺธพทภาณิกา” ติ มหาสมย
 วรรณนาโต.” คคฺค มหาสทฺธิ เทวโต. ชนฺธสโรติ ชนฺธโก นาม เทวปฺปโต. ฌณฺธิสโร
 ทิร จกฺกคฺค เวสสวณฺธส สทฺธคฺค อุปกนฺธวา คคฺค จิตฺตวา จกฺกคฺค มนฺธสวราช อโณสิ.
 เสงฺกจวราชคฺคว ๑ โส โสทาปนโน หุทวา ปน คคฺคสว สทฺธคฺค อุปกนฺธวา ชนฺธสโรติ

ปล่อยมือคน. เกน ขนวดมดลูก" "พิมพ์ลาไร ยห์ ภควา, พิมพ์ลาไร ยห์ สุกก, ยีห์
สยคม ไร ยห์ ภนเค เวสสวเสส มหาราษสส สหยัค อูปปฐษามิ, โส กโก จุโค
มสเสสวรา ภาคฺค โหมิ" "ติ วุคค."

"ธมฺมา โส ภควโก ธมฺมกถํ สุควา ทสสยสสาริกสส ขนสสทสสสส เรฐโก
หุควา โสคาปนโน ชาโค, กธฺมา ขนวลโกคิสส นามํ อโหสิ, อิทานิ โสคาปนโน หุควา
ทิสฺส วคฺคสฺส พหุํ ปุณฺณํ กควา กสฺสาเกวณ อูปวิ นิพฺพชฺชิตฺตํ สมฺมโตมํ ทิฆวคฺคํ
วุคฺคิจฺจาณ นิกฺกมฺมิยา พลวคฺช เชคฺค นิพฺพชฺชิตฺตํ" "ติ กพฺพณฺณนา."

"ปล่อยมือโยคี ปล่อยจุฬ ปล่อยกุณฑลโก, โส กิร มนุสฺสปลด ปุณฺณกมฺมกรรมกาเล
ททโร ปล่อยจุฬททการกาเล วุณฺณปลดเรฐโก หุควา ธมฺเมวํ ทารเก กเชควา พหิชาณ
จกฺมกฺคฺจฺจาณสฺส สาลํ กโรนฺโก ไปกฺขณํ ธมฺมโค เชคฺค พนฺธนโก วิธมํ มชฺคํ ธมํ
กโรนฺโก อานนํ อุกฺขปฺปฏฺฐนเรฐเช หวนฺโคติ เอวฺรฺพานิ ปุณฺณานิ กโรนฺโก วิจริควา
ททโรว กามกาสิ, กสฺส โส อคฺคภาโว อิกฺโข กนฺโก มนาไป อโหสิ, โส กถํ กควา
จกฺมมหาราชิกเทวโธเก นวฺคิยสสทสสทสสปฺปมาณํ อายํ กเชควา นิพฺพชฺชิตฺ, กสฺส
คิการุคฺคปฺปมาณเว สฺวณฺณกฺขณฺสทิสฺส อคฺคภาโว อโหสิ, โส สกฺกสทสสทศํ อากาณํ
ปสาธควา นวฺกมฺมกฺคฺเช กนฺเช วิธมํปฺปควา ทิฆพฺพชฺชิตฺทวโร วคฺคสฺวณฺณกฺคํ
มิตฺตนิทฺทวา ปล่อยเท กุณฺฑลนเก ปล่อยยิ วคฺคมานนํ ปล่อยจุฬททการกปรีทวเนว วิจริคิ,
เคเนคฺค ปล่อยยิไรเชว ธมฺมฺมานนํ" "ติ มทาโกวินทวณฺณนา."

"ปล่อยยิธาณินํ กนฺธพฺพณเมธิไป นายโก กนฺธพฺพนิไป." กุมภปฺปมาณเฐทสาธ
กุมภณฺโฑ" "ติ" สยกณฺฑชฺชีกา.

"คฺคฺมกฺคฺชานนฺนิ : เก กิร เทวา มโหทวา โหณฺติ, วสฺสสฺสคฺคฺมํ จ เนคํ กุมฺโก
วีย มนฺเต โหค, กธฺมา กุมฺภณฺฑชฺชิตฺ วุจฺจนฺติ."

"กฺุเวโร มหาราชา : ยมํ กิร ธนฺปฺปเนน พุทฺธเช กฺุเวโร นาม พฺราหฺมโธ
หุควา อฺุณฺณปฺปิ กาเรควา สยค ธนฺตานิ โยเชสิ, เขกิสฺสา ธนฺคสาธายํ อฺุณฺณจิตํ อายํ

อากาศกตสฺส มหารณสฺส ททฺวา ปุณฺณํ อภาสํ, อวสธสสาธาหิ อคฺคเณ พหุทโร อาโล
 อฏฺฐจฺหิ, โส เกณ ปสฺสิทฺทฺวา อวสธสสาธาหิ อปฺปชฺชนกํ คณฺหา วีสทิสสสทฺธานิ ทานํ
 อภาสํ, โส กาลํ กทฺวา จาตุสมหาราชิกาสํ กุเวโร นาม เทวปคฺโค ชาโค; อปรภาเค
 วิสาณเช วรชธานียา วรชํ กาวธํ, ตโต ปฏฺฐาย เวธฺสาโณติ วุจฺจติ"ติ" อาฏานาฏิยวณฺเณ.

กตฺส ปณ รุณฺโณ อากาเส อฏฺฐํ มาปิตานิ อาฏานาฏา กุสินาฏา ปรกุสินาฏา
 นาฏปริยา ปรกุสินาฏา กบิรโค ฐโนรํ มนฺวเนติ อมฺพรวติ อาทมนฺเทวติ อมฺพนนํ
 ทส นกรานิ โทณฺทิ, กตฺสเว รุณฺโณ ปกฺขรณฺนิมฺมฺชาปานิ โทณฺทิ, วุทฺถนฺทิ

"วทโทปํ ตตฺถ ธวณํ นาม
 อโต เมรสา ปวฺสสนฺติ
 วสฺสา อโต ปลาชนฺติ
 สภาปํ ตตฺถ ภกฺสวติ นาม
 อตฺถ อภฺชา ปอิรฺปาสนฺติ"ติ."

"วทโทปํ ตตฺถ ปณโก นมฺน ธวณํ นาม อุตฺรทโท อตฺถิ, ปุณฺณาสโยธนา
 มหาปฏฺฐวณฺทิ วุทฺถํ โทณฺทิ, อโต เมรสา ปวฺสสนฺติ อโต ปกฺขรณฺนิมฺมฺชาปานิ อุตฺรํ คณฺหา
 เมรสา ปวฺสสนฺติ, วสฺสา อโต ปลาชนฺติ อโต วุจฺจโธ อวตฺถมฺมา นิกฺขณฺทิ, เมรเส
 กิร วุจฺจเกสฺส ตโต ปกฺขรณฺนิมฺมฺชาปานิ อุตฺรํ เมรสา อฏฺฐจฺหิตฺวา ตํ ปกฺขรณฺ
 นโรทเกณ ปุเรนฺทิ, ปุเรนฺทกํ เมจฺจิมํ พุทฺวา นิกฺขณฺทิ, ปวิปฺณฺณาย ปกฺขรณฺนิมฺมฺชาปานิ
 วิกฺขณฺทิ, สภาปํ ตตา, กตฺสวา กิร ปกฺขรณฺนิมฺมฺชาปานิ ภกฺสวติ นาม อากาษ ปริกฺขิตฺโค
 พุทฺทสโยธนาโก รทมนฺมฺชาปานิ อตฺถิ, ตํ สภาปณํ วุทฺถํ, ปอิรฺปาสนฺติ นิสฺสเรติ ติ
 อฏฺฐวณฺเณ."

โส ปณ "อินฺโท โสโม"ติ เณวาทินา อาฏานาฏิยสฺสคฺ" วุทฺธานิ อภฺชานํ
 อธิปติ, อตฺถกณฺฐกฺกานนฺตุ "อาทวาทิกฺกานนฺธิปํ"ติ วุทฺถํ, ตมฺปิ อฏฺฐจฺหิ "อินฺโท
 โสโม วุจฺจโธ" เปว ปณฺณาสโยธนา อาทวโค"ติ" วุทฺถกตฺตา, อเมกตฺถ สวฺโรโป,
 วิทฺดาโร คุ สวฺโรกตฺ" อาฏานาฏิยสฺสคฺ" โสโยเกกตฺโท.

๑. ส. วิ. ๓/๔๕๕. ๒. ที. ป. ๖. ๑๑/๓๔๕. ๓. ส. วิ. ๓/๔๕๕. ๔. ที. ป. ๖. ๑๑/๓๔๕.
 ๕. ที. ป. ๖. ๑๑/๓๔๕-๓๔๕. ๖. ส. วิ. ๓/๔๕๕-๓๔๕. ๗. ที. ป. ๖. ๑๑/๓๔๕-๓๔๕.

สถปฏิจานาภิวัตตเตนเนนาคู “สถกสฺส เทวธมฺโม อิมม จตุคคาโร มหาวรรษาโน
ปรีจาริกา ไทรวารีภุมมิตี คฤชณฺทีติ วุคฺคํ.

“ธรรวโจ นาม มหาวรรษา ปาจิณญกกวาทมฺชวภูฏิตี อุตฺตโน เสนงฺเกน สทฺธิ
อุตฺตริทฺวา รัชคมยอธปฺกษธาวิตโกฏิตถสทฺธสฺสณฺธพทคณฺเฑติ สทฺธิ โกฏิตถสทฺธสฺสวททณฺฑาทิป-
ปรีวโก สุตฺว นาม รัชทวณฺณคฺคฺชวรวรรุทฺธ อุทฺธธรมคฺคณ ปาจิณทิธายํ อารกฺชํ คณฺเฑทฺธิ.

“วิรุทฺธโก นาม มหาวรรษา ทกฺขิณญกกวาทมฺชวภูฏิตี อุตฺตโน เสนงฺเกน สทฺธิ
อุตฺตริทฺวา คคฺคกมณฺเฑอธปฺกษธาวิตกฺคณฺณคณฺเฑติ สทฺธิ คคฺคกมณฺเฑทณฺฑาทิปรีวโก มณฺ-
วณฺณคฺคฺชวรวรรุทฺธ อุทฺธธรมคฺคณ ทกฺขิณทิธายํ.

“วิรุปฺกโจ นาม มหาวรรษา ปจฺฉิมญกกวาทมฺชวภูฏิตี อุตฺตโน เสนงฺเกน สทฺธิ
อุตฺตริทฺวา คคฺคกปวาทนอธปฺกษธาวิตกณคณฺเฑติ สทฺธิ คคฺคกปวาทนทณฺฑาทิปรีวโก ปวาท-
วณฺณคฺคฺชวรวรรุทฺธ อุทฺธธรมคฺคณ ปจฺฉิมทิธายํ.

“เวสสวโธ นาม มหาวรรษา อุตฺตรญกกวาทมฺชวภูฏิตี อุตฺตโน เสนงฺเกน สทฺธิ
อุตฺตริทฺวา คคฺคกสฺสวณฺณมยอธปฺกษธาวิตกณคณฺเฑติ สทฺธิ คคฺคกสฺสวณฺณทณฺฑาทิปรีวโก
สฺสวณฺณคฺคฺชวรวรรุทฺธ อุทฺธธรมคฺคณ อุตฺตรทิธายํ อารกฺชํ คณฺเฑทฺธิติ อีนาถญการ-
ภูฏิกานโธ.

จาตุมนุหรรษิกเทวถา.

(๔) ตาวตีสาทิเทวถา (๒-๖)

ทาวตีสานี จาตุมนุหรรษิกา วิธ ปุพฺพทกฺกจากากาสฏฺฐจกฺกเสณ ทฺวิธา โหนฺทฺธิ.
เกณ วิภังควณฺณนโย” “เก ทาวตีสานี อคฺคิ ปุพฺพทกฺกจิกานี อคฺคิ อากาสฏฺฐจิกานี. เกสํ
ปรมฺปฺรา จกฺกกวาทปุพฺพทํ ปุคฺคา. คคฺคา อามาทินํ. เอกเทวโธเกนํ ทิ เกสํ ปรมฺปฺรา
จกฺกกวาทํ อปฺปคฺคา นาม นคฺคิ”ติ วุคฺคํ.

ศกฺค เย ศาวคัสสา เย จ จากุมมหาราชิกา, เกสฺ สกฺโก วาชา อโหสิ.
โส ทิ เทหฺวา วุทฺตณฺเณ อสฺสว วิปาสฺสว ปุจฺฉา เกหิ สหฺมึ อฺยุธณฺโถ วิริทฺสวฺคาโม
อโหสิ. เกณ จุทฺตณฺเณอสฺสวเก" "ภูทปฺพุทฺ มาวิส โมกฺกอลาเน เทวาสฺสวฺคาโม
สมฺปญฺญโหโร อโหสิ. ศสฺมี โข ปณฺ มาวิส โมกฺกอลาเน เทวา ชินฺสฺ. อสฺสวา ปวาชินฺสฺ" ติ
วุทฺถ.

ศัพทมูลนาถาจารย์ "กทา ปณฺ เก ปวาชินฺสฺ" ติ "สกฺกสฺส นิพฺพหฺตกาณฺ" ติ
วทฺวา ศาสนนฺทฺ ภารทศฺภวโร อาว อสฺสวณฺสสฺส นิพฺพหฺตํ ศาว สหฺมํ วทฺวา ปณฺ
"ศกฺค อสฺสวา วสนฺทิ. เกสฺ จิตฺตปฏฺฐิ นาม วุทฺโธ อญฺญิ, เก ศสฺส ปุณฺณเมว
ธานนฺติ" นนฺ อวคัสสา, สกฺกเกณ วญฺจิกา มยฺนฺติ. เก "คณฺหนฺต นนฺ ติ วทฺวา
สินฺนํ ปวิทรมานา เทว วุจฺเจ วมฺมิกปาทโธ วมฺมิกมฺภริกา วิธ อภิรยฺหิธ. ศกฺค กาณฺ
เทวา ชินฺนฺติ. กาณฺ อสฺสวา. ยทา เทวณฺ ฆโย โหติ, อสฺสว ธาวสมฺมทฺทณฺเณ อญฺญนฺนฺติ.
ยทา อสฺสวณฺ ฆโย โหติ, เทว ธาววทิกปาทวฺ อญฺญนฺนฺติ. ศสฺมี ปณฺ สวฺคาเม
เทวณฺ ฆโย อโหสิ. เทวา อสฺสว ธาว สมฺมทฺทณฺเณ อญฺญนฺนฺติ" ติ" วุทฺถ.

กุสลาภมูลนาถาจารย์ "ศกฺโก" อสฺสวา กิร อญฺญิคา ติ สวฺวา สมฺมทฺทณฺเณ
อญฺญกฺกณฺทวฺวา อฺยุธณฺโถ เกหิ ปวาชินฺสฺ ทิยทฺธลโยชนสฺสเกณ เวชณฺทวณฺ ทกฺขิณสมฺมทฺทสฺส
มกฺกเกณ ปลาญฺทวฺวา สิมฺพลินฺ ปุทฺวา สุปฺปณฺเปตฺกานํ มหาวิรฺวฺ สวฺวา "มาสฺสิ อญฺ
นิสฺสาธ เยเก กิลนฺสิ. น มอฺ อิสฺสวธิ นิสฺสาธ ปาณวธกมฺมํ กโรม, เยเกสฺ ปณฺทถาย
อสฺสวณฺ โน ชีวิตํ ปวิจฺจชิตฺสณ, นีวทฺธเกสฺ รัตนฺ ติ อห. โส ศถา อกาสิ. อสฺสวา
ทํ นีวทฺธกานเมว ทิสฺวา "อญฺญนฺติ จกฺกวาเทหิ สกฺกา อทฺทณฺนฺติ, พลฺล ลกฺกิวฺวา วโธ
นีวทฺโธ ภวิสฺส" ติ มรณฺออกฺขชฺริกา ปลาญฺทวฺวา อสฺสวณฺเมว ปวิสฺส" ติ เอวํ ปณฺ
อสฺสวณฺ ฆยํ วทฺวา ปุจฺฉา เกสฺ ปวาชโย วุทฺโธ.

ศกฺกสฺสอญฺญกฺกณฺทวฺวา ปณฺ "เทว นกรานิ ทิ อญฺญนฺ เกหฺ อสฺสวณฺเณอทฺธ
อฺยุธณฺปวณิ นาม ชาทานิ เทวณฺทวฺวา อสฺสวณฺทวฺวา. ยทา ทิ อสฺสวา พลฺลนฺโธ โหณฺติ,

๑. ม. ม. ๑๒/๔๖๖. ๒. ป. ส. ๒/๔๑๘. ๓. ป. ส. ๒/๔๑๘. ๔. จากอญฺญนฺ. ๕/๓๐๓-๓๐๔.
๕. ธา. ป. ๑/๓๕๕-๓๕๘.

อด เทวเทวี ๑ ปลาอิศวา เทวนครี ปวิสิศวา ทวาเร นัททเท, อสุรานิ สกมบี สหสฺสุมบี
กัญจิ กาคู น สกโกติ. ยทา เทวา ทวณโก โทณติ, อด อสุเทวี ปลาอิศวา อสุรณกรสฺส
ทวาเร นัททเท, สกกาโร สกมบี สหสฺสุมบี กัญจิ กาคู น สกโกติ" ติ วุคฺค.

คฺสฺมา เกสุ นครี ปวิฏเจสุ, สกโก กัญจิ กาคู อสกโกณโก เทวนครี อคฺมาสิ.
เทเน "กฺลาอวณฺเณน" "สกโกบี เทวนครี ปวิสิศวา ทวีสฺ เทวโสเกสุ เทวคณฺเณ ปวิฏโก
นกรณฺเณ อญฺจาสิ. คฺสฺมี ฆณฺเณ ปจวี กัททฺศวา โยชนสทฺสพฺโพโร เวรณฺคปาสาทิ อญฺเจ.
วิธณฺเณ อญฺจกฺกสา เวรณฺโคเกว นาม อคฺค" ติ วุคฺค.

ธมฺมปทวณฺเณน" ๓๓ เทวนกรสฺมาบี คํธมฺปทเนกา วุคฺคา. วุคฺคณฺเท คฺคต
"เทวสฺสทฺสกาเม ปเน อสุเรสุ ปวชิเรสุ ทสโชนสทฺสสฺส ทวีสฺเทวนครี นาม นัททเท.
คฺสฺส ปาจิเนปฺยณิณทวาราเน อญฺจวา ทสโชนสทฺสสฺส โทติ, คฺคา ทกฺคณฺเณอญฺจทวาราเน. คํ
โร ปเน นครี ทวาราสทฺสอญฺจ อโหสิ อวามปฺกฺขณฺเณปฺยณฺเณกํ. คฺสฺส มญฺเณ สาลา
นิสฺสณฺเณ กโชนสทฺสพฺโพโร นเรติ ปฺยณฺเณโก สกโชนสทฺสพฺโพโร เวรณฺโค นาม
ปาสาทิ อญฺจณฺเณ. สวณฺเณอญฺจิสฺส มณฺเณชา อเนโส. มณฺเณอญฺจิสฺส สวณฺเณชา, ปวาทอญฺจิสฺ
มญฺจณฺเณชา, มญฺจณฺเณอญฺจิสฺส ปวาทณฺเณชา, สกฺกณฺเณนอญฺจิสฺส อญฺจิสฺส สกฺกณฺเณชา. อิติ โส
โยชนสทฺสพฺโพโร ปาสาทิ สกฺกณฺเณนโยวา" ติ.

ปลาอินฺ" ๓๔ "อญฺจนา กคปฺยณฺเณ นัททกคฺกสา อญฺจนา กโโค วิธ โทติ" ติ
ยทา "โส โร ยทา นาวิส โนทคฺคณฺเณ คํ ธมฺมาเน อภิวิธินฺทวา วิธิตคฺคณฺเณ กโโค
ปฺยณฺเณกคฺคิชา เวรณฺค นาม ปาสาทิ นคปฺย. เวรณฺคสฺส นาวิส โนทคฺคณฺเณ ปาสาทิสฺ
เอกสฺส นญฺจ" ๓๕ เอกณฺเณ นญฺจ สกฺก สกฺก กุฎาการณฺเณ, เอกณฺเณ กุฎาการ
สกฺก สกฺก อญฺจนาโร, เอกณฺเณสา อญฺจนาโร สกฺก สกฺก ปวิจจิกโย" ๓๖. รุทฺทเนหาธว
ณฺเณน" ๓๗ "ปาสาทิสฺ สวณฺเณคฺคณฺเณชา รคคณฺเณชา มณฺเณคณฺเณชา ปวาทคณฺเณชา โสทคคณฺเณชา
มสวาทคณฺเณชา สกฺกณฺเณคณฺเณชา, เกสฺสเว สวณฺเณกคฺคณฺเณชา นญฺจนา วาทุปกาเน" ๓๘ "คฺคา
นคโค วุคฺโค.

๑. ขทคฺคณฺเณ, ๑/๓๐๘. ๒. ธมฺมปทคฺคณฺเณ, ๒/๓๐๘-๓๐๙. ๓. ม. ม. ๑๒/๔๖๖-๔๖๗. ๔. ๒.
เอกสฺส นญฺจ. ๕. ม. ม. ๒/๔๐๘. ๖. อ. เกสฺสเว สวณฺเณกคฺคณฺเณชา วาทุปกาเน.

เทว ปุ่กขณมิโย อคติ. คาส์ คีเร ภพพา สุขภพพา นาม กถณิมิกขณมิมิ มุทฺทปวรวติกร
 รัตนเมยา เทว ปุ่กขิปาสาณอ อคติ. ปุ่กขณมิคชา รัตนเมยปการทวารโคธณาลงกค อวภู
 ฏโค ปุ่กขโชนสทปปมาณ วิจิตค จิตตคทา นาม อุตฺธาน อคติ. เทสนมุตฺธานนกวาน
 นคเร วิจิตทา จุทจิตทา นาม เทว รัตนปุ่กขณมิโย อคติ. คาส์ คีเร สุวติกรว กถ
 ณิมิกขณมิมิ วิจิตตฺตฺสนนคเร วิจิตทา จุทจิตทา นาม เทว รัตนปุ่กขิปาสาณอ อคติ.
 อุตฺทกวทิสส รัตนเมยปการทวารโคธณปฏิมณคค อวภูฏโค ปุ่กขโชนสทปปมาณ นิส
 สกวน นาม ตวฺวเรณิกร อุตฺธาน อคติ. เทสนมุตฺธานนกวานนคเร ธมฺมา สุตฺตมฺมา นาม เทว
 รัตนปุ่กขณมิโย อคติ. คาส์ คีเร กถณิมิกขณมิมิ สุตฺตมคเร ธมฺมา สุตฺตมฺมา นาม เทว
 รัตนปุ่กขิปาสาณอ อคติ. ปาจีนอุตฺทกวานนคเร วุตฺตปการปการโคปวาทปวิกริฏค อวภูฏโค
 สทฺทโชนสทปปมาณ มทวณ นาม อุตฺธาน อคติ. ศทวบี รัตนเมยานิ สทฺตสมคฺคานิ
 กุฎาการานิ อคติ. มทวณนทพวณนคเร โชนสทวฏฐา สฺวณนทา นนทา นาม
 รัตนจิตทา ปุ่กขณมิโย อคติ"ติ อธินาถการฎีกา.

"สุธาภา ปน ปุ่กขสฺส อทคฺคทา คิริกนทฺธวํ เอกา พทสฺสณิกา พุทฺธา
 นิพพคฺติ. สกโก สุตฺตมฺมา เทวธมาธ โชนนิเก สวณฺณปฺปตฺตงเก นิสฺสนไน คีตโชนนิเก
 เสทจฺจคฺคธ ธาริธมาเน เทหิ เทวปฺคฺเตหิ คาทิ เทวคณฺวาทิ อทคฺคคาทิ นวฏฺกโกฏฺฐิหิ พุทฺธิ
 เทวโลเกสฺส เทวคาทิ จ ปวีวโก มหาธมฺมปคฺคิ โยโลเกนฺโต คาทิสสา อคติโย ทิสฺวา สุธา
 อทิสฺวา อวชฺเชนฺโต ทํ ฉทฺวา เทวโลกโก โยธฺธทฺสสสา ธนคฺคิ กณฺธุว สทฺท
 กณฺธุว เทวโลกํ เนทฺวา นนทว ปุ่กขณมิยา วิสขุเขทฺวา ปน ทํ. นวฏฺกโกฏฺฐํ ปฺปตฺต
 โก ธมฺมทํ อุตฺตมํ มุํ กฏกฏกวิชฺฌณณตฺสทิสฺสนํติ อททาเน เกหิ กโรนคฺคิ. อทว
 อฏฺฐิธมฺมานํ ศทฺเดว เนทฺวา ทํ วิสขุเขทฺวา 'ตเจ ทวํ มม วณํ กวิสฺสสสิ, กคิปปาเนน ทํ
 เอกคาส์ เขฏฺฐกํ กวิสฺสสํติ ทสฺสา ปุ่กข สีสานิ ยทาณิ. สา คานิ สาธกํ วฏฺฐิ. ทสฺสา
 ปน ปุ่กข วสฺสททานิ อายฺ อโหสิ. เอกทวสฺสํ อทวปรี นาทคฺค. สทฺทิจฺจว ปวีสุทฺทิจฺจว
 มิสฺมาเนมํ สิส อทฺธเนทฺวาทว กาส์ กทฺวา พาวาณณิ กุมภการคเเท นิพพคฺติ. สกโก ทํ
 ฉทฺวา สวณฺณเนธาสทฺทานํ ยานํ ปุ่กขวาท ศทคฺค เนทฺวา ทสฺสว ททฺวา ปกฺกามิ. สยํ
 ยาวชิวํ สิส วฏฺฐิจฺจว เวปจิตฺติยสฺสวณฺณตฺส อิทา พุทฺธา นิพพคฺติ. สิสสฺส นิสฺสนนทา
 ปาสาทิกา อโหสิ. เวปจิตฺติ 'อิตฺ วิวาทนคฺคํ กวิสฺสสํติ อตฺเต ธนนิปาทาเปทฺวา ทสฺสา

เมวาทิ สกุกสูตถวณณนา* ศกฺกมา สกุกสูส ปุคฺคา สทฺธสฺสเกติ ทฺวฺจฺจุพฺพา. เทวปุคฺค-
 สตูตถวณณณนา*๒๓ “เทวาทนฺเต อญฺเฏ นินฺทพฺพคฺคา ปุริสา เทวปุคฺคา นาม. อิตฺติโย
 เทวธฺธิโร นาม”๒๔ ติ วุคฺค. “เทวาทนฺเต ธฺธิโร ๑ ปุคฺโค ๑ อญฺเฏ นินฺทพฺพคฺคณฺติ, ปาปปริ-
 จาริกา อิตฺติโย สฺสเน นินฺทพฺพคฺคณฺติ, ทาสํ มนฺเตนปฺปารณนาริกา เทวธฺธิโร สฺสนํ ปริวา-
 เรควา นินฺทพฺพคฺคณฺติ, เวธธวาทจฺจวรา ธฺนฺโตวิมนเน นินฺทพฺพคฺคณฺติ”๒๕ ติ จุทฺตสฺสหาธฺธวณณนา.”

ปฺปอสงฺก นินฺทพฺพโค ปุคฺโคเอว. โภปฺกเทวปุคฺโค เจตฺต นินฺทสฺสเน. กปฺปวทฺตสฺสมี
 กิร โภปฺปอ นาม สากุยฺธิกา อโหสิ. วทนฺตคฺคเอว ปสนฺนา ปญฺเจสฺสสมฺปนฺนา. สว “อิตฺ-
 ติคฺคํ นาม ธฺธํ; น ติ อิตฺติคฺคเจ จควา จกฺกวทฺตสิริ. น สกฺกมวาทพฺพคฺคณฺติโย ปจฺจนุ-
 ภวคฺคํ, น ปจฺเจกโหสิ, น สมฺมาสมฺโหสิ อธิคฺคณฺติ สกฺกาทิ เอว อิตฺติคฺคํ วิวาทฺจควา
 “มทฺตคฺคณฺติ ปุริสคฺคํ. นาม สฺสเรจฺจ อุตฺตมํ, เอตฺต จควา สกฺกา เอทา สมฺปคฺคิโย ปา-
 ปฺปิตฺตุน”๒๖ ติ เอว ปุริสคฺคํ ภวาทฺจวา ทโก จฺกา สกฺกสูส ปุคฺโค พุทฺวา นินฺทพฺพคฺคิ. โภปฺก-
 เทวปุคฺโคติ นํ สยฺยวาทสฺ. เทน สกฺกปฺปอวณณนา”๒๗ “ยถํ ปน เอเตสํ โสวาทจฺจวรา
 เทวโณกสูส สมนิโน สกฺกสูส เทวาทนินฺทสฺส ปฺปอสงฺก ปุคฺโค พุทฺวา นินฺทพฺพโค อิมํ นิน-
 ทพฺพคฺคาเน นินฺทพฺพคฺคา”๒๘ ติ วุคฺค. สทฺทํ เจตํ สทฺทจฺจวโร”๒๙ สกฺกปฺปอ”๓๐ โยโณกทฺทพฺพ.

สมฺมปวณณนาณนฺตุ “วทฺตคฺคิ วิสฺสคฺกมเทวปุคฺโค พุทฺวา นินฺทพฺพคฺคิ.” ทคฺคิมี
 เอวาทนฺเต นาม เทวปุคฺโค พุทฺวา นินฺทพฺพคฺคิ”๓๑ ติ วุคฺค. “เทวสฺส เอวาทนฺเต เทว-
 ปุคฺคา ทคฺคิวิณฺณํ ธฺธสฺสวณณํ วิทฺตพฺพคฺคิ, นทฺติ ทคฺคิ ทิรจฺจนนคฺคา”๓๒ ติ ทถวาทนฺเต.

“เอหิ ทวํ สมฺม มาตฺธิ สทฺธสฺสคฺคํ อาชวณฺณวณณํ โธเชควา เนมิวาทนํ อป-
 สทฺกคฺคิควา เอว เทว”๓๓ ติ มรทวาทนฺเต. “โยปฺปอวาทิ เอกสฺมี อญฺเฏ สทฺธสฺสอาชา-
 นิโย โธเชควา. เกสํ ปน ปาฏิเยกํ โธชนิกจฺจํ นทฺติ, มนํ อาคฺคณฺติ อุตฺตคฺคาเอว โทณคฺคิ”๓๔
 ติ ททพฺพคฺคา. “มนํ อาคฺคณฺติ อุตฺตคฺคาเอว โทณคฺคิ มาคฺคิธฺธสฺส สกฺกสูสเอว วา จิตฺตํ
 ชวณคฺคา อุตฺตคฺคาเอว โทณคฺคิ, วณณํ อญฺเฏ อาชาณิกจฺจํ กโรณคฺคิ. เทวปุคฺคาเอว ติ ทาทิเส
 ทาเส ททา ปฏฺธิปฺปชฺชณคฺคิ, ยทา เอวาทนฺเต เทวปุคฺโค ทคฺคิวิณณ”๓๕ ติ ทคฺคิวิ.

๑. ส. ป. ๑/๔๐๐. ๒. ส. ป. ๓/๑๒๒. ๓. ป. ๕. ๒/๔๐๖. สอนํ สกฺกปฺปอวณณณนา. ๔. วิ.
 ๒/๔๐๓. ๕. ส. วิ. ๒/๔๐๕. ๕. ส. วิ. ๒/๔๑๒-๔๑๓. ๖. ติ. มท. ๑๐/๒๕๔-๒๕๕. ๗. สมฺม-
 ปอสงฺก. ๒/๑๐๗. ๘. สมฺมปอสงฺก. ๒/๑๐๘. ๙. ป. ๓. ท. ๓๐๖. ๑๐. ติ. ๒. ๑๓/๔๒๒.
 ๑๑. ป. ๕. ๓/๒๕๒.

กเทศวา ปรีวาเรศวา คัญจนติ. เอกา ปรีวาเรศวา อเนกสทสสา สุรสุนทริโย ททิจูเก
 จจุวา นัจจนติ. กุคฺครา นาม เทวจุณวา มหาวินิ นาม วิณิ วาเทติ. ททา คปฺปรีวา
 สฏฺฐิจสทสสา วิณา สธเมว ราว มุญจนติ. สาธ นาม เทวธิดา สุนทรวาว นาม วิณิ
 ธมฺมิ. อาหุจสาวิ^๑ นาม เทวธิดา มธฺวสฺสว นาม นกุลวิณิ วาเทติ. มณิเมชสา นาม
 เทวธิดา วิธยฺยคฺคว นาม สฏฺฐิ ธมฺมิ. มโนหฺวา นาม เทวธิดา ปฏฺพิพ นาม มุทฺธิก
 วาเทติ. อคฺคิมุคฺคก นาม เทวธิดา อานนท นาม มุทฺธิก วาเทติ. มุคฺคก นาม เทวธิดา
 ทิธมฺม นาม เอกกฺขเกว วาเทติ. นนฺทา นาม เทวธิดา โกลมฺพสฺสว นาม อสงฺมฺพเกว
 วาเทติ. ยามา นาม เทวธิดา ปฏฺจว นาม ปฏฺท วาเทติ. ปฏฺสสฺสา นาม เทวธิดา
 นนฺทสฺสว นาม มณิเปพฺพ วาเทติ. สนฺตงฺกเสนา นาม เทวธิดา โรธ นาม มหาเกว
 วาเทติ. ททา คปฺปรีวาเรศ สฏฺฐิจสทสสสฏฺฐิจสทสสา วิสนฺกุลวิณายโย สธเมว ราว มุญจนติ.
 อิจฺเจวมาทิกา อเนกสทสสา สุรสุนทริโย นานานาเมเน วิวิธา อากค วิคค อากควิคค
 สฺสว ฌนฺนติ. เอว ปญฺจกิกฺควิธ วาเทติ. ททา คคปรีวาเรศวา สฏฺฐิจสทสสา ปญฺจ-
 กิกฺควิธว สธเมว ราว มุญจนติ. คโค สฺธมโม นาม ฌนฺนพฺพเทวปฺคโค สทฺพนนฺท นาม
 เกว อธฺ ลกฺเสศวา อฏฺจสฏฺฐิเกวีสทสสปรีวโค อเนกสทสสเทวณฺณเกว สทฺธิ อวฏฺฏโค
 ปญฺจยสโยชณฺณจฺน รุณฺณเสณฺท พฺนธิศวา ปาจิณจกฺกวาทปฺพทมนฺทณ ฌนฺนพฺพณฺณก
 ทสฺเสติ. ททา คคปรีวาเรศวา สฏฺฐิจสทสสสฏฺฐิจสทสสา วิสนฺกุลวิณายโย สธเมว ราว มุญจนติ.
 ททฺธิจกฺกวาทปฺพทมนฺทณ. ททฺธิจ ฌน นาม ฌนฺนพฺพเทวปฺคโค มหานนฺท นาม เกว
 อธฺ ลกฺเสศวา ปจฺฉิมจกฺกวาทมนฺทณ. ปญฺจจ ฌน นาม ฌนฺนพฺพเทวปฺคโค สฺสว นาม
 เกว อธฺ ลกฺเสศวา อฏฺจจกฺกวาทปฺพทมนฺทณ. อฏฺจ ฌน นาม ฌนฺนพฺพเทวปฺคโค สทฺธิ
 อวฏฺฏโค จกฺโลกปาสทวาวุทฺธิ คคิทารกฺโข อฏฺจวิคคิกฺกเสนาปคฺคิ คคิทมฺมปารกฺโข
 นานาเรศกวิณาสวิณฺสโค สฺสววิคคปรีวโค จกฺวิคคิกฺกเทวณฺณพฺพณฺณกมท วิณฺทนโค ทสฺสิ
 ทิสสิ วิสสฏฺฐจกฺคณิกญฺยจฺนเรณ วิณฺทนโค ททฺทณฺทวาทิกเนวรสฺสคณฺนโส สกฺโก อฏฺธาน-
 กิทนคค คจฺฉน^๒ ติ ฌนาณฺณการวิณฺณโย.

“สวโร นาม สกฺกสฺส ปฺคโค อฏฺจจาสฏฺฐปรีวโค สฏฺฐิโยชณฺ สวณฺณมทวิธ
 โยทวิศวา นกฺขคค กิทนโค นนฺทนนาทิส วิจฺจติ. ททา สฺสโม นาม สกฺกสฺส ปฺคโค”
 ทฺยายนฺทโค สกฺกสฺสอฏฺฐคคณฺณ^๓ วัคโค.

๑. ม. จินาณการวิณฺณ. อาหุจสาวิ. ๒. ส. ป. ๑/๑๕๕.

สรุมา ปณ เทวธมา เทวณิ สมนิปาตฺตจณฺเฐ โหติ, เณ มหาโสภณฺสฺสฺสเก”
 “เกวธกปฺปา จ เทวา ทาวคิสา สรุมาธํ สกาสํ สมนิสิณฺนา โหณฺติ สมนิปิตฺตา, มหฺติ
 จ ทิพฺพทา ปวิสฺตา ธมฺมกโก นิสินฺนา โหณฺติ, จตุคาโร มหรรารานํ จุฑฺทิสฺสา นิสินฺนา,
 โหณฺติ”ติ วุฑฺฒ.

“ธรรวโจ อมฺรพฺพทวารานํ อมฺรพฺพทวารานํ โภกฺกิสฺสทสฺสเสณ ปวีโร โภกฺกิสฺส
 สทสฺสทสฺสวณฺณมยฺสธกานํ สวณฺณมยฺสทฺธิโย จ กหาเปควา ปจฺฉิมานิโมโห ทฺวิสฺส เทวโธเกสฺส
 เทวทา ปฺรโต กควา ปฺรตฺตนิทสาธํ นิสินฺโน, วิรุทฺธโก กุมภณฺทวารานํ กุมภณฺทวารานํ
 โภกฺกิสฺสทสฺสทสฺสปวีโร โภกฺกิสฺสทสฺสทสฺสวณฺณมยฺสธกานํ จ สวณฺณมยฺสทฺธิโย จ กหาเปควา อุกฺกทาณิโม
 ทฺวิสฺส ฺวเปว กควา ทฺวจิณฺทิสายํ นิสินฺโน, วิรุปฺโภ นาคทวารานํ นาคโภกฺกิสฺสทสฺสปวีโร
 โภกฺกิสฺสทสฺสวณฺณมยฺสธกานํ จ สวณฺณมยฺสทฺธิโย จ กหาเปควา ปฺรตฺตานิโมโห ทฺวิสฺส ฺวเปว
 กควา ปจฺฉิมานิทสาธํ นิสินฺโน, เวสฺสวาโณ อญฺฐทวารานํ อญฺฐโภกฺกิสฺสทสฺสปวีโร โภกฺกิสฺส
 สทสฺสทสฺสวณฺณมยฺสธกานํ จ สวณฺณมยฺสทฺธิโย จ กหาเปควา ทฺวจิณฺทิสายํ ทฺวิสฺส เทวโธเกสฺส
 เทวทา ปฺรโต กควา อุกฺกทาณิสายํ นิสินฺโน”ติ ทพฺพณฺณนโน.

“สรุมาธํ เทวธมาธํ ปจฺฉมํ เทวสฺส ทาวคิสาธํ นิสินฺเนสฺส, ศฺคฺสา จุฑฺส ทวารสฺส
 จตุคาโร มหรรารานํ นิสินฺนุณฺติ, อิทํ เนสํ นิสฺสชฺชาน จาวิญฺญํ โหติ”ติ ชนฺวสภฺภิกา.

เกสํ สมนิปาตการณฺเฐ อฏฺฐกถาสฺส วุฑฺฒ, ชนฺวสภฺสทสฺสวณฺณมยฺสธกานํ”ติ “เก
 ทิร จุฑฺทิสฺส การณฺเฐ สมนิปกฺกนฺติ วสฺสทปนาธิกาตฺสทกฺกนฺติ ปวาร์ณาสทฺสทกฺกนฺติ ธมฺมสฺสวณฺณ
 ปวริจฺจกฺกนฺติททาณฺวณฺณมยฺสทฺธิโย, ศกฺกนฺติ”เสว วสฺสทปนาธิกาติ อาสาทพฺพณฺณมยฺสทฺธิโย
 เทวโธเกสฺส เทวา สรุมาธํ เทวธมาธํ สมนิปิตฺตวา มนุสฺสเกนฺติ”อฏฺฐกถาเร ธเอโก ภิกฺขุ
 วสฺสทปโก อฏฺฐกถาเร เทว โธโก จตุคาโร ปญฺจ ทสฺส วิธิตํ คีล จตุคาโร ปญฺจทสฺส สกํ
 สทสฺสํ ภิกฺขุ วสฺสทปกา, เขยฺยเตตฺถ จาเน อฏฺฐานํ อวราชํ สฺสทวิทิตํ กโรตฺวา, เอวํ
 วสฺสทปนาธิกาตฺสทโก กโก โหติ”ติ วุฑฺฒ.

“ธตา ปณ วสฺสทปนาธิกา, เอวํ มหาปวาร์ณาสทฺธิโย ปุณฺณเมทิสฺส สมนิปิตฺตวา
 ‘อชฺช กถนฺ กถฺวา กถฺส สมนิกโก ปวาร์ณาสทฺธิโย มนุสฺสเกนฺติ, ศกฺกนฺติ”เสว เทวณฺนิโ
 เณกฺกนฺเนน ปิณฺณกฺกนฺติปนาทวารธมฺมเวยว ปวาร์ณิต, เสสา เทวทา ปวริจฺจกฺกนฺติ ทิพฺพปฺปนา

จากทุกทิศ ปุ่ชทา, ปุ่ชเวสธ สกั จกคาโร มหาราชาโน นิภะมิทวา สวณณปฏญญ
 ชาติหิงคุณญะ ความนิคมราชธานีโย ธนวิจธนติ, เก 'อสุกา นาม อิตฺติ วา ปุ่ชโส
 วา พุทธ สวณั คโค, ธมม สวณั คโค, สกั สวณั คโค, ปุ่ชย สีสานิ วัชรติ,
 มาสสธ อฏฺจ อุโปสธ กโรติ, มาตุอุปฺปจาม นีคุอุปฺปจาม ปุ่ชติ, อฏฺกญฺจเน อุโปสทก-
 สกน ปุ่ชา กศา, ทิปสทสธ อโรปิต, อภารณมุตฺตวณ กาวิต, คุณเวทิกา ปุ่ชเวทิกา
 กุณเวทิกา สีสานิ สีสโสปาณ กาวิต, ติณ สุจรัตน ปุ่ชติ, ทส กุณณมมโปธ สมหาธ
 วัชคคิตี สวณณปฏญ ชาติหิงคุณญ ธิริทวา อาทริทวา ปุ่ชยธิริสธ ทศเด เทนติ,
 ปุ่ชยธิริ มาคธิสธ ทศเด เทติ, มาคธิสสกาโก สกกสธ เทวธูโย เทติ, อภา
 ปุ่ชยณณมกาวกา พุณ โหนติ, กศา ปุ่ชโคโก ชุทโก โหติ, คัม ทิสฺวา เทว
 'อุปมุโค วก โภ มหารโน วิหริติ, จกคาโร อุปสา ปุ่ชวิสุตฺตติ, ฉ เทวโลกา คุญจา
 ภวิสสณฺทิตี ธนคณนา โหนติ, สจ ปณ ปุ่ชโคโก มหา โหติ, คัม ทิสฺวา เทว
 'อุปมุโค วก โภ มหารโน, จกคาโร อุปสา สวณนา ภวิสสณฺทิตี, ฉ เทวโลกา ปุ่ชวิสุ-
 ตฺตติ, พุทธสธ สานเน ปุ่ชยานิ กศา อากธ มหาปุ่ชเย ปุ่ชกศา นภุคคั กพิคิ
 ลกิสฺสธามาทิ ธนคณนา โหนติ, คัม ปุ่ชคคั กศาเทวา สกโก เทวราช วาเจติ, สสธ
 ปกคินิธานเน กณณสสธ สกโก ทวาทสโยธนานิ กณณติ, อญฺเณ สวณ กณณสสธ
 สกั ทสโยธนสสธ เทวเนวี ฉาเทวา คิจฺจติ, เอว ธมมุตฺตวณ สวณเนปคคิตี
 มหาโควินทวณณนา."

เอว มหาสมปตฺติ ธนณมาน ปณ สกเก เทวณณเน, อสุรา จิตฺตปาฏิยา
 ปุ่ชณนาธ อฏฺจเทนติ, เทน สกกสธคฺควณณนา" วัคคิ "เก ปณ อสุรา อญฺเณ-
 ธสธิสฺสธวธสมปตฺติทิตี ทวาคสทิตฺตว, คณนา ธนเนวา ธคฺคานิ ธรานิตฺวา จิตฺตปาฏิยา
 ปุ่ชิตฺถา 'น อิทฺถ เทวเนวี, คคค ปาวิจคคโค ปุ่ชติ, อธิ ปณ จิตฺตปาฏิ, ฐธ-
 เกน ธมฺเม สุว ปาธคฺคา วญฺจิตฺวา เทวณณญ คคค," คุญจาณ, เทน สกฺกิ ธุชฺฉิส-
 สณาทิ ทคธิสฺสธเน ชารุชฺช สวณณนเรชคณณณณณณ กศาเทวา อฏฺชชฺชชา พุทฺธา
 อสุรณวิ วาเทนกา มหาสมกฺกเท อุกกั ทวิธา เกทวา อฏฺจเทนติ, เก เทว วญฺเจ วม-
 มิกมกฺกิกา วมมิก วิย สณนวิ อภิวิอุคคิ อารณณติ, อถ เนธ ปจม นนณณ สกฺกิ

๑. ส. วิ. ๒/๑๐๑-๑๐๒. ๒. ส. ป. ๑/๑๕๔-๑๕๕. ๓. ธ. จรชฺชกณณนา สุว ปาธคฺคา วญฺจิตา
 เทวณณญ โน คคคิ.

กรุงมฤค ทิฐวา ธกโก "คฤช เวปจิตฺติ, คหิโกสํ"ติ วุฑฺฒา "สปปสฺส จ เม เวปจิตฺติ
 อทฺทภาสา"ติ อาห: ธด ใส สปปํ กโรนฺโถ

"อ มฺสา ภณโต ปาปํ	อ อธิปาวาโน"
นิคฺคตทฺทโน จ อ ปาปํ	อ ปาปํ อทฺทณฺณโน
คเมว ปาปํ สุตฺตุ	โย เต ทฺทเก สฺซณฺณปิตี"ติ

อาห: คโต ปรี เทสํ เวโร วุสฺสมนฺติ. เทน โลกทปฺปสาเร

"เอวมนํ สปปํ สมฺมา	การาเปตฺวา สฺซณฺณปิตี
เวปจิตฺติ วิสฺซุชฺชติ	คโต เวโร จ สมฺมตํ"ติ

วุฑฺฒ, เอว ธกโก จทฺทมนฺทวารวชิคกาวคํสาณํ เทวณํ ราชา อโหสิคิ.

อนามนํ ปน เทวณํ สฺสาโม ราชา อโหสิ. ททา คฺคิตานํ สนฺคฺสิโก. นิมนฺมานวทํ
 นิมนฺมิโก. ปรมนิมฺมิทวสวคฺคินํ วสวคฺคิ. เทน สมฺจิตฺตวณฺณนา" "อามา เทวทา สฺสาโม
 เทวราชา, คฺคิตา เทวทา สนฺคฺสิโก เทวราชา, นิมนฺมานวทํ เทวทา สนิมนฺมิโก เทวราชา,
 วสวคฺคิ เทวทา วสวคฺคิราชา"ติ วุฑฺฒ.

"ปฺปาปํคิตี เอกฺคณ ปน มาโร ปฺปาปคิตี เวทิตฺทโน. เกจิ ปน โสสํ เทวณํ
 อธิปทํ มหาราชาทํ เอคํ อธิวณฺณํติ วทนฺติ. ทํ เทวคณฺเณว เทสํ คหิตฺทกา
 อฏฺฐกณฺ"ติ มหาอฏฺฐกณฺ ปฏฺฐิจฺจิตฺ. มาโรเอว ปน สทฺทสฺสวาทาย ปฺปาป อธิปทิกาวน
 อธิ ปฺปาปคิตี อธิปฺโปโต. โส กุเท วสคฺคิ? ปรมนิมฺมิทวสวคฺคิเทวโตเก. คฺคฺร ทิ วสวคฺคิราชา
 วชฺชํ กาวคิ. 'มาโร เอกคฺคินํ ปเทส อฏฺฐโน ปรีสาช อิสฺสวธิ วุฑฺฒโน ราชูปฺปจฺจนฺเต
 ทนฺทวิกรวชฺชโคโต วิย วคฺคิทิ วทนฺติ"ติ มุสฺสปริยาชวณฺณนา."

"สทฺเต อนคฺคณ นโยเชนฺโต มวเรคฺคิ มาโร"ติ มหาปรีนิทฺททานวณฺณนา.^๕
 "อนคฺคณ นโยเชนฺโต คณฺมวณฺณน มาเรคิ. วิราตวิทฺธเนน วา ชาตินิมิตฺตทาย คทฺด
 คทฺด ชาติ มาเรนฺโต วิย โหคิติ มาโรติ วุฑฺฒนํ"ติ ทฏฺฐิกิ.

"อฏฺฐโน วิธํ อคฺคิกมิตฺถํ ปฏฺฐิเปณฺน สทฺเต มวเรคฺคิ มาโร. ปาเป นโยเชคิ.
 สอ ปาเป นโยคฺคโต ปาปม"ติ มวเรคฺคิชาวณฺณนา.^๕ "ปาปณฺมสมฺมกฺกาทคฺคกาท ปาปม"ติ
 มหาปรีนิทฺททานวณฺณนา.^๖ "อคฺคิวิปาปทาย ปาปม"ติ ทฏฺฐิกิ.

๑. โส. อ. ปาปํ อธิปาวาโน. ๒. มโน. ปุ. ๒/๔๓. ๓. ป. ส. ๑/๔๔-๔๖. ๔. ส. วิ. ๒/๓๐๒.
 ๕. ส. ป. ๑/๑๑๘. ๖. ส. วิ. ๒/๓๐๓.

“อญฺณปิเลส กโณเท อธิปติ วสสฺสํ อนุตฺตโก นมฺหิ ปมฺหุตฺตพฺพธฺมํ อาทิํ
 พุทฺธิ นามานํ” ติ มารสํชฺชวณฺณนา” มหาปริเวฬุวนาเขตฺตนาณํ” ติ กณฺโณนฺตณนํ
 ปมฺหุตฺตพฺพธฺมํ ททณฺณํ นามจฺจกุกฺกมาคํ. อญฺปน สทฺททํ ติ” อญฺจกกาสุ ปมฺ นวโร
 นมฺหิ กโณเท ปมฺหุตฺตพฺพธฺมํ จจฺจวโร นามานํ อาทิํ” ติ วุคฺคํ, ติ อตฺตวคฺควณฺณนา
 วิวฺชฺชณฺณํ.

ตฺถกฺกณฺณ” ติ คฺคิสา อมฺวา เทวา วิชฺชา สุธาติโน สุธา มฺว ติโวภา
 อมฺกปา ตฺถกฺวาติโน นิชฺชวา อนิมิตฺตา ทิพฺพา เทวคาคิ จุทฺธส เทวคานํ สามญฺญนํ นามานํ.

ดาวตีสํกัทธิเทวคตา.

นิฏฺฐิตา จกามาวจรเทวคตา.

๕. พรหมกตา

“ปมฺชฺชณนํ ปมฺ ปริชฺคํ ภเวทฺวา อุปฺปเนา พุทฺธมฺปาริชฺชวา นาม, มชฺชณ
 พุทฺธมฺปาริชฺชา, ปณฺธิตํ มหาพุทฺธมฺปาริ; ทฺธิยํ ปริชฺคํ ภเวทฺวา ปริชฺชภา, มชฺชณ
 อุปฺปเนา, ปณฺธิตํ อากฺกสฺสวา; ทฺธิยํ ปริชฺคํ ภเวทฺวา ปริชฺชสฺสวา, มชฺชณ อุปฺปเนา
 ปณฺธิตํ สกฺกณฺทฺ; จจฺจณํ นาม ภเวทฺวา อตฺตวคฺควณฺณนา เอกาทส พุทฺธมฺปาริ
 ชฺชณมฺหวิภวฺกณฺณ.”

“อญฺปนเน ติ พุทฺธ คิตฺตาทนเน ปุทฺธพิชฺชา วาโยกณฺณ ปริภุมํ กทฺวา
 จจฺจณํ นาม นิพฺพุทฺธคทฺวา กโธ ปฏฺฐาย ” ติ จิภฺคํ, ติ วคฺคํ จิภฺคํ, จิภฺคสฺส นาม
 อภาโวว สาธ, จิภฺคณฺนิ นิสฺสาธ วรฺทณฺธาภิภุชํ ทฺคณฺ อุปฺปชฺชณ, จิภฺค อตฺติ,
 นกฺคณฺณ” ติ ชนฺติ วิจิ อุปฺปาทคทฺวา อปริชฺชณนา กาลํ กทฺวา อตฺตวคฺควณฺณ นิพฺพุทฺธค
 โธ อตฺต อิริยาปโต นมฺสฺสโธ ปณฺธิโต อโธสิ, โธ เทน อิริยาปโต นิพฺพุทฺธคทฺวา

อุปาสิกาย อเนกเท อุทฺธโสตา อกรณฺเฐคามินิ หุตฺวา ปรีนิพฺพชฺฌมานภาโว ภควตา วุโธ.
กปฺปวินาสกาเล จ ฉานนํภินิ อิตฺถินิ พุรฺรณฺปรสฺสชฺเรฐ นิพฺพุทฺธกฺขิตฺวา อุปปริณฺตํ
นิพฺพุทฺธํ โหติ ติ มตฺตีสารณชฺเรฐา.

“กามมฺจ วูปิพฺพหฺมาโน ปฺริสฺสจฺจนาฬว: เกถํ ปน ปฺริสฺสทฺตญฺชนํ นทฺตว:
อตฺตญฺสทฺตทวเสสํ จกฺขุโธทฺตทฺตนาณิ อคฺคิ. เก รุปํ ปฺริสฺสทฺติ สทฺทํ สฺตฺตฺตฺติ. ภาว:
ทปฺปาทวียญฺจนาณิ นทฺติ. คสฺมา: เก กฺขนฺธรสฺสเส น ชฺชาณฺติ. สฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต
คสฺมา ชฺชาณฺท กฺเจว สทฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต จา”ติ เหววไป ปรวาทิ “วูปิ มโนมโ อพฺพทฺตฺตฺตฺต
อทฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต”ติ สฺสทฺตํ นิสฺสทฺต “พฺพหฺมาณิกานํ ภาวนาทินนิตฺตทาทิกมฺปิ ชาติตนเมว”ติ
กนเปทว “สทฺตทฺตฺตฺตฺต เกถํ อทฺตทว”ติ สทฺทํ คณฺเห.

[illegible]

สมปรีวฤคชวหาญ ปัน อฤคิศาอ เก ภานนุติ; น ชานนุติ น บิวนนุติ, ฉานนุติเยว
เทศนาทาโร, เกน พรหมชานนุติ วุคฺติ "มโนเมธา บิติกภฺชา"ติ, "ฉานนเนน นิพพชคคชา
มโนเมธา, บิติก เกส ภฺจโร อทาโรติ บิติกภฺชา"ติ กพฺพณนเนน," "กามนฺจ เก ผสฺส
น ชานนุติ; เกส ปัน นินาสนเปารูปนาคธา อฤคิ, สพฺพภาภรณานิ, พรหมวิมาเสณานิ
อฤคิ, เกสนเรทนเกอ อฤคิ; เสสโกฏจาสา วิสฺส วิสฺส นฤคิ, มนสฺสคณนคฺชา นฤคิ, อฤคิโย
นฤคิ, อฤคิเสวเนน นจฺจคคฺชา จ นฤคิ, เกสฺ เกจิ อริยวิหาเรน วิหฺวณนุติ, เกจิ ทิพฺพวิหาเรน,
เกจิ พรหมวิหาเรน"ติ ชินาถนการภิกฺกานโย.

රජයේ සේවයේ

ឯកសារ ១ ព្រះរាជក្រឹត្យ

อธิ จกกวาทที่ปนิย ภนินทเตโส นาม

ឧបនាយករដ្ឋមន្ត្រី ក្រសួងកសិកម្ម រុក្ខាប្រមាញ់ និងនេសាទ

a. $\overset{4}{H}$, $\overset{4}{U}$, $d/d\bar{d}$; $\overset{7}{G}\bar{N}$, $\overset{7}{Z}$, $m\bar{d}/\bar{d}ae$. b. $\overset{7}{G}\bar{N}$, $\overset{7}{D}\bar{O}$, $m\bar{d}/d\bar{o}e$. c. $\overset{1}{L}$, $\overset{4}{H}$, $\overset{7}{D}\bar{O}$ $b\bar{o}e$. d. $\overset{4}{H}$, $\overset{4}{U}$,
 $d/b\bar{o}$, $\bar{d}$, $\overset{7}{U}$, $\overset{7}{Z}$, $e/e\bar{d}b$.

ฉกฺฉกณฺหา-ปณฺณกณฺวิญญ

อาชฺหาโร โส เจว กณฺหาโร จ วุฑฺโธ
 โสโก โส ราชฺโง เจว อณฺโกลो วิญญํ
 ปณฺณกํ สุมฺราวี ทกฺขณฺจํ วิชานฺชาตี.

อาชฺโง จ อาชฺหาโร จ กณฺหาโร จ วุฑฺโธ จ โสโก จ ราชฺโง จ
 อณฺโกลो จ ปณฺณกํ นาม วิญญํ ทกฺขณฺจํ เกสฺส โสสฺสํ อิจฺฉณฺโง สุมฺราวี
 วิชานฺชา ตวณฺชากิ อคฺโค.

อาชฺกถา

ศกฺถ อาชฺโงคิ มนฺตฺสากิ อาชฺโง. อาชฺกิ จ ปรมายฺ อธิปฺเปก. คํ
 พุทฺหมชาลฺยิกํ "กํ ปเนกํ ปรมายฺ นาม, กถํ วา คํ ปริจฺฉินฺนปฺปมาณเนติ" วุฑฺโธ:
 โส เกสฺส เกสฺส สกฺกานํ สกฺกํ สกฺกํ ภวฺสเส ปวิมฺสิตุสภวปฺกณฺนปณฺสยวเสน สวิราวว-
 วณฺสเสเจานปฺปมาณาทวิสสา วิย คํคํคณฺนิภายทิสฺส เอภฺยเสน นิสฺสปริจฺเจโท ศกฺกเสยฺยก-
 กามาวจรเทวรูปาวจรสฺสคานํ สกฺกโสณฺคอกฺโกภวณาทิสฺสคฺคาทิสฺสจฺจุปฺปเนปฺปจฺจุปฺกณฺนปฺก-
 วิปํกปฺปพณฺสสฺส จิตฺตภาณฺนิโยโม, โส ธตฺตํ ชณฺนคฺคาทิสฺสจฺจุปฺปเนปฺปจฺจุปฺกณฺนปฺก-
 รูปาวจรปรมานํ จปนาการวคฺคิตาย ปวคฺคานํ รูปาวจรวิทิสฺสทวิทานํ, อณฺนา น เกวลํ เนตฺ
 ชณฺเจกฺกเวยว การณฺภาเวน อณฺปาธกานํ, ธตฺ ไซ ยาว ภกฺกปฺปเจทา ธนฺปพณฺสส
 อวิจฺเจทเทภฺกานํ, สกฺกมา อาชฺกเทภฺกคฺคา การณฺปจฺจาเวน อาชฺ, อุกฺกสฺสปริจฺเจทวเสน
 ปรมายฺ จ วุฑฺโธ"ติ เวย วุฑฺโธนเวยว เวทิตพฺพ.

มนฺตฺสากมฺยา

ศกฺถ เกสฺยจฺจิ อาชฺปริจฺเจโท นิสฺโส, เกสฺยจฺจิ อณฺโกล. ธตา ทิ พุทฺหมชาลฺยิกํ
 "กํ ปเน เทวานํ เนรยกันํ อคฺคกฺกการณฺญจ นิสฺสปริจฺเจทํ อคฺคกฺกการณํ ปเน เอกณฺค-

นือตปริจเฉทเมว. อตฺถิเจมฺมสฺสเปกขิรจฺจนานํ ปณฺ ฌิฏฺฐิตินฌิฏฺฐิติวิทฺถกณิกกมฺมพฺพส
กาเล ตํกมฺมสทิตฺตนาชเรณิสฺสทุกฺโกโธเนปฺโปจฺจนานํ ทมฺมทานญฺ ฌนฺทสฺสวีสณฺวิธมฺปวิทฺถกนาท
ธมฺมิกอุตฺตอาทาวาทิสณฺวิธมฺปฺโปจฺจนานํ วเสน ฌิราจฺจิกาตโต นือตปริจเฉทกฺเก วุตฺตํ.

ชีนาตฺถการฎฺฐิกายณฺ ปณฺ "สมฺพุทฺธิปวสานํ" ชาติ. ททาจิ อตฺถเจยฺยธฺมฺมกา,
ททาจิ ทสฺสธฺมฺมกา, กสฺมา? เถ ททาจิ สฺสธฺมา โหนฺติ, ททาจิ ทสฺสธฺมา, สฺสธฺมกาเล ชาติ
วทฺถสฺส, ทสฺสธฺมกาเล ชาติ, ปุทฺทพฺพิเทททา สกฺกาสฺสธฺมกา, อปฺปโกธานกา ปญฺจวสฺสธฺมกา,
อุทฺตกรกฺกฺวาสิน วสฺสธฺมธฺมกา, กสฺมา? เถ สทฺทพฺพานํ สฺสธฺมา, นีวเนวํ ปญฺจธฺมกา
เทสํ สภาเวเนว สฺสธฺมกํ" ติ วุตฺตํ.

อภิรณฺฑคฺคตฺถกฏิกายณฺ" ติ "มณฺเฐสฺสานํ ชาติปริจเฉทโท นตฺถิ ททาจิ เทสํ อตฺถ
เจยฺยธฺมกฺกกา ททาจิ ทสฺสธฺมกฺกกา" ติ มณฺเฐสฺसानญฺเจเนว วุตฺตํ.

"อุปฺปโยติ ชฺวิตกมฺปฺปายณฺ" ติ. "อุปฺปโยติ ภิกฺขเว มณฺเฐสฺสานํ ชาติ, คณฺหิโย
สมฺปวาโย, กตฺตทพฺ ภูตสฺ จิตฺตพฺพญฺ พุทฺธมฺจเรณฺ, นตฺถิ ราชสฺส อมรณฺ. โย ภิกฺขเว
จิรํ ชฺวิตํ, โส วสฺสธฺมกํ อุปฺปํ วา ภิตฺถโย" ติ. "มณฺเฐสฺสานํ กิตฺตกํ ชาติปฺปมาณํ? วสฺสธฺม
กํ อุปฺปํ วา ภิตฺถโย" ติ. วณฺ ฌนํ ปณฺ อิมฺสฺมํ พุทฺธอุปฺปาทํ สมฺพุทฺธิปกาเมว ชาติ สฺนธฺม
วุตฺตกณฺ.

เทวทาสฺยอุทฺตกฏิกายณฺ" ติ "ลาสนฺนํ จ ปรมายฺ อธิราชิปฺเปตํ, คญฺ อยฺยชฺคาถวเสน
เวทิตฺตพฺ. อิมฺสฺมณฺนิ พุทฺธอุปฺปาทํ ชาติ กตฺถิ ชฺวิตสฺส อตฺถอิทฺธวาทิปณฺปว" ติ ชาติ
เทสนา วุตฺตํ "ลาปฺนือตติ ปริทฺธิกํ นีวธฺมกํ อุปฺปคฺคกํ วา ฌนฺทพฺเพน มรณํ อุปฺปคฺคกํ อตฺถ.
ธดา โทปาเลน โทโกโธ นือตติ, เหว ชฺวธมฺ มรณสฺส สณฺนํ อุปฺปคฺคกํ อตฺถ. สฺวธฺมกํ
ชฺวิตินฺทริยํ. อุปฺปคฺคกํ ปริทฺธิกํ โธกํ, คสฺส ทฺวีนากาเวทิตฺตกกา เวทิตฺตพฺ : สวธฺมกํ
ชฺวธมฺปริทฺธิกํ จ. สวธฺมกํ ปริทฺธิกํ ติ "โย ภิกฺขเว จิรํ ชฺวิตํ, โส วสฺสธฺมกํ อุปฺปํ วา
ภิตฺถโย" ติ. วณฺ โท ปริทฺธิกํ, ชฺวธมฺปริทฺธิกํ, ปรมคฺคกํ ติ อตฺถปริทฺธิกํ สกฺกานํ ชฺวธมฺกํ
เอกจิตฺตปฺปวคฺคกมฺโกโธว" ติ เทวทาสฺยอุทฺตคฺควณฺ."

๑. อภิรณฺฑคฺคตฺถกฏิกายณฺ. ๑๖๐. ๒. ส. ส. ๑๘/๓. ๓. ส. ส. ๑๘/๑๘๔. ๔. ส. ส. ๑๘/๑๖๕. ๕. ส.
๑. ๑๘/๑๘๔. ๖. ส. ป. ๑/๖๖.

"อปโป วา ภิกขุโยกิ ภิกขุโย ชีวันโก อปวิ วสฺสธกั ชีวิกุ น สกโกติ. ปณฺเณส
 วา สญฺจิ วา วสฺสานิ ชีวิกิ"ติ มารตักฺขวณฺเณนา." "อปโป วา ภิกขุโยกิ วสฺสธกโก
 อปวิ อปโป อญฺญวสฺสธกั อปฺภา วา วิสั วา คัสสั วา จกฺกาทิสั วา ปณฺเณสั วา สญฺจิ
 วา วสฺสานิ ชีวิกิ. เอว ทิฆายุกา ปน อคิฏฺฐณฺนา. 'อสุโก กิร เอวจิวิ' ชีวิกิ"ติ อคฺค
 อคฺค กณฺควา ทฏฺจพุโ โหติ. อคฺค วิสาชา อปาสิกา วิสัทวสฺสธกั ชีวิกิ. ทถา โปก-
 ฆรสทิกฺขราหฺมโณ พุทฺธมาญฺพุทฺธมาหฺมโณ โสณฺพฺราหฺมโณ ปาวาเรยฺพุทฺธมาหฺมโณ อานนฺทกฺคเธโร
 มหาทสฺสปคฺคเธโร. อญฺรทฺธกฺคเธโร ปน วสฺสธกฺคเณว ปณฺเณส จ วสฺสานิ. พกฺคกฺคเธโร
 วสฺสธกฺคเณว สญฺจิยจ วสฺสานิ. อธ สทฺททิมายูกิ; โสปี เทว วสฺสธกานิ น ชีวิกิ ติ
 สกฺกทกฺกทฺทฏิกฺกา. "อปโป วา ภิกขุโยกิ ทุคฺคั วสฺสธกั อปฺภา วา วิสาธ วา คัสสา วา
 จกฺกาทิสาย วา ปณฺเณสาย วา สญฺจิยา วา วสฺสเท อธิกั วสฺสธกฺคณฺนิ อคฺโค. สทฺทณฺปิ
 เหน้ ทุคฺคั วสฺสธกั อปฺปคฺคทฺธา อปโป วุคฺคณฺ"ติ วิจฺจวณฺเณนา."

มณฺเฐสฺสานมายุ.

เทวานมายุ

"อานิ มานุสฺสทกานิ ปญฺญาตวสฺสทนิ, จาคฺคฺมมหาเวรชิกานิ เทวานิ เอโส เอโก
 รกฺคินฺนทิว. ทถ รกฺคิยา คีตฺรคฺคิโย มาโส. เณ มาเสน ทฺวาทสมาสิโย สัจฺจุโร. เณ
 สัจฺจุเรน ทิพฺพานิ ปญฺจ วสฺสธทกานิ เกล่ อายุปฺปมาณิ. มนุสฺสคณฺเณย นวทิวสฺสธทสทสทนิ.

"อ นิ มานุสฺสธกั วสฺสธกั, ทาวคัสสานิ เอโส เอโก รกฺคินฺนทิว. "เปว เณ
 สัจฺจุเรน ทิพฺพั วสฺสธทสธั เกล่ อายุปฺปมาณิ. มนุสฺสคณฺเณย คิสฺโส จ วสฺสโกฏฺฐิโย
 สญฺจิยจ วสฺสธทสทสทนิ.

"อานิ มานุสฺสทกานิ เทว วสฺสธทกานิ, อามานิ เอโส เอโก รกฺคินฺนทิว. "เปว
 เณ สัจฺจุเรน ทิพฺพานิ เทว วสฺสธทสทนิ เกล่ อายุปฺปมาณิ. มนุสฺสคณฺเณย จกฺกาท
 จ วสฺสโกฏฺฐิโย จกฺกาทิสยจ วสฺสธทสทสทนิ.

“อ้อ ปรมิณิฆวสวคฺคินิ อายุปฺปมาณํ, คาปนฺเน เอโส เอโก วคฺคินฺทโว. ” เปว่า
 เทน ชั่วจุณเวณ โสทส วสฺสทสฺสทานิ คาปนฺเน อายุปฺปมาณํ, มหาคาปนฺเน อูปทฺทสฺสทฺทวกฺกโป.
 อวิริยํ เอโก อนฺตรกฺกโปว อายุปฺปมาณนฺติ วทเทฺยํ” ติ วิภังฺกานุฎฺฐิกา, ชินาสงฺการฎฺฐิกา-
 ทิสฺสปี อตฺตเมว อคฺโค วุคฺโค.

ธมฺมา ปน อวิริยํ อนฺตรกฺกโปว อายุปฺปมาณํ โทคิ, ทสฺมา “กปฺปฏฺโง
 สงฺฆเภทโก” ติ วุคฺคณฺทิตฺ ทฏฺฐพฺพํ, ปววาทิ ปน “สคฺคํ มหากปฺปิ สงฺฆเภทโก นีรย
 คิฏฺฐคฺคิ” ติ อวิริยํ อคฺคทฺเทสิ, น ทํ สกฺวาทิ อิจฺฉนิ, วุคฺคตฺตทฺทํ “น วุคฺคทฺทํ ‘กปฺปฏฺโง
 กปฺปิ คิฏฺฐเจสฺสาทิ, อามนฺทกา, นนฺ วุคฺคํ ภกฺวตา

‘อาปฺปาสโก เนรโธโก กปฺปฏฺโง สงฺฆเภทโก
 วุคฺคโรโต อมฺมมฺมฏฺโง โธคฺคเจมฺมา ปรีตติ,
 สงฺฆํ สมฺมุคฺคิ เกตุวณ กปฺปิ นีรยฺมฺหิ ปจฺจุคฺคิ”

อคฺคเมว สุกฺคณฺโกลทิ, อามนฺทกา” ติ.”

ททฺฐจกฺกถา” “อาปฺปาสโก เนรโธโก สุกฺคํ, อํ โส เอกํ กปฺปิ อสฺสทิ
 ภากํ กถฺวา คโค เอกภากมฺมุคฺคํ กถํ คิฏฺฐเจสฺส, ทํ อายุกปฺปิ สนฺธธส วุคฺคํ, ทสฺมา
 อสฺสทกน” ติ วุคฺคํ.

น น จ “สจฺเจทฺทเนทฺทํ ทิ กปฺเป กปฺปเวมฺมชฺเชว วา สงฺฆเภทํ กถฺวา กปฺปวินา-
 เสธว มุจฺจติ, สจฺเจปี ทิ เสธว กปฺโป วิณฺสุตฺตสฺสคฺคิ, เสธเมว มุจฺจติ” เอกทิวสเมว นีรย
 ปจฺจุคฺคิ ติ ฌานวิภังฺกาวคฺคณฺณนํอยู่” เจว พทฺธชฺชกฺกสฺสทกฺคณฺณนํอยู่” จ วุคฺคทฺทกา “มหากปฺปฏฺโง” ติ
 อมฺมมฺมฏฺโง อวิริยคฺคิ, น, ทมฺมจ ฎฺฐิกากาเรน “สจฺเจ” ติ เปว่า กปฺปวินาเสธว มุจฺจสฺสคฺคิ
 อิทํ กปฺปฏฺฐจกฺกถา น สเมทิตฺ, ทคฺคทฺทํ ทิ อฏฺฐจกฺกถา” วุคฺคํ ‘อาปฺปาสโกทิ สุกฺคํ, อํ โส
 ติ เปว่า วุคฺคณฺทิต, กปฺปวินาเสธวาทิ ปน ‘อายุกปฺปวินาเสธวาทิ อคฺคตฺต สคฺคิ นกฺค
 วิโร” ติ เอว วิณฺญติคฺคเมว.

“กปฺปวินาเสธอ อิทํ ‘สจฺเจทฺทเนทฺทํ กปฺปเปติ วุคฺคทฺทกา มหากปฺปวินาเสธ สนฺธธส
 วุคฺคณฺทิต อวท ‘กปฺปฏฺฐจกฺกถา น สเมทิตฺ เอคตฺต อายุกปฺปสฺส อวิริยปฺกทฺทกา.

๑. ป. ที. กธ. ๓๐๕. ๒. วิ. ๕. ๘/๒๐๘. ๓. สค. กธ. ๓๘๖/๕๐๖-๕๐๗. ๔. ป. ที. กธ. ๓๐๖.
 ๕. อ. (วิภัง.) เสธว กปฺโป วิณฺสุตฺตสฺสคฺคิ อวิริย สงฺฆเภทํ กโรติ เสธเมว มุจฺจติ. ๖. สมฺมโนทวิโณภี. ๕๕๖.
 ๗. ป. ส. ๓/๕๖๑.

“อาตมกัมโป เจเขต อวิจิม นิพพหุสสคานัน อเนตรกัมโปปปริมาณัน ปรมาย เวทิกพพ. ตณฺหิ สมนฺธาย โเอกํ กัมโป อสสิทิ ภากะ กทฺวา คโต เอกภากมกฺกํ กาลนฺติ วุคฺคํ. ยถา ปน กัมโปจกถาย ออมฺภจกถา สเมกํ, ทํ ทสฺสเสฏฺฐํ ‘กัมโปปปริมาณเสธวาทิ อาทิมหา’ติ วิภวฺสคานฺตฺวา.

“จตฺตโต มกฺเช ยา หิ
 เอกนาหิ คิถานนฺติ
 อฏฺฐถกขํ ตถิ นาทิ
 อาทฺธกหา จตุโร โทณฺหา
 มานกา จตุโร ขาริ
 เอกวาโท คิถานนฺตฺ
 โกฎิณิ จตฺตคณฺเจว
 คโต ตณฺธิจ จ ถกฺขานิ
 คโต จ วตฺตตคณฺต
 เอกกํ หริเล สทฺทํ
 คโต วิสคณฺถ กทฺวา
 คโต วิสคณฺถ กทฺวา
 คโต วิสคณฺถ กทฺวา
 อาตฺมปฺปมาณํ วิญฺญเษยิ
 คโต วิสคณฺถ กทฺวา

นาหิโย โกตฺเต ปุเร
 ปมาณํ กิตฺตคณฺติ เจ
 นาหิโย จตุราหฺรทํ
 จตุโทณฺหา จ มานิกา
 ขาริ วิสสิ วาทกํ.
 ปมาณํ กิตฺตคณฺติ เจ,
 อธิกํ นวโกฏฺธิโย
 กวนคฺคิ วิชานิยา.
 สทฺธสฺสอจฺเจเนน ตฺ
 ขิเย เนควว อทฺทโท.
 อาตฺมญฺเษยิ นีวรทฺเท,
 อทฺเท อาตฺม ขานนฺติ.
 อฏฺฐ นีรเษปิจ
 ปณฺจจิตฺเตน นยฺยณฺณนา.
 อทฺเท นีรเษปิจ
 กมฺมทฺเท นีรเษปิจ
 โสคณฺธิเก นีรเษปิจ
 อูปฺปเล นีรเษปิจ
 ปณฺจทฺวิเก นีรเษปิจ
 ปณฺจจิตฺเตน นยฺยณฺณนา”ติ

โลกทีปกสาโร.

นเรชิกานนาย.

ปจฺจโย อหาวโรติ วุคฺโค. สหฺพธมฺมมานญฺหิ ปจฺจโย สหฺพฺ วัฏฏกฺ. โส จ ยํ ยํ ผลํ
 ชนกฺ. ตํ ตํ อหาวโรติ นาม; สฺสฺมา อหาวโรติ วุจฺจกฺ. เทนฺวาท 'อวิชฺฐมฺปทํ ภิกฺขเว
 สาทวํ วทามิ, โน อนาหารํ. โภ จ ภิกฺขเว อวิชฺฐาย อหาวโร. ปญฺจ นีวรณาคฺคสฺส
 วจฺชนํ. ปญฺจ นีวรณมฺปทํ ภิกฺขเว สาทวํ วทามิ, โน อนาหารเว. โภ จ ภิกฺขเว ปญฺจณฺณํ
 นีวรณํ อหาวโร. อโยนิโสณเสกาวโรคฺคสฺส วจฺชนํ'ติ." อมฺริธ อธิปฺปโย. เอกสฺมิมฺหิ
 ปจฺจอาหารสฺส คณฺเฑ. ปริยาสาหาโรปํ นิปฺปริยาสาหาโรปํ สหฺพโหว คหิโหว โหติ. กุคฺค
 อสฺสยญฺจเว ปจฺจอาหาโร สหฺพกฺ. เท หิ ยํ ผลํ ภเวตฺวา นิพฺพุตฺตา คเทว เนตํ
 ปจฺจโย โหติ. ธตฺตา ชียาเวเคน จิตฺตสโร, ยาว ชียาเวโค อคฺคิ, ทาว กฺจฺจกฺ; เอวํ ยาว
 ฌานปจฺจโย อคฺคิ, ทาว คฺจฺจกฺ คสฺมิมิ นฺนิจฺเจต ชียเวโค สโร วิธ ปกฺกนํ'ติ วุคฺค.

"ธตฺตา นาม ชียาเวคฺคจฺจโค สโร, อคฺคโค ชียาเวโค, กุคฺคกเมว กาลํ"
 กฺจฺจกฺ. เอวเมว ฌานเวคฺคจฺจกฺตา อุปฺปชฺชิตฺวา, อคฺคโค ฌานเวโค, กุคฺคกเมว กาลํ คฺจฺจกฺ
 ฌานเวเก ปน ปริกฺขิณ, กุคฺค วูปฺปชฺชนโร อญฺเฐวราชกฺ, ปฏิสันฺธิสยฺยา อุปฺปชฺชติ'ติ
 พุรฺพฺพชาธวญฺเณ"

"โย ปน เท เนวธิกา เณว อญฺจานผลปชฺชิวโน น ปุญฺญผลปชฺชิวโนติ
 วุคฺคา, เถสํ โภ อหาวโรติ. เถสํ กมฺมเมว อหาวโร. ที ปญฺจ อาหารา อคฺคิ. 'ปญฺจ
 น ปญฺจจติ อิทํ น วุคฺคททํ. นนุ 'ปจฺจโย อหาวโร'ติ วุคฺคเมวคฺ. สฺสฺมา เชน
 กมฺมเนน เท นีเรธ นิพฺพุตฺตา, คเทว เถสํ จิตฺตปจฺจกฺตา อหาวโรติ, อํ สนฺธาย
 อิทํ วุคฺคํ น จ ทาว กาลํ โกโรติ, ยาว น ตํ ปาปํ พญฺญตฺโหติ." กพฺพิฏฺกาวํ
 อาหารํ อารพฺภามิเญคฺค วิวาโท น กายพฺโ. นนุ อุปฺปนฺนเรโหปํ หิ เถสํ อาหาร-
 กิจฺจํ สาเรติ. เจริโ หิ นีเรธ พุทฺธเวทณฺโ ย พุทฺธา ปจฺจโย โหติ; สหฺพเส สหฺพเวทณฺโ.
 อิติ กามเมว นิปฺปริยาเณน จตฺตาโร อาหารา. วูปารูปเวทสฺส เปตฺวา อสฺสยญํ เสธานํ
 คโย. อสฺสยญานญฺจเว ยวเสธานญฺจ ปจฺจอาหาโรติ อิมิเนว อหาวโร"^๑ สหฺพพ สหฺพกา
 อาหารวุจฺจิกกาคิ เวทิกพฺพา'ติ พสฺสุกฺคฺคววญฺเณ."

๑. อ. พสฺ. ๒๔/๑๒๐-๑๒๑. ๒. อ. สหฺพคฺคเมวคฺคก. ๓. ส. ๖. ๑/๑๕๐-๑๕๑. ๔. น. อ. ๑๔/๓๔๕.
 ๕. อ. นันทารณ. ๖. มโน. ป. ๑/๑๔๑.

ปวิตุวา ทิวส อโกลุคคาโม โหติ. ตถก วสุตฺต ปริสฺสม วิโนทก;^๑ น ปน ลกฺกสิ
ปาเลติ. โสธา ปาเลติ; น ลกฺกสิ ปริสฺสม วิโนทก. เทว ปน เอกโค หุตฺวา
ปริสฺสมญฺเจว วิโนทกสิ ปาเลนติ จ.

“เอตฺถาห ‘ยถิ ปจฺจกฺโข, อหฺมวฺกโข, อถ กสฺมา อญฺเญสฺมิ สกฺกานํ ปจฺจเส
วิสุทฺถมานสฺส อิมฺเมว จตฺตาริ วุคฺคาคฺติ. วุจฺจเต : อชฺชวตฺตกิสฺสคฺคิยา วิเสสฺสปจฺจกฺคา.
วิเสสฺสปจฺจโย ทิ กพฺพิงการาหารภูกฺกานํ สกฺกานํ รูปกายนฺตสฺส กพฺพิงการิ อหฺมวฺ, นามกานฺเต,^๒
เวทกานฺเต, สุตฺโต, วิญฺญานนฺตสฺส มโนสฺสเจตฺตนา, นามรูปสฺส วิญฺญานํ. อตฺถา ‘สฺสอฺตฺตานิ ภิกฺขเว
อํ กายํ อหฺมวฺกคฺคิโก อหฺมวฺ ปฏฺิจฺจ คฺคฺจจฺจ, อหฺมวฺโร ใน คฺคฺจจฺจคฺคิ;^๓ ตถา ‘สฺสอฺตฺตานิ
เวทกาน, สจฺจวปจฺจยา วิญฺญานํ, วิญฺญานปจฺจยา นามรูปนฺติ.’^๔

“โก ปนฺตฺถ อหฺมวฺ ทิ อหฺมวฺคฺคิ. กพฺพิงการาหารโร โสชฺจวมกรูปานิ
อหฺมวฺคิ. สุตฺตาริ คฺคิโส เวทกาน, มโนสฺสเจตฺตนาโร คโย ภเว, วิญฺญานาหารโร
ปฏฺิสทฺธินามรูปนฺติ. กถํ กพฺพิงการิ อหฺมวฺ คาว มฺเจ จปฺมกฺโขเตว อญฺจ รูปานิ
สญฺญาเปติ. ทนฺทวิจฺจณฺติ ปน อชฺชวตฺตมานํ เจตฺตกคฺคิ อญฺจ อญฺจ รูปานิ สญฺญาเปติ-
เอว. เอว โสชฺจวมกรูปานิ อหฺมวฺคิ. สุตฺตารว ปน สจฺจเวทกนิโย สุตฺโต อปฺปชฺชวโนนฺเต
สจฺจเวทกํ อหฺมวฺคิ, ทกฺขเวทกนิโย ทกฺข, อทกฺขมสจฺจเวทกนิโย อทกฺขมสจฺจนฺติ เอว สทฺทกนิ
สุตฺตารโร คฺคิโส เวทกาน อหฺมวฺคิ. มโนสฺสเจตฺตนาโร : กามารูปกํ กมฺมํ กามกํ
อหฺมวฺคิ, รูปารูปกฺกานํ คํ คํ ภวฺ.” เอว สทฺทกนิโย มโนสฺสเจตฺตนาโร คโย ภเว
อหฺมวฺคิ. วิญฺญานาหารโร ปน, เถ ปฏฺิสทฺธินฺตสฺส คตฺตมปจฺจกฺคา คโย ธนฺธา, ยานิ จ
คฺคิณฺทกฺกวนฺ” ทิส รูปานํ อปฺปชฺชวนฺติ, สจฺจกาคาปจฺจกฺกานํ คานิ อหฺมวฺคิ วุจฺจติ. เอว
วิญฺญานาหารโร ปฏฺิสทฺธินามรูปํ อหฺมวฺคิ. เอตฺถ จ ‘มโนสฺสเจตฺตนา คโย ภเว อหฺมวฺคิ
สจฺจกฺกสจฺจเจตฺตนาโร วุคฺคา, ‘วิญฺญานํ ปฏฺิสทฺธินามรูปํ อหฺมวฺคิ ปฏฺิสทฺธินฺตสฺส
วุคฺก. อวิเสสน ปน คตฺตมปจฺจกํคตฺตมกฺกานนฺตมกํ อหฺมวฺคิโยนฺเต’ อหฺมวฺคิ เวทกคฺคิ.

๑. อ. (นิทาน.) วสุตฺต วสุตฺต กณฺธเรตฺตเจตฺตํ ปริสฺสม วิโนทก. ๒. อิศ ปวิ ธา. ป. ๒/๑๒. ๓. อ.
นามกาน. ๔. อ. นก. ๑๘/๘๔. ๕. อ. น. ๑๖/๑. ๖. อ. (นิทาน.) มโนสฺสเจตฺตนาโร กามารูปกานํ
กามกํ อหฺมวฺคิ, รูปารูปกานํ คํ คํ ภว. ๗. อ. (นิทาน.) ยานิ คคฺคิณฺทกฺกวน. ๘. อ. (นิทาน.)
อหฺมวฺคิโยนฺเต.

วิปการเสน ปณ อุปาทินนภสสุทธาโย เวทิกพพา, โลกุตตรา ปณ วุฑฺฒิวิเสณ กถิกา"ติ
 นิตานวฤคฺควณณนา."

"คณฺหาสมฺมุททา อาหารสมฺมุทโยคิ ปุริมคณฺหาสมฺมุททา ปฏิสนฺธิกาณิ อาหาราณิ
 สมฺมุทโย นิพฺพุทฺธิ โทคฺคิ อคฺคโธ กถิวิ ปฏิสนฺธิกฺขณเณ ทิ คิสนฺเทกฺกิเสน อุปปันนสมฺมุท-
 ธิรูปกณฺเณว ธาธา โอชา อคฺคิ, อธิ คณฺหาปจฺเจยา นิพฺพุทฺโธ อุปาทินนภกพหิฏฺฐการาหาโร.
 ปฏิสนฺธิจฺจุทสมฺมุทฺธา ปณ สสฺสเจกฺกนา สยฺยจ จิตฺกั วิญฺญาณนฺติ อิมเ คณฺหาปจฺเจยา
 นิพฺพุทฺธา อุปาทินนภสฺสสมฺโนสฺสเจกฺกนาวิญฺญาณาหาราติ เอวิ คาว ปุริมคณฺหาสมฺมุททา
 ปฏิสนฺธิกาณิ อาหาราณิ สมฺมุทโย เวทิกพฺโพ. อสฺมา ปเร อุปาทินนภานิ ธนุปาทินนภานิ
 อาหารา: มิสฺเสทฺวา กถิกา, คสฺมา ธนุปาทินนภานมฺปิ เอวิ คณฺหาสมฺมุททา สมฺมุทโย"
 เวทิกพฺโพ: อญฺโฆสทกคจฺจุทสมฺมุทฺธิสฺส ทิ วุเปสฺ โอชา อคฺคิ, อธิ สหฺราทคณฺหาปจฺเจยา
 นิพฺพุทฺโธ ธนุปาทินนภกพหิฏฺฐการาหาโร. โฆสทกคจฺจุทสมฺมุทฺธา ปณ สสฺสเจกฺกนา สยฺยจ
 จิตฺกั วิญฺญาณนฺติ อิมเ คณฺหาปจฺเจยา นิพฺพุทฺธา ธนุปาทินนภสฺสสมฺโนสฺสเจกฺกนาวิญฺญาณ-
 หารา"ติ สมฺมาวิญฺญิตฺตวณณนา."

"อุปาทินนุปาทานิโย กพหิฏฺฐการาหาโร อุปาทินนุปาทานิธสฺส กาสสฺส
 อาหารปจฺเจเนน ปจฺเจโยคิ เอกุตฺ อุปาทินนุปาทานิโย กพหิฏฺฐการาหาโร นาม กมฺมสมฺมุ-
 จาณานิ รูปานิ อพฺภกฺเขว ธกา โอชา. อุปาทินนุปาทานิธสฺส กาสสฺสาคิ คสฺสเว
 กมฺมสมฺมุจฺจานรูปสฺส อาหารปจฺเจเนน ปจฺเจโย รูปชีวิตฺนทฺธิว วิธ กตฺตการูปาณิ ธนุปาสน-
 อุปคฺคณฺภกเสน ปจฺเจโย น ชนภกเสน. อ ปณ 'มณฺเฑกาทโย คิลิควา จิกานิ อธิธาณิ
 กาสสฺส ชีวฺมานภมฺมุทกาทิสฺสโร โอชา อาหารปจฺเจเนน ปจฺเจโยคิ วทนฺติ, ตํ น คพฺพทฺพิ
 น ทิ ชีวฺมานภสฺสโร โอชา อญฺญสฺส สวีรสฺส อาหารปจฺเจตฺ สวธฺคิ"ติ ปฏฺฐจาวณณนา."

"อฺฐโธทกเมว มณฺเฑกาทิสฺสโรคฺคิ อุปาทินนภาทวิ สนฺธาย 'อุปาทินนุปาทา-
 นิกาสสฺส อาหารปจฺเจเนน ปจฺเจโยคิ วทนฺตานํ วาโท หลลวโร. น ทิ อฺฐโธทกมฺมุทาว
 มณฺเฑกาทโย กุฏฺฐิวิคฺคกฺกํ น กโรนฺติ, น จ หลล อุปปฺรายคิ, น จ รูปวิเสโส น
 วิญฺญาณคิ"ติ คญฺญิกา."

"อินทรีวิทยาทนุสณี หิ อินทรีวิทยาทนุสณี ปุจฺยัง ธาตุํ วรรณิ. วิมา ปุจฺยอน
ธมฺโม นาม นคฺคิ. คคฺคิ อินทรีวิทยาทนุสณี ทินฺนุทฺตธคฺคิโน ปุจฺวีโร อาโปโร ๑
ปุจฺโย โหติ. เทว ธวตฺตณฺเค หิ ทินฺนุทฺตมิ มีธวตฺต; วตฺตณฺเค ปณฺ หริกาโร โหณฺ.
อิติ เกสํ ปุจฺวีโร อาโปโร ๑ ปุจฺโย โหติ. อินทรีวิทยาทนุสณี อวิชฺชา คณฺหา กมฺม
อาหาโรติ เอวมาภโย ปุจฺยา"ติ ลลิตฺตสุทฺตคณฺณนา."

อาหารกถา.

ภูมิภคณาภกถา

คณฺหาโสติ "โอโค อิทฺตมกฺกณฺ"ติ เอวํ ภูมิภคณาโ. อธฺรปุโร หิ ธาว
มฺมุตฺตภูมิโ จตุรวิคฺคิโยธวตฺตณฺนิ โหณฺ. มฺมุตฺตภูมิโ ธาว จาตุมนฺนหารวิกา เทวาทฺตา-
พิสฺสโยธวตฺตณฺนิ. คคฺคา จาตุมนฺนหารวิโก ธาว คาวคฺคิสา. อิติ อธฺรปุโร ธาว คาวคฺคิ-
ปุรา โยธวตฺตณฺนิ เอกกฺกํ กณฺหนํ อฏฺฐสทฺตณฺญ. เกณ วุคฺคํ โลกทปิกสว

"เคสํ อธฺรปุราณํ	ทวินฺนุคฺคิ ธนฺตเร ปณ
อฏฺฐสทฺตณฺนิ	เอกกฺกณฺญ โยธว
ภาวคฺคิ หิ วิชฺฌเอยา	ปณฺณิเคน นธฺตณฺนา"ติ.

ปุจฺวีโร ธาว คาวคฺคิสา ปณ จตุรวิคฺคิโยธวตฺตณฺนิ. คาวคฺคิโย ธาว ธามา
โยธวตฺตณฺนิ จตุกฺกํ กณฺหนํ จตุสทฺตณฺนิ จตุสทฺตณฺญ. คคฺคา ธามโค ธาว คฺคิศา สทฺตณฺญ
จตุรวิคฺคิธวตฺตณฺนิ อฏฺฐสทฺตณฺญ. คคฺคิโย ธาว นิมนฺนารวิโก เอกกฺกณฺญนิ กณฺหนํ ปณฺณสทฺตณฺนิ
ทวิสทฺตณฺญ. นิมนฺนารวิโก ธาว วสทฺตณฺนิ จตุสทฺตณฺญนิ อฏฺฐสทฺตณฺนิ ปณฺณสทฺตณฺนิ สทฺตณฺญ.
วสทฺตณฺนิ ธาว ปณฺณสทฺตณฺนิ อฏฺฐสทฺตณฺญนิ กณฺหนํ สทฺตณฺญ. เกณ วุคฺคํ สทฺตณฺญ

“ปัจจุคคโต ยาว

จตุรศีตีสหเสถ-

คาวคตทวนโค

จตุลภขั คินนุคิ

จตุตคณจ วิญญะยิ

ยามโค ยาว ตุติศา

จตุรศีตีสหเสถ

ตุติศา ยาว นิมนนา

ปญฺจศีตีสหเสถ

นิมนนาโค วสวคคิ-

จตุททเสว ลภขานิ

อริกณตคณญะยิ

วสวคคิโค ยาว ทุรหม-

อญฺจรวเสว ลภขานิ

โยชนํ อิติ ฉาตทหิ

คาวคตเสถ อนุคฺริ

โยชนานิ ภวณฺติ หิ.

ยาว ยามเสถ อนุคฺริ

จตุรเสถเสว จ

โยชนานิ ปมาณโค.

ตตุลภขั คโค ปน

อญฺจตคณจ โยชนํ

ลภขานิภาทสาปิจ

ทวิตคาริกโยชนา.

อนุคฺริ โยชนํ ปน

ปญฺจศีตีสหเสถก

ปญฺจจิตน นอญฺญณฺนา.

ปาริสชฺชานนญฺคฺริ

ณคฺคิเสว เสหเสถก

วิญญฺณนา หิ นอญฺญณฺนา”ติ.

คณฺมา ปจฺวิโค ยาว ปจฺนชฺชานนญฺมิโค โยชนานิ ตตุลปญฺญาตลภขานิ ฉนพทญฺจ. เกน
วุกฺคิ ทกฺกเถว

“เมญฺจิมิ ทุรหมโลกมทา

อโหระคฺเคน เณนญ-

โยชนานิ ปคฺนตาว

คณฺมา ญฺมิคฺคา ยาว

ตตุลปญฺญาตลภขานิ

ภวณฺติคิ หิ ฉาตทหิ

ปาคิศา มกฺคิ คิลา

จตุรศีตีสหเสถก

จตุรมาเสณ ญฺมิคฺคา,

ทุรหมตชฺชานนญฺคฺริ

ฉนพทญฺจ โยชนา

ปญฺจจิตน นอญฺญณฺนา.

"ธาวะภวคฺเช จตุวาน
 จตุมาตปญฺจาทิ-
 อากิณฺณเจตฺตมมฺหิ สมฺปคฺคา
 คโต นิปาคิตา ตีธา
 ทินเนหิ เสดฺสคฺคณฺเฑหิ
 คโต นิปาคิตา ตา ตุ
 ทินเนหิ ปญฺจาทิ
 สมฺปคฺคา อคฺคิ วิญญฺเญชฺชา
 เณมาตฺ เณรณินิ
 อกนิญฺเจตฺตมมฺหิ สมฺปคฺคา
 เณมาตฺตทิวสเทหิ
 ปาปญฺเณ ตทฺสสฺสทิมฺหิ
 ทฺวิมาตฺตเอกณฺเฑส-
 ญฺเฑหิ ตทฺสสฺส ปคฺคา
 ทฺวิมาตฺเตหิ ทฺวิวตฺตาท
 อคฺคปิ ญฺมมฺยํ ปคฺคา
 คโต นิปาคิตา ตา ตุ
 ทินเนหิ ปญฺจาทิส-
 อวิหฺมฺภา ปคฺคา ตา
 เวทฺตปญฺจมฺหิ สมฺปคฺคา
 คโต นิปาคิตา ตา ตุ
 สมฺปคฺคา อคฺคิ วิญญฺเญชฺชา
 คโต นิปาคิตา ตา ตุ
 เอกปญฺญาตนาทฺทิ
 คโต นิปาคิตา ปคฺคา
 เสดฺสคฺคณฺเฑหิ

ปาคิตา มหคฺคิ ตีธา
 เอกปญฺญาตนาทฺทิ
 คคฺคิยารูปญฺมมฺยํ
 เณมาตฺ อญฺจวตฺติ-
 ปคฺคา ทคฺคิณฺมมฺยํ
 เณมาตฺ เอกวตฺติ-
 ญฺเฑหิ อธิกาหิ ตุ
 ปจฺจนารูปญฺมมฺยํ
 สคฺคปญฺญาตนาทฺทิ
 คโต นิปาคิตา ตุ ตา.
 นวคฺคสญฺเฑหิ จ
 คโต นิปาคิตา ตุ ตา.
 ทินเนหิ เอกวตฺติ-
 คโต นิปาคิตา ตุ ตา.
 ทินเนหิ คคฺคิ นาทฺทิ
 คโต นิปาคิตา ตุ ตา.
 ทฺวิมาตฺเตหิ จคฺคทฺต-
 ญฺเฑหิ อวิหิ ปคฺคิ.
 ทฺวิมาตฺตคคฺคทฺตคฺคิ
 สคฺคคคฺควตฺติญฺเฑหิ จ.
 ทฺวิมาตฺตนาทฺทิ
 คคฺคิณฺณทณฺญมฺยํ.
 มาตฺตทิวสทคฺคิยา
 ปคฺคา ทคฺคิณฺมมฺยํ.
 มาตฺตปญฺญาตนา
 ปจฺจนชฺฌานญฺมมฺยํ.

คโค นิปาคา สิดา	ภูฏาการตามว ธา
โศคคตา* อนุปฺพุเพน	จกฺมาธณ ภูมิธา.
เอวฺ ธา คีหิ วสฺเสหิ	หฺวิมาสฺสจฺจิกเกหิ ตุ
จคฺวสฺสินาทฺหิ	ภูมิคตมปาปฺเพ*ติ.

คธมา เหฏฺฐา วุคฺคณํ สฺมฺมํ สลลฺกเรทฺวา "ปจฺมชฺฌณณภูมิโก ยาว หุคฺคิ-
ณณณภูมิโก โยชนานํ เอกวิสฺสจฺจกฺขณิ อฏฺฐจเนทฺถํ ฉสฺสธํ จคฺคกฺกยฺจา"ติ อาทิกฺกา คณฺนา
ทญฺจจฺจทา. เทน วุคฺคํ ทคฺคเณว

"ปาริสฺสชฺชโค ปรีคฺคตภา	อนฺตรํ ปริมาณโค
เอกวิสฺสยจฺจ ตกฺขณิ	สทาเสติสทฺสเสถกํ
จคฺคตคฺคยจฺจ โยชนา	วิณฺณวาทคฺคหํ นยณฺณคฺคา.
ปรีคฺคตภาทฺพรหมโลกา	ปรีคฺคตคฺคกภา ปน
ปณฺณจวิสฺสติ ตกฺขณิ	ฉคฺคคฺคตคฺคยจฺจ สทฺสเสถกํ
อฏฺฐจตคฺคยจฺจ โยชนา	ภวนฺนคฺคิ วิชานฺนธา.
ปรีคฺคตคฺคกภา ยาว	เวทปฺพเณธา ตุ อนฺตรํ
อฏฺฐจวิสฺสยจฺจ ตกฺขณิ	สคฺคคทาเสติสทฺสเสถกํ
อริกํ หฺวิสคฺคคยฺเจว	โยชนานํ ปมาณโค.
เวทปฺพเณโค อวิหา	เฮเตสํ อนฺตรํ ปน
ทฺวคฺคคฺคตคฺคยฺเจว ตกฺขณิ	สคฺคคคฺคตคฺคยจฺจ
อริกํ ฉตคฺคคยฺเจว	โยชนานํ ปมาณโค.
อวิหาโค ยาวาคปฺปา	อนฺตรํ ปริมาณโค
ปณฺณจคฺคตคฺคยจฺจ ตกฺขณิ	อฏฺฐจคฺคคทาเสติสทฺสเสถกํ.
อคปฺปา สทฺสชฺฌณณคฺค	อนฺตรํ ปริมาณโค
นวคฺคตคฺคยจฺจ ตกฺขณิ	อฏฺฐคฺคคตคฺคยจฺจ
จคฺคตคฺคยจฺจ โยชนา	ภวนฺนคฺคิ วิชานฺนธา.

สุธาสตา สุธาสตัมมค
 ทิวาที่ตมจ ธกษาน
 อธิกฐตคณเจ
 สุธาสโต อกนิฐา
 นคาที่ตมจ ธกษาน
 อธิก ทิวตคณเจ
 อกนิฐา ค อารูปา
 นคาที่ต ธกษาน
 อธิก ฉตคณเจ
 ปรมารูปโต ยว
 เตปญญาตมจ ธกษาน
 ทติยารูปโต ยว
 ฉปญญาตมจ ธกษาน
 จตตมจ วิญญูญ
 คติยารูปโต ยว
 สฎฐตคตาสตานี
 อญฐตค โยชนาน

อนุตวิ ปริมาณโต
 อญฐตคตาสตานี
 โยชนาน ภวนติ หิ.
 อนุตวิ ปริมาณโต
 นวตคตาสตานี
 โยชนาน ภวนติ หิ.
 ปจมา ภุมิกา ปน
 นวตคตาสตานี
 โยชนาน ภวนติ หิ.
 ทติยารูปภุมิกา
 จตุตวิ นกษานี จ.
 คติยารูปภุมิกา
 นว นกษานี จ
 โยชนาน ปริมาณโต.
 จตุตตารูปภุมิกา
 จตุตวิ นกษานี จ
 วิญญูตคตวิ นนญญานา"ติ.

โยชนาน ปนญต อญฐตคตาสตานีปญจวตคตาสตานี ทิววิ โทค. ศกต
 สฎฐตคตาสตานี กคโยชนาน ภุมิกายาโยชนาน นาม. ปญจวตคตาสตานี กคกคท พุทพมาทโยชนาน
 นาม. เทน วุฑฐิ ศกต

"โยชนา นาม ทิววิ
 พุทพมาทโยชนนญเจ
 เตส เกทนค ที่เปค
 ฉคตคตปริมาน-
 ศษารวิ คานี ฉคตค

ภวนติ ปริมาณโต
 ภุมิกายาโยชนนญบจ.
 เอวิ กณนค ปุทพทา
 เมโกญ จจุฉคต เต
 วตเวญจุฉคต เต

ถิษา คา สดุด อุภา คา	มณเฑาะโศติ สดุด เต
สดุดาภูมณภูวิจุณ	วิหตุติ คา ทเว สิริ
วคณ คามิ สดุดเว	อญจิ คา วิสตุสภ
การุณยสภาสดี	โชนัน จตุการุติ.
อิมินา โชนนแนว	ปจวิปพทคทณ
อนตวิ สหุทณัน	เวทิตทพว วิญญณ.
ธน ปณจสดี โภถ	จตุโกธณจ การุติ
การุณนิ จ จตุการ	โชนนนิ ปุจจติ.
อิทณจ โชนัน อญณ,	จนทสริธมานก
วิมานนทวิจุณ	โชนัน อปรณปี จ.
วินยสส จ ฎีกา	วิดิปริจณินนโชนัน
สทณนปี ปณจวคณ	อญจิท กคโชนัน
คตมา ปณ อิทิ สหุท	โชนัน จุททก อิทิ
สททถาว วิชานนชย	นอญญ ปณจติโค นโร"ติ.

พฐิติ ปณค นาทิกาย นาม. กา ปณสาคิ เจ. อญจวาทิกถณนณ คณิกทททาคาโล
 อญติโค นาทิกาย นาม. เทน วุคก คตถาว

ทสททว เอกปฺราณ	ณปฺราณญจ วินาทิก
วินาทิ ปณจทส ปาทิ	จตุปาทญจ นาทิกา
สญจิ นาทิ อโหรุค	คัสสคคณาสก
ทวาทสณาสก วสุติ	เอว กาล วิชานนธา"ติ.

คตสตุโค— "ทสททว เอกปฺราณ นาม, ณปฺราณ เอกวินาทิกา นาม, ปณจทส-
 วินาทิ เอกปาท นาม, จตุปาท เอกนาทิก นาม, สญจินาทิ เอกอโหรุค นาม, คัสสอโหรุค
 เอกมาส นาม, ทวาทสณาสก เอกวสุติ นามาคิ เอว กาล ปณจติโค วิชานนธา"ติ.

ศกฺข อภฺยรรณณเณ ทฬฺหจาวณฺณโล วุฑฺโธ. เอส โนโต ปุราณาทิสฺส. ปุราณนฺติ
 อตฺตสาธปตฺตสาธสฺสจาทิ อานาปาเน. วินาฬิลาติ วิณณนาฬิกา. ศกฺข นาทิลาติ อานาปาเนเสตฺถ
 นาม. เชน อานาปาเนวิณณณโล วุฑฺโธ. เชน มหาวาทิสตฺถกฺกิชฺส "วีนนาติ อตฺตสา-
 ปตฺตสาธสนฺนิรมุทิกกาลิ วุจฺจติ"ติ วุฑฺโธ. กิญฺจายี "ธนฺปาตุภาเว"ติ วุฑฺโธ. วิปฺพุทฺธกา-
 ปน "ธนฺปาตุภาเว"ติ วุฑฺโธทฺท ฐาตุณฺนเนกตฺถกฺกา. อปาตุภาโว เจตฺถ สนฺนิรมุท-
 วนฺเตน วิคฺคโม. เอเก "วีนนาติ วิธินฺยา วิธนาโล"ติ วุฑฺโธ. นาทิลาติ : นานาอาทิตฺติ
 นาทิ. นาทิ เอว นาทิกา. วินาฬิลาตฺติ เอตฺตฺสา นาม. วินา วิสฺสุ นานา อาทิตฺติ วินาฬิ-
 ลา เอว วินาฬิกา.

สญฺจ นาทิ : กกฺกญฺเย ปญฺจ นาทิกา. สึเห จ. กญฺเญ สกฺก. กฺลฺลเย สกฺก.
 วิจุณฺณ จ. ธนฺมฺหิ ปญฺจาทิ จตฺตฺธ : มกฺเว ทิสฺโส. กุมฺภะ จตฺตฺโส. มีเน ปญฺจ. เมส
 ปญฺจ. ปสฺสมฺหิ จตฺตฺโส. เมตฺเตน ทิสฺโสติ จกฺกิสฺสจาทิ สญฺจ นาทิกา ทฺวาทสฺวาสิสฺส สทา
 ทฺกฺกฺจเนติ. ธมฺม อเนกนาทิ นาม. อิติ ทฺวาทสฺวาสิมฺมจฺจลล สญฺจนาฬิมฺมกฺกํ โหติ. สุวฺโธ จ
 เอกมฺโหระกฺกํ ทศกฺกํ จานํ กจฺจติ. ทสฺมา เอกมฺโหระกฺกํ สญฺจนาฬิมฺมกฺกํ โหติติ อเนกตฺถ
 สจฺจโรโป. วิจุณฺณโร กุ มหาวาทิสตฺถกฺกิชฺส โอโธเกทฺทโฬ.

ภมฺมิกอนนาถา.

รุกฺขกถา

รุกฺขโธกิ สกฺกวิธมหารุกฺขโธ. ศกฺข ทิ "เสธฺธณานิ ภิกฺขเว เอ เกจิ ชุมฺพทฺธิปกา
 รุกฺษา, สมฺพทฺ เทลล อญฺญมฺภฺชาเยติ; เอ เกจิ เทวานํ ทาวทิสฺสํ รุกฺษา, ปาวิจุณฺณกฺโก
 เทลล อญฺญมฺภฺชาเยติ; เอ เกจิ อสุรานํ รุกฺษา, จิจุณฺณปฏฺฐิ เทลล อญฺญมฺภฺชาเยติ; เสธฺธณานิ
 ภิกฺขเว เอ เกจิ สุปฺเพณานํ รุกฺษา, ไกฺยธมฺมทฺธิ เทลล อญฺญมฺภฺชาเยติ; เอวเมว โส ภิกฺขเว
 เอ เกจิ โพธิปฏฺฐิกา สมฺมา, ปญฺจินฺทฺวิย เทลล อญฺญมฺภฺชาเยติ อทิทํ โพธาอา"ติ
อินฺทฺวิธธมฺมกฺกํ จกฺกาโร รุกฺษา อาคฺคา.

“สมุทฺทีโปติ : รมฺหยา ปมฺณาโต ปากฺโข ทิโปติ รมฺหทีโป. อิมฺสฺส กิร
 ทิโปสฺส ปมฺณาตมฺภุตา โสชนสฺสทฺทฺทฺธา ปมฺณาตโสมฺภนาสาธา ปมฺญาตโสมฺภนฏฺฐนาสา
 ทิม-
 วุทฺสปฺทฺทฺธา ชาตา กปฺปฏฺฐาณิ มหารมฺหุ นาม อคฺคิ. คาสฺส ธมฺมํ ทิโป รมฺหทีโปติ
 วุจฺเจติ. ธมฺมา ๑ อิมฺสฺสํ ทิเป รมฺหฏฺฐกฺโข กปฺปฏฺฐาณิ; คตฺตา อปรโยธานํ กมฺมฏฺฐกฺโข,
 อุตฺตรกฏฺฐกฺโข กปฺปฏฺฐกฺโข, ปุทฺทพฺพิเทเห สวิสฺสฏฺฐกฺโข, อสฺสฺราณํ จิฏฺฐปฏฺฐกฺโข, สฺสฺปมฺณาณํ สิมฺพลีฏฺฐกฺโข,
 เทวณํ ปาริจุฏฺฐกฺโข อิมํ ๑ กปฺปฏฺฐาณินว.

“ปฏฺฐกฺโข สิมฺพลี รมฺหุ เทวณํ ปาริจุฏฺฐกฺโข
 กมฺมโท กปฺปฏฺฐกฺโข ๑ สวิสฺส เทวติ สฺสคฺคโม”ติ

เฮกนเปกํกฏฺฐกฺฐวณฺณนาธมฺม”เจว

“ติปมฺญาโสมฺภนฏฺฐกฺ- ปริฏฺฐาเปนา นทฺทฺทฺธา
 ปมฺณาตโสมฺภนฏฺฐกฺ- สาชาธมฺมา ทมฺมุตฺโต
 สฺสคฺโสมฺภนวิคฺคิธมฺมา คาวเทว ๑ อุตฺตรก
 รมฺหุ อสฺสฺราณมฺภวณ รมฺหทีโป ปกาธิตฺโต.

ธมฺมเจกํ รมฺหยา ปมาณํ, คเทว อสฺสฺราณํ จิฏฺฐปฏฺฐกฺโข, คุทฺทณํ สิมฺพลีฏฺฐกฺโข, อุตฺตรกฏฺฐกฺโข
 กปฺปฏฺฐกฺโข, อปรโยธานํ กมฺมฏฺฐกฺโข, ปุทฺทพฺพิเทเห สวิสฺส, คาวเทว ปาริจุฏฺฐกฺโข, สฺสคฺค
 เทวณํ ปโรธนา

“ปฏฺฐกฺโข สิมฺพลี รมฺหุ เทวณํ ปาริจุฏฺฐกฺโข
 กมฺมโท กปฺปฏฺฐกฺโข ๑ สวิสฺส ๑ สฺสคฺคโม”ติ

วิสุทฺธิมฺภุเก” ๑ สคฺค.

อิกิ สกฺกจกฺกน พุทฺธวณฺณ สคฺค มหาฏฺฐกา โทณฺทิ, เม เทวคฺคโรคฺปิ วุจฺเจติ.
 สคฺคกมฺมเท” ๑ ปาริจุฏฺฐกฺโข กปฺปฏฺฐกฺโข สคฺคาโน มหฺทาโร หริจฺนฺทณฺณคิ ปมฺญา
 ชาตา. ทฏฺฐิกากมฺม” ๑ “เฮก ปมฺญา ควโธ ยมฺวโกธมฺมณํ วุจฺเจติ, โสคฺคณฺณ” ปน
 สคฺค เทวคฺคโร, เฮก สคฺค เทวณมฺว คคฺคิฏฺฐาณมฺม” สคฺคโค เทวคฺคโรคฺคว
 วุจฺเจติ” ๑ วุจฺเจติ.

๑. มโน. ป. ๑/๕๓๐. ๒. วิสุทฺธิมฺภุเก. สวิสฺส เจกิ สคฺคโม. ๓. วิสุทฺธิมฺภุเก. ๑/๒๖๔. ๔. สคฺคาโน. ๒๔.
 ๕. สวิ. ๔๔๕-๔๕๐. ๖. ๓. สคฺคณฺณ. ๗. สวิ. ปมฺญาณมฺม.

ขมพูนทนต์ เอกฤต กุ กถวา ขมพูนทนต์ ขมพูนทนต์ปัสส ปณณาสกเถกา ขมพูน
 เทน สงฺขารูปคฤตคฤตวณณาย* “ขมพูนทนต์ ขมพูนทนต์ นิตฺตพคฺค. มหาขมพูนทนต์
 ทิ เอกกกา สารา ปณณาสปณณาสโยธนา วทลิกา. ศาสฺ มนุสเส นทโย สมนุทนต์. ศาสฺ
 นทนิ อุกคิเรตฺส ขมพูนทนต์ ปกฺกฏจเน สวณฺเณกฺวรา อฏฺฐทนต์. เท นทฺชเรณ
 วุฑฺฒนา อนุปฺเพน มหาสมุทฺทํ ปวณฺณิ. ตํ สฺนธธ ขมพูนทนต์ วุฑฺฒนํ”ติ วุฑฺฒ.
 “ขมพูนทนต์ มหาขมพูนทนต์ ปวณฺณทนต์ นิตฺตพคฺค. มหาขมพูนทนต์ วา ปจวณฺ
 ปวณฺเ. สวณฺเณกฺวรา อฏฺฐทนต์”ติ เทวทาสฺยคฤตวณณาย.”

“เทวทาสฺยคฤตว มหาขมพูนทนต์ ปกฺกฏจเน นทฺ ขมพูนทนต์. ศสฺส ปกฺกเท
 มหาขมพูนทนต์” กุมภปณณาสํ” วา สกนํ ทิเรทฺ ราชํ สวณฺเ ขมพูนทนต์. อิทํ ปณ
 สวณฺเ อนนุปฺเพ”เทวทาสฺยคฤตว ราชเต”ติ เวสฺสวคฺคกฺกิกา.”

“ขมพูนทนต์ วุฑฺฒิ ราชํสวณฺเ”ติ จคฺคกฺคคฤตวณณาย.” “ขมพูนทนต์
 สวณฺเ”ติ จคฺคกฺคคฤตวณณาย.”

วฤชกถา.

โลกกถา

โลคโลคิ ทิวสโลกโก. โลกา ทิ สงฺขารสคฺคโลกาสวณณ ทโย โทณฺณิ. ศกฺต
 “โลคโลคิ ขณฺโณโลก ราชโลโก อาสนโลก วิปคฺคิภาวโลก วิปคฺคิสมฺภาวโลก สมฺปคฺคิ-
 ภาวโลก สมฺปคฺคิสมฺภาวโลก; เอโก โลโก : สทฺเพ สคฺคา อทฺทวณฺณจจิกกา วปฺวา อฏฺฐวารส
 โลก : อฏฺฐวารส ราชโล”ติ ปฏฺฐสมฺภิกาทมฺภเก” อาคคฺคจเน สงฺขารโลคิ เวทิกพฺโพ.
 “สสฺสโค โลโก ทิ วา สสฺสโค โลโก ทิ วา”ติ” จ “อํ โลโก ปวณฺเ เทวโลโก
 มนุสฺสโลโก”ติ จ ศกฺต ศกฺต อาคคฺคจเน สสฺสโค.

๑. ป. ส. ๑/๕๕๕-๕๕๖. ๒. ส. ป. ๑/๕๕๕. ๓. ค. มหาขมพูนทนต์. ๔. ส. มหาขมพูนทนต์
 กุมภปณณาสํ. ๕. ส. อนนุปฺเพ. ๖. ส. ส. ๕๕๕. ๗. ป. ๒/๑๒๕. ๘. ป. ๒/๑๒๕.
 ๙. ข. ป. ๑๑/๑๑๕-๑๑๖. ๑๐. น. น. ๑๑/๑๑๕.

“ฮาวลา จนฺทิมสูตรา ปรีหณฺณํ อุกฺกเถ จาเน จนฺทิมสูตรา วิจฺจนฺติ.
 ทิสฺสา ภนฺตึ วิโรจนํทึ ทิสฺสํ วิโรจนาภา โอภาสนฺตึ. ทิสฺสา วา เกหิ วิโรจนาภา
 โอภาสนฺตึ. ฮาว สหสฺสธฺตา โลโลเกติ อุกฺกเถเน ปมาเนเน สหสฺสธฺตา โลโก อิมินา
 จุกฺกวาทสฺสเส อุกฺกํ วิโส วุคฺคทึ. ปโรปฺรณฺเจ นานาสีติ อุกฺกํ จุกฺกวาทสฺสเส
 ปโรปฺเร อุกฺกณฺเ จินฺนํปฺปมิตฺเต อุกฺกํ ชานาณิ. อโธ ระทวิระทินนุคิ น เกวฬํ ‘อํ
 อิทฺโธ อํ ปกฺกิมฺนุโส’ติ ปโรปฺรํ, ‘อํ ปน ฮาวาโก อํ วิทราโค’ติ เอวํ ระทวิระทินนุ
 รมํ ชานาณิ. อิลฺลํภาวณฺณธฺตาภาวณฺติ : อิลฺลํภาวณฺติ อิทํ จุกฺกวาทํ. อณฺณธฺตาภาวณฺ
 อิทํ เณลํ เอภฺนสฺสธฺตํ. สลฺลนํ ฮาลลํ สลฺลนุคิ อุกฺกํ จุกฺกวาทสฺสเส ปฏฺฐิตฺตฺวาธฺเน
 สลฺลนํ อากฺกํ จุกฺวาธฺเน อภฺยจฺจ ชานาณิ. ‘อุกฺกํ ปน ‘อณฺณทฺทโคทฺทสมฺมิตฺติ’ สยฺยํ โทกิ.
 สหสฺสํ พุทฺธมา นามํ อวํ, อณฺณธฺตํ ปน ทฺยา อุกฺกํ พุทฺธสฺสธฺตํ ทิสฺสธฺตํ
 จุกฺกสฺสธฺตํ ปญฺจจสฺสธฺตํ ทสฺสธฺตํ สทฺสธฺตํ พุทฺธนํ ปมาณํ นนฺตึ. อวํ
 จุกฺกสฺสธฺตํ ปิโณทฺทกํ ปฏฺฐปฺปมาณํ” กาคํ วาธฺนโค วิธ ‘มทฺทโคทฺทสมฺมิตฺติ’ สยฺยํ กโรวสีติ
 นนฺตฺตฺวา’ติ พุทฺธมณฺณนฺตฺตฺวา’ติ”

เฮวํ วิสฺสุทฺธิมกฺก”วินย”เทวธฺมมชากกาวณฺณธฺตํ” โลโกทฺทํ วุคฺกํ. สทฺทณฺทิสฺสํ
 ทสฺสว วทฺวา ปน “ฮาวา โลโลเกติ ทิวโร โลโก : ทิสฺสธฺตํ โลโก ภาวโลโก อณฺทฺทวิธโลโก.
 อุกฺกํ ระทวิทิสฺสธฺตํทสฺสว กามาวจสทฺทว ทิสฺสธฺตํ. ฌานาภฺยญาปวิวิสุทฺธินา
 รูปาวจสทฺทว ภาวโลโก. อณฺณธฺตํสมาธิทสฺสว วิสฺสุทฺธินทฺทวิธทฺทว อรูปาวจสทฺทว
 อณฺทฺทวิธโลโก. ฮาวา. ทิสฺสธฺตํ ทิสฺสธฺตํ อุกฺกํ. ทสฺสว ทฺททสฺสวทสฺสว อปฺปมาณํ สทฺทว
 ทิสฺสธฺตํ. ททททท สทฺทว สมฺปทฺทททททท ภาวโลโก. อุกฺกํ เอ วิสุทฺธินทฺทวิธทสฺสว
 อณฺทฺทวิธทิสฺสธฺตํ สมนฺนททท สทฺทว, เท อณฺทฺทวิธโลโกติ เวทิตฺทท. อุกฺกํ ปน อณฺทฺทวิธทสฺสว
 รมฺมณํ สมฺมโน สมนฺนททท ๑ สลฺลโลโล : รูปาทิสฺส สทฺททวิธทสฺสว สทฺทท, โลโกติ อุกฺก
 ทสฺสทททท ททททททท จาทิ. อณฺทฺทวิธทสฺสว รมฺมณํ สมฺมโน สมนฺนททท ๑ โธธธธธธธ :
 โลโกณฺทติ อุกฺกํ ทสฺสว ฮาวา ๑, เทสยฺจ โอภาสนุคิ. ททททททท เทส ภาวณฺธธธธธธธ

๑. อ. ปวิศฺกณฺ. ๒. ป. อ. ๒/๑๑๑. ๓. วิสฺสุทฺธิมกฺก. ๑/๒๖๒. ๔. สมฺมณ. ๑/๑๒๔. ๕. จทททททท. ๑/๒๐๑.

กัณฐะสี เอว มหาสทหฐีคัมป วุจจติ. เทนเนท ภควา สัททาพุทธะเก" "ยวกา อานเนท
 จุกัมปสุริยา ปวิหระนุติ ทิสสา ภนุติ วิโรจนะ, ทาว สทหฐธรา โสโก. กสฺมี สทหฐธรา
 โสโก" สทหฐ จุกานัน สทหฐ สุตยานัน สทหฐ สันเนปพททวราชนัน สทหฐ ชุมภุททิปานัน
 สทหฐ อปเปโกยานานัน สทหฐ อุกุคกรุนัน สทหฐ ปุพพิทเทททานัน จุกทว มหาสทหฐธรา
 จุกทว มหาวราสทหฐธรา สทหฐ จาคุมมทวราชิกานัน สทหฐ ทาวคีสานัน สทหฐ ยานานัน
 สทหฐ กุสีกานัน สทหฐ นิมมานะวคีนัน สทหฐ ปรีณิมมิทวสวคีนัน สทหฐ พุทฺธมโสกานัน.
 อัม วุจจกานเนท สทหฐ จุกณิกะ โสกราช, ยวทกานเนท สทหฐ จุกณิกะ โสกราช, ทาว
 สทหฐธรา โสโก, อัม วุจจกานเนท ทวิสทหฐี มชฺฌิมิกะ โสกราช, ยวทกานเนท ทวิสทหฐี
 มชฺฌิมิกะ โสกราช, ทาว สทหฐธรา โสโก, อัม วุจจกานเนท กัณฐะสี มหาสทหฐี โสกราช.
 ยากุระนมาโน อานเนท ทตาคโค กัณฐะสี มหาสทหฐี โสกราช, เชน วิญญานะเปตฺต, ยวกา
 วา ปนากะเรชยา"ติ.

"ตถา อวลา จุกัมป ชปะ วิโรจนะกั เทยฺยทกณ เถกั จุกทวท
 ปวิจุกณิกทวา ทสฺสิคั โทกั. อิทานัน ทัง สทหฐคฺคณัน ภควา ทสฺเสนโศ 'ทาว สทหฐธรา
 โสโก'ติ อาน. จุกณิกะกั จุกณิกะ, อัม สวากานัน วิสโย. กสฺมา ปนเนสา อานีเสกั?
 มชฺฌิมิกาย โสกราชทวา ปวิจุกณิกทสฺเสนคฺคณัน. อวลาจิกั อุกุคกั, ทาว สทหฐธราจิกั ทาว
 สทหฐธราทกณ.

"ทวิสทหฐี มชฺฌิมิกะ โสกราช : อัม สทหฐจุกทวาทานัน สทหฐธราทกณ
 คณทวา ทสฺเสนคทหฐจุกทวาทปริมาณะ ทวิสทหฐี มชฺฌิมิกะ นาม โสกราช, อัม สวากานัน
 อวิสโย, พุทฺธธราเนว วิสโย. เทยฺยทกณปึ ทิ จานเ ทตาคกั ชนุททว วิมิตฺทวา สวิโรภาส
 ทสฺเสนทวา เชน วิญญานะเปตฺต สกโกณคฺคิกั ทิเนกั. เทยฺยทกณ พุทฺธธรา ชากิฏเจยฺยคั นาม
 ทสฺสิคั. โพธิสทฺธานะญะทิ ปจฺฉิมะเนว เทวโศทโค จวิทวา มาคฺคจฺจุณัน ปฏิสทฺธะชุกคณทวิส
 ๑ กุจฺจุโต นิภะระนทวิส ๑ มหาภินิภะระนทวิส ๑ อัมโพธิระมณจุกปุปฺพคฺคณายะชฺชวรา-
 ไวสฺสทฺฐะชนะปวิณิกุททานทวิส ๑ เทยฺยคกั จานัน กมฺปคั.

“คิณหุสสี มหาสหุสสี : สหุสสีโก ปฏิจาเย อภิกาติ คิณหุสสี, สหุสสี สหุสสรา
ภควา คณิโก มชฺฌิมโก สหุสสรา ภควา คณิภคฺคา มชฺฌนเกหิ สหุสเสหิ กุณิภกาคิ มหาสหุสสี,
เยสุทฺถาวคา โภฏิสทกฏกาวทปริมกโณ” โสโก ทสฺสีโก โหติ, ภควา อาถรรุมาโน เยสุทฺถ
จาเน ชนฺธะการี วิรมิกฺวา สวีโรภาสํ ทสฺเสทฺวา สวเน วิญญาเปยฺยาคิ.

“คณภปฺปุกกตฺตสฺสเดโร ปณ เหามาห น คิณหุสสีมหาสหุสสีโสภะราคุยา เอว
ปริมกณ, อิทฺตฺติ อาจวียานํ สฺสฺสณณนุททิกาวาเย ปวฺธิเนญฺจาเน, ทสโภฏิสทสหุสสจกฏกาวท-
ปริมกณ ปณ จานํ คิณหุสสี มหาสหุสสี โสภะราคุ นามาคิ.

“เยสุทฺถาวคา หิ ภควโก อาถรรุเรทฺถํ นาม ทสฺสีกํ, เอกสฺมิญฺญิ ชนฺธะ
อาฏานาญฺญปวิฏฺฐอวิฏฺฐิโกวิฏฺฐะระกฺขปวิฏฺฐโฬฏฺฐนุฏฺฐปวิฏฺฐะระกฺขโมวปวิฏฺฐนเมทฺฐปวิฏฺฐะระก-
ปวิฏฺฐานํ อาธมา มวติ.

“อาวสา วา ปณ ลากฺกขเยยฺยาคิ อุกฺกํ วา อิจฺจนฺธ, อิมินา วิสย-
เรทฺถํ ทสฺเสหิ, พุทฺธานญฺญิ วิสยฺเยทฺฐะสฺส ปมาเนปวิฏฺฐเดโท นาม นทฺธิ, เอวํ วุฑฺฒ,
เดโร วิสโม ไซ ปณอํ โสโก, ชนฺธะการี จกฏกาวทาคิ; เอกสฺมิ จาเน สฺวีโย อุกฺกโค
โหติ, เอกสฺมิ มชฺฌเณ จโค, เอกสฺมิ อฏฺฐจกฺกมโค; เอกสฺมิ จาเน ปจฺจมาโม โหติ,
เอกสฺมิ มชฺฌนยาโม, เอกสฺมิ ปจฺจนิยาโม, สกฺคาปํ กมฺมเปสฺสา จิตฺทาปสฺสา อาหาวปสฺสาคิ
เอวํ เกหิ เกหิ การณฺเหหิ วิจฺจิตฺตา จ ปมฺสฺสา จ โทณฺณิ, กถนฺนุ ไซ เก สกฺคา
สวเน วิญญาเปยฺยาคิ จินฺนเคทฺวา วิมฺติจฺเจทฺทเกทฺถํ ภควานํ ปุจฺฉิ, อตฺตสฺส สกฺคา
พุทฺธาวโรโก” อิทฺธานนุท คคาคโค คิณหุสสีมหาสหุสสีโสภะราคุ โสภะเสน มเวยฺย, อทา
เก สกฺคา กํ อาโลกํ สญฺชานนฺตฺตํ, อตฺถ คคาคโค โสภํ กเวยฺย สทฺทมนฺตฺตสวเวยฺย, เอวํ
ไซ อิทฺธานนุท คคาคโค คิณหุสสีมหาสหุสสีโสภะราคุ สวเน วิญญาเปยฺย, อวสา วา
ปนาถฺกขเยยฺยาคิ อทา.

“คคฺค โสภะเสนาคิ สวีโรภาเสน มเวยฺย, มรวาโน ปณ ก็ กเวยฺยาคิ
สฺสฺมิ จาเน สฺวีโย ปญฺญาตฺติ, คคฺค นํ อุกฺกโน อานุกาเวเน อคฺคํ กมเวยฺย, อคฺค ปณ
น ปญฺญาตฺติ, คคฺค นํ อุกฺกจาเปทฺวา มชฺฌเณ จเปยฺย, กโค อคฺค สฺวีโย น ปญฺญาตฺติ,
คคฺค มนุสฺสา อธฺนาว สฺวีโย ปญฺญาตฺติคฺค โส อิทฺธานนุท อคฺคจกฺกมโค, นาทาววฏฺฏี น ไซ

พหุพจน์ไอโกปริกาไส
อุกขิเปตฺย มหาเสถ

สุญโย โหติ ตเถว จ
นาสฺส อนฺตํ น นาสฺยิ^๑ติ

ไอโกปฺปคฺคิปรณํ.

จากวาทานมนุสฺสกา ปณ "นคฺคิภาเว จสฺส อิมํ โอปมํ อิทฺทํ
โกฏิสกสฺสจากวาทมฺหิ อว พหุพจน์ไอโก สาสเปหิ ปุเรสุวา ธมฺม โภจิ ปุริชฺฌมฺหา
ทิสาย เอกจากวาท เอก สาสปํ ปุริชฺฌปํโก อิทฺทํเจตฺตํ," สทฺธพฺปี เท สาสปํ ปริชฺช
กฺขเจตฺตํ. น เทว ปุริชฺฌมฺหา ทิสาย จากวาทมฺหิ. ทฺวริชฺฌมฺหา เอเตว นโย. กฺข
พหุพจน์ อวิธโย นาม นคฺคิ^๒ติ สิทฺทาทสฺสทฺทวธฺมมฺหา^๓ วิสยฺกเรชฺชสฺส ปริชฺชเจตฺตมฺหา
วฺยฺกเรชฺชสฺสไปปมาธ ทฺวริชฺฌพฺพา.

"จากวาทานมฺหิ สเทหิ วา สทฺธสเทหิ วา []" ปริชฺชเจตฺต นคฺคิ. สเจ
หิ อภินิฏฺฐมฺหา นิพฺพทฺธกา ทฺวริชฺฌมฺหาทฺทวธฺมมฺหา^๔ สทฺธมฺหา ธมฺม ทฺวิธํ ทาลจฺฉา
อภิกฺกมฺมทฺทวธฺมมฺหา ทาลจฺฉา จากวาทสฺสทฺทวธฺมมฺหา อภิกฺกมฺมทฺทวธฺมมฺหา ชเวน ธมฺมมฺหาทฺทว
มฺหาพหุพจน์ "จากวาทปริชฺชํ ปุริชฺชสฺสทฺทวธฺมมฺหา เทน ชเวน ทาลจฺฉา, จากวาทปริชฺช
อภิสฺสา ปริชฺชทฺทวธฺมมฺหา. เอว จากวาทมฺหา ธมฺมมฺหา นาม^๕ติ อฏฺฐสฺสอณิ."

"อภิกฺก กิร วิทิสฺสโต นาม อธิ อโหสิ อิทฺทํมา เวทาสฺสอณิ. ทสฺส เอวไป
ชโว อโหสิ: อวทา ทฺทวธฺมมฺหาทฺทวธฺมมฺหา สทฺธมฺหา ชเวน ทาลจฺฉา อภิกฺกมฺมทฺทวธฺมมฺหา
เอกจากวาท อภิกฺกมฺ. ธมา ปุริชฺฌมฺหาทฺทวธฺมมฺหา ปุริชฺฌมฺหาทฺทวธฺมมฺหา พุเร. เอเตว พุเร ทสฺส
ปทฺทวิทฺทวโร อโหสิ. โส กิร ปาจิณจากวาทมฺหาทฺทวธฺมมฺหา จโก ปาทํ ปสฺสเรสุวา ปุริชฺช
จากวาทมฺหาทฺทวธฺมมฺหา อภิกฺกมฺ. ปณ ทฺทวธฺมมฺหา ปสฺสเรสุวา ปริชฺชจากวาทมฺหาทฺทวธฺมมฺหา
อภิกฺกมฺ. ททา ทิมาอภิกฺกาโอ โหติ. โส ปณ วสฺสสทฺทวธฺมมฺหา อายมฺหิ 'อหํ ทมฺมเนน โลกสฺส อนฺตํ
ปาปฺปณฺณสฺสอณิ^๖ เทน ชเวน ชวติ. ทสฺสทฺทวธฺมมฺหา นโรทฺทวธฺมมฺหา นิปฺปปมฺมจฺฉา นโรทฺ.
ภิกฺขาจวาทมฺหา กิเรส นาคอภิกฺกาทฺทวธฺมมฺหา จาติสุวา อนนฺททฺทวธฺมมฺหา โอวิสุวา ทาลจฺฉา
อภิกฺกาทฺทวธฺมมฺหา นิปฺปทฺทวธฺมมฺหา จิสุวา จากวาทมฺหาทฺทวธฺมมฺหา นิปฺปนโรทฺทวธฺมมฺหา
อภิกฺกาทฺทวธฺมมฺหา ทสฺส มุทฺท"

๑. อ. อฏฺฐสฺส. ๒. นโย. ป. ๒/๒๐๘. ๓. ก. อฏฺฐสฺสอณิ. เสธอนฺตร สทฺธสฺสอณิ วาจิ ปาโร ทิสฺสคฺ.
๔. ก. ทฺทวธฺมมฺหาทฺทวธฺมมฺหา; อ. ส. ๘๘/๘๘; อ. น. ๑๖/๑๑๐; อ. จลฺล. ๒๐/๒๐ อฏฺฐ ปุริชฺชทฺทว.
๕. อฏฺฐสฺสอณิ. ๒๖๘.

อุปลงฺกหุเท. สีนฺวปฺพทโค มฺหุณ. อุปลมฺกฏํ วิย, เสธอุทํ วิย อุทกปฏิจฺจโค โสกาโส.
 เหว้ มหฺนเก อุทก ราชกฺคา โสทกาว พฺหุทฺว เวทิตฺตฺวา "ติ เอกํกุศฺสรวณฺณนา."

โสทกสฺส ปณฺ อยฺโยทกธา ทิจฺจณฺกุ. มหาสมฺมทโททกธา พฺหุทฺว. เทนาท
 ตฺรฺจฺจอุทฺเค "เสธอุทํ ติภฺว เว ปฺริโส, ยํ อิมฺมํ รมฺพทปเป ทิณฺญจสาธาปฺลาตํ,
 ทํ ทฺจเจตฺวา เอกํชฺฉํ สํเวธฺ; เอกํชฺฉํ สํทริทฺวา สฺสํ กเวธฺ; สฺสํ กวิทฺวา, เม
 มหาสมฺมทเท มทฺทกกา ปาณา, เท มทฺทกสฺส สฺสเสธฺ อวฺเวธฺ, เม มหาสมฺมทเท
 มชฺฉนิมฺกกา ปาณา, เท มชฺฉนิมฺกสฺส สฺสเสธฺ อวฺเวธฺ, เม มหาสมฺมทเท สฺสรุมกกา ปาณา,
 เท สฺสรุมกสฺส สฺสเสธฺ อวฺเวธฺ, อปฺริยาทินฺนา ติภฺว มหาสมฺมทเท โสทริกา ปาณา
 ชฺชตฺ; ชฺชต อิมฺมํ รมฺพทปเป ทิณฺญจสาธาปฺลาตํ ปฺริทฺชํ ปฺริยาทณํ ทฺจเจตฺ. อโ
 พฺหุทฺวา โส ติภฺว มหาสมฺมทเท สฺสรุมกกา ปาณา, เม น สฺสฺว สฺสเสน อวฺเวทฺ. ทํ
 ทิสฺส เทท, สฺสรุมกกา ติภฺว อตฺตภาวสฺส, "เฮวเมว โส ติภฺว เท ตฺกธา, เม
 ชฺปาชา อปฺริมฺกฺคา"ติ.

อฺปายิกาทิ มนุสฺสเสท พฺหุทฺว. เทนาท ตฺรฺจฺจอุทฺเค "อุปลมฺกฏํ" "ติ"
 ทิ มณฺเฑท ติภฺว: กทฺมํ นุ โส พฺหุทฺว โย วาญํ เมธา ปฺริทฺโค นตฺติราช ปิตฺ "เปว"
 "เฮวเมว โส ติภฺว อุปลมฺกฏกา เท ตฺกธา, เม มนุสฺสเสธ ปฺจฺจาชาชนฺติ; ชฺชต โส
 เอเตว พฺหุทฺวา ตฺกธา, เม อณฺเฑท มนุสฺสเสท ปฺจฺจาชาชนฺติ"ติ. ททา จาท เอกํกุศฺสรวณฺ"
 "เสธอุทํ ติภฺว อุปลมฺกฏกณฺปิ อิมฺมํ รมฺพทปเป "เปว ปฺพททวิธํ, เฮวเมว โส
 ติภฺว อุปลมฺกฏกา เท ตฺกธา, เม มนุสฺสเสธ ปฺจฺจาชาชนฺติ; ชฺชต โส เอเตว ตฺกธา
 พฺหุทฺวา, เม อณฺเฑท มนุสฺสเสท ปฺจฺจาชาชนฺติ"ติ. อฺปายิกาสฺสํ ทิรฺจฺจนา พฺหุทฺวา,
 เทนาท ฐนฺทกฺก" "นาท ติภฺว อณฺเฑท เอกนิกาอฺปิ ธมฺมปฺเตสฺสามิ เหว้ จฺกต,
 ชฺชต ติภฺว ทิรฺจฺจนาทกา ปาณา"ติ.

อฺปิยฺ ตฺกทานํ ธนฺทกธา "คฺฉวาโส นามนํ วฏฺเฏ อทิตฺตธมฺมาจิตฺโส
 นทฺโธทิตฺตธมฺมกทฺติโส, นีรยทิรฺจฺจนาโณนํทิตฺทวิธยาตฺตฺวกาณฺสฺสํ, มนุสฺสโลคฺทวโลคฺทพฺพมโลคฺทสฺสํ

๑. ม.โณ. ปุ. ๑/๕๓๑. ๒. ส. มท. ๑๕/๕๕๑-๕๕๒. ๓. ปาณินฺยปณฺ เหว้ เมธา โส ติภฺว ชฺปาโส.
 เหว้ มทฺทกสฺส โส ติภฺว อปฺริยาทณํ ปฺริมฺกฺโค ทิสฺส. ๔. ส. มท. ๑๕/๕๕๑. ๕. ส. น. ๑๖/๑๐๐.
 ๖. ช. ๑๕. ๒๐/๕๖. ๗. ส. ชนฺ. ๑๕/๑๕๕.

คณวาโสว อาจิณโณ. ทสโชนสทสโส หิ นโร โณ ทิปุณณภริกา นาทิ วโณ สทสโส
 นิรวุทธโร, ปญจวิธพุนณกมมกกระณณจณเน สทสทา ปมาณ วา ปริจเจโท วา นคฺฉิ.
 คณา วาสีหิ สจฺจนนาทิจฺจนเน, อิติ คณณทาว ปุจฺจนติ. ศิวจฺจนโณ: เอกธมฺม วนฺนิเก
 อุปจิกานํ ปมาณํ วา ปริจเจโท วา นคฺฉิ, คณา เอกกทิสาทิสํ กิปปิตฺติกาหิ. เอว
 ศิวจฺจนโณอปี คณวาโสว. เปตณกรานํ จ ทาวุกิกานํ อชฺชโชนิกานํ เปตณกรานํ
 โทณคฺฉิ. เอว นิตฺติวิธธมฺม คณวาโสว. อสุรภาวํ ทสโชนสทสโส กณฺเณ ปคฺฉิศฺคฺฉุจา
 ปุณฺณกณฺเณพฺพิ วโณ โทคฺฉิ. อิติ อสุรภาวํ คณวาโสว. มนุสฺสโณ: สวคฺฉิ สทฺธปญฺญา
 กุสธสทสทา, วารกเณ ชนฺโต จ พหิ จ อญฺจารส มนุสฺสโกฏฺโธ วสฺส. เอว อญฺเฐ
 จานเนตฺติ มนุสฺสโณคฺฉิ คณวาโสว. กุมฺมเทวทา อาทิ กุศฺวา เทวโณทพฺพมโณคฺฉิ
 คณวาโสว. เอกกสฺส หิ เทวปฺคฺสส อชฺชทียา* นากฺโกฏฺโธ โทณคฺฉิ นวปี โภฏฺโธ
 โทณคฺฉิ. เอกกจณเน ทสทสธมฺม พุทฺธมาโน วสนฺตํ* หิ เอว มหาสญฺจคาสุทฺธวณฺณอ*
 วุทฺธกณฺเณ เวทิกพฺพา. เอว สทฺธนิกาโณ ชนฺโต, พุทฺธมาณํ ปน อสฺมา ศิวธมฺม ชนฺต
 ชานาคิ. คณฺมา ชนฺตคฺฉิ ทวฺจพฺพ.

อิติ

อาภาโส จกฺกวาทานิ	สทฺธนิกาชเมว จ
พุทฺธพฺพมาณํ ชนฺตคฺฉิ	วุคฺฉิ อญฺจกทานโณ.

น เกวธเมว ทานิ ชนฺตคานิ; อถ โช พุทฺธคฺฉิ กปฺปานิ สํสาโรปี พุทฺธปี
 ชนฺตคเมว.

เอกทา กิร อาสฺมา สวปีคฺฉิ สํสาโร พุทฺธคฺฉิ ชนฺตคคฺฉิ พุทฺธคฺฉิ
 เวน ชนฺต น ปมาณํ ปสฺสติ. พุทฺธคฺฉิ หิ มทฺธทา น สทฺธกา เกนจิ ปทสญฺญา
 จิณฺเน นิรวุทธโร ปสฺสติ. เตน สมปสาทนิสทฺธวณฺณอ* วุคฺฉิ—

“อสุธ อสุธ หิ ปญฺญา มทฺธิ ยานํ วิสทํ, โส โส พุทฺธคฺฉิ มทฺธคฺฉิ
 สทฺธพหิ. โสคิมหารโน อุกฺกาสิตฺวาปี จิปปิตฺวาปี* นโม พุทฺธานนฺติ อคฺคโน อคฺคโน

อุปนิสฺสธะ จเตวา พุทฺธานํ กุณฺเณ อนุสฺสรวติ. สหฺพโสภิตมหารณโธปิ เอโก โสคาปฺนโน
 พุทฺธกุณฺเณ มหฺนฺเตโก สหฺพททฺธิ. โสคาปฺนโนโส ธคโธปิ สหฺสฺสโธปิ เอโก สกทากามิ.
 สกทากามิโน ธคโธปิ สหฺสฺสโธปิ เอโก อนากามิ. อนากามิโน ธคโธปิ สหฺสฺสโธปิ เอโก
 อวหา พุทฺธกุณฺเณ มหฺนฺเตโก สหฺพททฺธิ. อวสฺสธอวทฺทเทหิ อสฺสทิมหาเถว พุทฺธกุณฺเณ มหฺนฺเตโก
 สหฺพททฺธิ. อสฺสทิมหาเถวเทหิ จตุคาโร มหฺนฺเตว. จตุหิ มหาเถวเทหิ เทว อชฺคตสวากา. เกสุปิ
 สารีปฺตคฺคตเถโร. สารีปฺตคฺคตเถโรปิ เอโก ปจฺเจกพุทฺโธ พุทฺธกุณฺเณ มหฺนฺเตโก สหฺพททฺธิ.
 ตจฺ เปณ สกตจกฺกวาทคฺคทฺทเณ สงฺฆาภิกฺขณฺเณ สงฺฆาภิกฺขณฺเณ ปารมมฺมา นิสฺสินฺนา ปจฺเจกพุทฺธา
 พุทฺธกุณฺเณ อนุสฺสธะเรธฺ; เทหิ สหฺพเพหิปิ เอโก สหฺพทฺทพุทฺโธ พุทฺธกุณฺเณ มหฺนฺเตโก สหฺพททฺธิ.

“เสยฺยธมฺมี นาม มหารโณ ‘มหาสมฺพุทฺโธ’ กมฺภีโร อชฺคตโนโธ ชานเนตฺถิ
 โสทกานิ วฏฺฐเยธ. ศกฺกตฺ โภจิ พุทฺธมฺปฺปมาณํ โสทกํ วฏฺฐเยธ. โภจิ เทวพุทฺธมํ. วเปา
 โภจิ ทสพุทฺธมํ. โภจิ วิสสิทฺธิพุทฺธมํ. โภจิ ทิสพุทฺธมํ. โภจิ จตุคทฺทิสพุทฺธมํ. โภจิ ปญฺญาตพุทฺธมํ.
 โภจิ สหฺสฺสพุทฺธมํ. โภจิ จตุวาสิตฺธิพุทฺธมสหฺสฺสํ. เท นาว อารยฺหา สมฺพุทฺธมฺพฺเณ อชฺคต-
 ปทุพฺพทกานิมีหิ วา จเตวา อชฺคตโน อชฺคตโน โสทกํ โสคาเรธฺ. เกสุ ธสฺส โสทกํ พุทฺธมฺมคฺคตํ.
 โส พุทฺธมฺมคฺคตฺวจานเนว อชฺคทํ ชานาติ. วเปา ธสฺส จตุวาสิตฺธิพุทฺธมสหฺสฺสํ. โส จตุวาสิต-
 ธิพุทฺธมสหฺสฺสฺวจานเนว อชฺคทํ ชานาติ; ปโรโต ‘อชฺคทํ’ อชฺคตกมฺภีโร น ชานาติ. มหาสมฺพุทฺ-
 ธานํ น คชฺชกํเนว อชฺคทํ; อตฺถ ไร อนนฺตมฺปวิมาณํ. จตุวาสิตฺธิสหฺสฺสคฺคตกมฺภีโร หิ
 มหาสมฺพุทฺโธ. เอวเมว เอกพุทฺธมโสทกโต ปฏฺจาย นวพุทฺธมโสทฺเทน ฆาตอชฺคทํ วิธ
 โสภิตมหารเนน ทิฏฺฐจพุทฺธกุณฺเณ เวทิตฺทพฺพา. ทสพุทฺธมโสทฺเทน ทสพุทฺธมฏฺจานเน ฆาตอชฺคทํ
 วิธ โสคาปฺนเนน ทิฏฺฐจพุทฺธกุณฺเณ. วิสสิทฺธิพุทฺธมโสทฺเทน วิสสิทฺธิพุทฺธมฏฺจานเน ฆาตอชฺคทํ วิธ
 สกทากามินา ทิฏฺฐจพุทฺธกุณฺเณ. ทิสพุทฺธมโสทฺเทน ทิสพุทฺธมฏฺจานเน ฆาตอชฺคทํ วิธ อนากามินา
 ทิฏฺฐจพุทฺธกุณฺเณ. จตุคทฺทิสพุทฺธมโสทฺเทน. จตุคทฺทิสพุทฺธมฏฺจานเน ฆาตอชฺคทํ วิธ อวทฺทา
 ทิฏฺฐจพุทฺธกุณฺเณ. ปญฺญาตพุทฺธมโสทฺเทน ปญฺญาตพุทฺธมฏฺจานเน ฆาตอชฺคทํ วิธ อสฺสทิมหาเถว
 ทิฏฺฐจพุทฺธกุณฺเณ. สหฺพททฺธิพุทฺธมโสทฺเทน สหฺพททฺธิพุทฺธมฏฺจานเน ฆาตอชฺคทํ วิธ จตุหิ มหาเถว
 ทิฏฺฐจพุทฺธกุณฺเณ. สหฺสฺสพุทฺธมโสทฺเทน สหฺสฺสพุทฺธมฏฺจานเน ฆาตอชฺคทํ วิธ มหาโมคฺคตฺตฺถานคฺคตฺเถว
 ทิฏฺฐจพุทฺธกุณฺเณ. จตุวาสิตฺธิพุทฺธมสหฺสฺสโสทฺเทน จตุวาสิตฺธิพุทฺธมสหฺสฺสฏฺจานเน ฆาตอชฺคทํ วิธ

ขุ่มเมณฑาปึกมา สารีปุกตศุณฺดรณ ทิจจุพฺพุทฺธมา. ตตฺถ. ธตฺตา โส ปุริโส 'มฺหาสมุทฺเท
อุทฺทมิ นาม น เอกุทฺทมิธว; ธตฺโต โส อเนกฺสงฺกปริมาณนํติ' คณฺหาสิ, เขมฺมว ชาธสมฺมา
สารีปุกโต อมฺภวฺนฺนเยน ฌนฺวสพฺพุทฺธิชา ฌนฺมฺมานนํ นอสุทฺทาเทน ตาวกปารมิตฺตฺวา
จุทฺวา ทสสธสฺส คณฺเ' อเนกฺสวณฺโโก 'พทฺธกณฺหา ฌนฺนทว ฌนฺปริมาณนํติ' สทฺทสิ.

“เดเวน ท ทิจจาทุสเสหิ สมมวณน กเขตพุทฺธกุณเภา พุทฺธา.
ธตา ถา วิธ : ธตา อีโต นว เยโต นวติ อฏฺฐารสโธนาหิ อวคฺฉวติว สจฺจนนิตฺตา
จนาภาภาณ นนาทียา, เอโก ปุริโต สฺธิปัสเสน อุตฺถ กณฺเฑธ, สฺธิปัสเสน คหิตยฺยทโก
อฺยฺยทกเมว พฺหุ โหติ; ธตา วา ปน ปุริโต มทฺทปจฺจิโต อํคฺคิตา ปิสฺสุ กณฺเฑธ,
อํคฺคิตา คหิตปิสฺสุโต อวเสนปิสฺสว พฺหุ โหติ; ธตา วา ปน ปุริโต มทฺทสมฺมทฺทกมฺมิตฺติ
อํคฺคิต กเรธ, อํคฺคิตอภิมฺมวาทโก อวเสนยฺยทกเมว พฺหุ โหติ; ธตา จ ปุริโต
ยฺยทกมฺมิตฺติ อํคฺคิต กเรธ, อํคฺคิตอภิมฺมวาทโก เสนยฺยทกเมว พฺหุ โหติ, เอว
เดเวน ทิจจาทุสเสหิ ยทิจฺจา กณฺเภา พุทฺธาติ เวทิตฺททา, วคฺคเมปิ เต

“ทุทโธปปี พุทฺธสฺส ภณฺเฐว วรฺธํ
กปฺปมฺปิ เจ อลฺลนฺทมาสนาโน
ขีเณท กปฺโป จิวาฬณฺคเร
วรฺโณ น ขีเณท ตตฺถาคคฺคสา” ก.๖

[illegible]

*. ป.ล. ศุภเชษฐ. ๒. ช. ๖. ๓/๓๘๖; ช. ๖. ๓/๔๐; ป. ล. ๓/๓๘๗; ป. ล. ๕. ๔๑๖; มหาวรรคกัณฐก. ๒๙๐;
ป. ล. ๔/๔. ๓. ๕. ๒๙๖. ๔. ๕. กาลามสูตร- ๔. ๕. กาลามสูตรคตม.

ธมฺมสฺสวาทวโส'ติ อาท. 'ธมฺ ภนฺเต ธมฺมสฺสวาทวโส'ติ. 'โชนฺทึ ปิจํ อาเนถ. อิวฺ
นินฺนา ธมฺมสฺสวาทํ กริสฺสามา'ติ.

"อตุสฺส รุกฺขมฺลฺลํ อาสนํ ปญฺญาเปคฺวา อทฺธํ. เถโร ปุพฺพกถา วทฺวา
กาหฺกาหฺวามสฺสทฺธํ* อารภ. โสปีสฺส อปฺปจาททโร วญฺโฆ สญฺญมทฺทสิ. วาชา ปุพฺพกถาสฺ
อนฺนิจฺจาทสฺสวํ ปาปุณฺนิ; ปาปุณฺนิทฺวา ๕ อญฺญาตกเวณฺเนว ปริสนฺเต จทฺวา ทิธามรทฺธิ จิตฺทว
ธมฺมํ สุตฺวา เถรสฺส 'อิทฺมวโง ภควา'ติ วจนฺทสฺส สาธุการํ อทฺทสิ. เถโร วทฺวา
'กทฺทา อากคฺคสิ มหาวรา'ติ ปุจฺฉิ. 'ปุพฺพกถาโธสวณฺทสฺสวํ ภนฺเต'ติ. 'มหาราช
ทุกฺกกรนฺเต กณฺท'ติ.

"'นอฺทํ ภนฺเต ทุกฺกกรํ, อทฺธิ ปณฺ เม ธญฺยสฺส ธมฺมกถํ อารทฺธกถาโต ปุจฺจาย
เอกปเทปํ อญฺญาวิทิตฺทวาโ วโสสิ, คมฺพปญฺเจทปฺปสฺส ปโคทญฺจินฺตฺทณฺเมทฺธเมปํ จาน
สามิกวาโ เม มา โนทฺธิ สปตํ อทฺทสิ.

"'กสฺมี ปณฺ สุตฺเต พุทฺธคฺคา ปรีทียีทา; กสฺมา วาชา ปุจฺฉิ 'เอตฺตคฺคา
ภนฺเต พุทฺธคฺคา, อทฺทาหุ อญฺเฌปํ อคฺคิตฺติ. 'มยา กถิตฺโค มหาราช อกถิตฺเมว พทฺ
อปฺปมาณฺน'ติ. 'อูปมํ ภนฺเต กโรตฺวา'ติ. 'อถา มหาราช กริสฺสทฺธสมฺภเว สาธุเจตฺเต
เอกธาณีสฺสโค อวเสธา สานฺนํ พทฺ, เอวํ มยา อกถิตฺคฺคาเอว พทฺ'ติ. 'อูปรมฺปิ ภนฺเต
อูปมํ กโรตฺวา'ติ. 'อถา มหาราช มหาทฺจฺจาย โธเนปฺปญฺเฌอ สฺสิจฺปาถํ สมนฺนํ กเรยฺย, สฺสิจฺปาเสน
กคฺคทฺทํ อปฺปิ, เสถํ พทฺ, เอวํ มยา กถิตฺคฺคา อปฺปมา อวเสธา พทฺ'ติ. 'อูปรมฺปิ ภนฺเต
อูปมํ กโรตฺวา'ติ. 'อธ มหาราช วาทสฺสคฺคา นาม อากาเส กิทฺทคฺคา วิจฺจนฺติ, ชฺชทฺทกา
ธา สทฺธชฺชคฺ. กิ นุ ไซฺ ทสฺส สทฺธสฺส อากาเส ปฏฺฐปสวณฺทจฺจณํ พทฺ, อวเสธา
อากาธา'ติ. 'กํ ภนฺเต วท, อปฺปิ ทสฺส ปฏฺฐปสวณฺทกาโ, อวเสสว พทฺ อนนฺตา
อปฺปมาณฺน'ติ. 'เอวเมว มหาราช อปฺปกา มยา พุทฺธคฺคา กถิตา, อวเสสว พทฺ อนนฺตา
อปฺปมาณฺน'ติ. 'สทฺธิตํ ภนฺเต, อนนฺตา พุทฺธคฺคา อนนฺเตนฺว อากาเสน อูปมิตา, ปสฺสนฺนา
มอฺ อญฺยสฺส, อนฺนจฺฉวิกํ ปณฺ กาคํ น สทฺทกม. ออฺ เม ทฺทคคปญฺเฌกาโ: อิมฺสฺม
คมฺพปญฺเจทปฺเป อิมํ โธชนฺนคฺกํ วชฺชํ อญฺยสฺส เทมา'ติ. 'คฺมุเทหิ มหาราช อคฺคโน

แนวปฐะ อิศรสูต อภะยราชปณศุโกโน วาชาภิราชสูต^๑ มนุชินุทสูต สหุพรารุโน คิณกภูตสูต
 ปรัมตทสูต ปศุณคสทพญุคญญายตสูต พุทฺธสาธเน ปณณกาเล ทิวาสีการิกญุคตสภุกราเช
 มหาธปฺปวสุต กกา ฉณฺฑาปะญิมฉะติกา จุกวาทะปณิ.

สา อญฺจรวชวชฺชา สีขุณิคุต ธดา
 ธดา ปชาย อาสา สุนทรกา ธา
 สีทฐา ภวคิ สกถาว ธา อาสา.

กฐา เม อิมิ ปคคิ ยิ ปญฺญิ สุกหาธกั,
 เสน ปญฺญเนน เม สีทฐา ปชสา ภวคิ สุกา.
 จุกวาทะธมฺมคตฺส ธมฺมคานนคตเทหิโน
 สทา ภทฺททานิ ปตฺสนนุ สุกิโน ทินฺนมาธกา,

พุทฺธ ปณฺณมา จ ปณฺณธมฺมา
 ธินฺน ปณฺณมา จต ปญฺญกามา;
 เขวปการา หิ จ, เต ฉณฺญติ
 อาสาธ สีทฐิ ธด พุกฺขโมกฺขิ.

อหนุ อคฺคณิ สฉิ	อวทคฺคณิ ธณฺณคิ
ฉงกคิ ^๒ สทพคฺคณิ	ธเกยฺยิ ภวอนุคิเม.
ยทา พุชฺชเมคฺคยโย	อุปฺปนโน โลกนยโก
คทาหิ ธมฺมชฺฌโค	คตฺส ธมฺมิ ตฺถะยฺยหิ.
คตฺส ธมฺมิ สุตติความ	คชฺฉะยฺยิ ปรมิ สฉิ
คทาหิฉงกคิ ^๓ สียิ	กุณฺเฬหิ สกเลหิป.
สเจ เนคฺคต สฉิ คชฺฉะ	ตฺถวณฺโค ภวภว
ปาปมิคคิ น เทวยฺยิ	เทวยฺยิ ปวิตฺตคเม
กทิจฺฉิธา น ตฺถะยฺย	ตฺถะยฺยเขหิ สทิจฺฉิธา

๑. ๓๖ วาจา จินตณณคตปกรณ "พิลกปณศุการาชาลี" นามเนน อิศรสูติ. ๒. หิ อธิวิธมฺมจุกวาทคิพิลกราชสูต
 ปณศุคา. ๓. ๓. ฉงกคิ; มนุคคตคตปณิ. ฉงกคิ. ๔. ๓. --ฉงกคิ; มนุคคตคตปณิ. --ฉงกคิ.

ทานาทิสฺสฺสโต โหมิ	ปสนโน โลกสมฺมโต.
จิวั ทิปฺปคฺคฺ สทฺธมฺโม	โลกนาถสฺส สาทนํ
ปสนฺนา โทณคฺคฺ สทฺธเพ	ปณฺโน พุทฺธสฺสาทน.
เทโว กาคเ ปวสฺสโนโต	สมิทฺธํ เนคฺ เมทนํ
สมฺมา ชารํ ปเวชฺฌนฺโต	รทฺขคฺคฺ ภูมิจฺ สทา.
มาคคปิตฺวา จ อคฺคฺรชํ	นิจฺจํ รทฺขนฺตํ* ปุคฺคกํ
เฮวั ธมฺมม วาชาโน	ชนํ รทฺขนฺตํ สทฺธททา.

จกกวาทปนี นิฏฺฐิตา.

สารบัญ

	หน้า
ปกานลาตา	๑
กัณจาก ๑	
จดถวายสวป้าพันธุเทส-แสดงสวป้ากรวาทเป็นต้น	๑-๔
กัณจาก ๒	
ป้าพันธุเทส-แสดงมูเขา	๔-๒๓
๔ เรืองกเขาตีเร	๔
๔ เรืองกเขาขมทรรเป็นต้น	๕
๔ เรืองกเขาทรรทรรเป็นต้น	๑๖
๔ เรืองกเขาขกรวาท	๒๓
กัณจาก ๓	
ป้าพันธุเทส-แสดงเพลงนา	๒๔-๔๔
๔ เรืองกเขา	๒๔
๔ สกสมพร	๒๔
๔ สกสมพร	๒๕
๔ เรืองสวระ	๓๔
๔ เรืองเมณา	๔๑
๔ เรืองชลาศอมโบกขรณเป็นต้น	๔๖
กัณจาก ๔	
ทป้าพันธุเทส-แสดงทวป้า	๕๐-๕๐
๔ ทวป้าใหญ่ ๔	๕๐
๔ ทรรณนาทรรทวป้า	๕๒

นครพาราณสี	๕๓
นครสาวัตถี	๕๔
นครเวสาळ	๕๔
นครมิถิลา, อาฬว, โกธัมพี	๕๗
นครอุชเชนี, ศักกธิดา, จัมปา	๕๗
นครสาละวะ, สังฆมารทวิ	๕๘
นครราชคฤห์	๕๘
นครกบิลพัสดุ์	๕๘
นครสาเกต	๖๑
นครอินทปัต	๖๑
นครอุกกัฏฐา	๖๒
นครป่าลัมบิ	๖๒
นครเชตุคร, สังกัสสะ, กุสินารา	๖๓
นครมธวา, อุชเชยว, นาคูตา, หังสชนิยะ, นาคันทา,
อุกกเจตา, กษัตริยา	๖๔
กัฏฐวาพเนนคร	๖๕
กุกกัฏฐคันทนคร, มัจฉีกาสถาณนคร, ภัททิยนคร,
กัรวณนคร, เสถียยนคร, เวฬุกันฐนคร	๖๖
โกธินนครหรือพยัคฆน	๖๖
ลักษณะ ๑ ประการของนคร และบรรณแห่งศัพท	๖๙
การจัดสรรราชธานีและชนบทครั้งหนึ่งในชนบททั่วไป	๗๐
ชนบท ๒๐	๗๒
๑. กุรวณบท	๗๒
๒. สักกชนบท	๗๔
๓. โกธชนบท	๗๖

๔. มกธชนบท	๗๗
๕.-๑๖. ขนบท ๑๓ มีสัตว์ขนบทเป็นต้น	๗๗
๑๔. สัตถชนบท	๗๘
๑๕-๒๑. ขนบท ๑ มีสัตว์มีขนบทเป็นต้น	๘๐
๔
ขณภณ ๖	๘๑
๑. ภักคชนบท	๘๑
๒. มัจฉชนบท	๘๑
๓. หักขณภณชนบท	๘๑
๔. อังคศรวาชนบท	๘๒
พรรณนาอุคครวทวีป	๘๓
ทวีปเล็ก	๘๔
ฉกาทวีป	๘๔
มหิตาทวีป, นัคททวีป	๘๐

กัณฑ์ ๕

กัณนิทเทศ-แสดกณิ	๘๑-๑๕๔
ก. เรืองอวยกณิ	๘๑
๑. กถาแสดงประเภทวิธะ	๘๔
(๑) มพวนรก ๔	๘๕
(๒) นรกมีอุสหนวกเป็นต้น	๑๐๕
(๓) โลกกันศวิกนรก	๑๑๖
๒. กถาแสดงกานะคิรีจณาน	๑๑๗
๓. กถาแสดงแปดวิธีย	๑๓๐
ข. เรืองเทวณิ	๑๓๑
๑. อรรณแห่งกัณฑ์	๑๓๑

(๑) อรรถแห่งเทศกัณฑ์	๑๓๑
(๒) อรรถแห่งกัณฑ์ข้อเทวภูมิ	๑๓๔
(๓) กามาวจรเทพ ๖ ชั้น	๑๓๕
(๔) รูปาวจรเทพ	๑๓๗
(๕) อรูปาวจรเทพ	๑๔๐
๒. สรุปเรื่องภูมิ	๑๔๓
๓. เรื่องอสุร	๑๔๓
(๑) ความบังเกิดขึ้นแห่งหัวสัณกะ	๑๔๔
(๒) เรื่องความบังเกิดแห่งภพอสุรเป็นต้น	๑๔๗
อรรถแห่งอสุรศัณฑ์	๑๕๑
อสุรชนผู้ใหญ่	๑๕๒
๔. เรื่องกามาวจรเทพ ๖ ชั้น	๑๕๘
(๑) เวียงกัมเมวทา (๑)	๑๕๘
(๒) เวียงอากาศฐิฏฐเทวทา (๑)	๑๖๒
(๓) เวียงเทพชั้นจาตุมหาราชิก (๑)	๑๖๔
(๔) เวียงเทพชั้นดาวดึงส์เป็นต้น (๒-๖)	๑๗๑
๕. เรื่องพรหม	๑๘๗

กัณฑ์ที่ ๖

ปณิณณกวินฉุฉย-วินิจฉยเบศเคลศ	๑๘๘-๒๐๑
๑. เรื่องอาช	๑๘๘
(๑) อาชของพวกมนุษย์	๑๘๖
(๒) อาชของพวกเทพ	๑๘๘
(๓) อาชของสัตว์นรก	๒๐๒
(๔) ปณิณณะเกี่ยวกับอาช	๒๐๔

๒. ^๔ เรื่องอาหาร	๒๐๖
๓. ^๔ เรื่องการทำวนภูมิ	๒๑๓
๔. ^๔ เรื่องคนไม้	๒๑๔
๕. ^๔ เรื่องโลก	๒๒๑
๖. ^๔ เรื่องโลกธาตุ	๒๒๕
๗. ^๔ เรื่องความนิยมที่สุด	๒๒๙

จักรวาฬที่ปน

ปอานคาตา

[๑] ข้าพเจ้าพระธรรมโกศาจารย์ ขอเมตตาการพระพุทธรเจ้า ผู้ทรงนำจักรวาลอันมหากตมโณมาแสดงอย่างปราศจากความสงสัย ทรงรู้แจ้งโลก ทรงบรรลุพระญาณอันมหากตมโต ทรงพระธรรม และพระสงฆ์ แล้วจักรวาลรวมข้อความอันประเสริฐระทวาทขอต่อในถิ่นภวต่าง ๆ มาเรียบเรียงระอจจักรวาทเพื่อความเข้าใจง่าย นักศึกษาพึงสดับโดยปราศจากความกังขามักจะพึงได้ความฉลาดบาง

ကဏ္ဍကဏ္ဍ

อกกวาสีรป่าทันทะเทศ—แสดงสรรพจักรวาฬเป็นต้น

เชื่อว่าจักรวาลนั้นคือโลกธาตุ. สมจริงดังคำที่กล่าวไว้ในธรรมดถาทั้งหลายว่า "จักรวาลทั้งหมื่นภพสังขาร คือโลกธาตุอันหนึ่ง" แม้ในกฎเกณฑ์ ๗ ก็กล่าวไว้ว่า "โลกธาตุ ชื่อว่าจักรวาล. จริงอยู่ โลกธาตุนั้นท่านเรียกว่าจักรวาลอันเป็นแก่นกับมณฑลแห่งภพมรรควะโลโคตรอน." แม้ในโลกที่ปกรณูปการก็กล่าวไว้ว่า "ชื่อว่าจักรวาล อันเป็นจักรวาลนวมวงไว้คงมาไปด้วยเหตุเนตร เราสัตตวิภังค์ ทวปีโหลทั้งทวีปปัจเจกสองพัน และมหาสมุทร."

ส่วนชวรดแห่งคำในคำว่า จักรวาล นั้นพจนานุกรม—ชื่อว่าจักรวาล โดยชวรด
วิเคราะห์ว่า ไป ก็คือเป็นไปคู่สุดอัตรา ชวริยาว่า กลมเช่นกับอัตรา. วา ธาตุในอรรถว่าไป
๑๑ บัญชี อาเทศ ๓ เป็น พ. หนึ่ง ในโลกที่ปกสารปกครองได้กล่าวความนี้ไว้ว่า “เพราะจักร-
วาลกลมเรียบคู่สุดอัตราและมีการโค้งงอขึ้นย่อ ฉะนั้นจึงน่าจะเรียกว่า ‘จักรวาล’ แต่ได้เรียก
ว่า ‘จักรวาล.’” ในกฎกษัตริย์ทรงรักได้กล่าวอธิบายโดยนัยคล้ายคลึงกันเป็นอย่างดี.

⁴ ๔. เมื่อไรจะเห็นเจ้าพนักงานต้องทำอะไรในศาลตามกฎหมาย?

[๒] ยืน หิงทราบอรรถแห่งศัพท์ว่า โลก โสณียกัถาล่าวไว้ในฎีกาวิสุทธิมรรค
 อย่างนี้ว่า "ประชุมและความสืบทอดแห่งรัตนทั้งหลายอันเนื่องด้วยอินทริย" ชื่อว่า สักวโลก อธิบาย
 ว่า ชื่อว่า สักว เพราะมีจักรที่ล่าวไปในอวธรรมรูปเป็นต้น และชื่อว่า โลก เพราะรกคองและ
 ออกคองและวิบากของรกคองและออกคองนั้นบังเกิดเห็นได้ประชุมและความสืบทอดแห่งรัตนทั้งหลาย
 อันเนื่องด้วยอินทริย. ประชุมและความสืบทอดแห่งรูปทั้งหลายอันไม่เนื่องด้วยอินทริย ชื่อว่า
 โลกาสโลก อธิบายว่า สักวก็ตั้งถึงและทั้งกับเกิดบังเกิดเห็นได้ประชุมและความสืบทอด
 แห่งรูปทั้งหลาย อันไม่เนื่องด้วยอินทริย และเป็น โลกาส (เทศ-สถานที) ของสักวเหล่านั้น.
 จริงอยู่ โอกาสโลกนี้เรียกว่า "ภาชนโลก" ก็มี เพราะเป็นที่รองรับสักวเหล่านั้น. ชนสัมพันธของ
 ชื่อว่าสังขารโลกอันปัจจัยทั้งหลายปรุงแต่งขึ้นและย่อมทรุดโทรมอยู่ต่อไป. โอกาสโลก ชื่อว่า
 โลกธากุ โสธรรตวิคระห์ว่า ทรงไว้ซึ่งโลกกล่าวคือสักวโลก. อีกอย่างหนึ่งโอกาสโลก
 ชื่อว่าโลกธากุ โสธรรตวิคระห์ว่า โลกโดยความหมายว่าทรุดโทรมอยู่ต่อไปนั้นแต่เป็นธากุ
 เพราะว่างจากสักวและธา.

ในอรรถกถาทั้งหลายก็กล่าวไว้ว่า "จักรวาทหนึ่งยาวและกว้างกันละ ๑,๒๐๓.
 ๔๕๐ โยชน์" ในปรกต์ทั้งหลายมีโลกที่ปกสารเป็นต้นก็กล่าวไว้ว่า

"จักรวาทยาว ๑,๒๐๓,๔๕๐ โยชน์"

และเพราะเส้นรอบวงกลมเป็น ๓ เท่าของส่วนกว้าง ฉะนั้น จักรวาทหนึ่ง โคจรจบจึงเป็น
 ๓,๖๐๐,๙๐๐ โยชน์. สมจริงดังที่กล่าวไว้ในอรรถกถาทั้งหลายว่า "จักรวาทมีปริมาตร
 ทั้งสิ้น ๓,๖๐๐,๙๐๐ โยชน์."

ส่วนมหาปรุพิทา ๒๔๐,๐๐๐ โยชน์ สมจริงดังที่กล่าวไว้ว่า

"แผ่นดินที่หนักถ้าวโดยส่วนหน่วนเท่ากับ ๒๔๐,๐๐๐ โยชน์"

แม้ในฎีกาพระวินัยก็กล่าวการกำหนดแผ่นดินไว้แก่ส่วนหน่วนว่า

"แผ่นดินที่หนักถ้าวโดยส่วนหน่วนเท่านี้"

เพราะแผ่นดินมี โคกาทนคส่วนกว้างไว้. [๓] มีคำตามออกธรรมาว่าแผ่นดินแห่งจักรวาทหนึ่ง ๆ
 อันเขาจักรวาทกำหนดไว้แล้วมีใช้หรือ. ตอบว่ามีใช้ เพราะแผ่นดินของจักรวาทหนึ่งนั้นเนื่องเป็น
 ผืนเดียวกับแผ่นดินของจักรวาทอื่นจากจักรวาทหนึ่ง. อันที่จริงแผ่นดินตรงระหว่างโลกธากุ
 ทั้งสามอันเป็นเส้นกั้นระหว่างบาตร ๓ ใบนั้น ไม่มี เพราะเป็นโลกนทวิคระนรก; แต่แผ่นดินใน
 ที่เชื่อมเขาจักรวาทกับเขาจักรวาทอื่นเนื่องเป็นผืนเดียวกัน. แผ่นดินนั้นมีอยู่ทั้งในกาลแห่ง

กับแผ่นดินศิลา แผ่นดินศิลาและแผ่นดินผืน ๒ อย่างรวมกันหนา ๒๔๐,๐๐๐ โยชน์” แล้ว
 โทกกล่าวอีกว่า “ด้วยประการฉะนี้ แผ่นดินที่รองรับโลกจึงเป็น ๓ คือ แผ่นดินผืน แผ่นดินถม
 และแผ่นดินน้ำ เบื้องล่างแผ่นดินไปเป็นอริยกาหก เราจักรวาลทั้งอยู่โดยรอบ กำแพงรอบ
 เราจักรวาลทั้งสนในแผ่นดินผืน” คำของพระภูิกาวรอันปรากฏคล้ายจะผิดในเบื้องต้นเมื่อ
 ปลาย เพราะถ้าหาปฐพีเป็น ๒ อย่างอย่างนั้นก็พึงกล่าวว่ามีปฐพีเป็น ๔ อย่าง คือ แผ่น
 ดินผืน แผ่นดินศิลา แผ่นดินถม แผ่นดินน้ำ ถ้าเราจักรวาลทั้งอยู่เป็นอันเดียวกันกับแผ่น
 ดินศิลา ก็ไม่พึงกล่าวว่า เราจักรวาลทั้งอยู่... ในแผ่นดินผืน แต่พึงกล่าวว่า ตั้งอยู่...ในแผ่น
 ดินศิลา ทั้งจึง ความเห็นหาปฐพีเป็น ๒ อย่างนั้น มิใช่ปรากฏในอรรถกถาแห่งพุทธทศนพวิมล
 ทักขิกา เพราะฉะนั้นจึงปรากฏคล้ายกับว่าปฐพีทั้งสนสำเร็จด้วยผืน.

จึงอยู่ ในอรรถกถาที่หลายมีอรรถกถาแห่งชำระเป็นต้น โทกกล่าวถึงการสันถก
 ไปในน้ำแห่งบรรพตคีรีในโลกนคตริกรวก เพราะแผ่นดินภายในนคตริกรวกไม่มี อย่างนี้ว่า “ถ้าว่าผล
 ไปในน้ำ ความว่าพอกไปเท่านั้น ก็ทำนองประประอยู่ไปในน้ำกรกอย่างแรง คงยืน
 แบ่งที่ตกลงไปในน้ำนั้นอันร้อนฉะนี้” และในอีกนัย ๆ ก็กล่าวว่า “ความเป็นกรกอย่างแรง
 นั้น น่าจะกล่าวหมายถึงความเป็นน้ำอันเดือดเพราะน้ำอันตั้งอยู่ตลอดทุกปีก็ตั้งบึกขึ้นมาเม
 ให้งอก ไม่ควรที่จะเป็นน้ำกรกอย่างน้ำอันกับให้วิเศษ เมื่อเป็นอย่างนั้นแม้แผ่นดินก็จะ
 ออไป ในที่ที่กล่าวโดยไม่แปลกกว่า แผ่นดิน ดังก็จริง แต่เพราะท่านกล่าวว่า จะพึง
 ลอยไป ดังนี้ (๕) จึงควรแก่แผ่นดินผืนเท่านั้น เพราะแผ่นดินศิลาไม่ควรที่จะกล่าวว่า จะพึง
 ลอยไป. อีกอย่างหนึ่ง จะเป็นแผ่นดินผืนหรือแผ่นดินศิลากัน เป็นธรรมชาติที่แผ่นดินนั้นซึ่ง
 ตั้งอยู่ในกาลดำรงอยู่แห่งโลก อ้อมไม่ออกไป และนี่เป็นธรรมชาติที่แผ่นดินและภูเขาเป็นอันอัน
 นำกรกที่ยกให้พิภพตกต้องแล้ว ๆ จะออกไป.

ที่น้ำอันรองรับแผ่นดินนั้นหนา ๔๔๐,๐๐๐ โยชน์ สมออันรองรับน้ำนั้นหนา
 ๔๖๐,๐๐๐ โยชน์. สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า

“น้ำหนา ๔๔๐.๐๐๐ โยชน์ ตั้งอยู่บนถม หนา ๔๖๐,๐๐๐
 โยชน์ขึ้นมาจากฟ้า นามความดำรงอยู่แห่งโลก.”
 จบถกพิภพ ๑ ข้อจักกวาทศปัทมเทศในจักกวาทพิภพ
 ด้วยประการฉะนี้.

ปัญหาพิเศษ-แสดงฐานะ

เรื่องภูเขาสินธุ

[๖] ประมาณของภูเขาสินธุในบาติ. จึงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ควัส
ไว้ในลักขณสูตรว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พญาเรตินรุสว ๔๔,๐๐๐ โยชน์ กว้าง ๔๔,๐๐๐
โยชน์ พยงลงในมหาสมุทร ๔๔,๐๐๐ โยชน์ ขึ้นไปจากมหาสมุทร ๔๔,๐๐๐ โยชน์."
แม้ในอรรถกถาทั้งหลายก็กล่าวไว้ว่า

"ภูเขายอดสูงสุดชื่อสินธุ พยงลงในห้วงมหรรณพ ๔๔,๐๐๐ โยชน์
ขึ้นมาจากห้วงมหรรณพเท่านั้น"

ในที่นี้ ส่วนยาววัดจากคานไคถึงคานเทเหิ ส่วนกว้างวัดจากคานเทเหิออกถึงคาน
ศวันทก ส่วนสูงวัดจากพื้นเบื้องล่างถึงยอดเบื้องบน โยชน์อื่น ส่วนสูงของภูเขาสินธุจึงเป็น
๒ เท่าของส่วนยาวหรือส่วนกว้าง ด้วยเหตุนี้ ในอรรถกถาแห่งฉนวิภังคจึงได้กล่าวไว้ว่า
"รวมกันแค่นั้นเบื้องล่างถึงยอดเบื้องบน ภูเขาสินธุสูง ๖๖,๐๐๐ โยชน์."

แต่พระอุคคัมภีร์คณเฑาะโศธิบายว่า "โยชน์ที่กระทำด้วยจักรวาฬยฐิ (ไม้วจักร-
วาท) ซึ่งมีประมาณ ๑๔ ศอกของมณฑลบุรุษผู้มีกำลัง เป็นสองเท่าของโยชน์ที่กระทำด้วยสินธุ-
ยฐิ (ไม้วสินธุ) ซึ่งมีประมาณเท่าศอกของมณฑลบุรุษผู้มีกำลังเช่นเดียวกัน" ดังนั้นแล้วได้กล่าว
อรรถาธิบายว่า "วัดจากแผ่นดินเบื้องล่างถึงเบื้องบน ภูเขาสินธุสูง ๖๖,๐๐๐ โยชน์ โยช
โยชน์ที่กระทำด้วยสินธุยฐิ หรือสูง ๔๔,๐๐๐ โยชน์ โยชโยชน์ที่กระทำด้วยจักรวาฬยฐิ และ
โยชธิบายอย่างนี้ปริมาณทั้งสอง โยชใจความ จึงเท่ากัน." ถ้าในคณาพิจารณา, ก็มิว่าภูเขา
สินธุจะพึงเป็นภูเขาสูง ๔๔,๐๐๐ โยชน์ โยชโยชน์จักรวาท พระผู้มีพระภาคเจ้าจะไม่พึงควัส
ว่า "พญาเรตินรุ.....พยงลงในมหาสมุทร ๔๔,๐๐๐ โยชน์ ขึ้นไปจากสมุทร ๔๔,๐๐๐

โยชน์" อย่างนั้น แต่ทั้งคริสต์โคสส่วนสูง ๘๔,๐๐๐ โยชน์. และเพราะมิได้ครัดเช่นนั้น ฉะนั้น
 กำนันจึงไม่ชอบ.

แม้คำที่กล่าวไว้ในโลกบัญญัติประการว่า "ห้องสูงในน้ำ ๘๐,๐๐๐ โยชน์ ขึ้นไป
 จากน้ำ ๘๐,๐๐๐ โยชน์ โดยกว้างยาวก็เท่านั้น" [๑] ก็ควรพิจารณาเหมือนกัน เพราะผิดจาก
 บาสีและอรรถกถาทั้งกล่าว. แม้ในบาสีก็ได้อธิบายความที่ภูเขาสีในรูปประมาณเท่ากันในที่ทั้งปวง
 คือ ในเบื้องบน ท่ามกลาง และภายใน อย่างนี้. ส่วนในฎีกาขึ้นอ้างการกล่าวว่า "ประมาณใน
 ท่ามกลางของภูเขาสีในรูปนั้นอย่างนี้; แต่ที่ลึกที่สุดของมีประมาณเหมือนโยชน์โดยส่วนข้าง." กำนัน
 ผิดจากบาสี.

หนึ่ง ในฎีกาขึ้นอ้างการนั้นแล พระฎีกาจารย์แสดงความกลมของภูเขาสีในรูปนั้น
 โดยนัยเป็นต้นว่า "ภูเขาสีในรูปนั้นกลม ไม่เป็นสี่เหลี่ยม" และสารกว่า "แม้ในโลกบัญญัติ
 ประการนี้กล่าวว่าการเหมือนกัน" แล้วกลับแสดงว่าสี่เหลี่ยมโดยนัยเป็นต้นว่า "ภูเขาสีในรูปนี้
 ละตัวประมาณ ๘๔,๐๐๐ โยชน์" แลแสดงว่าภูเขาสีในรูปเป็นสี่เหลี่ยม. การที่แสดงความกลม
 ก่อนแล้วแสดงความเป็นสี่เหลี่ยมในภายหลังในอธิการนั้นแล ผิด. และคำที่กล่าวว่า "แม้ใน
 โลกบัญญัติประการนี้กล่าวว่าการเหมือนกัน" นั้น ก็กล่าวไม่ชอบ เพราะในโลกบัญญัติประการนี้
 ได้กล่าวอย่างนั้น อันที่แท้ได้กล่าวไว้ว่า "ภูเขาสีในรูปนี้เกิดแล้วก็ คงมีแล้วก็ เป็นสี่เหลี่ยม."

แต่ในโลกที่ปกสารได้แสดงความที่ภูเขาสีในรูปเป็นภูเขากลมนั้นแลไว้ โดยนัยเป็น
 ต้นว่า "ภูเขาสีในรูปนั้นกลม ไม่เป็นสี่เหลี่ยม" แล้วกล่าวอีกว่า

"ภูเขาสีในรูปนี้ย่อมช่อขึ้นรูปเป็นภูเขากลม มีต้นฐานเหมือนตะโพก. เบื้องล่างของภูเขาสีและ
 ส่วนกว้างประมาณเหมือนโยชน์ เหนือรอบวงกลมตรงกลางประมาณ ๒๘๒,๐๐๐ โยชน์"

แม้คำนี้ทั้งพิจารณาเช่นเดียวกัน. ก็เพราะพระฎีกาจารย์ได้กล่าวไว้ในฎีกาขึ้นอ้างการว่า
 "ถ้าว่า ข้างทิศตะวันตกเฉียงใต้ หมายถึงประเทศ ณ ที่ใกล้ภูเขาสีนั้นออกเฉียงใต้" ฉะนั้น
 จึงพึงเห็นว่าภูเขาสีในรูปนั้นเป็นสี่เหลี่ยม. หนึ่ง ภูเขาสีในรูปนี้วัดโดยรอบได้ ๒๘๒,๐๐๐ โยชน์
 ทุกแห่ง โดยคุมคำยาวหรือคำกว้าง.

ข้างทิศของภูเขาสีในรูปนั้น หลาก ๆ กัน มีสำเนาช่วยเงินแบกเก็บ ด้วยเหตุนี้พระ
 อรรถกถาจารย์จึงได้กล่าวไว้ว่าอรรถกถาของนักกัลยบุตรในทิพาวรรคว่า "แท้จริง ข้างทิศตะวันตก
 ออกของภูเขาสีในรูปนี้ช่วยด้วยเงิน. ข้างทิศใต้สำเนาช่วยด้วยเงิน. ข้างทิศตะวันตกสำเนาช่วย

แล้วเล็ก ช่างทึบเทก็เอ้าเร้วตัวฮางง." อนึ่ง ภูเขาดินเนวมีระเบียบที่เรียกกันว่า เมฆละ และบริ-
กัณห์ คือนั่นแหละ ในบรรดาตักกัณท์อยู่ในสภาวรรคจึงได้กล่าวมาหากว่า

[๗] "อรุณโรฎิโปตฺสหาวิมกนุคฺคา จตุโร ปภุจฺจา"

ดังนี้แล้วได้กล่าวอธิบายว่า "ถ้าตักกัณท์ได้ตั้งฮารักขาในฐานะที่มีอรุณเป็นต้นแล้วใน
ระหว่างระเบียบเหล่านี้. บรรดาฐานะเหล่านี้ ศัพท์ว่า อรุณ หมายถึงนาศ เพราะพวกนาศ
นั้นเป็นสัตว์มีกำลังในน้ำ ฉะนั้น จึงมีหน้าที่ฮารักขาในระเบียบแรกแห่งภูเขาดินเนว. ศัพท์ว่า
กรุฎิ หมายถึงครุฑา ได้ชื่อว่าฮารักขาของพวกครุฑชื่อ กรุฎิ. พวกครุฑจึงได้ชื่อเช่นนั้น มีหน้าที่
ฮารักขาในระเบียบที่ ๒. ศัพท์ว่า ปอสุสหาวิ หมายถึงกัมภีร์ ได้ชื่อว่าพวกกัมภีร์
คือพวกทหารพละวากษส มีหน้าที่ฮารักขาในระเบียบที่ ๓. ศัพท์ว่า มนยอสุค หมายถึงอักษ
ได้ชื่อว่าพวกอักษนั้นมีความประพฤติในระเบียบอันเป็นแห่งที่รอบการสู้รบ มีหน้าที่ฮารักขาใน
ระเบียบที่ ๔. สอนบทว่า จตุโร ปภุจฺจา หมายถึงมหาราชทั้งสี่ (ท้าวจากุมหาราช) มีหน้าที่
ฮารักขาในระเบียบที่ ๕. เพราะฉะนั้น ถ้าพวกอสุโรกรุฑเพี้ยอักษมาประชิดท้าวบุรพเป็นพุทธ
สงคราม. พวกนาศจะป้องกันสถานที่เป็นบริกัณท์ของภูเขาดินเนวไว้ทุกแห่งทีเดียว ๆ ก็จะป้องกันสถานที่
ที่เหลือได้เช่นกัน."

และในฎีกาแห่งตักกัณท์นั้นได้กล่าวว่า "คำว่า ในระเบียบแรก ก็เป็นบริกัณท์
แรกอันกว้างและหนาประมาณ ๕,๐๐๐ โยชน์. แท้จริง บริกัณท์นั้นมีอยู่ในข้างทั้ง ๔ แห่งภูเข
าดินเนว."

แท้จริง บรรดาระเบียบห้า แห่งระเบียบทั้งสี่ของภูเขาดินเนว เพราะฉะนั้น แต่
ระเบียบจึงเป็น ๔ อย่างคืออำนาจทั้งสี่ของภูเขาดินเนว เพราะฉะนั้น พระฎีกาจารย์
กล่าวว่า "บริกัณท์สี่" ส่วนคำที่กล่าวไว้ในฎีกาพระวินัยในลำดับเรื่องระเบียบแรกว่า "ได้น
ว่าบริกัณท์สี่ซึ่งมีปริมาณ ๕,๐๐๐ โยชน์ทั้งส่วนหนาและส่วนกว้างโดยรอบภูเขาดินเนว อันนาศ
ครุฑา กุมภีร์ และอักษทั้งสี่มีอยู่เพื่อฮารักขาบทกัณท์. ได้ชื่อว่าบริกัณท์เหล่านี้เป็นเนื้อ
ที่กึ่งหนึ่งของภูเขาดินเนว และบริกัณท์เหล่านี้แต่เรียกกันว่า ระเบียบ และเนชระของภูเขาดินเนว"
นั้น มีรัชติจารณาคำต่อไปนี้—

คำว่า คำว่า "บริกัณท์สี่ วร โดยรอบภูเขาดินเนว" ท่านกล่าวโดยอธิบายว่า
"บริกัณท์แต่ละบริกัณท์เป็น ๔ อย่าง คืออำนาจทั้งสี่ของภูเขาดินเนว" นั้นเป็นการถูก
ต้องไว้. แม้เมื่อเป็นอย่างนั้น ก็ยังกล่าวแต่เพียงว่า "อันนาศ" เท่านั้นทั้งแต่เรื่องระเบียบ

เรื่องภูเขาคนธรรเป็นต้น

[๑๐] บรรดาภูเขาคนธรรเป็นต้น ภูเขาคนธรร ห้อยลงในน้ำ ๔๒,๐๐๐ โยชน์ ชนไปในอากาศที่เท่ากันแหละ เพราะฉะนั้นจึงสูง ๔๔,๐๐๐ โยชน์. ภูเขาสิรินธร ห้อยลงในน้ำ ๒๑,๐๐๐ โยชน์ ชนไปในอากาศที่เท่ากันแหละ เพราะฉะนั้นจึงสูง ๔๒,๐๐๐ โยชน์. ภูเขากรว็ด ห้อยลงในน้ำ ๑๐,๕๐๐ โยชน์ ชนไปในอากาศที่เท่ากันแหละ เพราะฉะนั้นจึงสูง ๒๑,๐๐๐ โยชน์. ภูเขาสุทิสสะ ห้อยลงในน้ำ ๔,๒๕๐ โยชน์ ชนไปในอากาศที่เท่ากันแหละ เพราะฉะนั้นจึงสูง ๑๐,๕๐๐ โยชน์. ภูเขาพนมินธร ห้อยลงในน้ำ ๒,๖๒๕ โยชน์ ชนไปในอากาศที่เท่ากันแหละ เพราะฉะนั้นจึงสูง ๔,๒๕๐ โยชน์. ภูเขาวิมลกะ ห้อยลงในน้ำ ๑,๑๑๒ โยชน์กับ ๒ ศอก ชนไปในอากาศที่เท่ากันแหละ เพราะฉะนั้นจึงสูง ๒,๖๒๕ โยชน์. ภูเขาอัสกัณฐ์ ห้อยลงในน้ำ ๖๕๖ โยชน์เศษ ชนไปในอากาศที่เท่ากันแหละ เพราะฉะนั้นจึงสูง ๑,๓๑๒ โยชน์เศษ. ภูเขาเหล่านั้นมีระฆังประมาณกึ่งหนึ่ง จากภูเขาเบื้องหน้า ๆ ด้วยประการฉะนี้ ด้วยเหตุนี้ ในอรรถกถาจึงได้กล่าวไว้ว่า

“ภูเขาที่ห้อยอันวิจิตรด้วยตระการต่าง ๆ ห้อยลงและชนไปโดยประมาณกึ่งหนึ่ง จากภูเขาเบื้องหน้าทุก ๆ ตามลำดับ คือ ภูเขาคนธรร ภูเขาสิรินธร ภูเขากรว็ด ภูเขาสุทิสสะ ภูเขาพนมินธร ภูเขาวิมลกะ และภูเขาอัสกัณฐ์ซึ่งล้วนเป็นภูเขาใหญ่ ๆ ภูเขาใหญ่ทั้งเจ็ดนี้ตั้งอยู่โดยรอบภูเขาสิเนรุ เป็นที่อยู่ของท้าวจาตุมาหาราช อันเทพและยักษ์ทั้งหลายอยู่อาศัย” ดังนี้.

ประมาณความหนาของภูเขาเหล่านั้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในฎีกาธิรนาสังการ ว่า “ภูเขาคนธรร หนา ๒๑,๐๐๐ โยชน์. ภูเขาสิรินธร หนา ๑๐,๕๐๐ โยชน์. ภูเขากรว็ด หนา ๔,๒๕๐ โยชน์. ภูเขาสุทิสสะ หนา ๒,๖๒๕ โยชน์. ภูเขาพนมินธร หนา ๑,๓๑๒ โยชน์เศษ. ภูเขาวิมลกะ หนา ๖๕๖ โยชน์เศษ. [๑๑] ภูเขาอัสกัณฐ์ หนา ๓๒๘ โยชน์เศษ” ดังนี้.

ก็เพราะภูเขาเหล่านั้นคงตั้งมีภูเขาที่แผ่เป็นวงกลมคั่นเขตแดนกัน ฉะนั้น จึงจะกล่าวถึงประมาณวงกลมของภูเขาเหล่านั้น. ประมาณวงกลมนี้เป็นสองอย่างคือข้างด้านในและข้างด้านนอก.

พวงรอบคัน : รวมที่ดินเขตเหนือวัดกัณฑ์ว่างกลางเขาดินเหนือและเขตถนนวิภาวดี
ด้วยกัน เป็นประมาณข้างคันในของภูเขาถนนธร. ประมาณข้างคันในของภูเขาถนนธรนั้น
วัดทรงไถ่ ๒๕๒,๐๐๐ โยชน์, วัดโคกขจรไถ่ ๙๕๖,๐๐๐ โยชน์. รวมประมาณข้างคันใน
นั้นกับที่ดินเขตภูเขาถนนวิภาวดีด้วยกัน เป็นประมาณข้างคันนอก. ประมาณข้างคันนอกนั้น
วัดทรงไถ่ ๒๕๔,๐๐๐ โยชน์. วัดโคกขจรไถ่ ๙๙๒,๐๐๐ โยชน์.

รวมประมาณข้างค้ำนอกของภูเขาเอทธรกับที่ห้วงกลางภูเขาอุทธรและภูเขา
อิธิเรเข้าด้วยกัน เป็นประมาณข้างค้ำในของภูเขาอิธิเร. ประมาณข้างค้ำในของภูเขา
อิธิเรนั้น วัดตรงได้ ๓๗๘,๐๐๐ โยชน์, วัดโดยรอบได้ ๑,๑๓๔,๐๐๐ โยชน์. รวม
ประมาณข้างค้ำในของภูเขาอิธิเรนั้นกับที่ห้วงกลางภูเขาอิธิเรเข้าด้วยกัน เป็นประมาณข้างค้ำ
นอก. ประมาณข้างค้ำนอกนั้น วัดตรงได้ ๓๗๘,๐๐๐ โยชน์, วัดโดยรอบได้ ๑,๑๓๔,๐๐๐
โยชน์.

รวมประมาณข้างต้นนอกของภูเขาศิรินธรกับที่ว่างกลางภูเขาศิรินธรและภูเขากรวักเข้าด้วยกัน เป็นประมาณข้างต้นในของภูเขากรวัก. ประมาณข้างต้นในของภูเขากรวักนั้น วัดตรงใต้ ๔๔๑,๐๐๐ โยชน์, วัดโดยรอบใต้ ๑,๓๒๓,๐๐๐ โยชน์. รวมประมาณข้างต้นในของภูเขากรวักนั้นกับถึงเขากรวักเข้าด้วยกัน เป็นประมาณข้างต้นนอก. ประมาณข้างต้นนอกนั้น วัดตรงใต้ ๔๕๑,๕๐๐ โยชน์, วัดโดยรอบใต้ ๑,๓๔๔,๕๐๐ โยชน์.

รวมประมาณจ้างด้านนอกของบุคลากรวิทย์กับที่ว่างกลางบุคลากรวิทย์และบุคลากรสัตวแพทย์ด้วยกัน เป็นประมาณจ้างด้านในของบุคลากรสัตวแพทย์ ประมาณจ้างด้านในของบุคลากรสัตวแพทย์นั้น วิศวกรได้ ๔๗๒,๕๐๐ โยชน์, วิศวกรรอบได้ ๑,๔๔๗,๕๐๐ โยชน์, รวมประมาณจ้างด้านในของบุคลากรสัตวแพทย์ กับทั้งบุคลากรสัตวแพทย์ด้วยกัน (๑๒) เป็นประมาณจ้างด้านนอก, ประมาณจ้างด้านนอกนั้น วิศวกรได้ ๔๗๗,๗๕๐ โยชน์, วิศวกรรอบได้ ๑,๔๓๓,๒๕๐ โยชน์

รวมประมาณไร่ถึงพันไร่ของภูเขาสัทธันะกับที่ห้วงกลางภูเขาสัทธันะกับภูเขานันทรวรเจ้าด้วยกัน เป็นประมาณไร่ถึงพันไร่ของภูเขานันทรวร. ประมาณไร่ถึงพันไร่ของภูเขานันทรวรนี้ วัดตรงใต้ ๔๔๘,๒๕๐ โยชน์, วัดโดยรอบใต้ ๑,๔๖๔.๙๕๐ โยชน์. รวมประมาณไร่ถึงพันไร่ของภูเขานันทรวรนี้ กับที่ถึงภูเขานันทรวรเจ้าด้วยกัน เป็นประมาณ

ช้างค้ำนอก. ประมาณช้างค้ำนอกนั้น วัดทรงไถ่ ๔๕๐,๘๘๕ โยชน์, วัดโคยรอบไถ่ ๑,๔๘๒,๖๒๕ โยชน์.

รวมประมาณช้างค้ำนอกของภูเขามินธวกับที่หว่างกลางภูเขามินธวและภูเขาวินตะเข้ด้วยกัน เป็นประมาณช้างค้ำในของภูเขาวินตะ. ประมาณช้างค้ำในของภูเขาวินตะนั้น วัดทรงไถ่ ๔๕๖,๑๒๕ โยชน์, วัดโคยรอบไถ่ ๑,๔๘๘,๓๒๕ โยชน์. รวมประมาณช้างค้ำในของภูเขาวินตะเข้ากับที่ทั้งภูเขาวินตะเข้ด้วยกัน เป็นประมาณช้างค้ำนอก. ประมาณช้างค้ำนอกนั้น วัดทรงไถ่ ๔๕๘,๔๑๑ โยชน์ ๒ คาวุต, วัดโคยรอบไถ่ ๑,๔๙๒,๓๑๒ โยชน์ ๒ คาวุต.

รวมประมาณช้างค้ำนอกของภูเขาวินตะกับที่หว่างกลางภูเขาวินตะและภูเขายอดกันเข้ด้วยกัน เป็นประมาณช้างค้ำในของภูเขายอดกัน. ประมาณช้างค้ำในของภูเขายอดกันนั้น วัดทรงไถ่ ๕๐๐,๐๖๒ โยชน์ ๒ คาวุต, วัดโคยรอบไถ่ ๑,๕๐๐,๑๘๘ โยชน์ ๒ คาวุต. รวมช้างค้ำในของภูเขายอดกันเข้ากับที่ทั้งภูเขายอดกันเข้ด้วยกัน เป็นประมาณช้างค้ำนอก. ประมาณช้างค้ำนอกนั้น วัดทรงไถ่ ๕๐๐,๘๑๘ โยชน์ ๓ คาวุต, วัดโคยรอบไถ่ ๑,๕๐๒,๑๕๖ โยชน์ ๑ คาวุต.

ในโลกที่ปกสาร กล่าวแต่ประมาณโคยรอบของช้างค้ำในและช้างค้ำนอก โดยประพันธ์เป็นคาถา มิได้กล่าวประมาณโคยตรง. ในฎีกาธินาลังการก็เหมือนกัน กล่าวโคยจุดเดียว.

[๑๓] ส่วนในฎีกาพระวินัยและฎีกาวิสุทธิมรรคกล่าวว่า “มหาสมุทรลุ่มไปโดยลำดับครบเท่าเชิงภูเขากัรวาฬฉันทิโก ฉะนั้นครบเท่าเชิงภูเขาสินธุ เพราะฉะนั้น จึงพึงเห็นว่า ภูเขาคณธรมมีประมาณเข้าไปทั้งหนึ่งจากประมาณภูเขาสินธุเบืองล่าง ก็ยังมีอยู่บนแผ่นดิน. แม้ภูเขาสินธุเป็นต้นก็อย่างนั้น. สมจริงดังคำที่พระผู้มหาราชได้ทูลไว้ว่า ‘คู่ก่อนภิกขุทั้งหลาย มหาสมุทรลุ่มไปโดยลำดับ ลากไปโดยลำดับ เจือมไปโดยลำดับ.’”

ภูเขาคณธรมเป็นต้นนี้แหละ ชื่อภูเขาสัตตวิภักตี. แม้คำว่า กุณบรรพต (ภูเขาล่ง) ก็เป็นชื่อของภูเขาล่งนี้. สมจริงดังคำที่กล่าวไว้ในเสกคกัณเฑาะว์ว่า

“ภูเขาล่ง (กุณธดา) คือ ภูเขาคณธรม ภูเขาสินธุ ภูเขากัรวิก ภูเขาสัตตนะ ภูเขามินธว ภูเขาวินตะ และภูเขายอดกัน”

ในบทว่า กลางลา (ภูเขาล้าง) นั้น ศัพท์ว่า ลอ แปลว่าล้าง โดยความหมาย
ว่าเป็นฝั่งของสัตว์นครสมุทร. ศัพท์ว่า ลอจ แปลว่า ภูเขา. จึงอย่างนั้น ในสอรรถกถา ท่าน
กล่าวชื่อภูเขาไว้ ๔ ชื่อ คือ ปุทฺธก คีรี เตธ ยุกทึ นก ยจล สิลฺลฺลฺล สิริ ภูธร.

ลำดับของภูเขาศักยวิภังคานั้น มาในอรรถกถาทั้งหลาย และในคัมภีร์อื่น ๆ อย่าง
นี้. ลำดับนั้นผิดกับแผนที่ภาคพื้นสมุทร. ก็ในแผนที่ภาคพื้นสมุทรกล่าวว่า "ภาคพื้นสมุทร
ครบถ้วนอยู่แล้ว ขยับไปเบื้องหน้า แสดงภูเขาศักยวิภังคซึ่งตั้งอยู่หน้าภูเขาล้าง. พระราชา
ทอดพระเนตรเห็นภูเขาศักยวิภังคเหล่านั้น จึงตรัสถามภาคพื้นสมุทรว่า พระศาสดาเมื่อจะทรง
กระทำภาวอันนั้นให้แจ้ง จึงได้ตรัสพระภาวภาวว่า—

‘พระมหाराชประจักษ์ทิพยญาณอันเห็นด้วยน้ำจันทวนัน เสด็จไปอยู่ โคตร
พระเนตรเห็นสัตว์นครสมุทร และภูเขา จึงตรัสถามทูตว่า ภูเขาเหล่านั้น
ชื่ออะไร.’

ภาคพื้นสมุทรอันพระเจ้าเนมิราชตรัสถามอย่างนั้นแล้วได้ทูลว่า

‘ขอพระ ภูเขาที่พระองค์ทอดพระเนตรชื่อสัตถะ กวีก อสิณฺธร อุคนฺธ
เนมิณฺธร วินคฺกะ อัสกัณ เป็นภูเขาใหญ่ ๆ ผลขึ้นโดยลำดับในสัตว์นครสมุทร
เป็นทอของมหาธารทั้งหลาย (ทิวจากุมภราช).’

[๑๔] อนึ่ง ในอรรถกถาเนมิราชกกถาว่า “คำว่า สัตถะ เป็นคำ ความว่า
ขอพระ ภูเขาที่ยื่นออกจากทิวเขานั้น ชื่อสัตถะบรรพต. ภูเขาที่อยู่ในลำดับเข้าไป ชื่อกวีก
สูงกว่าสัตถะ. ในระหว่างภูเขาทั้งสองนั้นมีสัตว์นครมหาสมุทรอันหนึ่ง. ภูเขาที่อยู่ในลำดับภูเขา
กวีกเข้าไป ชื่ออสิณฺธร สูงกว่ากวีก. แม้ในระหว่างภูเขาทั้งสองนั้นมีสัตว์นครมหาสมุทรอัน
หนึ่ง. ภูเขาที่อยู่ในลำดับภูเขาอสิณฺธรเข้าไป ชื่ออุคนฺธ สูงกว่าอสิณฺธร. แม้ในระหว่างภูเขา
ทั้งสองนั้นมีสัตว์นครมหาสมุทรอันหนึ่ง. ภูเขาที่อยู่ในระดับภูเขาอุคนฺธเข้าไป ชื่อเนมิณฺธร
สูงกว่าอุคนฺธ. แม้ในระหว่างภูเขาทั้งสองนั้นมีสัตว์นครมหาสมุทรอันหนึ่ง. ภูเขาที่อยู่ในลำดับ
ภูเขาเนมิณฺธรเข้าไป ชื่อวินคฺกะ สูงกว่าเนมิณฺธร. แม้ในระหว่างภูเขาทั้งสองนั้นมีสัตว์นคร
มหาสมุทรอันหนึ่ง. ภูเขาที่อยู่ในลำดับภูเขาวินคฺกะเข้าไป ชื่ออัสกัณ สูงกว่าวินคฺกะ. แม้ใน
ระหว่างภูเขาทั้งสองนั้นมีสัตว์นครมหาสมุทรอันหนึ่ง. คำว่า ผลขึ้นโดยลำดับ นั้นหมายความว่า
ว่า ภูเขาที่ขึ้นจากภูเขาล้างโดยลำดับในสัตว์นครมหาสมุทร ตั้งอยู่เช่นกับบันได.”

แม้ในฤกษ์พระวันนักษัตรว่า “แต่ในที่บางแห่ง ลำดับอย่างอื่นมาแล้วอย่างนี้ว่า
ภูเรชชยอัสถังคังลัสมภูเรชชเนว ภูเรชชวณคคังคังลัสมภูเรชชอัสถังคณ” ดังนั้นเพี้ยน แล้วได้นำ
เนมิราชคหปรหมังชวรตถกามา (ฮ้าง) แคมิได้ทำการวิจารณ์ในลำดับที่แตกต่างกัน. อัน
พระจุลวงกพลาจารย์ ก็ได้้นำเนมิราชคมาแสดงลำดับอย่างอื่นนั้นเช่นเดียวกัน. แสดงเช่นเดียว
กันก็จริง แต่ท่านยังได้ทำการวิจารณ์อย่างนี้ว่า “พึงเห็นถึงความแตกต่างในลำดับนี้ ได้กระ
ทำแต่เรื่องความแตกต่างแห่งชื่อเท่านั้น มิได้กระทำความแตกต่างแห่งความ.”

ส่วนพระอุทกมณังคพลาจารย์กล่าวว่า “การสันนิษฐานชื่อไม่เป็นไค เพราะนั้นเป็น
คำของมากลัทธิตุบุตร และเหตุความเป็นเช่นนั้นเพราะอย่างอื่นไม่มอภาสา (ภาษามอญ).” ถิ่นมอติ-
สารณัชรบรมมณฑลอุทกพลาจารย์ถึง ถึงโอกาสเบื้องต้นในระหว่างภูเรชชตณะและภูเรชชเนมิชวร ก็
ถูกพระโพธิสัตว์ศรีธาม จึงทอดลงชื่อภูเรช ๔ ลูกที่สถิตย์ตรงหน้าในเบื้องต้นว่า “ขอเศระ
ภูเรชที่พระองค์ทศพระเนตรชอัสถังคณ กรวิก อัสสิเนว อุกนธว” ดังนั้นแล้วกลับทอด
ชื่อภูเรช ๓ ลูก ที่ข้ามมาข้างหลังว่า “เนมิชวร วิณคกะ อัสถังคณ เป็นภูเรชใหญ่ ๆ” ดัง
เพราะฉะนั้น จึงพึงเห็นว่าไทยไม่มีแก่พระนาคเสน แต่เป็นไทยของชวรตถกมา. แม้พระพุทธรัก-
ษิชาจารย์กล่าวว่า [๑๕] “ข้าพเจ้าขอพุทธรัักษิชาจารย์ พอดีจะกระทำคำในพระนาคเสน
ชวรตถกมาให้สมกับตามความเป็นจริงไค. อย่างไร? เมื่อมากลัทธิตุบุตรเจ้าเนมิชวรชรมภา
อยู่ ทิวสัถกเววารชทรงคำไว้ว่า ‘เพราะเหตุไฉนมากลัจจังชักรักชอ’ จึงทรงส่งชวรเทพบุตรไป.
ลำดับนั้น ชวรเทพบุตรรับถนัดส่งตรงไปทวโลกทางอากาศ. ในเวลาที่ถึงโอกาสเบื้องต้น
ภูเรชตณะ พระเจ้าเนมิราชทศพระเนตรข้างหน้าและข้างหลัง ทรงเห็นภูเรชเหล่านั้นโดย
ลำดับ จึงตรัสถามมากลัจว่า ‘ภูเรชเหล่านั้นชื่อไร’. บรรดาภูเรชทั้งเจ็ด ภูเรชตณะเป็นภูเรชที่
สถิตย์ท่ามกลาง. มากลัจ เมื่อจะทอดลงชื่อภูเรชบรรดาทั้งเจ็ดอยู่เบื้องหน้าเจ้าเค็มแก่ภูเรชตณะ
จึงทวลำดับว่า ‘ชอัสถังคณ กรวิก อัสสิเนว อุกนธว’. ลำดับนั้น เมื่อจะทอดลงชื่อภูเรช
ที่เหลือมาแล้ว จึงกล่าวคาถาว่า **เนมิชวร** เป็นชวาที่เพื่อจะแสดงตามลำดับเจ้าเค็มแก่ฐานที่
ตั้ง. ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ บาลีในเนมิราชค และชวรตถกวิสุทธิมรรคจึงลงกันเสมอกัน. ศุ
ภนาโณแม่น้ำชมนกับน้ำในแม่น้ำคงคาโดยแท้แล. ส่วนคำที่เขียน ไว้ในชวรตถกเนมิราชคว่า
‘คำว่า สหสณะ เป็นกัน ความว่า ขอเศระ ภูเรชที่อยู่นอกเราทั้งหมดชอัสถังคณบรรพค’ นั้น
พึงถือว่าเขียนโดยนอกลี.”

ในเรื่องนี้มีจริงดังนี้ - คำที่พระอุบาลีเถระกล่าวไว้ว่า "ในระหว่างภูเขา
ภูตสันและภูเขานันทะ" คงเป็นคำ และคำที่พระพุทธเจ้ากล่าวไว้ว่า "ในเวลา
ที่รถของโกลาตบองบนภูเขาภูตสัน" คงเป็นคำ บันทึกไม่ควรติเตียน เพราะผิดจากคำ
ในเนมิราชกกัฏฐ์ว่า "(มาคือเทพธิดาที่ขึ้นรถอยู่แล้ว) ขับรถไปเบื้องหน้า แลดูภูเขา
สถูปบริพัตรซึ่งตั้งอยู่ภูเขานันทะ" คงเป็นคำ. แท้จริง - มาคือยังไม่ต้องภูเขาเหล่านั้นเลย
แลดูภูเขาที่ขึ้นของเบื้องหน้า อันพระราชาซึ่งไม่เสด็จถึงภูเขาเหล่านั้นเหมือนกัน แต่ได้ทอด
พระเนตรเห็นภูเขาทั้งเจ็ดที่ขึ้นของหน้าสถูปตาม จึงได้พูดอย่างนั้น. เพราะเหตุนี้ พระ-
ศาสดาจึงตรัส (ในเนมิราชกกัฏฐ์) ว่า "ภูเขาเหล่านั้นชื่ออะไร ? (มาคือเทพธิดา อันพระเจ้า
เนมิราชสถูปตามอย่างนั้นแล้วได้กล่าว) ชื่อพระ ภูเขาที่พระองค์ทอดพระเนตร ชื่อภูตสันและ "นันทะ"
ดังนี้. แม้คำที่ว่า "ข้าพเจ้ารู้พุทธบริษัทที่จักทำในพระบาติและอรรคดาให้
เสมอกันตามความบังเอิญได้" และคำที่ว่า "ส่วนคำที่เขียนไว้ในอรรคดาเนมิราชกกัฏฐ์
ทั้งดียวว่าเขียนโดยเนลลอส" นั้น ก็ไม่จริง เพราะฉะนี้ พระพุทธบริษัทที่จักทำ
คำในพระบาติและอรรคดาให้เสมอกันได้. เพราะเหตุนี้จึงไม่กระทำอรรคดาเนมิราชกกัฏฐ์ให้
เสมอกันกับบาติเล่า. โอ [๑๖] การที่ยกมาแล้วไม่ทำให้สมควรแก่การยกกันนั้น ไม่ชอบเลย.
กับบรรดาบาติและอรรคดา บาตินั้นแหละมีกำลังกว่าอรรคดาทั้งปวง. บรรดาอรรคดา
อรรคดาใดไม่เกิดจากบาติ ภูเขาอรรคดาเนมิราชกกัฏฐ์ อรรคดาหนึ่งกำลัง. อรรคดาที่ผิดจาก
บาติมีมากจริง แต่อรรคดาที่ไม่เกิดจากบาติแม้จะอรรคดาเดียวกันมีกำลังกว่าอรรคดาที่ผิด
จำนวนมาก ดูพระจันทร์แม้ดวงเดียวกันมีกำลังกว่าดวงจันทร์จำนวนมากฉะนั้น เพราะไม่เกิด
จากบาติ. อันลำดับของภูเขาบริพัตรที่ดูได้ยากเช่นเดียวกับลำดับของสังขยา (จำนวนนับ)
เพราะอรรคดาทั้งหลายต่างกันและกัน.

จริงอย่างนั้น ลำดับของสังขยาว่าไว้ไม่เต็มบริกัจจะอย่างนี้ว่า - อีกบริกัจ
พิณ พุ ภัททะ นีฬพุทะ ยหทะ อพทะ อฏทะ โสคันธิกะ อุปปละ กุมภะ ปุณทริกะ
ปทุมะ กถาณะ มหากถาณะ อัสระยะ. ลำดับนั้นเกิดจากบาติโกกอลิถุครันว่า "คู่ก่อนภิกษุ
เปรียบเหมือนแก้วอนบรรทุกเมล็ดทรายของชาวโลกมีปริมาณ ๒๐ ขวี่. จากแก้วอนบรรทุก
เมล็ดทรายนั้น บรรทุกทั้งสิบเมล็ดทรายหนึ่งเม็ดหนึ่ง โดยอ่าวไป ๑๐๐,๐๐๐ ปี ๗. แก้วอนบรรทุก

เมล็ดงอกของชาวโลกกลืนปริมาณ ๒๐ ชั่วโมง หรือจึงจำกัดหมดกลืนไปด้วยความเพียร
เร็วกว่า; แต่อัทพททรกอนนั้นจะยังไม่สิ้นไปเลย ลูกอณิกขุ อัทพททรก ๒๐ เท่ากับ
นิวัพททรกอนนั้น.....อหะ.....อฏฐะ.....อหะ.....กุมทะ.....โสคันธิกะ.....อุปโปละ.....
ปุตพริกะ.....ลูกอณิกขุ ปุตพริกทรก ๒๐ เท่ากับปัทมทรกอนนั้น” ดังนี้ ในบาติ
โลกกลืนทรนนั้น เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงดำเนนกับเป็นอันครัดลำดับของสังขยา ดังนี้—
อัทพทะ นิวัพทะ อหะ อฏฐะ อหะ กุมทะ โสคันธิกะ อุปโปละ ปุตพริกะ ปัทมะ.
ควัสเพณัน ในสัททณิกังกล่าวไว้

“กัมภกรัจจาณะแสดงลำดับไว้ดังนี้— ‘อักโขภินิ พินทุ อัทพทะ นิวัพทะ
อหะ อหะ อฏฐะ โสคันธิกะ อุปโปละ กุมทะ ปัทมะ ปุตพริกะ กถานะ
มหากถานะ และ อสังเขอะ’ ลำดับนั้นผลจากบาติแล้ว”

“ลำดับในบาติทั้งหมดดังนี้— ‘อัทพทะ นิวัพทะ อหะ อฏฐะ อหะ
กุมทะ โสคันธิกะ อุปโปละ ปุตพริกะ และ ปัทมะ’ พระชินะครัดไว้ดังนี้.”

[๑๑] เพราะฉะนั้น ถ้าใดไม่มีจากบาติ คำนั้นนั้นและควรถือเอา เพราะคำ
นั้นควรถือคือโดยความเป็นสาระควาดี โดยเป็นคำเสมอด้วยบาติ. จึงอย่างนั้น. นอใน
บาติเท่านี้ควรถือคือโดยความเป็นสาระ. แม้ในสัททณิกังกล่าวไว้ “นอในบาติเท่านี้ ควร
ถือคือโดยความเป็นสาระ เพราะไม่มีภาวะที่พระสัพพัญญูพอเข้าใจไม่ทรงทราบหรือทรงทราบ
ไม่” แม้ในโลกก็กล่าว ทานแสดงนอที่กล่าวในอรรถกถาที่ผิด ๆ แล้ว เมื่อจะแสดง
ความเห็นว่า “ในนิชาคกพรอันตัวอรรถกถาเท่านี้ พึงถือคือโดยความเป็นสาระ” ก็โลกกล่าว
คำนี้ว่า—

“ลำดับอนันมาแล้วในท่อน ๆ คนเป็นบัณฑิตควรพิจารณาแล้วจึงถือเอา. จึง
อย่างนั้น พระศาสดาทุกทรงเห็นทุกอย่าง ประทับในท่ามกลางบริษัท ได้ครัด
ในนิชาคกกว่า ‘พระมหาเวรประทับที่พหุชานอันพร้อมด้วยมีจำนวนพันเสด็จ
ไปอยู่ ได้ทอดพระเนตรเห็นสัตว์นครสมุทและภูเขา จึงครัดตามญกว่า ‘ภูเขา
เหล่านี้ช่ออะไร’

(มากถิเทพสารณิอันพระเจ้าเมวราชครัดตามอย่างนั้นแล้วได้กล่าว)

‘ขอเถระ ภูเขาที่พระองค์ทอดพระเนตร ช่อ สัทธนะ กวัก อธิษณร ชุณนร
ณณินทร วิสตะ อัสถณ เป็นภูเขาใหญ่ ๆ ผุดขึ้นโดยลำดับในสัตว์นครสมุท

เป็นเหยื่อของมหาราชทั้งหลาย ดังนั้น แม้นในอรรถกถาเนมิชาติกถา ก็กล่าว
 ภูเขาตัมบะลาให้อยู่ภายนอกเขาทั้งหมด แล้วกล่าวโดยลำดับทำภูเขาตัมบะ
 ให้อยู่ในเทือกภูเขาเนมร. คนตัมบะลาต้ออาศัยความเขินกลัวความประ-
 มาทา แต่พระพุทธเจ้าทรงเห็นถึงภัยนี้ แม้นรองนงศาพระอภัยการัง
 เห็นด้วยพระจักณเถวจึงตรัสไว้ เพราะฉะนั้น ความเขินอย่างอื่น (จาก
 พุทธวจนะ) จึงไม่สืบได้เคย."

จนเวียงภูเขาจนธรเป็นต้น

เรื่องภูเขาเนมิทานคเป็นต้น

[๑๘] บัณฑิตจะกล่าวถึงภูเขาเนมิทานคเป็นต้นเหล่านี้จากอรรถกถาแห่งภูเขา. ใน
 อรรถกถาทั้งหลายมีอรรถกถาพระวินัยเป็นต้นได้กล่าวไว้ว่า

"ภูเขาเนมิทานคสูง ๕๐๐ โยชน์ โดยส่วนยาวและส่วนกว้าง ๓,๐๐๐ โยชน์
 ประทับด้วยยอด ๘๔,๐๐๐ ยอด" ดังนี้.

ส่วนในอรรถกถาอรรถกถาเนมิทานค อังคุตรนิกายได้กล่าวไว้ว่า "ภูเขาเนมิทานคตั้งอยู่
 ในทิศประมาณ ๓,๐๐๐ โยชน์ โดยส่วนสูง ๕๐๐ โยชน์ ประทับด้วยยอด ๘๔,๐๐๐ ยอด"
 และว่า "สระในทิศอันภูเขาทั้ง ๕ คือ สุธัมมัญญู จิตรกัญญู กาศกัญญู คันธมาทญญู และ
 เกลาสกัญญู แวดล้อมไว้. บวรคาบเขาทั้ง ๔ เนมิ สุธัมมัญญูแล้วด้วยทอง สูง ๒๐๐ โยชน์
 คกภายใน สัณฐาเนอวสีปกา ปกคลุมสระนั้นแหละตั้งอยู่. จิตรกัญญูแล้วด้วยสุวรรณคันทนะ.
 กาศกัญญูแล้วด้วยแก้วพลวง. คันธมาทญญูแล้วด้วยน้ำ ภายในมีสีเหม็นฉุนฉิว เบิกภูเขา
 ประเสริฐรอบด้วยสัตว์อันทั้งสิบ คือกลืนเกิดแก่ราวก กลืนเกิดแก่แก่น กลืนเกิดแก่กระพี้
 กลืนเกิดแก่เปลือก กลืนเกิดแก่สะเก็ด กลืนเกิดแก่ตัว กลืนเกิดแก่ใบ กลืนเกิดแก่ดอก
 กลืนเกิดแก่ผล และกลืนเกิดแก่ลำต้น ตามคำด้วยสนุนโพรมิประการต่าง ๆ ในวันอุโบสถแห่ง
 การบิณฑิ โหรงกุดด้านเหนืออันให้คิดทิวแล้วตั้งอยู่. ส่วนเกลาสกัญญูแล้วด้วยเงิน ทุกยอดมี
 ส่วนสูงและสัณฐาเนอวสีปกา ปกคลุมสระนั้นแหละตั้งอยู่. ทุกยอดนั้นฝนตกอยู่ทั่ว
 ด้วยอากาศพรองเทวคา และด้วยอากาศพรองนาฬ." ในอรรถกถาไปคณิสสุตในมัชฌิม-

บดินทร์ก็โศกเศร้าไว้อย่างนั้น. แต่ในอรรถกถา^๑นั้น ๆ ได้พรรณนาถึงพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวไว้โดยวิเศษ. จริงอย่างนั้น ในอรรถกถาซึ่งมีสาระสำคัญในลักษณะที่กล่าวไว้ว่า “ภูเขาคันธมาทน์นั้นแลด้วยสองภูเขาคันธมาทน์ คือ ภูเขากาฬบรรพต มหาภูเขากาฬบรรพต ชุกกบรรพต จันทบรรพต สรีรบรรพต มณีบรรพต และสุวรรณบรรพต ในทิววันกประเทศ. ๘. ภูเขาคันธมาทน์นั้นแลมีเงาซ้อนกันหมอกๆ เป็นโอกาสที่อยู่ของพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย. [๑๘] มีถ้ำ ๓ ถ้ำ คือ ถ้ำทอง ถ้ำแก้วมณี และถ้ำเงิน. ที่ปากถ้ำแก้วมณี มีต้นคำสุมโอรสหนึ่ง กว้างโอรสหนึ่ง. ต้นคำนั้นย่อมเกิดดอกบานสะพรั่งไปทั้งต้นโดยทั่วถึงทั้งในน้ำหรือบนบก โดยวิเศษในวันทีพระปัจเจกพุทธเจ้ามา. ข้างหน้าต้นคำนั้นเป็นโรงกอมธำมณีด้วยสรรพวิเศษ. ๘. โรงกอมนั้น สัมผัสธำมณี (ธมกวาศ) กวาศชยาภยเอตัง. ธมกวาศ (ธมเกส) เกสยทราฐ ซึ่งล้วนแล้วด้วยสรรพวิเศษให้เสมอ. สิวจวาศ (ธมรต) นำน้ำจากสระอินทามารค. สุกันธกวาศ (ธมกสัน) นำกลิ่นของต้นไม้หอมทุกอย่างมาจากป่าหิมพานต์. โอจิงกวาศ (ธมโปรย) ไปรยคอกไม้. สันธกวาศ (ธมลล) ปลูกในที่ทุกแห่ง. ในโรงกอมนี้มีอาสนะอยู่ไว้ทุกเมื่อ ซึ่งเป็นที่นั่งประชุมของพระปัจเจกพุทธเจ้าทุกองค์ในวันอุบัติแห่งพระปัจเจกพุทธเจ้า และในวันอุโบสถ. พระปัจเจกพุทธเจ้า ครั้นนั่งแล้วย่อมเข้าสมาธิบางอย่าง แล้วออก(จากสมาธินั้น). จากนั้น พระสังฆเถระก็ถามพระปัจเจกพุทธเจ้าองค์ใหม่ถึงกรรมฐานว่าท่านได้บรรลุอย่างไร เพื่อพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งปวงจะได้รู้โมทนา. ในกาลนั้น พระปัจเจกพุทธเจ้าองค์ใหม่ก็จะกล่าวคาถาพยากรณ์อันเป็นคำอุทานของตนนั้นแล. ในอรรถกถาทั้งหลายมีอรรถกถาปัจเจกพุทธาปทานเป็นต้น ก็กล่าวไว้อย่างนั้น.

พระสารีบุตรเถระก็บังเกิดความขบขัน เมื่อจะพรรณานำกับปัญหาว่า “ภูเขาคันธมาทน์นั้นเป็นอย่างไร” กระพระโพธิสัตว์ก็บังเกิดความขบขัน โดยอุปมา ก็กล่าวไว้ในสัมภวชาดกว่า

“ดูก่อนพรหมมณี ภูเขาคันธมาทน์กับเขาหิมาลัยเขาหิมพานต์”

ทั้งนี้เป็นต้น หมายถึงภูเขาคันธมาทน์ใด. อนึ่ง พระเจ้าปัญจกัณฐะเมื่อจะทรงพรรณนาถึงกองทัพอันใดก็กล่าวไว้ในมหาราชบรรพว่า

๑. อรรถกถาซึ่งมีสาระสำคัญในลักษณะที่กล่าวไว้ว่า—ชุกกบรรพต มหาภูเขากาฬบรรพต สรีรบรรพต มณีบรรพต และสุวรรณบรรพต ทิววันกประเทศ

“ภูเขามีก่อนหรือก่อนธรรมาทน์ อันมีในหิมวันตประเทศ...ฉันใด”

ทั้งนี้เป็นต้น ทรงถามถึงภูเขาคือ, ภูเขาคันธมาทน์นั้นประสงค์เอาในที่นี้. ภูเขาคันธมาทน์นั้น เป็นยอดของภูเขาคันธมาทน์ จะต้องเดินทางจากเชิงภูเขาคันธมาทน์ประมาณ ๕๐๐ โยชน์จึงจะขึ้นไปถึง.

ส่วนภูเขาคันธมาทน์เป็นต้นหมอกกล่าวในวาทะสนมบรรพเป็นต้นว่า “ภูเขาคันธมาทน์” นั้น ไม่ประสงค์ในที่นี้ เพราะเป็นภูเขาคันธมาทน์อันมีในหิมวันตประเทศจะไปถึงในระหว่างทางตั้งแต่ประตูบ้านถึงท้องแขวงกคอันเป็นหนทางประมาณ ๔๕ โยชน์.

[๒๐] ในอรรถกถาฉันทนคชาคกท่านกล่าวถึงภูเข ๗ ลูก ที่ตั้งล้อมสระฉันทนคคไว้ว่า “เขา ๗ ลูก ตั้งล้อมบ่าไม้ไผ่. บรรดาภูเขาดังนั้น ภูเขาลูกแรกตั้งแต่บ้านนอก ชื่อ รุทกาทบรรพต, ลูกที่ ๒ ชื่อมหากาทบรรพต, ลูกที่ ๓ ชื่อรุทกาทบรรพต, ลูกที่ ๔ ชื่อชันทนคค-บรรพต, ลูกที่ ๕ ชื่อสุริยบรรพต, ลูกที่ ๖ ชื่อมณเฑียรบรรพต, ลูกที่ ๗ ชื่อสุวรรณบรรพต. สุวรรณบรรพตนั้นโดยส่วนสูงประมาณ ๗ โยชน์. แวงวงสระฉันทนคคตั้งอยู่เหมือนชอยบาคร. ช้างคันในช่องสุวรรณบรรพตนั้นมีสีดงทองคำ. หัวโกลาสที่ออกจากช้างคันในสุวรรณบรรพตนั้น สระฉันทนคคปรากฏพระอาทิตย์ก็ขึ้น ๆ ที่ตั้งนั้น. บรรดาภูเขานี้ภายนอก ลูกหนึ่งสูง ๖ โยชน์, ลูกหนึ่งสูง ๕ โยชน์, ลูกหนึ่งสูง ๔ โยชน์, ลูกหนึ่งสูง ๓ โยชน์, ลูกหนึ่งสูง ๒ โยชน์, ลูกหนึ่งสูงโยชน์หนึ่ง” ดังนี้. ในฎีกาพระวินัยทั้งหลายก็กล่าวไว้อย่างนั้น.

คำว่า บ่าไม้ไผ่ นั้น คือบ่าไม้ไผ่ที่อยู่ล่งสระฉันทนคค, จึงอยู่ บ่าไม้ไผ่นั่นอยู่สุดคันนอกของบ่าไม้ไผ่. บ่าเหล่านี้นักปรากฏในคณทิวักวสระฉันทนคคข้างหน้า.

อนึ่ง ในอรรถกถาฉันทนคคในเขตปฐมาศกัฏฐ์กล่าวไว้ว่า “พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า เราอยู่ ณ นครราชคฤห์ ศิริพหะ: คำว่า ราชคฤห์ เป็นชื่อของนครนั้น. ท่านกล่าวว่า ศิริพหะ เพราะตั้งอยู่ชุกชอก โดยการแวงวงของภูเขาโดยรอบ.” และในฎีกาฉันทนคคท่านก็กล่าวว่า “โดยการแวงวงของภูเขาโดยรอบ คือภูเขาทิศอุดร ภูเขาทิศตะวันออก ภูเขาทิศใต้ ภูเขาทิศตะวันตก และภูเขาเวียงละ.”

แม่ในอรรถกถาบัญญัติในอุคคณิกาก็กล่าวว่า “เพราะเนกรวราชฤๅณ ๕
อยู่ให้ทำมาถาภเวทัง ๕ ซึ่งมีชื่อว่า บัณเฑาะ ๕ คิณณญ เวภาระ ๕ อธิคคิ เวปุลละ
ฉะนเนจเรวีกวาคิรพพะ.”

แม่ในอรรถกถาอรรถกถา ก็กล่าวไว้ว่า—

“ภูเขาทะเรกว่า เวปุลละบรรพตคณนัตถ เป้าเขาใหญ่ อยู่ทางทิศเหนือของ
ภูเขาคิณณญ ๗ คอกเขาของนครนันท.”

[๒๑] ในอรรถกถาอรรถกถาอรรถกถา ก็กล่าวว่า “คำว่า คอกเขาของนครนันท
ความว่า ๕ อยู่ ๗ คอกเขา คือ ๗ แคว่งเขาแห่งนครรัฐ.”

และในอรรถกถาอรรถกถาอรรถกถา ก็กล่าวว่า “คำว่า ๗ แคว่งเขา ความว่า ๗ นคร
ราชฤๅณ ซึ่งได้ชื่อว่าแคว่งเขา เพราะเป็นนครอันภูเขากัง ๕ แคว่งไว้.”

บรรพตเขาทั้งห้านี้ ภูเขาเวปุลละ ครั้นพระผู้มีพระภาคพระนามว่ากัถสันธะมี
ชื่อว่าปารินังสะ. มนุษย์ทั้งหลายมีชื่อว่า คิรรา. มนุษย์เหล่านั้นชนแลภูเขานี้ได้โดย ๔ วัน
ลงได้โดย ๔ วัน. ครั้นพระผู้มีพระภาคพระนามว่าโกเทสสะ. ภูเขาเวปุลละมีชื่อว่า วิงกตะ.
มนุษย์ทั้งหลาย มีชื่อว่า ไวหิตัสสา. มนุษย์เหล่านั้นชนแลภูเขานี้ได้โดย ๓ วัน ลงได้โดย
๓ วัน. ครั้นพระกัสสปพุทธเจ้า ภูเขาเวปุลละมีชื่อว่า สุปัสสะ. มนุษย์ทั้งหลายมีชื่อว่า อัมมิอา.
มนุษย์เหล่านั้นชนแลภูเขานี้ได้โดย ๒ วัน ลงได้โดย ๒ วัน. ครั้นพระผู้มีพระภาคของเรา
ภูเขาเวปุลละมีชื่อว่าเวปุลละ. มนุษย์ทั้งหลายมีชื่อว่า มกรกา. มนุษย์เหล่านั้นชนแลภูเขานี้ได้
โดยกัถหนึ่ง ลงได้โดยกัถหนึ่ง. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสความที่กล่าวนั้นแล
ไว้ในเวปุลละบัญญัติในอุคคณิกาก็ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เวียงเขามาแล้ว ภูเขาเวปุลละ
มีชื่อภิกษุชื่อว่า ปารินังสะ” คือเป็นเขาแล้วได้ตรัสกล่าว

“ภูเขาชื่อปารินังสะของหม่อมมุนะชอติวราภูเขาชองกณะของหม่อมมุนะชอโรหิตัสสา
ภูเขาชื่อสุปัสสะของหม่อมมุนะชออปิธา ภูเขาชื่อเวปุลละของหม่อมมุนะชอมกรกา.”

ในอรรถกถาเวปุลละบัญญัติในอุคคณิกาก็กล่าวว่า “คำว่า ขนได้โดย ๔ วัน น ขน
หมายถึงมีดินภูเขาสูงมาก. คำว่า ขนได้โดย ๓ วัน อธิบายว่า ได้ดินว่าชั่วเวลาในระหว่าง
พระพุทธเจ้าสองพระองค์ แผ่นดินสูงชันโชนหนึ่ง. ภูเขานี้จึงปรากฏเป็นสูง ๓ โชน.”

พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงประมาณ และการเปลี่ยนชื่อของภูเขาวายุลงไว้ในเวปุลลนภพ-
ศุทธอย่างนี้.

นั่นเป็นชื่อของภูเขาคชวาทัน มีไว้เป็นชื่อของภูเขาอื่น ๆ และนั่นคือเวปุลลนภพ.

ส่วนภูเขาคชวาทัน เมื่อจะทอดลงถึงทางไปสู่วางกคได้ทอดพระเวสสันดร
โพธิสัตว์ว่า

“ในลำดับนี้พระองค์จะได้ทอดพระเนตรเห็นภูเขาวายุลง” ดังนี้.

พึงทราบว่านี่เป็นภูเขาลงจากเวปุลลนภพเท่านั้น.

[๒๒] พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ในอัสสิกคสูตรว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรื่อง
เคยมีมาแล้ว พระปัจเจกพุทธเจ้า ๕๐๐ องค์ได้อาศัยอยู่ ณ ภูเขาวายุลงนั้น. พระปัจเจก-
พุทธเจ้าเหล่านั้นเมื่อเข้าไปสู่ภูเขานั้นคนทั้งหลายเห็นอยู่เข้าไปแล้วไม่เห็น. ครั้นเห็นแล้วเขาก็
พากันกล่าวอย่างนั้นว่า ‘ภูเขานี้กลืนภูเขาเหล่านั้น. ชื่อว่า อัสสิค อัสสิค ซึ่งแปลว่า กลืนภูเขา
กลืนภูเขา’ จึงเกิดขึ้น.”

และในอรรถกถาอัสสิกคสูตรนั้นกล่าวว่า “คำว่าเมื่อเข้าไปในภูเขานั้นเห็นอยู่
เข้าไปแล้วไม่เห็น อธิบายว่า พระปัจเจกพุทธเจ้าเหล่านั้นเที่ยวบิณฑบาตให้ตามความสาธุ-
กตาก็แล้วมา กระทำภูเขาให้เป็น ๒ ส่วน รวบรวมเปิดประตูใหญ่บานคู่หน้าทักใน
ห้องพระเจดีย์ เข้าไปในภายใน นกมีที่พักกลางวันและที่พักกลางคืนอยู่ในภูเขานั้น. เพราะ
ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสอย่างนั้น. ก็พระปัจเจกพุทธเจ้าเหล่านั้นอยู่ ณ ภูเขานั้นแต่เมื่อ
ไว้. มีเรื่องเล่าไว้ในอัสสิกคกาล เมื่อพระศาสดายังไม่อุบัติขึ้น กุลธิดาในบ้านน้อยแห่งหนึ่งใกล้
นครพาราณสี ศึกษานาอยู่ ได้ถวายดอกบัวดอกหนึ่งกับข้าวตอก ๕๐๐ ตอกแก่พระปัจเจก-
พุทธเจ้าองค์หนึ่ง ถึงความปรารถนาบุตร ๕๐๐ คน. ในขณะนั้นแล พราหมณ์ ๕๐๐ คน
ได้ถวายเนื้ออันอร่อย ถึงความปรารถนาว่า ข้าพเจ้าทั้งหลายพึงเป็นบุตรของกุลธิดานี้. กุลธิดา
นั้นคำวชิระอยู่คราวนั้นอายุ เกือบแล้วบังเกิดในเทวโลก เกือบจากเทวโลกบังเกิดในคอก
ปทุมโนสระพิกชอง. ตามสองข้างฝั่งโคเห็นนาง จึงได้ปฏิบัติบารุง. คอกบัวคั่นจากพื้นทุก
อย่างเห็นของนางที่เข้าไปอยู่. คนเลี้ยงวัวคนหนึ่งได้เห็นจึงได้กราบทูลพระเจ้าพาราณสี. พระ
ราชาทรงนำนางมาสถาปนาเป็นอัครมเหสี. ค่อมานางทรงพระครรภ์. มหาปทุมกุมารอยู่ในพระ

ควรก็ ภูมิภพที่เหลือก็อาศัยกรรมภพสันนิเวศ. ภูมิเหล่านั้นครั้นเจริญแล้ว เล่นอยู่โน่นระ
 ปาหนโนสนน นังนคอกอปทุมคนละดอก ๆ เริ่มถึงความสิ้นไปและเชื่อมไป (เจริญ-
 วิปัสสนา) ยังบังเกิดโพธิญาณให้เกิดขึ้นแล้ว. คำพยากรณ์ของพระปัจเจกพุทธเจ้าเหล่านั้น
 ความว่าดังนี้—

“โยคีได้พิจารณาตลอดปทุม อันวิจิตรด้วยกลีบ บานต์แล้ว อันหมกมรดมดอม
 แล้วทราบชัดว่าประกอบด้วยความเป็นหนึ่ง พึงเที่ยวไปจนตลอดจากเขตรัด”

[๒๑] พระปัจเจกพุทธเจ้าเหล่านั้นอยู่ ณ ภูเขานั้นในกาลนั้น. แม้ในครั้งนั้นภูเขานั้นก็มีช่อเกิด
 ขึ้นแล้วว่า อธิคัล.

ส่วนในแสดวรรค ท่านกล่าวภูเขานั้นไว้ ๑๔ คือ ชิดชุกฏ เวการะ เวปัสสะ อธิคัล
 บันฑะระ หิมพานต์ คันธมาถน์ ไกรลาส จิตรกฏ สัทธนะ กาทกฏ คริกฏ วิชณะ และวังกะ.
 บรรดาภูเขานั้น ภูเขา ๑๑ ข้างกันใกล้แล้ว ส่วนภูเขา ๓ ในที่สุด ภูเขานั้นแยกออกจาก
 ชิดชุกฏ เพราะมี ๓ ยอด. ภูเขานั้นแยกจากชิดชุกฏ เพราะชาวประเทศได้ด้วยวิธี
 บัญญัติการไปของพระอาทิตย์ ภูเขาอันแห่งที่สามนั้นกล่าวว่า “แต่นั้น (นั่นนั้) ทำ
 ลายแนวกินกันไป ๖๐ โยชน์ทางอุโมงค์ แล้วกระทบภูเขาขวางชื่อ วิชณะ” ครั้นภูเขานั้น
 ออกจากชิดชุกฏ ชื่อวังกะ เพราะมีสันฐานคด. คำว่า วังกะ ก็เป็นชื่อของภูเขานั้นแหละ. ด้วย
 เหตุนี้ ในชาดกท่านจึงได้กล่าวไว้ว่า “ประทับอยู่ ณ ภูเขาวังกะ” และว่า “เราจะไปสู่ภูเขา
 วังกะ.” แต่ในเจติยานุกูลได้กล่าวไว้ว่า “ภูเขาวังกะในที่ไกล.” แม้พระอัครวิงศาจารย์ก็กล่าว
 ว่า “เมื่อจะพึงกล่าวว่า วังกะนั้นแหละ ไกล ด อชามอันไม่มีความหมายในที่กลางกล่าวว่า
 วังกะนั้นแหละ ไกลดุจคณีย เพื่อยอกระื่องง่าย.” อีกอย่างหนึ่ง วังกะ นั้นแหละ คือ วังกลา
 อย่างเดียวกันกับ เทโว นั้นแหละ คือ เทวทา และ ทิสสา นั้นแหละ คือ ทิสสา ทั้ง
 กล่าวโดย ลา บัญญัติ ใ้รู้เป็น วังกะนั้นแหละ ไกลอรรดิเพราะหัวภูเขาคด. และท่าน
 พึงเห็นโดยวิธี (ทำ ลา ให้เป็น ด) ในท่านกลาง. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าวังกะ โดย
 อรรดิเพราะหัว มีสันฐานคด. ด บัญญัติ ในอรรถแห่งนั้น (มี) อย่างเดียวกันกับชื่อว่า
 บัพพะ โดยอรรดิเพราะหัวนั้นชื่อ (บัพพ แปลว่าชื่อ) โดยอธิบายอย่างนี้ คำว่า วังกะนั้น
 ก็มีอรรดิเพราะหัว ภูเขามีสันฐานคด. ภูเขานั้นชื่อ อชามดังกล่าวนั้น. อนึ่ง ท่านกล่าว
 ไว้ในสมถกថာ “เว อักษร และ ค อักษร ลงใต้ในท่านกลางนามศัพท์ที่มาร่วมกัน

๑. ภูเขานั้นเป็นศัพท์ทางโหราศาสตร์ หมายถึงแนวระนาบที่ราบอันคั่น มีลักษณะคดงอและทำไว้ประกอบวัดลัทธิ
 จันทรวิกรมหรือป้อนแปลงต่าง ๆ

ฐานะที่ควร เช่น 'วิญญูเวปฺปมา สรา' (สระทั้งหลายนับแต่ต้นเป็นอย่างไร) 'กุที วงฺกค-
ปพฺพโก' (วงฺกคบวพฺพคณฺธยฺยทฺโท) ต อักษรพึงเห็นในอรรถแห่งอีกถ้อยคำ หรือในสักถ้อยคำ
ดังนี้แล้ว กล่าวไว้ในคัมภีร์อีกว่า "ต อ บ จ ฐ แลหว่าคัพพมิ ปพฺพ เป็นต้น ในอรรถ
ว่า มี เช่น ภูเขารือว่า ปพฺพค โดยอรรถวิเคราะห์ว่า มีชื่อ ชื่อว่า วงฺกค โดยอรรถ
วิเคราะห์ว่า มีชื่อฐานคค นั่นคืออะไร คือภูเขารือว่าภะ" ดังนี้.

[๒๔] ส่วนในอรรถดากุณาสชาคก กล่าวไว้ว่า "พระศาสดาทรงพากันอยู่เท่านั้น
ทั้งหมดไปโดยฤทธิ์ของพระองค์ เหาะขึ้นในอากาศเสด็จไปองค์เดียวเขาหิมพานต์ ประทับยืนอยู่
ในอากาศเหว ทรงแสดงภูเขาดังอย่างคือ กาญจนบรรพต รัชชนบรรพต มณีบรรพต หิมค-
ตบรรพต อัญชนบรรพต สานบรรพต ผลึกบรรพต ในประเทศแห่งเทือกเขาหิมพานต์อันนำ
รณมณี."

คำว่า กาญจนบรรพต นั้น ท่านกล่าวหมายถึงยศสุทิสันะ. แท้จริงยศสุทิสันะ
นั้นแล้วด้วยทองคำ. อนึ่ง ในอรรถดากุณาสชาคก ท่านหมายถึงสุวรรณบรรพต กล่าวไว้
อย่างนี้ - "ที่สุวรรณบรรพตในทิศตะวันตกแห่งสระฉัททันต์ มีกาญจนคฺคา อันเปรี๊ยะ ๑๒
โยชน์. พญาช้างนามว่าฉัททันต์ แวดล้อมด้วยช้างประมาณ ๘,๐๐๐ อยู่ในกาญจนคฺคาในฤ-
คฺคณ." จึงอยู่ ภูเขานี้ยังอยู่ท่ามกลางคคแห่งสุวรรณแปดบรรพตอันตั้งล้อมสระฉัททันต์ไว้. คำ
ว่า รัชชนบรรพต ท่านกล่าวหมายถึงยศโกธาส. คำว่า มณีบรรพต ท่านกล่าวหมายถึงยศ
จิตระ. คำว่า อัญชนบรรพต ท่านกล่าวหมายถึงยศกาฬะ. คำว่า สานบรรพต มีอรรถอธิบายว่า
คำว่า สาน หมายถึงคินนฤคคซึ่งเพราะท่านกล่าวไว้ในอรรถดากุณาสชาคกไว้ว่า "ในภูเขา
คิน และในภูเขาหิน." แม้รายการนี้อีกได้กล่าวไว้ในอรรถดากุณาสชาคกว่า "บพฺวา สาน-
ปพฺพค หมายความว่า บ้างมีอยู่บนภูเขาที่เจ็ดคือคิน" แล้วกล่าวไว้ในอรรถดากุณาส-
ชาคกว่า "บพฺวา สานปพฺพค หมายความว่า ภูเขาเจ็ด" ดังนี้. จึงอยู่ ความเจ็ดในที่
นี้คือเจ็ดคือคินและหิน. ด้วยเหตุนี้แล้ว ในอรรถดากุณาสชาคจึงได้กล่าวไว้ว่า "ภู-
เขามี ๓ อย่าง คือ ภูเขาหินล้วน ภูเขาหินล้วน ภูเขาเจ็ดทั้ง ๒ อย่าง." ส่วน หิมคตบรรพต
และ ผลึกบรรพต ทั้งสองนี้พึงทราบว่า เป็นภูเขาหิน.

๔ จบเรื่องภูเขาหิมพานต์เป็นต้น

๔. สกฺคธะ เป็นศัพท์ทางโหราศาสตร์ หมายถึงคำชื่อเบญจ หรือประกอบเข้ากับคำบางชนิดแล้ว คงมีความหมายเท่า
เดิม.

๔ เรื่องภูเขาจักรวาล

[๒๕] ภูเขาจักรวาลยังลงไปใต้น้ำ ๔๒,๐๐๐ โยชน์, ขึ้นไปจากน้ำก็ประมาณเท่ากันแหละ. สมจริงตามที่กล่าวไว้ในอรรถกถาทั้งหลายว่า—

“ภูเขาจักรวาลยังลงไปประมาณ ๔๒,๐๐๐ โยชน์, ขึ้นไปจากน้ำก็เท่ากันแหละ
ตั้งล้อมทุกอย่งนั้นไว้ นช่อว่าโลกธาตุ” ดังนี้.

และในฎีกาทั้งหลายก็กล่าวไว้ว่า “บทว่า จกกวาฬอลฺลจโย แปลว่า ภูเขาจักรวาล. คำว่า ปริกขิพฺพว ตั ธนฺท โลกธาตุณฺ อธิโต หมายความว่า ภูเขาจักรวาลตั้งอยู่บนสถานที่ตั้งกล่าวในหนังสือทั้งหมดนั้นไว้ นช่อว่าโลกธาตุหนึ่ง. ฆ อักษร (ในคำว่า โลกธาตุณฺ) มาโดยปักษณฺ. แต่อาจารย์บางพวกกล่าวสมพัทธ์ในคำนี้ไว้อย่างนี้ว่า ภูเขาจักรวาลนั้นตั้งล้อมโลกธาตุทั้งหมดนั้นไว้. ภูเขาจักรวาลนี้แม้ว่าอาจารย์บางพวกจะกล่าวอย่างนี้ ก็พึงทราบว่าเป็นโลกธาตุหนึ่งแหละ.”

จักรวาลหรือโลกธาตุนั้นเว้นภูเขาหินในท่ามกลางเสีย แต่ละทิศมีประมาณ ๕๕๔,๗๒๕ โยชน์. ถัดจากนั้น ในโลกที่ปกคลุม จึงได้กล่าวไว้ว่า “ทั้งหนึ่งของจักรวาล เว้นภูเขาหินเสีย มีประมาณ ๕๕๔,๗๒๕ โยชน์.” เพราะฉะนั้น รวมประมาณโยชน์ตามที่กล่าวแล้ว ในทิศทั้งสองเข้าด้วยกัน จึงเป็น ๑,๑๑๔,๔๕๐ โยชน์. จำนวนนั้นรวมกับจำนวนโยชน์ในภูเขาหิน เป็น ๑,๒๐๓,๔๕๐ โยชน์. จำนวนนั้นเป็นประมาณครึ่ง (เส้นผ่าศูนย์กลาง) ของข้างค้ำในภูเขาจักรวาล. วัดโดยรอบได้ ๓,๖๑๐,๓๕๐ โยชน์ รวมประมาณครึ่งตามที่กล่าวแล้ว และทั้งภูเขาจักรวาลเข้าด้วยกันเป็น ๑,๒๘๕,๔๕๐ โยชน์. จำนวนนั้นเป็นประมาณครึ่ง (เส้นผ่าศูนย์กลาง) ของข้างค้ำนอกภูเขาจักรวาล. วัดโดยรอบได้ ๓,๘๕๖,๓๕๐ โยชน์.

๔ จบเรื่องภูเขาจักรวาล

จบภคชาที่ ๒ ขอบัณฑิตเทศ ในจักรวาลที่ป็น

ด้วยประการฉะนี้.

๑. ปักษณฺ เป็นศัพท์ทางไวยากรณ์ หมายถึงการเชื่อมบทเข้าด้วยกัน ในอันโลก โลกธาตุ เชื่อมกับ
อภี ๐๔ ม อากม เป็น โลกธาตุณฺ.

กษัตริย์ ๓

ปาลีสอนิเทศ - แดงแห่งนา

เรื่องสมุทร

สาธิต

[๒๖] อันสมุทรเป็น ๒ อย่างคือสมุทร และสมุทร. ใน ๒ อย่างนี้ สัท-
 สมุทรซึ่งทราบโดยนิตยกล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาเป็นต้น. จึงอยู่ พระอรรถกถาจารย์เมื่อจะ
 พรรณนาอรรถแห่งบาทกถาว่า สัทสมุทร นล (พระเจ้านมัสราช ได้ทอดพระเนตรเห็น
 สัทสมุทรและเขา) ได้กล่าวว่า "โดยนิตยว่าในมหาสมุทรนั้นละเอียดยก ของที่ตกลงไปแม่น้ำเพียง
 รนปิกนกลูกก็ไม่อาจที่จะลอยอยู่ได้ ย่อมจมลงไปถึงก้น เพราะฉะนั้น จึงเรียกมหาสมุทรนี้ว่า
 สัทสมุทร" แล้วได้แสดงสมุทร ๘ อย่างไว้ในอรรถกถาว่า สัทสมุทร ใน
 กรวิโก โดยนิตยคำว่า "สัทสมุทรอันหนึ่งมีอยู่ระหว่างเขาทั้งสองนั้น" คงเป็นต้น. ส่วน
 ในฎีกาแห่งพระอรรถกถาในฐานกรวิโก กล่าวไว้ว่า "สมุทรในระหว่างเขาทั้งสองมีภูเขา
 อุกนธรเป็นต้นชื่อสมุทร. โดยนิตยว่าในสมุทรสมุทรนั้น อมไม่พัก ของที่ตกลงไป
 สัทสมุทรนั้นไม่ว่าสิ่งใดย่อมจมลงก้น เพราะฉะนั้น เขาทั้งสองมีภูเขาอุกนธรเป็นต้นทั้งล้อม
 สัทสมุทรนั้นไว้จึงชื่อว่า สัทสมุทร. คำว่า 'ราวมหาสมุทรอันสงบบ้างในสมุทร'
 ท่านกล่าวหมายสมุทรสมุทร. แม้ในฎีกาพระวินัยก็กล่าวไว้ว่า "เขาที่อยู่สมุทร อยู่ใน
 ระหว่างเขาทั้งสองมีภูเขาอุกนธรเป็นต้น. โดยนิตยว่าในสมุทรนั้นละเอียดยก ของที่
 ลงไปแม่น้ำเพียงรนปิกนกลูกก็ไม่อาจที่จะลอยอยู่ได้ ย่อมจมลงไปถึงก้น เพราะฉะนั้น สมุทรเหล่านี้
 นี้จึงเรียกว่า สัทสมุทร."

สมุทรในระหว่างเขาอุกนธรและเขาอุกนธร กว้าง ๘๔,๐๐๐ โยชน์. ส่วนอีกครึ่งที่
 ใกล้สมุทร (เขาอุกนธร) ก็ประมาณเท่านั้น. สมุทรในระหว่างเขาอุกนธรและเขาอุกนธร กว้าง
 ๔๒,๐๐๐ โยชน์. ส่วนอีกครึ่งที่ใกล้เขาอุกนธรก็ประมาณเท่านั้น. แขนงน้ำในสมุทรนี้

ที่ใกล้เขาสินธร ดึก ๒๔,๐๐๐ โยชน์. สมุทรในระหว่างเขาสินธรและเขากรวิก กว้าง ๒๔,๐๐๐ โยชน์. ส่วนลึกของที่ใกล้เขาสินธรก็ประมาณเท่ากัน. ครงที่ใกล้เขากรวิก ดึก ๑๐,๕๐๐ โยชน์. สมุทรในระหว่างเขากรวิกและเขาสุทสนะกว้างและลึกของที่ใกล้เขากรวิก ๑๐,๕๐๐ โยชน์. ครงที่ใกล้เขาสุทสนะ ดึก ๔,๒๕๐ โยชน์. สมุทรในระหว่างเขาสุทสนะและเขานมินธร [๒๑] กว้างและลึกของที่ใกล้เขาสุทสนะ ๔,๒๕๐ โยชน์. ครงที่ใกล้เขานมินธร ดึก ๒,๖๒๕ โยชน์. สมุทรในระหว่างเขานมินธรและเขาวินคทะ กว้างและลึกของที่ใกล้เขานมินธร ๒,๖๒๕ โยชน์. ครงที่ใกล้เขาวินคทะ ดึก ๑,๑๑๒ โยชน์ ๒ คาวุต. สมุทรในระหว่างเขาวินคทะและเขาสักถัม กว้างและลึกของที่ใกล้เขาวินคทะ ๑,๑๑๒ โยชน์ ๒ คาวุต. ครงที่ใกล้เขาสักถัม ดึก ๖๕๖ โยชน์ ๑ คาวุต.

แม้ในภิกขุบาลกถาการกล่าวประมาณกว้างและลึกของสี่สมุทรทั้งเจ็ดโยชน์มีอาทิอย่างว่า "สมุทรในระหว่างเขาสินธรและเขากวนธร กว้าง ๔๔,๐๐๐ โยชน์. ลึกของที่ใกล้เมรุ ๔๔,๐๐๐ โยชน์. สมุทรนั้นคั่นโดยลำดับ ครงที่ใกล้เขากวนธรลึก ๔๒,๐๐๐ โยชน์."

ส่วนในโลกที่ปกสาร ท่านแสดงความลึกโดยสามัญแห่งสี่สมุทรทั้งหลายอย่าง
ว่า

"ทะเลในระหว่างเขาสินธรและเขากวนธร ดึกและกว้างเท่ากับส่วนสูงของเมรุ.
แม้ทะเลในระหว่างเขากวนธรและเขาสินธรก็ลึกและกว้างเท่ากับส่วนสูงของ
เขากวนธร. ประมาณลึกและกว้างแม้ของทะเลเหล่านี้ก็ออกทั้งทราบโดยส่วนสูงใน
เบื่องบนภพนาของภูเขายาหณมถ"

ดังนี้แล้ว เมื่อจะแสดงความลึกโดยวิเศษของสี่สมุทรแห่งสุดท้ายเพื่อแสดงว่าไม่มีในสี่พันคร-
สมุทรในเบื่องบนภพทั้งทราบอย่างนี้แหละ จึงได้กล่าวไว้ว่า "ทะเลในท่ามกลางเขาวินคทะและเขา
สักถัมกว้าง ๑,๑๑๒ โยชน์. ส่วนลึกของที่ใกล้เขาวินคทะก็ประมาณเท่ากันแหละ. ก็เท่ากับ
ส่วนสูงของภูเขา แก่นนั้นคั่นโดยลำดับ ครงที่ใกล้เขาสักถัมลึก ๖๕๖ โยชน์."

๔ อธิสสมุทร

สมุทรอื่นจากสี่สมุทร ๔ อย่างตามที่กล่าวแล้ว ชื่ออติสมุทร. จึ่งอยู่ในข้างคั่น
นอกของภูเขาสักถัมมีทะเลน้ำเค็มอยู่โดยรอบ. ทะเลน้ำเค็มนี้ครงที่ใกล้ภูเขาสักถัม [๒๒] ดึก

๖๕๖ โยชน์ ๑ คาวุต แต่ณดินนั้น ๑ โยธำคัมป์ ต้นธัญในท้องที่ใกล้ที่ขุดพบทั้งหลาย แต่ณดินที่เหล่านี้เล็กก็อยู่ลุ่มลึกลงไป ๑ โยธำคัมป์ไปหาเราจักรวาท ตรงที่ใกล้เราจักรวาลึก ๘๒,๐๐๐ โยชน์. และเพราะอธิบายอย่างนี้ ความกัมมหัสสมุทรวุ่นลึกไปโยธำคัมป์ทั้งแต่ชายทวีปคราวแห่งเชิงเขาสินธุและเราจักรวาท จึงถูกต้อง. ด้วยเหตุนี้ ในภูกาพระวินัยจึงได้กล่าวไว้ว่า "มหาสมุทรวุ่นลึกไปโยธำคัมป์จนถึงท้องเชิงเราจักรวาทณดิน ดังนั้นจนถึงท้องเชิงเขาสินธุ."

แท้จริง แม้ในอัฐกนิบาต อังคุตตนิบาต พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงแสดงความลุ่มลึกไปโยธำคัมป์แห่งมหาสมุทรวรณอศมมหาสมุทรทางส่วนที่คั่นเขาสินธุ เขาปวิณทัต และทวีปทั้งหลายในอศมจักรวาทนี้ ก็ได้กล่าวไว้ว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มหาสมุทรลุ่มไปโยธำคัมป์ น้อมไปโยธำคัมป์ เจอมไปโยธำคัมป์ มิได้เป็นเหตุไปแต่พื้นที่เดียว."

และในอรรถกถาอัฐกนิบาต อังคุตตนิบาต ก็ได้กล่าวว่า "คำว่า มิได้เป็นเหตุไปแต่พื้นที่เดียว นั้น อธิบายว่า มิได้เป็นเหตุไปแต่พื้นที่เดียวอย่างกลิ้งรั้งและหลุมใหญ่. แท้จริงมหาสมุทรนั้นน้อย ๑ ลึกไปจนถึงแก่งที่ซึ่งจะได้ว่าฝั่ง โยธัสกัณทหนึ่ง สองวัน คัมภีระ ๓๐๐ หนึ่ง อัฐหนึ่ง (๘ คอก) อัฐหนึ่ง (๒๐ ขี) กังคาวุต คาวุตหนึ่ง (๘๐ อัฐหรือ ๑๐๐ เสิน) กังโยชน์ โยชน์หนึ่ง (๔ คาวุต หรือ ๔๐๐ เสิน) เป็นคัมไป จนถึง ๔๔,๐๐๐ โยชน์ หุคอยู่ตรงที่ท้องเชิงเขาสินธุ."

คำว่า แลหซึ่งจะไม่ได้ว่าถึง หมายความว่า แลหซึ่งกล่าวถึง อธิบายว่าเขตแดนแห่งสมุทร. ด้วยเหตุนี้ ในปาลาถวรรคจึงกล่าวว่า "ที่ซึ่งจะได้ว่าฝั่งแห่งสมุทรนั้น ชื่อว่าเขตแดน." ในภูกาแห่งปาลาถวรรคได้วิเคราะห์ศัพท์ เวลา ที่แปลว่าเขตแดนนั้นว่า "ชื่อว่าเวลา เพราะปราศจากฝั่ง (วิ-ปราศจาก, ติร-ฝั่ง, แปลง อี ที่ วิ เป็น เอ) อาเทศ ติร เป็น อ อ่าจึงว่าเป็น เวลา."

หากมีคำถามว่า อะไรชื่อว่าฝั่งของสมุทร ตอบว่า บรรดาสมุทรที่มีกษิณสมุทรเป็นคั่น ซึ่งเป็น ๔ อย่างโดยประเภทแห่งข้างนี้ข้างที่กษิณเป็นคั่นแห่งเขาสินธุ ทักษิณสมุทร มีเราจักรวาทเป็นฝั่งนอก และเขาสินธุเป็นฝั่งใน ทักษิณสมุทรเป็น ๒ อย่างคืออัสตะและอัสทิง. ใน ๒ อย่างนั้น สัทสมุทรที่มีเขาสินธุและเขาปวิณทัตเป็นฝั่งเฉพาะแต่ละแห่ง. ส่วนอัสทิงสมุทร

[๒๘] มีเขาอัสกัณเป็นฝั่งใน ณ โอกาสอันมิใช่ทั้งทวีปทั้งหลาย ฝั่งนอกคงที่คงแล้ว ส่วน ณ โอกาสอันเป็นทั้งทวีปทั้งหลาย อัสกัณสมุทรเป็น ๒ อย่าง คือสมุทรในและสมุทรนอก ใน ๒ อย่างนั้น สมุทรในมีเขาอัสกัณเป็นฝั่งใน มีชายทวีปเป็นฝั่งนอก ส่วนสมุทรรนอกมีชายทวีปเป็นฝั่งใน มีเขาจักรวาทเป็นฝั่งนอก คำว่า ฝั่งจะมีได้บ้าง พงศราชนวาท่านกล่าวหมายถึงฝั่ง กล่าวคือชายทวีปในคำว่า "ส่วนสมุทรรนอกมีชายทวีปเป็นฝั่งใน" นั้น แท้จริง ณ ชายทวีปนั้นแล ประมาณส่วนเล็กน้อยหนึ่งหรือสองนิ้วก็ชอบ แต่จะประมาณส่วนเล็กคืบนั้น ณ ที่ใกล้ฝั่งกล่าวคือเขาสินธุ เขามวิภังค์ และเขาจักรวาท ไม่ชอบ แท้จริง ณ ที่นั้นสมุทรรนอก ๔๔,๐๐๐ โยชน์เป็นอันเหี่ยว.

ส่วนโลกที่ปกสารท่านกล่าวว่า "แม้ทะเลน้ำเค็มก้นเขมรโดยลำคับจำกัณแก่เขาอัสกัณ และ ณ ทั้งทวีปทั้งหลาย บางแห่งลึกเพียง ๔๐๐ วาณัม จำกัณแก่ที่น้ำก็กลับลงลง ไปอีกจนถึงที่ใกล้เขาจักรวาท ลึก ๘๒,๐๐๐ โยชน์."

ก็เพราะจำกัณแต่ข้างภายนอกของเขาสกัณครวนเท่าเขาจักรวาทมีปริมาณ ๓๔๑, ๓๖๔ โยชน์ กับ ๒ คาวุต และ ๒ โกรท* ฉะนั้น โอลงสารจึงกว้างเท่านั้นนั้นเหี่ยว ในโอกาสอันมิใช่ทั้งทวีปทั้งหลาย แต่ในภูิกษินาถังการเป็นคืบ เว้น ๒ คาวุต และ ๒ โกรทเสีย กล่าวไว้ว่า "จำกัณแต่ข้างภายนอกของเขาสกัณครวนเท่าเขาจักรวาท มีประมาณ ๓๔๑, ๓๖๔ โยชน์" เพราะบาลีว่า "ปริมาณอันน้อย หย่อน ยิ่งก็คืบ อันเข้าอัสกัณนั้นก็คืบไม่ปรากฏ." ส่วนความกว้างของโอลงสาร ณ โอกาสอันเป็นทั้งทวีปทั้งหลาย ท่านกล่าวไว้ในภูิกษินาถังการเป็นคืบอย่างนั้นว่า "จำกัณแต่ข้างภายนอกของเขาสกัณครวนเท่าเขาสมุทรทวีป โอลงสารมีปริมาณ ๖๖,๔๐๔ โยชน์. จำกัณแต่ท่ามกลางสมุทรทวีปครวนเท่าเขาจักรวาท โอลงสารมีปริมาณ ๒๘๙,๘๖๐ โยชน์." พระภูิกษารแสดงความกว้างแห่งของสมุทรทวีปดูนั้นท้าว คัวย คำว่า "จำกัณแต่ท่ามกลางสมุทรทวีป" คืบนี้แท้จริง ฉะนั้นนั้น ท่านก็ไม่ได้สมด้วยอรรถกถา อธิฐกนิบาต อังคุตรนิกายว่า "ก็อันว่าสมุทรทวีปนี้มีปริมาณ ๑๐,๐๐๐ โยชน์. ในจำนวนนั้นเนื้อที่ [๓๐] ประมาณ ๔,๐๐๐ โยชน์นี้ท้าว ถึงการนับว่าสมุทร."

ในภูิกษแห่งอฐกนิบาต อังคุตรนิกายนี้กล่าวว่า "คำว่า มีปริมาณ ๑๐,๐๐๐ โยชน์ นั้น อธิบายว่า มีปริมาณเท่านั้นทั้งคืบคานยาวและคืบกว้าง. เพราะเหตุนี้ พระอรรถ-

* โกรท : มาตราวัด เท่ากับ ๕๐๐ ชั่ววัน

กถาจารย์จึงได้กล่าวต่อไปว่า "ในจำนวนนั้น ทั้งนี้เป็นต้น. คำว่า น้ำท่วม นั้น อธิบายว่า น้ำท่วมเพราะสันนิษฐานของบรรพชาศัคว์เข้าไปอาศัยใช้ตอหินอยู่ประมาณ ๔,๐๐๐ โยชน์นั้น."

เพราะฉะนั้น คำที่กล่าวไว้ในเบื้องต้นว่า "กว้าง" นั้นเมื่อถือเอาความว่ากว้างไปใน ๔ ทิศ ก็ถูกต้อง. แม้ในคำว่า ๖๐ โยชน์ (ในจำนวน ๒๘๘,๘๖๐ โยชน์) ซึ่งแต่ทำกลางชมพูทวีปถึงเขากัรวาฬ) ก็พึงเห็นว่าจะต้องกล่าวจำนวน ๒ โยชน์ ๒ ศาต ๒ ไทศ ด้วย เพราะบาลีตามที่ได้กล่าวแล้ว. จริงอยู่ ตั้งแต่สร้างคันในเขาดินเวถึงสร้างคันนอกเขาสักกมีปริมาณ ๒๘๘,๘๖๒ โยชน์ กับ ๑ ศาต ๒ ไทศ เพราะฉะนั้น ตั้งแต่ทำกลางชมพูทวีปถึงเขากัรวาฬจึงมีปริมาณ ๒๘๘,๘๖๒ โยชน์ กับ ๒ ศาต ๒ ไทศ. และเพราะอธิบายอย่างนี้ คำที่กล่าวว่า "กึ่งหนึ่งของกัรวาฬคันเขาดินเวเสีย มีประมาณ ๔๔๔,๘๖๔ โยชน์" จึงกล่าวชอบ. ส่วนในคำที่กล่าวว่า "ตั้งแต่สร้างคันในเขาดินเวถึงสร้างคันนอกเขาสักกมีปริมาณ ๒๐๘,๓๖๐ โยชน์" นั้น คำว่า ข้างคันนอก หมายความว่า ข้างซึ่งอยู่ภายนอก. ท่านสมณคณาจารย์อยู่ในระหว่างเขาดินเวและเขาสักกกล่าวอย่างนั้น. แม้ในคำว่า ๖๐ โยชน์ (ในจำนวน ๒๐๘,๓๖๐ โยชน์) ก็เกินไป ๒ ศาต ๒ ไทศ. เพราะฉะนั้น อธิบายว่า ๔๔ โยชน์กับ ๑ ศาต ๒ ไทศ จึงถูกต้อง. เมื่อเป็นอย่างนี้ ระยะตั้งแต่สร้างเขาดินเวถึงสร้างคันในเขาสักกจึงมีปริมาณ ๒๐๘,๐๓๑ โยชน์ กับ ๑ ศาต. สัทสมุทรวอยู่ในระยะนี้. ระยะตั้งแต่สร้างคันนอกเขาสักกถึงสร้างคันในเขากัรวาฬมีประมาณ ๓๔๑,๓๖๔ โยชน์ กับ ๒ ศาต ๒ ไทศ. สัทสมุทรวอยู่ในระยะนี้. สมุทรวจึงเห็นว่าเป็น ๒ อย่างคือสัทสมุทรวและอัทสมุทรว ด้วยประการฉะนี้.

[๓๔] ในสมุททรวรรณแห่งสหายนววรรค สังขยุคนิกาย พระผู้มีพระภาคได้ตรัสสมุทรว ๒ อย่าง คือสมุทรวตามปกติที่ปุณณปรารธนา และสมุทรวที่อธิบายกันในอวิวินโย ไว้ใน ๒ พระสูตรคือ พระสูตรแรกมีคำว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ปุณณหุมโธสคัย กล่าวไว้ว่า 'สมุทรว' นั้นไม่ใช่สมุทรวในวินัยของพระอริยะ, นั่นเป็นกองน้ำใหญ่ เป็นหัวน้ำใหญ่; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จักเป็นสมุทรวของบุรุษ, ความเร็วของสมุทรวนั้นส่วเร็วแต่รูป" ทั้งนี้เป็นชาติ และพระสูตรที่ ๒ มีคำว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ปุณณหุมโธสคัยกล่าวไว้ว่า 'สมุทรว' นั้นไม่ใช่สมุทรวในวินัยของพระอริยะ, นั่นเป็นกองน้ำใหญ่, เป็นหัวน้ำใหญ่; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย รูปทั้งหลายซึ่งพิรุณจึงหาจักบุ หนาปรารธนา น้ำ ไคร่ พังใจ น้ำรัก พังใจ เป็นกตัง

แห่งความยินดี มีอยู่ ในเรากล่าวว่าสมุทรในวินัยของพระอริยะ” ครั้นเป็นอาทิ. แท้จริง
บรรดาพระอรุณราชสององค์ ในพระสูตรที่ ๑ ครีธยาชกนภายในทั้งหกว่าสมุทร. ในพระสูตรที่
๒ ครีธยาชกนภายในทั้งหกว่าสมุทร.

ส่วนพระอรุณราชอีกกล่าวว่า “ในพระสูตรแรกแห่งสมุทรวรรค คำว่า
ก่อนภิกษุทั้งหลาย จักเป็นผู้สมุทของบุรุษ มีวินัยฉันว่า ชื่อว่าสมุทร หมายความว่าเต็มยาก
ก็มี หรือหมายความว่าเต็มสมุทรฐานกัน. จักเป็นผู้สมุท. จึ่งอยู่ ขารวมถึงสี่หรือเป็น
กันทั้งคนแก่คนเฒ่าคนหนุ่มคนสาว เมื่อประชุมของ ก็ไม่อาจที่จะทำความบริบูรณ์แก่กัน
ได้. จักเป็นผู้สมุท โดยมีความหมายว่าเต็มยากยิ่งอย่างนี้. อันนี้ จักเป็นผู้สมุทโดยมีความ
หมายว่าเป็นธรรมชาตินั้นบุคคลไม่ดำรงแล้วต้องอยู่ในอารมณ์แห่งหลายสิ่งหรือเป็นกัน อ้อม
ไปโดยการไม่ให้เป็นไปกับด้วยโทษ โดยความเป็นเหตุแห่งการบังเกิดของกิเลส เพราะฉะนั้น
จึงชื่อว่าสมุทร โดยมีความหมายว่าเป็นสมุทรฐานกัน. คำว่า ความเร็วของสมุทรนั้นสำเร็วดัง
รูป นั้น มีวินัยฉันว่า ความเร็วอันสำเร็จแก่คลื่นของสมุทร หาประมาณมิได้ฉันใด แม้ความ
เร็วอันสำเร็จแก่บุรุษหรือสมุทรก็จักอย่างนั้น ก็ทั้งทราบว่าประมาณมิได้โดยอารมณ์แห่งโดยสันติ
เร็วอันสำเร็จแก่ซึ่งต้องอยู่ อันนั้น. ในพระสูตรที่ ๒ คำว่า สมุท มีวินัยฉันว่า ชัยชนะภายในนั้นมี
รูปเป็นกัน ชื่อว่าสมุทรโดยมีความหมายว่าเป็นที่ไหลไปพร้อม ทำนอขึ้นว่าบนที่นอก เป็นที่
ประชุม (ด้วยกิเลส).”

ส่วนในอนมคคสังยุต พระผู้มีพระภาคได้ตรัสความทั้งมหาสมุทรที่ ๔ อย่างไว้อย่าง
นี้ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อันที่นั่นมากกว่า คือ น้ำพาของเธอกับหลายผู้คนอื่น ๆ ห่อ
เที่ยวไปโดยกาลอันใดช้านานอัน อันหลังไหลออกเมื่อคร่ำครวญอยู่ หรือให้อยู่ เพราะ
ประจบเข้ากับบุคคลหรือสิ่งอันไม่เป็นทิพใจ และเพราะพลัดพรากจากบุคคลหรือสิ่งอัน
เป็นทิพใจ; นานในมหาสมุทรที่ ๔ ไม่มากกว่าเลย.”

[๒๒] และในอรุณราชอนมคคสังยุตนั้นอีกกล่าวว่า “คำว่า คร่ำครวญอยู่ คือ
ร้องดังเสียงอยู่. คำว่า หลั่ง คือไหลออกมา. คำว่า ในมหาสมุทรที่ ๔ หมายความว่าใน
มหาสมุทรที่ ๔ อันกำหนดด้วยวิภังคชาติเนร. จึ่งอยู่. เขาตั้งเนรใน ข้างทิศตะวันออกแล้วด้วย
เงิน ข้างทิศใต้แล้วด้วยแก้วมณี ข้างทิศตะวันตกแล้วด้วยแก้วมณี ข้างทิศเหนือแล้วด้วยทอง.

วัดมีเงินและแก้วมณีร้านออกจากข้างทิศตะวันตกและข้างทิศใต้ รวมกันไปโดยหลังมหาสมุทร จรดเขาจักรวาลทั้งอยู่. วัดมีแก้วมณีและแก้วผลึกร้านออกจากข้างทิศใต้และข้างทิศตะวันตก วัดมีแก้วผลึกและทองร้านออกจากข้างทิศตะวันตกและข้างทิศเหนือ วัดมีทองและเงินร้านออกจากข้างทิศเหนือและข้างทิศตะวันตก รวมกันไปโดยหลังมหาสมุทร จรดเขาจักรวาลทั้งอยู่. มหาสมุทร ๔ อยู่ระหว่าง ๆ วัดมีเหล่านั้น. พระผู้มีพระภาคทูลว่า "มหาสมุทรทั้ง ๔ ทรงหมายถึงมหาสมุทรเหล่านั้น."

ในภูิกายนตคัสสอฏ กัถาว่า "เพราะพระอรชรรถาจารย์ได้กล่าวบรรดแห่งคำว่า 'ทั้ง ๔' ไว้ว่า 'มหาสมุทรเป็น ๔ โดยประเภทที่กษัตริย์สมุทรเป็นต้น' ฉะนั้นจึงพิทราบบว่า สมุทร ๔ คือ ทักขิณสมุทร (ทะเลใต้) บัณฺณสมุทร (ทะเลตะวันตก) อุตฺตรสมุทร (ทะเลเหนือ) และปัจฉิณสมุทร (ทะเลตะวันออก)." ส่วนในภูิกายชินาลังการเป็นต้นได้กล่าวสมุทร ๔ ไว้ดังนี้ว่า "เพราะข้างทิศใต้ในเขาดินเวิเป็นต้นแก้วมณีอันหนึ่ง ดังนั้น ทะเลอันมีแก้วมณีอันหนึ่งนั้น แม้ถึงจึงปรากฏว่าระกวมณีชื่อว่าไปคัวย เพราะฉะนั้น ทะเลนั้นจึงชื่อคัยสาคร. เพราะข้างทิศตะวันตกเป็นต้น ดังนั้น ทะเลที่อยู่ตรงหน้าจึงปรากฏเป็นสีชาวกุสสีนามไปคัวย เพราะฉะนั้น ทะเลนั้นจึงชื่อชัยสาคร. เพราะข้างทิศตะวันตกเป็นต้นแก้วผลึก ดังนั้น ทะเลที่อยู่ตรงหน้าจึงปรากฏเป็นสีแก้วผลึกไปคัวย เพราะฉะนั้น ทะเลนั้นจึงชื่อผลึกสาคร. เพราะข้างทิศเหนือเป็นต้นทอง ดังนั้น ทะเลที่อยู่ตรงหน้าจึงปรากฏเป็นสีทองไปคัวย เพราะฉะนั้น ทะเลนั้นจึงชื่อปิตสาคร."

ยง ในอัฐธาสินได้กล่าวสาคร ๔ ไว้ดังนี้ว่า "พิทราบบสาคร ๔ คือ สังสารสาคร ขอสสาคร นยสาคร ฉวนสาคร.

"บรรดาสาคร ๔ นั้น สังสารวิภูที่พระผู้มีพระภาคทูลไว้ดังนี้ว่า

[๓๐๐] 'ภาวะที่ดำคัมแห่งขันธ ชาติ และอายตนะเป็นไปอยู่อย่างไม่ขาดสาย
เรียกว่าสังสาร'

ชื่อว่าสังสารสาคร. ที่มีชื่อดังนั้น เพราะที่สัณฐานของการบังเกิดขึ้นแห่งตัวเหล่านั้นไม่ปรากฏ. จรงอยู่ กำหนดกันว่า สัตว์ทั้งหลายได้บังเกิดขึ้นแล้วในที่สุดแห่งระชากาแทนหรืออบ หรือแทนพันบ หรือแทนแสนบ หรือแทนร้อยกัป มิได้เกิดก่อนระชากาแทน ดังนั้น เกิดว่า สัตว์ทั้งหลายได้บังเกิดขึ้นในกาลแห่งพระราชาอิน ในกาลแห่งพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น มิได้เกิดก่อน

นั้นคงนึกไม่ผิด. อนึ่ง สังสารสถานชื่อว่า อนมกัศยะ (มีทิศข้างต้นที่ตนไม่พบ) ไกลนัยพระบาลีที่ว่า คือชนโลกทั้งหลาย ที่สักระหว่างของอวิชชาไม่ปรากฏว่า อวิชชาไม่เกิดก่อนนั้น บังเกิดต่อภายหลัง ดังนี้.

“มหาสมุทรพึงทราบว่ามีชื่อว่า ฝอลสาคร. มหาสมุทรนั้นลึก ๘๔,๐๐๐ โยชน์. น้ำในมหาสมุทรนี้ประมาณ ไม่เค็ยด้วยร้อยอาฬวก หรือด้วยพันอาฬวก หรือด้วยแสนอาฬวก ถึงการรวมความว่าของน้ำใหญ่นั้นจะนับประมาณมิได้โดยแท้ นัยชื่อว่าของสมุทร.

“นัยสาครเป็นไฉน? คือพระโคตรปึกุฏทพทวณะ. บิณฑและโสมนเสียนไม่มีที่สถิตย์อันบังเกิดแก่กัลปบุตรทั้งหลายถึงพร้อมด้วยศรัทธา มากด้วยความรู้และเมตตา อังคด้วยญาณ พิจารณาแบบแผนแห่งสองอยู่. แบบแผนแห่งสองเป็นไฉน? คือพระวิชัย ๑ พระอภิธรรม ๑. บิณฑและโสมนเสียนไม่มีที่สถิตย์อันบังเกิดแก่กัลปบุตรทั้งหลาย (ภิกษุผู้ทรงพระวินัย)ทั้งหลาย ฯลฯ ผู้พิจารณาแบบแผนคือพระวินัยอยู่. บิณฑและโสมนเสียนไม่มีที่สถิตย์อันบังเกิดแก่กัลปบุตรทั้งหลาย (ภิกษุผู้ทรงพระวินัย)ทั้งหลาย (ภิกษุผู้ทรงพระวินัย)ทั้งหลาย พิจารณาแบบแผนคือพระอภิธรรมอยู่. เรื่องความบังเกิดขึ้นแห่งบิณฑและโสมนเสียนอย่างนี้พึงทราบดังต่อไปนี้—

“ไฉนว่า พระเถระชื่อมหาเทวคยัคคิย จะข้ามไปฝั่งข้างโน้นด้วยคิดว่าจากไว้พระมหาโพธิ์ นิ่ง ณ พื้นราบของเรือ แลกลุ่มหาสมุทร. ขณะนั้นท่านแต่ไม่เห็นฝั่งทั้งข้างโน้นและข้างนี้; แลเห็นแต่กลุ่มหาสมุทรอันเคลื่อนไหวสั่นไปด้วยน้ำที่คลื่นหัวแตกกระหน่ำพร้อมพริ้ง (๓๔) เหมือนกับแผ่นเงินที่แผ่ไป หรือดังลาคไม้ด้วยศอกจะดี. ท่านคิดว่า ความเร็วแห่งคลื่นของมหาสมุทรกำลังหรือหนอ หรือว่าน้ำมีอยู่ในสมันตปฐูฐานอันมีปริมาตร ๒๔ มีกำลัง. ท่านไฉน กำหนดในมหาสมุทรที่ปรากฏแก่ท่าน. จงอยู่ มหาสมุทรนี้เบื้องล่างกำหนดด้วยแผ่นดิน, เบื้องบนกำหนดด้วยอากาศ, ข้างหนึ่งกำหนดด้วยเจ้าจักรวาล, อีกข้างหนึ่งกำหนดด้วยชายฝั่ง. แต่กำหนดแห่งสมันตปฐูฐานไม่ปรากฏ. นัยอย่างแรงได้บังเกิดขึ้นแก่พระเถระผู้พิจารณาธรรมอันละเอียดสุดซึ้งอยู่ไฉนอีกว่า. ท่านเริ่มบิณฑและโสมนเสียน นิ่งอยู่อย่างนั้นแล ไฉนก็เล็ดลางปร่วงให้สนไป ดังอยู่ในพระอรรถกถาอันเป็นผลเกิด แล้วได้เปล่งอุทานว่า—

ภิกษุเห็นแจ้งซึ่งธรรมอันลึกซึ้ง วิชยาภินิวก อันทะระพุทธเจ้าผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่แห่งแดนแล้ว ก็บังเกิดอันเป็นแดนเกิดตามลำดับโดยชั้นเชิงได้ ดังว่าเห็นรูปในภพหาสมุทรนั้น เพราะวิคตอภิสัญญาอันเนื่องเอง ดังนี้.

"ญาณสาครเป็นโณเร สัทพญูญตญาณชื่อว่าญาณสาคร. จังอยู่ ญาณอื่นไม่
 อาจที่จะรู้ ได้ว่านชื่อว่าสังสารสาคร, นีชื่อว่าขณสาคร, นีชื่อว่าณสาคร; แก่สัพพญูญตญาณ
 อาจที่จะรู้ ได้. สัทพญูญตญาณชื่อว่า ญาณสาครโดยนัยดังนี้."

มหาสมุทรซึ่งกึ่งประชิดเขาสีเนรุ ซึ่งเรียกกันว่า สีหะ ทำนกล้ำในอธิการณก่อ
 กำว่า "มหาสมุทรนั้นลึก ๘๔,๐๐๐ โยชน์" ดังนั้นก็จริง; ถึงอย่างนั้น มหาสมุทรซึ่งตั้งอยู่
 จากข้างด้านนอกของเขาสีเนรุไปจรดเขากัรวาทซึ่งเรียกกันว่าสีหะ ทำนกล้ำแล้วด้วยกำ
 ว่า "ข้างหนึ่งกำหนดด้วยเขากัรวาท ข้างหนึ่งกำหนดด้วยเขาสีเนรุ" ดังนี้. อนึ่ง ทั้งทราบว่า กำนั้น
 ทำนกล้ำโดยสมุทรสามัญ. จึงอยู่ กำว่า มหาสมุทร ทำนกล้ำโดยกำหนดอย่างถูกต้อง. มหา
 สมุทรนั้นมิใช่เขากัรวาทเป็นเครื่องกำหนดกันนอกโดยรอบ. การไปมาได้ด้วยเรือเป็นเหตุให้
 ได้นามขนานว่า สีหะ นั้นเพียว เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวความลึกอันเป็นกำหนดอย่างถูกต้อง
 ของมหาสมุทรนั้น แล้วกล่าวการกำหนดด้วยเขากัรวาทและเขาสีเนรุเป็นกำหนดความลึกนั้น.

[๓๕] ในอุปปรกษาคก มหาสมุทรมาโดยประเภทนั้น ๖ คือ ชุมภติ อักษิณชาติ
 ทิสภติ กุสภติ นพภติ และวทวามุติ. บรรดา มหาสมุทร ๖ ประเภทนั้น ในมหาสมุทรโค
 ปลามีสระซึ่งเสมอกว่อกว่กนุญ คำถูกในน้ำด้วยมุกอันแหลมคม, มหาสมุทรนั้นชื่อว่าชุมภติ; ใน
 มหาสมุทรนั้น เพรหมมากกว่าวัคคะอื่น ๆ. มหาสมุทรโคปลั่งแสงสว่างคงอยู่ ประจุว่าไฟอัน
 ลุกโหล่ง และราวจะว่าพระอาทิตย์ในเวลากลางวัน, มหาสมุทรนั้นชื่อว่าอักษิณชาติ; ในมหาสมุทร
 นั้นมีทองค้ำมากกว่าวัคคะอื่น ๆ. มหาสมุทรโคปลั่งแสงสีนวลประจุว่าน้ำนม และราวจะว่า
 นมอันดี, มหาสมุทรนั้นชื่อว่าทิสภติ; ในมหาสมุทรนั้น มีเงินมากกว่าวัคคะอื่น ๆ. มหาสมุทร
 โคปลั่งแสงสีเขียวประจุว่าหญาณเขียว และราวจะว่าข้าวกล้าอันสมบูรณ์, มหาสมุทรนั้น ชื่อ
 ว่ากุสภติ; ในมหาสมุทรนั้น มีแก้วมณีเขียวมากกว่าวัคคะอื่น ๆ. มหาสมุทรโคปลั่งประกายประจุ
 ว่าน้ำอ้อย และราวจะว่าน้ำใส, มหาสมุทรนั้นชื่อว่านพภติ; ในมหาสมุทรนั้นมีบุษราคัมและ
 แก้วไพฑูริย์มากกว่าวัคคะอื่น ๆ. อีกอันหนึ่ง มีอ้อยแมลงบึ้งกัฏฐิ มีอ้อยปักษิ ชื่อว่า นพ
 พะณินมีสีแดง. อนึ่ง กำว่า เวฬุ เป็นชื่อของแก้วประพาฬกัม และสมุทรนั้นมิใช่แก้วประพาฬ
 มาก มีแสงสีแดง เพราะฉะนั้น จึงปรากฏประจุว่าน้ำอ้อย และราวจะว่าน้ำใส. ส่วนมหาสมุทร

โก นามวันแก้วพลึงชนโดยส่วนทั้งปวง. เมื่อนามวันพลึงชนโดยส่วนทั้งปวง นึกปรากฏราวกะ
ว่าคดถึงชนและบ่อใหญ่ไปทั่ว. ช่างท่งเงินเป็นเช่นกับแห เพราะกลึงพลึงชน บังเกิดเสียงนำ
สะทิงกสิ่ว. มหาสมุทรนั้นเสมือนหนึ่งว่าจะทำลายสิ่งนั้น ๆ ราวกะว่าเจ้าฟ้าหทัย. มหาสมุทรนั้นชื่อ
วพวันรุช. นี่เป็นความย่อในสุปปาวรชชาคณ ส่วนความพิสดารพึงตรวจดูในสุปปาวรชชาค
พร้อมด้วยอรรถกถา.

ก็แลบรรพชาสมุทรตามกัถกล่าวแล้ว เป็นปักษิณสมุทร ๑ เป็นทักขิณสมุทรเป็นกัน
๔ เป็นเนธัสภาวเป็นกัน ๔ เป็นชธสาคร ๑ และเป็นธรรมาสีสมุทรเป็นกัน ๖ สิริเป็นสมุทร
๑๖ ประมวลลงในส่วน ๒ คือ สัทธะ อธิษะ. สมุทรเหล่านี้ทั้งจะเป็นอย่างอื่นวัน ๒ อย่าง
นั้น ไม่เหลือ.

ในปาดาลวรรค ท่านพระโมกข์ธรรมาเถระได้กล่าวไว้ว่า “ประเภทแห่งสมุทรนั้นมี
ชีวิตฉะระ (ทะเลน้ำเค็ม) เป็นอาทิ.” และในฎีกาแห่งปาดาลวรรคนี้ก็ได้กล่าวไว้ว่า “ท่าน
อาจารย์ได้กล่าวประเภทแห่งสมุทรนั้นโดยนั้นโดยนัยนี้ว่า ชีวิตฉะระ เป็นอาทิ. และท้าว
อาทิ กัถห์ ท่านประสงฆ์ถวโธระ (ทะเลน้ำเค็ม) ทธอุทะ (ทะเลน้ำเค็ม) ขโธทะ (ทะเลน้ำ
ใส) อุจจุตส (ทะเลน้ำจืด) มทโธทะ (ทะเลน้ำเค็ม) [๑๖] และสุททททะ (ทะเลน้ำจืด)
สิริเป็นทะเลพิเศษ ๘ อย่าง. ทะเลน้ำจืดนี้นาม ชื่อชีวิตฉะระ” ดังนี้. ที่พระฎีกาจารย์กล่าว
ชีวิตฉะระโดยนี้ นั้นชอบแล้ว เพราะเทียบได้กับคำว่า ชีวสาคร (เกษียรสาคร). แม้กัถกล่าว
ถวโธระโดยนี้ นั้นก็ชอบแล้ว. แต่คำว่า ทธอุทะ เป็นกัน พึงพิจารณา.

จริงอยู่ แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงแสดงความกัมมहाสมุทรทั้งสามมีรสคือโดยรสเค็ม
ไว้อย่างนี้ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ชีวนันตัมมิก มหาสมุทรนี้มีรสเค็ม คือมีรสเค็ม” ; มิ
ได้ทรงแสดงความกัมมहाสมุทรมีรสต่าง ๆ โดยรสอันเสมอด้วยรสเค็มเป็นกัน. แม้ในโลกที่ปาดาลก็
ได้กล่าวไว้ว่า

“เมื่อพระเจ้านันทกัถธิดาว่า ‘ข้าแต่พระคุณเจ้า ในมหาสมุทรนี้มีรสเค็มไป
ทั้งนั้นใช่ไหมเจ้าคะ’ พระนางคนเถระถวายพระพรว่า ‘ใช่ ขอถวายพระพร’
พระเจ้านันทกัถธิดาตอบว่า ‘ก็เพราะเหตุไรเล่าจึงมีรสเค็มกว่าสมุทร.’”

‘ขอถวายพระพร เพราะนามเท่าใด แม่เกิดก่อนเท่านั้น, และเกิดก่อนเท่าใด
แม่มาก่อนเท่านั้น ฉะนั้นแล นางจึงเรียกว่าสมุทร.’

‘เพราะเหตุไรเล่าเจ้าคะสมุทรจึงเกิดมรสเคียว คีรตเค็ม.’ ‘ขอถวายพระพร
เพราะนางมาชองยาวนานจึงเกิดมรสเค็ม.’

ทรงงาน พระราชาทรงสนมสนมสนมตรัสแก่พระเถระว่า ‘พระคุณเจ้าข้า
พระคุณเจ้ามีเมตตาเพื่อจะแก้ปัญหานี้หลายโดยชอบ.’”

อัน พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงสมุทร ๒ อย่างคือปักษิสมุทรและสาธณสมุทร
โดยนัยที่ควรไว้ในสหายนววรรคแล้ว จะทรงแสดงนาคกาล ๒ อย่าง โดยอนุรูปแก่สมุทร ๒
อย่างนั้น จึงได้จัดไว้ในสูตรที่ ๔ ของสกคาวรรคอันเป็นส่วนแห่งเวทนาธิยสูตรว่า “คูก่อน
ภิกษุทั้งหลาย ปุณณณัมมิได้สคัยย้อมกล่าววาทาณยานัถว่า ‘นาคกาลมีอยู่ในมหาสมุทร.’ [๓๗]
วาทาณยานันนั้น ไม่จริง ไม่ปรากฏ อันปุณณณัมมิได้สคัยย้อมกล่าวกัน; คูก่อนภิกษุทั้งหลาย นาคกาล
อันเป็นไปในสรีระมีอยู่ในมหาสมุทร. คำว่า นาคกาล นั้นเป็นชื่อของทุกขเวทนาอันเป็นไปใน
สรีระ.”

และในอรรถกถาของสูตรนั้นกล่าวว่า “อธิบายว่า นาคกาล: ฐานะพิเศษชื่อว่า
นาคกาล โดยอรรถวิเคราะห์ว่าไม่ควรแก่การยกไป เพราะที่พำนักไม่มีในฐานะพิเศษ. คำว่า
วาทาณยานัน คือวาทาณยานัถว่า ‘นาคกาลมีอยู่ในมหาสมุทร.’ คำว่า ไม่จริง ไม่ปรากฏ ความ
ว่า ไม่ใช่ความจริง ไม่ใช่ความปรากฏ. เพราะว่าปุณณณัมมิได้สคัยย้อม กล่าวอย่างนั้นหมาย
ถึงนาคเวทนาอันมีชื่อว่าพลวามุข ซึ่งแทนไปด้วยกำลังลม จรดเราจักวาทหรือเขาสัน
ขึ้นไปประมาณโยชน์หนึ่งบ้าง ๒ โยชน์บ้าง ๑๐ โยชน์บ้าง แล้วตกลงในมหาสมุทรอีก ซึ่งมี
ที่ตกเป็นคุ้งเหวแห่งมหานรก ที่เรียกกันในโลกว่า ‘พลวามุข.’ ก็เพราะในมหาสมุทรนั้น มีทั้ง
ที่พำนัก มีทั้งที่อาศัยอยู่สรวาย ของปลา เต่า เทพ และทานพทั้งหลาย ที่เหมาะแก่สภาพ
เช่นนั้น ฉะนั้น ปุณณณัมมิได้สคัย จึงชื่อว่ากล่าววาทาณยานัน ๆ อันไม่จริง อันไม่ปรากฏ. แต่
เพราะปุณณณัมไม่อาจที่จะพำนักอยู่ได้ในทุกขเวทนาอันเป็นไปในสรีระ ฉะนั้น ทุกขเวทนา
อันเป็นไปในสรีระนั้นแล จึงชื่อว่า นาคกาล โดยความหมายว่าไม่ควรแก่การยกไป. พระผู้มีพระ

ภาค เมื่อจะทรงแสดงความกตัญญูมา ณ จิตตว่า ‘ก่อนนั้นทั้งหลาย คำว่าภาวณ เป็นชื่อของทุกบริเวณนั้นเป็นไปในสรีระ’ คงเป็นเช่นนั้น.”

แม้ในโลกที่ปกครองกล่าวว่า —

ถ้าในภพสมุทรรถนั้นไปทุกสารทิศตกลงมาถึงดินเบื้อง ๆ เป็นดินเขว่น ทั้งทำเสียงน่ากลัว และให้เกิดเสียงดังถล่ม รววกกับจะทำลายหัวใจ. เวรทั้งหลายพลัดเข้าไปแม้เพียงใกล้ ๆ ก็ไม่อาจที่จะจับยังไว้ได้ ย่อมถึงความพินาศไปทั้งหมด. แต่เรือล่าหนังกกลับจากหนนั้นได้ กลับไปสัทอนโคด้วยกำลังแห่งจักรยาของอุปการณณพิศเท่านั้น หนนั้นนั้นแลคนทั้งปวงเรียกว่า ‘วหวนมุข.’”

[๓๔] คงได้สดับมา ในอดีตกาล พระโพธิสัตว์เป็นบุตรกำพรชในบ้านท่าเรือชื่อภูกาก็จะในแคว้นภรุ เป็นคนรูปร่าง มีผิวคล้ำทองคำ มีบุญญามาก สำเร็จวิชาทันตในเวลาที่มิใช่ ๑๖ ปีเท่านั้น ครั้นภายหลังเมื่อบิดาถึงแก่กรรมแล้ว ก็ได้เป็นหัวหน้าคนแทนทางบ้าน. หนเชื่อว่าความอุปถัมภ์ในแคว้นที่หัวหน้าคนแทนนั้นเช่น. ต่อมา จักขุทั้งสองของท่าเรือถูกน้ำเค็มกระพ่นเสียไป. ครั้นภายหลัง พอดีประมาณ ๑๐๐ คน ซึ่งอยู่ในบ้านท่าเรือนั้นนั่นเอง จัดแจงเรือแล้วจึงทำให้น้ำเป็นคันหน แล้วขึ้นเรือ. เรือปราศจากคนพายไปได้ ๔ วัน. แต่หนได้บังเกิดลมบ้ามนั้น เรือซัดเข้าไปบนหลังสมุทรปกติ ๔ เดือน แล้วได้ถึงสมุทรนั้น ๆ มีอุรมาสสมุทรเป็นคัน. พวกพ่อค้าเห็นสมุทรนั้น ๆ ได้ตามพระโพธิสัตว์ถึงชื่อของสมุทรนั้น ๆ ทำนาก็ได้แลธงชื่อของสมุทรนั้น ๆ แก้วพวกเขาแล้วให้เก็บเอาเพชร ทอง เงิน แก้วมณีเขียว แก้วประพาฬ โคธูปาย ได้เข้าในเรือ ให้ทั้งคนกำหนัดที่กำหนัดเสีย. ในเวลาที่เรือแล่นเลือน นพมาลีสมุทรถึงวหวนมุขสมุทร พวกพ่อค้าเห็นวหวนมุขสมุทรจึงตามพระโพธิสัตว์ เมื่อทำนแจ้งว่า “แน่พ้องทั้งหลาย สมุทรรชิวหามุข, บรรดาเรือมาลงสมุทรแล้วก็สามารถจะกลับได้ไม่มเสีย สมุทรรชิวหามุขชื่อที่มาถึงให้มองเห็นแล้วให้ถึงความพินาศ” ก็พากันกลัวต่อมรณภัย ร้องอย่างน่าสยงถึงภูกภูกสัตว์ที่ใหม่อยู่ในอ่าวจิมหันทรอันพร้อมกัน พระโพธิสัตว์ก็คิดว่า “ไว้เราเสีย คนนี้ชื่อว่าสามารถที่จะทำความสวัสดิ์แก่คนเหล่านั้นได้ไม่มี, เราจักทำความสวัสดิ์แก่พวกเขาด้วยจักรยา” จึงกล่าวว่า “แน่พ้องทั้งหลาย เรือเข้าเด็ก จงอย่าให้เอาคนพินาศให้หนึ่งฝ่าใหม่ แล้วจักพาคนแค้นด้วยอำนาจไว้แก่เรา” ครั้นเมื่อพวกเขาทำอย่างนั้นแล้ว ทำนาก็ได้ตามคันคนด้วยมือของสองคนทั้งแยกเรือ เมื่อจะพาจักรยา ได้กล่าวว่า—

“จันแถมแค่ข้าพเจ้าจำความได้ จันแถมแค่ข้าพเจ้าเฝ้าเตียงสา ข้าพเจ้าไม่รู้จักที่จะ
แกว่งเบียดเบียดจนตัวคนไขว่ควมท่ง คอยสัจจาวาน ขอร้องจงกลับไปโดยสวัสดิ์”

คงแล้ว [๑๘] วิชาจากภคานันท์กับแขกเรือ. เรือซึ่งแล่นไปทางแกนตลอดคืนก็ขึ้นได้กลับ
ไปสัปดาห์เรือภคานันท์ก็ขึ้นได้แล้วแล่นไปบนบกประมาณ ๘ ชั่วขณะ ไปทอดอยู่ที่ประ
ศุเวียนนาเวียงก็ขึ้นได้แล้วภคานันท์ก็ขึ้นได้แล้วภคานันท์ก็ขึ้นได้แล้วภคานันท์ก็ขึ้นได้
เป็นอันให้แก่ภคานันท์ และให้ให้ชื่อว่า “วิชาจากภคานันท์แล้ว ท่านอย่าเข้าใส่
สมุทรอีก” ทำการตามบุญตามกรรมเป็นอันตลอดชีวิตแล้ว อังเทวโลกให้กิน.

คำว่า “แต่เรือลำหนึ่งกลับจากท่านได้ กลับไปสัปดาห์แล้ว คอยสัจจาวาน ขอร้องจงกลับไปโดยสวัสดิ์”
ของอุปการภคานันท์ก็ขึ้นได้” ทั้งเห็นว่าท่านกล่าวมาอย่างนี้เอง.

ขึ้นชื่อว่าสมุทรย่อมมีกลิ่นที่กล่าวถึงโดยชื่อว่าทรงเป็นอัน. สมจริงดังคำที่กล่าว
ไว้ในปกาธรรกว่า—

“ศัพททเบเนชของกลิ่นหรือระลอก ๔ คือ ตรง กลด (๒ ศัพททเบเนช
ถึง) ลม วิ่ง (๒ ศัพททเบเนช ๒ ถึง คือ ปังถึง และฮัดถึง)
ศัพททเบเนชของกลิ่นใหญ่หรือระลอกใหญ่ มี ๒ คือ ลูลิล กลิล
(๒ ศัพททเบเนชถึง).”

กลิ่นนั้นมี ๓ อย่าง คือ มัททะ กังค และโรหน. กลิ่นมัททะซัดขึ้นไปได้ ๖๐
โยชน์. กลิ่นกังคซัดขึ้นไปได้ ๕๐ โยชน์. กลิ่นโรหน. ซัดขึ้นไปได้ ๔๐ โยชน์. ทิวเท
นั้น ท่านจึงกล่าวไว้ในปกาธรรว่า—

“ในมหาสมุทรนั้นแล มีกลิ่น ๓ อย่าง คือกลิ่นมัททะ กลิ่นกังค และกลิ่นโร
หน. บรรดากลิ่น ๓ อย่างนั้น กลิ่นมัททะซัดขึ้นไปได้ ๖๐ โยชน์ กลิ่นกังคซัด
ขึ้นไปได้ ๕๐ โยชน์ กลิ่นโรหน.ซัดขึ้นไปได้ ๔๐ โยชน์. กลิ่นเหล่านั้นไม่มีรส
ไม่มีประมาณ เป็นไปอยู่ทั้งในน้ำใกล้เขาถินู ทั้งในน้ำใกล้เขาจักรวาท. [๔๐]
กลิ่นเหล่านั้นคอย ๆ เล็ดลงโดยลำดับในน้ำใกล้เขาทั้งหลายโดยลำดับ. กลิ่น
เหล่านั้นก็คอย ๆ ไม่มีรส ไม่มีประมาณ. ในกาลใด กลิ่นเหล่านั้นซัดเข้าหา
จักรวาท ในกาลอนันตาก็ควรดับลง แต่กลิ่นกลับจากเขาจักรวาทก็ควรดับ
นำโดยสูงขึ้นไป. นานจนลงในโลก บัณฑิตผู้เฉลียวฉลาดจึงทราบว่ามีกลิ่นด้วย
เหตุตามนี้.”

ส่วนชื่อของสมุทร ทั้งเห็นว่ามี ๗ ชื่อ เพราะท่านกล่าวไว้ในปาสาณวรรคว่า
 “^๑ศรัท^๒เท^๓เป็น^๔ชื่อของสมุทร มี ๗ ชื่อ อด^๕ณ^๖ว สาคร^๗ สันธ^๘ สมุท^๙ รัตน^{๑๐}คร
 ษ^{๑๑}สันธ^{๑๒} ลุท^{๑๓}ธิ^{๑๔} (เป็นปึงถึงทั้ง ๑ ศัพท์) ประเภทของสมุทรนั้นสมุท^{๑๕}เป็นอาทิ.”

แม้ในฎีกาแห่งปาสาณวรรคนี้ท่านก็กล่าวว่า “ชื่อของสมุทรเนื่องในอุท^{๑๖}ธิ.” บรรดา
 ศัพท์เหล่านั้นก็ท้าว อด^{๑๗}ณ^{๑๘}ว ปรากฏในความหมายอื่นจากสมุทรในคำนี้ว่า—

“เอ คุ^{๑๙}รม^{๒๐}ติ อด^{๒๑}ณ^{๒๒}ว ธี^{๒๓}, เสด^{๒๔} ก^{๒๕}ถ^{๒๖}ว^{๒๗}น วิ^{๒๘}ษ^{๒๙}ษ ป^{๓๐}ถ^{๓๑}ถ^{๓๒}ณ^{๓๓}
 ก^{๓๔}ถ^{๓๕}ถ^{๓๖} หิ ช^{๓๗}โน ป^{๓๘}ท^{๓๙}ม^{๔๐}ติ; ค^{๔๑}ณ^{๔๒}ณ^{๔๓}ว เม^{๔๔}ร^{๔๕}ว^{๔๖}โน ช^{๔๗}น^{๔๘}”

ความว่า

“ชนทั้งหลายจะข้ามห้วงแม่น้ำ ทำสะพาน ละเบียดคัมแล้ว ผูกแพอยู่แก่แฉ;
 ชน^{๔๙}กลุ่ม^{๕๐}ปัญ^{๕๑}ญา^{๕๒}เครื่อง^{๕๓}ทำ^{๕๔}ลา^{๕๕}ย^{๕๖}เส^{๕๗}ย^{๕๘}ซึ่ง^{๕๙}ก^{๖๐}ล^{๖๑}ด^{๖๒}ข้าม^{๖๓}ไป^{๖๔}แล้ว.”

ด้วยเหตุนี้ ในอรรถกถาแห่งบาลีประเทศนั้น จึงกล่าวว่า “บทว่า อด^{๖๕}ณ^{๖๖}ว นี้
 เป็นชื่อที่ชนเหล่านั้นและกว้างประมาณโยชน์หนึ่ง โดยกำหนดอย่างคำที่สุด.” และในฎีกาแห่ง
 บาลีประเทศนั้นก็กล่าวว่า “คำว่า ส^{๖๗}ัน^{๖๘}ธ^{๖๙}ส^{๗๐}ย^{๗๑}ช^{๗๒}น^{๗๓}า นั้น ความว่า คำว่า อด^{๗๔}ณ^{๗๕}ว นี้เป็น
 ชื่อที่ชนเหล่านั้นแห่งใดแห่งหนึ่งถามก็กล่าวแล้ว อธิบายว่าเป็นชื่อของสมุทรนั่นเอง.” แม้ศัพท์ว่า
 สันธ^{๗๖} ก็ปรากฏในแม่คำสามัญในคำนี้ว่า —

[๑๑] “อ^{๗๗}ทา โส^{๗๘}ต^{๗๙}ติ นิ^{๘๐}ค^{๘๑}โ^{๘๒}ธ^{๘๓}ิ ส^{๘๔}น^{๘๕}ท^{๘๖}ม^{๘๗}น^{๘๘}าย ส^{๘๙}ัน^{๙๐}ธ^{๙๑}สา เม^{๙๒}อ^{๙๓}โค^{๙๔}ท^{๙๕}ระ^{๙๖}อง^{๙๗}ค^{๙๘}ิ^{๙๙}ได้
 ท^{๑๐๐}ร^{๑๐๑}ง^{๑๐๒}ท^{๑๐๓}ัง^{๑๐๔}ย^{๑๐๕}ก^{๑๐๖}ก^{๑๐๗}ก^{๑๐๘}อง^{๑๐๙}ห^{๑๑๐}่ง^{๑๑๑}น^{๑๑๒}า^{๑๑๓}น^{๑๑๔}ไ^{๑๑๕}ห^{๑๑๖}อ^{๑๑๗}ย^{๑๑๘}”

ด้วยเหตุนี้ ในอรรถกถาแห่งทิมวันศมรพจึงกล่าวว่า “บทว่า สันธ^{๑๑๙}สา แปลว่า แห่ง
 แม่น้ำ.” แม้ในอฎฐาเนกคตวรรคก็กล่าวว่า —

“สันธ^{๑๒๐} ศัพท์เป็นไปในอรรถ คือ เทส^{๑๒๑} อด^{๑๒๒}ณ^{๑๒๓}ว (๒ อรรถ^{๑๒๔}ณ^{๑๒๕} สันธ^{๑๒๖}) เป็น
 ปึง^{๑๒๗}ถึง^{๑๒๘}ค^{๑๒๙} และ ส^{๑๓๐}วิ^{๑๓๑}ดา (อรรถ^{๑๓๒}ณ^{๑๓๓} สันธ^{๑๓๔}) เป็นอีกค^{๑๓๕}ถึง^{๑๓๖}ค^{๑๓๗}”

และในฎีกาแห่งอฎฐาเนกคตวรรคนี้ท่านก็กล่าวว่า “เทส^{๑๓๘} คือเทส^{๑๓๙}วิ^{๑๔๐}ธ^{๑๔๑} (ประเทศ) อด^{๑๔๒}ณ^{๑๔๓}ว
 คือสมุทร สันธ^{๑๔๔}ในอรรถทั้งสองปึงถึงค^{๑๔๕}. สันธ^{๑๔๖} ศัพท์ เป็นไปใน ส^{๑๔๗}วิ^{๑๔๘}ดา คือ แม่น้ำ”
 ค^{๑๔๙}ณ^{๑๕๐}ว.

๔ เรื่องสระ

บัดนี้ จะกล่าวถึงชลาศัยเหมือนกัน ในวิธีการแห่งชลาศัย มีสระเป็นต้น. สถานที่น่าสนใจอยู่ ชื่อว่าชลาศัย บรรดาชลาศัย แห่งใดสัก แห่งหนึ่งเรียกว่ารหะ. สมจริงคงคำที่กล่าวไว้ในปาตาสวรรค์ว่า —

“ชลาศัย ชลาธาร และรหะขงคิก”

อัน สระท่านเรียกว่า รหะ. สระนั้นเป็น ๒ อย่าง โดยเล็กและใหญ่. ใน ๒ อย่างนั้น สระอย่างเล็ก ชื่อว่าบิลละ. สมจริงคงคำที่กล่าวไว้ที่เดียวกันนั้นว่า “บิลละคือสระเล็ก.” และในฎีกาแห่งปาตาสวรรค์นั้นก็กล่าว “สระเล็ก ที่ในฤคชนนาท่ม ในฤคชนนาท่มเขา และแห่ง เรียกว่าบิลละ.” แม้ในคัมภีร์โมคคัลลานะก็กล่าวไว้ว่า “ชื่อว่า บิลละ โดยอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นแถบปราศไปแห่งน้ำแต่โคแก่สระน้อ.” อันนี้ แม้คำที่กล่าวไว้ หลุ่มผิดว่าบิลละ ก็ชอบ เพราะท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์นเถส ตอนอุณาทิกปัญว่า “ปลอล กัทธ เป็นไปในอรรถว่า นินนจาน (ที่ลุ่ม).” สมจริงคงคำที่กล่าวไว้ในอรรถกถาแห่งมหาปวินิพพานสูตรว่า “บทว่า ปลอลานี ความว่าที่ลุ่มซึ่งเก็บค้ำน้ำ.”

[๓๒] สระอย่างใหญ่ท่านกล่าวไว้ในที่นั้น ๆ โดยชื่อว่าโนคาชเป็นต้น. สมจริงคงคำที่กล่าวไว้ในปาตาสวรรค์ว่า —

“สระใหญ่ทั้ง ๗ สระ คือ อโนคาช กัณณมุขะ ระการกะ ฉัททันต์ กุณณะ มัททกัณห์ และสัทปาปะชะ.”

ในอรรถกถาอัฐกนิบาต อังคุตตรนิกาย และในอรรถกถาไปคณีสสูตรก็กล่าวไว้ว่า “สระใหญ่ทั้ง ๗ คือ สระอโนคาช สระกัณณมุขะ สระระการ สระฉัททันต์ สระกุณณะ สระมัททกัณห์และสระสัทปาปะชะ ซึ่งยาว กว้าง และลึกสระละ ๕๐ โยชน์ กอมนประมาณ ๕๕๐ โยชน์ ตั้งอยู่ในที่ใด.”

คำว่า ในที่ใด นั้น มีอรรถาธิบายกันว่า สระใหญ่ทั้ง ๗ ซึ่งยาว กว้าง และลึก ๕๐ โยชน์ กอมนประมาณ ๕๕๐ โยชน์ ตั้งอยู่บนภูเขาหิมพานต์โค ภูเขาหิมพานต์นั้น ตั้งอยู่ในที่ประมาณ ๓,๐๐๐ โยชน์.

ดราught ปลา

(จากหนังสือไตรภูมิพระร่วง สมัยกรุงสุโขทัย)

ส่วนในอรรถกถาสัททสุตฺตในมัชฌิมนิคาเยก กัถว่าว่า “คำว่า สระ หมายความว่า สระใหญ่ หมายถึงสระกัณณมุณฑกะ รดการ อโนคาต สัททปาทะ กกลิยะ มุจฉินท์ และ กุณณะ.” ในอรรถกถาชั้นแรกวรรคกัถว่าไว้อย่างนั้น. ยี่สิบ ในฎีกาสัททสุตฺตและชั้นแรกวรรคกัถว่าว่า “พระอรรถกถาจารย์กัถว่าสระฉัททกัถ์และสระมันเทากัถ์โดยชื่อว่ากกลิยะและมุจฉินท์.”

จริงอยู่ คำที่กล่าวมานั้นทั้งหมดสมควรอาศัยศกฺขสุตฺตว่า “ตูกัณณิกุฬุหิหอย เพราะความปรากฏแห่งอาทิตย์ดวงที่ ๘ สระใหญ่ทั้งหลายที่บนแดนไหลออกของมหานทีเหล่านี้ บรรดามันคือ สระอโนคาต สระสัททปาทะ สระรดการ สระกัณณมุณฑะ สระกุณณะ สระฉัททกัถ์ และสระมันเทากัถ์ จึงแจ้ง แพร่ซอก.” ส่วนคำที่กล่าวไว้ในอรรถกถาแปลราคว่า “.....แต่คงสระ ๘ คือ สระกัณณมุณฑะ รดการะ สัททปาทะ ฉัททกัถ์ คยัคคะ อโนคาต และกุณณะ” บัณฑิตพึงพิจารณา.

บรรดาสระเหล่านี้ สระอโนคาต สระฉัททกัถ์ และสระมันเทากัถ์ พระอรรถกถาจารย์พรรณนาไว้ในอรรถกถานั้น ๆ โดยวิเศษ. จริงอยู่ ในอรรถกถาทั้งหลายมีอรรถกถาอฏฐกนิบาต อังคกนิบาตเป็นต้น ได้พรรณนาสระอโนคาตไว้อย่างนี้ว่า “ที่สระอโนคาตนั้น [๔๑] มีทำเป็นที่อาบซึ่งมีน้ำปราศจากมลทินเข้ากับแก้วเหล็ก มีสัตว์น้ำ เช่น ปลา และเต่า มีกระต่ายหินอันสูงใหญ่ มีบันไดทองและบันไดแก้วมณีเจิดจ้าไว้เป็นอันดี เป็นที่ทรงสนานของพระพุทธรเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้าและพระชีนาสพ และเป็นที่ยาบของฤๅษีคฤๅณฤๅษี เป็นที่เล่นอุทยานการีราของเทวดาและยักษ์เป็นต้น. ในข้างทิศของสระอโนคาตนั้น มีปาก ๔ คือ ปากราชสีห์ ปากช้าง ปากม้า ปากโคสุภะ ซึ่งเป็นทางไหลออกแห่งแม่น้ำทั้งสี่. ทิศแม่น้ำซึ่งไหลออกจากปากราชสีห์ มีราชสีห์มากกว่าสัตว์อื่น ทิศแม่น้ำซึ่งไหลออกจากปากช้าง ปากม้า ปากโคสุภะ ก็มีช้าง มีม้า มีโคสุภะมากกว่าสัตว์อื่น.”

สระฉัททกัถ์ พรรณนาไว้ในอรรถกถาฉัททกัถ์ชาตก. จริงอยู่ในอรรถกถาฉัททกัถ์ชาตกนั้นกล่าวไว้ว่า “สระฉัททกัถ์นั้นยาวและกว้างด้านละ ๕๐ โยชน์. ในที่ประมาณ ๑๒ โยชน์ กลางสระนั้น ไม่มีสาหร่าย หรือจอกแห่น หรือเปือกตม. น้ำสีเหมือนกองแก้วมณี นิ่งสงบ. ถัดมาเป็นป่าจงกลณีล้วน กว้างประมาณโยชน์หนึ่ง ตั้งล้อมน้ำนั้นไว้. ถัดมาเป็นป่าอุบล

เขียวล้วน กว้างประมาณโยชน์หนึ่งเท่ากัน ทั้งล้อมน้ำจนกลืนน้ำไว้. แต่หน้าก็มีน้ำอุบลแดง น้ำอุบลขาว น้ำปทุมแดง น้ำปทุมขาว และน้ำบัวโกมุท ซึ่งกว้างโยชน์หนึ่ง ๆ เท่ากัน ทั้งล้อมน้ำก่อน ๆ ออกมาโดยลำดับ. และในลำดับแห่งน้ำทั้ง ๘ นี้ มีน้ำบัว ๘ อย่างมีงอกเป็นคันนั้นขึ้นซ้อนกัน กว้างประมาณโยชน์หนึ่งเท่ากันในน้ำลึกประมาณสะเอวช้าง. ถัดมาเป็นน้ำกอไม้เล็ก ๆ อันเกิดขึ้นกลั่นด้วยคอกไม้หอมมีสีเขียว เหลือง แดง และขาว กว้างประมาณโยชน์หนึ่งเท่ากัน ย่อสุดเขตน้ำ. น้ำทั้ง ๑๐ นี้กว้างประมาณโยชน์หนึ่ง ๆ เท่ากัน ด้วยประการฉะนี้. แล่นเป็นน้ำตัวราชมาตเล็ก ตัวราชมาตใหญ่ และตัวเขียว. ถัดมาเป็นน้ำศรีเวหา คือแดงโม พิกทอง น้ำแก้ว พิกเขียว. แล่นเป็นน้ำอ้อดำเท่ากันหมาก. แล่นเป็นน้ำกล้วยผลทางช้าง. แล่นเป็นน้ำไม้สาละ. ถัดมาเป็นน้ำารุนผลเท่ากัน. แล่นเป็นน้ำมะระหวาน. แล่นเป็นน้ำมะขวิด. แล่นเป็นน้ำใหญ่มีต้นไม้ต่าง ๆ ทั้งกล่าวก่อนนี้ แล่นเป็นน้ำไม้. นี่เป็นความสมบูรณ์ของสระทั้งหกในกาลนั้น. ส่วนความสมบูรณ์ที่เป็นไปอยู่ในกาลนั้นแสดงไว้ในอรรถกถาสังยุตนิคาเย. ภูเขา ๘ ลูก ทั้งล้อมน้ำไว้ไว้."

ส่วนสระมีนทากนี้ พระชนาไว้ในอรรถกถาว่าตั้งอยู่ทิศใต้ในเขตกถวรรค. จึ่งอยู่ในที่นั้นท่านกล่าวไว้ว่า "สระไปกธรรมมีนทากินนี้ มีปริมาณ ๔๐ โยชน์ ในที่ประมาณ ๒๕ โยชน์ ของสระไปกธรรมมีนทากินนี้ ไม่มีสาหร่าย หรือจอกแหน มีแต่เขื่อนมีสีเหมือนแก้วผลึก. เบื้องหน้าเขื่อน (๔๔) มีน้ำปทุมขาว กว้างถึงโยชน์ในน้ำลึกประมาณสะเอวช้าง ทั้งล้อมที่ประมาณ ๒๕ โยชน์นั้นอยู่. ถัดมาเป็นน้ำปทุมแดงใหญ่เท่ากันนั้นแหละ. ถัดมาเป็นน้ำบัวโกมุทแดง. ถัดมาเป็นน้ำบัวโกมุทขาว. ถัดมาเป็นน้ำอุบลเขียว. ถัดมาเป็นน้ำอุบลแดง. ถัดมาเป็นน้ำข้าวสาลีแดง มีกลิ่นหอม. ถัดนั้นมีผลศรีเวหา มีรสอร่อย มีพิกทอง น้ำแก้ว และพิกเขียว เบื้องหน้า. ถัดมาเป็นน้ำอ้อดำ กว้างโยชน์หนึ่งเท่ากัน อ้อในน้ำนั้น ลำประมาณเท่ากันหมาก. ถัดมาเป็นน้ำกล้วย อันเป็นเขื่อนเกิดของพวกกล้วยสุกที่จะเกี่ยวกัน ให้หมาก ๒ ผลได้ลำบาก. ถัดมาเป็นน้ำารุนผลเท่ากัน. ถัดมาเป็นน้ำมะม่วง น้ำระพี น้ำมะขวิด. กล่าวโดยสังเขป ใคร ๆ ไม่ฟังกล่าวไว้ ชื่อว่าผลไม้ที่ควรแก่อันที่จะพึงเกี่ยวกันไม่มีที่สระนั้น."

"ในสมัยที่คอกไม้บาน สมบัติของเขื่อนเขียวละของเขื่อนคอกไม้ ไม่ถึงไว้บนใบไม้ทั้งหลาย. เขื่อนเขียวละของนั้นถูกน้ำระกกลลงในใบไม้เหล่านั้น. แล่นก็สุกด้วยแสงอาทิตย์

ที่เหลือเว้นมหานที ชื่อกุนที." อรรถกถาพุทธพรวกในนิทานเวรว่า "แม่น้ำน้อย ชื่อ กุนที. แม่น้ำใหญ่ มีแม่น้ำคงคา แม่น้ำยมนา แม่น้ำอิรวดี เป็นต้น ชื่อว่ามหานที." สกคสูติยสูตรว่า "ศุก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะความปรากฏแห่งอาทิตย์ครั้งที่ ๓ แม่น้ำใหญ่ คือ แม่น้ำคงคา แม่น้ำยมนา แม่น้ำอิรวดี แม่น้ำสรวุ แม่น้ำมัทรี ไม่ว่าสายใด ย่อม แห้ง แห้งชอก."

คำว่า เว้นมหานทีทั้ง ๕ นี้ พึงเห็นว่าท่านกล่าวโดยแม่น้ำที่ปรากฏ. แม่น้ำทั้ง ๕ ที่ออกจากปาริครษัตเป็นต้น ก็ต้องยกเว้นเหมือนกัน เพราะแม่น้ำทั้ง ๕ นั้น ก็พึง กล่าวไว้ว่า "มหานที" เช่นกัน. จริงอยู่ แม้ในบาลี ที่ตรัสแม่น้ำทั้ง ๕ นี้แม่น้ำคงคาเป็นต้น โดยความเป็นแม่น้ำใหญ่ ๆ ก็พึงเห็นว่าตรัสโดยแม่น้ำที่ปรากฏเหมือนกัน.

แม่น้ำเหล่านี้ทั้งหมด พึงทราบตามเนื้อที่กล่าวไว้ในอรรถกถาทั้งหลายมีอรรถกถา อัญจนนิบาต อังคุตตรนิกายเป็นต้น. จริงอยู่ ในอรรถกถาเหล่านี้ได้กล่าวไว้ว่า -

[๔๖] แม่น้ำที่ไหลออกจากทิศตะวันตกออกทำประทักษิณสระอินทาค ๓ ครั้ง ไม่ ช้องแวงแม่น้ำ ๓ สายนอกนั้นไปสู่ดินดอนอยู่ทางน้ำหิมพานต์ด้านตะวันออกแล้วเข้าไปสู่มหาสมุทร. แม่น้ำที่ไหลออกจากทิศตะวันตกและจากทิศเหนือก็ทำประทักษิณอย่างนั้นไปสู่ดิน ดอนอยู่ทางน้ำหิมพานต์ด้านตะวันตกและด้านเหนือตามลำดับของตนแล้วเข้าไปสู่มหาสมุทร. ส่วน แม่น้ำที่ไหลออกจากทิศใต้ทำประทักษิณ ๓ ครั้งแล้วไหลไปตามหลังแม่น้ำเทินตรงไปทางเหนือ ได้ ๖๐ โยชน์แล้วประทุษุณเจ้าก็ออกเป็นธารน้ำประมาณ ๓ ศาตุศโดยวัตรอบวงกลม ไปโดย อากาศ ๖๐ โยชน์ แล้วตกลงบนแผ่นดินชื่อคัคคหะ. แผ่นดินแตกกว้างกำลังธารน้ำ เกิด เป็นสระโบกขรณีใหญ่ ชื่อคัคคหะ ประมาณ ๕๐ โยชน์. น้ำที่ลาดลงสระโบกขรณีเข้าไปสู่ แผ่นดินไปได้ ๖๐ โยชน์. แผ่นดินที่ลาดลงแผ่นดินเท้นไป ๖๐ โยชน์ทางอุโมงค์ประทุษุณเจ้าวาง ชื่อวิฆณะ แยกเป็นลำธาร ๕ สายเช่นกับนิ้วมือทั้ง ๕ บนฝ่ามือ ไหลไป.

แม่น้ำน้ำนั้น ตอนที่ทำประทักษิณสระอินทาค ๓ ครั้ง เรียกว่า "ฮาวักง ก" ตอนทีไหลไปตามหลังแม่น้ำเทินตรงไปได้ ๖๐ โยชน์ เรียกว่า "ฮากินคงคา". ตอนทีไปโดยอากาศ ๖๐ โยชน์ เรียกว่า "อากาศคงคา." ตอนทีชั่งอยู่ในโอภาส ประมาณ ๕๐ โยชน์ บนแผ่นดินชื่อคัคคหะ เรียกว่า "คัคคหะโบกขรณี." ตอนทีทำลาย

ฝั่งเข้าไปสู่แม่น้ำสินธุไปได้ ๖๐ โยชน์เรียกว่า "พหุคงคา." ตอนทีไปทางอุโมงค์ได้ ๖๐ โยชน์ เรียกว่า "อุณณิกคงคา." ส่วนตอนที่ปะทะภูเขาขวางชื่อ วิระณะ เป็นลำธาร ๔ สายไหลไปใต้ชื่อแยกตามสายนั้น ๔ คือ คงคา อนุนา อจิรวดี สรรพ มหิ. มหานที ๔ สายนี้ พึงทราบว่าไหลมาจากภูเขาริมพาดค์ ด้วยประการฉะนี้.

ในอรรถกถาซึ่งกล่าวนั้น คำว่า "ในช่องฉนวนแม่น้ำ ๓ สาย นอกนั้น" กล่าวหมายถึงภูมิภาคส่วนอื่นจากที่อันเป็นที่กระทำประทักษิณ. จริงอยู่แม่น้ำนั้นเป็นแม่น้ำหนึ่งทาง หากจากแม่น้ำเหล่านั้น เขาไปสู่มหาสมุทรเบื้องหน้าแต่ที่อันเป็นที่กระทำประทักษิณนั้น. ด้วยเหตุ นั้น ท่านจึงได้กล่าวต่อไปว่า "ไปสู่ต้นอมฤตซึ่งทางน้ำที่พาดค์ด้านตะวันออก" ดังนี้ เป็นต้น. ความจริงได้ภายหลังโดยมีคำของบุพกาลกวีชื่อว่า "ปัทมจิน กฤดา (ทำประทักษิณแล้ว)." คำว่าแม่น้ำจะไม่เชื่อด้วยแม่น้ำเหล่านั้น แม้ในที่อันเป็นที่กระทำประทักษิณไว้ ดังนี้ ท่านก็จะพึงกล่าวว่า "ปัทมจิน กโรนติ (ทำประทักษิณอยู่)." (๔๗) คำที่ท่านไม่ได้กล่าวก็จริง ดังอย่างนั้น บัณฑิต อาจารย์ทั้งหลายก็กล่าวชื่อว่า "แม่น้ำไม่เชื่อด้วยแม่น้ำเหล่านั้น แม้ในที่อันเป็นที่กระทำประทักษิณนั้น." พึงพิจารณา.

แม่น้ำที่เหลือ เว้นปัญจมหานทีและแม่น้ำทั้งสี่ที่ออกจากปากทั้ง ๔ มีปากวารีสี่ เป็นต้น พึงทราบว่า ฤๅนที ด้วยประการฉะนี้. อีกอย่างหนึ่ง แม่น้ำ ๕๐๐ สาย มีแม่น้ำ อันไหลอยู่บนภูเขาสุทิสถกฏ เป็นต้น อยู่ในเทือกเขาริมพาดค์ เพราะท่านกล่าวไว้ว่า -

"วิจิตรด้วยแม่น้ำ ๕๐๐ สาย อันไหลอยู่โดยรอบ" ดังนี้.

บรรดาแม่น้ำเหล่านั้น แม่น้ำสายใหญ่ ๆ พึงเห็นว่ามหานที แม่น้ำสายเล็ก ๆ พึงเห็นว่าฤๅนที. แม้แม่น้ำซึ่งมีชื่ออย่างนั้นว่า เวเรณูชรา ตโปทา นัมมา จันทภาดา ดังนี้เป็นต้น ก็ชื่อว่าฤๅนที. บรรดาแม่น้ำเหล่านั้น แม่น้ำ ๓ สาย มีนเรณูชราเป็นต้น มาในอากศสถานต่าง ๆ กัน ก็ย แม่น้ำนเรณูชรามาในอุทานบาลีว่า "สมัยหนึ่งพระผู้มีพระภาค ทรงสาราณูพระอิริยาบถอยู่ ณ ที่แม่น้ำนเรณูชราตามลุ่มอุรุเวระ" ดังนี้. แม่น้ำตโปทา มาในจุลลพาราชิกบาลีว่า "ดู ก่อนภิกษุทั้งหลาย แม่น้ำตโปทาไหลไปในภูมิประเทศใด ภูมิประเทศนั้นเป็นสระมีกัณโธ มีน้ำเย็น มีน้ำอันดี มีน้ำขาว มีที่ทางอันดี น้ำอันรมย์ มีปลาและเต่ามาก มีดอกปทุม หนาแน่นทำอันสุขสบาย. อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุทั้งหลาย แม่น้ำตโปทาน้ำไหลมาในระหว่างมหา นรทมิฬสอง ด้วยเหตุนี้ แม่น้ำตโปทาน้ำจึงเกิดคุด ๆ ไหลไป" ดังนี้. ส่วนแม่น้ำนัมมา

มาในอรรถกถาปอโธเวลาสูตรในอุปัฏฐากว่า “แม่น้ำชื่อนมมามีอยู่ พระศาสดาได้เสด็จไปยังฝั่งแม่น้ำนั้นมากท่านนั้น นาคชรานามว่ามมมมาได้กระทำกรรมอันรับพระศาสดา เชิญเสด็จประเวศน์มาคฤภ โภคะทำสักการณแก่ตัวและทั้ง ๓” คัมภี. ยอเง บวรคาแม่น้ำ ๓ สายนั้น แม่น้ำเนวรุชรา มาโดยชื่อสามอยู่ในที่บางแห่ง. จริงอย่างนั้น พระสัมพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ใน อเวรีปวิเสสนสูตรว่า “ณ ที่นั้น เราได้เห็นภิกษุสามเณรนามว่ามมม และโพสสจัตถิยเณรมาซึ่งความเลื่อมใส และแม่น้ำอันไหลเอื่อยยักทางอันคด นามว่ามมม” และอรรถกถาแห่งสูตรนี้แก่ว่า “คำว่า และแม่น้ำอันไหลเอื่อย ความว่า และเราได้เห็นแม่น้ำอันไหลเอื่อย มีน้ำเย็น ปราศจากมลทิน เชื่อมกับกองแก้วมม คือแม่น้ำเนวรุชรา” คัมภี.

ส่วนแม่น้ำจันทภาสา มาในอรรถกถาพทกปิณีสสูตรในนิทานวรรค และในเอกนิมิตตอสังคณิกาส. จริงอยู่ ในที่นั้นได้กล่าวความไว้ว่า แม่น้ำสายแรก ชื่อคงคา. สายที่ ๒ เป็นแม่น้ำสายโคสายหนึ่งกว้างถึงโยชน์. สายที่ ๓ [๔๔] ชื่อจันทภาสา. แม่น้ำ ๓ สายนั้น พระเจ้ามหากปิณีสมีอำมาตย์คนหนึ่งเป็นบิณฑา. เสกขารามแล้วด้วยสัตว์สัทธิอาชณเคียว. ส่วนในอรรถกถาพทกปิณีสวรรคในธรรมบทได้กล่าวความไว้ว่า แม่น้ำสายแรกชื่อมมมรรจนา ลึกกว่าคหนึ่ง กว้าง ๒ คาวุต. สายที่ ๒ ชื่อเนลลวหา ลึกและกว้างถึงโยชน์. สายที่ ๓ ชื่อจันทภาสาลึกและกว้างถึงโยชน์หนึ่ง. บวรคาแม่น้ำ ๓ สายนั้น สายแรก พระเจ้ามหากปิณีสเสกขารามแล้วด้วยพุทธานุสสิ. สายที่ ๒ ด้วยธรรมมานุสสิ. สายที่ ๓ ด้วยสังฆานุสสิ.

ส่วนอรรถแห่งศัพท์มี เนวรุชรา เป็นต้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในที่นั้น ๆ. ในฎีกาปาสาณวรรคกล่าวว่า “ชื่อว่าเนวรุชรา เพราะแม่น้ำปราศจากโทษ. หรือคนศรัทธาพิเศษชื่อเนวรุชรา. แม่น้ำชื่อเนวรุชรา เพราะมีเสียงเสมอด้วยเครื่องคนศรัทธาพิเศษนั้น.” อรรถกถาอุทานว่า “เมื่อจะพึงกล่าวว่า ‘เนลลวหา’ ได้กล่าวว่า ‘เนวรุชรา’ เพราะอาเทศ อ เป็น ร. อธิบอาว่า ‘มีน้ำเย็นจากโทษมีสาหร่ายและจากแทนเป็นต้น.’ อาจารย์บางพวกกล่าวว่า เมื่อจะพึงกล่าวว่า ‘เนลลวหา’ กล่าวว่า ‘เนวรุชรา.’ อีกนัยหนึ่ง คำนี้ เป็นชื่อของแม่น้ำแทนแทน.” ฎีกาวิณยมหาวรรคก็เห็นเช่นกัน.

ฎีกาจุลคปราชิกว่า “แม่น้ำเรียกว่า ‘คโปทา’ โดยชื่อตามอรรถว่าน้ำของแม่น้ำชื่อนว่า คปะ เพราะเป็นน้ำเย็น.” อรรถกถาเทวคาสสูทว่า “ได้ชื่อว่าคโปทาเพราะมีภพนาถของพวกนาคที่อุบถแม่น้ำนั้น กว้างยาวประมาณ ๔๐๐ โยชน์ ปานดังเทวโลก ประกอบด้วยหินอันแล้วด้วยแก้วมม และอาวาม อุทาน ในภพนาคนั้นมีพืชน้ำใหญ่ในที่

เล่นของพวกนาค. แม่น้ำชื่อออกไปหาไหลไปจากหัวน้ำใหญ่่นั้นเป็นแม่น้ำเคือคูปัก ๆ มีน้ำร้อน. เพราะเหตุไรแม่น้ำจึงเป็นเช่นนั้น. ก็อันว่ามหาแปดโลกล้อมกรุงราชคฤห์. แม่น้ำก็ไปทางนี้ไหลไประหว่างสองภูเขามหาแปดโลกนั้น เพราะฉะนั้น จึงเป็นแม่น้ำเคือคูปัก ๆ ไหลไป.” อรรถกถาพุทธปาวาริกก็เหมือนกัน.

ฎีกาปาลาสวรรค์ว่า “แม่น้ำชื่อว่าแม่น้ำมหา โดยอรรถวิเคราะห์ว่า ให้มันมีชื่อความสุข. ชื่อว่ามหาภากา โดยอรรถวิเคราะห์ว่า เริ่มเกิดแก่เราชื่อมหาภากา.”

[๔๘] แม้ในปาลาสวรรค์ก็บอกกล่าวคุณและมหานทีไว้อย่างสรุปโดยเอกเทศตามที่ปรากฏอยู่ดังนี้ว่า

“แม่น้ำใหญ่ ๕ คือ แม่น้ำคงคา แม่น้ำจรูดี แม่น้ำยมุนา แม่น้ำสรภู
และแม่น้ำทิ ส่วนแม่น้ำสามฤดูแม่น้ำจากภาคา แม่น้ำสรวัตติ แม่น้ำ
เนรุชรา แม่น้ำกาเวรี แม่น้ำมมทา เป็นอาทิ” ดังนี้.

บรรดาชื่อเหล่านั้น ๒ ชื่อว่า สรวัตติ กาเวรี เป็นแม่น้ำพิเศษ. ชื่อที่เหลือก็กล่าวก่อนแล้ว. ในฎีกาแห่งปาลาสวรรค์นั้นก็กล่าวไว้ว่า “สร ศัพท์ประกอบด้วย วนฺตุ บัณฺธิ ลง ส อาคมในท่ามกลาง สำเร็จรูปเป็น สรวัตติ (แปลว่า มีสระ หรือมีการไหลไป). แม่น้ำชื่อว่ากาเวรี โดยอรรถวิเคราะห์ว่าแม่น้ำเวรีนั้นว่าถึงเพราะอาศรัยด้วยนาคทั้งหลาย. ด้วยอาหิภัก ทานรวมแม่น้ำต่าง ๆ มีอาหิคือ แม่น้ำสรวัตติ แม่น้ำเวศติ แม่น้ำคันทิ แม่น้ำโกธิก” ดังนี้. และด้วยอาหิภัก ในคำว่า “มีอาหิคือ” ก็พึงเห็นว่าทานรวมทั้งแม่น้ำ บรรดาที่กล่าวไว้ในที่นั้น ๆ ดังเช่นแม่น้ำคงคา แม่น้ำกุฏฏา แม่น้ำโคธาวรี เป็นต้น. บรรดาแม่น้ำเหล่านั้น แม่น้ำคงคา มาในคำบาลีว่า “คยาสิเส.” ด้วยเหตุนี้ ในอรรถกถาพุทธปาวาริกจึงได้กล่าวไว้ว่า “วิจเจตโนบทว่า คยาสิเส: โทที่ไม่ไกลบ้านคงคา สระโบกขรณีแห่งหนึ่งชื่อว่าคยาสิ แม่น้ำชื่อว่าคยาสิ ก็อันที่แม่น้ำนั้นเหมือนกระพองช้าง ชื่อคยาสิระก็มี.” และในฎีกาแห่งสาธยทเวรคณิกได้กล่าวไว้ว่า “บ้านชื่อว่า คยา เพราะตั้งอยู่ไม่ไกลแม่น้ำที่แม่น้ำชื่อว่าคยา.” ในฎีกาวิชัยนาวรรคก็เหมือนกัน. ส่วนแม่น้ำกุฏฏาในบาลีประเทศนี้ว่า “พระพุทธรเจ้าแม่น้ำกุฏฏาน้อยไม่ไกล มีน้ำใส” ดังนี้. ส่วนแม่น้ำโคธาวรี มาในคำนี้ว่า “พรหมณ์ชื่อพาวรี เมื่อตรวจที่อันผาสุก ดยกลัษจากมีธรมประเทศ สร้างสถานที่อยู่ของคนในอ้อมแม่น้ำโคธาวรีอันอยู่ในระหว่างแดนของพระเจ้าอัสสระและพระเจ้าจุฑะ.”

แม่น้ำเป็น ๒ อย่างคือ กุนที และมหานที คือประการฉณ. ส่วนชื่อ (สามัญ
นาม) ของแม่น้ำ ๒ ซึ่งกล่าวไว้ในปาลาถรรพค่างนี้--

“สวนดี นินนคา สิบธ สวิตา อาปกา เท”

4 15
91870-341/77

๔ ๖ ๔ ๔ ๖
เรื่องชาลาลัยในภพรัตนบันสน

[๕๐] แม้นลาคัย (น้ำหน้า) พิเศษ ๒๐ อย่างเหล่านี้* คือ โบกรรณิ ปากกุปะ
นิปาณะ เทวชาละ กัณโฑระ ปัระธะ สาธา กุสัพพะ มหากุสัพพะ สุมณะ กุสมณะ มหากุสมณะ
โสฬส โสนะ นรกะ ปุปาละ นิชัฏระ โสณทิ วาวิมัลละ จันทนิภา กัปปิงกราวคัย.

บรรดาชาลาคัยิกะเหล่านี้ โปกรณี่ คือสระโปกรณี่ ๔ เหลี่ยมจตุรัสที่เรียก
ราชกัมม, จึงอยู่ชลาลาคัยิกะนี้ เรียกว่า โปกรณี่ โดยความหมายเป็นต้นว่า นำไปด้วย
โปกรระ ด้วยเหตุนี้ พระภูิกจารย์จึงได้กล่าวไว้ในฎีกาสลักกัณฑ์ว่า “คอกบัวและน้ำเรียก
ว่าโปกรระ, ชลาลาคัยิกะชื่อว่า โปกรณี่ โดยอรรถวิเคราะหว่านำสัตว์ทั้งหลายไปยังคนได้ด้วย
คอกบัวและน้ำนั้น, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า โปกรณี่ เพราะประกอบด้วยโปกรระคือน้ำอันหา
โทษมิได้ อันนาม, โปกรณี่นั้นแท้คือโปกรณี่” และกล่าวไว้ในฎีกาปกาสวรรคว่า “โปกรระ
แปลว่าน้ำ, ชื่อว่าโปกรณี่ เพราะประกอบด้วยโปกรระนั้น, สุ บัจย แปลง สุ เป็น อน ฉ
ส, อีกอย่าง,

โลกบรรดักทั้งเป็นไปในอรรถว่า สวรรค์โลกบรรดัก ๔ เทอญจลลุต ในบาติประเทศ

“^{๑๑}ใน^{๑๒}ไม่^{๑๓}ไกล^{๑๔}อาศรม^{๑๕}บาทน^{๑๖}น^{๑๗} ม^{๑๘}ส^{๑๙}ระ^{๒๐} โป^{๒๑}ก^{๒๒}ร^{๒๓}ณ^{๒๔}ใน^{๒๕}ภ^{๒๖}ณิ^{๒๗}ภา^{๒๘}ค^{๒๙}ณ^{๓๐}เป็น^{๓๑}ภ^{๓๒}าร^{๓๓}น^{๓๔}ร^{๓๕}น^{๓๖}ม^{๓๗}ย^{๓๘}ใจ^{๓๙}”

ส่วนในบาปประเทศนั้นว่า

[illegible]

“ดังนั้น ไบกรรณเจิมตัวจนเป็นอันมาก”

ไบกรรณก็ทำเป็นไปในอรรถว่า สรร. คำเห่เห่น ในอรรถกถาจึงกล่าวไว้ว่า “ในคำว่า ดังนั้น ไบกรรณนั้น น. สรรณแอซึ่งว่าไบกรรณ เพราะเหมือนกับสรวไบกรรณ.” แต่ในปทัศถา ไบกรรณในพจนานุกรมว่า

“ไบกรรณอันเกษมเกิดอยู่แล้ว ทั้งเขาธาตออันเกษมรณ”

ไบกรรณเป็นไปในอรรถว่า ประเทศคือแม่น้ำ. คำเห่เห่น ในอรรถกถาจึงกล่าวไว้ว่า “คำว่า ไบกรรณอันเกษมเกิดอยู่แล้ว หมายความว่าไบกรรณอันเกษม คือเข่น มีน้ำขวย เกิดอยู่แล้ว. เข่ก็แต่ แม่น้ำอันค้ำค้ำค้ำค้ำไปกระ (คอกบัว) ก็ชื่อว่าไบกรรณเหมือนกัน.”

[๕๐] น้ำขึ้นชื่อ ปานญะ. แม้คำว่า อันหุ ก็เป็นชื่อของน้ำขึ้น. ธาตุที่ เขาแก้วไว้โดยเอกเทศมีชื่อเขาเป็นคำ เพื่อบ่งชี้ชื่อของปัสสัคว์เรียกว่า นิพานะ. ที่ซึ่งถูกฝน รุกเขระชื่อว่า เทวชาติ. แม้คำว่า อาชาติ ก็เป็นชื่อของน้ำขึ้น. แม้ชื่อทั้ง ๓ นี้เข้ามาในปาทา วรค. ส่วนกันพระเป็นคำ. พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในที่นั้น ๆ. จึงอยู่ พระผู้มีพระภาค โคตรไว้ในนิทานวรรคว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อฝนเม็ดโตตกบนภูเขา น้ำไหลไปตาม ห่อหุ้ม ย่อมยังชอกภูเขา ระแหง และห้วยให้เต็ม. ชอกภูเขา ระแหง และห้วยซึ่งเต็ม ย่อมยังหนองทั้งหลายให้เต็ม. หนองทั้งหลายซึ่งเต็ม ย่อมยังบึงทั้งหลายให้เต็ม. บึงทั้งหลาย ซึ่งเต็ม ย่อมยังแม่น้ำน้อยทั้งหลายให้เต็ม. แม่น้ำน้อยทั้งหลายซึ่งเต็ม ย่อมยังแม่น้ำใหญ่ ทั้งหลายให้เต็ม. แม่น้ำใหญ่ทั้งหลายซึ่งเต็ม ย่อมยังมหาสมุทรให้เต็ม แม่น้ำใด” ดังนี้. ในคตินิบาต อังคุตตรนิบาตเหมือนกัน.

อรรถกถาในนิทานวรรค และคตินิบาต อังคุตตรนิบาตว่า “วินิจฉัยในคำว่า ชอกภูเขา ระแหง ห้วย: ส่วนของภูเขาที่ทำลาย อันน้ำซึ่งไหลมาว่า ถ้า ทำลายแล้ว ชื่อว่ากัน-พระ (กั-น้ำ, พระ-ทำลาย ที่แปลว่า ชอก) ซึ่งเรียกว่า นิคัมพะกัม นิญญะกัม. ภูมิ-ประเทศที่แตกออกในแม่น้ำไม่ตกแยกออกครั้งเดียว ชื่อว่า ปากระ (ที่แปลว่า ระแหง).” อรรถกถาในนาคสุตตะว่า “บทว่า ปากระ หมายความว่าชอก.” อรรถกถาในนิทานวรรคว่า “บทว่า ลำบา หมายความว่าเหมือนน้ำที่ไหลไปสู่หนอง (ที่แปลว่า ห้วย). บทว่า กุสุพพา หมายความว่าบ่อเล็ก (ที่แปลว่า หนอง) บทว่า มหากุสุพพา หมายความว่าบ่อใหญ่ (ที่แปลว่า บึง).” อรรถกถา นาคสุตตะว่า “ตามว่า ธาตุเหล่านี้เป็นไปอย่างไร

ตอบว่า กุสุมะบันไดต้องโหดไป มหาโหดไปเจียน ๆ.

อธิบายว่ากุสุมะ คือคนที่ทั้งปวง ซึ่งมีปวงเทพมีระแหงเป็นต้น เป็นหน้าที่บดเคี้ยวเสียงศรีโครมโหดไป. ส่วนแม่น้ำใหญ่แม่น้ำคงคาเป็นต้น โหดไปเจียน ๆ."

สตัพทนิทว่า "บ่อ ชื่อกุสุมะ. คำนี้ว่า 'กุสุมะ' ชาติ- เจ้าจตุรบ่อ เป็นตัวอย่างในอรรถนิ. บ่อเล็ก ชื่อกุสุมะ. คำนี้ว่า 'ปัพพตกพรปทราชา ปรีปฺรา กุสุมะ ปรีปฺรเวติ-ชชก ภูชา ระแหงและพวย ซึ่งเต็มย่นย่นพองพองทั้งหลายให้เต็ม เป็นตัวอย่างในอรรถนิ." อภิธานนิบาต อังคุตตรนิทว่า "บ่อเล็ก ชื่อกุสุมะ. แปลง โส เป็น ล. น้ำไหลไปจากที่ตื้นในเบื้องบน ทรงย่นและไหลไปในรอกก็ย่นเหลาโกะ รอกย่นนี้ชื่อว่ากุสุมะ คือบ่อเล็ก ๆ." [๕๒] อรรถนิทนิบาต อังคุตตรนิทว่า "บ่อ ชื่อกุสุมะ. บ่อใหญ่ชื่อมหากุสุมะ." อรรถนิทนิบาต อังคุตตรนิทว่า "ในคำว่า โสหนุ ปปาติ จมูกหนัก โอฬาลล น บพว่า โสหนุ คือเขวช้นโคยประการทั้งปวง." อรรถนิทนิทพาสวสุตรในมุลปฺณนสกก็เหมือนกัน. อรรถนิทอังคุตตรนิทนิทว่า "ในคำว่า โสหนุ ปปาติ นรเก อญจลวี่ น บพว่า โสหนุ หมายถึง เขวช้นโคยรอบ." อภิธานนิทพาสวสุตรว่า "ชื่อว่าโสหนุ โดยอรรถนิทนิทว่าเขวช้นโคย. ได้แก่ช้อง. โสหนุเป็นช้องช้องช้อง." อรรถนิทนิทพาสวสุตรว่า "บพว่า โสหนุ หมายถึง ความว่า ในสระโบกขรณทั้งหลาย." อรรถนิทนิทพาสวสุตรว่า "บพว่า โสหนุ แปลว่า ในเหมืองทั้งหลาย." อรรถนิทนิทคิยปาวาสิกว่า "ในคำว่า โสหนุ นรเก นร ปปาติ น หอนลิกซึ่งเป็นเขวช้นโคยรอบ ชื่อว่าโสหนุ. ช้องใหญ่อันเกิดเองก็เขวช้นโคยอันโพล่งโพล่งอยู่ในที่นั้น ๆ เป็นที่กของพวกช้างบ้างเป็นที่นอนแผ่ตัวของพวกโจรบ้าง ชื่อว่านรเก." อรรถนิทอังคุตตรนิทนิทว่า "บพว่า นรเก หมายถึงความว่าในช่องอันโพล่งโพล่งในแผ่นดิน." อรรถนิทนิทคิยปาวาสิกว่า "บพว่า ปปาติ หมายถึงเขวช้นโคยเขวช้นโคยในระหว่างภูเขา หรือในระหว่างที่บก." ส่วนในอรรถนิทนิทพาสวสุตรในลัคนิบาต อังคุตตรนิท และอรรถนิทอังคุตตรนิทนิทว่า ได้กล่าวอรรถนิทนิทว่า ปปาติ วั คณินว่า "เขวช้นโคยเขวช้นโคย." ส่วนในสรวรรคได้กล่าวศัพท์ที่เป็นชื่อเขวช้น ๒ คือ ปปาติ และ คโป. และในอภิธานแห่งสรวรรคนี้ ได้กล่าวไว้ว่า "ทั้ง ๒ ศัพท์ (ปปาติ, คโป) เป็นชื่อของสถานที่ที่กยอันเป็นส่วนของเราเป็นต้น." ชื่อทั้ง ๒ นี้ มาในบาติประหมณินิทานวรรคเป็นต้น.

บอกว่า นิรุณโร หมายถึงสถานที่แห่งหนึ่งนอกแห่งน้ำ คือช่อง. แต่ในเสถวรรค
 ไก่กล่าวภาวฐานะ*แห่ง นิรุณโร ศัพท์ไว้ว่า "นิรุณโร ปสวามุขโร-การไหลออกแห่งน้ำ
 ชื่อ นิรุณโร." ในฎีกาแห่งเสถวรรคนี้ไก่กล่าวไว้ว่า "การไหลออกแห่งน้ำในที่นี้แผ่นดิน
 เป็นคันบนภูเขา ชื่อนิรุณโร. นิสฺสรวณ(การแล่นออก)จำไว้รูปเป็น นิรุณโร ไชยอาเทศ
 ส เป็น ฬ แล้วแปลง ฬ เป็น ฬฬ เป็น ฬุณโร บ้าง."

บอกว่า โสณฺฑิ แปลว่า ตะหงัหิน. แม้ในเสถวรรคก็กล่าวไต่กล่าวไว้ว่า "สิลา-
 ไปกุชรณฺ โสณฺฑิ (ตะหงัหิน ๒ คือ สิลาไปกุชรณฺ โสณฺฑิ)." บอว่า วาริมคฺคฺ แปลว่า
 ทางน้ำไหล ซึ่งเรียกว่า ปนาคี. บอว่า จมฺพนิกฺคา แปลว่าบ่อ ซึ่งเรียกว่าชั้นพาทิม้าง. ด้วย
 เหตุนี้ ในปาศกถวรรคจึงไต่กล่าวไว้ว่า

[๕๑] "ศัพท์ที่เป็นชื่อทางน้ำไหล ๒ คือ วาริมคฺคฺ ปนาคี ศัพท์เป็นชื่อบ่อ

อันเต็มด้วยของไม่สะอาดก็อุปมา ๑ คือ จมฺพนิกฺคา จมฺพาทิ โอติคฺคฺโต."

ในฎีกาแห่งปาศกถวรรคนี้ ไก่กล่าวไว้ว่า "ศัพท์ที่เป็นชื่อทางน้ำไหลที่เขาลือเป็นคัน ๒
 ศัพท์. ศัพท์ที่เป็นชื่อบ่ออันเต็มด้วยของไม่สะอาดและฝุ่นอันน้ำที่ประคุดัน ๑ ศัพท์." ก็
 เพราะคำที่กล่าวไว้ในอรรถกถาสัททพาสวรรคในฉกนิบาต อังคุตตรนิกายว่า "บอว่า จมฺพนิกฺ
 หมายถึงที่เป็นทางของไม่สะอาดมีน้ำอันเป็นแฉกและกรรมมลทินเป็นคัน. บอว่า โอติคฺคฺ
 หมายถึงโอกาสเป็นทะเลไปแห่งน้ำอันไม่สะอาดมีน้ำตามเป็นคันเหล่านั้นแล. ที่ซึ่งกล่าวนั้นเป็น
 ที่เต็มด้วยของไม่สะอาดประมาณแต่เขากัน" ดังนี้ จึงพึงเห็นว่าศัพท์ทั้ง ๒ คือ จมฺพนิกฺคา
 โอติคฺคฺตา บ่งความต่างกันแล.

จนเรื่องชลาศอันมีในกชวณฺณเป็นคน

จบกชวณฺณ ๑ ชื่อชลาศอันมีในกชวณฺณ

ด้วยประการฉะนี้

*. ภาวฐานะ เป็นศัพท์ทางไวยากรณ์ หมายถึงตำแหน่งที่ปรุงจากธาตุ และให้แปลว่า การ-หรือ ความ-

กัณหา ๔

ทวิปิเทส-แสดงทวิป

ทวิปใหญ่ ๔

[๕๔] บัณ จะกล่าวถึงทวิป. อะไรชื่อว่าทวิป. ที่ซึ่งอยู่ในท่ามกลางน้ำในสมุทร
ชื่อว่าทวิป ที่เรียกว่า อันตรปะ. ด้วยเหตุนี้ ในปาทาลวรรคจึงได้กล่าวไว้ว่า

“ทวิปซึ่งอยู่ท่ามกลางน้ำ ชื่อว่าอันตรปะ หรือ ทวิป.”

ฎีกาแห่งปาทาลวรรคนี้ว่า “ทวิปซึ่งอยู่ท่ามกลางน้ำ อันเป็นกรรม เว้นกว่าทวิป.” แม้ใน
โลกที่ปกสรวกได้กล่าวไว้ว่า “ในภอนอกจากภูเขาวริณท์ มีโสธเสาศร (ทะเลน้ำเค็ม),
ทวิปใหญ่ทั้ง ๔ และ ทวิปย่อยประมาณ ๒,๐๐๐ ทวิป ได้ตั้งอยู่ ณ แผ่นดินที่ผู้คนในพื้นน้ำ
จากน้ำ.” ส่วน ทวิป ศัพท์ (ที่แปลว่า ทวิป) พระฎีกาจารย์ได้กล่าวไว้ในฎีกาชั้นชรวรรค
“ชื่อว่า ทวิป โดยอรรถวิเคราะห์ว่า น้ำได้ไหลไปในภูมิประเทศที่โดยส่วนทั้ง ๒.” ส่วนในจุลวรรค
พล” กล่าวว่า “ทวิป ธาตุเป็นไปในอรรถว่า แสง, ประกาศ. พระฎีกาจารย์ได้กล่าวในฎีกา
แห่งภูมิวรรคว่า ‘ภูมิประเทศชื่อว่า ทวิป โดยอรรถวิเคราะห์ว่า ปรากฏอยู่ในท่ามกลางน้ำหรือ
ว่าเป็นที่ส่องแสงแห่งพระสัทธรรม’ ดังนั้นแล้วได้กล่าวไว้ในฎีกาแห่งปาทาลวรรคว่า ‘ภูมิ
ประเทศชื่อว่า ทวิป โดยอรรถวิเคราะห์ว่าน้ำไปโดยส่วน ๒ ณ ภูมิประเทศอันเป็นเหตุ
(ทวิ+อาป) ธว ว อักษรและ อา อักษร. และแปลง อ เป็น อี.”

ทวิปแบ่งเป็น ๒ อย่างคือ มหาทวิป (ทวิปใหญ่) และปริททวิป (ทวิปเล็ก).
ใน ๒ อย่างนั้น ทวิปทั้ง ๔ มีสมุททวิปเป็นต้น ชื่อว่ามหาทวิป. แม้ในภูมิวรรคได้กล่าวไว้ว่า

“ทวิป ๔ เหล่านี้คือ บุพพิเทททวิป อปวิโคททวิป ชมทวิป และอุตร-
กุตทวิป ควรเป็นมหาทวิป” ดังนี้.

๑. ตามรูปความที่แปลก่อนเข้าใจได้ว่าท่านผู้แต่งกัณหาทวิปมีระบอบการตั้งชื่อจุลวรรคพลาวัง และในปรณนั้น
ได้ชื่ออรรถาธิบายที่นักฎีกาชั้นหนึ่ง และเข้พิจารณาว่าปวิโคทในภาคนี้กร ขวนให้สันนิษฐานว่า จุลวรรค
เป็นชื่อของอรรถาธิบายที่นักฎีกาชั้นหนึ่งนักฎีกา ฉบับนี้ชื่อว่าจุลวรรคทวิป ทำให้ชื่อปรณไม่ ในหน้า ๑๑ ของ
เรื่องนี้มีชื่ออรรถาธิบายจุลวรรคพลาวังแล้ว บางท่านสันนิษฐานว่าท่านผู้แต่งกัณหา และเข้าใจ
จะเป็นชาวพม่า

(ព្រះឥសាន្ត អង្គរក្នុងវិស្វកុលលោក)

វិស្វកុល

ทวีป ๔ นั้น แต่ละทวีปมีทวีปเล็ก ๕๐๐ เป็นบริวาร. ทวีปเล็กประมาณ ๒,๐๐๐ ทวีป มี
 ลังกาทวีปเป็นต้น ชื่อว่าปฐกทวีป. ส่วนประมาณแห่งมหาทวีป กล่าวไว้ในอรรถกถาทั้งหลายว่า
 “ชมพูทวีปมีประมาณ ๑๐,๐๐๐ โยชน์ อปรโคยานมีประมาณ ๘,๐๐๐ โยชน์ บุพพิเทหก็
 เหมือนกัน. อุดรกุรมีประมาณ ๔,๐๐๐ โยชน์.” คำว่า มีประมาณ ๑๐,๐๐๐ โยชน์ นี้
 กล่าวรวมทั้งหมด คือทั้งที่ซึ่งมนุษย์อยู่และที่ซึ่งมนุษย์มิได้อยู่. [๕๕] ในจำนวน ๑๐,๐๐๐
 โยชน์นั้น มนุษย์อยู่ในที่ประมาณ ๓,๐๐๐ โยชน์เท่านั้น. ด้วยเหตุนี้ในอรรถกถาอัฐรุกรนิบาต
 อังคุตรนิกายเป็นต้นจึงได้กล่าวไว้ว่า “ก็อันว่าชมพูทวีปมีประมาณ ๑๐,๐๐๐ โยชน์. ใน
 จำนวนนั้นเหลืออีกประมาณ ๔,๐๐๐ โยชน์ น้ำท่วม ถึงความนับว่าสมุทร. ประมาณ ๓,๐๐๐
 โยชน์เป็นที่อยู่ของพวกมนุษย์. เหลืออีกประมาณ ๓,๐๐๐ โยชน์เป็นที่อันพนาภคก็อยู่.” และ
 ในฎีกาแห่งอัฐรุกรนิบาตเป็นต้น ก็กล่าวว่า “คำว่า มีประมาณ ๑๐,๐๐๐ โยชน์ อธิบายว่า มี
 ปริมาณเท่านี้ทั้งค้ำยาวและค้ำกว้าง. ด้วยเหตุนี้ พระอรรถกถาจารย์จึงได้กล่าวว่า “ใน
 จำนวนนั้น” คงเป็นต้น. (คำว่า น้ำท่วม นั้น) อธิบายว่าน้ำท่วมเพราะสันเขายาวของบรรดา
 สัตว์เจ้าไปอาศัยใช้สอยเหลือที่ประมาณ ๔,๐๐๐ โยชน์นั้น.” แม้ในฎีกาพระวินัยก็ได้กล่าวไว้
 อย่างนั้น.

“แม้ในคำว่า ‘อปรโคยานมีประมาณ ๘,๐๐๐ โยชน์’ คงเป็นต้น ก็พึงทราบ
 ว่า ท่านแสดงประมาณค้ำยาวและค้ำกว้าง. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ‘ชมพูทวีปมีสันฐาน
 เหมือนเกวียน. อปรโคยานมีสันฐานเหมือนกระบอกเงาะ. บุพพิเทหมีสันฐานเหมือนอัมพันทวี. อุดร-
 กุรมีสันฐานเหมือนคอง. แม้ควงหน้าของคองซึ่งอยู่ในทวีปนั้น ๆ และทวีปบริวารก็มีสันฐาน
 เหมือนทวีปนั้น ๆ.’” แม้คำค้ำยาวนั้นก็กล่าวไว้ในฎีกาพระวินัยเหมือนกัน. แม้ในฎีกาซึ่งอ้าง
 การก็กล่าวไว้ว่า “บรรดาทวีปทั้ง ๔ นั้น ควงหน้าของคนในชมพูทวีปมีสันฐานค้ำเวือ
 รด. ควงหน้าของชาวบุพพิเทหมีสันฐานค้ำอัมพันทวี. ควงหน้าของชาวอุดรกุรมีสันฐาน
 ค้ำคองค้ำอ้อม. ควงหน้าของชาวอปรโคยานมีสันฐานค้ำอัมพันทวี.”

แต่ในโลกที่ปภสาร์ได้กล่าวไว้ว่า “ชมพูทวีป มีประมาณ ๑๐,๐๐๐ โยชน์ทั้ง
 ค้ำยาวและค้ำกว้าง มีสันฐานค้ำเวือรอนเกวียน. บุพพิเทห กอม มีสันฐานค้ำกระบอกเงาะ
 มีประมาณ ๘,๐๐๐ โยชน์ทั้งค้ำยาวค้ำกว้าง. อุดรกุ มีสันฐานค้ำคองค้ำอ้อม มีประมาณ
 ๔,๐๐๐ โยชน์ทั้งค้ำยาวและค้ำกว้าง. อปรโคยานมีสันฐานค้ำอัมพันทวี มีประมาณ

๘,๐๐๐ โฉนดทั้งค่านาวและค่านกวาง. ดวงหน้าของชาวทวีปนั้น ๆ มีสีผิวเหมือนชาวทวีปนั้น ๆ.” แม้ในโลกบัญญัติปกครองก็กล่าวไว้ว่า “อปรโคธานทวีปเหมือนอัมรินทร์, บุษวิเทพทวีปกลม, อุตกรทุทวีป สีเหลือง.” ในอีกาพระวินัยเป็นต้น ได้กล่าวความที่อปรโคธานเป็นทวีปกลม บุษวิเทพเป็นทวีปมีสีผิวเหมือนอัมรินทร์ ; แต่ในปกครองพิเศษมีโลกที่ปกครองเป็นต้น ได้กล่าวความที่บุษวิเทพเป็นทวีปกลม อปรโคธานเป็นทวีปมีสีผิวเหมือนอัมรินทร์ ด้วยประการฉะนี้. วิญญูชนทราบความผิดกันแห่งที่มาทั้งสองฝ่ายคงว่ามานี้แล้ว พึงพิจารณาแล้วถือเอาฝ่ายที่ควรกว่า.

[๕๖] ก็โดยสามารถแห่งการบังคับด้วย ฟูพฺพ กัณฑ์ในคำว่า ฟูพฺพวิเทศ นี้ จำต้องปรารภว่า อปร กัณฑ์ เท่านั้นในคำว่า อปรโคธาน นี้ ประชุมในคำว่า ฟูพฺพนาพร; จะเข้าใจเป็น อปร กัณฑ์ อยู่ในคำว่า “อโร ทุว อมโร ภว (ท่านจงเป็นผู้ไม่แก่ไม่ตาย)” คงไม่ได้. ด้วยเหตุนี้ ในอรรถกถาสกัณฐิกฐานสูตรในมอญจเนตสก็จึงได้กล่าวไว้ว่า “ประเทศที่มนุษย์ซึ่งมาจากอปรโคธานทวีปได้ครอง ได้ชื่อว่าอปรโคธาน.” อปรกัณฑ์นี้ในคำว่า อปรโคธาน นี้ กับอภิมัจฉิกะเหมือนกับในคำที่จะกล่าวในภายหลังว่า “อปรปุเร.” จึงอยู่ในอรรถกถามหาตนาพรสูตรได้กล่าวไว้ว่า “บทว่า อปรปุเร หมายถึง ในทิศเบื้องหลังแห่งเมือง.”

พรรณนามาตมทวีป

ในอธิการนี้ พึงทราบความที่ชมพูทวีปประกอบด้วยนครเป็นต้นตามนัยที่กล่าวไว้ในอรรถกถาเป็นต้น. จึงอยู่ในอรรถกถามหาตมสูตรเป็นต้น ได้กล่าวไว้ว่า “ในชมพูทวีปทั้งสิ้น คือในนคร ๖๓,๐๐๐ นคร ๓ พน. ในโตณมุข ๔๔ แสนแห่ง, ในท่าเรือ ๔๖ แสนใหญ่แห่ง, ในบ่อวิคคะ ๕๖ บ่อ.”

และในอีกาแห่งมหาตมสูตรเป็นต้นนั้นได้กล่าวไว้ว่า “โคธินว่านครประมาณ ๖๓,๐๐๐ นครได้เกิดขึ้นในชมพูทวีปแต่ละบ่อทั้ง, เป็นเช่นนั้นในกรุงที่ ๒, เป็นเช่นนั้นในกรุงที่ ๓. พระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวไว้ว่า ๖๓,๐๐๐ นคร ๓ พน หมายถึงนครดังกล่าวนี้. รวมนครเหล่านั้นได้ ๔๘๗,๐๐๐ นคร. คำว่า ในโตณมุข ๔๔ แสนแห่ง คือในโตณมุข

*. ตามสันนิษฐานชื่อทวีปจะต้องว่า อปรโคธาน ไม่ใช่ อมรโคธาน

๔,๕๐๐,๐๐๐ แห่ง. บาทนคร (เมืองเล็ก ๆ อันใกล้เคียงเมืองใหญ่) อันเป็นที่ตั้งมั่นแห่ง
ฮาดูของมหานคร ท่านเรียกว่า โทณมุข. คำว่า ในท่าเรือ ๔๖ แสนโกฏิแห่ง คือใน
ท่าเรือ ๔๖,๐๐๐,๐๐๐,๐๐๐,๐๐๐ แห่ง. (คำว่า ในบ่อรัตนะ ๔๖ บ่อ คือ) ในบ่อรัตนะ
๔๖ บ่อ ในทวีปทั้งหลายมีคามพบนครทวีป (ทวีปลังกา) เป็นต้น."

แม้ในกฎีกาพระวินัยก็ได้ประมวลอรรถกถาและฎีกาพระสูตรกล่าวไว้ว่า "ชมพูทวีป
ประกอบด้วยท่าเรือ ๔๖,๐๐๐,๐๐๐,๐๐๐,๐๐๐ แห่ง, บ่อรัตนะ ๔๖ บ่อ, โทณมุข
๔,๕๐๐,๐๐๐ แห่ง, นคร ๖๓,๐๐๐ นคร ๓ ทน. ใต้อนว่าในชมพูทวีป นคร ๖๓,๐๐๐
นคร ได้เกิดขึ้นแต่เบื้องต้น, เป็นเช่นนั้นในครั้งที่ ๒, เป็นเช่นนั้น ในครั้งที่ ๓; แต่เพราะประ
มวลนครเหล่านั้นเข้าด้วยกันจึงเป็นนคร ๔๔๔,๐๐๐ นคร."

[๕๑] ในกาลแห่งพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่ามหาสุทิสระ ชมพูทวีปมีนคร
๔๔,๐๐๐ นคร สมจริงดังคำที่พระผู้มีพระภาคโคตรัสว่า "ดูก่อนอานนท์ นครของพระเจ้า
มหาสุทิสระมี ๔๔,๐๐๐ นคร. ราชธานีชื่อกุสาวดีเป็นประมุข." ในกาลแห่งพระเจ้าธรรมมา
โคตรราชก็เหมือนกัน. ด้วยเหตุนี้ ในอรรถกถาชื่อสมันตปาสาทิกาจึงได้กล่าวว่า "ได้สร้างวิหาร
๔๔,๐๐๐ วิหาร ในนคร ๔๔,๐๐๐ นคร ในชมพูทวีปทั้งสิ้น."

ใต้อนว่าในชมพูทวีปมีนคร ๔๔,๐๐๐ นคร โยที่ถูกต้องอย่างคำ. นครในชมพูทวีป
นั้นเป็น ๒ อย่าง คือ สาขานคร และมุลปุระ. ใน ๒ อย่างนั้น นครเช่นนครพาราณสีเป็นต้น
ชื่อว่า มุลปุระ. นครอื่นจากมุลปุระ ชื่อว่า สาขานคร. สมจริงดังคำที่กล่าวไว้ในปุรวรรคว่า

"เมืองซึ่งเว้นจากมุลปุระชื่อ สาขานคร. มุลปุระ ได้แก่เมืองมีอาทิ คือ
พาราณสี ดาวัดดี เวสาดี นิลดา อาทว โกลัมปี อชชนี ตักกิสลา จัมปา
สาละ สะตุมารทรี ราชคฤห์ กบิลพัสดุ์ ตาเกต อินทปัตถ์ อุกกัฏฐา ปาตลีบุตร
เชตุคร สังกัสสะ กุสินารา."

ในฎีกาแห่งปุรวรรคนั้นได้กล่าวไว้ว่า "เมืองซึ่งเว้นจากมุลปุระมีอยู่ กว้างโยชน์
หนึ่ง แนวขวางด้วยกำแพงเป็นต้น ชื่อว่าสาขานคร เพราะเป็นเช่นกับกิ่งของมุลปุระซึ่งควรแก่
ฐานะเป็นต้นไม้."

นครพาราณสี

ส่วนอรรถแห่งกัณฑ์มี พาราณสี เป็นต้น พึงทราบตามที่ได้กล่าวไว้ในที่นั้น ๆ นั้น
แล. ในฎีกาปุรวรรคได้กล่าวไว้ว่า "เมื่อจะพึงกล่าวว่า พาราณสี โดยอรรถวิเคราะหว่า มีทิวะ

วานหรืออีกอันทีหนึ่งมีฐานกว้างขวางวาวเร ก็กล่าวหาพราณสี เพราะอาทก ๖ เป็น พ, แปร
 ร ไร่เบื้องหน้า พ ไร่เบื้องหลัง ทีละ ร เป็น รร อาทก ๗ เป็น ฌ, ลบ ส." อรรถกถาปฏิ
 สัมปทาธรรมกว่า "แม่น้ำชื่อพราณสี มีอยู่, นครอันอยู่ไม่ไกลจากแม่น้ำพราณสี ชื่อ
 พราณสี."

นครสาวคิ

อรรถกถาสัทธาสถุครว่า "จะกล่าวหาว่า สาวคิ: นครอันเป็นที่อยู่ของฤๅษี
 ชื่อสาวคิระ เรียกว่า สาวคิ โสยอติลลิก์ เหมือนคำว่า 'กากนที มากนที,' ผู้ศึกษามัชฌิ
 กล่าวอย่างนี้ก่อน. ส่วนพระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า เกือบอุปโลกนวิโลกไม่ว่าอย่างใด
 ทุกอย่างมีในนคร เพราะเหตุนี้ นครจึงชื่อว่า สาวคิ. อนึ่ง เมื่อเราถามในการประกอบหน
 เกวียนว่า 'มีสินค้าอะไร' ตอบได้ว่า 'สัพพณฺตฺติ (มีทุกอย่าง)' เพราะอาศัยคำตอบนี้ นครจึง
 ชื่อว่า สาวคิ (แปลว่า มีทุกอย่าง).

[๔๔] "เครื่องอุปการณทุกอย่างได้จัดสรรองไว้ในกาลทุกเมื่อ ในนครสาวคิ
 เพราะฉะนั้น นครจึงเรียกว่า สาวคิ เพราะอาศัยคำว่า 'มีทุกอย่าง.' เมือง
 ของชาวโกศลน นารมณ นารม เป็นที่ยินดีแห่งใจ ไม่ว่าจากเสียง ๑๐
 ประการสมบุรณ์ด้วยข้าวและน้ำ ถึงความเจริญความใหญ่โต มีทั้ง แพร่หลาย
 เบญจนารมย์ใจ สาวคิเป็นเมืองอุดมสุขอาสภมัททาเทพนครนเทว."

ส่วนในอรรถกถาของอรรถกถาจารย์ได้กล่าวไว้แต่เพียงว่า "เกือบว่านครนั้นเคยเป็นสถานที่อยู่อาศัยของ
 ฤๅษีชื่อสาวคิระ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า สาวคิ โสยอติลลิก์ เหมือนนครที่เคยเป็นที่อยู่อาศัยของ
 ฤๅษีชื่อสุทัมพะ เรียกว่า โสธมฺมิ นครที่เคยเป็นที่อยู่อาศัยของฤๅษีกานทะ เรียกว่า กากนที ฉะ
 นั้น. แต่พระโบราณจารย์พรรณนาว่า เพราะในทีนี้ เมื่อเรากล่าวในการประกอบหนเกวียนว่า
 'มีสินค้าอะไร' ตอบได้ว่า 'สัพพณฺตฺติ (มีทุกอย่าง)' ฉะนั้นจึงอาศัยคำนี้ เรียกนครว่า สาวคิ."

นครเวสาถิ

อรรถกถาศกยปาราชิกว่า "บทว่า เวสาถิ หมายถึงในนครอันมีชื่ออย่างนั้นซึ่งเป็น
 คำเรียกขานอันเป็นไปโดยอติลลิก์. นครนี้เรียกว่า เวสาถิ เพราะเป็นเมืองกว้างขวางโดยเพิ่ม

การแคว่งกำแหงเป็น ๓ ชั้น. อันหนึ่ง แคว่งให้ทราบถึงความโหดโดยประการทั้งปวง ในเมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงบรรลुพระสัมพัญญุตญาณเห็นเห็ว.” ก็อันนี้ว่าแคว่งนั้นถึงการนับว่าเวลา” เพราะเป็นแคว่งที่ช้อยให้กว้างขวางแล้ว ๆ เล่า ๆ. มีเรื่องที่จะฟังกล่าวโดยลำดับคงต่อไป—

ทั้งใกล้กับมา อัครมเหสีของพระเจ้าพาราณสีทรงครรภ์ พระนางจึงได้กราบทูลให้พระราชทานทราบ. พระราชาได้พระราชทานเอกรภินิหารแก่พระนาง. ในเวลาที่พระครรภ์แก่เพราะได้รับนิหารโดยถูกต้อง พระนางก็ได้เข้าสู่แม่เห็วเป็นที่ประสูติ. อันการคลอดบุตรของสตรีผู้มีบุญมักเป็นไปในเวลาใกล้รุ่ง และพระนางก็เป็นคนหนึ่งของสตรีเหล่านั้น. เวลาใกล้รุ่งจึงได้ประสูติก่อนเมื่อเช้านี้กับคอกขบยาอันห่มด้วยครั่ง. ลำดับนั้น เทวองค์อื่น ๆ ก็ได้ประสูติพระกุมารเช่นกับหมันพทอง. พระอัครมเหสีทรงดำริว่า “โทษพึงบังเกิดแก่เราหน้าพระที่นั่งว่าคลอดก่อน” จึงทรงบรรจุน้ำนมในภาชนะอันหนึ่ง ครอบด้วยภาชนะอีกอันหนึ่ง ประทับพระราชอุจกร แล้วให้ลอยเสื่อในกระแสม่แก่คงคาเพราะทรงกลัวต่อโทษนั้น. พอมันลอยถึง เทวเทวก็เข้าจับอาวธรา [๕๖] และได้จารึกแผ่นทองด้วยชาติหิงคุล^๑ ความว่า “ประชาของพระอัครมเหสีพระเจ้ากรุงพาราณสี” ผูกไว้ที่ภาชนะนั้น. แค้น ภาชนะนั้นอันผองภ้อมภ้อมกลั่นเป็นคันไม้โพธิ์พาน ลอยไปตามกระแสม่แก่คงคา. สมยนั้น คาบสองกัณฑ์ อาศัยอยู่ณเอนโคบาลพักอยู่ที่ฝั่งแม่คงคา. ท่านเลงไปฝั่งแม่คงคาแต่เช้าตรู่เห็นภาชนะนั้นลอยมา จึง ไล่ถือเอาโดยบังสุกุลสัญญา. เห็นคันไม้ ก็ได้เห็นแผ่นอักษรและราชอุจกร แก้ออกก็ได้เห็นขนเอนนั้น. ครั้นเห็นแล้วได้ดำริว่า “น่าจะเป็นครรภ์, จักรินแฉะ มัน ไม่มีกลิ่นเหม็นน้ำเลย” จึงนำไปอาศรม ตั้งไว้ในโอกาสอันสะอาด. ครั้นเลงไปถึงเย็น ก้อนนั้นก็ได้แตกตัวออกเป็น ๒ ก้อน. คาบเห็นมาถึงไว้ให้คงจน. ล่วงไปอีกกัณฑ์เห็นคันไม้ ก้อนเนื้อแต่ละก้อนก็มีค้อมขึ้น ๕ ค้อม เพื่อบริโภคอันแกมเนื้อเท่าและศีรษะ. ครั้นเลงไปถึงเย็นคันไม้ ก้อนเนื้อก้อนหนึ่งได้เป็นเด็กชาย อีกก้อนหนึ่งได้เป็นเด็กหญิง (ทั้งคู่นาม) ประคองหมันพทอง. คาบก็บังเกิดความเลินหาในเด็กทั้งสอง เสมือนว่าเป็นบุตรของตนเอง. และน่านมได้เกิดแก่หัวนมมีชื่อของคาบนั้น. จักเห็นคันไม้ คาบได้กินนมและข้าว จันแต่ข้าวส่วนน่านมหยอดในปากเด็กทั้งสอง. อาหารใด ๆ เข้าไปถึงท้องของเด็กทั้งสอง อาหารนั้น ๆ ทุกอย่างแลเห็นได้ราวกับอยู่

๑. หิงคุล หมายความว่า ขาด, หิงคุล — ปฐมมรรคาธิ โหระ อังคุณ สันตคุล ฉบับกรมพระจันทบุรี ๑

ในภายหลังแล้ว. เด็กทั้งสองจึงได้เป็น "น้อง" (ปราศจากหน้า) ด้วยประการฉะนี้. คนอีก
พวกหนึ่งได้กล่าวว่า เด็กทั้งสองเป็น "น้อง" กล่าวคือมีผิวเผ่งกันและกันราวกับว่าเขาคือ
เด็กทั้งสองได้นามบุญชื่อว่า "น้อง" เพราะปราศจากผิว หรือเพราะมีผิวเผ่ง ด้วยประการ
ฉะนี้. ตามเมื่อเมืองพาราณสี (กัมภี) เข้าบ้านเพื่อศึกษาในเวลาครั้นใด กับภักษายัง. พวก
นางโกลาตทราบความชวนชวนเช่นนั้นของคาบส จึงได้เรียนท่านว่า "ท่านเอ๋ย การเลี้ยงเด็ก
เป็นความกังวลของบรรพชิต, โปรดให้เด็กทั้งสองแก่พวกกระผมเถิดครับ พวกกระผมขอเลี้ยง
ดูต่อไป, ขอพระคุณเจ้าจงทำกิจของพระคุณเจ้าเถิดครับ." คาบสรับว่าสาธุ จึงในวัน ๒
พวกนางโกลาตจึงปวารณาให้เสมอ ไรศว่าศอกไม้ อกรงชัย ชงประภาค มีคูริยงศ์ประโคม
พากันมาอวยพร. คาบสกล่าวว่า "เด็กชายหญิงคนนี้มีบุญมาก พวกท่านจงให้เจริญด้วยความ
ไม่ประมาททั้งนี้, และควรให้เจริญแล้ว จะกระทำอาวาทวิพาทนงคณแห่งให้ครองกัน, จง
อัญพระราชาให้ทรงโปรดปรานด้วยบุญกุศล แล้วจับจองที่ดินส่วนหนึ่งสร้างเกรซนอุทิศ
กุมารในนครนั้น" ดังแล้วได้มอบเด็กทั้งสองให้. พวกนางโกลาตรับว่าสาธุ แล้วนำเด็กทั้งสอง
เลี้ยง.

ทารกทั้งสองเจริญวัยขึ้น เมื่อเล่น (กับเพื่อนเด็ก ๆ) ก็ชักชวนเคาะดินเคาะลูก
นางโกลาตอื่น ๆ ในที่วิเวก. เด็กเหล่านั้นร้องไห้ เมื่อมารดาบิดาถามว่า "ร้องไห้ทำไม" ก็
บอกว่า [๖๐] "เด็กไม่มีมารดาบิดา พระคาบสเลี้ยงไว้กับคนเหล่านี้แหละ." ลำดับนั้น
มารดาบิดาของเด็กเหล่านั้นก็กล่าวว่า "เด็กกับคนเหล่านี้จะเลี้ยงดูกัน ๆ. เด็กกับใคร ๆ ไม่
พึงช่วยเหลือ พึงเว้นเสีย." ก็อันว่าจำเดิมแต่เมื่อก่อน คนทั้งหลายก็เรียกประเทศนั้นโดยประมาณ
๑๐๐ โอรสนว่า "วิชัย." ลำดับนั้น พวกนางโกลาตได้แจ้งพระราชาให้ทรงโปรดปรานแล้วก็จับ
จองประเทศนั้น และได้สร้างเกรซนในที่นั้น อุทิศกุมารซึ่งมีชนมาอยู่ได้ ๑๖ ปี สถาปนาให้
เป็นพระราชา และทำการอุทิศพระราชาแก่ทวาริกันแล้วได้ตั้งคิดว่า "๑ ต้องไม่มา
ทวาริกามาแต่ข้างนอก, ๒ ต้องไม่ให้ทวาริกามาแก่ใคร ๆ แก่ข้างใน." ด้วยทรงอยู่ร่วมกับเกรซน
ก็เกิดกุมารกุมารวิเศษ ๆ ครั้นต่อไป ก็เกิดกุมารกุมารวิเศษ ๆ อย่างนั้น รวม ๑๖ ครั้ง.
แต่ใน นครก็มิพอแก่ราชกุมารและราชกุมารทั้งหลายซึ่งทรงพระเจริญโดยลำดับ ที่จะทรงถือ
ครองอาราม อุทยาน สถานที่ประทับ และบริวารสมบัติ ชาวเมืองจึงได้แควงระย้าเรศนครออกไป
ไป ๓ ครั้ง โดยเว้นระยะห่างจากกันหนึ่ง ๆ. นครนั้นจึงปรากฏนามว่า "เวสาสิ" เพราะกว้าง

ออกไปแล้ว ๆ เล่า ๆ นั้นแล. นี่เป็นข้อความในอรรถกถาตามหาสีหนาฬาสคร. อรรถกถาวิคินสูตร ก็เหมือนกัน. ชื่อว่า เวสาลี เพราะเป็นเมืองกว้างออกไป ๓ ครั้ง. วิการ อี เป็น เสดง อี อีกถึงค.

นครมิถิลา, อาฬว

ฎีกาประมวลว่า "มิถิ ราช ในอรรถกถาเมืองมณฑล. มิถ บ้างจ้อ. วิการ อ เป็น อี. ตำราจารย์เป็น มิถิลา." คัมภีร์ไมศคัลลนว่า "เมืองชื่อว่า มิถิลา โดยอรรถกถาเพราะว่า ถูก เมืองมณฑล."

อรรถกถาอาฬวสูตรว่า "ชื่อว่า อาฬว นั้นเรียกไว้ทั้งรัฐทั้งนคร." ฎีกาประมวลว่า "ชื่อว่า อาฬว โดยอรรถกถาเพราะว่า มีเครื่องประดับ. อล - วิบูลย์. (แปลว่าเครื่องประดับ) ประกอบ วิ บ้างจ้อ อาฬว อ. เป็น พ.

นครโกธัมภี

"ลล ราช ในอรรถกถา เวียงรณ. พ บ้างจ้อ. นครชื่อ โกธัมภี โดยอรรถกถาเพราะว่า เป็นที่เวียงรณแล้วเรื่อง ๑๐ มีเรื่องว่า เชิญกิน เชิญดื่ม เป็นต้น. อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า 'นครชื่อว่า โกธัมภี เพราะมีต้นโกธัมพะและเพราะสร้างไว้ไม่ให้ไกลจากอาศรมบทของฤๅษีโกธัมพะ.'" อรรถกถาโกธัมพะสูตรว่า "บทว่า โกธัมภี แปลว่าในนครชื่อโกธัมภี. นครนั้นมีแต่ต้นโกธัมพะขึ้นหนาแน่นในที่นั้น ๆ มีอารามและสระโบกขรณีเป็นต้น เพราะฉะนั้นจึงได้ถึงการนับว่า โกธัมภี. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า 'ชื่อว่า โกธัมภี เพราะสร้างไว้ไม่ให้ไกลจากอาศรมบทของฤๅษีโกธัมพะ.'"

นครอุชเชนี, ตักกสิลา, จัมปา

ฎีกาประมวลว่า "นครชื่อ อุชเชนี โดยอรรถกถาเพราะว่า เป็นที่ชนะชาติก. มี ราชในอรรถกถาชนะ อ. บทหน้า ส บ้างจ้อ.

[๖๑] "ลล ราชในอรรถกถา ยังความพร้อมให้เต็ม. ความศรัทธาชื่อว่า ตักกะ. ตักกะ นั้นแปลเป็นศีล คือเป็นสภาพปรกติในนครใด. นครนั้น ชื่อว่า ตักกสิลา." จริงอยู่ บุคคลใดมีความพร้อมทางปฐิการ^๑ บุคคลนั้นไปเมืองนั้นแล้ว ย่อมจะยังความพร้อมนั้นให้เต็ม ได้ เพศนั้น จึงชื่อว่า ตักกสิลา.

๑. ซึ่งควรจะหมายความว่าเมื่อผู้มีการศรัทธาของตนไว้ในทางศีลปฐิการย่อมเป็นปรกติ

๒. ปฐิการ หมายถึงถึงผู้ศรัทธาจะมีความพร้อมในศีลปฐิการ และความสมบูรณ์ในทางนั้นๆ

“อห ธาตุในอรรถว่า กิน ปิ บัจย. ถ้าเจริญเป็น จมฺปา.” คัมภีร์ไม่กัถสถานว่า “นครชื่อว่า จมฺปา โสอรรถวิเคราะหว่า เป็นที่กิน.” อรรถกถาอีกแห่งกล่าวว่า “บทว่า จมฺปา แปลว่า ในนครชื่อว่า จมฺปา. โสอินทวนครนั้นมีแต่กัมปำขึ้นหนาแน่นในที่นั้น ๆ มีอารามและสระโบกขรณีเป็นอันมาก เพราะฉะนั้น จึงได้ตั้งการนับว่า จมฺปา.”

นครสาละ, สุธุมารคีรี

ฎีกาปุรวรรกว่า “บ่อเกิด คือที่อันเป็นที่เกิดแห่งทรัพย์ทั้งหลาย ชื่อสาคร, สาครนั้น แล คือ สาละ (นครสาละ). ”

“นครชื่อ สุธุมารคีรี โสอรรถวิเคราะหว่า มีภูเขามีสันฐานค้งจระเข้ หรือว่า จระเข้รับทองในเวลาสร้างนครนั้น. แล ธาตุในอรรถว่า ออกเสียง สิริ บัจย.” อรรถกถา อนุมาณสูตรว่า “บทว่า สุธุมารคีรี แปลว่า ในนครชื่อสุธุมารคีรี. โสอินทวนครที่กำหนด เขตที่กินแห่งนครนั้น จระเข้ในห้วงน้ำไม่ไกลได้กระทำเสียงเปล่งวาจา จึงเมื่อสร้างนครแล้ว ยกทั้งหลายจึงตั้งชื่อนครนั้นว่า สุธุมารคีรีเทยวณ.” ฎีกาแห่งอนุมาณสูตรนั้นว่า “อาจารย์ พวกหนึ่งกล่าวว่า ภูเขาดอกแห่ง ชื่อสุธุมาร เพราะมีสันฐานค้งจระเข้ ภูเขานั้นอยู่ใกล้นครนั้น เพราะฉะนั้น นครนั้นจึงเรียกว่า สุธุมารคีรี โสอรรถวิเคราะหว่า มีภูเขาสุธุมารคีรี.”

นครราชคฤห์

ฎีกาปุรวรรกว่า “นครชื่อว่า ราชคฤห์ เพราะเป็นสถานที่พระราชวังหลายสถิก ครอบงำอยู่โดยความเป็นอธิปัตย์.” อรรถกถาวิภิกสูตรว่า “นครนั้นเรียกว่า ราชคฤห์ เพราะเป็น สถานที่พระราชวังพระเจ้านั้นธาตุ และพระเจ้านั้นหาใดวันที่ไม่เป็นกันครอบครองอยู่. อนึ่ง อาจารย์ บางพวกพรรณนาประการอื่น ๆ ในบทนี้. ปะโยชนะไวทิวประการเหล่านั้น. คำว่า ราชคฤห์ นี้ เป็นคำเรียกชื่อนครนั้น. นครนั้นในกาลแห่งพระพุทธเจ้า ในกาลแห่งพระเจ้าจักรพรรดิ อังคินนครอยู่; แต่ในกาลที่เหลือนักปราชญ์ไปกลายเป็นเมืองยักษิณนคร เป็นเมืองที่อาศัยของ พวกยักษ์เหล่านั้นตั้งอยู่.” แม้ในอรรถกถาสัมมัญญผลสูตรและอรรถกถาศิลปาวาริณีก็กล่าว อรรถแห่งคัมภีร์ ราชคฤห์ ไว้.

นครกบิลพัสดุ์

[๖๒] ในฎีกาปุรวรรคกล่าวไว้ว่า “นครชื่อว่า กบิลพัสดุ์ เพราะในภาคเบื้องตนเป็นสถานที่อยู่อาศัยของฤๅษีชอกบิล.” อรรถกถาพุทธทศรฐสูตรว่า “บทว่า สยาลลคฺคสฺสึ กิโยโนครทฺธิชฺชเณน. นครนั้นชื่อว่า กบิลพัสดุ์ เพราะได้สร้างในสถานอันเป็นที่อยู่ของฤๅษีชอกบิล.”

ดังได้ศึกษามา พระเจ้ามหาสมณราช ซึ่งเป็นราชาของมวลมนุษย์ครั้งปฐมก็มีพระโอรสทรงพระนามว่าโรห. พระเจ้าโรหมีพระโอรสทรงพระนามว่าโรห. พระเจ้าโรหมีพระโอรสทรงพระนามว่ากัธยาละ. พระเจ้ากัธยาละมีพระโอรสทรงพระนามว่าวักกัธยาละ. พระเจ้าวักกัธยาละมีพระโอรสทรงพระนามว่ามัทธากุ. พระเจ้ามัทธากุมีพระโอรสทรงพระนามว่าวรมัทธากุ.* พระเจ้าวรมัทธากุมีพระโอรสทรงพระนามว่าอุโบสถ. พระเจ้าอุโบสถมีพระโอรสทรงพระนามว่าวร. พระเจ้าวรมีพระโอรสทรงพระนามว่าอุปวร. พระเจ้าอุปวรมีพระโอรสทรงพระนามว่ามรลท. พระเจ้ามรลทได้มีภริยาคือสิริราชสันตติวงศ์นางศกัณฐะก่อนเนื่องมาโดยลำดับได้ ๔๔,๐๐๐ องค์. เมื่อถึงหลังแก่ชราวัย ๔๔,๐๐๐ นั้น เป็นโอรสกาภวักกั ๓. บรรดาภริยาคือเหล่านั้น พระเจ้าโอรสกาภวักกั ๓ มีพระมเหสี ๔ องค์ คือ พระนางหิรัญยา พระนางจิกกา พระนางขันธุ พระนางชาณิน พระนางวิสาธา. แต่ละนางมีนางสนม ๕๐๐ เป็นบริวาร. พระอัครมเหสีซึ่งเป็นใหญ่กว่ามเหสีทั้งปวง มีพระวราชบุตร ๔ องค์ คือ พระโอรสกาภุ พระภักกัธะ พระหคคินิกะ พระสินีปุระ. และมีพระวราชธิดา ๔ องค์ คือ พระนียา พระสุปนียา พระอนันทา พระวิชิธา พระวิชิทเสนา. พระอัครมเหสีประสูติพระวราชบุตรวราชธิดา ๔ พระองค์ดังกล่าวมาแล้วก็สวรรคต.

ลำดับนั้น พระราชาทรงนำสาวงามซึ่งเป็นราชธิดาแห่งภริยาคือนางศกัณฐะไปนาคำแห่งพระอัครมเหสี พระนางประสูติพระวราชบุตรพระนามว่าขันธุ. ครั้นในวันที่ ๔ พระนางแก่พระองค์ขันธุกุมารแล้วถวายให้ทอดพระเนตร. พระราชาทรงชื่นชม ครั้นพระวราชทานพรแก่พระนาง. พระนางปริกษาพระญาติวงศ์แล้วทูลขอราชสมบัติแก่พระวราชบุตร. พระวราชตรัสปริภาษว่า “ฉันทหาจะยกยออันสาวแก่บุตรองศา” พระนาง (มิได้

* ปฐมสมโพธิเป็น สยาลลคฺค

สรความพยายาม) ด้วยการป่วนเบ็ดให้ทรงโปรดปรานในทิวไรฐาน แล้วกราบทูลว่า
 “พระทูลกระหม่อมแก้ว ชวรมกว่าพระมหาภคย์ศรีสวัสดิ์แล้วไม่ทันนัก” ครั้นเป็นอาทิ แล้ว
 ทูลวิงวอน ไม่เว้นวาย.

พระราชจึงได้มีพระราชดำรัสแก่พระวราษบุตรทั้ง ๔ ว่า “แม่พ่อ พ่อให้เห็น
 ฐานคุณการเอื้อนเอื้อของลูก ๆ แล้วได้หลังปากให้พรแก่แม่ของเธอ, นางปราวณาทิจะ
 น้อมราชธณเบ็ดไปหัยบุตร, ลูก ๆ จงถือเอาช้าง ม้า วด เท่าที่ปราวณา ยกเว้นแต่มงคลหัตถิ
 มงคลอัสสร มงคลรถ ไปเถิด, เมื่อพ่อล่วงลับไปแล้วจึงยกกลับมากรองราชย์” ครั้นแล้ว
 ทรงส่งไปพร้อมกับอำมาตย์ทั้ง ๔.

[๖๒] พระวราษบุตรทั้ง ๔ ทรงคว่ำควงผู้มีประกรต่าง ๆ กราบทูลขอมาพระวรา
 และพระแม่เสว “ขอทรงอดโทษพวกราชพระองค์” แล้วทรงพาพระภคินีทั้ง ๔ ซึ่งทรงกราบ
 ทูลลาพระวราชว่า “แม่เกล้ากระหม่อมข้าขอไปกับพระภคินี” แล้วเสด็จออก มีจตุรงคมีเสนา
 แม่หุ้มเสด็จออกจากพระนคร, กรมเป็นอันมากก็ว่า “พระกุมารจักมาทรงราชย์เมื่อพระวราช
 บิณฑเสด็จสวรรคต, เราจะไปบำรุงพระองค์” จึงพากันตามเสด็จไป, ในวันแรกมีกองทัพ
 ประมณโสทรหนึ่ง, วันที่ ๒ ประมาณ ๒ โยชน์, วันที่ ๓ ประมาณ ๓ โยชน์, พระกุมาร
 ปรีชาทักว่า “พสกนิกรใหญ่, ถ้าเราพึ่งอาศัยตามนครบางเมืองแล้วยึดเอาชนบท, แม่
 สามีนคราชนนิกไม่พึงเอารชนเราได้; แต่จะประโยชน์อะไรคือการทำความเนือคนนิยน์อื่น,
 ร่มพิภพเป็นใหญ่ เราจักสร้างนครในป่า” จึงพากันเสด็จมาพระพักตร์สู่ป่าหิมพานต์ แลวงหา
 ที่สร้างนคร.

ในสมัยนั้น พระโพธิสัตว์ของเวรมังคิกโสดกพรหมมณมหาศาล มีนามว่า
 กบิลพรหมมณ ออกบวชเป็นฤๅษี สร้างบวรศาลาอยู่ในชฎีป่าไม้สาละแทบฝั่งสระโบกขรณี
 ข้างภูเขาคิมพาค, ได้ยินว่ากบิลดาบสนั้นรู้ราชาชื่อภูมิกล ซึ่งเป็นราชาทำให้เห็นคุณและโทษ
 ในอาภากสูงชันได้ ๔๐ คอก และในแผ่นดินอีกออกไปได้ ๔๐ คอก, ในภูมิประเทศแห่งหนึ่ง
 ภูเขา ภูมิม และเกรวี่เขาเกิดเป็นทักขิณาวรรคบายทักขิณิกะวันออก, แม่นฤคารามี
 สัตหและเสือโคร่งเป็นต้น คีตคามเนือหวิสุตร และแนวคิตคามกบหรือทญ มาถึงประเทศนั้น
 แล้วก็ไม่อาจที่จะคิตคามสักวันใด ๆ ได้ แต่จะอยู่สักวัน ๆ ทุกกาเอาจนต้องกลับไปโดยแท้,
 กบิลดาบสนทราบวว่า “ภูมิประเทศนี้เป็นอักรประเทศของแม่เคิน” จึงได้สร้างบวรศาลา

ของคนในถิ่นนั้น ครั้นเห็นกุมารเหล่านั้นแสงหาที่สร้างนคร มาสู่โอกาสเป็นที่อยู่ จึงได้ถาม
ทวาทความเป็นไปนั้นแล้วบังเกิดความเอ็นดูในกุมารเหล่านั้น จึงได้กล่าวว่า “นครที่สร้าง
ในที่บรรณศาลานี้ จักเป็นนครเล็กในชมพูทวีป บุรุษผู้เกิดในนครนี้ แต่ละคนอาภัพที่จะนำวาม
บุรุษแม้ทั้งร้อยแม้ทั้งพันก็ได้ ท่านทั้งหลายจงสร้างนครในที่นี้ จงสร้างราชสมบัติที่นครนี้
บรรณศาลา แม้นบุตรคนใดมาสซึ่งได้อยู่ในที่นี้จะเป็นผู้ประเสริฐยิ่งกว่ากำลังจักรพรรดิ.”

“เป็นที่อยู่ของพระกษัตริย์หรือ เจ้าคะ”

“พวกท่านอย่าคิดว่าเป็นที่อยู่ของอาตมาเลย, จงทำบรรณศาลา ๓ ข้างหนึ่งเพื่อ
อาตมา [๖๔] จงสร้างนครแล้วตั้งนามนครว่า ‘กนิสพัศกุ’ เกิด” พระกุมารทั้ง ๔ ก็ทรงทำ
อย่างนั้น แล้วประทับอยู่ ๓ ที่นั้น อรรธกถาอันพิสดารอันเพื่อความตักกล่าวมานั้น เรื่องความ
บังเกิดแห่งนครกนิสพัศกุนาในอรรธกถาในสุกตรอีกคือ.

นครสาเกต

อรรธกถาธรรมบทว่า “ธัญชัยเศรษฐีทูลถามพระเจ้าปเสนทิโกศลว่า ‘นครสาวกดี
ดังอยู่ไกลเท่าไรจากที่นี่’ ครั้นตอบว่า ‘ตั้งอยู่สู่ตะวันตก ๘ โยชน์’ ทูลว่า ‘ภายในนคร
กับแถบ, บริษัทรของพวกเจ้าพระองค์มีมาก; ถ้าจะทรงโปรด พวกเจ้าพระองค์หรืออยู่ในที่
แหละ’ พระราชาทรงรับว่า ‘สาธุ’ แล้วทรงสร้างนครในที่นี้พระราชาท่านแม่ธัญชัยเศรษฐี
แล้วเสด็จนิวัตนครสาวกดี. นครที่สร้างใหม่นี้ มีนามว่า สาเกต เพราะธัญชัยเศรษฐีได้
ตั้งเอาสถานที่อยู่ ๓ ประเทศในที่นั้นเวลาอัน.”

อีกปฐมวรรคว่า “นครนี้ชื่อว่า สาเกต เพราะสาตะคือหอกในการรบเป็นเค้นของ
พระราชาทั้งหลาย เกิดในนครนี้ หรือเพราะราชกุมารพระนามว่าสาตะเกิดในกาลบึงค้ำใน
นครนี้. อิล ธาตุในอรรธกถาเกิดพร้อม.

นครอินทปัต

“นครชื่อ อินทปัต เพราะเป็นที่ตั้งอินทะคือความเป็นใหญ่ของชนทั้งหลาย.
อีกอย่างหนึ่ง ท้าวสักกเทวราชทรงพระนามว่าอินทะ. ท้าวเธอได้เสด็จถึงนครนี้ เพราะเหตุ
นั้น นครนี้จึงชื่อว่า อินทปัต.

นกรอุกกุฎฐา

“นครชื่อ อุกกุฎฐา เพราะเวลาสร้างนครนี้เราขุดเพลิงไว้. วิศวกรอักษร (อุกตะ - ศก.ตลิ่ง ธา - ทรงไว้ แปลง ธา เป็น ฐา).”

อรรถกถาผู้ปริยาสกล่าวว่า “ในคำว่า อุกกุฎฐา วิศวติ (เสกข์อยู่ ณ อุกกุฎฐานกร) น. ศัพท์ อุกตะ แปลว่า ประทับ. นครนั้นเรียกว่า อุกกุฎฐา เพราะคนทั้งหลายเมื่อสร้างนครนี้กล่าวว่า ‘วันเป็นมงคล รตะติ ถูกขี้ติ ขย่ำลวงเอาไปเสีย’ กันแล้ว จึงได้สร้างแต่ในเวลากลางคืนในเมื่อคนเพลิงทั้งอยู่ตอน. ท่านกล่าวคำอธิบายไว้ว่า เพราะนครนี้สร้างในเมื่อประทับกันทั้งหลายเราจึงให้ถูกไฟลงแล้วไว้.” อรรถกถาอีกผู้กล่าวว่า “ทั้งได้ศกกับมา คนทั้งหลายทั้งคนเพลิงไว้แล้วจึงจับของที่สร้างนครนั้นในเมื่อคนเพลิงถูกไฟลงอยู่ เพราะฉะนั้น จึงเรียกนครว่า อุกกุฎฐะ. ปาฐะเป็น โยกกุฎฐะก็มี. มีอรรถอย่างเดียวกัน.”

อีกแห่งผู้ปริยาสกล่าวว่า “ทั้งทราบความสำเร็จแห่งศัพท์โดยอ้างสูตรว่า ‘มุล-วิญญู’ เป็นกัน ว่านครนี้เราสถาปนาในเมื่อคนเพลิงถูกไฟลงอยู่ตอน หรือโดยนัยอีกมีว่า ชื่อว่า อุกกุฎฐา เพราะเป็นนครอันเราสถาปนาในเมื่อคนเพลิงทั้งอยู่ตอน. ส่วนอาจารย์อีกท่านกล่าวว่า ‘นครนี้ให้ชื่อว่า อุกกุฎฐา เพราะประกอบด้วยคุณอันอุกฤษฏ์ โสภณวิภาสสมบัติ มนุสยสมบัติ และอุปการสมบัติ.’” อีกแห่งจากนิบาต อังคุตตรนิกายก็เหมือนกัน.

[๖๕] อรรถกถาจากนิบาต อังคุตตรนิกายว่า “อธิบายคำว่า อุกกุฎฐะ นครได้ชื่ออย่างนั้นเพราะเป็นนครซึ่งสร้างในเมื่อคนเพลิงเราขุดไว้ตอน.” อีกแห่งจากนิบาต อังคุตตรนิกายว่า “นครนั้นคนทั้งหลายเมื่อสร้าง ก็ว่า ‘วันเป็นมงคล รตะติ ถูกขี้ติ ขย่ำลวงเอาไปเสีย’ กันแล้วจึงสร้างแต่ในเวลากลางคืนในเมื่อคนเพลิงเราขุดไว้ตอน.”

นกรปาลิบุตร

พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ในมหาปรินิพพานสูตรว่า “ก็โดยอนันนั้นแล สุนทรพราหมณ์และวิสสการพราหมณ์ มหาอำมาตย์ของนครรัฐ สรรพคนอยู่ที่บ้านปาลิคาม” และว่า “ดูก่อนอนานนท์ การพิศของชนชาติอิริยจะยังมีอยู่ตราบใด, ตลาชยังมีอยู่

๑. ถ้าเป็นสูตรทางไวชากรณ์ในคัมภีร์ปาลินิ.

ทวาทิต, นครปักษิณบุครนั้นก็เป็นนครอันเล็กอยู่ความนั้น." อรรถกถาพาฬวิปริตพจนานุกรม
ว่า "คำว่า สว่างนครอยู่ที่บ้านปักษิณ นั้น ความว่า แปลงบ้านปักษิณให้เป็นเมือง."
ฎีกาแห่งมหาปริณิพพานสูตรนั้นว่า "คำว่า แปลงบ้านปักษิณให้เป็นเมือง นั้น ความว่า
แปลง คือเริ่มตั้งที่ ซึ่งได้ชื่อว่า ปักษิณ มาก่อน ทำให้เป็นเมืองในบัดนี้." ฎีกาแห่ง
เกสร์ขรรค์ว่า "คำว่าปักษิณ หมายถึงบ้านในนครรัฐบ้านแห่ง ซึ่งมีชื่ออย่างนั้น. ใตย่นว่า
ในวันสร้างบ้านนั้น หนึ่งคนแยกชื่อ ๒-๓ หนึ่งแห่งไล่ขึ้นจากแผ่นดินในที่จับจองบ้าน ด้วยเหตุ
นั้นคนทั้งหลายจึงเรียกกันว่า ปักษิณ เดิมทีเคียว. คำว่า สว่างนครในปักษิณ หมายถึง
ความว่าสร้างนครในภูมิประเทศลั่วคือปักษิณ อธิบายว่า แปลงที่ซึ่งได้ชื่อว่า ปักษิณ
มาก่อนทำให้เป็นเมืองในบัดนี้." เพราะฉะนั้น นครที่สร้างขึ้นในปักษิณ จึงชื่อว่า ปักษิณ
โดยชื่อที่พระผู้มีพระภาคทรงตั้ง. ส่วนในฎีกาปุรวรรคก็กล่าวไว้ว่า "คนในหมู่เมกันหนึ่งซึ่งมี
ชื่อว่าปักษิณอยู่ในที่สว่างนครใด, นครนั้น ชื่อปักษิณบุคร. อีกอย่างหนึ่ง นายบ้านคนหนึ่งมี
ชื่อว่า ปักษิ. บุครของนายบ้านนั้น อยู่ในเมืองในกาลก่อน เพราะเหตุนี้ เมืองนี้จึงชื่อ
ปักษิณบุคร."

นครเชตุร, สังกัสสะ, กุสินารา

นครชื่อว่า ชุตระ เพราะเป็นนครอุดมอันอยู่ในรัฐกะ จึงชื่อว่า เชตุตระ.
แต่ในปาฐะว่า เชตุตระ นั้นวิการอักษร (คือแปลง จ เป็น ช). อีกอย่างหนึ่ง นครชื่อว่า
เชตุตระ โดยอรรถกถาว่า เป็นสถานที่ข่านะโพธิอันอุดม

นครใด เวลาสร้างเขากั้นประทีปสว่างไสว, นครนั้นชื่อ สังกัสสะ. อีกอย่าง
หนึ่ง นครชื่อว่า สังกัสสะ เพราะเป็นที่สว่างโดยชอบ.

[๖๖] นครใด เวลาสร้าง พวกพราหมณ์เมื่อทวาทิตได้เห็นนครเชตุตระ
(ทวาทิต) แล้วจึงสร้าง, นครนั้น ชื่อ กุสินารา. อธิบายทั้งนี้กล่าวไว้ในฎีกาปุรวรรคดังนี้แล.

อรรถแห่งกัณฑ์ พราหมณ์ กัณฑ์เป็นต้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้เห็น ๆ ด้วย
ประการฉะนี้. บรรดาการพิเศษ ๒๐ แห่ง มีนครพราหมณ์เป็นต้นตามที่กล่าวแล้วนั้น นคร-
กุสินารา พึงกล่าวว่า สาขามล บ้าง ตามมติของพระอาณนเถระ. จริงอย่างนั้น พระเถระ

ได้กราบทูลพระผู้เป็นพระภาคว่า “พระพุทธรเจ้าข้า ขอพระผู้^๑มีพระภาคเจ้าจงอย่าปวินิพพาน
ณ เมืองกุสินาราน อันเป็นเมืองเล็กเมืองน้อย เมืองคอน เมืองกัง (สาธนากร) เฉย ;
เมืองอื่น ๆ อันเป็นเมืองใหญ่ ๆ มีอยู่ คือ จัมปา ราชกุที สวาคี สาเกต โกสัมพี
พาราณสี ขอพระผู้^๒มีพระภาคเจ้าจงปวินิพพานในเมืองเหล่านั้นเถิดพระพุทธรเจ้าข้า.” พึงกล่าว
ว่า พหวนคร บ้าง ตามพระศาสดา “ผู้ก่อนอันนถิ เธออย่าได้กล่าวเฉยว่า เมืองเล็กเมือง
น้อย เมืองคอน เมืองกัง ; เรืองเคยเป็นมาแล้ว พระราชาพระนามว่ามหาสุทิสสะ ได้เป็น
จักรพรรดิ ๔๐๔ นครกุสินารานได้เป็นราชธานีของพระเจ้ามหาสุทิสสะ ชื่อว่ากุสวาคี ยาว
๑๒ โยชน์ทางทิศตะวันออกและทิศตะวันตก กว้าง ๑ โยชน์ทางทิศเหนือและทิศใต้.”

ก็เพราะเมืองพิเศษอีกพวกหนึ่ง มีเมืองมธราเป็นต้น รวมเข้าได้คือ ลาภี กัทธ
ในคำว่า เมืองกุสินาราเป็นลาภี ฉะนั้น จึงจะแสดงเมืองพิเศษเหล่านั้นตามที่มาในเทวเน ๆ
อีกส่วนหนึ่ง.

นกรมธรา อุชฺฐยา มาตุลา หังสนิยะ นาถันทา อุกกเจลา กชังกลา

ในอรรถกถาธรรมสูตรได้กล่าวไว้ว่า “บทว่า นกรมธรา แปลว่า ในนครอันมีชื่อ
มธรา.” ฎีกาแห่งสูตรนั้นว่า “บทว่า นกรมธรา หมายถึงในนครอุตรมธรา.”

อรรถกถาบาลีมหาสูตรว่า “จะอธิบายบทว่า อุชฺฐยา^๓ คำว่า อุชฺฐยา นั้น
เป็นแห่งชัฏฐีของชนครนั้น.” อรรถกถาบาลีมหาสูตรก็เหมือนกัน. ฎีกาบาลีมหาสูตรว่า
“คำว่าอุชฺฐยา นั้นแปล เป็นแห่งชัฏฐีอันเป็นแห่งสังคร เป็นแห่งชนครที่พระผู้^๔มีพระภาคได้เสด็จ
อยู่ในกาลนั้นด้วย. เพราะฉะนั้น บทว่า อุชฺฐยา^๕ จึงหมายถึงในชนบทกล่าวคืออุชฺฐยา
และในนครกล่าวคือ อุชฺฐยา.”

[๖๑] อรรถกถาจากกชังกลสูตรว่า “บทว่า มาตุลา^๖ แปลว่า ในนครอันมีชื่อ
อย่างนั้น.” ฎีกาแห่งจากกชังกลสูตรนั้นว่า “คนไม่คนหนึ่งได้ชื่อโคธอีกดังคำว่า มาตุลา. แม้
นครก็ปรากฏชื่อว่า มาตุลา นั้นแปล เพราะสร้างในภูมิประเทศอันใกล้กันไม่นั้น. ด้วยเหตุนี้
พระอรรถกถาจารย์จึงได้กล่าวว่า ‘บทว่า มาตุลา^๗ แปลว่า ในนครอันมีชื่ออย่างนั้น.’”

อรรถกถาจารย์จึงยกในมหาวรรคว่า “บทว่า อัสสนิเก แปลว่า ในนครทั้งสนธิจะ.”

อรรถกถาจารย์ปสาทกียุทธเป็นต้น ว่า “บทว่า นาลนุทาสี แปลว่า ในนครอันมีชื่ออย่างนั้น.”

อรรถกถาจารย์โกปาลยยุทธว่า “บทว่า อุกกเจลาธึ แปลว่า ในนครอันมีชื่ออย่างนั้น. ทั้งได้ตั้งขึ้นมา เมื่อนครนั้นกำลังสร้างอยู่ ปสาทกียุทธนั้นมาจากกระแสน้ำคงคาในกลางคืน. คนทั้งหลายจึงขับฝ่าในถาคันนั้นทำคบเพลิงขึ้นปลา. ครั้นเมื่อนครสำเร็จแล้ว เมื่อจะตั้งชื่อหรือกันว่า “ในวันที่เราของทั้งนคร ได้จับปลาด้วยคบไฟ ค้างนี้ จึงได้ตั้งชื่อนครนั้นว่า อุกกเจลา.” ฎีกาแห่งจุฬโคปาลยยุทธนั้นว่า “นครชื่ออุกกาเจลา เพราะมีแผ่นผ้าขึ้นคบเพลิง.”

อรรถกถาจารย์โกปาลยยุทธว่า “บทว่า อัสสนิเก แปลว่า ในนครอันมีชื่ออย่างนั้น.”

กฏฐาพนนกร

อรรถกถาจารย์โกปาลยยุทธว่า “บทว่า กฏฐาพนนกร แปลว่า ในนครอันมีชื่ออย่างนั้น.”

ทั้งได้ตั้งขึ้นมา ในอดีตกาล ช่างไม้ชาวเมืองทวารวดีคนหนึ่ง เป็นหนึ่งไม่มีสองในอาจารย์ของคน. เขามีภรรยา ๑๖ คน แต่ละคนมีอันเขาศึกษาหนึ่ง รวมทั้งอาจารย์และอันเขาศึกษา จึงเป็น ๑๖,๐๑๖ คน. คนทั้งหมดก็เอาของเขาศึกษาทวารวดีซึ่งชื่อ (โคยกร) ไปที่ใกล้ที่เขา เขาค้นไม้มาปรุงเป็นปราสาทชนิดต่าง ๆ ณ ที่นั้นแล้ว แล้วผูกแพมาสู่นครทวารวดีทางแม่น้ำคงคา. ถ้าทางราชการมีความต้องการ ก็จะนำไปประกอบเป็นปราสาทราชมนเฑียรขึ้นเคียงข้างเขาค้นไม้ ; ถ้าทางราชการไม่มีความต้องการ ก็ขายให้แก่คนอื่น ๆ บ้าง เลื่องลือเมื่อ. อยู่มาวันหนึ่ง อาจารย์ของพวกเขาคิดว่า “เราไม่เอาที่จะเลื่องลือเป็นเกียรติได้ด้วยการช่างไม้ เพราะงานนี้ทำได้ยากในเวลาแก่” จึงเรียกอันเขาศึกษามาแล้วพูดว่า “แน่พออยู่ทั้งหลายจงพากันไม้ที่มียกขึ้นหรือเช่นนี้มาละก็เอามา.” พวกอันเขาศึกษาก็พากันนำมามากมาย.

[๖๕] อาจารย์จึงทำนกกไม้ด้วยไม้เหล่านี้น แล้วเข้าไปภายในนกกนั้น ทำเครื่องกลไกให้เต็มด้วยลม. นกกไม้ก็บินไปในอากาศจุฬยาศุทธ เพื่อบินอยู่เหนือบ้าน แล้วลงเบื้องหน้าพวก

อันเศวตฉิก. ลำดับนั้น อาจารย์จึงกล่าวกะพรวกษิย์ว่า “แม้พอทั้งหลาย เราอาจที่จะทำ พาทนะไม่เช่นนั้นแล้วอีกเราวราธสมบติในชมพูทวีปทั้งสันได้. แม้พวกท่านเกรงทำพาทนะเช่นนั้น อีกเราวราธสมบติเป็นอันใด. เพราะการเนื่องชพิทวักก็ประของร้างไม่ลำบาก.” พวกกษิย์ได้ กระทำอย่างนั้นแล้วแจ้งให้อาจารย์ทราบ. อาจารย์จึงกล่าวกะพรวกษิย์ว่า “เราจะอีกเอา วราธสมบติไหนละพ่อ.” “วราธสมบติเมืองพาราณสีที่ท่านอาจารย์.” “อย่าเสียพ่อ. อย่าชอบใจ อย่างนั้น. เพราะแม้เราจะอีกเราวราธสมบติเมืองพาราณสีได้ ก็ยังเป็น ‘ราชช้างไม้’ ‘อุพราช ช้างไม้’ จักไม่พ้นจากคำว่า ‘ช้างไม้’ ไปได้. ชมพูทวีปกว้างใหญ่. เราจะไปทีอื่น.” ลำดับนั้น ทั้งอาจารย์และกษิย์พร้อมตัวออกเมืองขึ้นสู่พาทนะไม้. เสร็จแล้วพร้อมสรรพ บินนำพาเข้าไป สู่บัททนิพนธ์. เข้าไปถึงเมืองท่ง ๘ บัททนิพนธ์. ครั้นประจันในวราธนิเวศน์ที่เกี่ยว อีกเอา วราธสมบติในนครนั้น. แล้วอีกเขากอาจารย์ในวราธสมบติมีพระนามปรากฏว่า “พระเจ้ากัฏฐวา- หนะ.” แม้คนนั้นได้เข้ามาว่า กัฏฐวาหนะ. เพราะอีกได้ตัวพาทนะไม้แล้ว. แม้วิ- ๒๕ ๒๖ ๒๗ ๒๘ ๒๙ ๓๐ ๓๑ ๓๒ ๓๓ ๓๔ ๓๕ ๓๖ ๓๗ ๓๘ ๓๙ ๔๐ ๔๑ ๔๒ ๔๓ ๔๔ ๔๕ ๔๖ ๔๗ ๔๘ ๔๙ ๕๐ ๕๑ ๕๒ ๕๓ ๕๔ ๕๕ ๕๖ ๕๗ ๕๘ ๕๙ ๖๐ ๖๑ ๖๒ ๖๓ ๖๔ ๖๕ ๖๖ ๖๗ ๖๘ ๖๙ ๗๐ ๗๑ ๗๒ ๗๓ ๗๔ ๗๕ ๗๖ ๗๗ ๗๘ ๗๙ ๘๐ ๘๑ ๘๒ ๘๓ ๘๔ ๘๕ ๘๖ ๘๗ ๘๘ ๘๙ ๙๐ ๙๑ ๙๒ ๙๓ ๙๔ ๙๕ ๙๖ ๙๗ ๙๘ ๙๙ ๑๐๐ ๑๐๑ ๑๐๒ ๑๐๓ ๑๐๔ ๑๐๕ ๑๐๖ ๑๐๗ ๑๐๘ ๑๐๙ ๑๑๐ ๑๑๑ ๑๑๒ ๑๑๓ ๑๑๔ ๑๑๕ ๑๑๖ ๑๑๗ ๑๑๘ ๑๑๙ ๑๒๐ ๑๒๑ ๑๒๒ ๑๒๓ ๑๒๔ ๑๒๕ ๑๒๖ ๑๒๗ ๑๒๘ ๑๒๙ ๑๓๐ ๑๓๑ ๑๓๒ ๑๓๓ ๑๓๔ ๑๓๕ ๑๓๖ ๑๓๗ ๑๓๘ ๑๓๙ ๑๔๐ ๑๔๑ ๑๔๒ ๑๔๓ ๑๔๔ ๑๔๕ ๑๔๖ ๑๔๗ ๑๔๘ ๑๔๙ ๑๕๐ ๑๕๑ ๑๕๒ ๑๕๓ ๑๕๔ ๑๕๕ ๑๕๖ ๑๕๗ ๑๕๘ ๑๕๙ ๑๖๐ ๑๖๑ ๑๖๒ ๑๖๓ ๑๖๔ ๑๖๕ ๑๖๖ ๑๖๗ ๑๖๘ ๑๖๙ ๑๗๐ ๑๗๑ ๑๗๒ ๑๗๓ ๑๗๔ ๑๗๕ ๑๗๖ ๑๗๗ ๑๗๘ ๑๗๙ ๑๘๐ ๑๘๑ ๑๘๒ ๑๘๓ ๑๘๔ ๑๘๕ ๑๘๖ ๑๘๗ ๑๘๘ ๑๘๙ ๑๙๐ ๑๙๑ ๑๙๒ ๑๙๓ ๑๙๔ ๑๙๕ ๑๙๖ ๑๙๗ ๑๙๘ ๑๙๙ ๒๐๐ ๒๐๑ ๒๐๒ ๒๐๓ ๒๐๔ ๒๐๕ ๒๐๖ ๒๐๗ ๒๐๘ ๒๐๙ ๒๑๐ ๒๑๑ ๒๑๒ ๒๑๓ ๒๑๔ ๒๑๕ ๒๑๖ ๒๑๗ ๒๑๘ ๒๑๙ ๒๒๐ ๒๒๑ ๒๒๒ ๒๒๓ ๒๒๔ ๒๒๕ ๒๒๖ ๒๒๗ ๒๒๘ ๒๒๙ ๒๓๐ ๒๓๑ ๒๓๒ ๒๓๓ ๒๓๔ ๒๓๕ ๒๓๖ ๒๓๗ ๒๓๘ ๒๓๙ ๒๔๐ ๒๔๑ ๒๔๒ ๒๔๓ ๒๔๔ ๒๔๕ ๒๔๖ ๒๔๗ ๒๔๘ ๒๔๙ ๒๕๐ ๒๕๑ ๒๕๒ ๒๕๓ ๒๕๔ ๒๕๕ ๒๕๖ ๒๕๗ ๒๕๘ ๒๕๙ ๒๖๐ ๒๖๑ ๒๖๒ ๒๖๓ ๒๖๔ ๒๖๕ ๒๖๖ ๒๖๗ ๒๖๘ ๒๖๙ ๒๗๐ ๒๗๑ ๒๗๒ ๒๗๓ ๒๗๔ ๒๗๕ ๒๗๖ ๒๗๗ ๒๗๘ ๒๗๙ ๒๘๐ ๒๘๑ ๒๘๒ ๒๘๓ ๒๘๔ ๒๘๕ ๒๘๖ ๒๘๗ ๒๘๘ ๒๘๙ ๒๙๐ ๒๙๑ ๒๙๒ ๒๙๓ ๒๙๔ ๒๙๕ ๒๙๖ ๒๙๗ ๒๙๘ ๒๙๙ ๓๐๐ ๓๐๑ ๓๐๒ ๓๐๓ ๓๐๔ ๓๐๕ ๓๐๖ ๓๐๗ ๓๐๘ ๓๐๙ ๓๑๐ ๓๑๑ ๓๑๒ ๓๑๓ ๓๑๔ ๓๑๕ ๓๑๖ ๓๑๗ ๓๑๘ ๓๑๙ ๓๒๐ ๓๒๑ ๓๒๒ ๓๒๓ ๓๒๔ ๓๒๕ ๓๒๖ ๓๒๗ ๓๒๘ ๓๒๙ ๓๓๐ ๓๓๑ ๓๓๒ ๓๓๓ ๓๓๔ ๓๓๕ ๓๓๖ ๓๓๗ ๓๓๘ ๓๓๙ ๓๔๐ ๓๔๑ ๓๔๒ ๓๔๓ ๓๔๔ ๓๔๕ ๓๔๖ ๓๔๗ ๓๔๘ ๓๔๙ ๓๕๐ ๓๕๑ ๓๕๒ ๓๕๓ ๓๕๔ ๓๕๕ ๓๕๖ ๓๕๗ ๓๕๘ ๓๕๙ ๓๖๐ ๓๖๑ ๓๖๒ ๓๖๓ ๓๖๔ ๓๖๕ ๓๖๖ ๓๖๗ ๓๖๘ ๓๖๙ ๓๗๐ ๓๗๑ ๓๗๒ ๓๗๓ ๓๗๔ ๓๗๕ ๓๗๖ ๓๗๗ ๓๗๘ ๓๗๙ ๓๘๐ ๓๘๑ ๓๘๒ ๓๘๓ ๓๘๔ ๓๘๕ ๓๘๖ ๓๘๗ ๓๘๘ ๓๘๙ ๓๙๐ ๓๙๑ ๓๙๒ ๓๙๓ ๓๙๔ ๓๙๕ ๓๙๖ ๓๙๗ ๓๙๘ ๓๙๙ ๔๐๐ ๔๐๑ ๔๐๒ ๔๐๓ ๔๐๔ ๔๐๕ ๔๐๖ ๔๐๗ ๔๐๘ ๔๐๙ ๔๑๐ ๔๑๑ ๔๑๒ ๔๑๓ ๔๑๔ ๔๑๕ ๔๑๖ ๔๑๗ ๔๑๘ ๔๑๙ ๔๒๐ ๔๒๑ ๔๒๒ ๔๒๓ ๔๒๔ ๔๒๕ ๔๒๖ ๔๒๗ ๔๒๘ ๔๒๙ ๔๓๐ ๔๓๑ ๔๓๒ ๔๓๓ ๔๓๔ ๔๓๕ ๔๓๖ ๔๓๗ ๔๓๘ ๔๓๙ ๔๔๐ ๔๔๑ ๔๔๒ ๔๔๓ ๔๔๔ ๔๔๕ ๔๔๖ ๔๔๗ ๔๔๘ ๔๔๙ ๔๕๐ ๔๕๑ ๔๕๒ ๔๕๓ ๔๕๔ ๔๕๕ ๔๕๖ ๔๕๗ ๔๕๘ ๔๕๙ ๔๖๐ ๔๖๑ ๔๖๒ ๔๖๓ ๔๖๔ ๔๖๕ ๔๖๖ ๔๖๗ ๔๖๘ ๔๖๙ ๔๗๐ ๔๗๑ ๔๗๒ ๔๗๓ ๔๗๔ ๔๗๕ ๔๗๖ ๔๗๗ ๔๗๘ ๔๗๙ ๔๘๐ ๔๘๑ ๔๘๒ ๔๘๓ ๔๘๔ ๔๘๕ ๔๘๖ ๔๘๗ ๔๘๘ ๔๘๙ ๔๙๐ ๔๙๑ ๔๙๒ ๔๙๓ ๔๙๔ ๔๙๕ ๔๙๖ ๔๙๗ ๔๙๘ ๔๙๙ ๕๐๐ ๕๐๑ ๕๐๒ ๕๐๓ ๕๐๔ ๕๐๕ ๕๐๖ ๕๐๗ ๕๐๘ ๕๐๙ ๕๑๐ ๕๑๑ ๕๑๒ ๕๑๓ ๕๑๔ ๕๑๕ ๕๑๖ ๕๑๗ ๕๑๘ ๕๑๙ ๕๒๐ ๕๒๑ ๕๒๒ ๕๒๓ ๕๒๔ ๕๒๕ ๕๒๖ ๕๒๗ ๕๒๘ ๕๒๙ ๕๓๐ ๕๓๑ ๕๓๒ ๕๓๓ ๕๓๔ ๕๓๕ ๕๓๖ ๕๓๗ ๕๓๘ ๕๓๙ ๕๔๐ ๕๔๑ ๕๔๒ ๕๔๓ ๕๔๔ ๕๔๕ ๕๔๖ ๕๔๗ ๕๔๘ ๕๔๙ ๕๕๐ ๕๕๑ ๕๕๒ ๕๕๓ ๕๕๔ ๕๕๕ ๕๕๖ ๕๕๗ ๕๕๘ ๕๕๙ ๕๖๐ ๕๖๑ ๕๖๒ ๕๖๓ ๕๖๔ ๕๖๕ ๕๖๖ ๕๖๗ ๕๖๘ ๕๖๙ ๕๗๐ ๕๗๑ ๕๗๒ ๕๗๓ ๕๗๔ ๕๗๕ ๕๗๖ ๕๗๗ ๕๗๘ ๕๗๙ ๕๘๐ ๕๘๑ ๕๘๒ ๕๘๓ ๕๘๔ ๕๘๕ ๕๘๖ ๕๘๗ ๕๘๘ ๕๘๙ ๕๙๐ ๕๙๑ ๕๙๒ ๕๙๓ ๕๙๔ ๕๙๕ ๕๙๖ ๕๙๗ ๕๙๘ ๕๙๙ ๖๐๐ ๖๐๑ ๖๐๒ ๖๐๓ ๖๐๔ ๖๐๕ ๖๐๖ ๖๐๗ ๖๐๘ ๖๐๙ ๖๑๐ ๖๑๑ ๖๑๒ ๖๑๓ ๖๑๔ ๖๑๕ ๖๑๖ ๖๑๗ ๖๑๘ ๖๑๙ ๖๒๐ ๖๒๑ ๖๒๒ ๖๒๓ ๖๒๔ ๖๒๕ ๖๒๖ ๖๒๗ ๖๒๘ ๖๒๙ ๖๓๐ ๖๓๑ ๖๓๒ ๖๓๓ ๖๓๔ ๖๓๕ ๖๓๖ ๖๓๗ ๖๓๘ ๖๓๙ ๖๔๐ ๖๔๑ ๖๔๒ ๖๔๓ ๖๔๔ ๖๔๕ ๖๔๖ ๖๔๗ ๖๔๘ ๖๔๙ ๖๕๐ ๖๕๑ ๖๕๒ ๖๕๓ ๖๕๔ ๖๕๕ ๖๕๖ ๖๕๗ ๖๕๘ ๖๕๙ ๖๖๐ ๖๖๑ ๖๖๒ ๖๖๓ ๖๖๔ ๖๖๕ ๖๖๖ ๖๖๗ ๖๖๘ ๖๖๙ ๖๗๐ ๖๗๑ ๖๗๒ ๖๗๓ ๖๗๔ ๖๗๕ ๖๗๖ ๖๗๗ ๖๗๘ ๖๗๙ ๖๘๐ ๖๘๑ ๖๘๒ ๖๘๓ ๖๘๔ ๖๘๕ ๖๘๖ ๖๘๗ ๖๘๘ ๖๘๙ ๖๙๐ ๖๙๑ ๖๙๒ ๖๙๓ ๖๙๔ ๖๙๕ ๖๙๖ ๖๙๗ ๖๙๘ ๖๙๙ ๗๐๐ ๗๐๑ ๗๐๒ ๗๐๓ ๗๐๔ ๗๐๕ ๗๐๖ ๗๐๗ ๗๐๘ ๗๐๙ ๗๑๐ ๗๑๑ ๗๑๒ ๗๑๓ ๗๑๔ ๗๑๕ ๗๑๖ ๗๑๗ ๗๑๘ ๗๑๙ ๗๒๐ ๗๒๑ ๗๒๒ ๗๒๓ ๗๒๔ ๗๒๕ ๗๒๖ ๗๒๗ ๗๒๘ ๗๒๙ ๗๓๐ ๗๓๑ ๗๓๒ ๗๓๓ ๗๓๔ ๗๓๕ ๗๓๖ ๗๓๗ ๗๓๘ ๗๓๙ ๗๔๐ ๗๔๑ ๗๔๒ ๗๔๓ ๗๔๔ ๗๔๕ ๗๔๖ ๗๔๗ ๗๔๘ ๗๔๙ ๗๕๐ ๗๕๑ ๗๕๒ ๗๕๓ ๗๕๔ ๗๕๕ ๗๕๖ ๗๕๗ ๗๕๘ ๗๕๙ ๗๖๐ ๗๖๑ ๗๖๒ ๗๖๓ ๗๖๔ ๗๖๕ ๗๖๖ ๗๖๗ ๗๖๘ ๗๖๙ ๗๗๐ ๗๗๑ ๗๗๒ ๗๗๓ ๗๗๔ ๗๗๕ ๗๗๖ ๗๗๗ ๗๗๘ ๗๗๙ ๗๘๐ ๗๘๑ ๗๘๒ ๗๘๓ ๗๘๔ ๗๘๕ ๗๘๖ ๗๘๗ ๗๘๘ ๗๘๙ ๗๙๐ ๗๙๑ ๗๙๒ ๗๙๓ ๗๙๔ ๗๙๕ ๗๙๖ ๗๙๗ ๗๙๘ ๗๙๙ ๘๐๐ ๘๐๑ ๘๐๒ ๘๐๓ ๘๐๔ ๘๐๕ ๘๐๖ ๘๐๗ ๘๐๘ ๘๐๙ ๘๑๐ ๘๑๑ ๘๑๒ ๘๑๓ ๘๑๔ ๘๑๕ ๘๑๖ ๘๑๗ ๘๑๘ ๘๑๙ ๘๒๐ ๘๒๑ ๘๒๒ ๘๒๓ ๘๒๔ ๘๒๕ ๘๒๖ ๘๒๗ ๘๒๘ ๘๒๙ ๘๓๐ ๘๓๑ ๘๓๒ ๘๓๓ ๘๓๔ ๘๓๕ ๘๓๖ ๘๓๗ ๘๓๘ ๘๓๙ ๘๔๐ ๘๔๑ ๘๔๒ ๘๔๓ ๘๔๔ ๘๔๕ ๘๔๖ ๘๔๗ ๘๔๘ ๘๔๙ ๘๕๐ ๘๕๑ ๘๕๒ ๘๕๓ ๘๕๔ ๘๕๕ ๘๕๖ ๘๕๗ ๘๕๘ ๘๕๙ ๘๖๐ ๘๖๑ ๘๖๒ ๘๖๓ ๘๖๔ ๘๖๕ ๘๖๖ ๘๖๗ ๘๖๘ ๘๖๙ ๘๗๐ ๘๗๑ ๘๗๒ ๘๗๓ ๘๗๔ ๘๗๕ ๘๗๖ ๘๗๗ ๘๗๘ ๘๗๙ ๘๘๐ ๘๘๑ ๘๘๒ ๘๘๓ ๘๘๔ ๘๘๕ ๘๘๖ ๘๘๗ ๘๘๘ ๘๘๙ ๘๙๐ ๘๙๑ ๘๙๒ ๘๙๓ ๘๙๔ ๘๙๕ ๘๙๖ ๘๙๗ ๘๙๘ ๘๙๙ ๙๐๐ ๙๐๑ ๙๐๒ ๙๐๓ ๙๐๔ ๙๐๕ ๙๐๖ ๙๐๗ ๙๐๘ ๙๐๙ ๙๑๐ ๙๑๑ ๙๑๒ ๙๑๓ ๙๑๔ ๙๑๕ ๙๑๖ ๙๑๗ ๙๑๘ ๙๑๙ ๙๒๐ ๙๒๑ ๙๒๒ ๙๒๓ ๙๒๔ ๙๒๕ ๙๒๖ ๙๒๗ ๙๒๘ ๙๒๙ ๙๓๐ ๙๓๑ ๙๓๒ ๙๓๓ ๙๓๔ ๙๓๕ ๙๓๖ ๙๓๗ ๙๓๘ ๙๓๙ ๙๔๐ ๙๔๑ ๙๔๒ ๙๔๓ ๙๔๔ ๙๔๕ ๙๔๖ ๙๔๗ ๙๔๘ ๙๔๙ ๙๕๐ ๙๕๑ ๙๕๒ ๙๕๓ ๙๕๔ ๙๕๕ ๙๕๖ ๙๕๗ ๙๕๘ ๙๕๙ ๙๖๐ ๙๖๑ ๙๖๒ ๙๖๓ ๙๖๔ ๙๖๕ ๙๖๖ ๙๖๗ ๙๖๘ ๙๖๙ ๙๗๐ ๙๗๑ ๙๗๒ ๙๗๓ ๙๗๔ ๙๗๕ ๙๗๖ ๙๗๗ ๙๗๘ ๙๗๙ ๙๘๐ ๙๘๑ ๙๘๒ ๙๘๓ ๙๘๔ ๙๘๕ ๙๘๖ ๙๘๗ ๙๘๘ ๙๘๙ ๙๙๐ ๙๙๑ ๙๙๒ ๙๙๓ ๙๙๔ ๙๙๕ ๙๙๖ ๙๙๗ ๙๙๘ ๙๙๙ ๑๐๐๐

**อุกกุฏวคันทร มัจฉิลาตัญจนทร
ภัททนิพนทร กุรวรณทร เสถัพชนทร
เวทกัณฐนิทร**

อรรถกถาอุกกุฏวคันทร อังคุตรกถาว่า “อุกกุฏวคันทร อยู่ในปัจฉิมประเทศ, มัจฉิลาตัญจนทร อยู่ในนครรัฐ. ภัททนิพนทร, กุรวรณทร อยู่ในอังคุตรรัฐ.” อรรถกถาอุก- กุฏวคันทร อังคุตรกถาว่า “นครที่พระกัณฐปสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จอุบัติในอติศ. ชื่อเสถัพชนะ.” อรรถกถาอุกกุฏวคันทร อังคุตรกถาว่า “บทว่า เวทกัณฐนิทร แปลว่า หูนิทร เวทกัณฐนิทร.”

โกสินทรหรือพยัคฆนิทร

อรรถกถาอุกกุฏวคันทร อังคุตรกถาว่า “โกสินทรมี ๒ ชื่อ คือชื่อว. โกสินทร เพราะเขาน้ำต้นกัณฐะเขายอกแล้วจึงสร้าง และชื่อว. พยัคฆนิทร เพราะสร้าง ๘ ทางถือ ไควัง.”

“ครั้นวันหนึ่ง เมื่อพระเจ้าพาราณสีทรงจุดไฟแล้วประทับนั่งอยู่ในเวลาใกล้รุ่ง เพื่อไถ่ถอนความผิดของพระมารดาที่ล่วงเกินพระมารดาที่ล่วงเกิน พระราชธิดาที่ออกพระนครเห็นแสงไฟที่ทางช่องนั้น ก็ทรงกลัว เบื้องเสียงร้อง. พระเจ้าพาราณสีได้ สก้นเสียงนั้นและทรงกำหนดว่าเป็นเสียงหญิง [๒๐] จึงเสด็จไป ณ ที่นั้นแต่เข้าคร่ำครวญว่า ‘ใคร อยู่ไหน.’ ‘หญิงเจ้าค่ะ.’ ‘เธอมีชาติเป็นอย่างไร.’ ‘เป็นธิดาของพระเจ้าโศกาทกพาราณสี.’ ‘ออกมาเถิด.’ ‘ไม่อาจ.’ ‘เพราะเหตุไร.’ ‘โศกาทกแห่งของคณีนมียศ.’ พระเจ้าพาราณสีคร่ำครวญ ความเป็นไปทั้งปวง แล้วทรงแจ้งให้พระราชธิดาซึ่งไม่ยอมเสกข์ออกเพราะชกคณีนามะทรงทราบ ความเป็นกษัตริย์ของพระองค์ว่า แม้ราชพเจาก็เป็นกษัตริย์ แล้วทรงทอกลั่นโค นำพระราชธิดา ขึ้นแล้วพาไปยังโศกาสถาณเป็นที่ประทับของพระองค์ ทรงให้ยารนาทนเห็นสวเองนั้นแล้วรักษาพระราชธิดาให้หายโรค มีพระฉันทุของคณีนมียศแล้ว แล้วทรงอยู่ร่วมกับพระนาง. พระนาง ทรงพระครรภ์ด้วยการอยู่ร่วมครั้งแรกแล้ว ประสูติราชบุตร ๒ องค์. แม้ครั้งต่อ ๆ ไปก็ ประสูติราชบุตรครั้งละ ๒ องค์ รวม ๑๖ ครั้ง จึงเป็น ๑๒ พันองค์. พระราชกุมารเหล่านั้น ถึงความเจริญโดยลำดับ พระราชบิดาก็ให้การศึกษาถึงปราชญ์ทั้งปวง.

“ครั้นวันหนึ่งนายพรานชาวนครพาราณสีคนหนึ่ง แสงสว่างขึ้นต่าง ๆ อยู่ ณ ที่เขา เห็นพระราชธิดาได้จึงทูลว่า ‘ข้าพระองค์จำพระองค์ได้พระเจ้าค่ะ.’ พระราชธิดาคร่ำครวญ ความเป็นไปทั้งปวงกะนายพรานนั้น. นายพรานนั้นแล้ว พระกุมารต่างก็เสด็จมา นายพรานเห็น พระกุมารจึงทูลถามว่า ‘พวกนี้เป็นใคร’ เมื่อตรัสตอบว่า ‘ลูก ๆ ของฉัน’ จึงทูลถามถึงวงศ์ ฝ่ายพระมารดาของพระกุมาร แล้วทูลว่า ‘บัดนี้เราได้นามแล้ว’ จึงกลับไปนคร กราบ ทูลพระราชบิดา. พระราชบิดาทรงพระราชดำริว่า ‘จักอยู่เสด็จพระราชธิดาแล้วมา’ จึงทรง ออกจากรั้วกำแพงเสด็จไปในที่นั้น ถวายบังคมพระราชบิดาแล้ว ทูลวิงวอนให้ทรงรับคืนราชธิดา. พระราชบิดาก็ทูลว่า ‘อย่าเลยพ่อ ฉันจะไม่ไปที่นี่ เจ้าจงเสด็จมาสร้างนครในที่นี้ แหะละ.’ พระราชบิดาทรงกระทำตามคำสั่งพระราชา ทรงแยกชนวนเป็น ๒ ช่อ ช่อหนึ่ง คือ โกลิคนร^๑ เพราะได้ถากต้นกระบะแล้งจึงสร้าง อีกช่อหนึ่งคือ พอลิคนร^๒ เพราะเป็น ทางแห่งแสงไฟ ถวายบังคมพระราชบิดาแล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับนครของพระองค์.”

เรื่องความบังเกิดโกลิคนรมาในอรรถกถาพุทธคัมภีร์.

๑. ชื่อ โกลิคนรเป็น โกลิคนร หรือ โกลิคนร ก็มี โกลิคนร หรือ โกลิคนรก็มี

๒. ชื่อ พอลิคนร เป็น พอลิคนร หรือ พอลิคนร

เมืองพิษณุโลกเป็นอันดับ มีเมืองมธราเป็นต้น กล่าวคือ เมืองมธรา เมืองอุทุมม
เมืองมาตุลา เมืองหงษ์นิคม เมืองนาอันหา เมืองอุกกเจลา เมืองกรังกลา กัฏฐวาหนนคร
กุกกภูวคัมภีร์ มัจฉิกาสันจนนคร ภัททิยนคร กุรวรรณนคร เสกคณนคร เวศกัณฐนคร
และโกสินนคร รวมเป็น ๑๕ เมือง จึงทราบว่ามีจำนวนไว้ด้วยคำว่า มีอาทิตย ในปฐมวรรค
นั้น ด้วยประการฉะนี้.

ลักษณะ ๓ ประการของนคร และอรรดแห่งศัพท

[๑๑] ในปฐมวรรคพร้อมด้วยฎีกาได้กล่าวลักษณะ ๓ ประการของนครและอรรด
แห่งศัพทไว้ว่า— ศัพทที่เป็นไปในอรรควรรณ มี ๔ คือ ปุระ นคร ธาณิย์ ปุฏฺเฏน
ราชธานี.

ปุระ ปุ ราช ในอรรควรรณรักษา และ ปุระ ราช ในอรรควรรณรักษา. ที่ใดรักษาไว้ได้
จากกองทัพรองพระราชาอื่น และจากความเป็นคนเฉลียวใจ ที่นั้นชื่อ ปุระ. ร. บัณฑิต
(สำหรับปุระ) และ ล บัณฑิต (สำหรับ ปุระ ราช). อรรดแห่งราชคือ ปุระ ราชในอรรควรรณ
เป็นประธาน.

นคร นคร คือสถานที่มีปราสาทเป็นกันของที่นั้น มีอยู่ เพราะเหตุนี้ ที่นั้นจึง
ชื่อว่า นคร. นคร ศัพทเป็นได้ ๓ ดัง.

ธานี ที่อันเกื้อกูลแก่การทรงไว้จากภัยไม่ว่าแต่ที่ไหน ชื่อว่า ธาณิย์. อธิ
บัณฑิต.

ปุฏฺเฏน ชื่อว่า ปุฏฺเฏน โดยอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นที่แก่ห่อสินทรัพย์ของพวก
พ่อค้า.

ราชธานี ชื่อว่า ราชธานี โดยอรรถวิเคราะห์ว่า เป็นที่เสด็จอยู่ของพระราชา.
ล บัณฑิต.

ผู้มีปราชัยอันแสดงทวยชนะอันสงัด, นครอันประกอบด้วยปราสาท บ้าน
ตลาด และมณฑลชื่อว่า จัตุรนามด้วยราชมรรคา ดังนี้.

การจัดสรรราชธานีและชนบทครึ่งหนึ่งในชมพูทวีป

ดังที่บอกมาแล้ว ในอดีตกาล มีพระราชองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่าทิสัมบดี ท้าว
 เรณูมีเชื้อชราโอรสทรงพระนามว่า เรณู. ยี่สิบ อังคมีราชโอรสอีก ๖ องค์ มีพระธิดาก็เป็นอัน
 เป็นกนิษฐภคินีร่วมพระบิดา แต่ทั้งพระมารดาของพระเรณู. พระพรหมเชื้อโควินท์ เป็น
 ปุโรหิตของพระเจ้าทิสัมบดี. มาดเพรชโชติบาล บุตรของพรหมนั้น เป็นพระโอรสตัว
 พระเรณูราชบุตร โอรสบาลมาดเพ และพระราชบุตร ๖ องค์มีพระธิดาก็เป็นกัน รวม ๘ คน
 เป็นสหพ้องกัน. เมื่อโควินท์พรหมสิ้นชีพแล้ว พระเจ้าทิสัมบดีทรงอภิเษกโชติบาลมาดเพใน
 ตำแหน่งโควินท์และให้ดำรงตำแหน่งสืบแทนบิดา. ท่านโชติบาลได้อภิเษกแล้วและได้ดำรง
 ตำแหน่งสืบแทนบิดาแล้ว ได้พราหมณ์ประโธนาทั้งที่บิดาเคยพราหมณ์ทั้งที่บิดาได้พราหมณ์ ได้
 บัญชาการกรรณาทังที่บิดาเคยบัญชา ทั้งที่บิดาได้บัญชา. คนทั้งหลายจึงได้กล่าวถึงท่าน
 โชติบาลว่า “โควินท์พรหมณ์เทียวหนอยท่าน มหาโควินท์พรหมณ์เทียวหนอยท่าน” ดังนี้.
 โศภปริยาสนแล้ว ท่านโชติบาลจึงมีสมัญญาอีกชื่อว่า มหาโควินท์ ดังนี้.

ก็แล้ววันเมื่อพระเจ้าทิสัมบดีเสด็จสวรรคตแล้ว บรรดาพระราชบุตรจึงได้พร้อมกัน
 อภิเษกพระเรณูไว้ในราชสมบัติ. และวันอภิเษกแล้ว พระเจ้าเรณูก็มีพระราชประสงค์จะทรง
 แบ่งราชสมบัติแก่พระอนุชา ๖ องค์ จึงโปรดให้มหาโควินท์กระทำมหาปฐพีเป็น ๗ ส่วน.
 ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสไว้ในมหาโควินท์สูตรว่า “มหาโควินท์พรหมณ์ [๗๒]
 รับราชโองการของพระเจ้าเรณูแล้ว ได้แบ่งมหาปฐพี ซึ่งยาวทางทิศเหนือ สอนปาก
 เกวียนทางทิศใต้ จัดสรรเป็น ๗ ส่วนเท่า ๆ กัน เริ่มสอนปากเกวียนทุก ๆ ส่วน. ได้ยิน
 ว่าบรรดาชนบทเหล่านั้น ชนบทของพระเจ้าเรณูอยู่ในท่ามกลาง.

ทิศปุระ แบ่ง อังคชนบท, นครโปลนะ แบ่ง อัสสภชนบท, นครมาหิสสดี
 แบ่ง ลวันตีชนบท, นครโรธะ แบ่ง โสวีรชนบท, นครมิถิลา แบ่ง วิเท
 ชชนบท, นครจำปา แบ่ง อังคชนบท, นครหรรณดี แบ่ง กาสีชนบท
 เหล่านี้มหาโควินท์ได้สร้างไว้. พระราชา ๑ องค์ คือ พระเจ้าตักกัฏฐ พระเจ้า
 พรหมทัต พระเจ้าวสสัฏฐ พระเจ้ากรต พระเจ้าเรณู และพระเจ้าศรฐราช
 สอง ได้เป็นสุริยวงรัฐในกาลนั้น” ดังนี้.

ในบรรดาเหล่ามหาโควินท์ผู้ศรัทธาได้กล่าวสรรเสริญกันว่า "ถ้าว่า **เริ่มสอย**
ปากเถื่อนทุก ๆ ส่วน อธิบายว่า มหาโควินท์พรหมณ์เริ่มสอยปากเถื่อนทุก ๆ รัช (ราช
 อาณาจักร). รัชของพระราชาแต่ละองค์มีประมาณ ๓๐๐ โยชน์ คำนี้ก็คล้ายกับรัชของพระเจ้า
 เสด็จประมาณ ๑๐ คาวุต. ส่วนรัชของพระเจ้าเรณูได้เป็นเช่นกับหลานอยู่ในท่ามกลาง. มีคำ
 ตามสอศเข้ามาว่า เพราะเหตุไรจึงเริ่มอย่างนั้น. ตอบว่าเพราะมหาโควินท์ได้คิดถึงความอันเ
 หระกนิษฐภคินี เมื่อมาเฝ้าพระเจ้าเรณูตามเวลาอันควร จักไม่ยอมเบียดเบียนรัชขององค์อื่น
 จักมาและไปโดยทางอันเป็นส่วนตัวแห่งรัชของตน ๆ โดยตลอด. เพราะเมื่อล่วงเข้าไปถึงรัชของ
 พระราชาอื่น กล่าวไว้ว่า 'โปรดให้อาหาร โปรดให้โค' ดังนี้ คนทั้งหลายจะกล่าวโทษได้ว่า
 'พระราชาเหล่านั้นไม่ไปทางเถื่อนของตน ๆ ทำการเบียดเบียนแก่เรา' แต่เมื่อแต่ละองค์ต่าง
 เสด็จไปทางเถื่อนของตน ๆ คนทั้งหลายจะคิดว่า 'พระราชาทั้งปวงทรงได้รับสิ่งนี้จากสำนัก
 ของเรา' จะไม่สำคัญว่า 'เบียดเบียน' ดังนี้ จึงได้เริ่มอย่างนั้น ด้วยหวังว่า 'พระราชาทั้ง
 หลายจงทรงชื่นชมต่อกัน ปกครองรัชตลอดกาลนาน.' คำว่า **เหล่ามหาโควินท์สร้างไว้**
 หมายความว่าความว่า เหนือ **๗** น. มหาโควินท์นั้นเพื่อสร้างไว้เพื่อประโยชน์แก่พระราชาเหล่านั้น.
 คำว่า **พระเจ้าสัคค** หรือ **พระเจ้าพรหม** เหล่านี้เป็นพระนามของพระราชาทั้ง **๗** น.
 บรรดาพระราชาเหล่านั้น องค์หนึ่งพระนามว่าสัคค, องค์หนึ่งพระนามว่าพรหม, องค์
 หนึ่ง [๑๑] พระนามว่าเวสส, องค์หนึ่งพระนามว่าภรต, องค์หนึ่งพระนามว่าเรณู, ส่วนอีก
 ๒ องค์พระนามว่าชक्र, บทว่า **สกล ภรรว** หมายความว่า พระราชา **๗** องค์นี้ได้เป็นผู้นำ
 รัช ก็เป็นมหาราชในพื้นชมพูทวีป."

พระเจ้าเรณูโปรดให้แบ่งรัชพระราชทานแก่พระกนิษฐภคินี ด้วยประการฉะนี้.
 ลำดับนั้นแล ภคินีทั้ง ๖ ทรงพระราชดำริว่า "อิสริยยศอันสืบเนื่องแก่เรามิใช่ด้วยอำนาจ
 ของผู้อื่น แต่ด้วยอำนาจของมหาโควินท์, มหาโควินท์ทำเราทั้ง ๗ ราชให้พร้อมเพรียงกัน
 ให้คงมั่นในพื้นชมพูทวีป, ก็การศอนแทนคุณท่านผู้มีอุปการะก่อน ไม่ง่ายที่จะกระทำ, มหาโค
 วินท์เหล่านั้นหาจะสอยเราทั้ง ๗ คน, เราจึงตั้งมหาโควินท์ให้ละเว้นเสนาบดีและปุโรหิต,
 เมื่อเป็นเช่นนั้นความเจริญจักมีแก่เรา" จึงเข้าไปขอรัชของมหาโควินท์ แม้มหาโควินท์ก็คิดว่า "เรา
 ได้ทำพระราชาทั้ง ๗ น.ให้พร้อมเพรียงกันแล้ว หากคนอื่น ๆ จักเป็นเสนาบดีและปุโรหิตของ
 พระราชา **๗** องค์นี้, แลนั้นค่างองค์ก็จะทรงเชื่อฟังคำเสนาบดีและปุโรหิตของตน ๆ จักทรงทำ

ตายกันและกัน; เราจำต้องรับตำแหน่งเสนาบดีและตำแหน่งปุโรหิตของพระราชวัง ๗ นั้น”
 ดังนั้น จึงทูลรับ. มหาโควินท์จึงเป็นปุโรหิตของพระราชวัง ๗ องค์ด้วยประการฉะนี้. แล้วทูลขึ้น
 พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสไว้ในฉันทนาค อังคุตตรนิกายว่า -

“โศคินาสสุโควินท์ได้เป็นปุโรหิตของพระราชวัง ๗” ดังนี้.

และในอรรถกถาได้กล่าวไว้ว่า “คำว่า โศคินาสสุโควินท์ มีอธิบายว่า
 พรหมณ์ผู้เรียกโดยชื่อว่า โศคินาส เรียกโดยตำแหน่งว่า มหาโควินท์. คำว่า ได้เป็น
 ปุโรหิตของพระราชวัง ๗ มีอธิบายว่า ได้เป็นปุโรหิตของพระราชวัง ๗ องค์ที่มีพระเจ้า
 เวรุเป็นต้น.”

ชาวนบท ๒๑

กัลเลชาวนบท ๒๑ มีกुरुชาวนบทเป็นต้น. สมจริงดังคำที่กล่าวไว้ในกัมมวรรคว่า—

“ชาวนบทต่าง ๆ มีอาทิคือ กुरु ตักกะ โกศล มคร สิว กิลิงกะ อวันติ
 บัญจาละ วชชี คันธาระ เจติ วังกะ วิเทหะ กัมโพทะ มัททะ ภักตะ
 อังคะ ตาฬ กัณนิระ กาสี บัญจุ” ดังนี้.

อรรถแห่งศัพท์มี กुरु ศัพท์เป็นต้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในปกรณ์ทั้งหลาย
 ๕
 นานแล้ว.

๑. กुरुชาวนบท

ในอรรถกถาสกปิฎกฐานสูตรได้กล่าวไว้ว่า “คำว่า เสด็จอยู่ในกुरुชาวนบท มี
 อรรถาธิบายดังนี้— ราชกุมารชาวชาวนบท พระนามว่ากुरु, ชาวนบทที่อยู่ของราชกุมารเหล่านั้นแม้
 ชาวนบทเคียว (๒๔) ก็เรียกว่า กुरु (พหูพจน์) โดยรูปศัพท์.” พระผู้มีพระภาคเสด็จอยู่ในกुरु
 ชาวนบทนั้น. ส่วนพระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า “ในกาลแห่งพระเจ้ามณฑิลา ๓ ทวีป
 ได้สืบว่า ชาวนบทชาวทิวาเป็นแผ่นดินที่อุทิศของบุรุษผู้สูงศักดิ์ ถึงแก่พระพุทธรเจ้า
 พระปัจเจกพุทธเจ้า พระมหาสาวกและพระเจ้าจักรพรรดิ เป็นทิวาอันสูงศักดิ์ เป็นที่น่านรมย์

๑. รูปศัพท์ นานชื่อตามนิตย หรือพูดตามความเถกิง.

อง' ดังนั้นแล้วจึงได้ถามเสด็จพระเจ้ามณฑลจักรพรรดิซึ่งทรงกระทำจักรวัตรไว้ข้างหน้าเสด็จ
ไปตามทวีป ๔ มายังชมพูทวีป. ถ้าเช่นนั้น พระราชาได้ตรัสถามปริณายกวัตร (ซูเพณแก้ว)
ว่า 'ทรงนำวันรวมดีกว่าวันแยกโลกใหม่หนอ.' ปริณายกวัตรกราบทูลว่า 'ทำไมจึงควรตั้งนั้น
พระเจ้าคะ; พระองค์ไม่ทรงเห็นอำนาจของพระจันทร์และพระอาทิตย์ออกหรือ, สถานเท
ของเทพพวกนั้นนำวันรวมดีกว่าวันแยกโลกใหม่. พระราชาจึงได้ทรงทำจักรวัตรไว้ข้างหน้า
เสด็จไปในเทวโลกชั้นจาตุมหาราชิก (พระอาทิตย์และพระจันทร์เป็นเทพชั้นจาตุมหาราชิก.)
ท้าวจาตุมหาราชทรงสดับว่า 'พระเจ้ามณฑลจักรพรรดิเสด็จมา' ทรงพระราชาดำริว่า 'พระราชา
ผู้มีฤทธิ์มาก เราไม่อาจที่จะกำจัดได้ด้วยตัวการรบ' จึงทรงมอบถวายราชสมบัติของพระองค์.
พระเจ้ามณฑลจักรพรรดิทรงรับแล้วตรัสถามอีกว่า 'สถานที่ยังนำวันรวมดีกว่าไหมหนอ' ท้าวจา
ตุมหาราชจึงได้ทรงแสดงภาพสวรรค์แก่พระเจ้ามณฑลจักรพรรดิว่า 'ภพสวรรค์นั้นนำวันรวมดีกว่า
พระเจ้าคะ, เรา— มหาราชทั้งสี่ เบ็ญจจักร (ผู้รับใช้) ดำรงอยู่ในชั้นนายประมุขของท้าว
สักกเทวราชในชั้นสวรรค์นั้น. พระราชาทรงสดับดังนั้นก็มีพระราชประสงค์จะเสด็จไปใน
เทวโลกชั้นสวรรค์นั้น จึงทรงเหวี่ยงจักรวัตรขึ้นไป. จักรวัตรขึ้นไปในอากาศกับตัวอสุร
กนิเสนา. ครั้นนั้น จักรวัตรลงระหว่างกลางเทวโลกทั้ง ๒ ตั้งอยู่บนแผ่นหินพร้อมกับอสุร
กนิเสนามีปริณายกวัตรเป็นประมุข. พระราชาได้เสด็จไปสู่ภพสวรรค์แล้วจึงพระองค์เดียว.
ท้าวสักกเทวราชได้ทรงสดับว่า 'มณฑลจักรพรรดิเสด็จมา' ก็ทรงทำการต้อนรับด้วยปราสาท
รับแต่พระมหาราชเจ้า พระองค์เสด็จมาดี, ทรงปกครองดี' ดังนั้นแล้วทรงแบ่งราชสมบัติ
กับบรรดานางพ่อนเป็น ๒ ส่วน ถวายแก่ส่วนหนึ่ง. พยพระราชาเสด็จประคองฐานแบบภพ
สวรรค์เท่านั้น. ความเป็นมนุษย์ก็หายไป ความเป็นเทพก็ปรากฏขึ้น. ได้อนวณเมื่อท้าวเธอ
ประทับบนบัลลังก์ทอดสีกากับท้าวสักกเทวราช ความต่างกันปรากฏแต่เพียงพระหิพพระเนตรเท่านั้น.
เทพทั้งหลายเมื่อไม่กำหนดการพระหิพพระเนตรนั้นแล้ว ก็จะหลงในความต่างกันแห่งท้าว
สักกเทวราชและพระราชา. พระเจ้ามณฑลจักรพรรดิเสด็จไปสถิตอยู่ในเทวโลกนั้น ทรงดำรงราช
จนท้าวสักกเทวราชดับแล้วจึงไปถึง ๓๖ ๐-กัณแล้ว ก็มีได้ไม่ทรงยอมยกตามทั้งหลายจึงเกิดอน
ภพสวรรค์. ตกลงไปในอุทยานของพระองค์ มีพระวรกายอันงดงามและแคลงต้องกลืนพระชนม์.
เมื่อจักรวัตรยังตั้งอยู่บนแผ่นหิน ปริณายกวัตรให้จารึก (รูป) ฉลองพระบาทของพระเจ้ามณฑล
บนแผ่นทอง ปกครองโดยให้ทราบนทั่วกันว่า 'นี้เป็นราชสมบัติของพระเจ้ามณฑลจักรพรรดิ.'

ฝ่ายคนซึ่งมาจาก ๓ ทวีปเหล่านั้น เมื่อไม่อาจที่จะกลับ จึงเข้าไปหาปริมณารักษ์ ขอร้องว่า 'เจ้าข้า พวกข้าพเจ้ามาด้วยอำนาจของพระราชา, บัดนี้ ไม่อาจที่จะไป, โปรดให้ที่อยู่.' ปริมณารักษ์จึงได้ให้ชนบทพวกละชนบท.

[๑๕] "บรรดาชนบทเหล่านั้น ประเทศอันหนึ่งซึ่งมาจากบุพพิเทททวีปอยู่อาศัย ได้
นามว่า วิเทหรัฐ โดยความหมายรู้งัดเกมนั้นแล. ประเทศอันหนึ่งซึ่งมาจากอปรโตยานทวีปอยู่
อาศัย ได้นามว่า อปรินคณชนบท. ประเทศอันหนึ่งซึ่งมาจากอัครกุรุทวีปอยู่อาศัย ได้นามว่า
ศุรวรัฐ. ชนบทเหล่านั้นเรียกโดยพหูพจน์ หมายถึงคามและนิคมเป็นต้นซึ่งมากต่อกัน. เหตุนี้
จึงกล่าวว่ 'กุรุ วิเทหิ' ^๕ ดังนี้. ในอรรถกถาตามหาสีหนาทศุรวก็เหมือนกัน.

อีกกถาไม่ว่าว่า "ราชกุมารชาวชนบท พระนามว่ากุรุ, ชนบทที่อยู่ของราชกุมาร
เหล่านั้นแม้ชนบทเดียวกันเรียกว่า กุรุ (พหูพจน์) โดยรูปศัพท์. อย่างเช่นชนบท, รัชคิยกุมาร
ชื่อว่ากุรุ โดยอรรถวิเคราะห์ว่า กันยาป. ชนบทที่อยู่ของกุมารเหล่านั้น ชื่อกุรุ, พหูพจน์ เพราะ
สนธิปัจจัย. เป็นอย่างนั้นทุกบท.

๒. สักกชนบท

"รัชคิยกุมารชื่อว่า สักกะ โดยอรรถวิเคราะห์ว่า อาจในกิจการทั้งปวงสามมีการฐานะ
ข้าศึกและการอาชเรศกันเป็นต้น."

อรรถกถาตามหาสมอชุตว่า "บทว่า สคฺคสฺส หมายถึงชนบทที่อยู่ของราชกุมารซึ่งได้
พระนามว่า สักกะ เพราะอาศัยอยู่ (ของพระราชา) ว่า 'สามารถทนต่อทาน กุมารเหล่านั้น'
โดยนัยแห่งการอุปมาที่กล่าวไว้ในอัมภฏฐสูตร แม้ชนบทเดียวกันเรียกว่า สักกา โดยรูปศัพท์.
พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ในชนบทชื่อว่าสักกะนั้น." อรรถกถาเทวคาสอชุตก็เหมือนกัน. ต่าง
กันแต่ที่ในเทวคาสอชุตนั้น ไม่มีคำว่า "โดยนัยแห่งการอุปมาที่กล่าวไว้ในอัมภฏฐสูตร" เท่านั้น.
ส่วนนัยแห่งการอุปมาที่กล่าวไว้ในอัมภฏฐสูตรนั้นดังนี้—

"ดูก่อนอัมภฏฐะ เรื่องเคยมีมาแล้ว พระราชาพระนามว่าโศกกาละ มีพระราช
ประสงค์จะนิมนต์ราชชนบทไปเพื่อพระโอรสซึ่งเกิดแก่พระมเหสี ซึ่งเป็นที่รักที่โปรดปราน จึง

๕. เป็นศัพท์ทางไวยากรณ์ หมายถึงคำสระเอ็งอันได้แก่สระเอ็งยาว ในที่นี้คือ รุ เป็น รุ

ใต้ทรงบัลลังก์กรมมบรรดาเชษฐกุมาร คือ พระโศภกามุข พระกรกัณเฑาะ (พระป้า พระป้า พระอานันทา พระวิจิตร พระวิจิตรเสนา) พระหัตถิณิกะ พระสิริประ เสด็จจาก แว่นแคว้น. พระกุมารซึ่งถูกบัลลังก์พระมหาราชจากแว่นแคว้นนั้นได้ประทับอยู่ ณ ที่ไม่สาเกใหญ่ แทนฝั่งสระโบกขรณี ข้างภูเขาหินพานต์. พระกุมารเหล่านั้นได้ทรงอยู่ร่วมกับพระภคินีของ พระองค์ เพราะทรงเกรงความเจ็บป่วยแห่งชาติ. ลำดับนั้นแล อัมพวัน พระเจ้าโศภกามุข ครั้นเรียกอำมาตย์ราชบริพารมาถามว่า 'เคื่อนี้ พวกเด็ก ๆ ไปสงบอยู่ที่ไหนหนอท่าน' พวก อำมาตย์กราบทูลว่า 'ขอเถระ มีคนไม่สาเกใหญ่อยู่แทนฝั่งสระโบกขรณี ข้างภูเขาหินพานต์. บัดนี้ พระกุมารเสด็จไปทรงสงบอยู่ในที่นั้น, [๑๖] ทรงอยู่ร่วมกับพระภคินีของพระองค์ เพราะ ทรงเกรงความเจ็บป่วยแห่งชาติ.' ลำดับนั้นแล อัมพวัน พระเจ้าโศภกามุข ได้ทรงเปลี่ยนอุทยาน ว่า 'สามารถหนอท่าน กุมารเหล่านั้น, สามารถนักหนอท่าน กุมารเหล่านั้น.' และตั้งแก่นม สักกะทั้งหลายที่ปรากฏขึ้น, และพระเจ้าโศภกามุขทรงเป็นนรพรหมของสักกะทั้งหลายแล."

ก็อันว่าราชบุตรของพระเจ้าโศภกามุขได้สร้างนครกับสิริประประทับอยู่ใน นครนั้นแล้วทรงอยู่ร่วมกับภคินีของพระองค์ โดยนัยดังกล่าวแล้วในบทหลัง. ด้วยเหตุ นั้น ในอรรถกถาอันเลอค่าจึงได้กล่าวไว้ว่า "แต่บัดนี้ พระกุมารทั้งหลายจึงได้สร้างนครในที่นั้น ยกนามว่า คณิสสค" เพราะได้สร้างขึ้นในภูมิประเทศที่กับคณิสสคคืออยู่อาศัยมาก่อน แล้ว ประทับอยู่อาศัยในนครนั้น. ลำดับนั้น อำมาตย์ทั้งหลายก็ทูลกันว่า 'พระกุมารเหล่านั้นเจริญแล้ว, ผู้ว่าพระบิดาของเรายิ่งใหญ่ในที่สุด พระองค์ก็โปรดให้ทำการฮาวาหวิพรมงคล. แต่บัดนี้ เป็นภาระของเรา' จึงปรึกษากับพระกุมาร. พระกุมารทูลว่า 'เราไม่เห็นเจตคติธิดาที่สมกับ เรา, แม้ธิดากุมารที่เสมอกับพระภคินี ก็ยังไม่เห็น, เราจะไม่ทำความเจ็บป่วยแห่งชาติ.' พระกุมารทั้ง ๔ จึงตั้งพระเชษฐภคินีไว้ในที่พระมารดา แล้วทรงอยู่ร่วมกับพระภคินีที่เหลือ เพราะเกรงความเจ็บป่วยแห่งชาติ. พระบิดาของพระกุมารเหล่านั้นทรงทราบความเป็นไปนั้น ทรงเปลี่ยนอุทยานว่า 'สคธ' ซึ่งแปลว่า ลาง หรือ สามารถ. อาศัยพระอุทยานนั้น เจ้าเหล่านั้นแห่งมหาคณิสสคจึงมาถึงพระเจ้าสุทโธทนะ จึงปรากฏพระนามว่า สักกะ." แม้ในลัทธิที่นักได้ กล่าวไว้ว่า "ผู้เกิดในสคธสกุลจะเป็นใครก็ตาม ชื่อว่า สคธะ. จึงอย่างนั้น คำว่า ลำดับ นั้นแล มหานามสักกะ' คงเป็นนัยว่า ท่านได้กล่าวไว้แล้ว. อนึ่ง พระปัจเจก ก็ได้ทูลเรียก

พระผู้มีพระภาคว่า ‘สักกะ ไปรยครุฑาพระองคชนเกิด.’ เพราะอาศัยคำว่า ‘สามารถหนอ ท่าน กุมารเหล่านั้น, สามารถนันทนของท่าน กุมารเหล่านั้น ผู้เกิดในลัทธิสกุลทั้งหมก เรียกว่า สักกะ ก็ได้ ว่า สักกะ ก็ได้ ว่า สักกะ ก็ได้’ ดังนี้.

ก็เพราะในอรรถกถาอัมพวิสูตรได้กล่าวไว้ว่า “คำว่า สามารถนันทน มีอรรถาธิบายว่า พระกุมารเหล่านั้น แม้จะเป็นผู้ถูกขับพาหนีกรรมจากแว่นแคว้นไปอยู่ในป่า ก็ไม่กระทำความเจือปนแห่งชาติ จึงเป็นผู้อาจ สามารถ ก็ยังมีกำลังพอที่จะตามรักษาสกุลวงศ์.” ฉะนั้น อรรถาธิบายของท่านว่า สักกะ ว่า “เป็นผู้อาจ ก็คือเป็นผู้สามารถที่จะตามรักษาสกุลวงศ์ของตน” จึงดีกว่าอรรถาธิบายอย่างอื่น.

๓. โกศลชนบท

ในอรรถกถาสาลยอกสูตรได้กล่าวไว้ว่า “บทว่า โกศลชนบท มีอรรถาธิบายว่า ราชกุมารชาวชนบท พระนามว่าโกศล, ชนบทที่อยู่อาศัยของราชกุมารเหล่านั้นแม้ชนบทเดียว ท่านก็เรียกว่า กุศล (พหูพจน์) โคธวิหิตัพภ. พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ในชนบทชื่อว่า โกศลนั้น. แต่พระใบฎิการจารย์ได้กล่าวไว้ว่า ‘เพราะเหตุที่ในกาลก่อน พระราชาทรงสดับว่า มหาปณเฑราชกุมารทอดพระเนตรนาฏศิลป์ต่าง ๆ [๑๑] ไม่ทรงแสดงอาการนับเพียงการเฝ้าสรวล จึงตรัสว่า ผู้ใดยังบุตรของเราให้หิวเราให้ เราจะไม่ให้เงินประดับตัวเข็วของอสังการทั้งปวง.’ ฉะนั้น หม่อมราชสำนักพากันละทิ้งเมตน์โดยประทุษร้าย. คนเหล่านั้นแสดงการเล้าต่าง ๆ คลอด ๗ ปีปลาย ไม่อาจที่จะยังมหาปณเฑราชกุมารให้ทรงพระสรวลได้. ลำดับนั้น ท้าวสักกะ จึงได้ทรงส่งเทพนาฏศิลป์ลงไป, เทพนั้นได้แสดงทิพนาฏศิลป์ องค์พระราชกุมารให้ทรงพระสรวลได้. ครั้นแล้ว คนทั้งหลายก็พากันเดินทางกลับที่อยู่ของตน หม่อมศรีสหายเป็นต้นสวนทางมาเมื่อจะหักทาบปราศรัยกันได้กล่าวว่า ‘กัจจิ โภ กุศล กัจจิ โภ กุศล’ (สหายหรือท่าน สหายหรือท่าน). ฉะนั้น คนทั้งหลายจึงเรียกประเทศนั้นว่า โกศล เพราะอาศัยคำว่า กุศล กุศล นั้น.” อรรถกถาอัมพวิสูตรและอรรถกถามุรพาสสูตรก็เหมือนกัน.

เรื่องทั้งหลาย ชื่อว่าโกศล. อีกอย่างหนึ่ง ชนบทชื่อว่าโกศล โดยอรรถวิเคราะหฺว่า เป็นที่ตามกันว่า กุศล-สหายหรือ.

๔. มลอบนบท

ฎีกาภูมิวรรกว่า “ราชกุมารชาวชนบท พระนามว่ามคร โดยอรรถวิเคราะหว่า
แก่นไปก้นเนื้อ. ภู บัจจ. (อีกอย่างหนึ่ง) ชื่อว่ามคร โดยอรรถวิเคราะหว่า หัวอิง (ทักใจ)
ในมึงสะก้าง ๆ. คือ ธาตุ ในอรรถว่าหัวอิง.” อรรถกถาฎีกาบทนี้กล่าวว่า “บทว่า มลอบน มี
อรรถาธิบายว่า ราชกุมารชาวชนบท พระนามว่ามคร, ชนบทที่อยู่อาศัยของราชกุมารเหล่านั้น
แม้ชนบทเดียว ก็เรียกว่า มครา (พหุพจน์) โดยวิหิตัพพ.” แม้ในอรรถกถาธิการพวช
สูตรก็ใช้ถ้อยคำอย่างนั้น แล้วกล่าวอีกว่า “อาจารย์บางพวกยังกล่าวอีกว่าอาศัยอีกคำหนึ่งมีอาทิ
อย่างหนึ่งว่า เพราะเหตุที่เจตนาของราชกุมารแล้วกำลังจะเข้าไปสู่แผ่นดิน คนทั้งหลายได้ถือ
ห้ามว่า ‘มา คาริ ปวิส’ (อย่าเสด็จเข้าไปเบื้องต่ำ), หรือเพราะเหตุที่บุตรทั้งหลายรักและเอ็นดู
คำหาพระราชาในอัย คนทั้งหลายจึงห้ามว่า ‘มา คาริ กโรต’ (อย่ากระทำให้้องต่ำ) ฉะนั้น
ชนบทนั้นจึงชื่อว่า มคร. บัดนี้ก็พึงถือเอาอรรถาธิบายที่ตนชอบใจ.”

๔-๑๗. ฝันท ๑๑ สัตวิฝันทมนัน

(๑) สัตวิฝันท. ฎีกาภูมิวรรกว่า “ชาวชนบทชื่อว่า สัตวิ โดยอรรถวิเคราะหว่า
เสท (คบคัสสมาคม). อีกอย่างหนึ่งว่า กระทำความเกษม. ภู บัจจ.

(๒) กลิงคฝันท. “กล ธาตุในอรรถว่าทำเสียง. ภู บัจจ. สำเร็จรูปเป็น
กลิงค (ชื่อชาวชนบท), ชนบทที่อยู่ของชาวกลิงคเหล่านั้นชื่อว่ากลิงกา (พหุพจน์). อีก
อย่างหนึ่ง ชาวชนบทชื่อว่า กลิงค โดยอรรถวิเคราะหว่า ถือเอาซึ่งส่วนจากอุทรบด
(กลี คณฺหณฺติ). ภู บัจจ. หรือว่า ชนเสียงเพราะ (กลี คานฺหณฺติ). วิการ อ เป็น อ. หรือว่า
ไปโดยความสุข (เกณฺ ดิงฺกณฺติ). ภู บัจจ. เป็น ทณฺทกธาตุ* มีอรรถว่าไป.” คำนี้ไม่คงที่ถนัดว่า
“กล ธาตุ ในอรรถว่า ทำเสียง. ชนบทชื่อว่า กลิงค โดยอรรถวิเคราะหว่า ทำเสียง คือทำการ
บันเทิง เพราะมีราชมามาก ได้แก่ทุกชนิด.

[๑๘] (๓) อวันคฝันท “ชนบทชื่อ อวันค โดยอรรถวิเคราะหว่ารักษา.” ฎีกาภูมิ
วรรกว่า “ชาวชนบทชื่อ อวันค โดยอรรถวิเคราะหว่า คามแล้ว ๆ เล่า ๆ ซึ่งสันนิษฐานกัน
แล้วในเมื่อผู้แต่งหากรอวัง.

*. ทณฺทกธาตุเป็นศัพท์ทางไวยากรณ์ หมายถึงธาตุที่ไม่เปลี่ยนรูปในเมื่อประกอบกับปัจจัยอื่นแล้ว เช่น ศัพท์
กลิงค มาจาก กล+อิงค อิงคธาตุรูปเต็มแก่ ก เข้าข้างหน้า.

(๔) บัณณิสนนบท. “บุครทั้งหลายของปัญจาละ ชื่อปัญจาละ.

(๕) วรณิสนนบท. “ชื่อว่า วรช โขธรรตวิเคราะหว่า พิงวัน. ราชาทั้งหลายได้พระนามว่า วรช เพราะธากักรซึ่งเป็นไปแต่เบื้องต้นว่า ‘วรุชศกพา อิม’ (กุมารเหล่านั้นอันพวกเราพึงวัน). อีกอย่างหนึ่ง ราชาของวัชรช ชื่อว่า วรช. อัน ชื่ออันของวัชร พิงทราณ โขธเกอวเนอญวราชกุมารผู้อยู่อาศัยวัชรนั้น.

(๖) คันธารณนบท. “ชาวชนบทชื่อว่า คันธาระ โขธรรตวิเคราะหว่า ทรงไว้ซึ่งแผ่นดิน. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า คันธาระโขธรรตวิเคราะหว่า ธนอวตคัวยกดินแห่งเกียรติกุณ.

(๗) เจลนิสนนบท. “จิตติ ธาตุในอรรถว่า อุคสาหะ. ชาวชนบทชื่อว่า เจติ โขธรรตวิเคราะหว่า อุคสาหะในการค่าง ๆ มีการรบเป็นต้น.

(๘) วักกณนบท. วักกม เป็นทัณฑาทกธาตุ มีอรรถว่าไป.” ฎีกาถามหาว่า “บทว่า วักเกสุ หมายความว่า ราชกุมารชาวชนบท มีพระนามว่าวักกะ, ชนบทที่อยู่อาศัยของราชกุมารเหล่านั้นมีชนบทเดียว ก็เรียกว่า วักเกสุ (พหุวนะ) โขธรุพหิทธิกั.”

(๙) วิเทหณนบท. ฎีกาถามว่า “กาศของมนุษย์เหล่าโคประเสริฐ มนุษย์เหล่านั้นชื่อ วิเทหะ (มีกาศประเสริฐ). อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า วิเทหะเพราะมาจากบุพพิเทหทวิป.

(๑๐) กัมโพชนนบท. “โณฬ ธาตุ ในอรรถว่า สว่าง. ชาวชนบทชื่อว่า กัมโพชะ โขธรรตวิเคราะหว่า สว่างด้วยทองอันคนร้อยได้แล้วเพราะทำการค้าขายทองนั้น. อีกอย่างหนึ่งชื่อว่า กัมโพชะ เพราะมีช้างทองเป็นแสงสว่าง คือเป็นก้าม.

(๑๑) มัททณนบท. “มัทท ธาตุ ในอรรถว่าอ้าย. ชาวชนบทชื่อว่า มัททะ โขธรรตวิเคราะหว่า อ้าย (ปรบัณ) , ว่า ถึงความเกษม, ว่า มั่นเพียรด้วยอิฏฐารมณมีเบญจกามคุณเป็นต้น. มัทธ มนุช ธาตุ ในอรรถว่า ร่าเริง.

(๑๒) ภักคณนบท. “ภักค ธาตุ ในอรรถว่า อ้าย. อ บัณช สำเร็จรูปเป็นภคคา.

(๑๓) อังคณนบท. อังค เป็นทัณฑาทกธาตุ มีอรรถว่าไป.” อรรถถามหา อัสสปุสครว่า “บทว่า อังคสุ มีอรรถอธิบายว่าราชกุมารชาวชนบท พระนามว่าอังคะ, ชนบทที่อยู่ของราชกุมารเหล่านั้นท่านเรียกว่าอังกา (พหุวนะ) โขธรุพหิทธิกั. พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ในชนบทชื่อว่าอังคณนั้น.”

๑๔. สัทธมมบท

[๗๘] ฎีกาภูมิจรรกว่า "ชาวชนบท ชื่อว่าสีหะ โดยอรรถวิเคราะหว่า จัปวารสีหโต" ลา ธาตุ ในอรรถว่า ถือเอา. สัททเทีว่า "บรรพบุรุษ ชื่อสีหะ โดยอรรถวิเคราะหว่า จัปวารสีหโต. ธนัญญิกในวงศ์ของบรรพบุรุษนั้นทั้งหมด ปราภฏนามว่า สีหะ ๓ บุคณ." ฎีกาพระวินยว่า "สีหุมาร ชื่อว่า สีหะ เพราะจัปวารสีหโต. บัณฑิตจึงทราบความที่กษัตริย์ทั้งหลายในคามพินณเทวีป (เกาะลังกา) เป็นผู้ชื่อว่า สีหะ เพราะเกิดในวงศ์ของสีหุมารนั้น. แม้ตามพินณเทวีปก็เป็นเกาะชื่อว่าสีหะ เพราะเป็นที่อยู่อาศัยของกษัตริย์เหล่านั้น." และว่า "สีหุมารนั้น ฟังทราบว่าเป็นกุมารซึ่งเกิดแก่วารสีหในครรภ์ของธิดาพระเจ้ากาลิงคะ."

ทั้งได้สัทธมา ในกาลก่อนแต่การศรัทธาของพระอัครมหาพราหมณ์ ได้มีพระราชพระนามว่าวังคะ ทรงราชย์ในนครในวังกษณบท. ท้าวเธอได้ศรัทธาของพระเจ้ากาลิงคะเป็นอัครมหาเสนาบดีราชธิดาเกิดแก่พระอัครมหาเสนาบดีองค์หนึ่ง. พระราชทานนามว่า สุปปเทวี. ในวันประสูติของพระราชธิดานั้นแล พวกโหราพยากรณ์ว่า "วารสีหจักเป็นสวามีของพระกุมาริน." พระราชาและพระเทวีได้สัทธกัณฑ์พยากรณ์นั้นก็ทรงเกลือกขัง. ราชธิดาในเจริญวัยแล้วถูกพระมารดาและพระบิดาทรงเกลือกขังทอทัม มีความปรารถนาจะเที่ยวไปภายนอกคามไรขอบจึงออกเดินทางไปกับหมู่คนเดินเท้าที่จะไปนครมคธ ถึงคองในแคว้นสาละวะ ครั้นเมื่อหมู่คนเพราะวารสีหตัวหนึ่งและคนอื่น ๆ วิ่งไปสู่ที่อื่น คนเองได้วิ่งไปสู่ที่ที่วารสีหไป. วารสีหเห็นนางก็เข้าไปหา. นางเห็นวารสีห ระลึกถึงคำของพวกโหร ก็มีใจกลัวเธอ สุก่ออวยวะทั้งหลายของวารสีหด้วยมือทั้งสอง. วารสีหยืนในสัมผัสของนาง ก็ให้นางขึ้นหลังของตนนำไปองศา แล้วอยู่ร่วมด้วยนาง. นางได้คลอดบุตรชายคนหนึ่ง. บุตรชายมีมือเท้าเหมือนเท้าราชสีห. ด้วยเหตุนี้มารดาจึงได้ตั้งชื่อบุตรชายว่า สีหพหู. ส่วนธิดาก็ชื่อให้ว่า สีหวิดี. วารสีหเมื่อจะไปหาอาหาร พักคนทั้ง ๓ ไว้ในถ้ำ บัดประสูติตัวด้วยก้อนหินใหญ่จนแสบใจว่าคนทั้ง ๓ ไม่อาจที่จะหนีไปได้ แล้วจึงไป ทำอย่างนี้ทุก ๆ วัน. ฝ่ายสีหพหู ในเวลาที่มิอายุได้ ๑๗ ปี ตามมารดา ทราบความเป็นไปทั้งนั้นแล้ว เมื่อบิดามารดาประสูติด้วยก้อนหินใหญ่ไปแล้ว จึงแบกก้อนหินนั้นไปทิ้งเสียที่สุททาง ๔๐ โยชน์ กลับมาแบกมารดาไว้บนไหล่ขวา และน้องสาวไว้บนไหล่ซ้าย หนีไปไกลเร็ว. ครั้นนั้น คนทั้ง ๓ นั้นยังไม่ไปถึงบ้านชายแดนตำบลหนึ่ง. ๔ บ้านชายแดนตำบลนั้น

บุตรของนางสุปปเทวีคนหนึ่งชื่ออนระ เป็นเสนาบดีของพระเจ้าวังกะ [๘๐] ไปอำนวยการกสิกรรมเป็นอันน้อยอยู่ใกล้ไพร่ เห็นคนทั้ง ๓ มาด้วยอาการอย่างนั้น ตามทราบนื่องราวทั้งหมดแล้ว พวกทั้ง ๓ ไปนครวังกะ อยู่ร่วมกับนางสุปปเทวี.

ราชสีห์ไม่เห็นคนทั้ง ๓ ก็เป็นทุกข์ คิดตามคนทั้ง ๓ ไปถึงบ้านราชณคน. คนทั้งหลายเห็นราชสีห์นั้นก็กลัว พวกมันไปกราบทูลพระเจ้าวังกะ พระราชาโปรดให้เที่ยวติดตามไปประกาศว่า "ผู้ใดสามารถฆ่าราชสีห์ได้ จักได้เงิน ๓,๐๐๐ กษาปณ์." สัตว์พาหุได้อินประกาศจึงรับอาสา รับเงิน ๓,๐๐๐ กษาปณ์ ถืออาวุธติดตามมันไปจนถึงประตูค่าย. ส่วนพระเจ้าวังกะส่งคนออกไปแล้วให้เสกขาทิงคเคียนคนเอ่อกุมารร้องไม่กลับนั้นแล. ฝ่ายกุมารจึงราชสีห์ด้วยธนู ก็เข้าสู้รบพร้อมด้วยคนแผลงก็กลับมาก. ในภาคนั้น พวกอำมาตย์ขึ้นมทวยการล่าราชสีห์แห่งกุมาร และทราบถึงความที่กุมารนั้นเป็นบรรณการของพระเจ้าวังกะ จึงได้ถวายราชสมบัติ. สัตว์พาหุมารับราชสมบัติแล้ว เว้นให้แก่บุตรเสนาบดี ซึ่งเป็นสวามีภรรยาของตน คนเองพาสัตว์ลึงกษิษฐา ออกจากนครวังกะ ไปสร้างนครในที่ของราชสีห์บิการของตนท่ามกลางคองในแคว้นสาทระ. และนครนั้น มีนพปรากฏว่า สัตว์ปุระ. สัตว์พาหุกุมารทรงราชย์ในสิทปุระนคร ทรงพระนามว่า สัตว์พาหุราชา ทรงตั้งสัตว์ลึงกษิษฐาไว้ในตำแหน่งอัครมนตรี. เรื่องนี้กล่าวไว้ในมหาวงศ์พร้อมด้วยฎีกา.

๑๙-๒๐. ปณบท ๑ มีถัสสิรปณบทเป็นต้น

(๑) ถัสสิรปณบท. ฎีกาถัสสิรว่า "ถาส ธาตุ ในอรรถว่า สว่าง. ถัสสิร บัณฑิต. ราชชนบทชื่อว่า ถัสสิระ โยธรรณวิเคราะห์ว่า สว่างด้วยสมบัติ.

(๒) ถาสสิรปณบท. "ถาส ธาตุ ในอรรถว่า สว่าง. ถิ บัณฑิต. ถาเวจรูปเป็นถาสสิ.

(๓) ถัสสิรปณบท. "ปติ ธาตุ ในอรรถว่า ไป. ถุ บัณฑิต. ถาเวจรูปเป็น ปณบท."

ส่วนในจุฑงคพตปณณ ถีกถาว่าอรรถแห่งกัทธเหล่านี้โดยนัยมีอย่างนี้ว่า "ธัตถิถุณนามว่า กฐ โยธรรณวิเคราะห์ว่า ก็นบาปได้. ธนบทที่อยู่อากษณกุมารเหล่านี้ชื่อว่า กฐ" ดังนี้ แล้วถาว่าอรรถแห่งกัทธมี กฐ กัทธนี้แปลอย่างนี้ว่า "ธนบทชื่อว่า กฐ โยธรรณวิเคราะห์ว่า เป็นที่ก็นบาป. แม้ธนบทเกี่ยวพันก็ถาว่าโยธพหุจะ เพราะธนพหุอยู่ก็มีจำนวนมาก. ในทุกธนบทก็อย่างนี้."

๔. อัญชลราภิธาน

อรรถกถาไปถลิตสูตรว่า "พึงทราบวินิจฉัยในบทว่า อัญชลราภิธาน: ชนบทนั้น ก็คืออัญชลชนบทนั่นเอง เรียกว่า อุกราปะ คัวย เพราะอยู่ไม่ไกลน้ำ (อาป) ของแม่น้ำมัทที ซึ่งอยู่ทางอุทริท (ทิศเหนือ). มีคำถามสอดเข้ามาว่า น้ำของแม่น้ำมัททีสายไหนอยู่ทางอุทริท? ตอบว่า น้ำของแม่น้ำมัททีสายใหญ่. แม่น้ำที่ออกจากทิศใต้ (ของสระอินคาค) "อา" คชนที่ปะทะเราขวางชีวิตและแตกเป็นลำธาร ๔ สายไหลไป ได้ชื่อแยกตามสายเป็น ๕ คือ กงคา ยมนา อจิรวตี สรภู มหิ: มหานที ๕ สายเริ่มเกิดแก่เราที่มณฑลคัวยปุระการ ฉะเน. บรรดาแม่น้ำ ๕ สายนั้น มหานทีสายที่ ๕ ซึ่งชื่อว่า มหิ: นั้นประเสริฐเอาในคำว่า 'แม่น้ำมัททีสายใหญ่' น. ชนบทนั้น พึงทราบว่า ชื่อว่า อัญชลราปะ เพราะอยู่ไม่ไกลน้ำ (อาป) ของแม่น้ำมัททีนั้น ซึ่งอยู่ทางอุทริท."

ฎีกาแห่งไปถลิตสูตรว่า "ราชกุมารชาวชนบท พระนามอังสะ, ชนบทที่อยู่อาศัย ของกุมารเหล่านั้นแม่น้ำชนบทเกิดว่า ท่านก็เรียกว่า อังคา (พหุพจน์) ไคยรททิกัท, เพราะ ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า 'ชนบทนั้น (อัญชลราปะชนบท) ก็คืออัญชลชนบทนั้น แล' [๘๒] คำว่า เรียกว่า อุกราปะ คัวย เพราะอยู่ไม่ไกลน้ำ (อาป) ของแม่น้ำมัททีซึ่ง อยู่ทางอุทริท นั้น ความว่า ชนบทนั้น (อัญชลราปะ) เรียกว่า อัญชลราปะ คัวย เพราะ อยู่ไม่ไกลน้ำของแม่น้ำมัทที ซึ่งอยู่ทางอุทริทของชนบทนั้น. ก็แม่น้ำมัททีนั้นแยกออกในทั้งบาง แห่ง ๆ เพราะฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงได้กล่าวว่า 'น้ำของแม่น้ำมัททีสายไหนอยู่ทางอุทริท ?' "

บทว่า อาโป พึงเห็นว่า เป็นปฐมาวักตติ พหุพจน์ ตามมติของอรรถกถาและ ฎีกา. ด้วยเหตุนี้ พระอัครวงศจารย์จึงได้นำคำของอรรถกถาและฎีกาตั้งกล่าวมา แล้วกล่าวว่า "อาจารย์ทั้งหลายปวารณาความที่ อาโป คัททเป็นอิตติลึงค์พหุพจน์ ไคยลันเทียว 'อาโป' จึงเป็นรูปปฐมาวักตติ พหุพจน์ ในอิตติลึงค์ ตามมติของอาจารย์เหล่านั้น" และว่า "น้ำทั้งหลายของแม่น้ำมัททีอยู่ทางอุทริทของชนบทใด ชนบทนั้นชื่อว่า อุกราปะ, ชนบทนั้น ชื่อ ว่า อังสะ คัวย ชื่อว่า อุกราปะ คัวย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า อัญชลราปะ" แล้วกล่าวว่า "บทว่า อาโป สำเร็จรูปได้เพราะของ โย ปฐมาวักตติ พหุพจน์ แต่ทว่า อาป คัทท และแปลง

โฮ นั้นเป็น โฮ ขุนท้าวลาวโง่ ในที่นี้กล่าวอย่างย่อเพียงเท่านี้ ส่วนความพิสดารพึงถือเอาจากศัพท์นี้.

ชนบทมีกษัตริย์ มีธิดา ทักษิณเทวี และองค์อุปราชเป็นต้น พึงทราบทั่วกันว่าท่านรวมเข้าไว้ด้วย อาทิตยทั้งอย่างนี้.

สมมุติว่าเป็นทวีปที่ประกอบด้วยเกาะเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้.

พระอนาชาตฤๅษี จม.

พระอนาชาตฤๅษี

ในโลกบัญญัติประการนี้กล่าวว่า "อตรฤๅษี เสมอ ปอดกลัษี สะอาด ไม่มีพินาม. ที่ว่า เสมอ เพราะไม่มีสิ่ง บ่อ เหว หรือบ่อใดใดในทวีปนี้. ที่ว่า ปอดกลัษี เพราะไม่มีราศี เสือโคร่ง เสือเหลือง เสือขาว หมี หรือสัตว์ร้ายอื่น ๆ ในทวีปนี้. ที่ว่า สะอาด เพราะไม่มีซากศพหรือซากศพมนุษย์ในทวีปนี้; แม้จะจารหรือบัสสาวะที่มนุษย์ชาวทวีปนี้ถ่าย แฉกดินก็แยกช่องให้ เมื่อผ่านไปแล้ว แฉกดินก็เลื่อนกลับคืนตามเดิม. ที่ว่า ไม่มีพินาม เพราะไม่มีคนไม่มีสัตว์คนหรือสัตว์อื่นไม่มีพินาม.

"ในทวีปนี้มีคนชาติชื่อ ลวินธา งามน่าดูเหมือนสวียอคนทอง; สัมผัสของลูกขมหรือของเครื่องปลูกที่ทำด้วยทองคำเป็นเงินโต สัมผัสของค้อนเขาค้นก็เป็นเขาค้น; [๔๓] ทวีปนี้ทั้งทวีปเต็มไปด้วยค้อนเขาค้น, และค้อนเขาค้นสูงไม่เกิน ๔ นิ้ว. แม้ทั้งหลายมีน้ำใส เย็น ชื่นใจ มีที่ทางอันงาม โดดเดี่ยวอยู่."

อนึ่ง ในอภินิหารฤๅษีกล่าวไว้ว่า—

"มนุษย์ซึ่งเกิดในอตรฤๅษีนี้ ไม่มีข้อดีอะไรของเรา ไม่มีความกังหา เขาไม่ต้องหว่านพืช ไม่ต้องทำไรไถนา บริโภคข้าวสาลีอันเกิดเองในภูมิภาคนี้ได้โดยมิหยาบเป็นชาวสวรรค์อันหอม ไม่มีแก่บ ไม่มีรา หมกจด เขาหุงข้าวในหม้อซึ่งใช้ไฟจกदान แล้วกับบริโภคโภชนะจากหม้อข้าวนี้ได้เลย."

๑. ชื่อภูเขานี้ในไตรภูมิพระร่วงเรียกอีกอย่างหนึ่ง

“แม้สัตว์ของมนุษย์เหล่านั้น ก็เว้นจากโทษมีความสูงเกินไปเป็นต้น สมบูรณ์ด้วยทรวดทรงส่วนลึก เว้นจากโทษมีกระดูกและหนังเป็นต้น เพราะเขาไม่ครอบงำ เป็นสัตว์ที่มีความเร็ว กำลัง ความบากบั่น และความงามไม่สิ้นสุด คงอยู่, มนุษย์เหล่านั้น ไม่ทำทุกข์ด้วยอำนาจการแสวงหาอาหารโดยชีวิตโดยปกติกรรมและพาลิครกรรมเป็นต้น เพราะเป็นผู้ยากคดโกง ไม่ทำไม่ต้องใช้ความอุทิศหาเป็นอยู่, เพราะเหตุนี้แหละ จึงไม่ต้องมีการควบคุมผู้คนมีโทษราชนิเวศกรรมเป็นต้น.

“ในอุตรกุรพูปันนี้ ไม่มีอันตรายมีหนาว ร้อน เหลือบ ยุง สัตว์เลื้อยคลาน และสัตว์ร้ายเป็นต้น, ในชมพูทวีปนี้ มีอากาศเย็นและร้อนพอเหมาะในเวลาใกล้รุ่งในเคียวท้ายฤดูร้อน ฉะนั้น, ในอุตรกุรพูปันนี้ มีอากาศเย็นและร้อนพอเหมาะเพื่อตลอดกาลทั้งปวง, อนึ่ง ความกระทบกระทั่งหรือความเบียดเบียนใด ๆ ไม่บังเกิดแก่มนุษย์เหล่านั้น, เขาบริโภคข้าวสาลีที่ปลูกเองในภูมิภาคที่มีโคโค มีผลเป็นข้าวสารอันหอม ไม่มีเลื่อม ไม่มีรา ซึ่งเมื่อบริโภคอยู่จะไม่เกิดโรคใด ๆ มีโรคอย่างนี้เป็นต้น คือ โรคเรื้อน มี กลาก ผอมแห้ง โอ ลมบ้าหมู ผอม, อนึ่ง มนุษย์เหล่านั้นไม่เป็นภคินัย กนเคย กนเคบอด กนง้อ กนกระเจก กนเป็นอมฤต กนมีชีวิตวิกล หรือกนมีอินทรีวิกล.

“แม้สตรีในอุตรกุรพูปันนี้ ก็เป็นหญิงไม่สูงเกินไป ไม่ต่ำเกินไป ไม่ผอมเกินไป ไม่อ้วนเกินไป ไม่ดำเกินไป ไม่ขาวเกินไป มีรูปร่างสมส่วน, สตรีเหล่านั้น มีหน้าตาเรียบแสด ตาไม่คอด้อย เหวบาง ดวงหน้าคู่จันทรีเพ็ญ เน้นคางกว้าง ศีรษะงาม หวีงาม ทนหนาว นอนดี เหวบาง ผอมยาวคำขมที่ปลาย สะโพกผ่องผายพินนา มีขนไม่มากไม่น้อย คีวงาม มีสัมผัสเป็นสุขทุกฤดูกาล มีวาจาไพเราะตลอดสรวล ประทับแควี่องอาจร่าเริงต่าง ๆ เทียวไป, เป็นสาวราวกว่ามีอายุ ๑๖ ปี คงที่อยู่ในกาลทุกเมื่อ, ส่วนบุรุษก็เป็นหนุ่มราวกว่ามีอายุ ๒๕ ปี คงที่อยู่เช่นเดียวกัน, มีอินทรีในกลุณ, นี่เป็นบรรดาในทวีปนี้, จึ่งอยู่ หลั่งสายในอุตรกุรพูปันอยู่ครองกันด้วยความอันดีในกาล รุ่ง ๗ วันเท่านั้น, แลกันต่างก็เป็นผู้ปราศจากโรคไปตามทางของตน, ทุกอันมีการคงกรรมเป็นมุต อันมีการบริหารกรรมเป็นมุต หรืออันมีการทอดออกเป็นมุต อย่างในชมพูทวีปนี้ ไม่มีในทวีปนี้, ทวารกตลอดจาก

ห้องนั่งอาบเท้า ไม่แปลกเปลี่ยนเสื้อเมื่อกลับเข้าน คบปฏิมาทางของออกจากบ้านแล้วละนั้น^๕ นเป็น
ธรรมคาในทวีปนั้น. มารดาของอุบลบุตรหรือธิดาแล้ววางไว้ตามสถานที่เป็นที่เกี่ยวไปของคน
นั้น ๆ [๔๕] แล้วก็ไปโดยไม่ต้องห่วงใย. เมื่อทารกเหล่านั้นนอนอยู่ในที่นั้น ๆ ใครเห็น
ชายก็ตาม หญิงก็ตาม ต่างจะเอื้อมมือเข้าไปให้. นามมโหลออกจากนั้นมือนั้นแล้วกำลังแห่ง
กรรมของทารกเหล่านั้น. ทารกจึงมีชีวิตให้เป็นไปก็ด้วยอำนาจนั้น. ทารกเก็บใต้อยู่ด้วยอาการ
อย่างนี้ เป็นเด็กแข็งแรงโต ๒-๓ วันเท่านั้น เด็กหญิงก็เข้าไปหาพวกผู้หญิง เด็กชายก็เข้า
ไปหาพวกผู้ชาย.

“ส่วนเจ้าและอาภรณ์ สำเร็จแก่มนุษย์ในทวีปนี้มาจากกัมภีรปฏิกฤษณ์เอง. แท้จริง
สำคัญ ๆ มี ๖ มโนวิจิตร นีละละเอียต ทั้งยังอนันตมิมสมณีสถาเป็นสร พากัทย้อยอยู่บนคัน
กัมภีรปฏิกฤษณ์; อนึ่ง อาภรณ์ทั้งหลายล้วนสำเร็จด้วยของ เป็นเครื่องประดับเกียรติยศ ประดับยศ
ประดับมือ ประดับตะเขว ประดับเท้า อันวิจิตรด้วยดอกดวงและลวดลายหลากหลาย มี
วิจิตรต่าง ๆ อันรุ่งเรืองด้วยรายแห่งวิจิตรนาณานิก ก็ทยอยอยู่บนคันกัมภีรปฏิกฤษณ์. แม้
เครื่องดนตรี จักกณเภฑน ฆะโพน บัณเฑาะว์ กรับ กังสดาล สังข์ ระฆัง พัด ๗ สาย
และ วอลลี (พิณชนิดหนึ่ง) ก็ทยอยอยู่แก่กัมภีรปฏิกฤษณ์เหมือนกัน.

“อนึ่ง ในทวีปนี้ ไม่ผลเป็นอันมากเผด็จกษัตริย์เท่าหมื่น มีสหวัน ซึ่งมีมนุษย์
เหล่านั้นบริโภคน้ำแล้วจะไม่ถูกความหิวระหายรบกวนไปตลอด ๘ วัน.

“แม้แม่น้ำทั้งหลายในทวีปนี้ ก็มาลงอาสนวิสุทธิ มีทางอันคี่ น้ำวันรวม
ไม่มีเบี่ยงคด มีพรบั้นทราย ไม่เย็นเกินไป ไม่ร้อนเกินไป คาคาขั่วด้วยคอกไม้ น้ำอันมีกลิ่น
หอมชื่นใจ ไร่องดชื่นชื่นใจ ไหลเอื่อยตลอดกาลทุกเมื่อ. ณ แม่น้ำนั้น ๆ ไม่มีกยไม้และ
เครือเขาอันกรู้งรัง; มีแต่ไม้พวกไม้ยี่หนาม สลึงรณด้วยคอกและผล. ต้นจันทร์และ
กระดังงาอันกลัดรสไฉ่เองก็เขียว. ผู้ใดจะฮานน้ำวางผ่านและอาภรณ์ไว้รวมกันที่ท่าเจ้า แล้ว
ลงสู่แม่น้ำ อาบอาแล้วขึ้นมา ๆ หยิบผ้าและอาภรณ์ที่อยู่ข้างบน ๆ. ความก็คือน้ำนั้น^๖ นของ
เรา นของผู้อื่น ไม่มีแก่มนุษย์เหล่านั้น. เพราะเหตุนี้แหละ ความท่งตึงหรือความวิวิธ
จึงไม่มีแก่มนุษย์เหล่านั้น.

๕. รัตนคชภู. กฤษณ. แม้ได้หอยนัย เช่น เสือ, เครื่องห้อย, เกราะ, กราบ (-๕), ปอด. ในหนังสือฉบับ
นี้. เพื่อไม่ให้เห็นว่าตลอดออกมาโดยไม่แปลก ปะจุตอดออกมาจากนี้. ความทรงจำในโคกภูมิพระว่า
ว่า-คัมภีรของอันสุกโดยปราศจากนี้.

“อันนี้ การเล่นถ้วยอำนาจความอินทิในกาของมนุษย์เหล่านั้น เป็นไปชั่ว ๗ วันเท่านั้น, แต่เขาก็เป็นคนคล้ายกับปราศจากวาระเทียวไป. ยากจะนอนที่ไม่ทันใด ก็เข้าไปนอนได้ที่ไม่ทันเห็นแหวะ.

“อันนี้ พวกเราเห็นคนตาบอดไม่ร้องไห้ ไม่เศร้าโศก; แต่จะประทับศพนันกับไว้อย่างดี. ทันใดนั้น นักพรตหนึ่งซึ่งเหมาะแก่งานนั้น จะเข้าไปนำศพไปฝังที่อื่น. เพราะฉะนั้น สุสาน หรือโศกสถานที่ไม่สะอาดจึงไม่มีในอุตรกุรุทวีป. มนุษย์ที่ตายจากทวีปนี้ จะไม่เข้าถึงนรก กามนิคคีวจาน หรือวิสัยแห่งเปรตเลย. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ‘มนุษย์เหล่านั้นเกิดในเทวโลกถ้วยอำนาจแห่งศีลห้าที่สำเร็จโดยธรรมคา.’ มนุษย์เหล่านั้น มีอายุประมาณ ๑,๐๐๐ ปี คงที่อยู่ตลอดกาลทั้งปวง.

“อัญญุตแห่งหมก สำเร็จโดยธรรมคาแก่มนุษย์เหล่านั้นเช่นเดียวกับเบญจศีล.”

(อรรถาธิบายคำว่ามานักกล่าวไว้ในฎีกาอาชวาทาญญิสฺสุร.) ฎีกาพระวินัยก็เหมือนกัน.

ฎีกาธิเนลลังการว่า “ถ้ามนุษย์เหล่านั้นใครจะกินโภชนาข้าวสาลี เราจะเก็บเอาเมล็ดข้าวสาลีซึ่งปราศจากราและหนอน จากรวงข้าวสาลีที่เกิดเอง กวอกในภาชนะทอง ทำเกลียวหินโรตีกาปาสาณะ ๓ ก้อน แล้วตั้งไว้. ก็ช่วยไฟนั้นไม่มี. ไฟเกิดขึ้นจากหินโรตีกาปาสาณะในขณะนั้น หุงข้าวสุกแล้วก็กับไฟเองที่เคียว. ถ้วยการต้มของไฟนั้นแล้วเขาก็รู้ว่าข้าวสุกแล้ว. พวกที่เอารับวันนั้นมากิน ไม่จำเป็นก็ต้องมีแกลและกับ. รสสำเร็จแก่พวกเขาได้ตามที่ปรารถนา.

“ส่วนพวกที่ไม่ปรารถนาจะหุงกินอย่างนี้ จะกินได้จากก้นกบปญฺญ. มีคำถามตลอดเข้ามาว่า โภชนะสุกห้อยอยู่ก้นกบปญฺญหรือ? ตอบว่า ไม่ห้อยอยู่. ผู้มีความต้องการโภชนะไม่ว่าพวกใด ไปอยู่ที่ก้นกบปญฺญ เพื่อตมมือไปยังกวงก้น หรือระหว่างก้นเพื่อประคองข้าว. ในขณะนั้น ข้าวอันเหมาะแก่ความปรารถนา มีรสแกลและรสกับหลากหลาย บังเกิดขึ้นในที่นั้น. เขาก็เอามากิน. ไม่ใช่แค่ข้าวอย่างเดียวเท่านั้น ของคววมคววม คววมคววม ของกิน ผัก กล้วย เครื่องประดับ ที่นอน ที่นั่ง เป็นอาทิ อ้อมสำเร็จได้ตามความปรารถนา. และก้นกบปญฺญนั้น ยาวและกว้างด้านละ ๑๐๐ โยชน์, แม้ส่วนสูงก็ ๑๐๐ โยชน์, กดม ๓๐๐ โยชน์.

“ कुमारนามว่าวิระ ได้ละทิ้งทศติดตามทศนิประเทศในลังกาทวีป ณ วันที่
พระศากยทศนรบรมเพือนิกทาน ในระหว่างต้นศักราชทั้งนี้ ”

ทั้งนี้สืบมา พระราชาพระนามว่า สิททาทุ ทรงราชย์ ณ สีหปุระ ทรงสถาปนา
พระกษัตริย์ของพระองค์พระนามว่าสีหสิวลีไว้ในตำแหน่งพระอัครมเหสีโดยนัยดังกล่าวแล้ว
ท้าวเชษฐาอยู่ร่วมกับพระอัครมเหสี ทรงได้พระโอรสครั้งละครั้ง ๑๖ ครั้ง จึงเป็นพระราช
โอรส ๓๒ องค์. บรรดาพระโอรสเหล่านั้น พระโอรสซึ่งประสูติคู่แรก องค์พระนามว่า
วิระ องค์นี้ยังพระนามว่าสมิทธะ. พระวิระเป็นอุปราช มีบุรุษ ๗๐๐ เป็นบริวาร ทรงค
วราช ทำกรรมมีการฆ่าชาวบ้านเป็นกัน แม้พระราชบิดาทรงห้ามถึง ๓ ครั้ง ก็มีใจเสียฟัง. เมื่อ
ชาวเมืองพากันโกรธทูลขอให้ประหารชีวิตพระราชบุตร. พระราชบิดาไม่มีพระราชประสงค์จะลง
โทษถึงขนาดนั้นจึงโปรดให้ใส่พระวิระพร้อมด้วยบริวารเข้าในเรือ แล้วให้ปล่อยเสียในสมุทร
ไปถึงลังกาทวีปในวันที่พระศากยปรีนิพพาน. [๔๔] ครั้นนั้นพระศากยทศนรบรมเพือนิกทาน
เป็นที่ปรีนิพพาน ครั้นถึงท้าวสักกะจอมเทพซึ่งประทับยืนอยู่ ณ ที่ใกล้ๆ “ มหามหิธร วิระถึง
ลังกาทวีปในวันนั้น. และศาสนารของศากยก็เกิดขึ้นในลังกาทวีปนั้น. เพราะฉะนั้น ขอมหา
นิกทรทรงรักษาราชพร้อมด้วยบริวารและลังกาทวีปด้วย. ” ท้าวสักกะครั้นถึงเทวบุตรนามว่าอุป
ปลนิกกะว่า “ ท่านจงทำการรักษา. ” เทวบุตรนั้นก็กระทำตามเทวโองการ. ส่วนพระวิระพร้อม
ด้วยบริวารเข้าไปหาอุปปลนิกเทวบุตรซึ่งแปลงเป็นเปรีพารกเงอยู่ ณ ภูเขาต้นไม้ถามว่า “ ท่านผู้
เจริญเกณชชระอะไร? ” เทวบุตรตอบว่า “ เกณชชระลังกาทวีป. ” ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า
“ คนทั้งปวงมีพระวิระเป็นประมุขได้เข้าไปหาอุปปลนิกเทวบุตรแล้วถามว่า
‘ ท่านผู้เจริญ เกณชชระอะไร? ’ เทวบุตรนั้นได้ตอบว่า ‘ ชอลังกาทวีป. ’ ”

เกณชชระได้เป็นที่อยู่ของพวกมนุษย์ในวันเป็นปีที่ปรีนิพพานแห่งพระศากย ท้าว
ประการละฉะนี้. แม้คำว่า “ ตามทศนิเทศ ” ก็เป็นชื่อของเกณชชระ. ได้เห็นว่าพระวิระพร้อม
ด้วยบริวารลงจากเรือแล้วนั่งแท่นกันเพราะความเหน็ดเหนื่อย. ฝ่ายมือของภคเณชชระได้
เป็นอุฐ มีสีแสด. เพราะฉะนั้น ประเทศกันเหล่านั้นเอามือเท้า จึงปรากฏชื่อว่า “ ตามท
ศนิเทศ. ” แม้คนครที่สร้างในภายหลังภคเณชชระนี้ ก็ปรากฏชื่อว่า “ ลังกาทวีป. ” ด้วยเหตุนี้
ท่านจึงกล่าวว่า —

“ ในกาลนั้น พวกมนุษย์ออกจากเรือสู่แผ่นดิน เหน็ดเหนื่อย นั่งท่าเอนคิน
ด้วยสำมื่อ. ฝ่ายอนันตะของดินในทศกมลเปิดเป็น แผ่นสีแดง เพราะฉะนั้น

ประเทศและเกาะนั้นจึงปรากฏโดยชื่อว่า "ตามพินณ" (แปลว่า มีสี
น้อยลง)."

หนึ่ง แม้คำว่า "สีทลทวีป" ก็เป็นชื่อของเกาะแห่งหนึ่ง เพราะเป็นที่อยู่อาศัย
ของพวกนกเขือทมิฬชื่อว่า "สีทล" โดยเอื้อมกล่าวแล้ว, คำว่า "ลังกาทวีป, ตามพินณทวีป,
สีทลทวีป" โดยอรรถจึงเป็นอันเดียวกัน ด้วยประการฉะนี้.

ลังกาทวีป ทั้งเห็นว่ามีปริมาณ ๓๐๐ โยชน์ เพราะท่านกล่าวไว้ในอรรถกถา
ญาณวิภังค์ว่า "ถ้าพระกุมารนั้นจักไม่แบ่งแล้วลดด้วยจักษุ ก็จักได้ราชสมบัติอันมีสมบัติทั้งปวง
เป็นบริวาร ในตามพินณทวีปทั้งสนธิมีประมาณ ๓๐๐ โยชน์." หนึ่ง ในอรรถกถาทั้ง
หลายมีสมันตปาสาทิกาเป็นต้น โต้กล่าวความนี้ไว้ว่า "ชื่อว่า ลังกาทวีป ทั้งกล่าวในที่นี้
ทั้งเห็นว่ามี กล่าวโดยชื่อที่ปรากฏในพุทธรูปภาทสน. [๔๘] จึงอย่างนั้น ในภาคแห่งพระผู้มี
พระภาคพระนามว่ากกุสันธะ ทวีปนี้ปรากฏชื่อว่า โอลทวีป. ในภาคแห่งพระผู้มีพระภาค
พระนามว่า โกนาคมนะ ทวีปนี้ปรากฏชื่อว่า วรทวีป. ในภาคแห่งพระผู้มีพระภาคพระนาม
ว่ากัสสปะ ทวีปนี้ปรากฏชื่อว่า มณฑลทวีป."

มณฑลทวีป, นกทวีป

พระเจ้าสีหพาหุโปรดให้โสภณและกุมารน้อยของพระราชกุมารมีพระวิริยะเป็นต้น
เข้าในเรือ แล้วให้ปล่อยในสมุทร โดยแบ่งเป็นพวก ๆ. ชนเหล่านั้นลงที่เกาะต่าง ๆ เป็น
พวก ๆ แล้วอยู่ในเกาะนั้น ๆ. บรรดาเกาะเหล่านั้น เกาะที่พวกภริยาลง ปรากฏชื่อว่า
มณฑลทวีป. ส่วนเกาะที่พวกกุมารลง ปรากฏชื่อว่า นกทวีป. ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า—

"เกาะน้อยที่กุมารลง ปรากฏชื่อว่า นกทวีป, ส่วนเกาะน้อยที่ภริยาลง
ปรากฏชื่อว่า มณฑลทวีป."

นี้เป็นความย่อในเรื่องนี้; ส่วนความพิสดารทั้งควรจุในมหาสังคหะทั้งปวง.

ทวีปอย่างลังกาทวีป นกทวีป มณฑลทวีป เป็นต้น จักเป็นทวีปเล็ก ก็เพราะ
ทวีปเล็กเหล่านั้นเป็นพวกซึ่งไม่อาจที่จะแสดงให้หมดสิ้นได้ เพราะมีมีไร่น้อย ฉะนั้นจึงได้
แสดงโดยเอกเทศ ฉะนี้แล.

จบภคจาก ๔ ข้อที่ปึงเทศ ในจักกวัตทีปนี้

ด้วยประการฉะนี้

กิตติ ๕

ภุมมิกะ - แฉกภุมมิกะ

[๔๐] บัณฑิต ข้าพเจ้าจักกล่าวภุมมิกะ ภุมมิกะจัดเป็น ๒ คืออนาถภุมมิกะ และเทว-
ภุมมิกะ ภุมมิกะ ๒ นั้น มีบรรดาธิบายเป็นไฉน ?

ก. เวลลอนาถภุมมิกะ

บรรดาภุมมิกะ ๒ นั้น จักกล่าวอนาถภุมมิกะก่อน ในภิกขาภิธัมมัตถสังคหะได้กล่าว
อรรถไว้มิใช่หรือ ชื่อว่า ภุมมิกะ เพราะเป็นที่เกิดแห่งสัตว์ทั้งหลาย ภุมมิกะธิบายชื่อว่า อนาถภุมมิกะ
อรรถแห่ง อนาถ ภิกขุ ทั้งทรมโดยนัยที่กล่าวไว้ในอรรถกถาตามหาสังฆาทถัสสว่า "ชื่อว่า
อนาถ เพราะปราศจากความเจริญ กล่าวคือความงอกงาม หรือความสุข" และในสัททนต์ว่า
"ชื่อว่า อนาถ เพราะเป็นที่ไม่มีความเจริญ หรือเพราะปราศจากความสุข" และในภิกขาภิธัม-
มัตถสังคหะว่า "ภาวะที่ปราศจากความเจริญที่รู้จักว่าบุญ โศกมาก ชื่อว่า อนาถ" ดังนี้แล

อนาถ ภิกขุ ในที่บางแห่งบ่งถึงอนาถ ๔, ในที่บางแห่งบ่งถึงนรกอย่างเดียว หรือ
ฐานะทั้ง ๓ ออกจากนรก. จริยอยู่ อนาถ ภิกขุทั้งบ่งถึงนรกอย่างเดียว หรือฐานะทั้ง ๓ ออกจาก
นั้น ในคำนี้ว่า "เจ้าถึงอนาถ ทุกคติ วินิบาต นรก." ด้วยเหตุนี้ ในสมันตปาสาทิกา
(อรรถกถาพระวินัย) จึงได้กล่าวไว้ว่า—

(๑) "ถ้าเช่น อนาถ นัยทุกคำ เป็นไวพจน์ของนिरสะ (นรก.) นිරสะ ชื่อว่า
อนาถ เพราะปราศจากบุญอันเป็นเหตุแห่งสวรรค์และนิพพาน หรือเพราะไม่มีความสุข. ชื่อว่า
ทุลลิต เพราะเป็นเหตุคือเป็นที่อาศัยเป็นไปแห่งทุกข์ หรือเพราะเป็นเหตุซึ่งเกิดเพราะกรรม
ชั่ว(และกรรมนั้นชื่อว่าชั่ว) ก็เพราะมากด้วยโทษ. ชื่อว่า วินิบาต เพราะเป็นที่ตกลงไปอย่างไว้
อำนาจของผู้นั้นทำความชั่ว หรือเพราะเป็นที่ตกลงไปอย่างพินาศ คือมีอวิชชาอันใหญ่แตก
ยับไป. ชื่อว่า นिरสะ เพราะเป็นที่ไม่มีความเบาใจ.

(๒) "อีกนัยหนึ่ง ด้วยศัพท์ว่า อนาถ ทรงแสดงกามเนกคิริจจาน. กามเนกคิริจจาน
นั้น ชื่อว่า อนาถ เพราะปราศจากสุขคติ; แต่ไม่เป็นทุกข์ เพราะเป็นที่เกิดของสัตว์ผู้ผูกคัก
ใหญ่มีพญานาคเป็นต้น.

“ด้วยศัพท์ว่า พุทธิ ทรงแสดงถึงวิสัยแห่งปรต. วิสัยแห่งปรตนั้นเป็นทั้งอโย
ทั้งทุกติ เพราะปราศจากอสุติ และเพราะเป็นคติแห่งทุกข์; แต่ไม่เป็นวินิบาตเพราะเป็นภูมิ
ที่ไม่ใช่วินิบาตอย่างอสุร. จึงอยู่ วิมานบังเกิดได้แก่ปรตพวกมันทุกขุมัก.

“ด้วยศัพท์ว่า วินิบาต ทรงแสดงถึงอสุรกาย. ก็อสุรกายนี้เป็นทั้งอโยทั้งทุกติ
โดยอรรถดังกล่าวแล้ว เรือกว่าวินิบาต เพราะตกลงไปอย่างไร้อำนาจ จากความพอกพูนแห่ง
ความสุขทั้งหลาย.

[๘๔] “ด้วยศัพท์ว่า นิริยะ ทรงแสดงเฉพาะนรกซึ่งมีประการเป็นอนันตนิริยเป็น
กัน.”

ในสมันตปาสาทิกาน^๕ ท่านกล่าวความที่ อปาย ศัพท์บ่งถึงนรกท่านนั้น โดยนัยแรก.
กล่าวความที่ อปาย ศัพท์บ่งถึงภูมิทั้ง ๓ อันจากนรกนั้นโดยนัยที่ ๒.

ส่วนในบาลีประเทศน^๖ว่า “เขาอ่าวพันอโยย ภูมิ วินิบาต สรรไปไม่ได้” บ่ง
ถึงอโย ๔. ด้วยเหตุนี้ ในอรรถกถาแห่งบาลีประเทศน^๖จึงได้กล่าวไว้ว่า “บุคคลอันเป็น
พระโพธิสัตว์ทั้งหลาย ที่เชื่อว่าสามารถจะทำอโยยก็ยึดมั่นแล้วทำทางเป็นเครื่องออกไปของ
ตนให้ตรงได้ โดยธรรมชาติของตนหาไม่มี. โสณอันเขาคือคณหาวิระกไม่ล่วงพันอโยย ทุกติ
วินิบาต สรรไปไม่ได้ดังนี้. บรรดาทั้งหลายนั้น คำว่า อโยย หมายถึงนรก กำเนิดคิวั
ฉน วิสัยแห่งปรต และอสุรกาย. จึงอยู่ ภูมิเหล่านั้นทั้งหมด เรียกว่า อโยย เพราะไม่มี
ความเจริญ. เรียกว่า พุทธิ เพราะเป็นคติแห่งทุกข์โดยประการนั้น. เรียกว่า วินิบาต เพราะ
ตกไปอย่างไร้อำนาจ จากความพอกพูนแห่งความสุข. ส่วนสภาพอนันต

เป็นลำดับแห่งชั้น ราก และอายตนะทั้งหลาย อันเป็นลำดับที่เป็นไปไม่
ขาดสาย จึงเรียกว่า นิริยะ.

เราไม่ล่วงพันฐานะทั้งหมดนั้นไปได้.” แม้ในที่นี้ที่ประสงค์หาความหมายที่บ่งถึงอโยย ๔.

อโยย ๓ มี นิริยะเป็นแก่นเท่านั้น พระบรมศาสดาตรัสไว้ในสูตรนั้น ๆ โดยนัย
มีอาทิอย่างนี้ว่า—

(๑) “ดูก่อนสวริบุตร คติมี ๔ อย่าง. ๔ อย่างอะไรบ้าง ? คือ นิริยะ, กำเนิด
คิวัฉน, วิสัยแห่งปรต, มนุญ, เทวตา”

(๒) “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ปาณาติบาตอันบุคคอสเสท อบรม ทำให้มากแล้ว
ย่อมเป็นเหตุให้เป็นไปในนิริยะ ในกำเนิดคิวัฉน ในวิสัยแห่งปรต.”

(๓) “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ก็พระศาสดาตนยังเกิดขึ้นแล้วในโลก เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ชอบเอง ฯลฯ เป็นผู้ปลุกโพธิ์ขึ้น เป็นผู้แสดงธรรม และพระธรรมอันพระศาสดาตนเห็นแล้ว เป็นไปเพื่อความเข้าใจสข เป็นไปเพื่อความดับร้อน ยังผู้ปฏิบัติให้อุบัติความบริสุทธิ์ เป็นธรรมอันพระสุคตประกาศแล้ว. แต่บุคคลก่อนเป็นผู้เข้าใจจนวิริยะเสียแล้ว, นโมไซยะ นโมไซยะ เพื่ออยู่ประพฤติกุศลธรรมจริย ข้อนี้; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ฯลฯ แต่บุคคลก่อนเป็นผู้เข้าใจจนวิริยะเสียแล้ว, นโมไซยะ นโมไซยะ เพื่ออยู่ประพฤติกุศลธรรมจริย ข้อที่ ๒; ฯลฯ แต่บุคคลก่อนเป็นผู้เข้าใจวิสัยแห่งแปดเสียแล้ว, นโมไซยะ นโมไซยะ เพื่ออยู่ประพฤติกุศลธรรมจริย ข้อที่ ๓” ทั้งนี้, [๘๒] มิได้ตรัสถึงอสุรกายโดยแท้; ถึงอย่างนั้น ก็ทรงทราบว่าจะมีอสุรกายด้วยคำพิพากษา บัณฑิตวิริยะ (วิสัยแห่งแปด). จึงอย่างนั้น พระบรมศาสดาทรงมีเอาแปดตามปกติและอสุรกาย ด้วยวิสัยแห่งแปด ในสูตรแรกและสูตรที่ ๒, ส่วนในสูตรที่ ๓ ทรงมีเอาเฉพาะอสุรกายด้วยวิสัยแห่งแปดเช่นเดียวกัน. ด้วยเหตุนี้ ในพระธรรมกถาสวรรค์จึงได้กล่าวไว้ว่า “บรรดาภิกษุผู้มีวิริยะทั้ง ๓, พึงทราบว่าพระผู้มีพระภาคทรงมีเอาอสุรกายด้วยวิสัยแห่งแปดนั้นแหละ เพราะเหตุที่พวกแปดยอมไปสู่อารวาทะวิวิธแห่งพวกอสุร.”

ฎีกาสูตรสุตตนั้นว่า “คำว่า พวกแปด หมายถึงแปดผู้มีฤทธิ์มาก, คำว่า พวกอสุร หมายถึง พวกเทพพวกอสุร. พวกแปดนั้นเองยอมไปสู่อารวาทะวิวิธแห่งพวกแปด เพราะฉะนั้น การรวมพวกแปดเหล่านั้นเข้ากับพวกแปดจึงสำเร็จโดยไม่ต้องกล่าวถึงอะไร. ด้วยคำว่า ยอมไปสู่อารวาทะ พระธรรมกถาจารย์แสดงเหตุแห่งการรวมพวกอสุรเข้ากับพวกแปดนั้นแล โสฬสจึงการคบหาเกี่ยวข้องกับสำคัญ.”

ส่วนในฎีกาอีกของสูตร มีคำข้อยกไปจากธรรมกถาและฎีกาสังคหิสูตรที่แต่ละแห่งในความเป็นอันเดียวกัน (ของแปดและอสุรกาย) เท่านั้น. เพราะเหตุที่การได้มรรคผลของแปดบางพวกเป็นได้แก่เทวดา ฉะนั้น จึงมีอาชวาทะกล่าวว่า วิสัยแห่งแปดเป็นสภาพมีวิริยะเพื่ออยู่ประพฤติกุศลธรรมจริยคือมรรค เพราะฉะนั้น จึงมีเพียงแต่เอาแปดตามปกติ แต่เพียงแต่เอาอสุรกายเท่านั้น ด้วยคำพิพากษา บัณฑิตวิริยะ. จึงอย่างนั้น ในฎีกาอีกกับบาท อังคุตตรนิกายได้กล่าวไว้ว่า “พวกเวณิกแปด ได้กระทำกรรมค้ำจุนชาวคณะกัน แล้วถือปฏิสันถารช่วยกรรมชาว รวณะเทวตพวณินปาทิกะ. จึงอย่างนั้น พวกเวณิกแปดเป็นผู้ได้มรรคผลก็

มีบ้าง, อันนี้ พึงเห็นว่าในปวัคคิกกาล (ปัจจุบัน) พวกเวมาทิกเปเรทเสวยผลบุญไว้ในกาลบางคราวตามสมควรแก่กรรม; แต่อิริยมรรคบังเกิดแก่เวมาทิกเปเรทเหล่านี้, ผลบุญนั้นเองย่อมบังเกิดแก่เวมาทิกเปเรทเหล่านี้ จำเริญแก่การบรรลุมรรค. อาจารย์พวกอื่นกล่าวว่า ‘ผลของบาป ก็เป็นผลไม่แก่วิธชัมเหมธินเมื่อก่อน เป็นผลต่อวิธชัมเหมธิน วรภาวะดำรงอยู่ในอิศภาพมนุษย์.’”

คำที่ได้อีกว่าไว้ในฎีกาศึกษานิบาต อังศุครนิภาณว่า “พวกเวมาทิกเปเรทได้กระทำกรรมตำรวมนชาวคณะกัน” น. ธมมคัมภีร์จากนิบาต อังศุครนิภาณว่า “คฤกษณ์ภิกษุทั้งหลาย บุคคลขอขมาตนในโอกาสปรุ้งแห่งกายสังขารให้เป็นไปกับด้วยความเข็ดเข็ญบ้าง ให้ไม่มีความเข็ดเข็ญบ้าง ฯลฯ เขาออกผลสละให้เป็นไปกับด้วยความเข็ดเข็ญบ้าง ที่ไม่มีความเข็ดเข็ญบ้างกระทบแล้ว ย่อมเสวยเวทนาที่เป็นไปกับด้วยความเข็ดเข็ญบ้าง ที่ไม่มีความเข็ดเข็ญบ้าง อันเป็นสุขและทุกข์ละกัน, คฤกษณ์พวกมนุษย์และเทพบางพวก วินิบาตบางพวก, นี้เรียกว่า กรรมพหุคัมภีร์ชาว มิวินาตพหุคัมภีร์ชาว.”

และในอรรถกถาจากนิบาต อังศุครนิภาณนี้ได้อีกว่าอรรถกถาไว้ว่า “ในคำเป็นต้นว่า คฤกษณ์พวกมนุษย์ พึงทราบวินิจฉัยดังนี้— สำหรับพวกมนุษย์ก่อน, เสวยเวทนาอันยังบังเกิดตามกาล ทุกเวทนาอันยังบังเกิดตามกาล, ส่วนในคำที่ว่า และเทพบางพวก พึงเห็น(เช่น)การมาจรเทพ, จริยังอยู่ย่อมบังเกิดแก่การมาจรเทพเหล่านั้นในคามกาส โดยทุกข์เป็นต้นว่าการเห็นเทวดาผู้มีศักดิ์ใหญ่กว่าแล้วต้องถอยออกจากอาสนะที่ตนนั่ง [๘๓] การสละผ้าอุตราสงค์ที่หมั้นอยู่ การประกอบอุชธิ, สละย่อมบังเกิดตามกาลเพราะการเสวยทิพธมมปติ, ในคำที่ว่า วินิบาตบางพวก พึงเห็น(เช่น)เวมาทิกเปเรท, จริยังอยู่ เวมาทิกเปเรทเหล่านั้นเสวยสุขในกาลหนึ่ง เสวยทุกข์ในกาลหนึ่ง ถดถอยกันไป, ส่วนคิริจฉานมีนาค ครุฑ ช้าง และม้าเป็นต้น เป็นผู้สุขและทุกข์ละกัน เช่นเดียวกับพวกมนุษย์, คำว่า พหุคัมภีร์ชาว หมายความว่ากรรมละกัน, บรรดากรรม ๒ อย่างนั้น กรรมคืออกุศลกรรม ๑๐ อันเป็น (ฝ่าย) คำ ชื่อว่า คณฺหะ-กรรมคัม, กรรมคืออกุศลกรรม ๑๐ อันเป็น (ฝ่าย) ชาว ชื่อว่า สกฺกะ-กรรมชาว, คำว่า มิวินาตพหุคัมภีร์ชาว หมายความว่า มีทั้งสุขทั้งทุกข์เป็นวินิบาต, จริยังอยู่ บุคคลกระทำกรรมละกันแล้วยังบังเกิดในฐานะมงคลกตัตถิเป็นต้นในกามนิคคิริจฉานตัวอกุศล ย่อมเสวยสุขในบัดนี้บัดนี้ได้ด้วยกุศล; บังเกิดแม้ในราชสกุล ด้วยกุศล ย่อมเสวยทุกข์ในบัดนี้บัดนี้ได้ด้วยอกุศล,” คำว่า วรภาวะวินิบาต หมายความว่า วรภาวะเทวดาพวกที่มีศักดิ์อันยิ่งใหญ่นามว่า วินิบาต,

จริงอยู่ ในพระสูตรมีบทาทานสูตรเป็นต้น พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงแสดง
สรุปแห่งธรรมประเภทว่า มีกาลล่วงกัน มีสัญญาห่างกัน ได้ตรัสไว้ว่า “มณเฑียร, เทพบาง
พวก และวินยาทบางพวก” ดังนี้. และในอรรถกถาแห่งพระสูตรเหล่านั้น ได้กล่าวไว้ว่า
“คำว่า เทพบางพวก หมายถึงเทวดาชั้นกามาวจรทั้ง ๖ ชั้น. บรรดาเทพเหล่านั้น เทพบาง
พวกมีกายเป็นสีเขียว บางพวกมีกายเป็นสีเหลืองเป็นต้น. ส่วนสัญญาของเทพเหล่านั้นเป็น
ทุกเทศะก็มี เป็นคติทุกเทศะก็มี; แต่เป็นอทุกเทศะไม่มี. คำว่า และวินยาทบางพวก หมายถึง
อภิกษิษฐ์อุคฺคมาตา ซึ่งแบ่งกันจากอาบาส ๔ และเวรมานิกแปรตอื่น ๆ อย่างเช่น บัณฑิตกรมาตา
ปฐมนิกมาตา และธรรมกุกกา. วินยาทเหล่านั้นมีกายเป็นต่าง ๆ โดยสี มีสีเหลือง สีขาว สีดำ
และสีเขียวครามอันมีฉวามเป็นต้น และโดยลักษณะที่ผสม อ้วน ค่ำ สูง ต่ำ ๆ กัน. แม้
สัญญาก็เป็นต่าง ๆ กัน โดยเป็นทุกเทศะบ้าง เป็นอทุกเทศะบ้าง เป็นอทุกเทศะบ้าง อย่างเกี่ยว
กับมณเฑียร. อนึ่ง แม้วินยาทเหล่านั้นก็ไม่แบ่งกันสักคี่ใหญ่อย่างเทวดา เป็นผู้สักคี่น้อย
ราวกะคนกำพร้าว หางของกินและเครื่องนุ่งห่มคล้าย เป็นผู้นอนทุกปีเยียดเป็นนอนอยู่. และบางพวก
ประสมทุกขในกามพิภพ (ข้างแรม) ประสมสุขในขุณพิภพ (ข้างขึ้น). เพราะฉะนั้น จึงได้
เรียกว่า วินยาท เพราะเป็นผู้ตกลงไปอย่างไรอันมาจากความพอกพูนแห่งความสุข. ส่วน
พวกที่เป็นอทุกเทศะมีการบรรลุดุจธรรมได้. จริงอยู่ อภิกษิษฐ์อุคฺคมาตาทั้งพระอนุตรเถระ
สาวกอาชรวรรณในเวลาใกล้รุ่ง ปลอบบุตรน้อยอย่างนี้ว่า

[๙๔] บัณฑิตกร อย่าอิงไป, พระภิกษุกำลังกล่าวธรรมบท; เราวัชรธรรม (บาท)
แล้วจะปฏิบัติบ้าง (ข้อนี้) พึงเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่อกุศลแก่เรา; อนึ่ง
เราจะดำรงในสัจธรรมชั่วช้า, จะไม่กล่าวถึงปหานมสาวาท, จัก
ต่ำเห็นอีกความเบาะแถมที่สุดของตน เราพึ่งพ้นจากกามนิคฺคิตาบ้าง

ดังนี้แล้วได้บรรลุโสภาบัตถผลในวันนั้น. ส่วนอภิกษิษฐ์อุคฺคมาตา พยัพพะธรรมของพระผู้มี
พระภาคแล้วก็เป็นพระโสภาบัน.

อีกแห่งมหิทธานสูตรเป็นต้นนั้นว่า “ชื่อว่า วินยาศิลปะ โดยอรรถวิเคราะห์ว่า มีการ
ตกลงไปจากความพอกพูนแห่งความสุข. เพราะในวินยาศิลปะเหล่านั้น แม้มีความเป็นเทพแต่
ไม่มีทิพสมบัติ. อีกอันหนึ่ง ชื่อว่า วินยาศิลปะ โดยอรรถวิเคราะห์ว่าปราศจาก คือไม่มีการตก
ไปในอภายทั้งหลาย. เพราะเช่นนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า เป็นผู้พ้นจากอาบาส ๔.”

แม้กันว่า “ผละบุญนั้นเองย่อมบังเกิดแก่ความผิดปรกเหล่านั้นจำเต็มแก่การบรรลุนิรวรรณ” ก็สมคำอรรถกถาถกาสักว่า “ในที่สุดเทวณ อภัยสุจิโสมนั้นอยู่ในประเทศนั้นในแคว้นนั้นไปตามเทศนา ก็ใกล้อยู่ในโศกานันตคติ. ก็ธรรมการพระโศกานันตคติอยู่ภายในอภิกขัที่ไม่เศร้าหมอง เพราะฉะนั้น โรคเวียนจาว มี และเจ็บ ทั้งหลายทั้งต้นในสัตว์ของอภัยสุจิโสมนั้น จึงหาไปพร้อมกับการไต่สวนผล. อภัยสุจิโสมนั้นกล่อมมีผิวพรรณดุจทองคำ หุ่นผาหยาบ หน่วน้ำอันอย่างประเสริฐอันเป็นทิพย์ โภคณาโภกอันเป็นทิพย์ ทรงอาการของหอม และคอกไม้ล้วนเป็นทิพย์ ไต่เครื่องบริหารสำหรับภิกษุเทวณ” และว่า “พร้อมการรู้ธรรมนั้น แต่ แม้อกกณนั้นพร้อมด้วยบุตรก็ใกล้เคียงจะมีโรคเวียนจาว หิต เป็นต้นทั้งต้นแล้ว ก็สมบัติอันเป็นทิพย์ อย่างเดียวกับสุจิโสมอภัย. ส่วนธิดาของอกกณนั้น ก็ใกล้เคียงด้วยอภิกขณภาพของมารดา เช่นเดียวกับเมื่อมารดาบิดาในโลกก็อติวิธแล้ว อติระชนอันยอมสำเร็จแนบกับบุตรด้วย.” พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ๑ โยสสุรูป ไว้ในพระสูตรทั้งหลาย ก็โดยทรงรวมอสุรกาย กล่าวคือเปรตและอสุรเข้าไว้กับพวกเปรต ไม่ใช่เพราะไม่มีอสุรกาย ด้วยประการฉะนี้แล.

แม้ในกถาวัตถุปกรณ์ พระสกลาภิ เมื่อจะแสดงว่ามีอยู่แห่งอสุรกาย แต่ไม่ปรารภความมีคติ ๖ อีกแผนกหนึ่ง เพราะอสุรกายนั้น ๆ ไต่รวมไว้กับพวกเปรตแล้ว ก็กล่าวไว้ในกถาว่า “หากว่าอสุรพวกกถาวัตถุจะ [๕๕] มีรูปว่าเหมือนกัน มีความน่าเกลียดเหมือนกัน มีการเสวยเหมือนกัน มีอาหารอย่างเดียวกัน มีอายุเท่ากัน กับพวกเปรต ย่อมไปอยู่การอาวหะวาทะกับพวกเปรต; ก็คือไม่กล่าวว่ามี ๖.”

อรรถกถากถาวัตถุปกรณ์นั้นว่า “มีคำถามสองคำถามว่า เพราะเหตุไร พระสกลาภิ จึงไม่มีคติ ๖, ในคำว่า ท่านผู้สมบูรณ์แล้วทศันยะ (พระโศกานันต) นั้นเป็นเหตุอันวิเศษแล้วจากอบาย ๔” นี้ พระผู้มีพระภาคทรงหมายถึงอสุรกายด้วยหรือไม่หรือ? ตอบว่า ทรงหมายถึงกัจจิง; แต่อสุรกายนั้นก็ไม่เป็นคติ. เพราะเหตุไร? เพราะไม่เป็นแผนกหนึ่ง. จึ่งอยู่ อสุรพวกกถาวัตถุจะอยู่ในอสุรกาย ท่านรวมเข้ากับเปรตคติ, บริษัทของท้าวเวปิตติ ท่านรวมเข้ากับเทวคติ. อันคติแผนกหนึ่งว่า ‘อสุรกาย’ ไม่มี.”

โลกทิปกถาว่า

“^๔ ขนเชื่อว่าอสุรพวกกถาวัตถุจะจัดเข้าในพวกเปรตโดยประการทั้งปวง”

แต่ในอรรถการนี้ เพราะท่านต้องการอสุรกายโดยเป็นอบายแผนกหนึ่ง ฉะนั้น ย่อมมีทั้งที่เห็นว่ามี ๔ อย่าง คือ นิรยะ กำนันคิรัจณน วิธแห่งเปรต อสุรกาย.

ส่วนอรรถแห่งศัพท์มี นิส กัณฑ์เป็นต้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในที่นั้นๆ
นั้นแล.

อรรถฐานันว่า "ชื่อว่า นิส เพราะเป็นที่ไม่มีความสุข. อนึ่ง ชื่อว่า นิส โดย
อรรถว่าปราศจากความยินดี."

อรรถกถาสัททนต์ว่า "ชื่อว่า นิส โดยความหมายว่าปราศจากความยินดี และ
ว่าปราศจากความพอใจ."

ฎีกาสัททนต์ว่า "สภาวะใดแต่เพิ่มพูนบุคคลซึ่งเป็นเหตุเกิด เกิดขึ้น เพราะเหตุ
นั้น สภาวะนั้นชื่อว่า อส คือความสุข. อสไม่มีในที่นี้ เหตุนี้ ที่นึ่งจึงชื่อว่า นิส (นิ+อส)
แปลว่า ไม่มีอส (ไม่มีความสุข). ถ้าคัมภีร์แล พระอรรถกถาจารย์เมื่อจะแสดงความว่า
'สิ่งอันบุคคลพึงพอใจ ไม่มีในนิส' จึงได้กล่าวไว้ว่า 'ชื่อว่า นิส โดยความหมายว่า
ปราศจากความยินดี และปราศจากความพอใจ.'"

แม้ในอรรถกถาและฎีกาสังคยสูตร และในฎีกาพระวินัย ก็ได้กล่าวอรรถแห่ง
นิส กัณฑ์ไว้.

ฎีกาปาลลวรรคว่า "อสคือผลอันบุคคลปรารถนา. อสนั้นไปปราศแล้วจากที่
นั้น เพราะเหตุนี้ ที่นึ่งจึงชื่อว่า นิส แปลว่า มีอส (ผลอันบุคคลปรารถนา) ไปปราศ.
อีกนัยหนึ่ง รัส คือการไปในที่อันบัณฑิตคิดเห็น เพราะเหตุนี้ ที่นึ่งจึงชื่อว่า นิส (นิ+รส)
แปลว่า มีการไปยังบัณฑิตคิดเห็น." ฎีกาอภิธัมมัตถสังคหะว่า "ชื่อว่า นิส เพราะออกไป
จากอส คือจากความสุข.

"ชื่อว่า ศิรัจจาน เพราะไปในภายนอก" อรรถกถาญาณวิภังคว่า "ชื่อว่า
ศิรัจจาน เพราะไปขวาง ไม่ขึ้นไปข้างบน. กำนึกก็ชื่อศิรัจจาน ชื่อว่า ศิรัจจานโณ (กำนึก
ศิรัจจาน)." [๕๖] อรรถกถาสัททนต์ว่า "ชื่อว่า ศิรัจจาน เพราะไปขวาง. ชื่อว่า
ศิรัจจานโณ โดยอรรถวิเคราะหว่า กำนึกแห่งศิรัจจาน." ฎีกาสัททนต์ว่า "คำว่า
ไปขวาง หมายความว่าไม่เป็นสัควารขึ้นไปข้างบน อย่างเทวดาและมนุษย์ แต่อาจทวงกัน
ขวาง."

พระอรชกถาจารย์ ได้กล่าวประมวลความหมายของ โอนิ ศัพท์ไว้ในเบื้องต้น
 อย่างนี้ว่า "คำว่า โอนิ เป็นชื่อของส่วนแห่งขันธก็มี ของเหตุก็มี ของบัสสวามรรคก็มี. จง
 ดู ส่วนแห่งขันธ ชื่อว่า โอนิ ในคำนี้ว่า 'นาคโอนิ ๔ สุปันณโอนิ ๔.' เหตุ ชื่อว่า โอนิ ใน
 คำนี้ว่า 'ทุกขอนุมิชระ เพราะเขาสามารถบรรลุละโคโธโอนิ (โคเหตุคือโคธอุบายและกาย).'
 บัสสวามรรค ชื่อว่า โอนิ ในคำนี้ว่า—

เราไม่เรียกผู้เกิดแต่โอนิ ผู้สมภพแต่โอนิ ผู้สมภพแต่มารดา ว่าเป็น
 พราหมณ์ได้เลย.

แต่ในที่นี้ศัพท์ว่า โอนิ ประสงค์เอาโกฏฐาตตะ (คือที่แปลว่าส่วนแห่งขันธ).

หนึ่ง ในฎีกาหาสัตตนาทสุครได้กล่าวไว้ว่า "สัตว์ทั้งหลายระคนกัน คือแม้เป็น
 ผู้ไม่ระคนกัน ก็ชื่อว่าระคนกันเพราะมีชาติเสมอกัน ถ้าอธรรมชาตินั้น เพราะเหตุนี้ ธรรม-
 ชาตินั้นจึงชื่อว่า โอนิ (แปลว่า เป็นเครื่องระคนกันแห่งสัตว์ทั้งหลาย). โอนินั้น โสยธรรค
 ได้แก่ความเป็นไปพิเศษโดยส่วนแห่งขันธทั้งหลาย อันพิเศษโดยฐานะเป็นที่บังเกิดขึ้น มิใช่
 เป็นเหตุ เพราะเหตุนี้ พระอรชกถาจารย์ จึงกล่าวว่า 'ส่วนแห่งขันธ ชื่อว่า โอนิ ดังนี้.'
 นัยแห่งสหกถิกว่า "อธิบายว่า โอนิ: ความระคนแห่งสัตว์ทั้งหลายมีสัตว์ที่เกิดในใจเป็นต้น
 เป็นได้ด้วยธรรมชาตินั้น ชื่อว่า โอนิ, มีอรรถวิเคราะหดังนี้—สัตว์ทั้งหลายย่อม
 ระคนกันในใจ คือเป็นผู้เสมอโดยมีชาติอันเดียวกัน ชื่อว่าเป็นผู้ระคนซึ่งกันและกัน ด้วย
 สภาวโค ภาวระนั้น ชื่อว่า โอนิ (แปลว่า เป็นเครื่องระคนกันแห่งสัตว์ทั้งหลาย)."

อรชกถาญาณวิภังกัว่า "ชื่อว่า นิลลิต โดยความเป็นผู้ละไป อธิบายว่า ความเป็น
 ผู้ละจากโลกนี้ไป. วิสธคือความเป็นผู้ละไป ชื่อว่า นิลลิตวิธ." ฎีกาญาณวิภังกันั้นว่า "อีก
 อย่างหนึ่ง บทว่า เปจุ หมายความว่า ตายแล้วอีก." อรชกถาหาสัตตนาทสุครว่า "ชื่อว่า
 นิลลิตวิธ โดยอรรถวิเคราะหว่า วิสธของสัตว์ทั้งหลายที่ถึงความละไป." ฎีกาหาสัตตนาทสุคร
 นั้นว่า "ความไปปราศจากปฏิกฐะคือความสุข ชื่อว่า เปจภาวะ (ความละไป). อาจารย์บาง
 ท่านเรียกกันผิดเพี้ยนแล้ว วิสธของสัตว์ทั้งหลายที่ถึงความละไป." ฎีกาอภิธัมมัตถก-
 ดลิกหว่า "ชื่อว่า เปลา (แปรศกทั้งหลาย) โดยอรรถวิเคราะหว่า ไปแล้วจากปฏิกฐะคือ
 ความสุข. วิสธแห่งแปรศกทั้งหลาย อันต่างโดยมีตามคัมภีร์แปรกเป็นต้น ชื่อว่า เปลลิตวิธ."

[๘๑] “เปกาสูร (ยสุรคือเปรต) ชื่อว่าอสุระ โดยอรรถาภิธานะที่ว่า ไม่เด่น (น สฺรณฺติ) ก็หาทั้งหลายชื่อเรียกกันเป็นต้น.” หมู่ คือประชุมของพวกอสุรซึ่งได้แก่ยสุรคือเปรต ชื่อว่า อสุรกาย.

อรรถกถา มหาสัททสครกล่าวไว้ว่า “ในพระบาลีมีคำว่า คุณอนสํวณฺดร เรา กล่าวนิรยะ ทั้งแปดต้น ขึ้นทั้งหลายกับโอกาส ชื่อว่านิรยะ. แม้ในพระบาลีมีคำว่า และ กำนนิคฺฉริจฺฉาน ทั้งแปดต้น กับอันแยะ.”

ฎีกา มหาสัททสครนั้นว่า “ในคำว่า ในพระบาลีมีคำว่า และ กำนนิคฺฉริจฺฉาน ทั้งแปดต้น นั้น ท่านหมายถึงขึ้นทั้งหลายเท่านั้น ด้วยศัพท์ว่า ฉริจฺฉาน โอน (กำนนิคฺฉริจฺฉาน) และ เปตฺติวิธส (วิธสแห่งเปรต) เพราะโอกาสที่กล่าวไว้เช่นนั้น ไม่มีแก่กิจฉานและเปรต. อีกอย่างหนึ่ง กิจฉานและเปรตเหล่านั้นอยู่ประจำเมืองนาคในทมิโล มีว่า ทะเล เชิงเขา เป็นต้น. แม้โอกาสโดยที่เช่นนั้น ก็พึงถือเอา.” แม้ในฎีกาอภิธรรมัตถสังคหะและฎีกาพระวินัย ก็ได้กล่าวความขึ้นไว้เช่นเดียวกัน.

๑. กถาแสดงประเภทนิรยะ

(๑) มหานรก ๔

ก็เพราะในที่นี้ได้กล่าวไว้แล้วว่า โอกาสมีขึ้นเป็นต้น กับด้วยขึ้นทั้งหลาย ชื่อว่า นิรยะ. ฉะนั้น พึงเห็นประเภทแห่งนิรยะต่อไปนี้.

ในสังกัจจายก สังกัจจายซึ่งเป็นพระโพธิสัตว์ เมื่อจะแสดงนรกแก่พระเจ้าพาราณสีได้กล่าวว่า—

“นรก ๔ ชุม คือ สัตฺตชีวะ กาฬสฺสตะ สังฆาตะ ไวรูระทั้งสอง มหาวิคาลาปะนะ ปตฺตาปะนะ เหล่านี้ ไปราชนกบัตฺตโคได้กล่าวไว้ เป็นสถานที่จะล้างพันได้ยาก เดิมไปด้วยสัตว์ซึ่งมีกรรมอันหยาบช้า แต่ละชุมมีอุทานรก ๑๖.”

อนึ่ง ในอรรถกถาสังกักรชาคณันได้กล่าวไว้ว่า “พระมหาสัตว์มีมือแสดงนวก
เหล่านั้น ได้บันทึกทำให้แผ่นหินแยกเป็น ๒ ส่วน ด้วยกำลังฤทธิ์อันแล้วจึงแสดงในภายหลัง.
ความหมายแห่งชื่อของนวกเหล่านั้น (พึงทราบดังนี้) —

[๔๘] (๑) สัตว์สี่ขา “สัตว์นวกทั้งหลายซึ่งถูกนายนิรบาลถืออาวุธต่าง ๆ อันลูก
โหลงบันทึกให้เป็นเพื่อนเอือก่อนใหญ่ ยังทรงชื่ออยู่ได้แล้ว ๆ เล่า ๆ ในนวกนี้ เพราะเหตุที่
นวกนี้ชื่อ สัตว์สี่ขา.”

ฎีกาปาสาละวรรคว่า “สัตว์นวกแม้จะตาย ก็กลับเป็นได้แล้ว ๆ เล่า ๆ เพื่อเสนอ
ผลของกรรมในนวกนี้ เพราะเหตุนี้ นวกนี้จึงชื่อว่า สัตว์สี่ขา.”

(๒) ภาพสุตตะ ฎีกาปาสาละวรรคว่า “นวกชุมโค นายนิรบาลทำเครื่องหมาย
ตัวคล้ายคำ (เส้นบรรทัด) ของช่างไม้ แล้วใช้มีดลากร่างกายของสัตว์นวก (ตามแนวคล้ายคำ)
เพราะเหตุนี้ นวกนี้จึงชื่อว่า ภาพสุตตะ.” อรรถกถาสังกักรชาคณันว่า “นายนิรบาล
ทั้งหลายร้องคำรามถืออาวุธต่าง ๆ อันลูกโหลง ติดตามพวกสัตว์นวกไป ๆ มา ๆ บนแผ่นหิน
เหล็กอันลูกโหลง ประหารแล้วยังคล้ายคำ (เส้นบรรทัดช่างไม้) อันลูกโหลงให้ตกลงยังสัตว์
นวกซึ่งล้มลงแล้วบนแผ่นหินอันลูกโหลง นายนิรบาลเองถือขวานอันลูกโหลงกำราม ทำพวก
สัตว์นวกซึ่งร้องอยู่ด้วยเสียงดังโหยหวน ให้เป็น ๔ ส่วน ๑๖ ส่วนตามแนวคล้ายคำไปในนวกนี้
เพราะเหตุนี้ นวกนี้จึงชื่อว่า ภาพสุตตะ.”

(๓) สังฆาตตะ “ภูเขาเหล็กอันลูกโหลงมีมาบดสัตว์ในนวกนี้ เพราะเหตุนี้
นวกนี้จึงชื่อว่า สังฆาตตะ. ทั้งใกล้กับมา ในสังฆาตตะนวกนี้ นายนิรบาลยังสัตว์ทั้งหลาย
ให้เข้าไปในแผ่นหินเหล็กอันลูกโหลง หนา ๔ โยชน์ เพื่องสละ เสว ตรึงแน่น. ถ้าจับใน
ภูเขาเหล็กอันลูกโหลงลูกใหญ่ตั้งรกรากทิศตะวันออก ร้องคุงสาพักลงมากบดสัตว์เหล่านั้น
คุงหีบคืบคดเล็ดจากฉนวนนี้ ไปก็อยู่ในทิศตะวันตก. แม้ภูเขาตักตั้งรกรากทิศตะวันตกก็
กลิ้งไปเช่นนั้นแหละแล้วไปก็อยู่ในทิศตะวันออก. อนึ่ง ภูเขาทั้งสองลูกกลิ้งมาวรวมกัน บีบ
สัตว์เหล่านั้นคุงทำอันอยู่ในเครื่องหีบอ้อย. สัตว์เหล่านั้นเสวทุกขในนวกนี้เช่นนั้น อันหลาย
แสนนับ.” ฎีกาปาสาละวรรคว่า “สัตว์นวกถูกภูเขาอันกลิ้งมาบดคืบคดอยู่ในนวกนี้.”

บุคลลวงหายคนนาง ๖ หยาจกไว้บนปลาดอน แล้ววางพาศเหล็กแดงหยาจกหนึ่งลงไป หยาจกเหล็กแดงเท่านั้นปรากฏ เพราะเป็นของมีกำลังในการเผาไหม้ หยาจกนางนอกเป็นอิฐโพไฟหยาจก ฉะนั้น นรกรรมนี้ ชื่อ อวิจ เพราะไม่มีช่องว่างแห่งทุกข์ คืออุปการฉน.

[๑๐๐] อรรถกถาสังคหชาดก ว่า "นรกรรมนี้ ชื่อ มหาอวิจ แปลว่า อวิจใหญ่. ในนรกรรมนี้เปลวไฟทั้งขึ้นจากฝาคันคะวันออกเป็นต้น พุ่งตรงไปกระทบฝาคันคะวันตกเป็นต้น และเปลวไฟในทะเลฝาคันคะวันออกไปข้างหน้าอีก ๑๐๐ โยชน์. เปลวไฟทั้งขึ้นข้างล่าง พุ่งตรงไปกระทบข้างบน, ตั้งขึ้นข้างบน พุ่งตรงไปกระทบข้างล่าง. ชื่อว่าช่องว่างแห่งเปลวไฟไม่มี ในนรกรรมนี้เป็นอย่างนั้น. และที่ ๑๐๐ โยชน์ภายในนรกรรมนี้เต็มไปด้วยสัตว์ทั้งหลายหาวระหว่างมิได้ รวบรวมกันที่เต็มไปด้วยแสงสว่างอันฉน. ฉะนั้น สัตว์ทั้งหลายที่ไหม้อยู่โดยอวิจขาด ๔ ประมาณไม่ได้ และไม่เบียดเสียดก็ขวางกัน ไหม้อยู่ในไฟของกันและกัน. ชื่อว่าช่องว่างแห่งสัตว์ทั้งหลายไม่มีในนรกรรมนี้ อย่างนั้น."

"อนึ่ง ในนรกรรมนี้ เพราะทุกข์ซึ่งเป็นอกุศลวิบากมีกำลังในการเผาไหม้ อุปการฉน ซึ่งเป็นอกุศลวิบาก ๖ ดวงที่เหลือนั้นเป็นอิฐโพไฟหยาจก เป็รอบหนึ่งอันหยาจกนาง ๖ หยาจกที่ปลาดอน เป็นอิฐโพไฟหยาจก เพราะหยาจกเหล็กแดงอันเป็นหยาจกที่ ๗ เป็นของมีกำลังในการเผาไหม้ฉน; ทุกๆแห่งนั้นอันสัตว์ได้ คือปรากฏหาวระหว่างมิได้. ชื่อว่าช่องว่างแห่งทุกข์ไม่มีในนรกรรมนี้ อย่างนั้น."

"นรกรรมนี้ กว้างรวมทั้งฝาคันคะวัน ประมาณ ๓๑๗ โยชน์, วัตรอบวงกลม ประมาณ ๕๕๔ โยชน์, วัตรวมทั้งอุปการฉน ประมาณ ๑๐,๐๐๐ โยชน์. พึงทราบความใหญ่แห่งนรกรรมนี้ ด้วยอุปการฉน."

(๑) ลาปะนะ "นรชื่อว่า ลาปะนะ เพราะยังสัตว์ทั้งหลายให้ตัวไม่ได้ให้เร้าร้อน."

(๒) ปลาปะนะ "นรชื่อว่า ปลาปะนะ เพราะยังสัตว์ทั้งหลายให้เร้าร้อนเกินเป็รอบ."

"บรรดา นร ๒ ชุมนี้ (จะว่า) ในชุมตาปะนะก่อน. นายนิรบาลยังสัตว์ทั้งหลายให้มันบนหลาวเหล็กอันลุกโหมประมาณเท่าลำคาน. ลำคานนั้น แผ่นดินข้างล่างก็ลุกโหม,

๑. ขั้วอวิจนี้ ตามรูปศัพท์แปลได้อีก. ได้ทราบว่าจะเอาอวิจบางชนิดมาทำหรืออาจมีลักษณะอย่างนั้นอยู่ข้างใน ศักดินานี้มันจะไหม้ออกมา บางทีจะเป็นอวิจอันเล็กกว่านั้นก็มี.

หลาวก็ถูกไฟไหม้, สักก็ถูกไฟไหม้. นรกชุมพาปณเฑียรสัตว์ทั้งหลายที่ไหวศรัทธาไม่แท้ให้เข้าเรียนอย่างนั้น. ส่วนชุมพาปณเฑียร นายนิรบาลประหารพวกสัตว์ที่เกิดในนรกชุมพาปณเฑียรอันถูกไฟไหม้ ให้ชนผู้เจ้าเหล็กอันถูกไฟไหม้. ในเวลาที่สัตว์เหล่านั้นยืนอยู่บนนรกชุมพาปณเฑียรนั้น มีสัตว์ซึ่งมีกรรมเป็นปัจจัยก่อกรรมสัตว์เหล่านั้น. เมื่อไม่อาจที่จะยืนเหยียดอยู่บนนรกชุมพาปณเฑียรนั้น ได้ก็มึนเมาข้างบน มีศีรษะลงข้างล่างตกลงไป. ลำดับนั้น หลาวเหล็กทั้งหลายอันถูกไฟไหม้ลุกขึ้นจากแผ่นดินเหล็ก. สัตว์เหล่านั้นเอากรรมอันนั้นเองไหม้หลาวเหล่านั้น [๑๐๑] มีสัตว์ที่นอนอยู่บนหลาวเหล่านั้นถูกไฟไหม้ ๆ ให้มึนอยู่. นรกชุมพาปณเฑียรทั้งหลายให้เข้าเรียนกันแปดรอบอย่างนั้น.

ประมาณของวิญญูที่กล่าวแล้ว เป็นประมาณของนรกอีก ๘ ชุม มีสัญญาว่านรกเป็นกันทั่ว. สมจริงดังคำที่กล่าวไว้ในสังกัจจายกถาว่า—

“นรกทั้ง ๘ ชุม มี ๔ มุม ๔ ประตู จัดแบ่งไว้เป็นส่วน ๆ มีกำแพงเหล็กกันไว้โดยรอบ มีไฟเหล็กครอบ ภาวพณของนรกเหล่านั้นล้วนแต่เหล็กแดง ถูกไฟไหม้ ประกอบด้วยเปลวไฟแผ่ไปตลอด ๑๐๐ โยชน์โดยรอบคงอยู่ทุกเมื่อ.”

อรรถกถาสังกัจจายกถาว่า คำว่า มี ๔ มุม หมายความว่า นรกทั้งหมด (มีลักษณะ) คล้ายสี่เหลี่ยม. คำว่า จัดแบ่ง หมายความว่า แบ่งออกเป็น ๔ ประตู. คำว่า เป็นส่วน ๆ หมายความว่า จัดตั้งไว้เป็นส่วน ๆ ตาม (ลักษณะ) ของประตูและถนน. คำว่า มีกำแพงเหล็กครอบ หมายความว่า นรกทั้งหมดถูกปิดไว้ด้วยกำแพงเหล็กหนา ๔ โยชน์. คำว่า แผ่ไป...คงอยู่ หมายความว่า นรกทั้งหมดแผ่ไปตลอดสถานที่ตั้งเพียงนั้นคงอยู่.

โศกที่ปกสรวาว่า—

ส่วนเนื้อที่ภายในของนรก ๘ ชุมนั้น ทั้งทราบว่ามีปริมาตร ๑๐๐ โยชน์เท่ากัน ทั้งด้านกว้าง ด้านยาว และส่วนสูง. ไฟ, กระเบื้องเหล็กข้างบน และพื้นเหล็กข้างล่าง หนา ๘ โยชน์, ร้อน. นรก ๘ ชุมนี้ แต่ละชุมวัดรวมกับอุสสณนรกได้ ๑๐,๐๐๐ โยชน์.”

ส่วนในอรรถกถาพระวินัยเป็นต้นพร้อมด้วยฎีกา ได้แสดงประมาณอีก ๑๐,๐๐๐ โยชน์ไว้เฉพาะแก่วิญญูนรก.

[๔๐๒] มหานรก ๘ ชุมมาในสังกัรชาคกโทษลำดับอย่างนี้—

“ตัณหวัระ การตัสสะ สังฆคะ ชาลโรรวะ ฐนโรรวะ อวิจิ คาปณะ และ
ปคาปณะ”

เมื่อในอรรถกถาสังกัรชาคกนนี้กล่าวไว้ว่า “พระโพธิสัตว์เมื่อจะแสดงนรกเหล่านั้น ได้แสดง
ตัณหวัระก่อน เมื่อความกลัวอย่างมากเกิดแก่มหาชนเพราะเห็นสัตว์นรกซึ่งไหม้อยู่ในตัณหวั
ระนั้น, ก็บันดาลให้ภาพนั้นหายไป แล้วบันดาลให้แผ่นดินแยกเป็น ๒ ส่วน แสดงการ
ตัสสะนรกอีก, เมื่อความกลัวอย่างมากเกิดแก่มหาชนเพราะเห็นสัตว์ทั้งหลายไหม้อยู่แม้ในการ
ตัสสะนรกนั้น, ก็บันดาลให้ภาพนั้นหายไป, ได้แสดงโทษลำดับอย่างนี้.”

ส่วนในปาถกถาวรรค ได้กล่าวไว้ว่า—

“มหานรกมี ๘ ชุม คือ ตัณหวัระ การตัสสะ มหโรรวะ โรรวะ ปคาปณะ
อวิจิ สังฆคะ และคาปณะ.”

อีกข้างหนึ่งการว่า—

“ตัณหวัระ การตัสสะ สังฆคะ โรรวะ มหโรรวะ คาปณะ ปคาปณะ และอวิจิ.”

โดยที่ปถกถาว่า—

“ตัณหวัระ การตัสสะ สังฆคะ โรรวะทั้งสอง คาปณะ ปคาปณะ และ
มหาวิจิ มหานรก ๘ ชุมจะนี้เป็นทณณของ พงคัลลวมาก.”

บรรดาที่มานี้เหล่านั้น ที่มานั้นแสดงว่า อวิจินรกเป็นเขมตฤทธชุนทั้งปวง ถูกต้อง
เพราะบาลีว่า “ทำอวิจิแรกให้อยู่สุดโค้งข้างล่าง” ดังนี้แล้ว, มหานรก ๘ ชุม มาในที่นี้ทั้งหลาย
มีสังกัรชาคกเป็นต้นอย่างนี้. [๔๐๓] ส่วนบาลีประเทศนี้ว่า—

“ชนเหล่าหนึ่งเหล่าใดเที่ยวคิดเข่นอริธรรม ชนเหล่านั้นเป็นผู้มีปัญญาทรม
ยอมเข้าถึงโรรวนรกอันน่าสะพรึงกลัว เสวยทุกข์ ตลอดกาลนาน”

ดังนี้ ในอรรถกถาได้กล่าวไว้ว่า “วินิจฉัยในคำว่า โรรวนรก: โรรวนรกเป็น ๒ อย่าง
คือ ฐนโรรวะ และ ชาลโรรวะ ฐนโรรวะเป็นนรกแรกแห่งหนึ่ง, ส่วนคำว่า ชาลโรรวะ
เป็นชื่ออวิจินรกนั่นเอง, เพราะสัตว์ทั้งหลายร้องแล้ว ๆ เถ่า ๆ อยู่ในไฟอันลุกโชนในอวิจิ

นรกนั้น ฉะนั้น อวิชฌนรกนั้น จึงเรียกว่า "โรจนะ" ดังนี้. ฎีกาแห่งบาปประเทศนั้นว่า "คำว่า เป็นนรกแผ่นดินหนึ่ง หมายความว่า เป็นภายนอกก็ออกจากอวิชฌนรก."

เพราะฉะนั้น มหานรกจึงเป็น ๔ ชุม โขย (แยก) โรจนะนรกนั้น (เป็นตอ) ไม่ผิดจากที่มานี้บาปเป็นต้นตามทักแล้ว และจากฎีกาญาณเวียงคันทว่า "มหาณ ๔ คือ อวิชฌนรก กามตฤคชะ สัมมาชะ โรจนะ มหาโรจนะ คาปนชะ ปกปนชะ และอาจิ" ดังนี้.

จบภพนรก ๔

(๒) นรกมีอุสฺสหนรกเป็นต้น

อรรถกถาสังคิจจราชกัว่า "คำว่า แต่ละชุมมีอุสฺสหนรก ๑๖ มีอรรถาธิบายว่า มหาณ ๔ ชุม แต่ละชุม มี ๔ ประตู่ ที่ประตูแต่ละประตูมีอุสฺสหนรก ๔ ชุม ดังนั้น มหาณทั้งหมทจึงมีอุสฺสหนรก ๑๖๔ ชุม เทียมมหาณ ๔ เจ้าอีก จึงเป็นนรก ๑๓๖ ชุม." ฎีกาสังคิจจราชกัว่า "คำว่า แต่ละชุม หมายความว่าเฉพาะนรกชุมหนึ่ง ๆ. คำว่า มีอุสฺสหนรก ๑๖ หมายความว่า มีนรกอีก ๑๖."

นอในอรรถกถาเมธีราชกัว่า มาตตเทพธาวดี สกัปพระคำวสฺสของพระเจ้าเนมิราช จึงจับรบฆ่าหน้าไปอ้งนรก แสดงเวรณินท อันค้งชนด้วยอุคฺคซึ่งมีกรรมเป็นเบ้าจกก่อน.

(๑) เวรณินท ๓ เวรณินทนั้น นานหรือบาปคืออาชวรมีคาบ มีค โคมร หอก มีค้อน เป็นต้น อันลุดโพลง พันแหวงโยคธคัวรก. ธคัวรกเหล่านั้น เมื่อไม่อาจที่จะยอกธคัวรกนั้นได้ ก็ถกลงไปอ้งเวรณินท. ก็เวรณินทนั้นปกคลุมด้วยเครือหวาย มีหนามเท่าหอก. ธคัวรกเหล่านั้นเป็นท่อนน้อยท่อนใหญ่ในหนามเหล่านั้นอันคมคุดคมมีค โทน ลุดโพลงอยู่คอกหลายพันปี. ในเวรณินทนั้น ภาอได้หนามเหล่านั้น หลาวเหล็กอัน ลุดโพลงประมาณเท่าลำตาล หุดขึ้นอยู่. ธคัวรกอันจะระเวลาอันยาวมากให้ล้งไปอยู่ [๑๐๔] ก็พลาคจากเครือหวาย ถกลงไปบนหลาว มีสรีระถูกเสียบราวจะปลาท้เขาเสียบไว้ในหลาว ใหม่อุสฺสณานน. ทั้งหลาวทั้งธคัวรกค้งลุดโพลง. อนึ่ง ภาอได้หลาวมีใบัวเหล็กอันคมเช่น กับคมมีคโทน ลุดโพลงอยู่บนเหล็กนี้. ธคัวรกเหล่านั้นเสียนจากหลาวแล้วก็ถกลงไปบนใบ

บัวเหล็ก เสวยทุกขเวทนาตลอดกาลนาน. แค้นนั้นก็ลงไปในน้ำเสีย. น้ำก็ลุกโพลง. แม้สัตว์นรกก็ลุกโพลง. ควมร้อนไหม้. อนึ่ง พนมม่นา ภายใต้น้ำ ศาตาศั่วคมมกโกณ. สัตว์เหล่านั้นเอากะรวัว "ข้างใต้น้ำร้อนโรหนะ" จึงดำลงไปใต้น้ำ ก็เป็นที่ร้อนน้อยที่ร้อนใหญ่ ยอที่คมมกโกณทั้งหลาย. สัตว์เหล่านั้นไม่อาจที่จะยอกลั่นมทนศกุกุรณได้ก็เที่ยวร้องเสียงทั้ง ด้วยความกลัว. บางคราวก็ลอยไปตามกระแสน้ำ บางคราวก็ทวนกระแส. ที่นั่น นายนริยบาลซึ่งยืนอยู่บนฝั่ง ก็ฟังดูครว ทอ และโศกเศร้าเป็นกัน ไปแห่งสัตว์เหล่านั้น รวากะแห่งปลา. สัตว์เหล่านั้นถึงทุกขเวทนาทั่วทั้งอัน. ลำคับนั้น นายนริยบาลก็เอายักษ์เหล็กอันลุกโพลง เกี้ยวสัตว์เหล่านั้นขึ้นมา คร่าไปให้เขาเบมเม้งกินเหล็กอันลุกโพลง ยักษ์อันเหล็กอันร้อนเข้า ในปากสัตว์เหล่านั้น.

(๒) ในสุณชนรก สุนัขทั้งหลายแก่ตัวโตเท่าช้างขนาดใหญ่มี ๔ สัตว์ด้วยกัน คือ ก้าง ชาว คำ แดง และเหลือง ได้สัตว์นรกบนแผ่นดินเหล็กอันลุกโพลงรวากะได้เนื้อกั๊กที่ กัดมันเนื้อ ยิงสัตว์ประมาณ ๓ กาวุธของสัตว์แรกเหล่านั้นให้ล้มลง ณ แผ่นดินเหล็กอันลุกโพลง เมื่อพวกสัตว์นรกร้องลั่นอยู่ ก็เหยียบยอด้วยเท้าทั้งทั้งสอง ทั้งนั้นอีกให้เหล็กแก่กระดูก เท้ามัน. ลำคับนั้น ฟุ้งแว้งปากเหล็กตัวโตเท่าเกวียนเสียด้านขนาดใหญ่ทำลายกระดูกสัตว์เหล่านั้น ด้วยแรงของปากเช่นกับพอก กินเนื้อในกระดูก. ฟุ้งปากเหล็ก นากลัวดัง กินสัตว์นรกที่พบนั่น เข้า.

(๓) ในอัญชลินรก สัตว์นรกมีสัตว์อันลุกโพลง เหยียบแผ่นดินเหล็กหนา ๔ โยชน์อันลุกโพลง ถูกนายนริยบาลไล่กั๊กแข็งเป็นกัน ด้วยท่อนเหล็กอันลุกโพลงประมาณเท่าลำตาลให้ล้มลงแล้วโยนด้วยท่อนเหล็กนั้นแล ทำให้เหล็กละเอียด.

(๔) ในอสังกราสุนรก สัตว์นรกถูกนายนริยบาลไล่ล้อมล้อมขึ้นไล่โคที่ไม่ยอม เข้าออก โยด้วยอาวุธอันลุกโพลง ตกลงไปยังหลุมด้านเพลิง. และในหลุมด้านเพลิงนั้น เมื่อ สัตว์นรกเหล่านั้นเจมดงแก่สะเอว นายนริยบาลก็เอากะรวัวเหล็กใหญ่กั๊กด้านเพลิงทอดไปข้างบน. สัตว์นรกเหล่านั้นกลัวไหม้พอง ร้องให้อยู่.

[๔๐๘] (๕) โลหณกีนรก หม้อโลหะขนาดเท่ากะเขมก้นด้วยรสโลหะอันตั้งอยู่ด้วย ศีลลอคกัปป. นายนริยบาลจับสัตว์ทั้งหลายเอาเข้าขึ้นข้างบนเอาที่ระฆังข้างล่าง ฟังลงไปในหม้อโลหะนั้น. สัตว์เหล่านั้นเสวยอมทนศกุกุร.

(๖) โสภณภินทรภักตยพหนึ่ง หมอโสมอีกโบนึงเต็มไปด้วยน้ำโสมอันตั้งอยู่ด้วยก็ตอชกปี. นายนิรยบาลเอาเชือกโสมอันลูกโสมพันคอสัตว์แรก น้อมสรีระประมาณ ๓ การกลงมาบิณฑกยนั้นให้หมุนไปรอบ ๆ (จนราก) แล้วเอาที่นอนเหล็กอันลูกโสมร้อยโยนเข้าไปในรสโสมอันลูกโสมอันหนึ่งในหม้อโสมนั้นแล้วพักกันหัวเราะชอบใจ. ยืนเมื่อคือนั้นถูกบิณฑกยไปแล้ว ก็มีคอรวิธมคัวยสัตว์จะเกิดขึ้นอีกเหมือนเดิม.

(๗) ดุสนพินทร ทั้งโคธศับมา แม่น้ำอันน้ำนั้นรมย์ มีน้ำมาก โสมอยู่ในประเทศอันหนึ่ง. สัตว์แรกหรือคัวยความวิธแห่งไฟ ไม่อาจที่จะออกถึงความกระหาย อันแก่นหินโสมอันลูกโสมลงสู่แม่น้ำนั้น. รตนแห่งเอง ผิงทั้งสองกัลกโสม, น้ำดื่มกลายเป็น แกสและใบไม้ลูกโสม. สัตว์แรกเหล่านั้น ไม่อาจที่จะออกถึงความกระหาย ก็เที่ยวกินแกสและใบไม้อันลูกโสมนั้น. แกสและใบไม้หนักและสรีระทั้งสี่ของสัตว์แรกเหล่านั้น ออกทางส่วนล่าง. สัตว์แรกเหล่านั้น ไม่อาจที่จะออกแล่นทุกขได้ ก็ออกแรงกว่าควมอยู่. นรกกชื่อ ดุสนที.

(๘) ในคณนทร นายนิรยบาลไล่ลัษณสัตว์แรก รวากนายพราหมณ์มฤคในป่าแห่งซึ่งทั้งสองคัวยอาวุธต่าง ๆ มีลูกกรเป็นคัน. สรีระของสัตว์แรกก็เป็นเครื่องเยื่อ ซึ่งใหญ่ปรากฏประจักษ์ไปไม่แก่.

(๙) ในโอวิภิกขาพินทร นายนิรยบาลเอาเชือกโสมอันลูกโสมพันใหญ่ ๆ ผูกคอสัตว์แรกทำให้ล้มลงบนแผ่นหินเหล็กเกี่ยวพันด้วยอาวุธต่าง ๆ. ส่วนสัตว์แรกพวกหนึ่งถูกคักเป็นท่อนน้อยท่อนใหญ่. พวกหนึ่งถูกวางไว้บนกระดานเหล็กอันลูกโสมแล้วพันด้วยหลอด ประจุว่าพันเนื้อแล้วทำเป็นกอง ๆ นอนอยู่.

(๑๐) ในมคตวิสุพัฒนพินทร พวกสัตว์แรกถูกความกลัวกระทบ เมื่อไม่อาจที่จะออกถึงความวิธโย กับนอจจาระเก่าอันตั้งอยู่ด้วยคัลลชกปี ซึ่งเกลือกเป็นควนลูกโสมอยู่ เป็นก้อน ๆ เกียวกัน.

[๑๐๖] (๑๑) ในอโธทิลพหุพัฒนพินทร พวกสัตว์แรกถูกความวิธแกลเหยียงนัก เมื่อไม่อาจที่จะออกถึงความกระหาย จึงพากันดื่มหนองและเลือดคณไม่สะอาด เน้ามักินนั้น. หนองและเลือดคณก็มาสรีระทั้งสี่ของสัตว์แรกเหล่านั้น ออกทางส่วนล่าง.

(๑๒) ในอุฏทวารินทร นายนริยบาลเขาแบกเหล็กอันลุดไฟลงชนากเท่าลำศาลแก้ว
 ต้นพวกตักวันรกรควา มา อังตักวันรกรเหล่านนั้นให้ลงบนแผ่นหินเหล็กอันลุดไฟลงจึงพิศรวาจะ
 ทาเงโกแลวทัมแทงด้วยหอกเหล็ก ๑๐๐ เล่ม, ตักวันรกรเหล่านนั้นเห็นเหมือนปลาที่ถูกโยนขึ้น
 บนบก, และเมื่อไม่อาจที่จะออกจลันทุกขนั้นได้ ต่างก็ร้องไห้คร่ำครวญ ปลอญน้ำลายให้ไหล
 ออกจากปาก.

(๑๓) อติฉาวนิตถินทร ในนรกที่หญิงซึ่งประพฤตินอกใจสามีหมกไหม้อยู่ หญิง
 เป็นอันมากมีตัวอันแตกพัง รูปว้างน่าเกลียด รวากะโกกิริจะชรา เปื้อนเประด้วยหนองและ
 เลือด (จน) เข้าไปในแผ่นหินอันลุดไฟลงเป็นนิจแก่ตะเภา อันอยู่รวากะถูกสังคังไว้, ในกาสนั้น
 ภูเขาเหล็กอันลุดไฟลง ตั้งขึ้นจากทิศเบื้องหน้า ร้องเสียงสาธก่าดังมากไปดังว่าหินบด, เมื่อ
 ภูเขาตกลงลงไปดังอยู่ ณ ข้างเบื้องหลังแล้ว สตรีของหญิงเหล่านั้นก็ปรากฏอีก, หญิงเหล่านั้น
 เมื่อไม่อาจออกจลันทุกขได้ ก็ยกแขนคร่ำครวญอยู่, แม้ภูเขาก็ดังนั้นในทิศที่เลือดก็ไหลนอง,
 ภูเขา ๒ ลูก ตั้งขึ้นบริวารวาทัน้อย, เลือดก็ออกพล้นไหลไป, ภูเขา บางคราว ๓ ลูก บาง
 คราว ๔ ลูก ตั้งขึ้นเป็นสตรีของหญิงเหล่านั้น.

(๑๔) ฌกถังการปฏณทร บ่ออันเต็มด้วยถ่านเพลิงลุดไฟลงมีอยู่, ตักวันรกร
 ทั้งหลายออกนายนริยบาลถืออาวุธต่าง ๆ ทัมแทงโบยก็อยู่รวากะโกกิริไม่ฮนเจ้าชอก, เข้าไปใกล้
 บ่อนั้นเมื่อใด เมื่อนั้นนายนริยบาลก็จับตักวันรกรเหล่านั้นเขาทำขนาข้างบนพุ่งลงไปในบ่อนั้น.

(๑๕) มิจฉาทฐิกนทร ยันัถ กรรมกรรมมีไชน้อยมีอยู่ในนรกที่พวกมิจฉาทฐิกนทร
 ไหม้อยู่ ไม่พึงกล่าวว่า "กรรมกรรมอย่างนี้มี อย่างไม่มีในนรกขุมนี้," พวกมิจฉาทฐิกนทรเหล่านั้น
 เสวยทุกข์อันมีกรรมกรรมมีไชน้อยเป็นเหตุ.

[๑๐๗] ในนนิชชาดได้กล่าวอุตทนรไว้ ๑๔ ขุม คือ เวรณินที ตุนนร
 ตัญไรทินร อังการกาสนร โสทกุนนรทั้งสอง ดุสนที ตุนนร โอวพิภิกาทินร รท
 นรทั้งสอง ภูฏทวารินทร อติฉาวนิตถินทร ฌกถังการปฏณทร มิจฉาทฐิกนทร, พึงทราบว่า
 อุตทนรเหล่านั้นเป็นบริวารของอัญชีวันร, สมจริงดังคำที่กล่าวไว้ในโลกที่ปัสสาวะว่า—

“มาคถิเทวบุตร โคตมัสสจกฺโข และนรกขุมโกตมัสสจกฺโขของอัญชีวันร แต่
 พระเจ้านนิราช” กัน,

ส่วนในเสฉกัจจชาดก ได้กล่าวอุสสหนวกไว้ ๑๐ ชุม คือ โสภณภิกขุบุคคลผู้ว่า
 บิณฑกใหม่อยู่ ๑, นรชุมที่บุคคลผู้มาวาทาถูกผูกด้วยเชือกปอเหล็กแล้วบีบด้วยยันต์เหล็ก
 ๑, ศัพทปาณนวก (นรชุมที่หญิงผู้เกลี้ยท่าแห่งหมกใหม่อยู่) ๒ คือ ชุรธาวินวก และเวครณินที,
 ปราทริกอกิจาวินวก (นรชุมที่ชายผู้และหญิงนอกใจแห่งหมกใหม่อยู่) ๒ คือ โกฏิสิมพลินวก
 (นรชุมที่งัวบ้าหรือตัวงัวหนาม) อันเป็นชุมใกล้รัชชของเวครณินที และโสภณภิกขุ อันเต็มด้วย
 รสของแกล้งอุกโหล่งมีประมาณ ๖๐ โยชน์, นรชุมที่หญิงที่ค้าบวิภาชสามีเป็นต้นหมกใหม่อยู่
 ๑, ชารนทีนรชุมกล่าวคือเวครณินทีในที่คนผู้รักและเลื่องชื่อเป็นต้นหมกใหม่อยู่ (โอโรพิกาทิ-
 นวก) ๑, กุฎาวินวก ๑, มิสลุตทากาวินวก (นรชุมที่พรานเนื้อเป็นต้นหมกใหม่อยู่) ๑.

บรรดาชุม ๑๐ ชุมนั้น ๖ ชุมข้างคัน เพราะกล่าวไว้ในลำดับภาพสุตตมหานวก
 จึงพึงเห็นว่าเป็นบริวารของมหานวกชุมนั้น. ส่วนชุมที่ ๗ เพราะหญิงที่ค้าบวิภาชสามีนั้นใหม่ใน
 นรชุมที่เกลียดหลายพันปีแล้วไปใหม่ในคาปนมหานวกอีก ฉะนั้นจึงพึงเห็นว่าเป็นชุมใกล้รัชช
 ของคาปนนวก. ส่วน ๓ ชุมสุดท้าย พึงเห็นว่าเป็นชุมใกล้รัชชของมหานวก ๔ ชุมโคจรหนึ่ง.

ส่วนในฎีกาชีนาลังการได้กล่าวโกฏิสิมพลินวก กับนรชุมที่พระผู้มีพระภาคได้กล่าวไว้
 ในเนมิชาดก โดยความเป็นบริวารของสญชีวันนวก. จึงอยู่ ในฎีกาชีนาลังการได้แสดงนวก
 ๑๔ ชุม โดยนมิยาภิว่า "อุสสหนวกอันตั้งแวดล้อมสญชีวันนวกซึ่งตั้งอยู่ในเบื้องบนนวกทั้งปวง
 พึงทราบอย่างนี้ : เพราะในแต่ละค้ำของสญชีวันนวก มีอุสสหนวก ๔ ชุม ฉะนั้น จึงเป็น
 อุสสหนวก ๑๖ ชุม. บรรดาอุสสหนวก ๑๖ ชุมนั้น ชุมแรก ชื่อเวครณินวก อันถึงชนด้วยอุค
 อันมีกรรมเป็นปัจจัย" ดังแล้วกล่าวไว้ "อุสสหนวก ชุมที่ ๑๔ ชื่อโกฏิสิมพลินวก. ในนวก
 ชุมนี้ ตัวงัวแต่ละตัวประมาณโยชน์หนึ่ง ตัวไว้ด้วยเหล็ก มีหนาม ๑๖ องค์ (๑๐๘) อุค-
 โหล่งด้วยไฟนวก ตั้งอยู่, หญิงและชายผู้ประพฤติกตในกาม บังเกิดในนวกนั้น, ในเวลาที่
 หญิงอยู่บนยอดคันไม้ ชายย่ออยู่โคนคันไม้, นายนิรยบาลถือธาวุธมีคียบ หอก และไธมว
 เป็นคันอันอุกโหล่ง เมื่อทมิฬแห่งให้ขึ้นไปเบื้องบนด้วยคำว่า 'สูงไปสำนักเมือของสุ.' ในเวลาที่
 ชายนั้นขึ้นไป, ปลาทนทานก็งมหน้าองข้างล่าง, ชายนั้นมีชีวิตจะแตกด้วยหนามถูกนายนิรยบาล
 ทมิฬแห่งขึ้นไป, แม้หญิงที่ถูกนายนิรยบาลทมิฬแห่งบังคับให้ลงไปเหมือนอย่างนั้น, หญิงชาย
 เหล่านั้น ถูกบังคับให้ขึ้นไปตายบ้าง ให้ลงมาตายบ้างแล้ว ๆ แล้ว ๆ. ชุมที่ ๑๖ นรชุมที่พวกมิจจา
 ทิฐินวกใหม่อยู่."

ทุกข ๔๐ แต่ยังไม่ตายเพราะเหตุที่บาปกรรมยังไม่สิ้นสุด. แม่น้ำนั้นน้ำแลบสายใหญ่คด
เกี้ยวเวียงขี้น้ำมีใบเช่นกับคานนั้นแล. สัตว์นรกนั้นตกลงไปในแม่น้ำนั้น, ออชคามกระ-
แสนน้ำขัง ออชพนกระแสน้ำขัง, ออชทพมกระแสน้ำขังและพนกระแสน้ำขัง. สัตว์นรก
นั้น เสวยเวทนาอันเป็นทุกข์ ๔๐ แต่ยังไม่ตายเพราะเหตุที่บาปกรรมยังไม่สิ้นสุด."

และในอรรถกถาแห่งเทวทูตตรชนนั้นก็กล่าวไว้ว่า "คำว่า ใหญ่ ความหมายว่ามี
ประมาณ ๑๐๐ โยชน์. คำว่า สัตว์นรกนั้นตกลงไปในคูถนรก อธิบายว่า เท้าข้างหนึ่ง
ยังอยู่ในมหานรก เท้าอีกข้างหนึ่งตกลงไปในคูถนรก. บทว่า สุธิมพา แปลว่า มีปากเช่น
กับนม. ตัวสัตว์เหล่านั้น มีขนาดเล็กเท่าคอช้าง และเท่ากันเรือโกลนลำหนึ่ง. คำว่า กุกกุพนรค
หมายถึงนรกถ้ำร้อน ภายในเต็มไปด้วยถ่านปราศจากเปลวไฟ ประมาณเท่าเรือชอก มีประ-
มาณ ๑๐๐ โยชน์ เป็นที่ที่สัตว์นรกตกลงไปแล้ว คือถูกเหวี่ยงเข้าไปในกองถ้ำร้อนแล้วก็มาถึง
พื้นเบื้องล่างที่เคียว รวบรวมผลพวงผลึกตกเป็นคันที่บุคคลโยนลงไปในกองนรกที่พวงผลึกตก
ฉะนั้น. คำว่า อังสัตว์นรกนั้นโพชน มีอรรถาธิบายว่า นอนนิรโรคโดยสัตว์ที่อื่นแลเห็น บังคับ
ให้รอนคนงัว ในเวลาที่สัตว์นรกนั้นนอน เทมเหล่านั้นแกมพ่นไฟลงเบื้องล่าง. ในเวลาอง พนม
ก็เอษนารณเบองบน. คำว่า ลูกกลมโพช อธิบายว่า ในทั้งหลายของไม้ใบนั้นลูกกลมที่
สำเร็จแก่กรรมพิกพาน. คำว่า สติหมอนาง อธิบายว่า สัตว์ที่รวบรวมกับสัตว์ที่นอนแน้นกระ-
ตาม. ถ้าลูกชนหนึ่งไป กำแพงเหล็กก็จะผุจนแตกกันไว้. อนึ่ง กมมิกโกนจะผุจนเบื้องล่าง.
คำว่า แม่น้ำนั้นน้ำแลบ หมายถึงแม่น้ำทองแดงชื่อว่าเวครณ. ในแม่น้ำนั้น มีทรายคม มีใบ
บัว ทั้งสำเร็จแก่เหล็ก. เบื้องล่างมีกมมิกโกน, สองฝั่งมีเครือหวายและพญาคา. คำว่า สัตว์
นรกนั้นเสวยเวทนาอันเป็นทุกข์เจ็ดแสนแต่ครั้งล่องไปในแม่น้ำนั้น [๑๐๐] อธิบายว่า สัตว์
นรกนั้นล่องธารเบองบนและลงเบื้องล่างอยู่ในแม่น้ำนั้น ถูกค้ำกับใบบัว ถูกแทงด้วยหนามหวาย
คมอันมีสีฐาเกศกระจับ ถูกกมมิกโกนผา ถูกพญาคาทั้งสองฝั่งบาด ถูกคว่ำมากด้วยเครือหวาย
ถูกขว้างและด้วยหอกคม."

อุตฺถนรทที่ประทุเบองหน้าของอวจินรค ๔ ชุม คือ ๑. คูถนรค ซึ่งอยู่ในลำคับ
ของอวจินรค ๒. กุกกุพนรค ซึ่งอยู่ในลำคับคูถนรค ๓. สิมพลีณะ (น้ำขัง) ซึ่งอยู่ใน
ลำคับกุกกุพนรค ๔. อณิสสวณะ (น้ำมีใบคมทุกกาบ) ซึ่งอยู่ในลำคับสิมพลีณะ
๕. เวครณันท์ อันมีน้ำแลบ ซึ่งอยู่ในลำคับอณิสสวณะ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ในเทวทูต

สัตว์นรกจึงเข้าไปในสวนด้วยความโลภ. ในลำดับนั้น ใบทั้งหลายต้องฉีกหักกลิ้งกลิ้งมาก
 ชั่วระยะใหญ่เมื่อสัตว์นรกเหล่านั้น. เมื่อสัตว์นรกล้มกลิ้งกลิ้งสาวิาท วิ่งไปโดยเร็วฉีกไป
 ในอัมภิกขวนนั้น. นานหรือมาดึกเขาแบกเกวียนคว่ำไปครึ่งวันเหมือนพวกคนเข็นชิงหนั่งสัตว์
 หินแล้ววิ่งไวด้วยตะปดนั้น. แล้วมาด้วยวาน ทัพปลายข้างหนึ่ง ๆ ปลายที่คั่นแล้ว ๆ
 กลิ้งเกลือกขึ้น ไต่อก. เป็นกรรมกรรมที่มโหฬารไว้ในเทวทศสูตร. บทว่า ลิตฺถหารุรธาวา
 แปลว่า แม่น้ำมกโกชนกนั้น. คือว่า ๘ เบื้องบนเบื้องล่าง และทั้งทางสองรองแม่น้ำ
 นั้น มกโกชนกนั้นกว้างอยู่เหมือนกับลำน้ำกว้างไว้ฉนั้น. ด้วยเหตุนี้ แม่น้ำนั้นจึงเรียกว่า
 แม่น้ำมกโกชนกนั้น. คำว่า เวหรณิ ไต่แกแม่น้ำที่วิ่งไว้ในเทวทศสูตรว่า 'แม่น้ำมี
 น้ำสะอาดใหญ่'. คือว่า แม่น้ำนั้นปรากฏว่าเต็มด้วยน้ำสะอาดงดงาม. ดังนั้น สัตว์นรก
 จึงตกลงไปในแม่น้ำนั้นด้วยคิดว่าจักข้าม จักขึ้น. ในสุตตนปิฎก ในพรหมสังยุต และใน
 ทสกปิฎก อังคุตตรนิกาย ๑ แห่ง มีข้อความเหมือนกันกับที่กล่าวแล้ว.

อนึ่ง ในโลกาภิภุตรทวีขารของไว้ในสุตตนปิฎก ได้กล่าวไว้ว่า ๑๐ ชุม มีอหุพทุ
 นรกเป็นต้นไว้ชื่อว่า "คูก่อนภิกขุ เปรียบเหมือนเกวียนบรรทุกเมล็ดธัญของชาวโลก
 มีปริมาณ ๒๐ ขวี่. จากเกวียนบรรทุกเมล็ดธัญนั้น บุรุษพึงหยิบเมล็ดธัญขึ้นเมล็ดหนึ่ง โดย
 อ้วนไป ๑๐๐,๐๐๐ ปี. เกวียนบรรทุกเมล็ดธัญของชาวโลก มีปริมาณ ๒๐ ขวี่นั้นแล พึง
 จักกำหนดกันไป ด้วยความเพียรเร็วว่า; แต่อหุพทุหนี่จะยังไม่สิ้นไปเลย. คูก่อน
 ภิกขุ อหุพทุนรก ๒๐ เท่ากับนรพทุพทุนรกกิ่ง อหุพทุ...อภุพทุ...อหุพทุ...อภุพทุ...
 โสกันธิกะ...อุปโปละ...ปุตทวิระ...คูก่อนภิกขุ ปุตทวิระนรก ๒๐ เท่ากับปุตทวิระนรกกิ่ง
 ดังนี้.

[๑๑๒] ในอรรถกถาทสกปิฎก อังคุตตรนิกาย ได้กล่าวไว้ว่า "อธิบายคำว่า
 มีปริมาณ ๒๐ ขวี่: ๔ บัณฑุโกษบัตถะของชาวนคร เป็นบัณฑุหนึ่งในวันโลก, ๔ บัณฑุ
 โยธะบัณฑุหนึ่ง เป็นอาทกหนึ่ง, ๔ อาทกเป็นโธธะหนึ่ง, ๔ โธธะเป็นมานิกาทหนึ่ง, ๔
 มานิกาทเป็นชาวิทหนึ่ง, มีปริมาณ ๒๐ ขวี่โดยรวมนั้น. บทว่า ลิตฺถาโร หมายถึงภิกขุบรรทุก
 เมล็ดธัญ (ในจำพวก) เมล็ดธัญเช่นเมล็ดธัญของชาวนคร. อธิบายคำว่า อหุพทุนรก: นรกแห่ง
 หนึ่งชื่อว่า อหุพทุ นั้น ไม่มี; แต่คำว่าอหุพทุนรกนี้เป็นชื่อของสถานที่สัตว์ทั้งใหญ่
 โยธะบัณฑุอหุพทุในอวิจินนารกนั้นแล. แม้ในคำว่า นรพทุ เป็นคำกัมมัตถะ. อนึ่ง

แม้การนับโดยนับ ในอธิการณ ก็ทรงทราบอย่างนั้น แล่น ๑๐๐ ทน เป็นโกฏิหนึ่ง ฉะนั้น, ฉะนั้น โกฎิแห่งแสน ๑๐๐ ทน ก็เป็นจำนวนชื่อว่าปโกฏิหนึ่ง, ปโกฏิแห่งแสน ๑๐๐ ทน ก็เป็นจำนวนชื่อว่า โกฎิปโกฏิหนึ่ง, โกฎิปโกฏิแห่งแสน ๑๐๐ ทน ก็เป็นหนึ่ง, นทุกแห่งแสน ๑๐๐ ทน เป็นหนึ่งทุกหนึ่ง, ฉะนั้นแห่งแสน ๑๐๐ ทนเป็นเอกพิภพหนึ่ง, แล่นในชุดด้วย ๒๐ เป็นนิวิพพะหนึ่ง, ในจำนวนทั้งหมดกันนั้น, ไหวรรณกถาพรหมสังยุตก็เห็นเช่นกัน.

ส่วนในอรรถกถาสัททนิบาตกล่าวไว้ว่า "อธิบายคำว่า มีปริมาณ ๒๐ ขาร: < บัณฑิตโคธบัณฑิตของชาวมคธ ฯลฯ มีปริมาณ ๒๐ ขารโคธชาวันั้น, บทว่า สิลวาโท แปลว่า เกือบบรรพตมคธ, อธิบายคำว่า สัพพหรรค: นรคแผนกหนึ่งใด ๆ ที่ชื่อว่าอพิภพไม่มี; แต่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงเป็นทิใหม่โดยนับด้วยอพิภพในอวิชฌานนรคแล้ว อพิภพแรก, ในคำว่า นิวิพพะ เป็นกัน กันนั้น, แม้การนับโดยนับ ในอธิการณ ก็ทรงทราบอย่างนั้น ฯลฯ ฉะนั้น ชุดด้วย ๒๐ เป็นนิวิพพะหนึ่ง, ในจำนวนทั้งหมดกันนั้น, ยหนึ่ง อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ชื่อเหล่านี้ได้ด้วยความต่างแห่งการคว่ำครวญในนรคชั้น ๆ บ้าง ด้วยความต่างแห่งกรรมกรณีในนรคชั้น ๆ บ้าง, อาจารย์พวกอื่นกล่าวว่า 'นรคเหล่านี้เป็นนรคทวารที่เดียว.' "

อีกาทศกนิบาต อังคุตรนิกายว่า "อันนี้ อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ชื่อเหล่านี้ ได้ด้วยความต่างแห่งการคว่ำครวญในนรคชั้น ๆ บ้าง ฯลฯ ฯลฯ นรคเหล่านี้เป็นนรคทวาร."

บรรพตนรคเหล่านี้ นรค ๔ ชุม มีโอทุมภิกอันเจือด้วยตนเองและเลือดเป็นกัน พึงเห็นว่า รวมอยู่ในอุสสทนรค, ส่วนนรค ๑๐ ชุม มีอพิภพนรคเป็นกัน พึงเห็นว่ารวมอยู่ในมหาอวิชฌนรคเทวธ.

ส่วนสำหรับบาลีประเพณีในเทวคาสังยุตว่า—

“^{๗๔} ^{๗๕} ^{๗๖} ^{๗๗} ^{๗๘} ^{๗๙} ^{๘๐} ^{๘๑} ^{๘๒} ^{๘๓} ^{๘๔} ^{๘๕} ^{๘๖} ^{๘๗} ^{๘๘} ^{๘๙} ^{๙๐} ^{๙๑} ^{๙๒} ^{๙๓} ^{๙๔} ^{๙๕} ^{๙๖} ^{๙๗} ^{๙๘} ^{๙๙} ^{๑๐๐} ^{๑๐๑} ^{๑๐๒} ^{๑๐๓} ^{๑๐๔} ^{๑๐๕} ^{๑๐๖} ^{๑๐๗} ^{๑๐๘} ^{๑๐๙} ^{๑๑๐} ^{๑๑๑} ^{๑๑๒} ^{๑๑๓} ^{๑๑๔} ^{๑๑๕} ^{๑๑๖} ^{๑๑๗} ^{๑๑๘} ^{๑๑๙} ^{๑๒๐} ^{๑๒๑} ^{๑๒๒} ^{๑๒๓} ^{๑๒๔} ^{๑๒๕} ^{๑๒๖} ^{๑๒๗} ^{๑๒๘} ^{๑๒๙} ^{๑๓๐} ^{๑๓๑} ^{๑๓๒} ^{๑๓๓} ^{๑๓๔} ^{๑๓๕} ^{๑๓๖} ^{๑๓๗} ^{๑๓๘} ^{๑๓๙} ^{๑๔๐} ^{๑๔๑} ^{๑๔๒} ^{๑๔๓} ^{๑๔๔} ^{๑๔๕} ^{๑๔๖} ^{๑๔๗} ^{๑๔๘} ^{๑๔๙} ^{๑๕๐} ^{๑๕๑} ^{๑๕๒} ^{๑๕๓} ^{๑๕๔} ^{๑๕๕} ^{๑๕๖} ^{๑๕๗} ^{๑๕๘} ^{๑๕๙} ^{๑๖๐} ^{๑๖๑} ^{๑๖๒} ^{๑๖๓} ^{๑๖๔} ^{๑๖๕} ^{๑๖๖} ^{๑๖๗} ^{๑๖๘} ^{๑๖๙} ^{๑๗๐} ^{๑๗๑} ^{๑๗๒} ^{๑๗๓} ^{๑๗๔} ^{๑๗๕} ^{๑๗๖} ^{๑๗๗} ^{๑๗๘} ^{๑๗๙} ^{๑๘๐} ^{๑๘๑} ^{๑๘๒} ^{๑๘๓} ^{๑๘๔} ^{๑๘๕} ^{๑๘๖} ^{๑๘๗} ^{๑๘๘} ^{๑๘๙} ^{๑๙๐} ^{๑๙๑} ^{๑๙๒} ^{๑๙๓} ^{๑๙๔} ^{๑๙๕} ^{๑๙๖} ^{๑๙๗} ^{๑๙๘} ^{๑๙๙} ^{๒๐๐} ^{๒๐๑} ^{๒๐๒} ^{๒๐๓} ^{๒๐๔} ^{๒๐๕} ^{๒๐๖} ^{๒๐๗} ^{๒๐๘} ^{๒๐๙} ^{๒๑๐} ^{๒๑๑} ^{๒๑๒} ^{๒๑๓} ^{๒๑๔} ^{๒๑๕} ^{๒๑๖} ^{๒๑๗} ^{๒๑๘} ^{๒๑๙} ^{๒๒๐} ^{๒๒๑} ^{๒๒๒} ^{๒๒๓} ^{๒๒๔} ^{๒๒๕} ^{๒๒๖} ^{๒๒๗} ^{๒๒๘} ^{๒๒๙} ^{๒๓๐} ^{๒๓๑} ^{๒๓๒} ^{๒๓๓} ^{๒๓๔} ^{๒๓๕} ^{๒๓๖} ^{๒๓๗} ^{๒๓๘} ^{๒๓๙} ^{๒๔๐} ^{๒๔๑} ^{๒๔๒} ^{๒๔๓} ^{๒๔๔} ^{๒๔๕} ^{๒๔๖} ^{๒๔๗} ^{๒๔๘} ^{๒๔๙} ^{๒๕๐} ^{๒๕๑} ^{๒๕๒} ^{๒๕๓} ^{๒๕๔} ^{๒๕๕} ^{๒๕๖} ^{๒๕๗} ^{๒๕๘} ^{๒๕๙} ^{๒๖๐} ^{๒๖๑} ^{๒๖๒} ^{๒๖๓} ^{๒๖๔} ^{๒๖๕} ^{๒๖๖} ^{๒๖๗} ^{๒๖๘} ^{๒๖๙} ^{๒๗๐} ^{๒๗๑} ^{๒๗๒} ^{๒๗๓} ^{๒๗๔} ^{๒๗๕} ^{๒๗๖} ^{๒๗๗} ^{๒๗๘} ^{๒๗๙} ^{๒๘๐} ^{๒๘๑} ^{๒๘๒} ^{๒๘๓} ^{๒๘๔} ^{๒๘๕} ^{๒๘๖} ^{๒๘๗} ^{๒๘๘} ^{๒๘๙} ^{๒๙๐} ^{๒๙๑} ^{๒๙๒} ^{๒๙๓} ^{๒๙๔} ^{๒๙๕} ^{๒๙๖} ^{๒๙๗} ^{๒๙๘} ^{๒๙๙} ^{๓๐๐} ^{๓๐๑} ^{๓๐๒} ^{๓๐๓} ^{๓๐๔} ^{๓๐๕} ^{๓๐๖} ^{๓๐๗} ^{๓๐๘} ^{๓๐๙} ^{๓๑๐} ^{๓๑๑} ^{๓๑๒} ^{๓๑๓} ^{๓๑๔} ^{๓๑๕} ^{๓๑๖} ^{๓๑๗} ^{๓๑๘} ^{๓๑๙} ^{๓๒๐} ^{๓๒๑} ^{๓๒๒} ^{๓๒๓} ^{๓๒๔} ^{๓๒๕} ^{๓๒๖} ^{๓๒๗} ^{๓๒๘} ^{๓๒๙} ^{๓๓๐} ^{๓๓๑} ^{๓๓๒} ^{๓๓๓} ^{๓๓๔} ^{๓๓๕} ^{๓๓๖} ^{๓๓๗} ^{๓๓๘} ^{๓๓๙} ^{๓๔๐} ^{๓๔๑} ^{๓๔๒} ^{๓๔๓} ^{๓๔๔} ^{๓๔๕} ^{๓๔๖} ^{๓๔๗} ^{๓๔๘} ^{๓๔๙} ^{๓๕๐} ^{๓๕๑} ^{๓๕๒} ^{๓๕๓} ^{๓๕๔} ^{๓๕๕} ^{๓๕๖} ^{๓๕๗} ^{๓๕๘} ^{๓๕๙} ^{๓๖๐} ^{๓๖๑} ^{๓๖๒} ^{๓๖๓} ^{๓๖๔} ^{๓๖๕} ^{๓๖๖} ^{๓๖๗} ^{๓๖๘} ^{๓๖๙} ^{๓๗๐} ^{๓๗๑} ^{๓๗๒} ^{๓๗๓} ^{๓๗๔} ^{๓๗๕} ^{๓๗๖} ^{๓๗๗} ^{๓๗๘} ^{๓๗๙} ^{๓๘๐} ^{๓๘๑} ^{๓๘๒} ^{๓๘๓} ^{๓๘๔} ^{๓๘๕} ^{๓๘๖} ^{๓๘๗} ^{๓๘๘} ^{๓๘๙} ^{๓๙๐} ^{๓๙๑} ^{๓๙๒} ^{๓๙๓} ^{๓๙๔} ^{๓๙๕} ^{๓๙๖} ^{๓๙๗} ^{๓๙๘} ^{๓๙๙} ^{๔๐๐} ^{๔๐๑} ^{๔๐๒} ^{๔๐๓} ^{๔๐๔} ^{๔๐๕} ^{๔๐๖} ^{๔๐๗} ^{๔๐๘} ^{๔๐๙} ^{๔๑๐} ^{๔๑๑} ^{๔๑๒} ^{๔๑๓} ^{๔๑๔} ^{๔๑๕} ^{๔๑๖} ^{๔๑๗} ^{๔๑๘} ^{๔๑๙} ^{๔๒๐} ^{๔๒๑} ^{๔๒๒} ^{๔๒๓} ^{๔๒๔} ^{๔๒๕} ^{๔๒๖} ^{๔๒๗} ^{๔๒๘} ^{๔๒๙} ^{๔๓๐} ^{๔๓๑} ^{๔๓๒} ^{๔๓๓} ^{๔๓๔} ^{๔๓๕} ^{๔๓๖} ^{๔๓๗} ^{๔๓๘} ^{๔๓๙} ^{๔๔๐} ^{๔๔๑} ^{๔๔๒} ^{๔๔๓} ^{๔๔๔} ^{๔๔๕} ^{๔๔๖} ^{๔๔๗} ^{๔๔๘} ^{๔๔๙} ^{๔๕๐} ^{๔๕๑} ^{๔๕๒} ^{๔๕๓} ^{๔๕๔} ^{๔๕๕} ^{๔๕๖} ^{๔๕๗} ^{๔๕๘} ^{๔๕๙} ^{๔๖๐} ^{๔๖๑} ^{๔๖๒} ^{๔๖๓} ^{๔๖๔} ^{๔๖๕} ^{๔๖๖} ^{๔๖๗} ^{๔๖๘} ^{๔๖๙} ^{๔๗๐} ^{๔๗๑} ^{๔๗๒} ^{๔๗๓} ^{๔๗๔} ^{๔๗๕} ^{๔๗๖} ^{๔๗๗} ^{๔๗๘} ^{๔๗๙} ^{๔๘๐} ^{๔๘๑} ^{๔๘๒} ^{๔๘๓} ^{๔๘๔} ^{๔๘๕} ^{๔๘๖} ^{๔๘๗} ^{๔๘๘} ^{๔๘๙} ^{๔๙๐} ^{๔๙๑} ^{๔๙๒} ^{๔๙๓} ^{๔๙๔} ^{๔๙๕} ^{๔๙๖} ^{๔๙๗} ^{๔๙๘} ^{๔๙๙} ^{๕๐๐} ^{๕๐๑} ^{๕๐๒} ^{๕๐๓} ^{๕๐๔} ^{๕๐๕} ^{๕๐๖} ^{๕๐๗} ^{๕๐๘} ^{๕๐๙} ^{๕๑๐} ^{๕๑๑} ^{๕๑๒} ^{๕๑๓} ^{๕๑๔} ^{๕๑๕} ^{๕๑๖} ^{๕๑๗} ^{๕๑๘} ^{๕๑๙} ^{๕๒๐} ^{๕๒๑} ^{๕๒๒} ^{๕๒๓} ^{๕๒๔} ^{๕๒๕} ^{๕๒๖} ^{๕๒๗} ^{๕๒๘} ^{๕๒๙} ^{๕๓๐} ^{๕๓๑} ^{๕๓๒} ^{๕๓๓} ^{๕๓๔} ^{๕๓๕} ^{๕๓๖} ^{๕๓๗} ^{๕๓๘} ^{๕๓๙} ^{๕๔๐} ^{๕๔๑} ^{๕๔๒} ^{๕๔๓} ^{๕๔๔} ^{๕๔๕} ^{๕๔๖} ^{๕๔๗} ^{๕๔๘} ^{๕๔๙} ^{๕๕๐} ^{๕๕๑} ^{๕๕๒} ^{๕๕๓} ^{๕๕๔} ^{๕๕๕} ^{๕๕๖} ^{๕๕๗} ^{๕๕๘} ^{๕๕๙} ^{๕๖๐} ^{๕๖๑} ^{๕๖๒} ^{๕๖๓} ^{๕๖๔} ^{๕๖๕} ^{๕๖๖} ^{๕๖๗} ^{๕๖๘} ^{๕๖๙} ^{๕๗๐} ^{๕๗๑} ^{๕๗๒} ^{๕๗๓} ^{๕๗๔} ^{๕๗๕} ^{๕๗๖} ^{๕๗๗} ^{๕๗๘} ^{๕๗๙} ^{๕๘๐} ^{๕๘๑} ^{๕๘๒} ^{๕๘๓} ^{๕๘๔} ^{๕๘๕} ^{๕๘๖} ^{๕๘๗} ^{๕๘๘} ^{๕๘๙} ^{๕๙๐} ^{๕๙๑} ^{๕๙๒} ^{๕๙๓} ^{๕๙๔} ^{๕๙๕} ^{๕๙๖} ^{๕๙๗} ^{๕๙๘} ^{๕๙๙} ^{๖๐๐} ^{๖๐๑} ^{๖๐๒} ^{๖๐๓} ^{๖๐๔} ^{๖๐๕} ^{๖๐๖} ^{๖๐๗} ^{๖๐๘} ^{๖๐๙} ^{๖๑๐} ^{๖๑๑} ^{๖๑๒} ^{๖๑๓} ^{๖๑๔} ^{๖๑๕} ^{๖๑๖} ^{๖๑๗} ^{๖๑๘} ^{๖๑๙} ^{๖๒๐} ^{๖๒๑} ^{๖๒๒} ^{๖๒๓} ^{๖๒๔} ^{๖๒๕} ^{๖๒๖} ^{๖๒๗} ^{๖๒๘} ^{๖๒๙} ^{๖๓๐} ^{๖๓๑} ^{๖๓๒} ^{๖๓๓} ^{๖๓๔} ^{๖๓๕} ^{๖๓๖} ^{๖๓๗} ^{๖๓๘} ^{๖๓๙} ^{๖๔๐} ^{๖๔๑} ^{๖๔๒} ^{๖๔๓} ^{๖๔๔} ^{๖๔๕} ^{๖๔๖} ^{๖๔๗} ^{๖๔๘} ^{๖๔๙} ^{๖๕๐} ^{๖๕๑} ^{๖๕๒} ^{๖๕๓} ^{๖๕๔} ^{๖๕๕} ^{๖๕๖} ^{๖๕๗} ^{๖๕๘} ^{๖๕๙} ^{๖๖๐} ^{๖๖๑} ^{๖๖๒} ^{๖๖๓} ^{๖๖๔} ^{๖๖๕} ^{๖๖๖} ^{๖๖๗} ^{๖๖๘} ^{๖๖๙} ^{๖๗๐} ^{๖๗๑} ^{๖๗๒} ^{๖๗๓} ^{๖๗๔} ^{๖๗๕} ^{๖๗๖} ^{๖๗๗} ^{๖๗๘} ^{๖๗๙} ^{๖๘๐} ^{๖๘๑} ^{๖๘๒} ^{๖๘๓} ^{๖๘๔} ^{๖๘๕} ^{๖๘๖} ^{๖๘๗} ^{๖๘๘} ^{๖๘๙} ^{๖๙๐} ^{๖๙๑} ^{๖๙๒} ^{๖๙๓} ^{๖๙๔} ^{๖๙๕} ^{๖๙๖} ^{๖๙๗} ^{๖๙๘} ^{๖๙๙} ^{๗๐๐} ^{๗๐๑} ^{๗๐๒} ^{๗๐๓} ^{๗๐๔} ^{๗๐๕} ^{๗๐๖} ^{๗๐๗} ^{๗๐๘} ^{๗๐๙} ^{๗๑๐} ^{๗๑๑} ^{๗๑๒} ^{๗๑๓} ^{๗๑๔} ^{๗๑๕} ^{๗๑๖} ^{๗๑๗} ^{๗๑๘} ^{๗๑๙} ^{๗๒๐} ^{๗๒๑} ^{๗๒๒} ^{๗๒๓} ^{๗๒๔} ^{๗๒๕} ^{๗๒๖} ^{๗๒๗} ^{๗๒๘} ^{๗๒๙} ^{๗๓๐} ^{๗๓๑} ^{๗๓๒} ^{๗๓๓} ^{๗๓๔} ^{๗๓๕} ^{๗๓๖} ^{๗๓๗} ^{๗๓๘} ^{๗๓๙} ^{๗๔๐} ^{๗๔๑} ^{๗๔๒} ^{๗๔๓} ^{๗๔๔} ^{๗๔๕} ^{๗๔๖} ^{๗๔๗} ^{๗๔๘} ^{๗๔๙} ^{๗๕๐} ^{๗๕๑} ^{๗๕๒} ^{๗๕๓} ^{๗๕๔} ^{๗๕๕} ^{๗๕๖} ^{๗๕๗} ^{๗๕๘} ^{๗๕๙} ^{๗๖๐} ^{๗๖๑} ^{๗๖๒} ^{๗๖๓} ^{๗๖๔} ^{๗๖๕} ^{๗๖๖} ^{๗๖๗} ^{๗๖๘} ^{๗๖๙} ^{๗๗๐} ^{๗๗๑} ^{๗๗๒} ^{๗๗๓} ^{๗๗๔} ^{๗๗๕} ^{๗๗๖} ^{๗๗๗} ^{๗๗๘} ^{๗๗๙} ^{๗๘๐} ^{๗๘๑} ^{๗๘๒} ^{๗๘๓} ^{๗๘๔} ^{๗๘๕} ^{๗๘๖} ^{๗๘๗} ^{๗๘๘} ^{๗๘๙} ^{๗๙๐} ^{๗๙๑} ^{๗๙๒} ^{๗๙๓} ^{๗๙๔} ^{๗๙๕} ^{๗๙๖} ^{๗๙๗} ^{๗๙๘} ^{๗๙๙} ^{๘๐๐} ^{๘๐๑} ^{๘๐๒} ^{๘๐๓} ^{๘๐๔} ^{๘๐๕} ^{๘๐๖} ^{๘๐๗} ^{๘๐๘} ^{๘๐๙} ^{๘๑๐} ^{๘๑๑} ^{๘๑๒} ^{๘๑๓} ^{๘๑๔} ^{๘๑๕} ^{๘๑๖} ^{๘๑๗} ^{๘๑๘} ^{๘๑๙} ^{๘๒๐} ^{๘๒๑} ^{๘๒๒} ^{๘๒๓} ^{๘๒๔} ^{๘๒๕} ^{๘๒๖} ^{๘๒๗} ^{๘๒๘} ^{๘๒๙} ^{๘๓๐} ^{๘๓๑} ^{๘๓๒} ^{๘๓๓} ^{๘๓๔} ^{๘๓๕} ^{๘๓๖} ^{๘๓๗} ^{๘๓๘} ^{๘๓๙} ^{๘๔๐} ^{๘๔๑} ^{๘๔๒} ^{๘๔๓} ^{๘๔๔} ^{๘๔๕} ^{๘๔๖} ^{๘๔๗} ^{๘๔๘} ^{๘๔๙} ^{๘๕๐} ^{๘๕๑} ^{๘๕๒} ^{๘๕๓} ^{๘๕๔} ^{๘๕๕} ^{๘๕๖} ^{๘๕๗} ^{๘๕๘} ^{๘๕๙} ^{๘๖๐} ^{๘๖๑} ^{๘๖๒} ^{๘๖๓} ^{๘๖๔} ^{๘๖๕} ^{๘๖๖} ^{๘๖๗} ^{๘๖๘} ^{๘๖๙} ^{๘๗๐} ^{๘๗๑} ^{๘๗๒} ^{๘๗๓} ^{๘๗๔} ^{๘๗๕} ^{๘๗๖} ^{๘๗๗} ^{๘๗๘} ^{๘๗๙} ^{๘๘๐} ^{๘๘๑} ^{๘๘๒} ^{๘๘๓} ^{๘๘๔} ^{๘๘๕} ^{๘๘๖} ^{๘๘๗} ^{๘๘๘} ^{๘๘๙} ^{๘๙๐} ^{๘๙๑} ^{๘๙๒} ^{๘๙๓} ^{๘๙๔} ^{๘๙๕} ^{๘๙๖} ^{๘๙๗} ^{๘๙๘} ^{๘๙๙} ^{๙๐๐} ^{๙๐๑} ^{๙๐๒} ^{๙๐๓} ^{๙๐๔} ^{๙๐๕} ^{๙๐๖} ^{๙๐๗} ^{๙๐๘} ^{๙๐๙} ^{๙๑๐} ^{๙๑๑} ^{๙๑๒} ^{๙๑๓} ^{๙๑๔} ^{๙๑๕} ^{๙๑๖} ^{๙๑๗} ^{๙๑๘} ^{๙๑๙} ^{๙๒๐} ^{๙๒๑} ^{๙๒๒} ^{๙๒๓} ^{๙๒๔} ^{๙๒๕} ^{๙๒๖} ^{๙๒๗} ^{๙๒๘} ^{๙๒๙} ^{๙๓๐} ^{๙๓๑} ^{๙๓๒} ^{๙๓๓} ^{๙๓๔} ^{๙๓๕} ^{๙๓๖} ^{๙๓๗} ^{๙๓๘} ^{๙๓๙} ^{๙๔๐} ^{๙๔๑} ^{๙๔๒} ^{๙๔๓} ^{๙๔๔} ^{๙๔๕} ^{๙๔๖} ^{๙๔๗} ^{๙๔๘} ^{๙๔๙} ^{๙๕๐} ^{๙๕๑} ^{๙๕๒} ^{๙๕๓} ^{๙๕๔} ^{๙๕๕} ^{๙๕๖} ^{๙๕๗} ^{๙๕๘} ^{๙๕๙} ^{๙๖๐} ^{๙๖๑} ^{๙๖๒} ^{๙๖๓} ^{๙๖๔} ^{๙๖๕} ^{๙๖๖} ^{๙๖๗} ^{๙๖๘} ^{๙๖๙} ^{๙๗๐} ^{๙๗๑} ^{๙๗๒} ^{๙๗๓} ^{๙๗๔} ^{๙๗๕} ^{๙๗๖} ^{๙๗๗} ^{๙๗๘} ^{๙๗๙} ^{๙๘๐} ^{๙๘๑} ^{๙๘๒} ^{๙๘๓} ^{๙๘๔} ^{๙๘๕} ^{๙๘๖} ^{๙๘๗} ^{๙๘๘} ^{๙๘๙} ^{๙๙๐} ^{๙๙๑} ^{๙๙๒} ^{๙๙๓} ^{๙๙๔} ^{๙๙๕} ^{๙๙๖} ^{๙๙๗} ^{๙๙๘} ^{๙๙๙} ^{๑๐๐๐} ^{๑๐๐๑} ^{๑๐๐๒} ^{๑๐๐๓} ^{๑๐๐๔} ^{๑๐๐๕} ^{๑๐๐๖} ^{๑๐๐๗} ^{๑๐๐๘} ^{๑๐๐๙} ^{๑๐๑๐} ^{๑๐๑๑} ^{๑๐๑๒} ^{๑๐๑๓} ^{๑๐๑๔} ^{๑๐๑๕} ^{๑๐๑๖} ^{๑๐๑๗} ^{๑๐๑๘} ^{๑๐๑๙} ^{๑๐๒๐} ^{๑๐๒๑} ^{๑๐๒๒} ^{๑๐๒๓} ^{๑๐๒๔} ^{๑๐๒๕} ^{๑๐๒๖} ^{๑๐๒๗} ^{๑๐๒๘} ^{๑๐๒๙} ^{๑๐๓๐} ^{๑๐๓๑} ^{๑๐๓๒} ^{๑๐๓๓} ^{๑๐๓๔} ^{๑๐๓๕}

และในอีกแห่งท้าวศาส์^๑ท่านนี้ ก็กล่าวไว้ว่า “เราข้ามเสียแม่น้ำซึ่งแวดล้อมเป็น
ฐานที่ขึ้นไปแห่งอาชฎารของท้าวณะ แม้ซึ่งนรกทั้งหลายนอกนั้น พระอรรคกถาจารย์กล่าว
นรกเหล่านั้นว่ามี ๓๑ ชุม เพราะทำอาชฎานนทานรกลงเป็น ๑๐ ส่วน มีอหัพทนรกเป็นต้น แล้ว
ทำนทานรกลงเหลืออีก ๘ ชุม ให้เป็นชุมละ ๓ โดยแยกตามประมาณแห่งอาชฎาในนทานรกลง
นั้น ทั้งทราบความที่ประมาณแห่งอาชฎาในนทานรกลงนั้น เป็น ๓ อย่าง โดยกล่าวที่กรรมอันยัง
สัตว์ให้เป็นไปในนรกมีสัญญาช้วนรกลงเป็นต้น เป็นกรรมกถาอันแจ้ง ปานกลาง และอ่อน. ส่วน
อาชฎาที่พวกอื่นกล่าวว่า นทานรกลง ๘ ชุม อุตถนรกลง ๑๖ ชุม และนรกหนาว ๘ ชุม โดยรวม
นรกหนาว ๔ ชุม เข้ากันให้เป็น ๑ จึงรวมเป็นนทานรกลง ๓๑ ด้วยประการฉะนี้.”

ส่วนในโลกที่ปกสารก็กล่าวไว้ว่า—

“ในภิกขุ^๒ ๔ ของมหานรกลง ๔ ชุมนี้ มียมโลกที่ละ ๑๐ คือ โฉลกภูมิ,
สัมภลวันระ, อสิวันระ (น้ำมีใบจุฉวน), ตามโททกะ (น้ำทองแดง), อโยคุทระ
(ก้อนเหล็กแดง), นิพพิททกะ (ภูเขาทอง), อุตสาหิ (แม่น้ำแดง), ปิตินท
(แม่น้ำขาว), อุตสาหิระ (นรกสุนัข), อัมปะสาธณนรกลง (นรกแห่งกษัตริย์).

อนึ่ง ในภิกขุ^๓ ๔ ของมหานรกลง ๔ ชุมนี้ มียมราชา ๔ องค์ แม่น้ำวิคิตถัมมาคย
กม ๔ คน เหมอนกน ทั้งเมฆนทาพจารณากรรมอันควรและไม่ควร บังคับ
บัญชาตามกรรม. และมีนาถวิฆาตเป็นจำนวนมาก เป็นนรกในยมโลก
ล้วนน่ากลัว เทวาทกรรมกรณ (แก้สควนรกลง). ทั้งทราบโดยสรุปว่า ยมโลก
เหล่านี้รวมเป็นเศวตเป็น ๑๒๐ ชุมด้วยกัน.”

[๑๑๔] ก็นทานรกลงนทานรกลงที่กล่าวมานั้น ทั้งทราบว่าจะอยู่ภายใต้ร่มกบฏีปภายใน
จักรวาล. ด้วยเหตุนี้ ในภิกขุ^๔พระวินัยจึงได้กล่าวไว้ว่า “มหาวิจิตรกน กล่าวกันว่าอยู่
ภายใต้ร่มกบฏีป.” ก็พิทว่า อธิ^๕ ในที่นี้ทั้งเห็นว่า ท่านกระทำพอเป็นเครื่องกำหนด. แม้ใน
อรรคกถาท้าวศาส์^๖ก็กล่าวถึงนรกทั้งหลายว่า ตั้งอยู่ภายใต้ร่มเงาแวการบรรพต อย่างว่า

๑. ในภิกขุวินัย (วรรณกรรม) ๑๐ เรือนหรือโดยพระคัมภีร์โลกน วนาการกฐนเจ้ากต พินทิ พ.ศ. ๒๕๑๐)
หน้า ๘๖-๘๗ แสดงชื่อของนรก ๓๐ ชุมไว้ดังนี้— ๑. โฉลกภูมิ ๒. สัมภลวัน ๓. อสิวัน ๔. อโยคุท
๔. ตามโททกะ ๕. นิพพิททกะ ๖. อุตสาหิ ๗. ปิติน ๘. อัมปะสาธณ ๙. อุตสาหิระ ๑๐. อัมปะสาธณนรกลง.

“แม่! ไปทาน^๑ มาโดยระหว่างหาไอหุมนั้นแหละทั้งสอง.” แม้ในอรรถกถาโกกัลลสูตรก็กล่าว
ว่า “ไอหุมนั้น มีแผ่นดินเป็นที่ตั้งไอหุมนั้น ลึก ๒๔๐,๐๐๐ โยชน์.”

(๓) โลกัณทรินทร*

นรก (ตามที่กล่าวมาแล้ว) เหล่านี้ตั้งอยู่ภายในจักรวาลทั้งหมด เว้นแต่โลกัณทริน
นรกอยู่นอกจักรวาล. ตัวนรกนั้นในอรรถกถาแห่งอจิรวชิทสูตรเป็นต้น จึงได้กล่าว
ว่า “ไคยว่าพระจันทร์และพระอาทิตย์นั้นโคจรไปโดยท่ามกลางภูเขาจักรวาล. แต่โลกัณทริน
นรกอยู่เลยภูเขาจักรวาลออกไป. เพราะฉะนั้นพระจันทร์พระอาทิตย์จึงไม่เคยจะส่องแสงไปใน
โลกัณทรินนรกนั้น.” อนึ่ง ในอจิรวชิทสูตรเป็นต้นได้กล่าวไว้ว่า “โลกัณทรินนรกเท่านั้น
ไม่อุกหลุม ไม่อุกบัต มีค มีคสนิท.”

อรรถกถาอจิรวชิทสูตรเป็นต้นเห็นว่า “อธิบายคำว่า โลกัณทรินทร: โลกัณ-
ทรินนรกชั้นหนึ่ง ๆ อยู่ในระหว่างจักรวาลทุก ๆ ๓ จักรวาลเปรียบเหมือนช่องว่างในท่าม
กลางของล้อเกวียน ๓ ล้อ หรือบาตร ๓ ใบ ซึ่งจรกันและกันตั้งอยู่. โลกัณทรินนรกนั้น มี
ปริมาณ ๘,๐๐๐ โยชน์. คำว่า ไม่อุกหลุม หมายความว่า เบ็ดโยงอยู่เป็นนิตย์. คำว่า ไม่อุก
บัต หมายความว่า แม้เบื้องล่างก็ไม่ถึงที่เขยื้อน. คำว่า มีค คือเป็นทึบมืด. คำว่า มีคสนิท หมาย
ความว่า ประจบกันด้วยความมืดสนิททำให้ทึบมิด. โศกห้ามเสียงซึ่งความบังเกิดขึ้นแห่งจักขุ-
วิญญาณ.^๒ ไคยว่าจักขุวิญญาณไม่เกิดได้ในโลกัณทรินนรกนั้น. มีคำถามสอดเข้ามาว่า ก็สัตว์
ทั้งหลายที่บังเกิดในโลกัณทรินนรกนั้น ได้ทำกรรมอะไรไว้จึงไปบังเกิด? ตอบว่า สัตว์เหล่านั้น
ได้กระทำกรรมผิดอย่างหาบช้าทารุณก่อนมารคาบิคา (๔๔๕) และสมุณเพราะหนอผู้ซึ่งอยู่ในธรรม
และทำกรรมอย่างหาบช้าอื่น ๆ มีการฆ่าสัตว์ตัดชีวิตเป็นต้นทุกวัน ๆ ราวกระต่ายโจร เช่น อภัย-
โจร และนาโคโจรเป็นต้นในคามพณณิทวีป (ประเทศลังกา). อักภาพของสัตว์นรกเหล่านี้
มีประมาณ ๓ คาวุต. เป็นสัตว์มีเดือยาวคูก้างขาว. สัตว์นรกเหล่านี้เอาเดือเกี่ยวที่เชิงจักร-
วาลเหมือนค้ำคาวเอาเดือเกี่ยวที่คานไม้ฉะนั้น ในเวลาที่เขามีความสุขไปต่อกันและกันเข้าก็จะ

๑. เว้นแต่ โลกัณทรินทร ก็มี โลกัณทรินทร ก็มี.

๒. หมายความว่า อังคะนั้นอันตา แต่มีอะไรในทางพหุสมุณ จักขุวิญญาณ คือความรู้จักว่าของเห็นจึงไม่เกิด
มีอาหารสุขาสนทนในใจ.

สำคัญว่า ‘เราได้ศึกษาแล้ว’ กระเด็นเข้าหา (เพื่อจะจับกิน) ก็กลิ้งจะตกไปบนหน้าของโอก, เมื่อตกลงกระแทกกับกรวาวกระหม่อมข้างสูกก็เข้าไปในน้ำ, และพอกกลงไปก็ย้อยไปเหมือนก้อนแข็งในน้ำกรตอย่างแรง.”

ส่วนฎีกาพระวินัย ท่านรจนาโดยกระทำร่วมกัน (คืออธิบายความตรงกัน) กับ ขรรคกถาและฎีกาพระสุตธ. โองาสัมมัตติวินัยกเป็นต้น พร้อมด้วยธรรมาธิหลาย ชื่อว่า นรค กว้อประการฉะนี้แล.

จบนิเวศภาพกถา

๒. กถาแสดงกำเนิดคิริจจาน

โองาสเป็นที่ย่อประจำของสัตว์ทั้งหลายมีคิริจจานเป็นต้น พร้อมด้วยธรรมาธิ ๆ ท่านกล่าวโดยนามว่า “กำเนิดคิริจจาน” อย่างเดียวกันกับนรค และเพราะชื่อว่า ชันอันนั้นๆ โดยอรรถได้แก่สัตว์ทั้งหลายมีคิริจจานเป็นต้นนั้นเอง, และสัตว์ทั้งหลายมีคิริจจานเป็นต้นเหล่านั้น ไม่อาจที่จะแสดงให้หมดสิ้นได้ เพราะมีอันยากนัก, ฉะนั้น จึงแสดงสัตว์ทั้งหลายมีคิริจจานเป็นต้นเหล่านั้น โดยเอกเทศ.

สัตว์ทั้งหลายมีนาค สุบรรณ อีหะ และช้าง เป็นต้น ชื่อว่า คิริจจาน. บรรดา สัตว์เหล่านั้น นาคเป็น ๔ อย่างโดยกำเนิด. สมจริงดังพุทธวจนะที่ตรัสไว้ในนาคสังคหว่า “คูก่อนภิกษุทั้งหลาย นาคมี ๔ กำเนิด. ๔ กำเนิดคืออะไรบ้าง ? คือนาคเกิดในไข่ (อติหาระ), นาคเกิดในครรภ์ (ชอหาพระ), นาคเกิดในเทวโคธ (สังเสหระ), นาคเกิดผุดขึ้น (โอปปาติกะ). บรรดานาค ๔ กำเนิดนั้น นาคที่เกิดในครรภ์ ที่เกิดในเทวโคธ และที่เกิดผุดขึ้น ประณีตกว่านาคเกิดในไข่. [๑๑๖] นาคที่เกิดในเทวโคธและที่เกิดผุดขึ้น ประณีตกว่านาคที่เกิดในไข่ และที่เกิดในครรภ์. นาคเกิดผุดขึ้น ประณีตกว่านาคที่เกิดในไข่ ที่เกิดในครรภ์ และที่เกิดในเทวโคธ. นาคมี ๔ กำเนิดฉะนี้แล.”

และขรรคกถานาคสังคหได้กล่าวว่า “ถ้าว่า เกิดในครรภ์ หมายความว่า เกิดในมดลูก. ถ้าว่า เกิดผุดขึ้น หมายความว่า เกิดราวกระดูก.”

นาคเป็น ๔ อย่างโดยกำเนิดอย่างนี้ แม้สุบรรณ (ครุฑ) ก็เหมือนกัน. สมจริงดังพุทธาวะที่ควสไว้ในส่วนนี้แล้งกล่าวว่า “ตักขณิกภพ^๒ที่หลาย สุบรรณมี ๔ กำเนิด. ๔ กำเนิดคืออะไรบ้าง? คือ สุบรรณเกิดในไข่ (อณทระ), สุบรรณเกิดในครวัก (ชลาพุชะ), สุบรรณเกิดในเทวโลก (อินเสทชะ), สุบรรณเกิดหุคชัน (โอบปัททชะ). บรรดาสุบรรณ ๔ กำเนิดนั้น สุบรรณเกิดในไข่จำนวนมากเกิดในไข่ได้, แต่จำนวนมากที่เกิดในครวัก ที่เกิดในเทวโลกและที่เกิดหุคชันไม่ได้. สุบรรณเกิดในครวัก จำนวนที่เกิดในไข่และที่เกิดในครวักได้, แต่จำนวนมากที่เกิดในเทวโลกและที่เกิดหุคชันไม่ได้. สุบรรณเกิดในเทวโลก จำนวนที่เกิดในไข่ ที่เกิดในครวักและที่เกิดในเทวโลกได้, แต่จำนวนมากที่เกิดหุคชันไม่ได้. สุบรรณที่เกิดหุคชัน จำนวนที่เกิดในไข่ ที่เกิดในครวัก ที่เกิดในเทวโลก และที่เกิดหุคชันได้. สุบรรณมี ๔ กำเนิดฉะนี้แล.”

และในอรรถกถาสุปฺปณฺณสัจจกถา^๓นี้ไว้กล่าวว่า “คำว่า จัน...ได้ หมายความว่า ตกชั้นได้. ก็แลสุบรรณเหล่านั้น เมื่อจะยกขึ้น อาจที่จะยกมากที่เสวกว่าหรือเสมอกับชนได้, แต่ไม่อาจที่จะยกมากที่ประณีตกว่าได้. ชื่อว่านาคที่สุบรรณเพียงยกขึ้นไม่ได้มี ๗ อย่างคือ นาคที่ประณีตกว่า, นาคกัมภองและอัสติร, นาคธรรฐ, นาคที่อยู่สนิทในครุฑสมุทรทั้ง ๗, นาคที่อยู่บนแผ่นดิน, นาคที่อยู่บนภูเขา, และนาคที่อยู่ในวิมาน. บรรดานาค ๗ อย่างนั้น นาคที่ประณีตกว่าคือนาคที่เกิดในครวักเป็นต้นซึ่งประณีตกว่าสุบรรณที่เกิดในไข่เป็นต้น. นาคเหล่านั้นอันสุบรรณ (ที่มีกำเนิดกรรมกว่า) ยกขึ้นไม่ได้. ส่วนนาคกัมภองและอัสติรเป็นนาคเสนาบดี. สุบรรณไม่ว่ากำเนิดใดเห็นนาคกัมภองและอัสติรเหล่านั้นไม่ว่าในที่ไหน ไม่อาจที่จะยกขึ้น. นาคธรรฐเป็นนาคราชา แม้ นาคธรรฐเหล่านั้น สุบรรณใด ๆ ก็ไม่อาจที่จะยกได้. ส่วนนาคที่อยู่ในมหาสมุทรสนิทคร, เพราะไร ๆ [๑๑๑] ไม่อาจที่จะกระทำการในมหาสมุทรสนิทครนั้นได้ ฉะนั้นสุบรรณไม่ว่ากำเนิดใด จึงไม่อาจที่จะยกขึ้นได้. สำหรับนาคอีก ๓ อย่าง มีนาคที่อยู่บนแผ่นดินเป็นต้น มีโอกาสเป็นท้าวคชซ้อนแว่น เพราะฉะนั้นสุบรรณไม่ว่ากำเนิดใดจึง ไม่อาจที่จะยกมากเหล่านั้นได้เหมือนกัน. ส่วนนาคที่อยู่บนหลังอันในมหาสมุทร สุบรรณที่เสมอหรือประณีตกว่าไม่ว่ากำเนิดใด อาจที่จะยกขึ้นได้.”

ส่วนในมหาสมยสูตร พระผู้มีพระภาคทรงแสดงนาค ๖ อย่าง คือ นาคธะ (และ) เวลาละมานาพรอันนั้น กับพลอัสติร ปาอาชะ อามนะ ธรรฐ แล้วควสว่า—

“ทวิขบิภกฺโข^๔เหล่าใด เป็นภิกษุ มีดวงตามเข้มใส จันนาคราจรได้โดยพลัน, ทวิขบิภกฺโขเหล่านั้น มีนามว่า จิตรสุบรรณ ก็ได้มาถึงกลางบ้านทวณันตทางอากาศ.”

ออกมา มีวังนาค มีปริมาณ ๔๐๐ โยชน์ ปากเทพนครอันตกแต่งไว้แล้ว ประดับด้วยปราสาทและอุทยานเป็นอันมาก ไอรสของวรรณนาคราชนามว่า ธรรว ครอบครองในวังนาคนั้น อันหนึ่ง นาคก็มีพลและนาคอัศวร ซึ่งอยู่ซึ่งเขาหินนรเป็นญาติซึ่งมารดาของธรรวนาคราช. นางสมุทรชาเป็นมารดา ธรรวเป็นบิดาของกัณฐิก."

นักรรณกถาจึงแปลสาธกว่า "ในอศิกกาล เมื่อพระเจ้าอชัฏราชครองราชย์ในอชัฏรัฐ แม่น้ำชัฏยังมีอยู่ระหว่างอชัฏรัฐและมอชัฏรัฐ. ณ แม่น้ำนั้น ได้มีวังนาคเป็นที่นรมย์ ประดับด้วยปราสาทอันแล้วด้วยวิมาน ๗ ประการเป็นอันมาก. นาคราชนามว่า จมเปส ได้ครองราชย์ในวังนาคนั้น."

นักรรณกถาจึงแปลสาธกว่า "ในอศิกกาล แม่น้ำชัฏอันมีนามว่า" ไหลออกจากสระสังขปาลในมอชัฏรัฐ. ณ แม่น้ำนั้น ได้มีวังนาคเป็นสถานที่น่ารมย์ ปากเทวโลก. นาคราชนามว่า สังขปาล ได้ครองราชย์ในวังนาคนั้น."

ในมหัศจรรย์และไพเราะของอชัฏ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นาคที่หลายอย่างก็หาญเขม้นพินาศ อชัฏให้เจริญ ให้ทรงกำลัง; ครั้นอชัฏให้เจริญให้ทรงกำลัง ณ พญาเขม้นพินาศนั้นแล้ว ก็ลงสู่แม่น้ำน้อย; ครั้นลงสู่แม่น้ำน้อยแล้ว ก็ลงสู่แม่น้ำใหญ่; ครั้นลงสู่แม่น้ำใหญ่แล้ว ก็ลงสู่แม่น้ำน้อย; ครั้นลงสู่แม่น้ำน้อยแล้ว ก็ลงสู่แม่น้ำใหญ่; ครั้นลงสู่แม่น้ำใหญ่แล้ว ก็ลงสู่สมุทรสาคร. นาคเหล่านั้นถึงความเป็นที่ลึกลับว่าไกลใหญ่ในสมุทรสาครนั้น."

ธรรณกถาจึงสาธกว่า "คำว่า ให้ทรงกำลัง หมายความว่า ทรงกำลัง ก็ยังมีวิธีอื่นด้วย. ในคำว่า ลงสู่แม่น้ำน้อย เป็นอัน มีอุปมาพิกิตา ดังนี้—

[๑๑๕] "ทั้งนี้คือกับมา นางนาคที่หลายครั้งควรภักดีในเวลาเมื่อจะ ก็คิดว่า 'ถ้าเราจักคลอกในที่นี้, เมื่อเป็นอย่างนี้การของเราจักไม่อาจที่จะพินาศแห่งหนึ่ง และแรงบีบโอบของพวกสุบรรณได้' นางนาคเหล่านั้นจึงดำลงในมหาสมุทร ถึงปากน้ำสบ เขาไปสู่มหานทีทั้ง ๔ ถึงภูเขม้นพินาศ. อยู่คลอกในลำทองดีเงินและดำแก้วอันเป็นสุบรรณเป็นโอบไม่ได้ ณ ภูเขม้นพินาศนั้น ให้ลูกนาคน้อย ๆ ศึกษาการลงน้ำในระดับต่าง ๆ มีชื่อเท่าเป็นอันมาก."

เหล่านักรบจะกระทำการรวมไปและข้ามกลับ ก็ข้ามจากฝั่งในฝั่งนอก, จากฝั่งนอกฝั่งใน ของแม่น้ำหลายแม่น้ำจากคาบสมุทรอินเดีย ในกาลใด, ในกาลนั้น นางนาคทั้งหลาย ก็ทราบว่ บันฑิ พวงพารของราชกุมารีจะทอดทานกำลังคลื่นและกำลังศรัทธาได้ แล้วก็นำเมล็ดให้มาเมธง^{๕๖}ซึ่งฝนให้ตกกระทำบูชาหิมพานต์^{๕๗}ให้เป็นที่ราบกว่าแม่น้ำเป็นอันเดียวกัน คืออาณาภาพรของชน แล้วรวมกเรือของเรือเงินเป็นต้น เบื้องบนผูกเพดานผ้าขาวจักร กวอดาวทอง มีพวงศอกไม้หอมห้อยย้อยแล้วด้วยเอาซึ่งศอกอุบลแดงมีกลิ่นหอมชื่นใจ, ของหอม และศอกไม้เป็นต้น ให้เรือเหล่านักรบลงสู่มหานทีทั้ง ๕ บรรดาดังมหาสมุทรโดยลำดับ, นาค เหล่านี้อยู่ในมหาสมุทรนั้น เมื่อถึงขนาด ๑๐๐ วา ๑,๐๐๐ วา หรือถึงความเต็มสัทธิวิญญู ความใหญ่โต."

อรรถกถาโพธฉกษัตริย์ว่า "อธิบายว่า นาค: แม่นาคเหล่านั้นเป็นพวกอยู่ในระหว่างคลื่นบนหลังมหาสมุทร ยาวนานแก้ว." เรื่องที่ปวงของนาคเหล่านั้นรับการอาทิจบูชาหิมพานต์เจริญเติบโตเป็นต้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในหนังสือ."

ในโองมัญญกปิกรณได้กล่าวความไว้ว่า "ทวีปทอง ๔ ทวีป คือ ทวีปหนึ่งอยู่ในระหว่างบุพพิเทททวีปและชมพูทวีป, ทวีปหนึ่งอยู่ในระหว่างชมพูทวีปและอปรโคยานทวีป, ทวีปหนึ่งอยู่ในระหว่างอปรโคยานทวีปและอุตรกุรวทวีป, และทวีปหนึ่งอยู่ในระหว่างอุตรกุรวทวีปและบุพพิเทททวีป, ทวีปเหล่านั้นแต่ละทวีปก็มี ๑,๐๐๐ โยชน์, บ้างเกิดในทวีปเหล่านั้น, พวกครุฑอยู่ในบ้างวเหล่านั้น, พวกครุฑเหล่านั้นมีหน้า ๔๐๐ โยชน์ด้วยลมมีทั้งสองจับนาคชนกัน, ทวีปเหล่านั้นมีกลิ่นเหม็น, ในทวีปที่อยู่ในระหว่างบุพพิเทททวีปและชมพูทวีป มีต้นชื่อว่า (โกฏฐิมพธิ) เกิดขึ้น เกิดดี ตั้งอยู่ดี ค่อมไปดี มีใบหนา [๑๒๐] มีใบกับ ไม่มีช่อง, มาลาประดับศีรษะหรือเทริดอันงามกลาการผู้ชำระ ทำดีแล้ว หรือร่วมค่อมไปดี ฉนโค, ต้นง้วน่านมีกลิ่นหอม."

อรรถกถากล่าววชชากว่า "ท้าวสักกะทรงดำริว่า 'ก็อนว่าพวกอสูรดุจสิ้นแล้ว จึงเพาะขึ้นรบอยู่บนหลังสมุทรอันเทียว ทรงพ่ายเพื่อสูรเหล่านั้น ทรงเริ่มที่จะเสด็จหนีไปทางปลาสมุทรด้านทักษิณด้วยเวธอันรวดเร็ว ขนาด ๑๔๐ โยชน์, ท้าวโคณั้น วรของท้าวเธอเหล่านั้นไป

๑. ดังนี้ ปาฐในอรรถกถาโพธฉกษัตริย์ เป็น...อุบลอุตรวารวิโน น วิฆนุชกนาท หมายความว่า เป็นพวกอยู่ในระหว่างคลื่น... เท่านั้น มีใจพวงนาคที่อยู่ในวิฆนุ.

เหนือหลังสมุทรโคจรเร็ว ลี้วไปสู่น้ำจว. บ้างไว้ในทางไปของรตนนั้นชวคกไปบนหลังสมุทร
คุชบาอ้อ. ลูกสุบรรณน้อยถึง(ทกลง)ไปบนหลังสมุทรของเสียงแซ่.

บาลีสกษะชวว่า "ลูกอนภิกษุทั้งหลาย อัครันนั้นแล ท้าวสักกะจอมเทพ ได้
ศรีสกะมาพลีสารอัครวาทาความว่าดังนี้—

ลูกอนมาลลี นมรับนบนคณจว. ท่านจงเว้นวังนกลเหล่านั้นโดยท้าวอนรด;
เราสละชีวิตในพวกอสูรได้โดยแท้ ขอแต่อย่าให้คนเหล่านั้นต้องปราศจากวัง
คณ.

อรรคกถาแห่งสักกชวชวว่า "อธิบายคำว่า โคจร... : ใต้อันว่าเสียงรตน
บ่อน้ำทรงคองน้ำจว. เสียงรตน และเสียงน้ำอาชาไนย (รวมกัน) ปานว่าเสียงฟ้าโคจรบน.
บรรดาสุบรรณในน้ำจวใต้อันเสียงนั้น พวกที่มีกำลังก็หนีไป; แต่พวกที่กลัวว่าเพราะชว
พวกที่ท้อพละเพราะโรค และพวกชนเบื่องไม่ชน ไม่อาจที่จะหนีได้ ถูกมรดกลูกชว
ร้องรตนพร้อมกันเสียงแซ่. ท้าวสักกะทรงสลับเสียงนั้น ศรีสถามว่า "เสียงอะไรพอมาลลี"
ทรงสลับว่า "พวกสุบรรณใต้อันเสียงรตน ไม่อาจที่จะหนีไป จังร้อง พระเจ้าข้า ก็มีพระวาช
นฤทัยเต็มไปด้วยพระกรุณา โคจร..."

อรรคกถาถาวรชวชวว่า "ชวว่า ลูกอนมาลลี นมรับนบนคณจว ทรง
แสดงความว่า จงดู. วังนกลเหล่านั้นที่ย้อยย้อยอยู่บนคณจว. คำว่า ท่านจงเว้นวังนกลเหล่านั้นโดย
ท้าวอนรด หมายความว่าวังนกลเหล่านั้นจะไม่ถูกกระทบกระเทือนด้วยท้าวอนรดของรตน
โดยประการใด, ท่านจงเว้นวังนกลเหล่านั้น โดยประการนั้น."

[๑๒๒] อรรคกถาสักกชวชวว่า "บทว่า อัครันนั้น แลว่า โดยท้าวอนรด.
ท้าวอนรดจะไม่บดวังนกลทั้งหลาย โดยประการใด, ท่านจงเว้นวังนกลเหล่านั้นโดยท้าวอนรด
นั้น โดยประการนั้น. ถัดนั้นเกิดเพราะบุญเป็นปัจจัย อ่อนช้วนวกไปใต้แม่น้ำในเราจักรวาท
แม่น้ำในชวชไนย ที่อยู่ตรงหน้า โดยอาการชวไปในอากาศนั้นเพ็ช. ถัดนั้นเพ็งแล่นไปตาม
น้ำจวนั้นแล้วใช้. บ้างนั้นก็จะเพ็งเป็นเหมือนเมื่อเกี่ยวไหญ่แล่นไปตามเว้งหรือไวย่หุ่
ไว้ทั้งหมดก็จะถูกหักถูกย้ายบนคณไปละนั้น."

อรรคกถาถาวรชวชวว่า "คำว่า เราสละชีวิตในพวกอสูรได้โดยแท้ หมาย
ความว่า ชวเมื่อเราสละชีวิตแก่พวกอสูร ชวนั้นจะเป็นความสวัสดิการแก่กรูเหล่านั้นใช้.

เราทั้งสองชีวิตของเราในพวกยสุรโคโคธแท้ คือโคธเนนเขนเทียว. คำว่า ขอนคืออำไทนก เหล่านี้คือปราสาครัง หมายความว่า แก่นกคือลูกครุฑน้อยๆ เหล่านี้ อย่างอื่นเป็นแก้ว ปราศจากวง เพราะวงอุกรือ ลูกบนหลังเอือก คืออย่างสัตว์ของเราไปไม่เบื่องบนก เหล่านี้ หมายความว่า จะกลับเวยกลับไป."

อรรถกถาพิธานวรรคว่า "พญาสุบรรณ (ลำตัว) มีประมาณ ๑๕๐ โยชน์ ปีกขวา ของพญาสุบรรณนี้ ประมาณ ๕,๐๐๐ โยชน์, ปีกซ้ายก็เหมือนกัน, แขนขวาประมาณ ๖๐ โยชน์, ขอบประมาณ ๓๐ โยชน์, ปากประมาณ ๔ โยชน์, เท้าประมาณ ๑๖ โยชน์ เมื่อ พญาสุบรรณนี้เริ่มจะแสดง (กำลัง) ลงแห่งสุบรรณ สถานที่ ๗๐๐-๘๐๐ โยชน์ย่อมไม่ เบื้องพอ." อรรถกถาพิธานวรรคก็กล่าวไว้เช่นเดียวกัน.

บาลีชาเขวรรคว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัทธมฺมาออกจากรัศมีในสัทธม- สมนัย (ในเวลาตอนค่ำ); ครั้นออกจากรัศมีแล้วย่อมระบัดตัว; ครั้นระบัดแล้วย่อม เหลียวแลดูทิศทั้งสี่โดยรอบ; ครั้นเหลียวแลดูทิศทั้งสี่โดยรอบแล้วย่อมบ่นสือสัทธม ๓ ครั้ง; ครั้นบ่นสือสัทธม ๓ ครั้งแล้วย่อมพลิกไปเพื่อหาถิ่น. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์ วิจารณ์ไม่ว่าเหล่าหนึ่งเหล่าใดโคธเนนเขนเทียวสัทธมฺมาซึ่งบ่นสืออยู่ ย่อมบังเกิดความกลัว ความสยอง ความสะอึ โดยมาก. พวกอาศัยป่องก็เข้าไปสู่ป่อง, พวกอาศัยน้ำก็เข้าไปสู่ น้ำ, พวกอาศัยบกก็เข้าไปสู่บก, พวกนกก็บินสู่อากาศ. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย แม้ชาวพรหม บรรดาผู้ถูกไว้ด้วยป่อง ด้วยเครื่องผูกอันมั่นคง ในคามนิคมและวราชธานีทั้งหลาย ก็ตก ทำลายเกรงกลัวเหล่านั้น [๑๒๒] มุขคู่ออกหลายหนออกออกไป. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัทธมฺมา มีฤทธิ์มาก มีศักดิ์ใหญ่ มีอำนาจใหญ่กว่าบรรดาสัตว์วิจารณ์อย่างนั้น." บาลี จกณินบาท อังคุตรนิกายก็เป็นเช่นนี้.

อรรถกถาชาเขวรรคว่า "อธิบายคำว่า สัทธะ : สัทธะ ๔ ชนิด คือ สัทธะ กาฬสัทธะ บิณฑุสัทธะ และเกสรสัทธะ. บรรดาสัทธะ ๔ ชนิดนั้น สัทธะ กล้ายแม่โคสันกพิราบ และเป็น สัตว์มีปัญญาเป็นภิกษา. กาฬสัทธะ กล้ายแม่โคดำ เป็นสัตว์มีปัญญาเป็นภิกษาเหมือนกัน. บิณฑุสัทธะ กล้ายแม่โคสีไปไม่เหลือ เป็นสัตว์มีน้อยเป็นภิกษา. เกสรสัทธะ ประกอบด้วยหน้า ปาดหาง และปาดเท้าทั้งสี่ข้างกับขลุ่ยด้วย. มีรอย ๓ รอย ดูจากด้วยสัตว์ขลุ่ยทั้งสี่ข้างแก่ระฆฆอม

ไปถามกลางหลังแล้วเวียนเป็นทักษิณาวรรตอยู่^๕ในระหว่างขา. ส่วนที่๓ของเกสรสีหะนั้น รุ่งรังควาสนกอบ (เกสร) คงว่าหมัวไว้ด้วยปากมีพลวาคาเสนาคำถึง. ส่วนที่เหลือมีสีดุก่อนขาว สาดอันบริสุทธิ์และถูกก่อนแห่งสิ่งจรรณ. บรรดาสีหะ ๔ ชนิดนั้น เกสรสีหะพระผู้มีพระภาค ทรงพระประสงค์ในเทณ. ๖ วรรคจากทุกนิบาต อังคุตตรนิกาย ก็กล่าวไว้เช่นกัน.

อรรถกถาสังคาสกกล่าวว่า "สีหะ ๔ ชนิด คือ คิมสีหะ ปาฬสีหะ กาทสีหะ และ กิธสีหะ ซึ่งมีเทณนั้นทำหลังอันอื่นแล้ว."

อรรถกถาปฏิภัสสรว่า "สีหะ ๔ ชนิด คือ คิมสีหะ กาทสีหะ ปาฬสีหะ และ เกสรสีหะ. บรรดาสีหะ ๔ ชนิดนั้น เกสรสีหะถึงความเป็นสัตว์โลก. คำว่า มฤคธราห์ หมายความว่า เจ้าแห่งสัตว์ ๔ เท้าทั้งปวง."

อรรถกถาขณิกวรรคและอรรถกถาจากนิบาต อังคุตตรนิกายว่า "คำว่า มฤคธราห์ หมายถึงเจ้าแห่งหมู่เนื้อทั้งปวง. บทว่า อาสนา แปลว่า จากที่อาศัย, ทำกล่าวอธิบาธไว้ว่าออก จากถ้ำทอง ถ้ำเงิน ถ้ำแก้วมณี ถ้ำแก้วผลึก หรือถ้ำในศิลา. สีหะนั้น เมื่อจะออก ย่อมออกด้วย เทศ ๔ ประการ คือ ถูกความมืดมิดเขยื้อน ออกเพื่อต้องการแสงสว่าง, ปวดอุจจาระปัสสาวะ ออกเพื่อต้องการถ่ายอุจจาระปัสสาวะ, ถูกความหิวเขยื้อนเขยื้อน ออกเพื่อต้องการอาหาร หรือ ถูกลมหนาว (ความกำหนัด) เขยื้อนเขยื้อน ออกเพื่อต้องการผลมพิณ^๖. แต่ในที่แห่งประสงค์ ความว่า ออกเพื่อต้องการอาหาร. คำว่า ออมสะนัคคิ หมายความว่า เมื่อวางเท้าหลังทั้งสอง เสนอกับเบ้าพหุของ หรือบนพื้นเงิน พื้นแก้วมณี [๑๒๓] พื้นแก้วผลึก พื้นในศิลาอย่างใด อย่างหนึ่ง เหลือศรหาหน้าไปข้างหน้า ไกลส่วนหลังของสัตว์ไว้ไปส่วนหน้า แขนหลัง ยกขึ้น ทำอาการดังว่าสิ่งซึ่งความพหุกระพุ่มงมแล้ว ผลักในละของที่ติดอยู่ตามตัว ดังนี้ ชื่อว่าอ้อม สะนัคคิ. ก็เหตุนี้สีหะนั้นวิ่งไป ๆ มา ๆ บนพื้นที่มีสเนบักตัวจากโคหุเม และสัตว์ของสีหะซึ่ง วิ่งอยู่นั้น ปรางกุรารากะถูกไฟที่หมุนไปรอบ ๆ ในที่มืด. อธิบายคำว่า ออมเหลือสวและศู เพราะเหตุไรจึงเหลือสวและศู? เพราะมีความเอ็นดูต่อสัตว์อื่น. ก็อันว่าเมื่อสีหะนั้นบนลือสีหะนาท, ปาฬสีหะซึ่ง น้า ระมาศ กระบือ เป็นต้น ซึ่งเที่ยวอยู่ในที่ไม่เสมอ มีภูเขาและถ้ำถึงบนกัน อ้อมออกไปในเหวบ้าง ในหลุมบ้าง, สีหะจึงเหลือสวและศูด้วยความเอ็นดูต่อปาฬสีหะเหล่านั้น. ชื่อ ว่าความเอ็นดูของสีหะนั้น ซึ่งร้ายกาจกันเมื่อสัตว์อื่น ยังมีอยู่หรือ? ถูกแล้ว ยังมีอยู่. จึงอย่าง

๕. สังจุณ คือหงส์ หมายความว่าเหมือนหงส์ที่พบเป็นหงส์

นั้น สัทธานันท์คิดว่า ประโยชน์อะไรแก่เราด้วยการฆ่าสัตว์จำนวนมาก จึงไม่จับปาดซากเล็ก ๆ เพื่อเป็นอาหารของตน. ชื่อว่ากระทำความเอ็นดูด้วยประการฉะนี้. จริงอยู่ แม้คำว่า - (สัทธานันท์คิดว่า) เราอย่าจับปาดซากเล็ก ๆ ซึ่งอยู่ในที่ไม่สมควรให้ถึงความตายเลย - ถึงแม้ พระผู้มีพระภาคก็ให้ตรัสไว้. คำว่า ออหมั่นถือสัพพทา หมายความว่า บัณฑิตยิชนาทที่ไม่น่ากลัว ๓ ครั้งก่อน. ก็แลเสียงของสัทธานันท์ ซึ่งยืนอยู่ ณ พัทธะบันฑิตวณนั้นดังอยู่อย่างนั้น ออหมั่นทำให้ประเทศประมาณ ๓ โยชน์ โคจรรอบ มีเสียงบันเลื้อยเป็นอันเดียวกัน. หมีสักตัว ๒ เท้า และ ๔ เท้า ซึ่งอยู่ภายใน ๓ โยชน์ ก็ได้ยินเสียงบันเลื้อยของสัทธานันท์แล้ว. ไม่อาจที่จะยืนอยู่ในที่ตามทันอยู่ได้. คำว่า ออหมั่นถือสัพพทา หมายความว่า ออหมั่นไปเพื่อต้องการอาหาร. ไปอย่างไร? สัทธานันท์ยืนอยู่ ณ พัทธะบันฑิตวณ เมื่อโคจรขึ้นร่างขวาหรือร่างซ้าย ออหมั่นก็ประมาณอุสุภะหนึ่งได้. เมื่อโคจรขึ้นเบื้องบน ออหมั่นโคจรได้ ๔ อุสุภะบ้าง ๔ อุสุภะบ้าง. เมื่อวิ่งตรงไปในที่ราบ ออหมั่นวิ่งไปได้ตลอดที่ประมาณ ๑๖ อุสุภะบ้าง ประมาณ ๒๐ อุสุภะบ้าง. เมื่อวิ่งลงจากที่ดอนหรือจากภูเขา ออหมั่นวิ่งไปได้ตลอดที่ประมาณ ๖๐ อุสุภะบ้าง ประมาณ ๘๐ อุสุภะบ้าง. ในระหว่างทางเห็นต้นไม้หรือภูเขา เมื่อเลี้ยวต้นไม้หรือภูเขาขึ้น ออหมั่นก็ไปข้างซ้ายหรือข้างขวา หรือเบื้องบน ประมาณอุสุภะหนึ่ง. แก่กว่าบัณฑิตยิชนาทครั้งที่ ๓ แล้ว ออหมั่นปรากฏในที่ประมาณ ๓ โยชน์ พร้อมกับการบินเลื้อยนั้นนั่นเทียว คือไปตลอด ๓ โยชน์แล้วกลับมายืนฟังเสียงก้องแห่งเสียงบันเลื้อยของตนได้เทียว. สัทธานันท์ไปด้วยความแฉะเร็วอย่างนี้. บทว่า เสกฺขุเฮน แปลว่า โคตมาก. ความกลัว ความสยอง ความสะดุ้ง ทั่วหมด เป็นชื่อของความหวาดเสียวแห่งจิต. ปาด-ซากทั้งหลายได้ยินเสียงสัทธานันท์แล้ว จำนวนมากกลัว. จำนวนน้อยไม่กลัว. มีคำถามสงสัยว่า ถ้าจำนวนน้อยนั้นก็กลัวทำไม? ตอบว่าก็อัสสัสนะเหมือนกัน. ร่างอาชาไนย (๑๒๔) ม้าอาชาไนย โคผู้อาชาไนย, บัวผู้อาชาไนย และพระชีณาสพ. เพราะเหตุไรปาดซากเหล่านั้นจึงไม่กลัว? สัทธานันท์ก็กลัว เพราะคิดว่า 'เราเป็นคู่สมรสกับสัทธานันท์โคตมาก โกรธ สกฺขุ และความกลัว.' ร่างอาชาไนยเป็นเช่นนั้นไม่กลัว เพราะความที่ก้มมีสักกายะจิรัฐจิต. พระชีณาสพไม่กลัว เพราะละสักกายะจิรัฐจิตแล้ว.

"วินิจฉัยในคำว่า มธุทอสมาก เป็นดังนี้: ความเป็นสัตว์มีฤทธิ์มาก พึงทราบโดยการที่ตนบนพัทธะบันฑิตแล้วกระโดดขึ้นทางข้างขวาเป็นคันไถประมาณอุสุภะหนึ่ง และตรงไปได้ประมาณ ๒๐ อุสุภะ เป็นอาทิ. ความมีฤทธิ์ใหญ่ พึงทราบโดยความเป็นใหญ่กว่าบรรดาอุกที่เล็ก. ความมีอำนาจมาก พึงทราบโดยที่ปาดซากทั้งหลายได้ยินเสียงในที่ประมาณ ๓ โยชน์ โคจรรอบแล้วหนีไป."

ส่วนช้าง มี ๑๐ อย่าง โยธกษ. ด้วยเหตุนี้ ในอรรถกถาสทศสูตรในนิทาน-
วรรค จึงได้กล่าวไว้ว่า—

“กำลังกายของพระคณาภคทั้งรวบโดยลำดับสกลช้าง. สมเวียงคังทีโปธมาจารย์
ได้กล่าวไว้ว่า—

สกลช้าง ๑๐ ดังนี้: กาทาวกหัตถ์ กังโยหัตถ์ บัณชรหัตถ์ ตามพหัตถ์
มังคละหัตถ์ คันธหัตถ์ มงคละหัตถ์ เหมหัตถ์ อุโบสถหัตถ์ ฉัททันตหัตถ์.

สกลช้างเป็น ๑๐ สกล ฉะนั้น. บรรดาสกล ๑๐ นั้น สกลคาวกหัตถ์ พึงเห็นว่าเป็น
สกลช้างธรรมดา. กำลังกายของบุรุษ ๑๐ คน เป็นกำลังของช้างกาฬกะเชือกหนึ่ง. กำลัง
ของช้างกาฬกะ ๑๐ เชือก เป็นกำลังของช้างกังโยเชือกหนึ่ง. กำลังของช้างกังโย ๑๐
เชือก เป็นกำลังของช้างบัณชระเชือกหนึ่ง. กำลังของช้างบัณชระ ๑๐ เชือก เป็นกำลังของ
ช้างคามพะเชือกหนึ่ง. กำลังของช้างคามพะ ๑๐ เชือก เป็นกำลังของช้างมังคละเชือกหนึ่ง.
กำลังของช้างมังคละ ๑๐ เชือก เป็นกำลังของช้างคันธเชือกหนึ่ง. กำลังของช้างคันธ ๑๐
เชือกเป็นกำลังของช้างมงคละเชือกหนึ่ง. กำลังของช้างมงคละ ๑๐ เชือก เป็นกำลังของช้าง
เหมวกเชือกหนึ่ง. กำลังของช้างเหมวก ๑๐ เชือก เป็นกำลังของช้างอุโบสถเชือกหนึ่ง. กำลัง
ของช้างอุโบสถ ๑๐ เชือก เป็นกำลังของช้างฉัททันตเชือกหนึ่ง. กำลังของช้างฉัททันต ๑๐
เชือก เป็นกำลังของพระคณาภคพระองค์เดียว. กำลังแห่งเรือกว่า กำลังกล่าวคือ นารอน^๑
บ้างก็ได้. กำลังนั้นเป็นกำลังของช้างหนึ่งพันโกฏิเชือกโดยการนับช้างธรรมดา. เป็นกำลัง
ของบุรุษหนึ่งหมื่นโกฏิคนโดยการนับบุรุษ.” ในอรรถกถาสกนิบาต อังคุตตรนิกาย, มหาสี-
หนาสสูตร และญานวีกะก็ กล่าวไว้อย่างนี้.

[๑๒๕] แม้ในรัชคิยวรรคก็ กล่าวไว้ว่า—

“สกลช้างมีดังนี้: กาทาวกหัตถ์ กังโยหัตถ์ บัณชรหัตถ์ ตามพหัตถ์
มังคละหัตถ์ คันธหัตถ์ มงคละหัตถ์ เหมหัตถ์ อุโบสถหัตถ์ ฉัททันตหัตถ์.”

อีกรัชคิยวรรคนี้ว่า “บรรดาช้างเหล่านี้ ช้างกาฬกะทรงไว้ซึ่งกำลังของบุรุษ
๑๐ คน ช้างกังโยทรงไว้ซึ่งกำลังของช้างกาฬกะ ๑๐ เชือก. พึงนับไปอย่างนั้นจนถึงช้าง

* เรือกว่า นารอนทอ เป็นคำเรียกชื่อช้างของพระพุทธเจ้า เข้าใจว่า มีมูลที่สืบย้อนมาจาก ในคัมภีร์
พราหมณ์

ฉันทันต์. ก็แลพระธรรมาสน์พุทธเจ้าทรงพระกำลังเท่ากำลังช้างฉันทันต์ ๑๐ เชือก. ด้วยเหตุ
นั้นแล พระผู้มีพระภาคจึงทรงพระกำลังเท่ากำลังช้างหนึ่งพันโกฏิเชือกโดยการนับช้างกาฬวณะ
หรือเท่ากำลังบุรุษหนึ่งหมื่นโกฏิคนโดยการนับบุรุษ."

อรรถกถาหาปรินิพพานสูตรว่า "ในคัมภีร์ว่า—

‘ช้างโครี ช้างกาฬวณะ ช้างคังโคย ช้างบึงละระ ช้างบึงพิไลยยะ ช้างมณกะ
ช้างตามพะ ช้างมัททกนิ ช้างอุโบสถ และช้างฉันทันต์เป็นเท่า ๑๐ เหล่านี้
เป็นช้างสูงที่สุดในบรรดาช้างทั้งหลาย.’” ดังนี้

กำลังของช้างธรรมาสน์กล่าวคือช้างโครี ๑๐ เชือก เป็นกำลังของช้างกาฬวณะเชือกหนึ่ง.
ด้วยการคำนวณอันคุณคาว ๑๐ อย่างนี้ กำลังของพระศาสดาประมาณเท่ากำลังช้างธรรมา
สน์หนึ่งพันโกฏิเชือก."

ช้างบางพวกมาในอรรถกถาชนิดมีกิริยาโตประการอื่นจากที่กล่าวนี้. ฎีกามีธรม-
ณิกายนั้นว่า "ความแตกต่างนั้นพึงเห็นว่า ท่านกระทำโดยสักคำว่าชื่อของช้างเหล่านั้น."

ต่อไปเป็นวินิจฉัยอันกระทำการความสันนิษฐานแก่กันในอธิการนิ: ช้างฉาวพวณะ
เชือกหนึ่ง ทรงกำลังแห่งบุรุษ ๑๐ คน. ช้างคังโคย เชือกหนึ่ง ทรงกำลังแห่งช้างกาฬวณะ
๑๐ เชือก และแห่งบุรุษ ๑๐๐ คน. ช้างมณทะระ เชือกหนึ่ง ทรงกำลังแห่งช้างคังโคย ๑๐
เชือก, แห่งช้างกาฬวณะ ๑๐๐ เชือก และแห่งบุรุษ ๑,๐๐๐ คน. พึงนับไปโดยลำดับ
ประการดังนี้. ส่วนมาตราในการกำหนด (นับ) มีดังนี้— ช้างตามพะเชือกหนึ่ง เท่ากับช้าง
มณทะระ ๑๐ เชือก, ช้างคังโคย ๑๐๐/เชือก, ช้างกาฬวณะ ๑,๐๐๐ เชือก, บุรุษ ๑๐,๐๐๐
คน. ช้างบึงละระเชือกหนึ่ง เท่ากับช้างตามพะ ๑๐ เชือก, ช้างมณทะระ ๑๐๐ เชือก, ช้าง
คังโคย ๑,๐๐๐ เชือก, ช้างกาฬวณะ ๑๐,๐๐๐ เชือก, [๑๒๖] บุรุษ ๑๐๐,๐๐๐ คน.
ช้างคณณะเชือกหนึ่ง เท่ากับช้างบึงละระ ๑๐ เชือก, ช้างตามพะ ๑๐๐ เชือก, ช้างมณทะระ
๑,๐๐๐ เชือก, ช้างคังโคย ๑๐,๐๐๐ เชือก, ช้างกาฬวณะ ๑๐๐,๐๐๐ เชือก, บุรุษ
๑,๐๐๐,๐๐๐ คน. ช้างมณละระเชือกหนึ่ง เท่ากับช้างคณณะ ๑๐ เชือก, ช้างบึงละระ ๑๐๐
เชือก, ช้างตามพะ ๑,๐๐๐ เชือก, ช้างมณทะระ ๑๐,๐๐๐ เชือก, ช้างคังโคย ๑๐๐,๐๐๐
เชือก, ช้างกาฬวณะ ๑,๐๐๐,๐๐๐ เชือก, บุรุษ ๑๐,๐๐๐,๐๐๐ คน. ช้างพะณะเชือก

หนึ่ง เท่ากับช้างมงคล ๑๐ เชือก, ช้างคันธะ ๑๐๐ เชือก, ช้างมงคล ๑,๐๐๐ เชือก
 ช้างคามพะ ๑๐,๐๐๐ เชือก, ช้างบิณฑะ ๑๐๐,๐๐๐ เชือก, ช้างคังโย ๑,๐๐๐,๐๐๐
 เชือก, ช้างกาฬวณะ ๑๐,๐๐๐,๐๐๐ เชือก, บุรุษ ๑๐๐,๐๐๐,๐๐๐ คน, ช้างอุโบสถ
 เชือกหนึ่ง เท่ากับช้างเผือก ๑๐ เชือก, ช้างมงคล ๑๐๐ เชือก, ช้างคันธะ ๑,๐๐๐ เชือก,
 ช้างมงคล ๑๐,๐๐๐ เชือก, ช้างคามพะ ๑๐๐,๐๐๐ เชือก, ช้างบิณฑะ ๑,๐๐๐,๐๐๐
 เชือก, ช้างคังโย ๑๐,๐๐๐,๐๐๐ เชือก, ช้างกาฬวณะ ๑๐๐,๐๐๐,๐๐๐ เชือก, บุรุษ
 ๑,๐๐๐,๐๐๐,๐๐๐ คน, ช้างฉัททันต์เชือกหนึ่ง เท่ากับช้างอุโบสถ ๑๐ เชือก, ช้างเผือก
 ๑๐๐ เชือก, ช้างมงคล ๑,๐๐๐ เชือก, ช้างคันธะ ๑๐,๐๐๐ เชือก, ช้างมงคล ๑๐๐,๐๐๐
 เชือก, ช้างคามพะ ๑,๐๐๐,๐๐๐ เชือก, ช้างบิณฑะ ๑๐,๐๐๐,๐๐๐ เชือก, ช้างคังโย
 ๑๐๐,๐๐๐,๐๐๐ เชือก, ช้างกาฬวณะ ๑,๐๐๐,๐๐๐,๐๐๐ เชือก, บุรุษ ๑๐,๐๐๐,๐๐๐,๐๐๐
 คน. เพราะฉะนั้น ช้างฉัททันต์ ๑๐ เชือก จึงเท่ากับช้างอุโบสถ ๑๐๐ เชือก, ช้างเผือก
 ๑,๐๐๐ เชือก, ช้างมงคล ๑๐,๐๐๐ เชือก, ช้างคันธะ ๑๐๐,๐๐๐ เชือก, ช้างมงคล
 ๑,๐๐๐,๐๐๐ เชือก, ช้างคามพะ ๑๐,๐๐๐,๐๐๐ เชือก, ช้างบิณฑะ ๑๐๐,๐๐๐,๐๐๐
 เชือก, ช้างคังโย ๑,๐๐๐,๐๐๐,๐๐๐ เชือก, ช้างกาฬวณะ ๑๐,๐๐๐,๐๐๐,๐๐๐ เชือก,
 บุรุษ ๑๐๐,๐๐๐,๐๐๐,๐๐๐ คน. ด้วยเหตุนั้น ในอรรถกถาทั้งหลายจึงได้กล่าวไว้ว่า "กำลัง
 (ของพระภิกษุ) นั้น เป็นกำลังของช้างหนึ่งพันโกฏิเชือกโดยการนับช้างธรรมดา, เป็น
 กำลังของบุรุษหนึ่งพันโกฏิคนโดยการนับบุรุษ."

บรรดาช้างเหล่านั้น ที่อยู่ของช้างฉัททันต์มีกล่าวไว้ในอรรถกถาที่กล่าวถึงช้างเป็น
 คัน. จึงอยู่ในอรรถกถาเหล่านั้นได้กล่าวไว้ว่า "ณ โอกาสที่น้ำและลมกระทบใต้ที่มุกกิกะวัน
 ออกเดือนเพ็ญของพระจันทร์ ๗ แฉกอัน มีถิ่นไพรใหญ่. ลำต้นของต้นไม้เหล่านั้นยาว
 ได้ ๕ โยชน์ สูง ๗ โยชน์, ตั้งในเสถียร ประมาณ (กิ่ง) ๖ โยชน์, กิ่งซึ่งขึ้นไปข้างบน
 ก็ประมาณ ๖ โยชน์เท่ากัน. ด้วยประการฉะนี้ ต้นไม้เหล่านั้นจึงสูงวัดโคนต้นได้ ๑๒ โยชน์.
 วัดแต่ปลายกิ่งถึงโคนต้นได้ ๑๒ โยชน์. ประดับด้วยดอกไม้ ๘,๐๐๐ งามส่งๆ งามแก้ว
 มณีอันได้. อันนี้ ที่สุวรรณบรรพตในทิศภาคตะวันตกแห่งฉัททันต์ มีถ้ำของประมาณ
 ๑๒ โยชน์. ภูเขายาวนามว่าฉัททันต์ แฉกอันยาวข้าง ๘,๐๐๐ อยู่ใต้ท้องในฤดูฝนชุก.
 ครั้นฤดูร้อนกับวันและลมพัดอยู่ในระหว่างต้นไม้ ๘ ควณต้นไม้ใหญ่."

ช้างบวเฒรรองช้างลัทธิค้ำเป็นพวกที่ไปทางอากาศได้. คัวเพเห่น ในบรรดา
ลัทธิค้ำซึ่งได้กล่าวไว้ว่า "ช้างประมาณ ๔,๐๐๐ เข้าไปอาศัยสระลัทธิค้ำอยู่ในเทมวัน-
ประเทศ เป็นพวกมีฤทธิ์ไปทางอากาศได้."

[๑๒๑] ช้างมี ๑๐ อย่างโดยตระกูล คือประการฉะนี้. ส่วนช้าง (อื่น ๆ) มีช้าง
เอราวัณเป็นต้นชื่อว่า ช้างประจำทิศ. คัวเพเห่น ในลัทธิค้ำซึ่งได้กล่าวไว้ว่า—

"ช้างเอราวัณ ช้างปูละทิกะ ช้างวามณะ ช้างกุ่มทะ ช้างอัญชนะ ช้าง
ปูละทิกะ ช้างสัททะกุ่มทะ ช้างสัพปติกะ เป็นช้างประจำทิศ."

และในภูมิกถ์ลัทธิค้ำนั้นได้กล่าวไว้ว่า "ช้างทั้ง ๔ มีช้างเอราวัณเป็นต้น
ชื่อว่าช้างประจำทิศ เพราะรักษาทิศทั้งสี่ตามทิศบุรพทิศเป็นต้น. การกล่าวถึงช้างเอราวัณเป็น-
ต้นให้เกี่ยวเนื่องกับทิศเพื่อจะรู้ว่ามีปักษีวารณะเป็นต้น. ส่วนช้างทั้งรองช้างเหล่านี้คือ—

"อัททมุ กามปถา บังคลา อนุบัณฑา คามพวณณ สุภทนต์ ถึงคณา อัญชนวดี."

ท่านกล่าวอธิบายไว้ดังนี้—ช้างเอราวัณรักษาทิศบุรพทิศ ชื่อปักษีวารณะ, มีช้างทั้ง
ชื่ออัททมุ, ช้างปูละทิกะรักษาทิศอาคเนย์ ชื่ออนุทวารณะ, มีช้างทั้งชื่อกามปถา, ช้างวามณะ
รักษาทิศทักษิณ ชื่ออวัจวารณะ, มีช้างทั้งชื่อบังคลา, ช้างกุ่มทะรักษาทิศเหนือ ชื่ออนุท-
วารณะ, มีช้างทั้ง ชื่ออนุบัณฑา, ช้างอัญชนะรักษาทิศประจิม ชื่อปักษีวารณะ, มีช้างทั้ง
ชื่อคามพวณณ, ช้างปูละทิกะรักษาทิศพายัพ ชื่ออนุทวารณะ, มีช้างทั้งชื่อสุภทนต์, ช้าง
สัททกุ่มทะรักษาทิศอุดร ชื่ออวัจวารณะ, มีช้างทั้งชื่อถึงคณา, ช้างสัพปติกะรักษาทิศอีสาน
ชื่ออนุทวารณะ มีช้างทั้งชื่ออัญชนวดี, ช้างประจำทิศนี้มี ๑๖ ช้าง คือประการฉะนี้.

โอกาสเป็นที่อยู่ประจำของสัตว์ทั้งเจ็ดชนิดทั้งหลายพร้อมกันด้วยเช่นนี้ ๆ มีอีกอย่าง
คือ เชิงเขื่อนเป็นต้น เป็นที่อยู่อาศัยของพวกนาค เช่น นาคที่มีทองและนาคที่มีแก้วเป็นต้น,
บ้างเป็นที่อยู่อาศัยของพวกกรวด, ถ้าทองเป็นต้น เป็นที่อยู่อาศัยของพวกสีหะ, สรรพสัตว์เป็น
เป็นต้น เป็นที่อยู่อาศัยของพวกช้าง ฟังทราบว่า ถ้าเกิดลัทธิค้ำ คัวประการฉะนี้.

๓. กถาแสดงเปตวิสัย

[๑๒๗] แม้เปรตก็มีมิใช่ไร้อยู่ โดยประเภทเช่น เศวตทัตตูปมเปรตและอวิรุจิลิก-
เปรตเป็นต้น (เรื่อง) เปรตเหล่านี้ทั้งหมดยกมาในเปตวิสัย อัครธตังสุต และวินทวิตตฺต. ส่วนที่
อยู่อาศัยของเปรตเหล่านั้น มาในอรรถกถาทั้งหลายมีอย่างนี้ คือ ในอรรถกถาเศวตทัต-
ตูปมเปตวิสัยว่า “เมื่อจะเข้านอนแล้ว จึงเกิดเป็นเทวดาบนคันไถใหญ่มีงาควม ซึ่งเกิดอยู่
ในรัฐแห่งภูเขา.” ในอรรถกถาสกฺขรปุณณเปตวิสัยว่า “เราตายแล้วเกิดในนรก ใหม่อยู่ในนรก
นั้นพุทธานุภาพหนึ่ง แล้วเกิดเป็นสัตว์ที่ถูกรังควาญความกระหายครอบงำ ด้วยเศษวิบากกรรม
นั้น ณ เชิงซากขมกฏ ใกล้กรุงราชคฤห์ ในพุทธรูปาทกาส.” และในอรรถกถามิตฺตลทก-
เปตวิสัยว่า “พรหมนั้นนั้นทำปาลาเจตนิบาตแก่ในกลางวันเท่านั้น จนวันตอนกลางคืน ครั้นต่อมา
เราตาย แล้วเกิดเป็นเวรณิกมเปรตในที่ใกล้กรุงราชคฤห์ เสวอนันตศฤงษ์ตลอดกลางกลางวัน,
ครั้นกลางคืนกลับเฝ้ายืนพร้อมพรหม ใ้รับบาเรออยู่ด้วยเบญจกามคุณ.”

จึงอยู่ในสถานที่มีเชิงภูเขาเป็นต้น ในกัมมธรรมาฎีกากรุงราชคฤห์เป็นต้น เป็น
ที่อยู่อาศัยของเปรต. ด้วยเหตุนี้ ในอรรถกถาเทวทาสตฺต. จึงได้กล่าวไว้ว่า “ไฉนว่า
มหาเปตโลกมีอยู่รอบกรุงราชคฤห์.” ในอรรถกถาจุคคปาวาริกก็กล่าวไว้เช่นนี้.

ฎีกาเทวทาสตฺต.ว่า “อาจารย์บางพวกกล่าวว่า “ในคำว่า มหาเปตโลก นี้ หมาย
เอาโลหภูมิเทว.” แต่ที่อยู่ของเปรตเป็นอันมาก ก็มีอยู่ในระหว่างบัพที่เชิงภูเขาโดยรอบนคร
โดยแท้เทียว. ความจริงพึงแสดงด้วยบาติเปตวิสัย และคำอัครธตังสุต.”

ฎีกาจุคคปาวาริกว่า “คำว่า เปตโลก หมายถึงที่อยู่ของพวกเปรต. แต่อาจารย์
บางพวกกล่าวว่า “ในคำว่า เปตโลกนี้ หมายเอาโลหภูมิเทว.” แต่ที่อยู่ของเปรตเป็นอันมาก
ก็มีอยู่ในระหว่างบัพที่เชิงภูเขาโดยรอบนครโดยแท้เทียว. ความจริงพึงแสดงด้วยบาติเปตวิสัย,
อัครธตังสุต (และ) บาลิวิทตฺต.”

[๑๒๘] อรรถกถาจุคคปาวาริกว่า “ไฉนว่าโฮรของพระเจ้าโคศลในกรุงสาวิตี
๒ องค์ เป็นเจ้าทนต์รูปงาม มาในความเป็นหนุ่ม ทำคู่ด้วยภริยาของผู้อื่น ครั้นสิ้นชีพแล้ว
เกิดเป็นเปรตบนหลังค.”

อรรถกถาถกเถาว่า "โคธินามภุชเณสันมากในนครสาวัตถี ร่วมกันเป็นคณะ เป็นผู้ไม่มีศรัทธา ไม่เลื่อมใส มีจิตอันมืดทึบเกิดจากความตระหนี่กลุ้มรม เป็นอันพัวพันในบุญกิจชาวคฤหัสถ์เป็นต้น ทรงชีพอยู่นานแล้วแตกกายทำลายขันธไปเกิดในกำเนิดเปรต ณ ที่ใกล้นคร."

โอกาสเป็นเหตุอยู่ประจำของพวกเขาเปรตพร้อมด้วยชั้นอื่น ๆ จึงทราบว่า เปตวิสัยช่วยประการฉะนี้แล.

จบเปตวิสัยกถา

ข. เรื่องเทวภูมิ

๑. อรรถแห่งศัพท์

(๑) อรรถแห่งเทวศัพท์

ส่วนในคำว่า เทวภูมิ มีอรรถาธิบายดังนี้ - อรรถแห่งศัพท์ว่า เทว จึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในอรรถกถาธรรมบทว่า "ชื่อว่า เทวะ โดยอรรถวิเคราะหว่า เล่นด้วยเบญจกามคุณ หรือด้วยทิวิวิเศษมีประการต่างๆ." ในอรรถกถาสุตตปิยาสสูตรและอรรถกถาลังสุค่า "ชื่อว่า เทวะ โดยอรรถวิเคราะหว่า เล่นหรือรุ่งเรืองด้วยเบญจกามคุณหรือด้วยฤทธิ์ของตน," ในอรรถกถาภคีสัทธนาสูตรว่า "ชื่อว่า เทวะ โดยอรรถวิเคราะหว่า เล่นด้วยเบญจกามคุณและด้วยอำนาจฤทธิ์ของตน." ในฎีกาภคีสัทธนาสูตรนั้นว่า "ชื่อว่า เทวะ โดยอรรถวิเคราะหว่า อันบุคคลถือคิดว่าเป็นที่พึง หรืออันบุคคลสรรเสริญ" และในอรรถกถาปฐมปฐวิมานว่า "ชื่อว่า เทวะ โดยอรรถวิเคราะหว่า เล่นด้วยบุญฤทธิ์ของตน, อันก็ด้วยเบญจกามคุณ หรือรุ่งเรืองคือรุ่งโรจน์โดยนัยที่กล่าวแล้วในบทหลัง หรือไปด้วยการไปในอากาศ." อรรถาธิบายนั้นพึงเห็นว่าท่านกล่าวโดยหมายถึงอุปนิสัยเทพเท่านั้น.

ส่วนในฎีกาปฏิฐาน ท่านกล่าวโดยหมายถึงเทพ ๓ อย่างว่า "ชื่อว่า เทวะ โดยอรรถวิเคราะหว่า เล่นด้วยกามคุณเป็นต้น หรืออยู่ในกามคุณเป็นต้นเหล่านี้, ปวารณาเพื่อ

จะชนะข้าศึกด้วยการประกอบความเป็นผู้สามารถในการชนะ, [๑๐๐] เมื่อให้และรับสักการะ มีการทำลงในอิศวรเป็นต้น และพร่ำสอนคนนั้น ๆ ชื่อว่ากล่าว, รุ่งเรืองด้วยความรู้เรื่อง ที่ได้รับรู้ด้วยอำนาจแห่งการประกอบบุญ, และไปสู่วิสัยตามแต่จะงามยิ่งใดโดยไม่รู้ของจัก, หรือสามารถด้วยอาการอันหลอมน่าประหลาดให้สำเร็จได้, อีกนัยหนึ่ง หม่อมราชวงศ์องค์การความ หลอกลอนแห่งความพิศมัยนั้น ๆ พึงยึดถือว่าเป็นสรวนและก็เป็นทั้ง หรือพึงยึดถือโดยประกอบ ไว้ด้วยความงามพิเศษ ชื่อว่า เพาะ."

ส่วนในลักทณิก ไก่กล่าววิเคราะห์เฉพาะเทพแต่ละประเภทไว้ว่า - พระราชา (สมมติเทพ) ชื่อว่า เพาะ โดยอรรถวิเคราะห์ว่า เล่นคือการทำอิริยาะในวิสัยของชน, เทวดา ชั้นจตุรุมพารนิกเป็นต้น (อุปสมิตเทพ) ชื่อว่า เพาะ โดยอรรถวิเคราะห์ว่า เล่นด้วย บุญความศม หรือประราธนาเพื่อจะชนะปฏิบัติ, กล่าวถึงที่ควรและไม่ควรแก่โลก, รุ่งเรือง ด้วยความรู้เรื่องแห่งสรรพอย่างอื่น, อันต้องการเป็นเช่นนั้นสรวนเจริญ, อันบุคคลใดที่จะ เห็นและพึงโดยประกอบไว้ด้วยความงามพิเศษ, ไปด้วยการไปอื่น ไม่รู้ของจักที่ตามความ ประราธนา, และอาที่ซึ่งจักนั้น ๆ ให้สำเร็จเพราะถึงพรอันกับอำนาจ, วิสัทธิเทพ (พระ- ลวทันต์) ชื่อว่า เพาะ โดยอรรถวิเคราะห์ว่า เล่นด้วยอณานิภาอันเยี่ยม, ประราธนาที่จะ ชนะธรรมเป็นปฏิบัติ, กล่าวอรรถอันเป็นวิสัยแห่งญาณพิเศษอันสูงยิ่ง, รุ่งเรืองด้วยญาณ- ไซค์อันบริสุทธิ์อย่างอื่นจากเมือกมล ก็ยังถึงและโทษทั้งปวง, อันบุคคลสรวนเจริญ เพราะ ประกอบด้วยคุณวิเศษอันปราศจากมลทินอย่างอื่น โดยสภาวะอันรู้แจ้งแล้วทั้งหลา, อันบุคคล ใดที่จะเห็น จะพึง และจะบูชา เพราะความเป็นบุญเจดอย่างเยี่ยม, ไปสู่สมทมนานิพพาน ด้วยการไปโดยไม่กลับ, และอาที่จะรู้จักรวาระแล้วจักนำสัตว์นั้น ๆ ไปในทางประโยชน์แก่อุกล (และ) ที่จะให้คงอยู่ในสุขเกษมสมทมนานิพพาน."

และเมื่อกล่าวอย่างนี้ เป็นอันแสดงว่าพิรุณ^๔ เป็นไปโมธรรว่า ถ้า วิชังสา พยวหาร ชุติ อุตติ กัมมิตี ติลลิตี.

ก็ในอภิกขัมม ท่านกล่าวอรรถาธิบายไว้ว่า "คำว่า กัมม หมายถึอสนา (เล่น) หรือ วิหาร (อยู่), และคำว่า อพนา หมายถึพอใจโดยสมุทสนาในการเล่น, คำว่า วิหาร หมายถึความเป็นไปในการเปลี่ยนอิริยาธเป็นต้น, คำว่า วิชังสา แปลว่า ประราธนาความ ชนะ, คำว่า พยวหาร แปลว่า กล่าว, คำว่า ชุติ แปลว่า งาม, คำว่า อุตติ แปลว่า สรวนเจริญ.

คำว่า กัมมิตี แปลว่า ความน่ารัก. คำว่า สติ แปลว่า การไป. คำว่า สัตติ แปลว่า ความสามารถ. หิว ธาตุ เป็นไปในอรรถเหล่านี้. อันนี้ บรรดาอรรถเหล่านี้ชื่อว่า อติ กฤติ พึงเห็นว่าเป็นกรรมสาธนะ." อรรถ ๖ อย่างมี กิฬา เป็นต้น พึงเห็นว่าเป็นกรรมสาธนะ. แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า หิว ธาตุ เป็นไปในอรรถว่า กิฬา วิชิตสา พหุพหุ ชุติ อติ คติ. บางพวกจะบอกว่า สติ เสีย กล่าวว่...ชุติ อติ. บางพวกจะบอกว่าอติ เสีย [๑๑๑] กล่าวว่...ชุติ คติ. แต่บางพวกก็ประสงค์เอา หิว ธาตุ แม้ในอรรถว่า สติ อติ กัมมิตี. หิว ธาตุ มี อรรถ ๔ อย่าง มี กิฬา เป็นต้น (คำอุปการณ). บรรดาอรรถ ๔ อย่างนี้ อรรถว่า กิฬา เท่านั้น ใช้ได้ในพวกสมมติเทพ. อรรถทั้ง ๔ ใช้ได้ในเทพอีก ๒ ประเภท."

ในรามายณวิภังค์ได้กล่าวไว้ว่า "เทพ ในบทว่า เทว มี ๓ ประเภท คือ สมมติเทพ อุปนติเทพ วิสุทธิเทพ. พระราชา พระเทวี พระกุมาร ชื่อว่าสมมติเทพ. เทพชั้นจาตุมหาราชิกและเทพชั้นสูงกว่านั้นขึ้นไป ชื่อว่าอุปนติเทพ. พระอรหันต์ ชื่อว่าวิสุทธิเทพ."

อรรถกถาเพชรปรัชาดว่า "บทว่า เทว ได้แก่ เทพ ๓ อย่างคือ สมมติเทพ อุปนติเทพ วิสุทธิเทพ. บรรดาเทพ ๓ อย่างนั้น พระราชาและพระราชกุมารเป็นต้น ชื่อว่าสมมติเทพ เพราะเป็นผู้นั้นโลกสมมติว่าเทวะ จำเดิมแต่ครั้งพระเจ้านาคสมุทราช. เทพที่เกิดขึ้นในเทวโลก ชื่อว่าอุปนติเทพ. พระฤษีนาส ชื่อว่าวิสุทธิเทพ. สมจริงกับบาลีที่กล่าวไว้ว่า 'พระราชา พระเทวี พระกุมาร ชื่อว่าสมมติเทพ. เทพที่อยู่ ณ ภาคัน และเทพชั้นสูงกว่านั้น ชื่อว่าอุปนติเทพ. พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระฤษีนาส ชื่อว่าวิสุทธิเทพ.'" แม้ในอรรถกถามูลปริยาสูตรก็ได้กล่าวเทพ ๓ ประเภทไว้โดยนัยเป็นต้นว่า "เทพ ๓ อย่าง คือ สมมติเทพ..."

ส่วนในอรรถกถาปฐมปฐวิมาน ได้กล่าวว่า "วินิจฉัยในคำว่ เทว: เทว กัทธมาแล้วโดยหมายถึงสมมติเทพ ในคำมีอาทิว่า เทว: นกร ๔๔,๐๐๐ เหล่านี้ มีกฐาตีราชธานีเป็นพระนคร. ขอพระองค์ทรงพอพระราชหฤทัย ทรงหมายพระทัยในแคว้นแคว้นเกิดเทว: - โดยหมายถึงวิสุทธิเทพ ในคำมีอาทิว่า -

‘อานณะของพระพุทธเจ้าผู้เป็นเทพยิ่งกว่าเทพ ผู้ทรงเห็นโดยธรรมทั้งปวง’

๑. หมายความว่าในทางไวยากรณ์ อติ คือแปลว่า อันบุคคลธรรมธวิญญู. กัมมิตี คือแปลว่า อันบุคคลกัมม

เมื่อความเป็นอธิเทพของพระผู้มีพระภาคท่าน ได้กล่าวแล้วก็เป็นอัน ได้กล่าวความเป็นอธิเทพของวิสุทธิเทพนอกนี้แล้วแต่เดียว. — โดยหมายถึงอุปบัติเทพ ในคำมีอาทิว่า 'เทพชั้นจาคุมหรรษิก เป็นพวกมีพระแรงงาน มากด้วยความสุข.' แม้เทพในที่นี้ทั้งที่ทรงทราบว่าหมายถึงอุปบัติเทพ."

[๑๓๒] สัททนิคิว่า "เทพ กัณฑ์ใช้ในอรรถว่า อธิภูฏากาส ในคำเป็นต้นว่า 'ในเทวะ (อธิภูฏากาส) ที่ปราศจากลาภ.' ในอรรถว่า เมฆ ในคำเป็นต้นว่า 'เทวะ (เมฆ) ไปร่อนที่ละออง.' ในอรรถว่า ชัตติยะ ในคำเป็นต้นว่า 'ผู้เป็นเทวกุมาร.' ในอรรถว่า อัสริอนุคค ในคำเป็นต้นว่า 'เทวะ ข้าพเจ้าไม่เห็นเกออะไร ๆ จากสำนักพระราชาอื่นในชมพูทวีปทั้งนั้น.' ในอรรถว่า อุปปัตติเทพ ในคำเป็นต้นว่า 'ท่านจงสำคัญว่า เทพเป็นมนุษย์อันพร้อมพร้อมได้รับบำเรออยู่ด้วยเบญจกามคุณ.' ใช้ในอรรถว่า วิสุทธิเทพ ในคำเป็นต้นว่า—

“พระบุตรเจ้าเป็นเทพยิ่งกว่าเทพ เป็นสารถย์คนรชนกัศวรผิก.”

ฎีกาอุปนิยาสุตรก็เหมือนกัน. แต่ในที่นี้มิได้กล่าวถึงชัตติ เทพ กัณฑ์ใช้ในอรรถว่า อัสริอนุคค และวิสุทธิเทพ.

ในที่นี้ เทพ หมายเอาอุปบัติเทพ เพราะฉะนั้นพึงถือเอาความหมายในคำว่า เทวกุณินี้ที่ท่านกล่าวไว้ดังนี้ว่า “กุณิของเทพกล่าวคืออุปบัติเทพ ชื่อว่าเทวกุณิ.” อีกอย่างหนึ่ง เพราะในฎีกาปฐมปารชิกกล่าวไว้ว่า “ชั้นหรืออันโอกาส ท่านกล่าวไว้ด้วยนิรยคติ มนุษยคติ และเทวคติ.” และเพราะในฎีกายกัณฐิมัตตสังกะหะ กล่าวไว้ว่า “กุณิเป็นที่อยู่อาศัยของมนุษย์ ชื่อว่ามนุษย์ ในที่นี้, แม้ในบทก็ใช้อย่างนั้น” ฉะนั้น อรรถาธิบายในคำว่า เทวกุณิ นี้ว่า “กุณิคือเทวะ ชื่อว่าเทวกุณิ” ดังนั้นก็ใช้ได้.

(๒) อรรถแห่งศัพท์ที่ชื่อเทวกุณิ

ที่ กุณิ นั้นมี ๒๕ ได้แก่ วิวรร (ช่อง), กุณิ (แผ่นดิน), อาภาส; จากุมหรรษิกควาจิษฐ์ ยามะ คุสิต นิมมานรดี ปณินิมิตตวสัคคี; พรหมปรัสชชะ พรหมปโรหิต มหพรหม ปวิคตภาละ อุปมาณาภาละ อาภัสสะ ปวิคตสุภา อุปมาณสุภา สุภกัณเฑะ อัสยัสสัคคะ

เวฬุสีละ อวิหะ อตีปะ สุกัสสะ สุทิสสิ อกนิหะรุ; อาภาสณัฏฐายคณภูมิ วิญญูณัฏฐายคณภูมิ อภิกขิณัฏฐายคณภูมิ เวนสัณญานาณัฏฐายคณภูมิ.

บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า วิหะ หมายถึงช่องแห่งแผ่นดินในพื้นเบื้องล่างของเรา ดินนี้ ช่องนั้นเป็นที่อยู่ของพวกอสูร. ด้วยเหตุนี้ ในภิกขุสงฺกัจจโกถกล่าวไว้ว่า [๑๒๓] "ช่องแห่งพื้นดินและกว้างเท่าและ ๑๐,๐๐๐ โยชน์ ซึ่งครั้งแล้วอุคฺคินักรวมเป็นเบ้าจี้ อ้อมปรากฏแก่พวกอสูรในพื้นเบื้องล่างของภูเขาสิเนรุ เหมือนอย่างปรากฏแก่คนตามคางภายในแผ่นดินฉะนั้น." คำว่า ภูมิ หมายถึงที่อันหนึ่งอันใดของแผ่นดิน ซึ่งเป็นที่อยู่อาศัยของพวกภูมเทวดา เว้นแต่จากุมหาราชิกและชั้นดาวดึงส์. จึ่งอยู่ พวกภูมเทวดาอาศัยอยู่ในที่อันหนึ่งอันใดของแผ่นดินนั้น ๆ. ด้วยเหตุนี้ ในอรรถกถาสมยสูตรจึงโกถกล่าวไว้ว่า "บาทกาถาว่า อสูร ภูมิมา สหสฺสิดา หมายความว่า เทวดาพวกอาศัยอยู่ที่ซึ่งหนึ่งอันคือแผ่นดินนั้น ๆ." ภิกขุมาสมยสูตรว่า "คำว่า ภูมิมา แปลว่าที่อยู่ซึ่งหนึ่งอันคือแผ่นดิน." คำว่า อาภาส หมายถึงอากาศตามปกติ ซึ่งเป็นที่อยู่อาศัยของเทวดาพวกพำนักในอากาศ (อากาศวิญญูเทวดา).

ส่วนอรรถแห่ง วิหะ ก็พัวพันกัน ทั้งทราบตามนัยที่กล่าวไว้ที่นั่น ๆ. จึ่งอยู่ พระภิกษาจารย์โกถกล่าวไว้ในภิกขาปาสถาवरคว่า "ชื่อ วิหะ เพราะปราศจากหะ ก็ถึงอุคฺคิน." ภิกขาสิกคกัถว่า "ชื่อว่า อาภาส โยธรรณิเคราะห์ว่า เป็นเครื่องส่งถึงความหมายแห่งบททั้งหลาย อีกอย่างหนึ่งชื่อว่า อาภาส โยธรรณิเคราะห์ว่า อันบุคคลลึกลับซ่อนไว้."

(๓) กามาวจรเทพ ๖ ชั้น

(๑) ภิกขาภิธัมมกถาสักกะว่า เทพชื่อว่า จาคุมหาราชิก โยธรรณิเคราะห์ว่า มีความภักดีในมหาราชทั้ง ๔ หรือว่า มีในฐานจากุมหาราชอันเป็นที่อยู่อาศัยของมหาราชทั้ง ๔. ภิกขาสมยิกสูตรว่า "เทพชื่อว่าจากุมหาราชิกเพราะมีมหาราช ๔ องค์ กล่าวคือ ท้าวอรรช ท้าววิรุฬหก ท้าววิรูปักษ์ และท้าวกุเวร."

(๒) อรรถกถาเทวทาสักกะว่า "เทวโลกชั้นที่ ๒ ครั้นเรียกว่า ดาวดึงส์ภค. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า 'ไคยน์ว่านามบัญญัติที่เกิดขึ้นแก่เทวโลกชั้นนั้น เพราะอาศัยเทวบุตร ๓๓ องค์ (เทสิธ=๓๓) กับมารผจญในบันไดของคาม ซึ่งภายหลังบังเกิดในเทวโลกนั้น.' แต่

(๔) รูปาวจรเทพ

(๑) นัฏฐิกามหาณิกายสูตร และลัทธิกนิบาต อังคุตรนิกายว่า "ชื่อว่าปาวีสัระยะ ไชยธรรตวิเคราะหว่า มิโนบริชิต (เป็นสมาธิของบริชิต). เทพชื่อว่า พรหมปาวีสัระยะ ไชยธรรตวิเคราะหว่า ปาวีสัระยะของมหาพรหม เพราะตั้งอยู่ในฐานะผู้รับใช้ของมหาพรหมนั้น." อรรถกถาวิภังคปกรณ์ว่า "เทพชื่อว่าพรหมปาวีสัระยะ ไชยธรรตวิเคราะหว่า ปาวีสัระยะคือผู้รับใช้ของมหาพรหม."

(๒) ฎีกามหาโควินทสูตร และลัทธิกนิบาต อังคุตรนิกายว่า "ชื่อว่าปุโรหิต เพราะจัดการบ้านเมืองคือบัญชาการแก่คนอื่น ๆ ในเมือง เพื่อประโยชน์ปัจจุบันและประโยชน์ภายหน้าของพระราชา." ฎีกามหาณิกายสูตรว่า "เทพชื่อว่าพรหมปุโรหิต เพราะตั้งอยู่ในฐานะปุโรหิตของมหาพรหม." อรรถกถาวิภังคปกรณ์ว่า "เทพชื่อว่าพรหมปุโรหิต เพราะตั้งอยู่ในความเป็นปุโรหิตของมหาพรหมเท่านั้น." [๓๓๕] ก็ พรหม ศัพท์ล้วน ๆ มาในพรหมทั้งสองมีพรหมปาวีสัระยะเป็นต้น ไชยธรรต, ถึงอย่างนั้นในทั้งหกประการก็แต่พรหมเท่านั้น ศุข พรหม ศัพท์ในคำว่า "พรหมประมาณหนึ่ง" ก็เป็นเช่นนั้น. เพราะฉะนั้น ในอรรถกถาและฎีกาทั้งปวงจึงได้กล่าวความโดยนัยนี้เอาไว้ว่า "ปาวีสัระยะแห่งมหาพรหม ปาวีสัระยะแห่งมหาพรหมทั้งหลาย." จริงอยู่ ในอรรถกถาและฎีกาเหล่านั้น ท่านประสงค์ความที่ พรหม ศัพท์เมื่อล้วน ๆ ก็ยังถึงมหาพรหมแล.

ในอรรถกถามูลปริยายสูตรได้กล่าวไว้ว่า "ชื่อว่าพรหม เพราะเป็นผู้อันผู้ใดวิเศษนั้น ๆ พอกพูนแล้ว." แม้ในฎีกาสังคหะเป็นต้น ก็ได้กล่าว พรหม ศัพท์ไว้.

(๓) ฎีกามูลปริยายสูตร และสมจิตตสูตรว่า "ชื่อว่ามหาพรหม เพราะเป็นพรหมผู้ใหญ่กว่าพรหมปาวีสัระยะเป็นต้น โดยความเป็นผู้มีพระพรและความเป็นผู้มีอายุยืนนาน." อรรถกถาวิภังคปกรณ์ว่า "ชื่อว่ามหาพรหม เพราะเป็นพรหมผู้ใหญ่วิเศษโดยความเป็นผู้มีพระพรและความเป็นผู้มีอายุยืนนาน."

(๔) มนัสสามิยสูตรว่า "วิคมิ ชื่อว่า อาภา ไชยธรรตวิเคราะหว่า สว่างคือวงเงือง." ฎีกามูลปริยายสูตรเป็นต้นว่า "เทพชื่อว่าปริดดาละ เพราะมีวิคมิอันสูงกว่าเทพอื่นอาภิสระ."

(๕) "เทพชื่อว่า อปภานาละ เพราะมีวิคมิไม่ประมาณ."

อันงาม) เป็นปวิธอาพจน์ของวิภังคิกขณไม่พินทุว. แม้ในคำว่า สุกกิมหะ นี้ก็จำกัด
 ปรารภเวลาการแปลง ณ อักษรตัวสุดท้ายเป็น ท."

ส่วนอาจารย์ผู้รณนาฎิกาวังคปกรณธ์ ควินแสดงยรรยดทั้งกล่าวแล้วเมื่อจะคัดความ
 ที่กล่าวในอรรถกถา โคกกล่าวว่ "คำว่า สุกกิมหะ มีอรรถวิเคราะหว่า) สุกเกณ ภิกขุณา
 สุกกิมหะ (แปลว่าเทพผู้เร่รอนค้าขายด้วยวิภังคิกขณชื่อว่าสุกกิมหะ) โดยแท้แล แม้ใน ๒
 บทต้น ก็ต้องประกอบสมาสด้วย สุก กัททว่า 'ปริลลิต สุก เเลเสณฺณิ ปริลลิตสุภา, อปฺปมาณ
 สุก เเลเสณฺณิ อปฺปมาณสุภา' (แปลว่า ชื่อว่า ปริลลิตสุภา เพราะมีวิภังคิกขณแก่เนื้อ ชื่อ
 ว่า อปฺปมาณสุภา เพราะมีวิภังคิกขณไม่มีประมาณ)." นทีของท่านว่าดังนี้: ที่ในอรรถกถา
 ประกอบสมาสด้วย สุก กัททใน ๒ บทก่อนอย่างนี้ว่า "ปริลลิตา สุภา เเลเสณฺ, อปฺปมาณา
 สุภา เเลเสณฺ" (มีวิภังคิกขณแก่เนื้อ...มีวิภังคิกขณไม่มีประมาณ) แล้วทำการประกอบ
 สมาสด้วย สุก กัททในบทที่ ๓ อย่างนี้ว่า "สุเกณ โลกิณฺณา" (เร่รอนค้าขายด้วยวิภังคิก
 ขณ) นั้นไม่สม. เพราะคำว่าต้องประกอบสมาสด้วย สุก กัททในบทที่ ๓ ไซ้. แม้ใน ๒
 บทก่อนก็ยังต้องประกอบสมาสด้วย สุก กัททนั่นเองอย่างนี้ว่า "ปริลลิต สุก เเลเสณฺ, อป
 ปมาณ สุก เเลเสณฺ" (มีวิภังคิกขณแก่เนื้อ...มีวิภังคิกขณไม่มีประมาณ).^{*} [๑๓๖] แต่
 อาจารย์ผู้รณนาฎิกา เมื่อจะสนับสนุนอรรถกถาโคกกล่าวว่ "โอภาสแห่งสรีระชื่อว่า สุกะ
 โดยอรรถวิเคราะหว่า งาม คือโชติช่วง คุง้วนแห่งที่รักตุ้แล้ว, เทพชื่อว่า สุกกิมหะ โดย
 อรรถวิเคราะหว่า เร่รอนค้าขายด้วยสุกะนั้น."

(๑๐) นัยอรรถกถาวิภังคปกรณธ์ว่า "สัตว์ที่เว้นจากตัณญา ชื่อว่าอสังญัตตะ."
 ฎีกาสงคหว่า "เทพชื่อว่า อสังญะ โดยอรรถวิเคราะหว่า ไม่มีตัณญาและอุปพันธน์เหลือซึ่ง
 กล่าวโดยมุขคือตัณญา เพราะเป็นเพียงรูปสันคคิอันเกิดเพราะภาวนาเป็นเครื่องสำรอกตัณญา.
 สัตว์คืออสังญะนั่นแล ชื่อว่า อสังญัตตะ."

(๑๑) "เทพชื่อ เวหปัสสะ เพราะมีผอันโอบอุ้มที่เกศแล้วเพราะอำนาจแห่ง
 ฌาน." ฎีกานกนเททานสูตรบันทึกว่ "ชื่อว่า เวหปัสสะ เพราะเป็นผอันโอบอุ้มความสุข อยุ

*. ความสนับสนุนของอรรถวิเคราะหความหมายของศัพท์ในเชิงไวยากรณ์. นัยแห่งการพิเคราะห์เป็นอันนี้ คือ คำ
 ว่า สุกเกณ เป็นรูปของบุ่งสะกิดี แต่คำว่า สุภา เป็นรูปของอิตี. ถ้าจะให้สมคณก็ควรเป็น สุก ซึ่งเป็นรูป
 บุ่งสะกิดีที่จำแนกตัวกัน.

วรวรรณเป็นแม่ใหญ่อยู่." อรรถกถาวิภังคปกรณ์ว่า "ชื่อว่า เวทปัสสะ หมายถึงว่ามีผลอันใหญ่อยู่."

(๑๒) "เทพชื่อว่า ลวิหะ เพราะไม่เสื่อมทรามจากสมบัติของตน." ฎีกาสมจิตสูตร และฎีกาสังกะว่า "ชื่อว่าลวิหะ เพราะไม่ละฐานะของตนโดยกาลอันน้อย."

(๑๓) ฎีกาสังกะว่า "เทพชื่อว่า อลปโปะ เพราะไม่เกี่ยวข้องกับเหตุใด ๆ." อรรถกถาวิภังคปกรณ์ว่า "ชื่อว่าอลปโปะ เพราะไม่เกี่ยวข้องกับลักษณะหนึ่ง."

(๑๔) "เทพชื่อว่า สุทัสสะ เพราะมีทัสสะ (รูปารมณ์) อันงาม ก็มิรูปร่างนำมาซึ่งความเสื่อมใส." ฎีกาสมจิตสูตรว่า "ชื่อว่า สุทัสสะ โดยอรรถวิเคราะหว่า อันบุคคลพึงรู้โดยไม้อากคือโดยสหาย เพราะมีรูปอันพอใจ." ฎีกาสังกะว่า "ชื่อ สุทัสสะ โดยอรรถวิเคราะหว่าอันบุคคลพึงรู้ได้โดยความสุข เพราะมีรูปร่างอย่างยิ่ง."

(๑๕) "เทพชื่อว่า สุทัสสี โดยอรรถวิเคราะหว่า เห็นโดยความสุขเพราะมีทัสสะบริสุทธิ์ด้วยดี." ฎีกาสมจิตสูตรว่า "ชื่อว่า สุทัสสี โดยอรรถวิเคราะหว่า เห็นชอบโดยปกติ เพราะมีทัสสะอันบริสุทธิ์ด้วยดี." อรรถกถาวิภังคปกรณ์ว่า "ชื่อว่า สุทัสสี โดยอรรถวิเคราะหว่า เห็นด้วยดี, ก็มทัสสะอันดี."

(๑๖) "เทพชื่อว่า อกนิษฐะ เพราะเป็นผู้เจริญที่สุด โดยคุณทั้งปวงที่เกี่ยว และโดยภวสมบัติ. (และ) เพราะไม่มีความขัดแย้งในพรหมชั้นนี้." ฎีกาสังกะว่า "ชื่อว่า อกนิษฐะ โดยอรรถวิเคราะหว่า ไม่มีความขัดแย้ง เพราะเป็นผู้สมบัติอันอุกฤษฏ์" [๑๑๔] ฎีกาสมจิตสูตรว่า "ชื่อว่า อกนิษฐะ โดยอรรถวิเคราะหว่า ไม่มีสมบัติอันขัดแย้ง เพราะประกอบด้วยสมบัติอันอุกฤษฏ์."

ได้กล่าววรรดแห่งคำมีจากมหาเวท เป็นคำนี้ โดยเกี่ยวกับเทพที่อยู่นั้น ๆ ในบทนั้น ๆ มาแล้วด้วยประการฉะนี้. แต่ในที่นี้พึงทราบวรรดอย่างนี้ว่า ภูมิอันเป็นที่อยู่อาศัยของเทพชั้นจากมหาเวท ชื่อว่า ปันจาลุมพาราณสี ฯลฯ ภูมิอันเป็นที่อยู่อาศัยของเทพชั้นอกนิษฐะ ชื่อว่า ปันจอกนิษฐะ.

(๕) อรูปาวจรเทพ

(๑) ในภิกขุสงฆ์จะโต้เถียงกันว่าในภิกขุแห่งแรกว่า “อากาศ ชื่อว่า อนันตะ โคธอรรตวิเคราะห์ว่า ไม่มีที่สุด เพราะเว้นจากที่สุดมีความบังเกิดขึ้นเป็นต้น. ชื่อ อากาสาณันตะ โคธอรรตวิเคราะห์ว่า อนันตผอง ต่ อากาสาณญ (อากาศไม่มีที่สุด) โต้แย้งอากาศที่เพิกถอน. เมื่อจะฟังกล่าวว่า อนันตอากาศ แยกกล่าวไว้ว่า อากาสาณันตะ โคธอรรตวิเคราะห์ไว้เบื้องปลายอยู่ในบททั้งหลายมีบทว่า อคฺคาหิโต^๑ เป็นต้น. อากาสาณันตะ นั้นแล เป็น อากาสาณญจะ ด้วยอำนาจการบังเกิดในสภาวะ. อรูปาวจรที่ ๑ ชื่อว่า อากาสาณญจาตนะ เพราะอากาศไม่มีที่สุดนั้นแล เป็นอาตนะ หมายความว่า เป็นที่ซึ่งมีแห่งสถานที่นั้นพร้อมด้วยสมบัติอสุภธรรม ทั้งคำว่า เหวอตนะ โคธความหมายว่าเป็นที่ซึ่งมีแห่งที่แห่งหนึ่ง.”

(๒) อรรถาธิษฐานว่า “อธิบายบทว่า อนันต: วิญญาน ชื่อว่าอนันตะ เพราะไม่มีที่สุดโดยอรรตวิเคราะห์ไว้ใจ. อนันตนั้นแล เป็น อากาสาณญจะ. วิญญานไม่มีที่สุด ท่านเรียกว่า วิญญานญจะ.”

ภิกขุสงฆ์จะว่า “วิญญานอันไม่มีที่สุดนั้นแล ชื่อว่า วิญญานันตะ โต้แย้งวิญญานก็อรูปาวจรที่ ๑. จริงอยู่ วิญญานก็อรูปาวจรที่ ๑ นั้น แม้มีที่สุดเช่นความบังเกิดขึ้นเป็นต้น ท่านก็กล่าวว่า ไม่มีที่สุด เพราะเป็นไปในอากาศอันไม่มีที่สุด และเพราะการนำที่ปวารณเป็นไปในอดีตแห่งที่สุดเช่นความบังเกิดขึ้นเป็นต้น เป็นไปด้วยอำนาจการนำไปโดยไม่มีที่สุด. วิญญานอันตนั้นแล เป็นวิญญานญจะ เพราะวิเศษ อา (ทำ อา ให้เป็น อ) และลบ น อักษร. อีกอย่างหนึ่ง วิญญานก็อรูปาวจรที่ ๑ นั้น ชื่อว่า วิญญานญจะ เพราะอรูปาวจรที่ ๒ ฟังถึง. วิญญานญจะนั้นแลเป็น อาตนะ เพราะเป็นที่ซึ่งมีแห่งอรูปาวจรที่ ๒ เพราะเหตุนี้ อรูปาวจรที่ ๒ นั้นจึงชื่อว่า วิญญานญจาตนะ (มีวิญญานญจะเป็นที่ซึ่งมี).”

[๑๔๑] (๓) อรรถาธิษฐานว่า “ชื่อว่า อากาสาณญจะ โคธอรรตวิเคราะห์ว่า หนึ่งอย่างหนึ่งของอภาวธรรมนั้นไม่มี. ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า ส่วนที่เหลืออยู่ของอภาวธรรมนั้น โคธที่สุดแม้ความคับคั่งไม่มี.”

๑. คำว่า อคฺคาหิโต แปลว่า (พาหุพจน์) หันไปอันตามชนแล้ว ถึงวิเศษคำว่า อาหิโต อคฺคิ เชน โส อคฺคาหิโต. ตามวิเศษนั้น รูปอันเร้าควรเป็น อาหิโตคฺคิ แต่ก่อนเอาบทวิเศษนี้ไว้ก่อนเสียจึงเป็น อคฺคาหิโต แต่ในอรรถ-โยธนา อธิษฐานต่อวิธาน ท่านอธิบายว่า อคฺคิ อาหิโต เชน ชนเน โส อคฺคาหิโต คำอธิบายในปฐกัณฐี อรรถโยธนา อธิษฐานต่อวิธาน ภาค ๒ หน้า ๑๔๕

ฎีกาสังคณะและอธิการมหาวิทยาลัยว่า “(คำว่า) ของสภาวรรณนั้น คือของปฐมกรุปป-
 วิทยุณ (วิทยุณเกิดรูปแผนที่ ๑).” ส่วนในฎีกาวิสทิมรรคก็กล่าวบรรทัดคำ ว่า ของ
 สภาวรรณนั้น ไว้ว่า “ของความเป็นแห่งปฐมกรุปปวิทยุณ.” คำนี้เขียนด้วยความสงสัย
 เฉลย.

ฎีกาวิสทิมรรคว่า “คำว่า ภูษณะ แปลว่า แม่ท่อนหนึ่ง.” ฎีกาสังคณะว่า
 “(คำว่า) หน่อหนึ่ง ก็มีประมาณน้อย โยที่ตักแต่ดีกว่าความคืบ.” ฎีกาธัมมสังคัมและ
 วิสทิมรรคว่า “พระอรชณกถาจารย์ไม่ถือเอาประการอะไร ๆ แล้วกล่าวความไม่คงอยู่โดย
 สันเข่งแห่งวิทยุณ คำตอบว่า ลากัญณะ.” ฎีกาวิสทิมรรคว่า “ท่านกล่าวไว้ว่าชื่อว่าส่วนน้อย
 ที่เหลืออยู่ของสภาวรรณ ก็พึงเป็นความคืบนั้นเอง. หมายความว่าแม่ดีกว่าความคืบแห่ง
 สภาวรรณนั้น ก็ไม่มีเหลืออยู่เลย. เพราะว่า แม่เพียงความคืบนั้นยังมีอยู่ ภาวรรณหนึ่งแห่งของ
 สภาวรรณนั้นก็จะยังมีอยู่.” คำว่า “ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า ส่วนที่เหลืออยู่ของสภาวรรณนั้น
 โยที่ตักแต่ดีกว่าความคืบไม่มี” นั้น พระอรชณกถาจารย์กล่าวไว้ก็ประสงค์ความเพียงเท่านั้นแล. ส่วน
 ในฎีกาอธิการมหาวิทยาลัยก็กล่าวไว้ว่า “ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า ส่วนที่เหลืออยู่ของสภาวรรณนั้น
 โยที่ตักแต่เพียงความคืบนั้นยังมีอยู่ ภาวรรณหนึ่งแห่งของสภาวรรณนั้น ก็จะยังมีอยู่.”

นัยฎีกาสังคัมว่า “ภาวะแห่งภูษณะ (ความไม่มีแม่ท่อนหนึ่ง) ชื่อว่าอาภิ-
 จัญณะ ได้แก่ความแปรไปแห่งอาภาสณญายกวิทยุณ. อาภิจัญณะเป็นอาศนะ หมาย
 ความว่าเป็นที่คั่งมีของสัจญาณก็อธิบายแผนที่ ๓ เพราะเหตุนี้ อรูปแผนที่ ๓ นั้น จึงชื่อว่า
 ลากัญญญาณสนะ.

(๔) “ฉาเนน (อรูปแผนที่ ๔) พร้อมด้วยสัมปยุตธรรม ชื่อว่าแนวสัจญาณ-
 สัจญะ โยธรรวภิภาวะที่ว่า มีสัจญาณไม่ใช่ ไม่มีสัจญาณไม่ใช่ เพราะไม่มีสัจญาณอย่าง
 ทยาบ แก่มีสัจญาณอย่างละเอียด. ชื่อว่าแนวสัจญาณาสัจญญาณสนะ โยธรรวภิภาวะที่ว่า
 แนวสัจญาณาสัจญณะเป็นอาศนะ เพราะนับเนื่องในมโนสนะและธัมมัสสนะ. อีกอย่างหนึ่ง
 สัจญาณในอรูปแผนที่ ๔ นี้คือ, สัจญาณนั้น ชื่อว่าไม่ใช่สัจญาณ เพราะไม่สามารถทำกิจของสัจญา
 อย่างถนัดได้ แต่จะว่าเป็นอันจากสัจญาณเสียก็มิใช่ เพราะมีอยู่โดยความเป็นสังขาร-
 ธรรมที่คงเหลืออยู่อย่างละเอียด เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าแนวสัจญาณาสัจญญาณ. ชื่อว่าแนวสัจญา-

นาสัญลักษณ์ เพราะแนวคิดญาณสัญลักษณ์ เป็นอาชญา หมายความว่า เป็นที่ทิ้งกันแห่งธรรมที่เหลือ."

[๔๔๑] พระณณามัญจนกัณโฑในฎีกาสังคหว่า "ชั้น ๔ ซึ่งเป็นวิบากของอรุณภาพที่ ๑ อันเป็นไปแล้วในอาภาสญาณจากพระหรือโอกาสอันชั้น ๔ นั้นกำหนดแล้ว ชื่อว่าอาภาสญาณจากภุมมิ. แม้ในอรุณที่เหลือ ก็อย่างนั้น."

อรอดแห่งศัพทัม วิวร กัณฑ์เป็นต้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในที่นั้น ๆ กว่ประการฉะนี้.

๒. สรุปเรื่องภูมิ

อรอดถาวรวิภังคปรม์ และฎีกาสังคหว่า "บรรดาภูมิเหล่านั้น ๔ ภูมิข้างต้น" ชื่อว่ากมาวจร. ๒๐ ภูมิที่เหลือ ชื่อว่าพรหมโลก. แม้ในบรรดาพรหมโลก ๒๐ นั้น ๑๖ ข้างต้น เป็นรูปพรหมโลก (พรหมนิรूप), ๔ เหลือ เป็นอรุณพรหมโลก (พรหมไม่มีรูป). อันหนึ่งบรรดาอรุณพรหมโลก ๓ ภูมิพรหมปาริวิตรเป็นต้น ชื่อว่าปฐมฌานภูมิ ท่านกล่าวว่า "พหุระคัมภีร์เกี่ยวกับเขาแก้ว" ๓ ภูมิปริกขากะเป็นต้น ชื่อว่าทุติยฌานภูมิ ก็เหมือนกัน. ๓ ภูมิปริกขะเป็นต้น ชื่อว่าตติยฌานภูมิ ก็เหมือนกัน. ส่วน ๔ ภูมิอัสสัฏฐะเป็นต้น ชื่อว่าชุตตมฌานภูมิ. แม้ใน ๔ ภูมินั้น อัสสัฏฐะและเวฬุประสงค์ ท่านก็กล่าวว่า "พหุระคัมภีร์เกี่ยวกับเขาแก้ว." รูปพรหมโลก ๕ มีอวิหะเป็นต้น และอรุณภูมิ ๔ ตั้งอยู่สูงกว่ากันขึ้นไปโดยลำดับ." แม้ในปริกขะทั้งหลาภูมิโลกที่ปกดาวเป็นต้น ก็ไล่ลำดับขึ้นไปเช่นเดียวกัน.

๓. เรื่องอสุร

อันเรื่องราวของอสุรซึ่งเป็นพวกกัมมิชอง (วิวร) เป็นที่อยู่อาศัย จะเข้าใจง่ายไหม เมื่อไล่กล่าวถึงความบังเกิดขึ้นแห่งท้าวสักกะ เพราะฉะนั้น พึงทราบเรื่องราวของอสุร พร้อมกับความสัมพันธ์แห่งท้าวสักกะ ดังต่อไปนี้—

๑. คือชอน ๓ (นรก ต้านนิคคิรจฉาน วิธียกแห่งปรค) และถาวรจรรวรรค ๒ ชั้น

๒. กองมหาความว่า เหมือนแก้วคือรัตนชาติอันประดับในเรือนมเหศวรเป็นต้น ซึ่งแม้ว่าจะต่างจากกัน แต่ก็ประดับในหนึ่งเดียวกัน

(๑) ความบังเกิดขึ้นแห่งท้าวสักกะ

ครั้งใดก็ตาม ท้าวสักกะ ในชาติก่อนที่จะอุบัติเป็นท้าวสักกะนั้น เมื่อพระพุทธเจ้า ยังไม่อุบัติขึ้นในโลก ได้เกิดเป็นมาณพชื่อมาละ* ในบ้านเอจลคาม นครรัฐ ในรัชสมัยของ พระเจ้ามคธราช เป็นบัณฑิต เฉลียวแหลม มีความประพฤติดีเรื่องโพธิสัตว์วิทยา. มาละมาณพ นั้นได้บำเพ็ญวัตร ๘ ประการตลอดชีวิต. [๑๔๑] ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสไว้ในสัททนต์สูตรว่า “คฤณมิกขุทั้งหลาย ท้าวสักกะจอมเทพในกาลก่อนได้เกิดเป็นมนุษย์ สมทานวัตร ๘ อย่างบริบูรณ์ ซึ่งเพราะได้บำเพ็ญ ท้าวสักกะจึงได้เป็นท้าวสักกะ. ก็ วัตร ๘ นั้นเป็นไฉน ? (๑) เราทั้งหลายเป็นผู้เลื่อมใสในศาสดาตลอดชีวิต (๒) เราทั้งหลายเป็นผู้ประพฤติต่อคนก่อนผู้ใหญ่ในสกุลตลอดชีวิต (๓) เราทั้งหลายเป็นผู้บริจาคให้เรว่อ่อนหวาน ตลอดชีวิต (๔) เราทั้งหลายไม่กล่าวคำขานตลอดชีวิต (๕) เราทั้งหลายปราศจากความตระหนอยุครองเรือน เป็นผู้บริจาคทาน มีมือสะอาด ยินดีในการเสียสละ ควรแก่การขอ ยินดีในการจำนนแก่ภทฺธ ตลอดชีวิต (๖) เราทั้งหลายเป็นผู้บริจาคจริงตลอดชีวิต (๗) เราทั้งหลายไม่มักโกรธ แม้หากว่าความโกรธบังเกิดขึ้นใช้ เราทั้งหลายจักเสียโดยพลัน ตลอดชีวิต.”

วันหนึ่ง มาละมาณพออกจากบ้านแค้เข้าไปสู่ที่ทำงานของคหะทั้งหลายที่กลางบ้าน เขาปูลาดเท้าชกผ้าและหยากเอื้อนที่พื้นของตน ทำให้หน้าวันรมย์ แล้วจึงยืน. คนอื่นก็มานั่งในที่นั้น. ด้วยเหตุแห่งท่าน มาละมาณพได้สำนึกในอันที่จะบำเพ็ญความดี จึงชำระเท้า ทำมธุรสานแวกข้าวในท่ามกลางบ้าน เกือบทวายเป็นเวลาหนึ่งวันก็พินมก้อไฟทำให้อบอุ่น. คนก็พากันมานั่งในที่นั้น. ในกาลต่อมา มาละมาณพได้สร้างปะรำขึ้นในที่นั้น. ภายหลังหรือปะรำ สร้างศาลา ปักกระดานเป็นที่นั่ง และตั้งคันน้ำไว้ประจำในศาลานั้น. อีกทางหนึ่ง เขาก็ถือเครื่องมือ เช่น มีด ขวาน จอบ ไปทำงานมีการแผ้วถางเป็นต้น.

ชายหนุ่ม ๓๓ คนในบ้านเอจลคามนั้น เห็นมาละมาณพกระทำอย่างนั้น จึงร่วมใจกัน ประพฤติตาม. มาละมาณพพาชายหนุ่มเหล่านั้นออกจากบ้าน เพื่อยกทำไม้เสมอให้เสมอคาบถหนึ่ง (๑๐๐ เสน) บ้าง ถึงโธฐ (๒๐๐ เสน) บ้าง ๓ คาวุต (๓๐๐ เสน) บ้าง โธฐหนึ่ง (๔๐๐ เสน) บ้าง, ๗ ที่นั้นๆ ที่ใดควรทำสะพานก็ทำสะพาน ควรสร้างปะรำก็สร้างปะรำ ควรสร้าง

*. ชื่อแบบสันสกฤต

ศาลาก็สร้างศาลา ควรวุทธระโบกธรรมก็อุทธระโบกธรรม ควระปลูกดอกไม้ก็ปลูกดอกไม้ ฯลฯ
นับว่าได้กระทำบุญเป็นอันมาก.

ครั้งนั้น นายบ้านของชนเหล่านั้น ก็คิดว่า “แต่ก่อน เมื่อคนเหล่านั้นยังทำสุราอยู่
ยังทำการฆ่าสัตว์เป็นกันอยู่ เราได้ทรมานโดยเป็นเส้นบนและสันใหม่, บัดนี้ เราได้ประมาณ
เท่านี้ ไม่มี จำเริญแก่อาตมิกชนเหล่านั้นทำบุญ. เอาละ เราจะทำสักการะหาพวกมันในศาลา-
หลวง” [๑๔๒] จึงเข้าไปเฝ้าพระราชา ทูลว่า “ข้าพระพุทธเจ้าพบพวกโจร พระเจ้าข้า.”
พระราชาทูลว่า “เจ้าเอะจงไปจับพวกมันมา” แล้วพระราชทานกำลังออกไป. นายบ้านก็
ได้กระทำตามพระราชากระแสนับตั้ง.

ที่นั้น พวกหญิง (ภริยา) ของชาย ๓๓ คนนั้นก็กล่าวว่า “คนเหล่านั้นอยู่ในบ้าน
ทุกวัน ๆ โดยกล่าวว่า เราทำงานบุญ, การงานเสื่อมเสียหมด, อะไร ๆ ในเรือนไม่เจริญ.
ถูกจำจองก็แล้ว ถูกทรมานก็แล้ว.” พระราชามีได้ทรงพิจารณาแล้ว ได้มีพระราชโองการ
ให้ใส่ช้างเหยียบ. ช้างไม่อาจที่จะเหยียบ ด้วยกำลังแห่งสัจจิตา. สมจึงถึงกับทูลว่าไว้
ในอรรถกถาสักกปัญหสูตรว่า “มาระได้ให้โอวาทแก่พวกเพื่อนว่า ‘เพื่อนเอ๋ย ธรรมดาว่าสัจจิตา
เป็นที่พึ่งของโลกนี้. เพราะฉะนั้น เพื่อนทุกคนจงทำสัจจิตาว่า ‘มิว่าพวกเราเป็นโจร, ช้างจะ
เหยียบ, มิว่าไม่ใช่โจร, จงอย่าเหยียบ.’” คนเหล่านั้นได้กระทำอย่างนั้น. ช้างไม่อาจที่จะเข้า
ไป.”

ส่วนในอรรถกถาธรรมบทกล่าวว่า “มาระได้ให้โอวาทแก่พวกเพื่อนว่า ‘เพื่อน
เอ๋ย เว้นเมตตาเสียแล้ว ไม่สิ่งอื่นที่จะเป็นที่พึ่งของเราได้, บัดนี้ แม้พวกท่านก็ยังไม่ไกรสร
จะมีจิตเสมอกันด้วยเมตตาจิตในพระราชา ในนายบ้าน ในช้างที่จะเหยียบ และในคน.’ คน
เหล่านั้นได้กระทำอย่างนั้น. ครั้งนั้น ช้างไม่อาจที่จะเข้าไปด้วยอำนาจเมตตาของกรเหล่านั้น.”

อรรถกถาอุลลาลงกชาทว่า “พระโพธิสัตว์ได้ให้โอวาทพวกเพื่อนว่า ‘พวกท่านจง
นึกถึงสิ่ง, จงเจริญเมตตาให้เหมือนกันทั้งในนายบ้านผู้กล่าวหา ในพระราชา ในช้าง และใน
สัตว์ของคน.’ คนเหล่านั้นได้กระทำอย่างนั้น. ลำดับนั้น ราชนคริโสช้างเข้าไปเพื่อต้องการ
ให้เหยียบคนเหล่านั้น. ช้างเมื่อถูกสัทไม่เข้าไป, ร้องเสียงดังหนีไป.”

ลำดับนี้ พระราชทานพิจารณาแล้ว ทรงทราบว่าคนเหล่านี้มิใช่โจร เมื่อจะทรงตรวจตรียมักพวกเข้างจึงคิดว่า “แน่พ้อทั้งหลาย อันข้างนี้เป็นสัตว์ศิวิไลซ์, แต่มันก็ยังรู้คุณของพวกเจ้า, ข้าเป็นมนุษย์แท้ ๆ อังหาไรไม่, ข้าให้มันเป็นที่ยึดของพวกเจ้า ทำให้เป็นที่ยึดอะไร ๆ จะรีบไปไม่ได้อีก ให้เป็นพรหมไทยแก่พวกเจ้า, แม้ข้างนี้จะเป็นกรรมสิทธิ์ของพวกเจ้า, ทั้งนายบ้านผู้ทำการซื้อขายก็จะเป็นทาสของพวกเจ้าเถียว, จำเดิมแต่เข้าไป พวกเจ้าจงทำบุญเพื่อข้าด้วย” ดังนี้ พระราชทานทรัพย์แล้วโปรดให้ปล่อยไป, คนเหล่านั้นรับพระราชทานทรัพย์แล้ว แลก็กันขึ้นข้างไปพลางปรึกษากันว่า “พ้อเฮย ชื่อว่าบุญกรรมเขาทำเพื่อประโยชน์แก่พยานาค, [๑๔๓] แต่สำหรับพวกเราบุญให้คนอื่นอีกภาพหนึ่งก็ตั้งคอกอยู่บ่อเรื้อรามาภายในนี้, บัดนี้ เราจักทำบุญให้ยิ่งขึ้นไป จักสร้างศาลาที่พักของมหาชนให้ถาวร ณ ทางสี่แพร่ง, แต่เมื่อพวกเราถูกนำตัวไปว่าเป็นโจร พวกเขายังมีสักคนหนึ่งก็มีใจกระทำแม้ดีกว่าความเสียใจ แล้วยังถึงใจกว่า ถูกจองจำก็ดี ถูกควบคุมก็ดี, เพราะฉะนั้น เราจักไม่ให้ส่วนบุญแก่พวกเขา” ดังนี้แล้วไปยังเรือนของตน ๆ แล้วให้ข้าว ๓๓ ถ้วย น้ำดื่มมา ๓๓ ถ้วย เพื่อช้าง, ทั้งหมดนั้นเป็นอาหารเต็มอิ่มของช้าง, คนเหล่านั้นให้เรือช้างมีมาแล้วขับำคักคันไม้เพื่อจะสร้างศาลา, ช้างก็ลากไม้ที่คักแล้ว ๆ มารวมหมอนไว้ที่ทางเกวียน,

มาระมีภริยา ๔ คน คือ นางสุชาดา นางสุธัมมา นางจิตรา และนางนันทา, ใน ๔ คนนั้นนางสุธัมมาปรึกษากับช้างไม้ว่า “ท่านจงทำส่วนบุญในศาลาแก่ถัดนี้” ให้เงิน ๘ กษาปณ์แก่เขาให้ทำรอยฟ้าขึ้นก่อน ให้จารึกอักษรว่า “ศาลาชื่อสุธัมมา” ไว้ที่พื้นส่วนล่างของรอยฟ้านั้น เก็บไว้ในเรือนของตน เมื่อศาลาเสร็จจึงได้ให้รอยฟ้านั้น,

สหาย ๓๓ คนนั้น ต่างไปกระทานไว้ในศาลานั้นคนละคนละรวม ๓๓ แผ่น สอนช้างให้ทำได้ว่า กระทานแผ่นไหนของใคร และเมื่ออาคันตุกะมาขึ้นบนกระดานของใคร ก็ให้ช้างนำอาคันตุกะนั้นไปยังเรือนเจ้าของกระดาน ซึ่งจะต้องรับภาระในการรับของอาคันตุกะนั้น, ยี่สิบ มาระได้ปลุกกันเหลืองกลางไว้นั้นหนึ่งไม่ไกลจากศาลา และไปปลุกกระทานหินไว้ ณ ทางคันทองเหลืองนั้น,

๑. ปู่ท่ง ๆ ดุเดือดหรือมันนี่

ฝ่ายนางนันทาก็คิดว่า “คนที่มาส่งศาลาควรจะไต่เต้าน้ำและเอาบา” จึงให้บุตรสาวไปกระโดดในเต้าน้ำใกล้ศาลาเถ. สระโบกขรณีนั้น ศาลาเข้าไปด้วยบาบุญพระน. น้ำนั้นรวมอยู่ในแม่น้ำจันทราภิกษา “คนที่มาส่งศาลา คือน้ำอาสน์น้ำแล้ว ในเวลาจะไปคราวจะประทับตอกไม้แล้วจึงไป” จึงให้สร้างสวนขึ้น ณ ที่นั้น. ไกร ๆ ไม่พึงกล่าวว่ามีดอกไม้มงคลชื่อไหนไม่มีในสวนนั้น. ส่วนภริยาใหญ่ (นางสุธาดา) คิดว่า “เราเป็นธิดาของสูงและเป็นบาทบริจาริกาของมหาราช การใด ๆ ที่มาระกระทำ ย่อมเป็นของเราด้วย” จึงมิได้ทำบุญอะไร ๆ เลย ไต่เต้าน้ำกระจากแก้วแก้วแทน.

มาระคำวรคนอยู่ตลอดชีวิตแล้ว ได้เกิดเป็นท้าวสักกะในภพทวารคิงส์พร้อมด้วยสหายนเป็นความอยู่ในเรื่อง. ส่วนความพิสดารพิงทราบนโดยนัยก็กล่าวไว้ในอรรถกถาสักกปัญหสูตร, อรรถกถา และกถาสาธก. [๑๔๔] เรื่องความอุปบัติแห่งท้าวสักกะมาในอรรถกถาจุทนต์มหาสังขยสูตร, นาทกสูตร และสักกสังขยสูตร. แท้จริงเป็นเรื่องย่อย.

เรื่องความอุปบัติแห่งท้าวสักกะในจักกวัตติโกตตัมมเทวาทน.

(๒) เรื่องความบังเกิดแห่งภพอสูรมีพัน

อรรถกถาจุทนต์มหาสังขยสูตรว่า “ในเวลาที่มาระเกิดเป็นท้าวสักกะในภพทวารคิงส์พร้อมด้วยสหายน. คณะอสูรอาศัยอยู่ในเทวโลกชั้นทวารคิงส์ เห็นท้าวสักกะพร้อมด้วยบริวารก็คิดว่า ‘พวกเทวบุตรใหม่ ผู้เกิดใหม่ ๆ มาแล้ว’ จึงได้จัดการค้ำถ่อ” และว่า “ท้าวสักกะได้ให้การนัดหมายแก่พวกเทวบุตรว่า ‘...พวกท่านอย่าค้ำถ่อเขาน’ ...” อรรถกถาสักกปัญหสูตรว่า “พวกเจ้าฉันได้จับค้ำถ่อเขาน.” โสภกปิณฑารว่า “ค้ำถ่อเขานนั้น เรือกว่า ค้ำถ่อเขานภูมิ. ว่ากันว่ามันเป็นน้ำหวานพิเศษชนิดหนึ่ง เป็นที่ค้ำถ่อความเมา มีรสอร่อยยิ่งนัก.” ฎีกาจุทนต์มหาสังขยสูตรว่า “บทว่า คณูปปานิ แปลว่า น้ำค้ำถ่อขมขื่นด้วย, หมายถึงน้ำเมาอย่างแรง.” อรรถกถาอภัยสังขยสูตรว่า “บทภาคาว่า มอญสิลล เสอญเร แปลว่า นอนราวกระว่าค้ำถ่อค้ำถ่อน้ำหวานค้ำถ่อเขาน. ก็อันว่าผู้ที่ค้ำถ่อน้ำหวานค้ำถ่อเขานแล้ว ไม่อาจที่จะยกศีรษะขึ้นให้นอนหลับไหลไปทั้งคืน, เพราะฉะนั้น จึงได้กล่าวอย่างนั้น.”

๑. จันดี บวชแห่งเขื่อนว่า คณูปปานิ เขาใจว่าเป็นน้ำเมา หรือสุราพิเศษชนิดหนึ่ง

ทุกไป ณ เชิงเขาสินธุ^๒นั้นด้วยเครื่องแห่งบุญของท้าวสักกะ."

(๒) "ในเวลานั้น พวกอสูรอาศัยอยู่ในภพดาวคิงส์. ท้าวสักกะทรงพระดำริว่า 'ประโยชน์อะไรแก่เราด้วยราชสมบัติที่เป็นสาธารณะ' จึงดำริสั่งให้จับเหล่าพวกอสูรซึ่งมีสมุสาบานมาอยู่แล้วเหวี่ยงไปในเขาสินธุ."

(๓) "ถ้ากับนั้น พวกเทพที่อยู่อีกกล่าวว่า 'เราบุตรผู้อาศัยกันมานานแล้ว, เราจักกระทำสักการะแก่พวกเขา' จึงนิยมนอกประทุมทิพย์เข้าไป และเชื้อเชิญด้วยราชสมบัติทั้งหนึ่ง. ท้าวสักกะไม่ทรงพอพระทัยด้วยราชสมบัติทั้งหนึ่ง จึงเสกหมายบริษัของพระองค์ไว้วันหนึ่งให้จับพวกอสูรเหล่านั้นซึ่งมาสู่หาเหวี่ยงไป ณ เชิงเขาสินธุ."

(๔) "ท้าวสักกะได้ทรงนิยหมายแก่บริษัของพระองค์เพื่อไม่ให้ใคร ๆ คั้นน้ำทิพย์ที่พวกอสูรจัดเอง. พวกอสูรตั้งแล้วมีนเมา. ท้าวสักกะทรงพระดำริว่า 'ประโยชน์อะไรแก่เราด้วยราชสมบัติอันสาธารณะแก่อสูรเหล่านั้น' จึงเสกหมายแก่บริษัให้จับเหล่าพวกอสูรเหล่านั้นเหวี่ยงไปในมหาสมุทร. พวกอสูรเหล่านั้นหัวปักตกลงไปในสมุทร."

ข้อที่ภพอสูรเป็นต้นได้เกิดขึ้นในขณะนั้นก็ชอบอยู่ เพราะกล่าวไว้ในอรรถกถาสักกสังยุต (๑), นาทกสูตร (๒), และธรรมบท (๓) ตามลำดับดังนี้—

(๑) "ถ้ากับนั้น ภพอสูรประมาณหมื่นโยชน์ซึ่งครั้งนั้นด้วยฤทธิอันมีกรรมเป็นปัจจัยได้เกิดขึ้น ณ พนเบื้องล่างแห่งเขาสินธุเพื่ออสูรเหล่านั้น."

(๒) "ภพอสูรประมาณหมื่นโยชน์ได้เกิดขึ้น ณ พนเบื้องล่างแห่งเขาสินธุ เพื่ออสูรเหล่านั้น งามด้วยคันจิตรปาฏิ อันรับกับคำเป่าระฆังในชั้นดาวคิงส์."

[๑๘๖] (๓) "ถ้ากับนั้น ภพอสูรประมาณหมื่นโยชน์ได้เกิดขึ้น ณ พนเบื้องล่างแห่งเขาสินธุด้วยอำนาจแห่งบุญของพวกอสูรเหล่านั้น. อันไม่มีชื่อจักรปาฏิ ก็ได้บังเกิดขึ้น."

แต่เพราะกล่าวไว้ในอรรถกถาจุทนต์หาสังยุต (๑), กุลากรชาดก (๒) ว่า—

(๑) "สถานที่ซึ่งว่าภพอสูร มีอยู่ที่พนเบื้องล่างของภูเขาสินธุ มีประมาณเท่าดาวคิงส์ทั่วโลกทั้งนี้. พวกอสูรอยู่ในที่นั้น อันไม่มีชื่อจักรปาฏิก็มีอยู่เพื่ออสูรเหล่านั้น."

(๒) "อสูรเหล่านั้นบรรดถึงภพอสูรทั้งนี้. สถานที่ซึ่งว่าภพอสูร มีอยู่ที่พนเบื้องล่างของภูเขาสินธุ มีประมาณเท่าดาวคิงส์ทั่วโลก. ในภพอสูรนั้น มีอันไม่มีชื่อจักร-

ปาฏิ เป็นคนไม่ประจำอยู่ตลอดกับผู้คนปาวีจักรของพวกเทวดา” ดังนั้นจึงปรากฏเหมือน
ว่า ท่านกล่าวถึงรชภพอสูรภิกอยู่แล้วแก่อสูรเหล่านั้น. รชภพพิททังการณา.

ในฎีกาชั้นล่างการได้กล่าวไว้ว่า “เมืองอสูรได้มีอุบาสกทั้งหลายแก้วเพ็ญแผ่นดิน
ผู้” แล้วได้กล่าวว่า “แผ่นดินก็ตั้งอยู่ในส่วนเบื้องล่างของแผ่นดินผู้. ผาสามเส้าตั้งอยู่
บนจอมแผ่นดินก็ตั้ง. พญาเรณูเรณูตั้งอยู่บนจอมผาสามเส้า. เมืองอสูรได้มีอยู่ในโอกาส
นั้น. ทราบแก้วตั้งอยู่บนจอมแผ่นดินก็ตั้งอยู่บนผาสามเส้า. น้ำทะเลตั้งอยู่บนทวยแก้ว
นั้น. พวกนาคอยู่บนจอมทวยแก้วเบื้องล่างในน้ำนั้น. ท้าวและทวยแก้วต่างเบียดช่องในเวลา
ที่พวกอสูรและนาคผ่านไปมา. แม้ในน้ำหนทางก็ปรากฏด้วยอภายของอสูร และนาคเหล่านั้น
เหมือนเทวดาในโลกก็ค้ำค้ำไปก็. ล่องหนเข้าสู่ช่องเขาที่ใด ฉะนั้น. น้ำในที่นี่มีประมาณ
๘๔,๐๐๐ โยชน์. และจากเขมต้นเป็นระเบียงเขาสีหะรุทั้ง ๕. บุรีรองท้าวสักกะกว้างประมาณ
หมื่นโยชน์ ได้มีอุบาสกตั้งอยู่บนเขาทั้งหมด.”

โลกที่ปกคลุมว่า-

“บุรีของพวกอสูรได้มีบนทวยแก้ว (และทวยทอง) ซึ่งอยู่ในท่ามกลาง
ผาสามเส้า เบื้องล่างเขาสีหะรุ. บุรีของจอมเทพเช่นดาวดึงส์ ได้มีอยู่ในเบื้อง
บนเขาสีหะรุ.”

อรรถกถาพุทธทศวรรว่า “ภพอสูรประมาณหมื่นโยชน์อยู่ทวนเบื้องล่างของเขาสี-
หะรุ. ทวีปใหญ่ทั้ง ๔ ซึ่งมีทวีปน้อย ๒,๐๐๐ เป็นบริวาร อยู่ทวนท่ามกลาง. ภพท้าวทั้ง
ประมาณหมื่นโยชน์ อยู่ทวนเบื้องบน.”

[๑๔๗] ฎีกาอฏฐกนิบาต อังศุรณิกายว่า “ภพของอสูรเหล่านั้น มีอยู่ ๘ ส่วนภายใน
ใต้เขาสีหะรุ. อสูรเหล่านั้น เมื่อจะอยู่ในภพนั้นก็ เมื่อจะออกไปก็ ย่อมมีวิมลมณชบเป็น
คันที่ซึ่งเขาสีหะรุแล้วแต่เกิดก็เกิดอยู่. ความอภิมัยของพวกอสูรในภพนั้นก็เกิดเพราะเห็น
กามคุณเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า ‘กามคุณเหล่านี้แล้ว พวกอสูร
เห็นแล้ว’ พวกอภิมัยในมหาสมุทร.”

อรรถกถาพุทธทศวรรว่า “บาทพระศาสดาว่า สมุทฺติ อสุรา สิวา หมายความ
ว่า พวกอสูรเป็นชาวมหาสมุทร.”

๑. อรรถกถาจารย์ว่า ปภพพิททังการณา แปลว่า ๘๔,๐๐๐ เบื้องบนเขา.

เพื่ออุดู

(จากสมุดภาพไตรภูมิฉบับหลวง สมัยกรุงธนบุรี)

เพราะฉะนั้น จึงเห็นว่า ส่วนภายใต้ของภูเขาสิเนรุก็ มหาสมุทรตอนที่ใกล้เชิง
เขาสิเนรุ ภายนอกจากเขาสิเนรุนั้นก็ เป็นที่อยู่อาศัยของพวกอสูร.

อรรถแห่งอสูรศักดิ์

อรรถกถาสักกสังยุต (๑) และนาทกสูตร (๒) มาโดยลำดับดังนี้—

(๑) “พวกอสูรเหล่านั้น (ซึ่งถูกจับเหวี่ยงให้ตกลงมาจากชั้นดาวดึงส์) ในเวลา
ที่ถึงตอนกลางเขาสิเนรุก็ไต่ดูญาณ (คือจำเหตุการณ์ไว้) แล้วกล่าวว่า ‘อาตมา น สฺว นัวิมฺห’
(แปลว่า ไม่ (ก็) สุราละพ้อ) จึงปรากฏชื่อว่า อสูระ ตั้งแต่นั้นมา.”

(๒) “ลำดับนั้น พวกอสูร เหล่านั้นก็อดใจไม่ทนภพพาวคังคิ์ จึงได้กล่าว
ว่า ‘เออ! เราฉิบหายแล้ว ควฺยโหมของการเมาเฝ้าคัม; บัคฺชเวาไม่ดื่มสุราแล้ว, ไม่ดื่มสุรา.
บัคฺชเวาไม่เป็นสุระ (เทวดา) แล้ว บัคฺชเวากลายเป็นอสูร (ไม่ใช่เทวดา) แล้ว’ ดังนั้น
จึงมีชื่อปรากฏว่า อสูระ นั้นเทียว จำเริญแต่นั้นมา.”

อีกอรรถกถาอีก อังคุตตรนิกายว่า “อธิบายกันว่า อสูร: ชื่อว่า อสูรโดยอรรถ-
วิเคราะห์ว่า ไม่กล้า ไม่เป็นใหญ่ ไม่รุ่งเรือง อย่างพวกเทพ, อีกอย่างหนึ่ง เทพทั้งหลาย
ชื่อว่าสุระ พวกอสูรเป็นปฏิปักษ์ต่อพวกเทพ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า อสูร.”

สัททนิคิตัว “ชื่อว่า อสูร โดยอรรถวิเคราะห์ว่า ไม่กล้า ไม่เป็นใหญ่ ไม่รุ่ง
เรือง อย่างพวกเทพ, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อสูร เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อสุระ (เทพ)
เหมือนชื่อว่า อมิตร เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อมิตร (อสุรในที่นี้) หมายถึง พากพ. ส่วนใน
อรรถกถาสภาคารวรรคได้กล่าวไว้ว่า ‘พวกอสูรกล่าวว่า ‘เราไม่ดื่มสุราละ, เราไม่ดื่มสุราละ’
จำเริญแต่นั้นมาจึงได้ชื่อว่าอสูร.”

ในอรรถแห่งศัพท์ว่า อสูร นั มีวินัยเจตยอันกระทำความตกลงดังนี้: ปาณนั้น
ไม่ใช่สุระ (ดังนั้น) จึงชื่อว่า อสูร อธิบายว่าไม่ใช่สุราปาน แต่เป็นอาพิษ. พวกเทพ
ชื่อว่า อสูร เพราะได้กล่าวว่า อสูร. อสูรศัพท์ เป็นศัพท์คำอีก. อรรถอธิบายนี้ ตาม
คฺยฺยโนในอรรถกถาสักกสังยุตตามที่ได้กล่าวแล้ว และอีกสักกสังยุตว่า “ปาณชาติมันไม่เป็น
สุรา อธิบายว่าปาณนั้นไม่ใช่สุรา แต่เป็นอาพิษ.” พวกเทพนั้น ไม่ใช่สุระ (เทพ) จึง
ชื่อว่า อสูร, อธิบายว่า ไม่ใช่เทพชั้นดาวดึงส์ คือเป็นพวกอื่นจากเทพชั้นดาวดึงส์นั้น.
จึงอยู่ พวกเทพเหล่านั้นปฏิเสธความเป็นสุระของตน แล้วกล่าวความเป็นอสูร ซึ่งเป็น

อย่างอื่นจากความเบ่งเต่งนั้น ก้าวคำว่า “บักเฒ่าไม่เป็นสุระแล้ว.” ด้วยเหตุนี้ (๑๔๘) พระอรรคณาจารย์จึงกล่าวว่า “พวกท่านทั้งหลายนี้โง่กล่าวว่า ‘บักเฒ่ากลายเป็นสุระไปแล้ว.’” แต่เพราะเหตุนี้ในอรรถกถาทั้งหลาย โง่กล่าวว่าพวกท่านเหล่านั้นคล้ายกับเทพคังเณ อรรถกถากระหนาบว่า “ชื่อว่าสุระ เพราะไม่กลัวอย่างพวกเทพ” จึงไม่ชอบฟังเห็นว่าท่านกล่าวโสมมคติของภิกษุจารย์. ด้วยเหตุนี้ ในฎีกาสักกสังคหจึงกล่าวว่า “อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ‘ชื่อว่าสุระ โสอรรถกถาว่า ไม่กล้า ไม่เป็นใหญ่.’” แม้ในฎีกาสักกหะก็กล่าวไว้ว่า “เปกาส (อสุรคือเปรต) ชื่อว่าสุระ โสอรรถกถาว่า ไม่กล้า คือไม่เล่นด้วยอสิริยกริยาเป็นต้น. ส่วนอสุรอนก ชื่อว่าสุระ โสอรรถกถาว่า ไม่ใช้สุระ คือเป็นปฏิปักษ์ต่อสุระ.” จึงอยู่ อรรถกถาอธิบายว่า “วิเวระหว่า ชื่อว่า สุระ เพราะไม่กล้า นี้ ใช้ได้ในพวกเปกาสเท่านั้น. ส่วนวิเวระหว่า ท่านเหล่านั้นไม่ใช่สุระ (คังเณ) จึงชื่อว่าสุระ” นักใช้ได้ในพวกเทวสุรเท่านั้น” คังเณ เป็นมคิของพระภิกษุจารย์.

อสุรานุใหญ่

บาลีอัฐกนิบาต อังคุตตนิคาชาว่า “อิตถินันนัง ปหาราหะจอมอสุรโตเข้าไปเข้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ.” อรรถกถาอัฐกนิบาต อังคุตตนิคาชาว่า “คำว่า ปหาราหะ เป็นชื่ออสุร. คำว่า จอมอสุร หมายความว่า อสุรใหญ่. จึงอยู่ บรรดาอสุรทั้งหลาย อสุร ๓ คน คือ เวปจิตติ ราช ปหาราหะ เป็นอสุรใหญ่.”

บาลีเทวปุตคสังคหว่า “อิตถินันนัง วาหุจอมอสุรโตเข้าไปหาหัวเวปจิตติถึงที่ประทับ.”

แม้บรรดาอสุรใหญ่ทั้ง ๓ นั้น เวปจิตติก็เป็นใหญ่กว่าเราทั้งหลาย เธอเป็นพระอสุระ (พ่อค้า) ของท้าวสักกะ. ด้วยเหตุนี้ ในอรรถกถาเทวปุตคสังคหจึงกล่าวว่า “อธิบายบทว่า เวปจิตติ : ใต้อินว่าท้าวเวปจิตตินี้เป็นใหญ่กว่าเราทั้งหลายแห่งอสุรทั้งหลาย” คังเณ แล้วกล่าวว่า “ชนทั้งสอง คือท้าวสักกะจอมเทพ และท้าวเวปจิตติ เป็นลูกเรือพ่อค้ากัน ทำการทะเลาะกัน.” ฎีกาเทวปุตคสังคหว่า “สามีของธิดา เรียกว่าลูกเรือ (ชามาคิยะ), บิดาของภริยา เรียกว่าพ่อค้า (อสุระ) เพราะฉะนั้น ชนทั้งสองนี้ คือท้าวสักกะและท้าวเวปจิตติ ท่านจึงกล่าวในคำนี้ว่าเป็นลูกเรือพ่อค้ากัน โดยเนื่องด้วยนางสุธาคา.” เหตุที่ท้าวเวปจิตติได้นามว่า “เวปจิตติ” พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในลักขณสังคหพร้อมด้วยอรรถกถา คังเณ—

ทั้งใช้สับมา ในอีกกลาง ฤๅจำนวนมากด้วยกันเป็นฝูงเล็กอยู่ตามธรรม อยู่ ณ บรรณศาลาเป็นต้น ในที่พักกลางวัน ที่พักกลางวัน และที่โรงกรมเป็นต้น บทบาทการอาชรมีสักแห่งหนึ่งให้หลังมาสมุทรในจักรวาล. ในกาลนั้น สงครามระหว่างเทวดาและอสูรได้คงประชิดกันแล้ว. สงครามระหว่างเทวดาและอสูรมีแห่งสมุทรโดยมาก. [๑๔๖] พวกอสูรหาได้มีชัยชนะทุกคราวไม่ (หากแต่) มีความปราชัยมากกว่า. พวกอสูรเหล่านั้นพาเอาพวกเทวดาแล้ว เมื่อหนีไป ก็ไปทางอาศรมบพของพวกฤๅษี โกรธว่า "ทำลัทธิกะบคึกกับฤๅษีเหล่านั้นจึงพาเราให้พินาศ" จึงร้องทำลายหมันยามิ ทั้งกรม และศาลาเป็นต้นในอาศรมบพ. พวกฤๅษีนั้นสาธยายจากน้ำ เห็นแล้วก็ต้องลำบากทำให้กลับเป็นปกติอีก. ฝ่ายพวกอสูรเหล่านั้นก็ต้องการหาหนทางอย่างนั้นอยู่บ่อย ๆ. เพราะฉะนั้น พวกฤๅษีได้ฟังข่าวว่า "บัลลังก์สงครามของพวกเทวดาและพวกอสูรปะทุขึ้นแล้ว" จึงคิดว่า "แม้เทวดาจะเป็นฝ่ายถูก พวกอสูรจะเป็นฝ่ายผิด แต่ภัยนั้นก็มีมาจากอสูร, อย่างกระนั้นเลย เราทั้งหลายไปหาสัมพรจอมอสูรแล้วขอให้รับประกันความปลอดภัย" ดังนี้ จึงพากันเข้าไปหาสัมพรจอมอสูรแล้วขอความปลอดภัย. สัมพรจอมอสูรมิใช่พวกฤๅษีขอความปลอดภัยอย่างนั้น ได้กล่าวว่า

"อภัย (ความปลอดภัย) ไม่มีแก่พวกฤๅษี ซึ่งเบียดเบียน เป็นผลร้ายทำร้าย ตักกะ, เมื่อพวกท่านขออภัย ข้าพเจ้าก็ให้ได้แต่ภัยเท่านั้น."

พวกฤๅษีได้ฟังดังนั้นจึงสาปอย่างนั้นว่า

"เมื่อเราขออภัย ท่านให้ได้แต่ภัยเท่านั้น เราเรียกมันของท่าน แต่อภัยจึงสำเร็จ ส่วนภัยจะเป็นของท่าน" ดังนี้

แล้วได้ไปอยู่บรรณศาลาของตน. จำเดิมแต่นั้น สัมพรจอมอสูรมิใช่เทวดาแล้ว ๓ ครั้ง ก็คิดว่าเธอบริโภคอาหารเย็นแล้วจึงนั่งที่นอนพอจะมอดหลับ ก็เป็นเหมือนคนถูกหอก ๑๐๐ เล่ม ก็อยู่โดยรอบรุมแทงท้องร้องลั่น. ภพอสูรประมาณหนึ่งโยชน์ถึงอาการว่านวลด้วยความฉงนสนเท่ห์. ครั้งนั้น พวกอสูรไปถามสัมพรจอมอสูรนั้นว่า "มีเหตุอะไร." จอมอสูรก็ไม่กล่าวว่าอะไร. แม้ในยามที่ ๒ เป็นต้น ก็เช่นแหละ. ครั้งนั้น พวกอสูรจึงคิดปลอบจอมอสูรว่า "อย่าทรงกลัวเลย พระเจ้าข้า" อยู่หนึ่งแฉ่งรุ่งอรุณ. แต่ในมาจิกของสัมพรจอมอสูรก็หัวโนไหวไม่มีความสบายตัวประการฉะนี้. ด้วยเหตุเช่นนี้แหละ สัมพรจอมอสูรจึงได้เกิดนามอีกอย่างหนึ่งว่า เวปจิตติ.

แม้ในฎีกาสักกษัตริย์ก็กล่าวไว้ว่า “อาจารธัมมพวกกล่าวว่า ‘ชื่อว่าเวปจิตติเพราะ
 อังคิของพวกอสูรให้หวนไหว ด้วยความเป็นผู้มีอาภัพมาก.’” อันธัมพรจอมอสูรนั้นเมื่อ
 พวกฤษีขอความปล่อยภัย ก็กล่าวไว้ว่า “ข้าพเจ้าให้แม่พวกท่านได้แก่ภัยท่านนี้” จึงถูกพวก
 ฤษีเล่าให้สาปว่า “อย่าจงสำเร็จ, ส่วนภัยจะเป็นของท่าน” จำเดิมแต่กาลนั้น ก็เป็นเหตุให้
 หวนไหว เพราะฉะนั้น จึงถูกเรียกว่า ‘เวปจิตติ’ ซึ่งชาวโลกเรียกว่า ‘ปูลม’ อีกชื่อหนึ่ง”
 (๑๕๐) ดังนั้นแล้วกล่าวว่า “บทว่า เวปิตติ แปลว่า อ้อมไหว อ้อมหวนไหว.” ฎีกาสักกษัตริย์
 ว่า “จิตของจอมอสูรนั้นหวนไหวเพราะเหตุต่าง ๆ มีการรบชิงกันแค้นเป็นอัน จอมอสูร
 จึงชื่อ เวปิตติ.”

ชื่อทั้งสองคือ เวปจิตติ (และ) ธัมพร พึงเห็นว่าหมายถึงภัยด้วยกัน ด้วยประ-
 การณ์.

ในฎีกาสักกษัตริย์ ก็กล่าวไว้ว่า “จอมอสูรนั้นชื่อว่า ธัมพร เพราะมีพร คือเขาคี
 คีเขินาตรรสวิญ, จีรังอยู่ ท้าวสักกะเป็นราชของจอมอสูรนั้น, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ธัมพร
 เพราะตำรวนอินทรีในการสร้างสมบุญ, จอมอสูรอีกคนหนึ่ง ชื่อว่า ราชู เพราะระเหิดก็อยู่
 ความงามของพระจันทร์เป็นอันให้ละไปเสีย.” ฎีกาหาปทานสูตรว่า “จอมอสูรโดยพระจันทร์
 เป็นอันให้ระเหิด คือให้ละความงามพิเศษ จอมอสูรนั้นชื่อว่า ราชู คือพระเคราะห์ราชู.”
 ฎีกาสักกษัตริย์ว่า “จอมอสูรอีกคนหนึ่ง ชื่อว่า ปฬาราชะ โดยอรรตวิเคราะห์ว่า ให้เครื่อง
 ประหารก็อสูรแก่ผลกายของตน เพื่อทำสงครามกับพวกเทวดา.”

จอมอสูร ๓ คน มีท้าวเวปจิตติเป็นต้น กล่าวไว้ในบาลีซึ่งมีอรรถกถาตามที่กล่าว
 แล้วด้วยประการฉะนี้.

ส่วนในสูตรที่ ๔ แห่งปฐมวรรคในสักกสังคโตก็กล่าวถึงจอมอสูรชื่อเวโรหณะ ด้วย
 เหตุนี้จอมอสูรทั้งมี ๔ คน. ส่วนในสักกษัตริย์ก็กล่าวไว้ว่า—

“อสูรพิศมมี ปฬาราชะ ธัมพร พลี เป็นต้น.”

ส่วนในมหาสมณสูตรพร้อมด้วยอรรถกถา ก็กล่าวถึงอสูร ๗ อย่าง คือ อสูร
 ผู้ใหญ่ชื่อเวปจิตติ, สุจิตติ, ปฬาราชะ, พลี, อสูรประมาณ ๑๐๐ คน มีชื่อว่าเวโรหณะ”
 ซึ่งเป็นบุตรของพลีอสูรนั้น, ราชู, อสูรพวกดิอสูรซึ่งเป็นพวกอื่นจากนั้น มีชื่อว่าทานเวโรหณะ.”

๑. จัน เป็น เวโรหณะ คัม

สักกัธเทว่า—

“๔ ขอสสูตรมัญญคือ บุรพเทท สุรวีป อสุระ ทานพ ทุกสัทท^๔เป็นปึงถึง^๔”
สักกัธเทว่า—

“๕๗๔ ๔ ๕ ๔ อสุระ บุรพเทท ทานพ เทวตว^๔ป^๔ ว่าเบ^๔น^๔ขอ
ของอสุ^๕รทั้งหลาย; ส่วนคำ^๔ว่า ปา^๔ตะ เป็นขอ^๔ของอสุ^๔รคนหนึ่ง, อน^๔ง คุ^๔
บางพวกได้กล่าว^๔ว่า บัณณ^๔คิ^๔ คัง^๔ม^๔บ^๔ัง.”

บาลีสักกัธเท (๑) และกัมมชราคก (๒) ตามลำดับว่า—

(๑) “คูก่อนเวปจิตติ พวกท่านนั้นแลเป็นบุรพเททในชั้นดาวดึงส์.”

[๑๕๑] (๒)

“คูก่อนพระราชาใหญ่ พวกบุรพเททคนนั้นมาโคแล เป็นสัพพะมาทเกิดอน
จากไตรพิทโธมเป็นทออยู่ประจำไปแล้ว โฉนพระองค์เมื่อทรงทราบอยู่ณะจะ
ทรงคนนามมาเชาณน อันไรประโยชน์นแล.”

คัง^๕น เป็นเครื่องสาธกความเป็นบุรพเททของพวกอสุรเหล่านั้น.

อรรถกถาแห่งสักกัธเท (๑) และกัมมชราคก (๒) ตามลำดับว่า (๑) “คำ
ว่า เป็นบุรพเทท หมายความว่า เป็นเจ้ารองเคิม ซึ่งอยู่มานานในเทวโลก.” (๒) “คำว่า
บุรพเทท ท่านประสงค์เอาพวกอสุร.”

อีกแห่งปฏิฐานปกรณ์ว่า “ส่วนคำ^๔ว่า อันเท^๔นและทานพ^๔ป^๔ น^๔ เป็นเครื่อง
สาธกในความเบียดเบียนแห่งอสุร. อธิบายว่า อันเท^๔นคำ^๔ว่าสักกะเป็นต้น และทานพ^๔
ป^๔หาราจะจนอสุ^๔รเป็นต้น บุรา.”

แต่ในคำ^๕นี้ว่า—

“นางงามสุดวิญ ขำแจ่มทุกานทขอภิวัตน์ท่าน ขอนอบน้อมแด่ท่าน”

คำว่า ทานพ เป็นปรีชาแห่งบิชาจ. ด้วยเหตุ^๕นั้นแหละ ณ^๕ ท^๕น พระผู้มีพระภาคจึงได้วิส
ศออกไปข้างหน้าว่า—

“นางยังมีพละอุก^๕มี^๕หำ^๕หุ^๕ยาบ^๕ขำ^๕ มุ่งอามีศครอบ^๕ง^๕แล้ว.”

อีกอย่างหนึ่ง อสุรทั้งหมด ชื่อว่าเวปจิตติ ด้วยอำนาจเหลืออาหาร ในจำพวกผู้
อาศัยอยู่ด้วยกัน อย่างเดียวกันกับชื่อบัณฑิตโลกิยะ.^๑ ด้วยเหตุนี้ ทาเกะโกกล่าวไว้ใน
นามรูปปัจจุตภาพการว่า—

“พวกเวปจิตตาสูร ได้มาอยู่ในหมู่เทพชั้นดาวดึงส์” ดังนี้.

โดยนัยที่กล่าวไว้ในอรรถกถาทั้งหลายด้วยประการฉะนี้ หึงทราบว่ เวปจิตติ
เท่านั้นเป็นผู้สูงสุดแห่งบรรดาอสุร ทรงครอบในภพอสุร. แต่ในโลกที่ปกสรวโลกกล่าวหาจริอ-
วาทไว้ว่า “อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ‘๔ ข้างทั้ง ๔ ของต้นจักรปาฐณนั้น ได้ปูแผ่นศิลา ๔ แผ่น
แต่ละแผ่นยาว ๓๐ โยชน์ กว้างพอสมกับส่วนเขาวัวนั้น. ทำเวปจิตติจอมอสุรครองราชย์ใน
ภพปรัถมิถกิต, อูพรารชียอสุริยคระ. จอมอสุรชื่อสมพรครองราชย์ในภพทกณิณทิต, อูพราร
ชียอสุริ. จอมอสุรชื่อพลครองราชย์ในภพมิถมิถกิต, อูพรารชียอสุริวระ. จอมอสุรชียปทา-
วาทะครองราชย์ในภพอุทกทิต, อูพรารชียอราหะจอมอสุร. นครทั้ง ๔ อันเป็นสถานที่อยู่อาศัย
ของจอมอสุรนั้นๆ ปรางค์อยู่ในท่ามกลางผาฐานเขา. แผ่นครเหล่านี้แลแต่ดวงด้วยประการ
แก้ว ๗ ประการ และสมบูรณ์ด้วยเครื่องประดับต่างๆ.”

[๔๕๒] อรรถกถาสักกสังคยาว่า “อสุรเหล่านี้ทั้งที่เทิดเทพชั้นดาวดึงส์โดยอาศัย
พรหม ๑๓ ยิตวิยะและสมณิก.” คติกาในกถาวัตรกล่าวว่า “บริษัทท้าวเวปจิตติ มีพรหม โภคะ
อาหารและธาตุที่เทียมพวกเทพ ถึงการยวาทะและวิวาทะกับพวกเทพ.” แม้ชนพวกนี้ของ
พวกอสุรก็เหมือนกันกับพวกเทพนั้นแหละ เว้นแต่ราหะ. ชนพวกนี้ของราชทั้งทราบตามนัยที่
กล่าวไว้ในอรรถกถาทั้งหลาย. จึงอยู่ ในอรรถกถาโดยทัตถะอสุรและจักริกสุรโลกกล่าวกันว่า
ว่า “ก็อันว่าราชจอมอสุรสูง ๔,๕๐๐ โยชน์ อ้อมแขนของราชนั้น ๑,๒๐๐ โยชน์ ลำตัวหนา
๔๐๐ โยชน์.” แม้ในอรรถกถาตามทานทานสูตร, นิทานวรรค, สุริยสูตร และเมตตสูตรก็ได้
กล่าวอรรถกถาอธิบายไว้เป็นเช่นเดียวกัน. อรรถกถาแห่งโสฬสทัตถะอสุรเป็นต้น ว่า “ผู้มีมือและ
ฝ่าเท้าหนา ๓๐๐ โยชน์.” อรรถกถาแห่งสุริยสูตรเป็นต้น ว่า “ผู้มีมือฝ่าเท้าหนา ๒๐๐ โยชน์.”

๑. นิธะโพรหะ คือการเรือกเรือโดยมุ่งถึงอาตม ไม่เรือกเรือเพื่อผู้อื่น ในหนังสือทั้งหมดยกแต่ข้อนี้กับท้าวเวปจิตติ
จึงเรือกเรือว่าเวปจิตติไปหา. ๒. นิธะจระ และโสฬสจระ เป็นชื่อของภิกษุ ๒ รูปในพวกภิกษุผู้ประพฤติดี ซึ่งมี
๖ รูป เป็น ๓ คู่ คือ อัสสิช กับ ปันทิพส ๒ คู่; นริวารของภิกษุเรียกว่า อัสสิชกับปันทิพส, นิธะจระ กับ
โสฬสจระ ๒ คู่; นริวารของภิกษุเรียกว่า นิธะจระกับโสฬสจระ, เมตติชระ กับ ๒ คู่; นริวารของภิกษุ
เรียกว่า เมตติชระกับ ๒ คู่. พวกภิกษุทั้งหมดยกเว้นในทางประพฤติไม่ผิดในกรรม เป็นคนมีบุญผู้ดีจากภพหลายชาติ.

อรรถกถาเมตตสูตรว่า “หว่างหัว ๕๐ โยชน์” อรรถกถาแห่งบาลีประเภทนี้ว่า “ข้อหัวมือ
แต่ละข้อประมาณ ๕๐ โยชน์, หว่างคอกี้ประมาณเท่านี้, คอประมาณ ๓๐๐ โยชน์, หนามอก
ก็ประมาณเท่านี้, ศีรษะประมาณ ๕๐๐ โยชน์” อรรถกถาโสณฑาทนสูตร, จักกสูตร และสุริย-
สูตรว่า “ปากประมาณ ๒๐๐ โยชน์, ช่องปากอีก ๓๐๐ โยชน์, กลม ๓๐๐ โยชน์” ส่วนใน
อรรถกถาวิทกนวรรคและมหานิททสูตรกล่าวว่ปากเท่ากับฝ่ามือและฝ่าเท้า.

อรรถกถาแห่งโสณฑาทนสูตรเป็นต้น ว่า “ราชจอมอสูรนั้นคิดว่า ‘เราสูง จัก
ไม่อาจถึงองค์พระศาสดาได้’ จึงมีใจมา. วันหนึ่งได้ฟังคำสรรเสริญพระผู้มีพระภาคจึงมาโดย
คิดว่า ‘คงจะดูได้ไม่วีธใดก็วิธหนึ่ง.’ พระผู้มีพระภาคทรงทราบอัธยาศัยของราชจอมอสูรนั้น
ทรงพระดำริว่า ‘ในอริยาดลดี เราจะแสดงโดยอริยาดลไหนดี’ ทรงเห็นว่า ‘ธรรมศาสน
แม้เป็นศาสดาก็ปรากฏเหมือนว่าสูง, เราจักนชนแสดงตนแก่ราชานัน’ จึงคิดว่า ‘ลูกอนาถนถ
เรจงทอดเคียงนอนในบริเวณคันธกุฏี’ แล้วทรงดำริสัทธิธยาบนเคียงนอนนั้น. ราชกุมาร
แห่งนครพระผู้มีพระภาคซึ่งบรรทมอยู่ ขณะนั้นพระจันทร์ไม่ทามกลางฟ้า. และเมื่อพระผู้มี
พระภาคคิดว่า ‘นี่อะไร จอมอสูร’ ได้กราบทูลว่า ‘ข้าพระองค์คิดว่า จักไม่อาจที่จะถึง
องค์พระผู้มีพระภาคได้ จึงมีใจมาฝ่า’ พระผู้มีพระภาคคิดว่า ‘ลูกอนาถนถ เราเ็นไภมาเพญ
บารมีโดยกันหน้; แต่ได้ให้ทานกระทำให้นมธารณสูง.’ ในวันนั้นราชได้ถึงสรณะ.”

[๑๕๓] แต่ในฎีกามหาสมยสูตรได้กล่าวไว้ว่า “ก็อันว่าราชจอมอสูรนั้น
นฤมิตอัภยพณณะเขี้ยวไม่เข้า” เพราะในคราวแสดงมหาสมยสูตร ราชเข้าไปเฝ้าพระ
ศาสดาคัวอัภยพณณะเขี้ยว.

อรรถกถาแห่งมหานิททสูตรเป็นต้น ว่า “เมื่อราชจอมอสูรนั้นถึงมหาสมุทรน้ำ
อย่างลึกก็มีประมาณแก่เขา. เรอทั้งกล่าวอย่างนั้นว่า ‘เรากล่าวกันว่าสมุทรลึก, สมุทรนั้นลึก
ที่ไหน เราไม่ได้นำแม่เพียงบิศา.’”

อรรถกถาสุริยสูตรว่า “ราชจอมอสูรนั้นเห็นพระจันทร์และพระอาทิตย์โพโรจน์อยู่
ถูกความวิชากรของง่า จึงสงสัยวิถีจรของพระจันทร์และพระอาทิตย์นั้น อ้าปากยื่นมือ, จันท
วิมาน หรือสุริยวิมาน อันมีประมาณ ๓๐๐ โยชน์ เป็นประหนึ่งว่าถูกซัดเข้าไปในแหใหญ่.
ทวยเทพซึ่งสถิตย์ในวิมาน ถูกมรสุมพัดทุกคาม ร้องแสร้งเป็นเสียงเคียดแค้น. ส่วนราชานัน บาง
คราวก็เอามือบีบวิมาน, บางคราวก็ซ่อนวิมานเข้าไว้ใต้กาง, บางคราวก็ใช้เส้นแสร้งเคียด,

บางคราวก็ยอมไว้ในระหว่างกระพุ้งแก้มเหมือนคนกินแก้มคู่. แต่ไม่อาจที่จะห้ามความเร็วได้. ถ้าหากใครจะห้าม พึงกินไว้ในกระพุ้งแก้มซ้าย. จนทวิมานหรือสุริยวามานถึงท่าลาอกระหม่อมของราชูหน่อออกไป หรือทิ้งควารูหน่อไป. เพราะฉะนั้นพระจันทร์หรือพระอาทิตย์ย่อมไปก็พร้อมด้วยวิมานนั้นเหว."

๔
จนรองฮ่อ

๔
๔. เรื่องกามาพจรเทพ ๖ ชั้น

๕
(๑) เรื่องกวมเทวดา (๑)

บาติจิกตังฮักและบาติจุธรรมสมาทานสุครว่า "ฮารามเทวดา วนเทวดา รุกขเทวดา เทวดาซึ่งสิงอยู่ ณ ต้นไม้ที่เป็นยา คิณชาติ และไม้เจ้าโพร."

ฮรรดกถาแห่งบาติทั้งสองว่า "เทวดาซึ่งสิงอยู่ในสวนนอกไม้และสวนในไม้ ชื่อว่า ฮารามเทวดา." ฮรรดกถาจิกตังฮักว่า "เทวดาซึ่งสิงอยู่ในหญ้า ชื่อว่าวนเทวดา. เทวดาซึ่งสิงอยู่บนต้นไม้ ๗ อย่างเช่น พระกาดมรรควราช (สิงคันทาล) พระยัสถัง (สิงคันทูวาก) พระชะระ (สิงคันทะแบก) ชื่อว่ารุกขเทวดา. บทว่า โอสถิตถวนปปีลัส หมายถึง ๑๕๔ เทวดาซึ่งสิงอยู่ ณ ต้นไม้ที่เป็นยาเช่นต้นสมอและต้นมะขามป้อม เป็นต้น. ณ คิณชาติ เช่น ภูผามังกระคำอและภูผาปล้องเป็นต้น และ ณ ไม้เจ้าโพรก็ยักต้นไม้ที่เจริญที่สุดใบไม้." ฮรรดกถาธรรมสมาทานสุครว่า "เทวดาซึ่งสิงอยู่ในป่าเช่นป่าอินทรีวัน และป่าลูกวันเป็นต้น ชื่อว่าวนเทวดา. เทวดาซึ่งสิงอยู่บนต้นไม้เช่นต้นตะเคา (อย่างกับตะเคาที่ออชองนพเรือก) เป็นต้น ที่คนทั้งหลายกำหนดคนบดชื่อว่ารุกขเทวดา. บทว่า โอสถิตถวนปปีลัส หมายถึง เทวดาซึ่งสิงอยู่ ณ ต้นไม้ที่เป็นยาเช่นต้นสมอและต้นมะขามป้อม เป็นต้น. ณ คิณชาติ เช่นกาดและมะพร้าวเป็นต้น และ ณ ต้นไม้ทั้งหลายที่เจริญที่สุดใบไม้."

บาติแล้วฮันตราชาภาว—

"เรายังมีสัตว์ใหญ่เทพใหญ่ซึ่งอยู่ ณ ฮะระ ณ แม่น้ำซงมาทางอันงาม ณ ภูผา, ถดวาลัส, ต้นไม้ที่เป็นยา ภูเขา, และ ป่า"

อรรถกถาเวสสันดรชาดกนั้นว่า "บทว่า **ธรสฺสํ สิริสา** เป็นคำ หมายความว่า เรานั่นเกี่ยวให้เวทาศาสตร์อยู่ ๓ สระเป็นคำคือสกลนาคทั้งหลาย. บทว่า **สุปฺปิตฺเต จ อาปิโก** หมายความว่าเวทาศาสตร์อยู่ ๓ แม่น้ำซึ่งมีทางอันงาม. บทว่า **คิตฺตาสานิ** หมายความว่า ภูเขาที่เราอันห้อยอยู่. บทว่า **โอสฺสโอส** แปลว่าต้นไม้ที่เป็นยา. ^๒ทั้งนี้กล่าวหมายถึงเวทาศาสตร์ที่อยู่ในที่นั้น ๆ. อรรถกถาสมุทฺธราชกถาว่า "บาทภาคว่า **คิตฺตาสานิ โอสฺสโอส** เป็นคำ หมายความว่า ภูเขาก็อธิซึ่งข้างในกลางหรือเป็นแม่น้ำอันหนึ่ง ข้างนอกแจ้ง, ธาตุอันหนึ่ง และต้นไม้ที่เป็นยาอันไม่แก่. ศาสดากล่าวหมายถึงเวทาศาสตร์เกิด ๓ คำหมายเป็นคำ." ส่วนศัพท์ว่า **โอสฺส** และ **วณฺสฺส** ในภาคว่า ^๓พึงเห็นโดยนัยที่กล่าวไว้ในที่นั้น ๆ.

จึงอยู่ ในภูิกานรวรรคก็กล่าวไว้ชื่อว่า "ต้นไม้พิเศษชื่อว่า **โอสฺส** โอสฺสรอ-
วิเคราะหว่ายังโรคให้สงบ. ศัพท์โอส ๑ บ้าง. อีกอย่างหนึ่ง ทิพพะที่ไม่มีการประกอบ
(เช่น สมุทฺท) ชื่อว่าโอสฺส. เกสฺสที่ประกอบด้วยโอสฺสเหล่านั้น ชื่อว่าโอสฺร." อรรถกถา
สํกตสฺสวีสฺสว่า "ต้นไม้ที่เป็นยา ชื่อว่าโอสฺสในบทเหล่านั้นว่า **โอสฺสคิตฺตาวณฺสฺส**." ภูิก
แห่งสํกตสฺสวีสฺสว่า "ต้นไม้ที่ชื่อว่าโอสฺส ตามเมื่อผลสุก อย่างพวกไม้ไผ่และกล้วยเป็นต้น."
อรรถกถาว่า—

"ต้นไม้ที่ตายในกาลเป็นที่สุดแห่งผลสุก ชื่อว่าโอสฺส."

ภูิกอรรถกถาว่า "ไม้ไผ่ยอมตายในเวลาผลสุกเสร็จ ไม้ไผ่ชื่อว่าโอสฺส เช่นกล้วย และ
ธัญชาติเป็นต้น."

บาลีที่ปริมาณว่า—

"^๔ดูก่อนเวลา ^๕ท่านซึ่งมีพรหมจรรย์ ^๖อันยังก็ทรงปวงให้สว่างอยู่ ดูราว
กับดาวโอสฺส."

[๑๕๕] อรรถกถาที่ปริมาณนั้นว่า "ดาวซึ่งใคร่ชื่อว่าโอสฺส เพราะเหตุที่ว่า เป็น
เป็นเครื่องทรงไว้ซึ่งรัศมี หรือว่า ตามเพิ่มเติมถึงแก่ส่วนทั้งหลายนั้น ทำแสงสว่างโดยรอบ
ดำรงอยู่ ฉะนั้น ท่านอันยังก็ทรงปวงให้สว่างอยู่ ฉะนั้น." แต่ในที่นี้เห็นเห็นว่า ต้นไม้ที่เป็น
ยา ชื่อว่าโอสฺส.

อันในอรรถกถาท่านกล่าว—

"ต้นไม้ที่เว้นจากดอกผลผิดผล เว้นกว่า วนปฺปิต."

ฎีกาแห่งอริยญวรวรคณนั้นว่า “ต้นไม้ที่เว้นจากดอก คือไม่มีดอก เหลือผล เช่น โปชฌ มรเตียรณ เป็นคัน เรียกว่า วณปติ. คำว่า วณปติ หมายถึงเจ้าแห่งป่า. ส่วนต้นไม้ที่มีผลเกิดแก่ดอกเช่น มะม่วง อินทผลัม เป็นคัน ชื่อว่า วณปติ (หมายความว่า) มีในวณปติ.” แต่ในอรรถกถาที่ป่วง ไก่กล่าวไว้แต่บรรทัดว่า “คำว่า วณปติ หมายความว่า ต้นไม้ที่เจริญที่สุกในป่า” ดังเท่านั้น.

เทศา ๑๐ อย่าง คือ อารามเทศา วณเทศา รุกขเทศา โยธธเทศา คิลเทศา วณปติเทศา สรเทศา นทีเทศา สกาทเทศา และปัพพกเทศา ชื่อว่า กุมเทศา ด้วยประการฉะนี้. ด้วยเหตุนี้ ในฎีกาจิตตสังยุตจึงกล่าวไว้ว่า “กุมเทศาหนึ่ง นามว่ามรรคาราชเป็นอันปติแห่งทุก เป็นใหญ่แห่งเทศา ถึงยอ ๘ กัณหา ด้วยเหตุนี้ พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่าพระกามมรรคาราช.” อรรถกถาสัทธินกัณฐ์ว่า “กุมเทศาอาศัยโพธธแห่งธเนช.” แม้อักษรหายากแปรศ ก็ทรงทราบว่าเบญจกเทศา เพราะท่านกล่าวไว้ในอักษรหายากแปรศว่า “โดยสมนัยอันอีก อักษรหายาก (ผู้ให้คะแนน) นั้นท่านแล้วเกิดเป็นกุมเทศาอยู่ในแถบกณณณณ.”

ในอรรถกถารุคณมมสมภาทาสตรท่านกล่าวไว้ว่า “บรรดาวิมาน ๒ อย่างนั้น วิมานใดเป็นสารวิภูฏวิมาน (วิมานซึ่งตั้งอยู่บนกิ่งไม้) วิมานนั้น เมื่อถึงนั้น ๆ หักอยู่ ก็ทำลายไปเฉพาะที่กิ่งนั้น ๆ เท่านั้น เมื่อถึงกิ่งปวงหัก ก็ทำลายไปทั้งหมด. ส่วนรุกขวิภูฏวิมาน (วิมานซึ่งตั้งอยู่บนต้นไม้) แม้เพียงรากของต้นไม้ยังงอกอยู่ตรานใด ก็ยังไม่พินาศไปคราวนั้น. วิมานนี้เป็นสารวิภูฏ. เพราะฉะนั้น เมื่อถึงกิ่งปวงหักแล้ว เทศาจึงพยุคน้อย ๆ ไปอันอยู่ที่คือไม่เริ่มว่าไว้ว่าพิน.”

ดังได้กล่าวมา รุกขเทศาองค์หนึ่งมีบุตรเป็นเด็กชายน อยู่ในแคว้นอาทวิ. พระภิกษุรูปหนึ่งจะท่านวกรรม เทวณจะกตคันไม้ของรุกขเทศานั้น. รุกขเทศาจึงอุบายกรรมอันหนึ่งว่า ท่านเจ้าข้า อย่ากลัวความของข้าพเจ้าเถิด. ข้าพเจ้าไม่เอาที่จะพยุคน้อยของท่านเป็นผู้นมีที่อยู่อาศัยไปได้.” พระภิกษุนั้นคิดว่า “เราจัก(หา)ต้นไม้เช่นนั้นไม่ได้ในท้องถิ่น” จึงมิได้เชื่อฟังคำของรุกขเทศานั้น. รุกขเทศานั้นคิดว่า “พระภิกษุเห็นทวารกันก่อนแล้ว [๑๕๖] จักทำให้ปากได้” จึงวางบุตรไว้บนกิ่งต้นไม้. พระภิกษุนั้นไม่เอาที่จะยิงขวานที่ยกขึ้นแล้วได้ จึงคัดค้านของทวารซึ่งพินิจด้วยอริยของพวกมนุษย์. ด้วยเหตุนี้ในปาจิตตยิกกัณฐ์จึงกล่าวไว้ว่า “ภิกษุหนึ่งไม่เชื่อฟัง คต (ต้นไม้) ได้ทำอาชวณทวารกของเทศานั้น.”

อรรถกถาแห่งปาฬิกยอกขณินว่า “ถ้าว่า ไก่ห้าลาอเนน หมายความว่า พระภิกษุหนึ่งไม่อาจที่จะนับอรรถกถาแล้ว ได้คิดแขนแขนที่โกลันมของทวารกซึ่งนอนอยู่ในวิมาน ทักทอนดังอยู่บนคันไม้ ที่รุกขเทวดานั้นได้รับจากสำนักท้าวมหาธาตและลวงวิธจักษุมนุช.”

ฎีกาแห่งปาฬิกยอกขณินว่า “พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า ชิงนอนอยู่ในวิมาน ทักทอนดังอยู่บนคันไม้ เพราะทำความสันนิษฐานว่า ทวารกนอนแล้วอย่างนั้น ชื่อว่านอนในวิมาน และคำว่า ในวิมานทักทอนดังอยู่บนคันไม้ ท่านกล่าวหมายถึงวิมานที่คงอยู่บนกิ่งไม้. จึงอยู่ วิมานที่เกิดขึ้นบนอยู่บนคันไม้ เรียกว่า รุกขภูฏกวิมาน เพราะเป็นวิมานที่เนื่องด้วยคันไม้. ส่วน สาญญภูฏกวิมาน เป็นวิมานอาศัยกิ่งกิ่งปวงคงอยู่. แม้วิมาน (ของรุกขเทวดาตามทักถาว์) ก็เป็นสาญญภูฏกวิมาน. เพราะฉะนั้น เมื่อคนไม่ถูกคิด วิมานนั้นก็พ้นจากตน.”

ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาอย่างนี้ว่า “ก็เมื่อคนไม่นั้นถูกคิดแล้ว เทวดาได้บรรเทาแต่เพียงความโกรธเกิดขึ้นในพระภิกษุหนึ่ง. เห็นอะไรจึงได้บรรเทาความโกรธ? คิดเห็นว่าในน้ำดื่มพานดื่มการประชุมเทวดาทุกวันบ้าง. ในที่ประชุมนั้น พวกเทวดาจะถามถึงวัฏธรรมาว่า ท่านคงอยู่ในวัฏธรรมาหรือยัง. ชื่อว่าวัฏธรรมาได้แก่การที่รุกขเทวดาไม่ทำความชักเคืองในใจในเมื่อคนไม่ถูกทำลาย. เทวดาองค์ใดเป็นผู้ไม่คงอยู่ในวัฏธรรมานั้น เทวดาองค์นั้นจะเข้าประชุมไม่ได้.”

เทวดาองค์นั้นเห็นโทษเกี่ยวกับการเข้าเทวดามาก่อนมีความไม่คงอยู่ในวัฏธรรมาเป็นเป็ชอน จึงได้บรรเทาความโกรธ. ครั้นบรรเทาความโกรธอย่างนี้แล้ว จึงได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคกราบทูลความนั้นแล้ว ได้ฟังภาษธรรมบทว่า—

“บุคคลใดแลพริ้งว้างความโกรธจะเกิดขึ้นเสียได้ จุสสารถิยสุตตที่แทนไป
อยู่ใดละเนน. บุคคลนั้นแรวเรกว่าสัตว์ สวมคณมกนแบบแลหุดเชือก.”

ดังนี้แล้ว เป็นพระโสการัน ได้บอกคนไม่นั้นที่ได้จากสำนักพระผู้มีพระภาค. ท้าวเหล่านั้นท่านจึงกล่าวไว้ในอรรถกถาว่า “ถ้ากับนั้น พระผู้มีพระภาคยังทรงแสดงธรรมอย่างนั้นแต่ ทรงว่าถึงสถานที่ซึ่งจะเป็นที่อยู่ของเทวดานั้น ทรงเห็นที่อันสมควรจึงได้คิดว่า “ไปเกิดเทวดาคันไม้ในโอกาสไหนเป็นที่ตั้ง. เข้าไปในที่นั้นเกิด.” คิดเห็นว่าคนไม่นั้นไม่ได้อยู่ในรัฐาพิว. แต่ก็เป็นที่อยู่ของเทวดาบุตรองค์หนึ่งภายในรั้วแห่งพระเชศวันมหาวีหาว, [๔๕๑] เทวบุตร

องค์นั้นจุแล้ว เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงควรดำเนนที่สงฆ์. ก็แลจำเดิมแต่นั้น เทวกา
นั้นได้เป็นพุทธปฏิรูปฐาภาที่รับการดูแลจากพระสันตมณีนพพุทธเจ้า. ในเวลาที่มีการประชุม
เทวคา เมื่อเทวคามุขศึกใหญ่มาก เทวคามุขศึกน้อยอื่น ๆ ย่อมถอยกลับไปจนกระทั่ง
มหาสมุทรและภูเขาจักรวาล. ส่วนเทวคาองค์หนึ่งซึ่งธรรมอยู่ใต้ในที่อยู่ขององค์. แม้บรรดา
ปัญหากษัตริย์ทั้งหลายทอดตามในปฐมยาม และที่เทวคาทอดตามในมัชฌิมยาม เทวคานั้นก็เงย
อยู่ใต้ในทณณแด. ถึงทวามหาราชาทั้งสี่ มาเฝ้าพระผู้มีพระภาคแล้ว เมื่อจะไปก็มิไปเฝ้า
เทวคานั้นแล้วจึงไป."

๔ จบเรื่องกมลเทวคา

(๒) เรื่องอากาศฐฐุเทวคา (๑)

เทพที่อยู่ในอากาศ เทพเฝ้าเกิดขึ้นไป ได้เที่ยวโลกขึ้นจากมหาหรรษิกองมา ชื่อว่า
อากาศฐฐุ (ผู้อยู่ในอากาศ). ส่วนในภิกษุสัทธินกณได้กล่าวไว้ว่า "อากาศฐฐุเทวคามิได้มา
แฉกหนึ่งใบบอณ ก็จริงอยู่; ถึงอย่างนั้น ท่าน (พระอรรถกถาจารย์) ก็ได้กล่าวอากาศฐฐุ-
เทวคาแฉกหนึ่งใบแบ่งเทวคาขึ้นจากมหาหรรษิกเป็น ๒ อย่าง เพื่จะแสดงว่าเป็นลำดับใน
การบรรยายศัพท์. กว่เหตุผลนี้ ในที่นี้พึงทราบไว้ เทวคาที่อยู่บนภูเขาบริณชัชชิวาเทพขึ้น
จากมหาหรรษิก เพราะเทวคาที่อยู่ในอากาศท่านได้จัดไว้แฉกหนึ่งแล้ว และด้วยประการฉะ
นั้นเทวคาที่อยู่ในอากาศแก่เทวโลกขึ้นจากมหาหรรษิกนั้นได้ไว้ก็เป็นอากาศฐฐุเทวคา. ถึงจะ
นับก็จริงอยู่; ถึงอย่างนั้น ในที่นี้ เทวคาซึ่งอยู่ในอากาศแก่เทวโลกขึ้นนั้น พึงเรียกว่าเทพ
ขึ้นจากมหาหรรษิก. เทวคาซึ่งอยู่ในอากาศทั้งแก่ขึ้นจากมหาหรรษิกนั้นเองมา พึงเรียกว่าอากาศ-
ฐฐุ เพราะท่านได้จัดอากาศเบื้องล่างเป็นฐานหนึ่งทางหากแล้ว."

แม้เวลาหากอีกเทพ ก็ชื่อว่าอากาศฐฐุ กว่เหตุผลนี้ พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสไว้
ในเวลาหลังๆ ว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กว่เวลาหากอีกเทพเป็นไฉน? สัตว์อาภกเทพมีอยู่,
อณพวาภกเทพ, อัปพวาภกเทพ, วาพวาภกเทพ, วิสสวาภกเทพ มีอยู่. ดูก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย เทอานเรอกว่เวลาหากอีกเทพ."

ในอรรถถาถาลาหกสังสูตร ท่านกล่าวไว้ว่า “เทวคาสฺมึเตวไปในอากาศ ซึ่งบังเกิดในหมู่เทพที่มีชื่อว่าวาลก ชื่อว่าวาลกอีกเทพ. วาลกเทพผู้ทำให้อากาศหนาว ชื่อว่าตีศวาลกเทพ. แม้ในบางทีเหลืออีกอันหนึ่ง” [๑๕๘] ฎีกาหาปทานสูตรและสมจิตสูตรว่า “เทวบุตรผู้มีกลุ่มเมฆอันเป็นปัจจัยแห่งอากาศร้อนให้ถึงชั้น ชื่อว่าอุณหวาลกเทวคา. ก็อันว่าเทพเหล่านั้นมีกลุ่มวาลกอันแผ่อากาศร้อนไปยังที่ตามความปรารถนา ชั่วเวลาเสมอ ด้วยจิตอุปาทกอย่างนั้น ทนากับปฏิกุสมฟ้าแผ่กระจายไปทุกทิศทุกทาง. แม้ในตีศวาลกและวีสวาลกก็เช่น. ส่วนอัปภวาลกเทวคา พึงทราบว่ายังกุสมหมอกให้ถึงชั้นอย่างเคื่องทำเนิรเว้นจากหนาว ร้อน และฝน.”

ฎีกาสมจิตสูตรและมหาสมยสูตรว่า “เทวคาสฺมึเป็นเหตุให้ลมพัดอย่างเคื่อง ชื่อว่าวาลวาลก. เทวคาสฺมึเป็นเหตุให้กลุ่มหมอกเคลื่อนไปมาอย่างเคื่อง ชื่อว่าอัปภวาลก. เทวคาสฺมึเป็นเหตุของความเย็น ไปแห่งอากาศร้อน ชื่อว่าอุณหวาลก.”

อรรถถาถาลาหกสังสูตรว่า “อากาศหนาวที่เป็นอยู่ในฤดูฝนและฤดูหนาว มีฤดูเป็นสมุฏฐานแท้. ส่วนอากาศหนาวที่หนาวจัดในฤดูหนาว และอากาศหนาวที่เกิดในฤดูร้อน ชื่อว่าหนาวเกิดด้วยอานุภาพเทวคา. อากาศร้อนที่เกิดในฤดูร้อน มีฤดูเป็นสมุฏฐาน เป็นไปตามปกติตนเอง. ส่วนอากาศร้อนที่ร้อนจัดในฤดูร้อน และอากาศร้อนที่เกิดในฤดูหนาว ชื่อว่าร้อนเกิดด้วยอานุภาพเทวคา. หมอกที่เกิดในฤดูฝน และในฤดูหนาว มีฤดูเป็นสมุฏฐาน เป็นไปตามปกติตนเอง. ส่วนหมอกที่ลงจัดในฤดูที่มีหมอกนั้นแล บังพระจันทร์และพระอาทิตย์ทำให้มีทมิฬออก ๘ สัปดาห์ และหมอกที่เกิดในเคือนเมษายนและเคือนพฤษภาคม ชื่อว่าหมอกเกิดด้วยอานุภาพเทวคา. ลมปกติเช่นลมเหนือลมใต้เป็นต้น ที่ปรากฏอยู่ในฤดูนั้น ๆ นั้นมีฤดูเป็นสมุฏฐาน. ส่วนลมที่มีชื่อว่าอศวกซึ่งทำลายบ้างและกันไม้เป็นต้น และลมอื่น ๆ ที่เกิดในสมยฤดูฤดูกาล ชื่อว่าลมเกิดด้วยอานุภาพเทวคา. ฝนที่ตกในฤดูฝน ๔ เคือน มีฤดูเป็นสมุฏฐานนั่นเอง. ส่วนฝนที่ตกหนักในฤดูฝนนั้นแล และฝนที่เกิดในเคือนเมษายนและเคือนพฤษภาคม ชื่อว่าฝนเกิดด้วยอานุภาพเทวคา.

“ความเป็นมาในเรื่องนี้เมื่อก่อน— ถึงโคตสกะมา วีสวาลกเทวบุตรองค์หนึ่งไม่สู่สำนักพระชีลาฬหะระ ซึ่งอยู่ ณ ภูเขาศกฏก ให้อินด้วยอินอยู่. พระเถระถามว่า ท่านเป็นใคร” ข้าพเจ้าเป็นวีสวาลกเทวบุตรเจ้าข้า” ก็อันว่าท่านใช้อานุภาพจิตบันดาลให้ฝนตก

ได้หรือ 'ไต่เจ้าข้า' 'เราใคร่จะเห็น' 'ท่านจะเบื่อกันเจ้าข้า' 'ถ้าเมฆ หรือฟ้าครามไม่ปรากฏ เราจะเบื่อกันได้อย่างไร' 'ท่านเจ้าข้า ข้าพเจ้าจะใช้อำนาจจิตองุ่นให้ตก, ขอท่านจงเข้าบรรพชาเถิด.' พระเถระรับว่า 'ดีแล้วเทวบุตร' ดังนั้นก็เข้าบรรพชาเถิด. เมื่อพระเถระกำลังเข้าไปในน้ำแล้ว เทวบุตรได้รับเพลงบทหนึ่งเพลงออกมาขึ้น. ที่ ๓ โยชนโคจรรอบเกศมีเมฆเป็นอันเดียวกัน. พระเถระเข้าบรรพชาเถิด (ไม่ทัน) เบี่ยงไปครึ่งตัว.

[๑๕๕] "อีกอย่างหนึ่ง ธรรมภายในมีองค์กัณฑ์ ๘ ประการ คือ กัณฑ์อาณานาค กัณฑ์อาณานกสุบรรณ กัณฑ์อาณานกเทวคา กัณฑ์สัจฉิวิธา กัณฑ์อุกฤษฏ์เป็นสมณฐาน กัณฑ์การบิณฑบาตของมาร กัณฑ์กัณฑ์ฤทธิ์ (และ) กัณฑ์เมฆอันทำคามพิณาศ."

จบเรื่องอากาศวิภูเทวคา

(๓) เรื่องเทพธิดาจากุมหาราชิก (๑)

แม้อากาศวิภูเทวคาและภุมเทวคาตามที่กล่าวแล้ว ก็รวมอยู่ในเทวคาศรีจากุมหาราชิกนั้นเอง. สมจริงดังคำที่กล่าวไว้ในอรรถกถาหาปทานสูตรว่า "อวิภักเทวคา ภุมเทวคา อากาศวิภูเทวคา อุณหเวลาหกเทวคา อภิเวลาหกเทวคา อสิเวลาหกเทวคา วิสสเวลาหกเทวคา (เหล่านี้) เป็นเทวคาศรีจากุมหาราชิก." อีกการหาปทานสูตรนี้ว่า "เทวคาทั้ง ๗ อย่าง ที่กล่าวแล้วในหนังสือ เป็นเทวคาศรีจากุมหาราชิกก็จริงอยู่ แต่ถึงอย่างนั้น พระอรรถกถาจารย์ควรกล่าวถึงเทวคาเหล่านี้โดยความแปลกกันนั้น ๆ แล้ว บัณฑิตจะกล่าวถึงกามาวจรเทวคาศรี แรกกนอกจากเทวคาเหล่านี้ โดยความเสมอกัน จึงได้กล่าวว่า 'เทวคาศรีจากุมหาราชิกดังนี้.' แม้ในอรรถกถาและฎีกาสมจิตสูตร ก็ได้กล่าวอรรถาธิบายไว้อย่างเดียวกันนี้.

อรรถกถาวิภักกปณัฏฐ์ว่า "อันเทวคาศรีจากุมหาราชิกมีอยู่ในเทวคากลางภูเขาดินรุ. บรรดาเทวคาเหล่านี้ มีทั้งพวกที่อยู่บนภูเขา ทั้งพวกที่อยู่ในอากาศซึ่งอยู่สืบต่อพวกที่อยู่บนภูเขานั้นออกไปถึงภูเขากัฐวาฬ. เทวคาพวกนี้หาพบในโลก พวกในนรกไม่พบ พวกอสิเวลาหก พวกอุณหเวลาหก จันทินเทวบุตร สุริยเทวบุตร เหล่านี้ทั้งหมดเป็นเทวคาศรีจากุมหาราชิก เป็นพวกอยู่ในเทวโลกทั้งสิ้น."

นักรรณกถาพรรณชาลสูตรและฎีกาทุกนิบาต อังคุตตรนิกายว่า "เทวคาสีชื่อว่า จิราทาปโทสถิโกโดยอรรถวิเคราะหว่าถูกประทุษร้าย ก็อดทนกลืนทน เพราะการเล่น. บาลี เรียกว่า ปุสฺสิดา ตั้งแบบัง, แต่คำนั้นไม่มีในอรรถกถา. ก็อันว่าเทวคาสีเหล่านั้นเล่นเกะจิกถูกันอยู่ด้วยสมบัติอันเป็นสิริของตนซึ่งได้ด้วยบุญพิเศษ ไม่ทราบว่าได้บริโภคอาหารแล้วหรือยังไม่ได้บริโภค เพราะความใหญ่แห่งสมบัติ, ครั้นล่วงเลยเวลาอาหารมิยหนึ่งไปแล้ว จาคิมเหล่านั้น แม้จะกินจะกินเรื่อยไปก็ท้องจุก ไม่ดำรงอยู่ได้. เพราะเหตุไร ? เพราะความร้อแท้เกิดแก่กรรมมีกำลัง. สำหรับพวกมนุษย์ ความร้อแท้เกิดแก่กรรมมีน้อย กระ-
 กาย [๑๖๐] มีกำลัง. และเพราะมนุษย์เหล่านั้นความร้อแท้เกิดแก่กรรมมีน้อย แต่กายมีกำลัง จึงอาจที่จะอุปถัมภ์ไว้ได้โดยอาหารเบา ๆ เช่นน้ำเย็นและข้าวสุกเย็นได้เป็นต้น เกิน ๘ วัน. ส่วนพวกเทวคา ความร้อแท้มีกำลัง กระกายมี (กำลัง) น้อย. เทวคาสีเหล่านั้น ล่วงเลยเวลาอาหาร ไปมิยเดียวเท่านั้นก็ไม่อาจที่จะดำรงอยู่ได้. เหมือนอย่างคอกปทุมหรือคอก อุบลที่วางไว้บนแผ่นเหล็กเย็นร้อนในเวลาเที่ยงวัน แม้จะรดน้ำถึง ๑๐๐ หม้อในเวลาเย็น ก็ไม่เย็นเป็นปกติได้ ต้องพินาศไปด้วยความร้อน. ฉะนั้น, เทวคาสีเหล่านั้น แม้จะกินจะกินเรื่อยไปในภายหลัง ก็ท้องจุกด้วยเหตุ ไม่ดำรงอยู่ได้ ฉะนั้นเหมือนกัน. ท้าวเพณีน พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เทพหรือจิราทาปโทสถิมิอยู่. เทพเหล่านั้นเกิดเกิดโดยด้วยธรรมคือการว่าแจ้ง การเห็น และการยินดี อ้วนเลยเวลาอยู่ สติก็หลงลืม, เมื่อสติหลงลืม เทวคาสีเหล่านั้นย่อมจุติจากหมันนี้' ดังนี้. เทพเหล่านั้นคือพวกไหน ? ในอรรถกถาไม่มีการพิจารณาว่า (พวกนั้น) พวกไหน. แต่เพราะท่านกล่าวไว้โดยไม่แปลกกันว่า 'ส่วนพวก เทวคา ความร้อแท้มีกำลัง กระกายมี (กำลัง) น้อย' ดังนี้ จึงพึงทราบได้ว่า เทวคาสีเหล่านั้น เหล่าใดเป็นนุชาก็ยกทั้งการหาอาหารเป็นอยู่ กระทำอย่างนั้น เทวคาสีเหล่านั้นแกล้งจุก. แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า 'ไต่แก่เทพชั้นนิมมานรติ และชั้นปรนิมมิตวสวัตติ. จึงอยู่ เทวคาสีพวกนี้ชื่อว่าจิราทาปโทสถิ ค้ำยเหตุเนื่องถูกประทุษร้ายด้วยการเล่นเท่านั้น."

อรรถกถาทุกนิบาต อังคุตตรนิกายว่า "เทพพวกจิราทาปโทสถิ จุกเพราะสติเจตนาของตนเป็นเหตุ. เพราะเมื่อเทพเหล่านั้นเป็นผู้หวังพรอันด้วยความยินดีอันเป็นทิพย์อยู่ในสวน

๑. อุปถัมภ์ค้ำชู หมายความว่าหล่อเลี้ยงไว้โดยไว้ได้. คำว่า วิสฺสุ ในต้นโดยธรรมาธิกกระเพราะอาหารนั้นเอง แต่ที่หมายรวมไปถึงร่างกายก็เช่นเดียวกัน

ทั้งหลายนั้นนั่นแหละ จิตรกรตัวนั้น และหาว่าตัวนั้นเป็นต้น สติในการกินและการกินก็หลงลืมไป. เทพเหล่านั้นย่อมเห็นด้วยแห่งไปด้วยการรักษาอาหาร คุณงามความดีอันเป็นไปในแต่ละคนนั้น."

ฎีกาพรหมชาลสูตรและจากคณินาค อังคุตตรนิกายว่า "ถามว่า อะไรเป็นอาหารของพวกเทพและเวลาอาหารเป็นอย่างไร. ตอบว่า สุธาโภชนเป็นอาหารของกามาพรเทพทั้งหลาย. สุธาโภชนนั้นสำหรับเทพชั้นบน ๆ ย่อมประณีตกว่าชั้นล่าง ๆ. พวกเทพบริโภคน้ำอาหารวันละครั้ง ตามวันประจำชั้นของตน. แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า 'พวกเทพบริโภคน้ำสุธาอาหารประมาณเท่าเท่าแมว. สุธาอาหารนั้น พยายามที่ปล่อยมันเท่านั้น ก็นำไปสู่ร่างกายของตนเท่าปล่อยหมันและปล่อยปลิง, และเป็นอาหารที่สามารถจะรักษาชีพให้เป็นไปตลอด ๗ วัน. โคธวันของเทพเหล่านั้นนั้นเท่าเทียว."

ในที่นี้ บทว่า สุธา ได้แก่โภชนอันเป็นเทพียที่มีชื่อว่าสุธา ซึ่งเรียกว่า สมณะบ้าง. สมจริงดังคำที่กล่าวไว้ในลัทธิกันตว่า "นโมสมมติ สุธา." ฎีกาแห่งลัทธิกันตนั้นว่า "ศัพท์ทั้ง ๓ มี นโมส เป็นคำ เป็นไปในอรรถว่าสมณะ. ชื่อว่า สุธา โคธอรรถวิเคราะหว่า คัมภีร์ได้โดยง่าย."

[๑๖๕] บทว่าสุธาโภชนชาลกว่า—

"สุธาโภชนนั้น บริโภคแล้วกำจัดโทษได้ ๑๒ ประการ คือ ความหิว ความกระหาย ความไม่ยินดี ความกระวนกระวายกาย ความลำบาก ความโกรธ ความผูกโกรธไว้ ความวิวาท ความส่อเสียด หนาว ร้อน และความเกียจคร้าน สุธาโภชนนั้นมรรตสูงสุด."

อรรถกถาพรหมชาลสูตร และจากคณินาค อังคุตตรนิกายว่า "ชื่อว่า มโนปโทสถ โคธอรรถวิเคราะหว่า ถูกประทุษร้าย คือพินาศลบลาย คว้างใจ. เทพพวกมโนปโทสถนั้นเป็นเทพชั้นจาตุรหาวริกเท่านั้น. เทพเหล่านั้นจึงเพราะสติเจตนาของตนเป็นเหตุ. ได้ยินว่าเทพบุตรองค์หนึ่งในหมู่เทพนั้น คิดว่าจักเล่นนักรักฤกษ์ จึงพร้อมด้วยบริวารนั่งออกไปตามถนน. ลำดับนั้น เทพบุตรองค์อื่นออกไปเห็นเทพบุตรนั้นไปข้างหน้า ก็โกรธว่า เจ้าข้าพวักเห็นเทพบุตรองค์หนึ่งทำอย่างนี้ไม่เคยเห็น เหมือนพองอยู่ด้วยสติ คงว่าจะตกอยู่ด้วยสติ. ฝ่ายเทพบุตรองค์ไปข้างหน้าเหลียวกลับมาเห็นเทพบุตรนั้นโกรธ, ธรรมคุณโกรธนั้นจึงย้าย

พระพุทธรูปปางสมาธิ ประทับนั่งบนบัลลังก์

พระพุทธรูปปางสมาธิ ประทับนั่งบนบัลลังก์

พระพุทธรูปปางสมาธิ ประทับนั่งบนบัลลังก์

พระพุทธรูปปางสมาธิ ประทับนั่งบนบัลลังก์

พระพุทธรูปปางสมาธิ ประทับนั่งบนบัลลังก์

พระพุทธรูปปางสมาธิ ประทับนั่งบนบัลลังก์

พระพุทธรูปปางสมาธิ ประทับนั่งบนบัลลังก์

พระพุทธรูปปางสมาธิ ประทับนั่งบนบัลลังก์

จาสมหาราช
(จากสมุดภาพไตรลัญฉะนันทวง สมัยกรุงธนบุรี)

เพราะฉะนั้น จึงทราบความที่เทวบุตรนั้นโกรธ, ก็โกรธตอบว่า 'เจ้าโกรธข้าจากทำอะไร, สมบัติข้าก็ด้วยอำนาจบุญมีทานและศีลเป็นต้น, ไม่ใช่ด้วยอำนาจเจ้า.' เมื่อเทวบุตรองค์หนึ่งโกรธ อีกองค์หนึ่งไม่โกรธ ยังรักษาไว้ได้. แต่เมื่อโกรธทั้งสององค์ ความโกรธขององค์ ๑ ก็เป็นปัจจัยแก่องค์ที่ ๒, ความโกรธขององค์ที่ ๒, นั้นก็เป็นปัจจัยแก่องค์ที่ ๑, เพราะฉะนั้น เทวบุตรทั้งสององค์ เมื่อพวกนักสมณะกล่าวหาว่าประพฤติชั่วแล้ว ก็ยุติไป. นี่เป็นธรรมดาในเรื่องนี้."

อรรถกถาเทวปุคสังยุตว่า "เทวบุตรผู้อยู่ในจันทวิมาน ชื่อว่าจันทิมะ. เทวบุตรผู้อยู่ในสุริยวิมาน ชื่อว่าสุริยะ. ก็อันว่าเทวบุตรทั้งสอง คือจันทิมะและสุริยะ ได้บรรลุโสดาปัตติผลในเวลาที่ตรัสมหาสมยสูตร." ฎีกาเทวปุคสังยุตน์ว่า "ตามว่า ฉะนั้นเทวบุตรทั้งสองบรรลุโสดาปัตติผลแล้วไซ้, เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไรพระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสว่า 'คู่ก่อนราหู ท่านจงปล่อยสุริยะซึ่งเป็นประสาธน์ของเรา' แต่ในสุริยสูตรเท่านั้น มิได้ตรัสเช่นนั้นในจันทสูตร? ตอบว่า ก็อันว่าจันทิมะเทวบุตรนั้นได้จุติจากจันทวิมานนั้นไปเกิดในที่อื่นแล้วในเวลาไม่นานนัก. และในคราวจันทะราสที่พระผู้มีพระภาคตรัสกถาธรรมนั้นก็มีแต่เทวบุตรอื่น ๆ ทั้งหมดอยู่ในจันทวิมาน. สุริยเทวบุตรมิได้เป็นเช่นนั้น. แต่ในกาลต่อมา การจับของราหูแม้ในสุริยวิมานนั้นก็มีได้เป็นครั้งคราว. อาจารย์บางพวกกล่าวถึงว่าดังนี้."

นัยอรรถกถามหาสมยสูตรว่า "มีเทวราชองค์หนึ่ง ชื่อปฐุนะ ผู้ซึ่งไปสู่อุทิศใด ๆ ฝนก็ตกในที่นั้น ๆ." ฎีกามหาสมยสูตรนั้นว่า "วิศาลาหกเทพทั้งหลายเป็นบริษัทรของปฐุนะ."

[๑๖๖] ฎีกามหาสมยสูตรว่า "มหาราช ๔ องค์ ได้แก่ท้าวธรรมา ท้าววิรุฬหก ท้าววิรูปักษ์ และท้าวกุเวร." นัยอรรถกถามหาสมยสูตรว่า "มหาราชนามว่าธรรมาครองทิศตะวันออก เป็นประมุขของพวกกเรวพในทิศทั้งสี่. พวกกเรวพทั้งหมดอยู่ในอำนาจของท้าวเธอ. ในทำนองเดียวกันนั้น มหาราชนามว่าวิรุฬหกครองทิศใต้ เป็นประมุขของพวกกัมภีระ, มหาราชนามว่าวิรูปักษ์ครองทิศตะวันตก เป็นประมุขของพวกนาค, มหาราชนามว่ากุเวรครองทิศเหนือ เป็นประมุขของพวกอภัย. มหาราชทั้ง ๔ นั้นแต่ละองค์มีบุตร ๔๑ องค์. ทั้งหมดนั้นเป็นบริวาริกของท้าวสักกเทวราช."

อีกากฎานาฏยดุสว่า "พึงทราบวินิจฉัยในบาทกถาว่า สนุพฺพทาน อธิปติ น
ว่า (ชื่อว่าเป็นอธิปติแห่งคนธรรพ์) คือความเป็นอธิปติแห่งเทพธิดาจากทวารวาทใช้ชื่อว่า
คนธรรพ์ เพราะชนกลุ่ม ๓ คนได้พบกัน ๓ ญาติ และไม่มีเจ้าโพร มีเจ้านันและคันทะวณ
พิภพเป็นต้น คือเพราะเข้าถึงอภิปาพณ์เป็นภพด้วยกลิ่นเข้านั้น."

บวชในรัชกาลของพระเจ้า " ศักดิ์ก่อนภักขุททหาวย เทพซึ่งนับเนื่องในหมู่คนธรรพ์
เป็นไฉน ? เทพซึ่งอาศัยเกิด ณ ต้นไม้มีกลิ่นทวารกมมัย, เทพซึ่งอาศัยเกิด ณ ต้นไม้มีกลิ่น
หนกกัน, ณ ต้นไม้มีกลิ่นทกกระพ, ณ ต้นไม้มีกลิ่นทปเปลือก, ณ ต้นไม้มีกลิ่นทกะพาละ, ณ ต้น
ไม้กลิ่นทพรต, ณ ต้นไม้มีกลิ่นทไพล, ณ ต้นไม้มีกลิ่นทคอก, ณ ต้นไม้มีกลิ่นทห่อ, ณ ต้นไม้มี
กลิ่นของคันธะ มื่อย, ศักดิ์ก่อนภักขุททหาวย เหล่านี้เรียกว่า เทพซึ่งนับเนื่องหมู่คนธรรพ์."

[illegible]

เมื่อตรวจถามหาสมมุติว่า "เทวราชเหล่านี้ คือ มาลี ชนสะกะ บัญญัติระ
นับเนื่องในหมู่ชนเรวรี." บรรดาเทวราชเหล่านั้น บอว่า มาลี หมายถึงเทพธาวดี. บอว่า
มาลีโก หมายถึงเทพบุตรชื่อนวสละ. จึงได้กลับมา พระเจ้าพิมพิสารได้เข้าถึงความเป็น
สหายของท้าวเวสวัณ ๖ ครั้ง จุติจากภพนั้นแล้วได้เป็นพระราชาของมนุษย์ ๖ ครั้ง. และใน
ชาติที่เป็นพระราชาผู้ประเสริฐ ท้าวเธอได้เป็นพระโศกบัณฑิตกลับเข้าถึงความเป็นสหายของ
ท้าวเวสวัณมาแล้ว ปรากฏนามว่า ชนวลช. [๖๓] ด้วยเหตุนี้ พระธรรมสังคยาจารย์
จึงได้กล่าวไว้ในชนวลชสูตรว่า "ชนวลชเทพบุตรได้กราบทูลว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ข้า

พระองค์ก็ยกยอพิสดาร, ข้าแต่พระสุกต ข้าพระองค์ก็ยกยอพิสดาร, ข้าพระองค์ก็อ้างความเป็น
 สหายของท้าวเวสวัณมหาราช ครั้นเป็นครั้งที่ ๘, ข้าพระองค์นั้นรู้จักจากอัศภพนั้นแล้วจะเป็น
 ราชาของมนุษย์."

อรรถกถาของอรรถกถาเห็นว่า "เพราะพระเจ้าพิชิตสวามิทรเป็นพระปรมุขของ
 ราชบริษัท ๑๑๐,๐๐๐ คน สกัสมรรคมถาของพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วเป็นพระโสคาบัน ฉะนั้น
 จึงทรงพระนามว่าระสวณะ. บัณฑิตทรงเป็นพระโสคาบัน นำเพ็ญบุญในบุญกิริยาวัตถุทั้งสามเป็น
 อันมาก แม้สามารถจะทรงอุทิศในภพเมืองนาคแล้วอุทิศถวายแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็นำบุญไปในนาค
 มหาราชิน เพราะคิดในที่สุดอยู่ตลอดกาลนานเป็นอันแรง."

อรรถกถาของอรรถกถาเห็นว่า "คำว่า ปญฺเจติโย หมายความว่า มีหัตถ์ ๑ คือมีหัตถ์
 กุดขาด. ใต้อนว่าในครั้งที่อุปัชฌาย์บุญกรรมในแนวทางแห่งนาค. เทวบุตรนั้นเป็นเด็กหนุ่ม
 เป็นหัวหน้าเด็กเลวในนาคเป็นเด็กหัตถ์. พาเด็กอื่นๆ สร้างศาล ๘ ทางสี่แห่งในภายใน
 นอกบ้าน รุกขระโอบุขระ. ผูกสะพาน ปราบทางที่ไม่สะดวกให้สะดวก นำต้นไม้ที่เบียดเบียน
 ของนาคออก (ระสวณะ) เพื่อก่อสร้างบุญต่างๆ เห็นปานและอื่น ๆ ได้เสียวิกลิตก่อกองหมู่
 ที่เดียว. อัศภพของนาคนั้นได้เป็นที่นำปรารถนา นำไก่อ นำพองใจ. เขากายแล้วเกิดในเทว-
 โลกขึ้นจากนาคหาราช ถัดเอาอายุประมาณ ๔,๐๐๐,๐๐๐ ปี. เทวบุตรนั้นมีอัศภพประมาณ
 ๓ ศาตวรรษ ปานประคองอยู่เอง. เธอประทับอยู่ประมาณพันปี. อุบัติของหอมประมาณ
 ๔ หม้อ ทรงผกัทธิอันคง ประคองเครื่องประดับหัตถ์สุวรรณ มีกลิ่นหอมน่ากลอกก้องอยู่
 ที่หลัง เพื่อย่นไปมาด้วยเครื่องบริวารของนาคทำทุกส่วน. ด้วยเหตุนี้ เทพทั้งหลายจึงตั้งชื่อ
 เทวบุตรนั้นว่า ปญฺเจติยะ."

อีกอีกอีกเห็นว่า "นาคใหญ่ คือผู้นำของนาคบรรพตทั้งหลายมีบุญธรรมเป็นต้น ชื่อ
 ว่าคณิศาหาริ. ชื่อว่ากมกัณท์ เพราะมีอันจะเท่าเทียม."

อรรถกถาของอรรถกถาเห็นว่า "อธิบายคำว่า คณฺณมฺหานํ: ใต้อนว่าเทพเหล่านั้น
 เป็นพวกมีกำลังใหญ่. อันนี้ แม้ด้วยวัยที่น้อยของเทพเหล่านั้นก็ใหญ่กว่าพวกอื่น เพราะฉะนั้น
 จึงเรียกว่า กมกัณท์."

“อธิบายนว่า สุเวโร พหรรพา: ใ้คิดว่าทั่วมหาวารของกัน เมื่อพระ-
พุทธเจ้ายังมีใ้ช้บุบกัน ใ้เป็นพรหมณ์ใ้ชื่อว่ากุเวร ทำสวนเอยทั้งโรงหีบ ๙ แห่ง. [๑๖๔]
ใ้ทำบุญใ้เอยประโชชน์ใ้เกิดขึ้นในโรงหีบแห่งหนึ่งแก่มหาชนที่มาถึง ๆ. ผลประโชชน์ใ้
เกิดขึ้นในโรงหีบนั้นแลมากกว่าโรงหีบที่เหลือ. การตั้งนั้นทำให้เราปลื้มใจจึงนำเอาผล
ประโชชน์ใ้เกิดขึ้นในโรงหีบที่เหลือใ้ทานตลอดเวลา ๒๐,๐๐๐ ปี. เราขายแล้วเกิดเป็นเทพ-
บุตรนามว่ากุเวร โหรนาจาคุมหาราชิก; ต่อมา ใ้ครองราชในราชธานีวิสาณ. จำเดิม แก่นั้น
ก็เรียกว่า ท้าวเวสสัน.”

อนึ่ง พระราชทานมีนครแม่น้ๆ อีก ๑๐ แห่ง อันบุญฤทธิ์อันฤทธิไ้เป็นอันกั
ในอากาศ คือ อฎาณฎา กุณิณฎา ปรัฏฐิณฎา นาฎปรีธา ปรัฏฐิณณฎา กัณวันตะ
ชโนระ มนนวนกั อัมพรวกั ยาทกณัฑา. แม้สระโบกขรณีและมณฑปทั้งหลายก็ใ้ปรากฏ
แก่พระราชทาน. สมจึงกะคำที่กล่าวใ้ (ในอฎาณณฎิสสูตร) ว่า

“เม^๕ห^๕ว^๕น^๕า^๕ช^๕ว^๕ร^๕ร^๕ณ^๕ี^๕ ช^๕ง^๕เบ^๕น^๕แ^๕ค^๕ณ^๕ค^๕ง^๕ค^๕า^๕น^๕ห^๕ง^๕เม^๕ร^๕ก^๕ง^๕ท^๕ล^๕า^๕ย^๕อ^๕น^๕เบ^๕น^๕แ^๕ค^๕ณ^๕ค^๕ก^๕
แ^๕ห^๕ง^๕เ^๕น^๕ห^๕ง^๕ท^๕ล^๕า^๕ย^๕ก^๕ม^๕อ^๕ย^๕ใ^๕น^๕ค^๕ร^๕ว^๕ณ^๕ี^๕; เม^๕ธ^๕ก^๕า^๕ร^๕อ^๕ก^๕ค^๕ว^๕ถ^๕ี^๕ ช^๕ง^๕เบ^๕น^๕ท^๕ป^๕ระ^๕ช^๕ม^๕ของ^๕
ท^๕ว^๕ก^๕ย^๕ก^๕ม^๕อ^๕ย^๕ใ^๕น^๕ค^๕ร^๕ว^๕ณ^๕ี^๕.”

อรรถกถาอฎาณณฎิสสูตรนั้นว่า “คำว่า เม^๕ห^๕ว^๕น^๕า^๕ช^๕ว^๕ร^๕ร^๕ณ^๕ี^๕ เป็นคัน ความว่า ในนคร
นั้นมีห้วงน้ำแห่งหนึ่งใ้ชื่อว่าชวณี. ท่านอธิบายว่า เบ^๕น^๕แ^๕ค^๕ณ^๕ค^๕ง^๕ค^๕า^๕น^๕ห^๕ง^๕เม^๕ร^๕ก^๕ง^๕ท^๕ล^๕า^๕ย^๕ใ^๕น^๕เบ^๕น^๕แ^๕ค^๕ณ^๕ค^๕ก^๕ ๔๐ โยชน์.
คำว่า ช^๕ง^๕เบ^๕น^๕แ^๕ค^๕ณ^๕ค^๕ง^๕ค^๕า^๕น^๕ห^๕ง^๕เม^๕ร^๕ก^๕ง^๕ท^๕ล^๕า^๕ย^๕ ความว่า เม^๕ร^๕ก^๕ง^๕ท^๕ล^๕า^๕ย^๕อ^๕น^๕เ^๕น^๕า^๕จ^๕า^๕ค^๕ร^๕ว^๕ณ^๕ี^๕
ใ^๕น^๕เ^๕น^๕ห^๕ง^๕ค^๕ง^๕ก^๕า^๕. คำว่า อ^๕น^๕เบ^๕น^๕แ^๕ค^๕ณ^๕ค^๕ง^๕ค^๕า^๕น^๕ห^๕ง^๕เม^๕ร^๕ก^๕ง^๕ท^๕ล^๕า^๕ย^๕ ความว่า บรรดาเม^๕ธ^๕ก^๕า^๕ร^๕อ^๕ก^๕ค^๕ว^๕ถ^๕ี^๕ เม^๕ย^๕เ^๕อ^๕ง^๕
มา^๕ย^๕อ^๕ม^๕อ^๕ก^๕จ^๕า^๕ค^๕ร^๕ว^๕ณ^๕ี^๕. ใ้คิดว่าเม^๕ย^๕เม^๕ร^๕ก^๕ง^๕ท^๕ล^๕า^๕ย^๕ค^๕ง^๕ก^๕า^๕ น^๕า^๕ก^๕า^๕ย^๕อ^๕ม^๕ค^๕จ^๕า^๕ค^๕ร^๕ว^๕ณ^๕ี^๕.
เม^๕ร^๕ก^๕ง^๕ท^๕ล^๕า^๕ย^๕ค^๕ง^๕ร^๕น^๕ใ^๕น^๕เบ^๕น^๕ง^๕บ^๕น^๕แล^๕ว^๕อ^๕ง^๕ค^๕ร^๕ว^๕ณ^๕ี^๕ใ^๕น^๕ใ้ค^๕ม^๕ค^๕ว^๕น^๕า^๕ใ^๕น^๕. น^๕า^๕ก^๕า^๕อ^๕ย^๕ช^๕า^๕ง^๕อ^๕ม^๕
ใ^๕น^๕เ^๕น^๕ห^๕ง^๕ค^๕ง^๕. ว^๕ล^๕า^๕ท^๕ก^๕ง^๕ท^๕ล^๕า^๕ย^๕อ^๕ม^๕ก^๕ระ^๕จ^๕า^๕ใ^๕น^๕เ^๕น^๕ห^๕ง^๕ค^๕ร^๕ว^๕ณ^๕ี^๕เ^๕น^๕แล^๕ว^๕. อธิบายคำว่า เม^๕ธ^๕ก^๕า^๕ร^๕อ^๕ก^๕ค^๕ว^๕ถ^๕ี^๕
ใ^๕น^๕ค^๕ร^๕ว^๕ณ^๕ี^๕: ใ้คิดว่าค^๕ง^๕ค^๕ร^๕ว^๕ณ^๕ี^๕มีม^๕น^๕ด^๕เ^๕น^๕ก^๕ว^๕ใ^๕น^๕ประมาณ ๑๒ โยชน์ แ^๕ว^๕ค^๕อ^๕ม^๕ค^๕ว^๕เ^๕ว^๕เ^๕ว^๕เ^๕
ช^๕อ^๕ก^๕ค^๕ว^๕ถ^๕ี^๕. คำว่า เม^๕ธ^๕ก^๕า^๕ร^๕อ^๕ก^๕ค^๕ว^๕ถ^๕ี^๕ นั้น ท่านกล่าววม^๕อ^๕ด^๕ง^๕ม^๕น^๕ด^๕เ^๕น^๕. คำว่า เ^๕น^๕ห^๕ง^๕ท^๕ป^๕ระ^๕ช^๕ม^๕ หมายถึ^๕
เ^๕น^๕ห^๕ง^๕เ^๕น^๕ห^๕ง^๕ค^๕ง^๕.”

ท้าวเวสวัณนั้นเป็นอธิบดีของพวกยักษ์ที่กล่าวไว้ในอาฎานาฏีสูตร โดยนัยที่ว่า อินฺโท โสโณ ทั้งนี้เป็นต้น. ส่วนในฎีกาสลักกัณฐ์กล่าวว่า “เป็นนาอใหญ่ของพวกยักษ์เช่น อาทวยักษ์เป็นต้น.” แม้คำนี้ถูก เพราะในพระสูตรนั้นได้กล่าวไว้ว่า อินฺโท โสโณ วรุโณ... ปญฺจาลอณฺโท อาฬวโก. นี่เป็นความย่อในเรื่องนี้. ส่วนความพิสดารพึงตรวจดูในอาฎานาฏีสูตร พร้อมกับอรรถกถา.

[๑๖๕] ส่วนในอรรถกถาแห่งสติปิฎกสูตรเป็นต้นกล่าวว่า “ท้าวเวสวัณทั้ง ๔ นั้นมีบริวารก็อยู่ในฐานะประดุจของท้าวสักกเทวราช.”

นัฏีกาธิษฐานการว่า “ท้าวธรรมหาราชขึ้นไปพร้อมกับเสนางกนิกรของตน ๘ ชอบจักรวาทค้ำศวันออก แวกล้อมด้วยประทีปค้ำเงินประมาณแสนโกฏิ ทรงนำทัพประเสริฐเงินเชื้อสุทวาร วัณฬาที่อารักขาในทิศตะวันออก บนออกเขาศุณฺดร พร้อมกับพวกคนธรรพประมาณแสนโกฏิซึ่งถือคานเงิน.

“ท้าววิรุฬหกหาราช ขึ้นไปพร้อมกับเสนางกนิกรของตน ๘ ชอบจักรวาทค้ำศวันออก แวกล้อมด้วยประทีปค้ำแก้วมีจำนวนเท่ากัน ทรงนำทัพประเสริฐแก้ว วัณฬาที่อารักขาในทิศใต้ บนออกเขาศุณฺดร พร้อมกับพวกกุมภกัณฐ์ซึ่งถือคานแก้วมีจำนวนเท่ากัน.

“ท้าววิรูปักษ์หาราช ขึ้นไปพร้อมกับเสนางกนิกรของตน ๘ ชอบจักรวาทค้ำศวันตก แวกล้อมด้วยประทีปค้ำแก้วประพาฬจำนวนเท่ากัน ทรงนำทัพประเสริฐแก้วประพาฬ วัณฬาที่อารักขาในทิศตะวันตก บนออกเขาศุณฺดร พร้อมกับพวกนาคซึ่งถือคานแก้วประพาฬจำนวนเท่ากัน.

“ท้าวเวสวัณหาราช ขึ้นไปพร้อมกับเสนางกนิกรของตน ๘ ชอบจักรวาทค้ำศวันเหนือ แวกล้อมด้วยประทีปค้ำทองจำนวนเท่ากัน ทรงนำทัพประเสริฐทอง วัณฬาที่อารักขาในทิศเหนือ บนออกเขาศุณฺดร พร้อมกับพวกยักษ์ซึ่งถือคานทองจำนวนเท่ากัน.”

๔ ๕
จบเรื่องเทพธันจากุมหาราชิก

(๔) ๔ ๕ ๔ ๔ ๕ ๕
เรื่องเทพธันจากำลังสี่เป็นต้น (๒-๖)

แม่เทพธันจากำลังสี่เป็น ๒ อย่าง โดยอยู่บนเขาอย่างหนึ่ง อยู่ในอากาศอย่างหนึ่ง เช่นเดียวกับเทพธันจากุมหาราชิก. ตัวเทพธัน ในอรรถกถาวิภังคปกรณ์จึงได้กล่าวไว้

ว่า “แม่เทพธิดาทั้งสี่เหล่านี้นกมกรที่อุ้มบนอกเขา ทั้งที่อยู่ในอากาศ เทพเหล่านั้นอยู่สืบ ๆ กันไปถึงเขาจักรวาล. เทพธิดาจะเบียดกันก็เหมือนกัน. จึงอยู่ เทพเหล่านั้น อยู่สืบ ๆ กันไปที่จะชื่อว่าไม่ถึงเขาจักรวาลไม่มีแม่สักวันเดียวในเทวโลก.”

[๑๖๖] ท้าวสักกะได้เป็นราชาของเทพทั้งที่เป็นเทพธิดาทั้งสี่และที่เป็นเทพธิดาจากมหาวิหิก. ก็ท้าวสักกะนั้นได้ให้ภักษพวยอสุรโดยนัยดังกล่าวในหนังสือ. ภายหลังรบกับพวยอสุรเหล่านั้นได้เป็นพ่ายสงครามแล้ว. ด้วยเหตุนี้ ในเขตคามหาสมุทรจึงได้กล่าวว่า “ข้าแต่ท่านโมกคัลลภะคุณทุกขี เรื่องเกษมมาแล้ว สงครามระหว่างเทวดากับอสูร ได้ประจักษ์กันแล้ว. ก็ในสงครามนั้นแล เทวดาชนะ, อสูรแพ้.”

และในบรรดาจุฬามณีมหาสมุทรนั้น ได้ตั้งคำถามว่า “อสูรเหล่านั้นเป็นแม่เทพในกาลไร” แล้วกล่าวว่า “ในกาลที่ท้าวสักกะเกิด” ลำดับนั้นจึงได้กล่าวเรื่องทั้งหมดตั้งแต่ชาติที่เป็นมาตามเหตุแห่งเกิดพวยอสุร แล้วกล่าวอีกว่า “พวยอสุรอยู่ในภพนั้น. ตนไม่ชอบจิราปฏิจของพวยอสุรมิใช่. ในเวลาที่ยังจิราปฏิจนั้นมิใช่พวยอสุรก็ว่า. มิใช่ธิดาทั้งสี่. เราดูท้าวสักกะเอง. พวยอสุรเหล่านั้นกล่าวว่า ท่านทั้งหลายจงจับท้าวสักกะนั้น. หากท่านได้เข้านั้นไปราวกับปลวกไต่ขึ้นไปจากเชิงจอมปลวกในเวลาฝนตกฉะนั้น. ในการรบนั้น บางคราวพวยเทวดาชนะ. บางคราวพวยอสูรชนะ. ในคราวพวยเทวดาชนะ ก็ติดตามพวยอสุรไปกระทั่งหลังสมุทร. ในคราวพวยอสูรชนะ ก็ติดตามพวยเทวดาไปกระทั่งกำแพงโพธิ์. แต่ในสงครามครั้งนั้น พวยเทวดาชนะ. พวยเทวดาได้ติดตามพวยอสุรไปกระทั่งหลังสมุทร.”

ส่วนในบรรดาจุฬามณีมหาสมุทรได้กล่าวถึงชัยชนะของพวยอสุรก่อน แล้วกล่าวถึงความปราชัยของอสูรเหล่านั้นอย่างนี้ว่า “ท้าวสักกะทรงสถิตว่า ‘ได้ยินว่าพวยอสุรยกขึ้นมาแล้ว. จึงหาไป ณ เบื้องหลังสมุทร รบอยู่ ทรงพ่ายแพ้พวยอสุรเหล่านั้น. เสด็จหนีไปทางหลังสมุทรกันทุกที. ด้วยเวรอันครุณอันสูงใหญ่ประมาณ ๑๕๐ โยชน์. ถึงบ้างก็ ทรงสถิตเลื่องเรื่องอันของลูกนกกรูท. ครั้นว่า ลูกนกกรูทเหล่านั้นมากเพราะเรา. เราจะไม่ว่าทำการฆ่าสัตว์เพราะอาศัยความเป็นใหญ่. เราจักละชีวิตของเราแก่พวยอสุรเพื่อประโยชน์แก่ลูกนกกรูทเหล่านั้น. จงกอบรณ. มาสถิตไว้กระทำการวันหนึ่ง. พวยอสุรเห็นรถกัน กลับก็คิดว่า ‘พวกท้าวสักกะจะมาจากจักรวาลอื่น ๆ. เพราะได้กำลัง (สนับสนุน) รถมจึงกลับ. ถูกมรณภัยคุกคามแล้ว. จึงหนีเข้าสู่นครอสุรก็แล้ว.’”

* วิจารณ์พระพุทธรูปและพระพุทธรูป * วิจารณ์พระพุทธรูปและพระพุทธรูป

เมืองกวักซ์

(จากสมุดภาพไตรภูมิฉบับหลวง สมัยกรุงธนบุรี)

ส่วนในอรรถกถาสักกสังยุทกล่าวว่า "นครทั้งสองคือทเวนครและอสุรนคร ปราภ
นามว่าอชฺฐปุระ เพราะค่างฝ่ายค่างไม่อาเจที่จะอีกได้ด้วยการรบ. จึงอยู่ ในเวลาที่พวก
อสุรเป็นฝ่ายมีกำลัง [๑๒๕] ครั้นเมื่อพวกเทวคานเข้าทเวนครแล้วปิดประตู พวกอสุรแม้
คั่งร้อยคั่งพัน ก็ไม่อาเจที่จะทำอะไร ๆ ได้. ในเวลาที่พวกเทวคานมีกำลัง ครั้นเมื่อพวกอสุร
ทเวนครแล้วปิดประตู ท้าวสักกะแม้คั่งร้อยคั่งพันก็ไม่อาเจที่จะทำอะไร ๆ ได้เช่นกัน."

เพราะฉะนั้น เมื่อพวกอสุรเข้าสู่นครแล้ว ท้าวสักกะจึงไม่อาเจที่จะทำอะไร ๆ ได้
ต้องเสด็จกลับทเวนคร. กวัญเหตุนี้ ในอรรถกถากุสลาภชาดกจึงได้กล่าวว่า "ฝ่ายท้าวสักกะ
ก็เสด็จเข้าสู่ทเวนคร อันคณเทพในทเวโลกทั้งสองแวดล้อม ประทับอยู่ท่ามกลางนคร. ใน
ขณะนั้น เวรอันคปราสาทสูง ๑,๐๐๐ โยชน์ ได้เกิดขึ้น. เพราะปราสาทนั้นเกิดขึ้นในที่สถแห่ง
ชยณะ พวกเทพจึงได้ตั้งชื่อว่า เวชยันตี."

ส่วนในอรรถกถาธรรมบทได้กล่าวว่าแม้เทพนครก็ได้เกิดขึ้นในขณะนั้น. จึง
อยู่ในอรรถกถาธรรมบทนั้นได้กล่าวไว้ว่า "ครั้นเมื่อพวกอสุรได้พ่ายแพ้ในทเวาสุสงคราม
แล้ว เทพนครชื่อคางคังอันมีประมาณ ๑๐,๐๐๐ โยชน์ ได้เกิดขึ้น. ระหว่างประตูคาน
ตะวันออกกับคานตะวันตกของเทพนครนั้น มีเนื้อที่ประมาณ ๑๐,๐๐๐ โยชน์. ระหว่าง
ประตูคานได้กับคานเหนือก็เหมือนกัน. และนครนั้นประกอบด้วยประตูคานทั้งสี่ ประตูคาน
สวนและสระโบกขรณี. ปราสาทชื่อเวชยันตี สูง ๘๐๐ โยชน์ ประตูคานสูงสูง ๓๐๐ โยชน์
ได้เกิดขึ้นท่ามกลางเทพนครนั้น ค่ายอันสูงผลของการสร้าง)กาลา. ธงแก้วมีอยู่ในคัน
ทอง, ธงทองอยู่ในคันแก้วมณี, ธงมุกดาอยู่ในคันแก้วประพาฬ, ธงแก้วประพาฬอยู่ในคัน
มุกดา, ธงวิเศษเจ็ดอยู่ในคันวิเศษเจ็ด. ปราสาทนั้นสูง ๑,๐๐๐ โยชน์ แล้วท้าววิเศษเจ็ด
ด้วยประการฉะนี้."

ส่วนในบาลีกล่าวว่า "ท้าวสักกะกล่าวว่า 'ข้าแต่ท่านโมคคัลลานะผู้^๑นิรทุกข์
ข้าพเจ้านั้นแลชนะสงครามนั้นแล้ว เป็นผู้^๒พิชิตสงคราม กลับจากสงครามนั้นแล้วได้สร้าง
ปราสาทชื่อเวชยันตี. ข้าแต่ท่านโมคคัลลานะผู้^๓นิรทุกข์ เวชยันตีปราสาทแห่งเดียวมีประตู
ร้อยหนึ่ง, ประตูหนึ่ง ๆ มีเรือนยอดเจ็ดหลัง เรือนยอดคอกหนึ่ง ๆ มีนางอปสรเจ็ด

๑. ศัพท์ว่า นิรุตฺต อธิบายป็นคำว่านิรโรค < อด่าง ใน < อด่างนั้น มีทวารอยู่ด้วย < อด่างนั้นเปิดในทันที
เพื่อให้พยานจะประจักษ์บริเวณอย่างประจักษ์.

มิได้. ส่วนธงของรตนสูง ๒๕๐ โยชน์ ซึ่งเมื่อลมกระพือจะปล้องเสียงดุจเสียงเบญจขลุ่ยยางค์นั้นเทียว."

อรรธกถากล่าวกษัตริย์ว่า "ถ้าเช่นนั้น ท้าวสักกะได้ตั้งอารักขาไว้ ๕ แห่งด้วย ความประสงค์ที่จะไม่ให้พวกอสูรมาอีก." อรรธกถาจุติเหาะส่งรตฺรว่า "ท้าวสักกะยังพวก อสูรให้หนีไปแล้ว ได้ตั้งอารักขาไว้ ๕ แห่ง. ครั้นให้อารักขาย่างงั้นแล้ว ได้ตั้งอินทปฏีมา พระหัตถ์ทรงวชิระไว้ที่เชิงโพธิ์." อรรธกถาหาทศรุตว่า "จำคัมภีร์นั้น พวกอสูรเกิดความ จำได้ขึ้นด้วยประการฉะนี้แล กล่าวไว้ว่า 'เฮาเด็ก บัดนี้พวกเราจักทำสงครามกับพวกเทวดา' [๑๖๖] จึงไต่ขึ้นโดยรอบเขาสีเนรุ. แต่เห็น ครั้นเมื่อการรบสุดกลาณันท์ท้าวสักกะก็ได้รับไล่พวก อสูรให้กลับลงทะเลไปอีก แล้วได้สร้างอินทปฏีมาซึ่งเหมือนกับพระองค์ไว้ที่ประตูทั้ง ๔." ส่วนการตั้งอารักขาในที่ ๕ แห่ง ได้กล่าวแล้วในเรื่องเขาสีเนรุในบทหนึ่ง.

ในอรรธกถากล่าวกษัตริย์ได้กล่าวไว้ว่า "ครั้นเมื่อท้าวสักกะจอมเทพทรงตั้ง อารักขาไว้ในที่ ๕ แห่งเหล่านี้แล้ว เสวยทิพย์สมบัติอยู่ นางสุธัมมาหายไปบังเกิดเป็นบาท- บัณฑิตาของท้าวสักกะนั้นเทียว. เทวสภาชื่อว่าสุธัมมา ประมาณ ๕๐๐ โยชน์ ซึ่งเป็นสถานที่ ท้าวสักกะจอมเทพประทับนั่งเบญจลังก์ทรงประมาณโยชน์หนึ่งภายใต้เศวตฉัตรทิพย์ ทรงกระ- ทำกิจที่พึงทำแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ได้บังเกิดขึ้นแก่นางสุธัมมา ด้วยอาณัติลงผลของ ข้อพาทย์คนได้ให้แล้ว."

อรรธกถาหาโศวินทศรุตว่า "ถ้าว่า ในอภยาสุมิตรา หมายถึงในสภาที่เกิควัย อาณัติลงผลของไม้ชัยฟ้าประมาณสองท่อนหนึ่งของหญิงชื่อสุธัมมา. ไต่ขึ้นว่าสุธัมมานั้นมีพิน แล้วด้วยแก้วมณี, พริ้งแล้วด้วยแก้วมณี, เสาแล้วด้วยทอง, รูปเหมือนปลายเสาแล้วด้วยเงิน, รูปตัดวรีแล้วด้วยแก้วประพาฬ, ซีกกลอน บัณเฑาะ และเชิงชายแล้วด้วยรัตนเจ็ก. มุงด้วย กระเบื้องอินทนิล, เเชิงกลอนแล้วด้วยทอง, จอมยอดแล้วด้วยเงิน, ฮาวและกวาง ๓๐๐ โยชน์, วกโคธรอบ ๕๐๐ โยชน์, สูง ๕๐๐ โยชน์." ภูิกาสักกัณท์ชื่อว่า "สภาของท้าวสักกะ ชื่อว่าสุธัมมา มีความงามเป็นธรรม ให้แก่เทพนธนาป."

น้ออรรธกถากล่าวกษัตริย์ว่า "ฝ่ายนางจิตราและนางนันทากายไปบังเกิดเป็นบาท- บัณฑิตาของท้าวสักกะเช่นเดียวกัน. ส่วนชื่อว่าจิตรกถาวิน และสระโบกขรณีชื่อว่านันทา ได้เกิดขึ้นแก่ ๒ นางนั้น ด้วยอาณัติลงผลของการสร้างสวนและสระโบกขรณี."

อรรถกถาสลักปิฎกสูตรว่า "สระโบกขรณีชื่อนันทา ประมาณ ๕๐ โยชน์ ได้เกิดแก่ทางนันทา ด้วยอาณิสสของ (การสร้าง) สระโบกขรณี. ส่วนชื่อจิตรตกวันประมาณ ๖๐ โยชน์ ได้เกิดแก่ทางจิตรตกวันด้วยอาณิสสของ (การสร้าง) สวนเขตกไม้." นัยอรรถกถาธรรมบทว่า "นันทาโบกขรณี มี (ขนาด) ประมาณ ๕๐๐ โยชน์, จิตรตกวันก็เหมือนกัน." แม้ในฎีกาพระวินัยก็ได้กล่าวความไว้ทั้ง ๒ สถานที่. อรรถกถาสลักปิฎกฐานสูตรว่า "นันทวันจิตรตกวัน ภารุสกัน มีสกัน ประดับด้วยต้นไม้ทุกชนิดหนึ่ง". ฎีกาสลักกถะที่ว่า "สระโบกขรณีของท้าวสักกะ ชื่อนันทา โดยอรรถวิเคราะหว่า อังเทพโธอินท. วนะ คืออุทยานของท้าวสักกะ ๔ แห่ง มีนันทวันเป็นต้น".

[๔๗๐]อรรถกถาทวกาสัญยุว่า "สวนนั้นชื่อนันทะ โดยอรรถวิเคราะหว่า อังเทพบรรดาที่เข้าไปแล้วโธอินท. จึงอยู่ พวกเทวดาซึ่งเมื่อมรณมีต ๔ อย่างบังเกิดแล้ว รู้ตัวว่าจักเคลื่อนจากสมบัติ ว่าไรอยู่ ท้าวสักกะจอมเทพทรงสงสัยว่า "อย่าว่าไรอยู่ สังขารทั้งหลายที่ชื่อว่าจะไม่แตกทำลายเป็นธรรมดา ไม่มี" แล้วให้เข้าไปในสวนนั้นทวนวันนั้น. เมื่อเทวดาเหล่านั้นอื่นเทวดาอื่น ๆ จับแขนประคองให้เข้าไปในสวนนั้นทวนวันแล้ว ความโศกเพราะมรณก็สงบระงับไป บังเกิดสมบัติปราโมทย์ด้วยเหตุนั้นสมกับชื่อของสวนนั้น. ครั้นแล้ว ขณะที่เทวดาเหล่านั้นกำลังเล่นอยู่ในสวนนั้นนั้นแล ก็ละสายไปประหนึ่งกับยืมเสียดูความรื่นเริงเหล่านั้น และกลับหายไปจุเปลี่ยนประทีปที่ตึงอมระนั้น. สวนนั้นยังทวกาไม่ว่าองค์ใดซึ่งเข้าไปในภายในโธอินทด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า นันทะ."

อรรถกถาหาปทานสูตรเป็นต้น ว่า "เทวดาชั้นสุติ ยันพวกเทวดาแวกัลยัมเข้าไปสู่สวนนันทวันในบุรีชั้นสุติ. จึงอยู่ สวนนันทวันมีอยู่ในเทวโลกทุกชั้นที่คิย." ส่วนในอรรถกถาธรรมบทกล่าวว่า "สวนชื่อจิตรตกวันได้เกิดแล้ว. พวกเทวดานำเทวบุตรทั้งหลายที่เกตุบุพนิมิตแล้วไปเที่ยวบันเทิงอยู่ในสวนนั้น." คำนี้สันนิษฐานจากอรรถกถาตามที่ได้กล่าวแล้ว.

ในอรรถกถาอาสังกษาคได้กล่าวไว้ว่า "โธอินทว่ารัศมีแห่งต้นไม้และเครือเขาในสวนนั้น ทำนิมิตแห่งสวรรค์ของพวกเทพบรรดาที่เข้าไปแล้วให้จิตร กวอดเหตุนี้ สวนนั้นจึงมีชื่อปรากฏว่าจิตรตกวัน."

ฎีกาอีกคดีชื่อว่า "ชื่อว่า จิตรลดา เพราะวิวาทด้วยวงศ์ญาติกล่าวคือญาติต่าง ๆ หรือชื่อว่า จิตรลดา เพราะประกอบด้วยคำอันวิจิตรเพราะมีพรรณหลายสี, หรือชื่อว่า จิตรลดา เพราะมีเครือเขาหรือสาวิตรี อัน(เรียกโค)ว่า จิตา เพราะพวกเทพมีความหวังใจในเครือเขา. อีกนัยหนึ่ง ถ้าไม่ทบทวนว่า จิตลดา เพราะจับจิต, ชุมมนแห่งกันจิตของตน ชื่อว่า จิตรลดา. คำนี้เป็นชื่อส่วนนั้นโดยเป็นเอกลักษณ์. คำว่า นุททลลดา. ญาชือ ผารุส มีอยู่ในสวนโค, สวนนั้นชื่อว่า ผารุส. สวนชื่อว่า ผลลดา เพราะเจือด้วยต้นไม้ที่พื้งต่าง ๆ."

ฎีกาขึ้นอ้างการว่า "ในทิศตะวันออกของนครนั้น มีสวนอันประเสริฐชื่ออันหนึ่ง เป็นที่เพือกเพิงของเทวดา วกโครอบโค ๑,๐๐๐ โยชน์ แวดล้อมด้วยกำแพง ประตู และเสาศ้ายันแล้วด้วยรั้ว. ในระหว่างสวนและนครนั้น มีสระโบกขรณี ๒ สระ ชื่อ มหานันทา และ จุฬันทา เปี่ยมด้วยน้ำเขียวบริสุทธิ์ (งาม) ประตูทั้งห้า. ณ ผิงสระโบกขรณีทั้งสองนั้น มีกระดานหิน ๒ แผ่น ล้วนแล้วด้วยรั้ว. ชื่อมณฑา และจุฬันทา มีสัมผัสนั้น เป็นสุทธจกทั้งระบ. ในทิศใต้มีสวนอันประเสริฐชื่อผารุสอัน โคส่วนกลนประมาณ ๑๐๐ โยชน์ แวดล้อมด้วยกำแพง ประตู และเสาศ้ายันแล้วด้วยรั้ว. ในระหว่างสวนและนครนั้น [๑๑๑] มีสระโบกขรณี ๒ สระ ชื่อภักทา และ สุกัททา ล้วนด้วยรั้วรั้วการดา. ณ ผิงสระโบกขรณีทั้งสองนั้น มีกระดานหิน ๒ แผ่น ชื่อภักทา และ สุกัททา ล้วนแล้วด้วยรั้ว. อ่อนนุ่มดุจทั้งระบ. ทำความอันดีอย่างประเสริฐ. ในทิศตะวันตก มีสวนชื่อจิตรลดา อันวิจิตร โคส่วนกลนประมาณ ๕๐๐ โยชน์ ประตูด้วยกำแพง ประตู และเสาศ้ายันแล้วด้วยรั้ว. ในระหว่างสวนและนครนั้น มีสระโบกขรณีแก้ว ๒ สระ ชื่อวิจิตร และ จุฬจิตร. ณ ผิงสระโบกขรณีทั้งสองนั้น มีกระดานหินแก้ว ๒ แผ่น ชื่อวิจิตร และ จุฬจิตร มีสัมผัสเป็นสุทธจกทั้งระบ. ทำความอันดีแก่เทวดา. ในทิศเหนือ มีสวนอันเป็นหมู่ไม้อ่างประเสริฐ ชื่อมิสกาอัน โคส่วนกลนประมาณ ๕๐๐ โยชน์ ประตูด้วยกำแพง ประตู และเสาศ้ายันแล้วด้วยรั้ว. ในระหว่างสวนและนครนั้น มีสระโบกขรณีแก้ว ๒ สระ ชื่อธัมมา และสุธัมมา. ณ ผิงสระโบกขรณีทั้งสองนั้น มีกระดานหินแก้ว ๒ แผ่น ชื่อธัมมาและสุธัมมามีสัมผัสเป็นสุทธจกทั้งระบ. ในระหว่างทิศตะวันออก และทิศเหนือ มีสวนชื่อมหานันทา โคส่วนกลนประมาณ ๑๐๐ โยชน์ แวดล้อมด้วยกำแพง

และประจบกันเมื่อประจบการทั้งกล่าวแล้ว แม้ในสวนนั้น ก็มีเรือนยอดก่ประมาดพิพเพ่ง ถ้วน
แล้วทั่ววิทันระ ในระหว่างสวนมหาวันและสวนเนทันวัน มีสระใบกขรรณเอนวิจิตรด้วยวิทันระ
ชื่อเนทันหา อันเป็นที่นคัของเพวศา กอสมประมาณ ๑๐๐ โยชน์."

เมื่อรวรตถาสักกปัญหุศรเป็นต้น ว่า "ส่วนนางสุชาดา เพราะไม่ได้ทำบุญจึงเกิด
เป็นนางพอกอย่างตัวหนึ่งในชอกเขา ณ เทวสภาสุธัมมา ท้าวสักกะประทับบนเบ็ดดั่งก่ทองประมาณ
โยชน์หนึ่งภายในเทวสภาสุธัมมาประมาณ ๓๐ โยชน์ซึ่งกางกันอยู่ แวดล้อมด้วยเหล่าเทพบุตร เทพ
กัญญา นางพื่อน ๒ โยชน์ และเทวศาในเทวโลกทั้งสอง ทรงสรรพจุมพาสสมบัติ ทอด
พระเนตรเห็นเบรศราอัสตรีเช่นนั้น แต่ไม่เห็นนางสุชาดา ทรงโกรธครวญทุกข์ทรมานเรื่องนั้น
จึงเสด็จออกจากเทวโลกไปทางนางกองนั้น ทรงแกล้งเรื่องทั้งปวงแล้วทรงนำไปยังทวโลก
ปล่อยไว้ที่สระใบกขรรณเอนนั้นหา เมื่อนางนกองนั้นออกพวงนางพื่อนเถาะเถื่อว่า 'ท่านทั้งหลาย
จงอุปการแม่เจ้าของเรา อันคล้ายกับหลวงตาหรือแม่ป้าเด็ก คงเป็นต้น อีอัยยเป็นน้องเล็ก
อยู่ ก็ทรงนำกลับไปปล่อย ณ ที่เดิม ครั้นว่า ถ้าเจ้าเชื่อฟังคำเรา เราก็จักทำเจ้าให้เป็นใหญ่
เห็นนางเหล่านางภายในไม่กี่วัน' ครั้นแล้วได้ให้ศัลยแพทย์แห่งนางกอง นางนกองนั้นกรักรักษา
คือหาแม่แบบยาคี นางนกองตัวนั้นมียายุ ๕๐๐ ปี. (คงแก่รักษาเสีย) ไม่ได้อาหารเต็มท้อง
แม้สักวันเดียว ก็ซูบซีดแห้งไป แม้จะตายอยู่ก็ไม่ให้ศัลยแพทย์ เมื่อตายแล้วก็ไม่เกิดในเรือนร่างหม้อย
ในเมื่องพาราณสี ท้าวสักกะทรงทราบความเป็นไปนี้ ทรงนำทัพของทองคำบรรทุกอาณานิธ
(จับ) ไปในเมื่องพาราณสี ประทานแก่ธิดาข้างหม้อยนั้นผู้เดียวแล้วเสด็จหนีไป ฝ่ายธิดาข้างหม้อย
นั้นกรักรักษาตลอดชีวิต บังเกิดเป็นธิดาท้าวเวปจิตติจอมอสุร นางเป็นหญิงงามสง่าเลื่อมใส
ด้วยอาณานิธของกิล ท้าวเวปจิตติจอมอสุรคำนี้จะทำว่าหมกมุ่นแก่ธิดา จึงให้พวกอสุรมาประ
ชุมกัน ๑๒๒ แล้วประทานพวกคอกไม้แก่ธิดา ครั้นว่า เจ้าปวราธนาธิดา จึงเสด็จพวงมาลัย
ไปบอบบนราชานัน ท้าวสักกะทรงทราบเรื่องนั้นจึงทรงแปลงเป็นอสุรไปเอนอยู่ไประหว่างพวก
อสุรทั้งหลาย นางสุชาดาธิดาจอมอสุรแลศุบวิชัย เห็นท้าวสักกะก็บังเกิดความเสน่หาด้วยบุพ
เพสันนิวาส จึงเสด็จพวงมาลัยไปบอบบนท้าวสักกะเป็นอันระบับว่า 'บุรุษเป็นสามีของ
ข้าพเจ้า ท้าวสักกะประคองนางพาเหาะไปในอากาศ. ในขณะนั้นพวกอสุรจำท้าวสักกะได้พากัน
กล่าวว่า จันเฝ้าสักกะ เป็นกัศรของเรา, เราก็จักไม่ให้สาวน้อยแก่สักกะเช่นนั้น' พากันถึกตามไป.
ส่วนท้าวเวปจิตติทรงสถิตว่า 'สักกะเฝ้าทำเสีย (พิชัย) หมกแล้วพระเจ้าข้า' ครั้นว่า 'ท้าวสักกะ

นี้แหละเป็นผู้ประเสริฐสุดในหมู่เทพอื่น ๆ พวกท่านถือไปเถิด.' ท้าวสักกะเมื่อนางสุชาดาไป
 กิ่งให้เป็นใหญ่กว่าบรรดานางอื่น ๒ โกฎีกิ่ง เมื่อนางขอพรว่า 'ข้าแต่พระมหาราชเจ้า หม่อม
 ฉันไม่มีมารดา บิดา หรือพี่น้องหญิงในแควโสภณ, พระองค์จะเสด็จในที่ใด ๆ ไปคทา
 หม่อมฉันไปในที่นั้น ๆ ค้ำว' ก็ให้ทรงประทานปฏิญญา (คำรับรองที่จะทรงปฏิบัติเช่นนั้น)."

ถามว่า ท้าวสักกะทรงสถาปนาธรรมหรือ? ตอบว่า ทรงสถาปนาธรรมจริงดังที่กล่าว
 ในฎีกาเศรษฐีแล้วว่า "กามของเทวดาชั้นกามาทรงทั้ง ๖ ชั้นเป็นไปตามปกติกันแท้แล้ว. จริ
 ยของ เทวดาเหล่านั้นย่อมเสกสมณโคตรร่วมกันเป็นคู่ ๆ คุณสมบัติ แต่สำหรับเทวดาเหล่านั้นทั้ง
 กล่าวก็อย่างเดียวกันว่าไม่มีผล (ไม่ทำให้เกิดบุตรเพราะเทวดาเป็นโอปปาติกะกำเนิด). แท้จริง
 ความเสกสมณโคตรนั้นเข้ามาซึ่งความเข้าไปถึงบนแห่งความเข้าอันอันเกิดขึ้นในขณะนั้นเท่านั้น
 เป็นกามกิจของเทวดาเหล่านั้น. ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวว่า 'กามกิจของเทวดาชั้นจาตุมหา
 ราชิกและชั้นดาวดึงส์สำเร็จด้วยการร่วมกันเป็นคู่ ๆ. ของเทวดาชั้นอามะสำเร็จด้วยอากาการเพียง
 สวมกอดกันและกัน, ของเทวดาชั้นดุสิตสำเร็จด้วยอากาการเพียงจับคางค้ำมือ, ของเทวดาชั้น
 นิมมานวิคสำเร็จด้วยอากาการเพียงหัวเราะ, ของเทวดาชั้นปรนิมมิกวสวัตติสำเร็จด้วยอากาการเพียง
 แลดู. แต่กามนุคกัศกันนี้ในอรรถกถา เพราะในหมู่เทวดาเหล่านั้น ไม่มีการเว้นในกามทั้ง
 หลายเช่นนั้น และเพราะกามทั้งหลายมีประเสริฐกว่ากันยิ่ง ๆ ขึ้นจนถึงประเสริฐที่สุด."

พระฎีกาจารย์มีอีกกล่าวว่า กามาวจรเทพทั้งหลายไม่มีน้ำสุมกะ; แต่กามาวจรเทพ
 เหล่านี้ แม้เสกสมณชนน้ำสุมกะก็ไม่เปลี่ยน. ค้ำวเช่นนั้น ท่านจึงได้กล่าวไว้ในฎีกาเศรษฐี
 กันเช่นนั้นเองว่า "ท่านอาจารย์ธรรมปาสเถระกล่าวว่า 'พระอุบาละและพรหมไม่มีน้ำสุมกะ.'
 เพราะฉะนั้นคำที่กล่าวไว้ในอรรถกถากฎาวัตถุปรณิว่า 'ชื่อว่าการปล่อยน้ำสุมกะไม่มีแก่เทวดา
 เหล่านี้' จึงพึงถือว่าท่านกล่าวหมายถึงการที่น้ำสุมกะไม่เปลี่ยนจากที่, แต่ไม่พึงถือว่าท่าน
 กล่าวหมายเอาว่าเทพทั้งหลายไม่มีน้ำสุมกะโดยประการที่ปวง."

โอรสท้าวสักกะมีเทวบุตรชื่อสุวัระ อันจะเป็นฮาภ. ฎีกาสักกัณท์ว่า "ชื่อว่า
 สุวัระเพราะเป็นมุกดาธิษณ. ชื่อว่าชยันตะ เพราะชนะพวกอสูร." อรรถกถาสักกัณท์ว่า "บท
 ว่า สุมิ หมายถึงเฉพาะโอรสองค์เดียวที่นามอย่างนั้นในระหว่างโอรสพี่น้องของพระองค์."
 [๑๘๖] เพราะฉะนั้น พึงเห็นว่า โอรสของท้าวสักกะมีจำนวนหนึ่ง. ส่วนในอรรถกถา
 เทวบุคคลวัตถุ กล่าวไว้ว่า "ผู้เกิดบนคักของเทพทั้งหลาย รายชื่อว่าเทวบุตร หญิงชื่อว่า

เทวธิดา.” อรรคฤทธาจารย์คิดหาสิ่งหรือสุครุว่า “ธิดาและบุตรของเทพทั้งหลายเกิดบนเทือก, หญิง
บาทบริจาริกาเกิดบนที่นอน, เทพธิดาซึ่งทำการประเทืองผิว และการประดับแก่เทพธิดาเหล่านี้
นั้น เกิดแวดล้อมที่นอน, เทพผู้ทำหน้าที่รับใช้เกิดภายในนิมิต.”

เฉพาะบุตรเกิดบนบัลลังก์, และโคปกเทวบุตรเป็นตัวอย่างในชั้นนี้. ครั้งโคสกับ
มา ในนครกบิลพัสดุ์ มีสตรีธิดาองค์หนึ่งนามว่าโคปียา เลื่อมใสในพระรัตนตรัย สมบูรณ์
ด้วยศีล. นางเบื่อกิจจะเป็นภรรยา โศกก็กล่าวนำว่า “ฉันชื่อว่าความเป็นหญิงพอกันที; เพราะ
เป็นหญิงแล้วไม่อาจที่จะเสวยสรีระแห่งจักรพรรดิได้, ไม่อาจที่จะเสวยสรีระแห่งท้าวสักกะ แห่ง
นารทหรือพรหมได้แล. เป็นหญิงแล้วไม่อาจที่จะบรรลุนิชาจโพธิญาณและตัมมกัมโพธิญาณ
ได้แล” ดังนี้ แล้วอบรมความเป็นบุรุษอย่างนั้นว่า “ชื่อว่าความเป็นบุรุษยิ่งใหญ่มาก ประ
เสริฐ ชดเชย, เป็นบุรุษแล้วอาจที่จะบรรลุนิชาจได้” เมื่อทศจากชาตินั้นแล้วได้เกิด
เป็นโอรสท้าวสักกะ. พวกเทพนางนบนเธอว่า “โคปกเทวบุตร.” ด้วยเหตุนี้ ในอรรถกถา
สักกปัญหสูตรจึงได้กล่าวว่า “โคปกเทวบุตรก็ว่า เราคงอยู่ในโอรสของพระภิกษุเหล่านั้น
แล้วได้บังเกิดเป็นโอรสบนบัลลังก์ของท้าวสักกะจอมเทพเจ้าเทวโลก, พระภิกษุเหล่านั้น ได้บัง
เกิดในหมู่คนธรรมพหุชนแล้ว.” เรื่องทั้งหมดจึงควรดูในสักกปัญหสูตรพร้อมด้วยอรรถกถา.

ส่วนในอรรถกถาธรรมบทได้กล่าวไว้ว่า “ช้างไม่ได้ออกเป็นวิธสุกรรมเทวบุตร,
แม้ช้างก็ได้ออกเป็นเทวบุตรชื่อเอราวัณ.” อรรถกถาดาวาคอุปกรณว่า “ในหมู่เทพ เทวบุตรมี
เอราวัณเป็นต้นจำแลงกายเป็นเพศช้าง เพศม้า, เพราะสัตว์คิริจานไม่มีในเทวโลกนั้น.”

บาสิมรเทวสุครุว่า “เมื่อเพื่อนมาคือ ท่านจงมาจัดคร่อมผ้าอาชาในอ้อมด้วยมือ
หนึ่งแล้วไปเฝ้าพระเจ้าณมิตราชูอยู่อย่างนั้น.....” อรรถกถาธรรมเทวสุครุนี้ว่า “บทว่า
โอเชษฐ ความว่าเพื่อนมาอาชาในที่หนึ่งนั้นในแง่เดียวกัน, แต่ไม่ต้องเอื้อมมาเหล่านี้นั้นก็
พอ, เพราะอาชาอันนั้นก็อันนั้นได้เอื้อมแล้วทุกตัวเทียว.” ฎีกาธรรมเทวสุครุว่า “คำว่า เพราะ
ลาภใจนึกก็เขินอันได้เอื้อมแล้วทุกตัวเทียว อธิบายว่า เทวบุตรเหล่านี้นั้นใจของมาก
หรือพระทัยท้าวสักกะนั้นแล ก็เขินทุกตัว, เมื่อรดเอื้อมแล้ว ก็ทำหน้าทักมาอาชาไร. พวก
เทวบุตรนั้นเองปฏิบัติในเวลานั้นนั้น เขินอย่างเอราวัณเทวบุตรปฏิบัติหน้าที่ช้าง.”

[๑๗๔] นัฏฐิกาวะวินัยเป็นต้น ว่า "เฮวาวัดเทวบุตรนั้น ในเวลาท้าวสักกะจะเสด็จออกเพื่อประสงคฺจะประพาสอุทยาน ก็จำแนกกายเป็นช้างเฮวาวัดประมาณ ๔๕๐ โยชน์ นฤมิตกระพอง ๓๓ กระพองซึ่งมีประมาณเกือบทศกัณฐะหนึ่ง (หรือ ๓ ศาฑก) โดยส่วนกลมน. ท่ามกลางกระพองเหล่านั้น นฤมิตกระพองหนึ่งมีประมาณ ๓๐ โยชน์ ชื่อสุทธานะ เพื่อประโชชน์แก่ท้าวสักกะ, นฤมิตมณฑปแก่ประมาณ ๑๒ โยชน์ไว้เบียดบังกระพองนั้น. รังสูงโยชน์หนึ่งล้วนแล้วด้วยรัตนเจดีย์ตั้งขึ้นในระหว่าง ๆ ในกระพองเหล่านั้น. ศาจารย์กระถิงซึ่งห้อยอยู่โดยรอบ ซึ่งเมื่ออุกมลไร้อ่อน ๆ เดี๋ยวจะกังวานออกประคณเสียงทิพย์ดังกลีบลูกประสาธต์ด้วยเบญจสุทธียางคกัณฐ์, ในท่ามกลางมณฑปทอดคดถึงคกัณฐ์ประมาณโยชน์หนึ่งเพื่อท้าวสักกะ. ท้าวสักกะประทับนั่งบนบัลลังก์นั้น. เทพบุตร ๓๓ องค์นั่งบนบัลลังก์แก้ว ๘ กระพองของตน. บรรดากระพอง ๓๓ นั้น ในแต่ละกระพองมีงา ๗ งา, บรรดาขาเหล่านั้น แต่ละงายาว ๑๕ โยชน์. และบนแต่ละงา มีสระใบกฐณ ๗ สระ, แต่ละสระมีกอบัว ๗ กอ, แต่ละกอบัว ๗ ดอก, แต่ละดอกมี ๗ กลีบ, แต่ละกลีบมีเทพธิดาพื่อนอยู่ ๗ องค์. มหรสพแห่งการพื่อนมีอยู่บนบรรดาข้างนั้นแลในที ๕๐ โยชน์โดยรอบด้วยประการฉะนี้." เทพธิดา ๗ องค์ ยืนพื่อนอยู่บนแต่ละกลีบ. เทพธิดาแต่ละองค์ก็พื่อนอยู่ มีนางฟ้า ๗ นาง ยืนเป็นบริวาร.

ด้วยประการฉะนี้ ๓๓ กระพองมีงาประมาณนับได้ ๒๓๑ งา. มีสระใบกฐณประมาณนับได้ ๑,๖๑๗ สระ. กอบัวประมาณนับได้ ๑๑,๓๑๗ กอ. ดอกบัวประมาณนับได้ ๗๗,๒๑๓ ดอก. กลีบบัวประมาณนับได้ ๕๔๔,๖๓๑ กลีบ. เทพธิดาประมาณนับได้ ๓,๘๘๒,๔๑๗ องค์. นางฟ้าบริวารเทพธิดาเหล่านั้นประมาณนับได้ ๒๗,๕๗๖,๔๑๗ นาง.

นัฏฐิกาวินิจฉัยการว่า "ชายาของท้าวสักกะนามว่าสุธัมมา ประคณสรรพภรณ์มีนางยัสสพรหลายพันแควคัลลิมะ ๘ ทิศเบื้องหน้า. โดยอาภากรอย่างเดียวกัน นางสุธาคานัง ๘ ทิศเบื้องขวา. นางนันทา ๘ ทิศเบื้องหลัง. นางจิรวา ๘ ทิศเบื้องซ้าย. ผู้เทพกัญญาแกวคัลลิมะอยู่โดยรอบ ด้วยประการฉะนี้. เทพเหล่าราชวัลลภจำนวน ๕๓,๐๐๐ องค์เชื่องแว้งราชูปโลกมีขนขึ้นแก้วและแว่นทองเป็นเส้นหนึ่งอยู่โดยรอบ. นางฟ้าจำนวนหลายพันก็ยืนพื่อนอยู่ [๑๗๕] ยืนแวคคัลลิมะ. วาลลิมะนางฟ้าเหล่านั้น นางฟ้าจำนวนหลายพันยืนพื่อนอยู่ ๘ สถานก็พื่อนภายนอก. เทพยัสสพรชื่อคคัชรา บรรเลงพิณสีมทาวณา, ตามนั้น พิณเพก

หมอนับเป็นวิวารของพินนหาวินา^๑นั้นก็แปลงเสียงไต่เองทีเดียว. เทพธิดาชื่อสาธุ เบ้าปัสซุ
สุนทรวาระ. เทพธิดาชื่ออหัจจาวรี^๒บรรเลงพิณพวงพจนชื่อนมธุระ. เทพธิดาชื่อณิเมธรา
เบ้าสังขีชื่อวิรุทธะ. เทพธิดาชื่อมโนหรา กัตะโพธิชื่อปฤหมพะ. เทพธิดาชื่อคัมภักกั กัตะ-
โพธิชื่ออาเนทะ. เทพธิดาชื่อมุกกั กัถองคาเคียว^๓ชื่อทรมะ. เทพธิดาชื่อเนมทา กั
ถองเบ้งนางชื่อโกธัมพะระ. เทพธิดาชื่อยามา กัถองมัท^๔ชื่อโปกระ. เทพธิดาชื่อโปกัธรา
กัถองแก้วมธชอนเนทะระ. เทพธิดาชื่อตังกะเสนา กัถองใหญ่ชื่อโธระ. ยามัน^๕ เครื่อง
คนกรมีปัสและพิณพวงเป็นกัน จำนวนอย่างละหกพัน ซึ่งเป็นวิวารของเครื่องคนตรี^๖ก็
ละอย่างทั้งกล่าว อันเทพธิดา^๗นั้นและบรรเลงนั้นก็แปลงเสียงไต่เองทีเดียว. นางฟ้าจำนวนหลาย
พันอย่างทั้งกล่าวมานั้นเป็นกันบรรเลงคนตรีเครื่องห้าอย่าง^๘ คือ อาตตะ (เช่นกลองที่หุ้มหนัง
หน้าเดียว) วิกตะ (ที่หุ้มหนัง ๒ หน้า) อาทกวิกตะ (ที่หุ้มหนัง ๓ หน้า) สุธระ (มีปัสและสังขี
เป็นกัน) รณะ (มีกรับและกัธกาดเป็นกัน)^๙ มีอย่างต่าง ๆ โดยชื่อต่าง ๆ ด้วยประการฉะนี้.
ยามัน^{๑๐} คนตรีเครื่องห้าอีกหกพันแล้วกลอนคนตรีเครื่องห้า^{๑๑}นั้น ๆ ก็แปลงเสียงไต่เองทีเดียว.
ถ้าคัมภีร์^{๑๒} คนธรรพเทพบุตรชื่อสุธรรม กล้องแก้วชื่อสรวพเนทะระไว้ที่โถงแล้วกลอนด้วย
กลองหกพัน กับเทพนาง^{๑๓}หลายพัน แล่นมาตามเป็นที่พินโน^{๑๔} ๕๐ โยชน์โดยส่วนกลอน
แสดงคนธรรพนาง^{๑๕}คนธรรพเจ้าจักรวาทกันกะวันออก. โดยอาการอย่างเดียวกัน คนธรรพ-
เทพบุตรชื่อคัมภุสสะ กล้องแก้วชื่อเอกโปกระไว้ที่โถง...แสดงคนธรรพนาง^{๑๖}คนธรรพเจ้า
จักรวาทกันไว้. คนธรรพเทพบุตรชื่อทรมะ กล้องแก้วชื่อมหานะทะไว้ที่โถง...แสดงคน-
ธรรพนาง^{๑๗}คนธรรพเจ้าจักรวาทกันกะวันออก. คนธรรพเทพบุตรชื่อปญฺญะระ กล้องแก้วชื่อ
สุธระไว้ที่โถง...แสดงคนธรรพนาง^{๑๘}คนธรรพเจ้าจักรวาทกันกะวันออก. ท้าวสักกะอันท้าวเทพไท
เทวโลกทั้งสองโดยเสด็จ อันโลกมาตเทพวราช^{๑๙}ชื่อฉวาวราช อาณัติ^{๒๐}เสนาบดี ๒๔ คนฉวาว

๑. ถูกท้าวสักกะถามว่าอีกหกพันว่า อาตตะสาทิ. ๒. เอกคัมภีร์ เจ้าไวพจน์ถามถึงกับ ที่เรียกกันอีกอย่างหนึ่ง
ว่า โพน. ๓. ปฤกั เจ้าไวพจน์ถามถึงกลองโพน ถองระระ ซึ่งเรียกกันว่า ถองกล. ๔. ทิมมธชอนเน
ธกรานเปปพิภกั ทั้งพระอุปราชความในคัมภีร์ภาษาสันสกฤตชื่อคัถระนากะ ซึ่งจำแนกเครื่องห้าเป็น ๔
ประการคือ— ๑) กัตะ เป็นเครื่องประเภทสายสำหรับตีเป็นเสียง ๒) สุธระ เป็นเครื่องประเภทปี่
เป็นเสียง ๓) อาทกวิกตะ เป็นเครื่องพวงหนังเป็นเสียง ๔) รณะ เป็นเครื่องกระทบหนังเป็นเสียง. และอธิบาย
ว่าเครื่องประเภทคัตะกับสุธระนั้นสำหรับทำเป็นเสียงเดียว เครื่องประเภทอาทกวิกตะกับรณะนั้นสำหรับประกอบเพลง ส่วน
เครื่องประเภทพวงหนังนั้นสำหรับทำจังหวะ.

อารักขาอย่างใกล้ชิด ทรงประทับด้วยความงามแห่งนี้ต่าง ๆ อันคณะเทพบุตรและเทพธิดา
แวดล้อม เสด็จนครสหแห่งเทพนครบรรพตภูมิกะ ๖๔ โกฎิ ทรงยังละของเกสรดอกไม้อัน
กำจอบไปโดยทักทิมให้ทิ้งกลบอยู่ ทรงจรจางรไปด้วยกลิ่นสุกนธอันประเสริฐมิใช่น้อยมี
กระลาหกเป็นต้น เสด็จไปเพื่อประพาสเล่นในอุทยาน."

ในอรรถกถาสักกสังยุตติกล่าวความขึ้นไว้ว่า "โอรสท้าวสักกะนั้นว่าสุริย
อันหนึ่งนางอัปสรแวดล้อม ทรงลุ่มทวักขินแล้วด้วยของประมาณ ๖๐ โขชน์ เท้าเดินเหยียบ
ไปในสวนที่พละสมิถวันนั้นทวันเป็นต้น โอรสท้าวสักกะนั้นว่าสมิถกัณเณยกัน."

(๑๖๖) สุตติมาเทวสถานเป็นสถานที่ประชุมของเทพทั้งหลาย ด้วยเหตุนี้ ในมหา
โกวินทสูตรจึงได้กล่าวว่า "ณเทพันคาวคังสัททกตสันยอมนังประชุมกัน^๕ในสุตติมาเทว-
สภา. อนัง ทิพยวิพทเป็นอันมากกัณเณย^๖โคตรอบ, มหาราชทั้ง ๔ นังประจำทิศทั้ง ๔."

อรรถกถา มหาโกวินทสูตรนั้นว่า "ท้าวธรรมากรณบรรพต อัครนครเทพเทภา
จำนวนแสนโกฏิแวดล้อม ให้ถือโล่ทองและหอกทองทั้งแสนโกฏิ นังประจำปฐกัณเณย (ทิศ
ตะวันออก) บำเหน็จสู่ปัจฉิมทิศ (ทิศตะวันตก) มีเทวคาในเทวโลกทั้งสองอยู่เบื้องหน้า.
ท้าววิรุฬหกภคินทรราช อัครนครเทพเทภาจำนวนแสนโกฏิแวดล้อม ให้ถือโล่เงินและหอก
ทองทั้งแสนโกฏิ นังประจำทักษิณทิศ (ทิศใต้) บำเหน็จสู่อัครทิศ (ทิศเหนือ) มีเทวคา
ในเทวโลกทั้งสองอยู่เบื้องหน้า. ท้าววิรูปักษ์นาคราช อัครนครจำนวนแสนโกฏิแวดล้อม ให้
ถือโล่แก้วมณีและหอกทองทั้งแสนโกฏิ นังประจำปัจฉิมทิศ บำเหน็จสู่ปฐกัณเณย มีเทวคาใน
เทวโลกทั้งสองอยู่เบื้องหน้า. ท้าวอชัฏราช อัครนครจำนวนแสนโกฏิแวดล้อม ให้ถือ
โล่แก้วประพาฬและหอกทองทั้งแสนโกฏิ นังประจำอัครทิศ บำเหน็จสู่ทักษิณทิศ มีเทวคา
ในเทวโลกทั้งสองอยู่เบื้องหน้า."

ภูิการนวลสสูตรว่า "เมื่อเทพันคาวคังสัททกตสันยอมนังในสุตติมาเทวสถานอันแล้ว มหาราช
ทั้ง ๔ จึงนังที่ประชุมทั้ง ๔ ของสุตติมาเทวสถานนั้น ดังกล่าวเป็นจารึกการนังของเทพเหล่า
นั้น."

ในอรรถกถาทั้งหลายได้กล่าวเหตุของการประชุมแห่งเทพเหล่านั้นไว้. จึงอยู่
ในอรรถกถารนวลสสูตร ได้กล่าวไว้ว่า "ได้อนว่าเทพเหล่านั้นประชุมกันด้วยเหตุ ๔ ประการ
คือ เพื่อสงเคราะห์ในสมณเจ้าพรรษา, เพื่อสงเคราะห์การปาวธนา, เพื่อการพึงธรรม, เพื่อ

แทน. ในที่ท่ามกลางนิมิตร์มาสน์ เป็นบัลลังก์แก้วประมาณ ๓ โยชน์ มีเศวตฉัตรประมาณ ๓ โยชน์ กันอยู่เบื้องบน. ในลำดับแห่งบัลลังก์แก้วนั้น ทอดราชอาสน์ของท้าวสักกเทวราช. ถัดนั้น ทอดอาสนะเทพบุตร ๓๒ องค์. ถัดนั้นทอดอาสนะเทวดาผู้ศักดิ์ใหญ่อื่น ๆ. ส่วนเทวดาทัวไปมีชื่อศอกไม้นั้นแต่เป็นอาสนะ. เทพทั้งหลายเข้าเฝ้าท้าวสักก (ณ ที่ของชน ๆ). ลำดับนั้น เกิดอวลระของพุ่มไม้จากศอกไม่ว่าจะอยู่ที่ฟ้าในเบื้องบนแล้วตกลง ทำให้ยัคภพประมาณ ๓ ศาวุธของเทวดาทั้งหลายเป็นเหมือนจักรพรรดิด้วยฉัตรแก้ว. กิเฬรของพวกเทพนั้น ๔ เดือนจึงสิ้นสุด. พวกเทพประชุมกันเพื่อเสวยปาริชาติภัตตอาหารอย่างนี้.

“ในเทวโลกประกาศการพึงธรรมครั้งใหญ่เดือนละ ๔ วัน. ในการพึงธรรมครั้งใหญ่นี้ ท้าวเทพพรหมหรือสนักมาร หรือท้าวสักกะจอมเทพ หรือพระภิกษุธรรมกถึก หรือเทวบุตรธรรมกถึกองค์ใดองค์หนึ่ง แสดงธรรมภาดาในสุธัมมาเทวสภา. ในคัมภีร์ ๘ แห่งบ้าง อธิบายของท้าวพราหมณ์ทั้ง ๔, [๑๒๘] ในคัมภีร์ ๑๔ ไชยธรรมาท้าวพราหมณ์ทั้ง ๔, ในคัมภีร์ ๑๔ ท้าวพราหมณ์ทั้ง ๔ เอง ถือแผ่นทองและรากหิงคุละ เทียบไปตามกามนิคมและราชธานี เอารากเขียนลงในแผ่นทองว่า ‘สัทธิหรือบุรุษชื่อใดถึงพระพุทธเจ้าเป็นธรรมะ, ถึงพระธรรมเป็นธรรมะ, ถึงพระสงฆ์เป็นธรรมะ, รักษาสิ่งห้า, รักษาอยู่ในสวดเดือนละ ๘ ครั้ง, บำเพ็ญมากุศลปฏิฐานธรรม (และ) ปิยอุปปิฐานธรรม, กระทำบุรุษศอกอุบลหรืออากา คือกุศลไม่วีรธมมัยในที่ไหน, โคกประทับพื้นหนึ่ง, โคกให้มีการพึงธรรมในกาลพิเศษ, โคสร้างไฟที่ถักร ไฟที่กลุ่ม ไฟที่ห้อง ราชอาสน์ทอง บัลไกรทอง, บำเพ็ญสุจริตทั้งสาม, สมาทานประพฤติกุศลกรรมมถัสติ’ ครั้นแล้ว นำมาขอบให้ถึงมัยอยู่เสวยเทพบุตร. ปิยอุปปิฐานธรรมมอบให้ถึงมัยมาก่อ. มาคธเทพธาวธิดาของท้าวสักกเทวราช. ในกาลใด คนทำบุญไม่มาก. ในกาชณเฒ่าสมุคคึกเล็ก. พวกเทพเห็นสมุคคึกแล้วก็เสียใจว่า ‘มหาชนเป็นมนุษย์ประมาณอยู่หนอ, ขยายทั้ง ๔ จักเต็ม, เทวโลกทั้ง ๖ ชั้นจักว่าง’ แต่ถ้ามั่นสติใหญ่ พวกเทพเห็นสมุคคึกแล้วก็มีใจปรารถนาป้อนอันคำว่า ‘มหาชนเป็นมนุษย์ไม่ประมาณหนอ, ขยายทั้ง ๔ จักว่าง, เทวโลกทั้ง ๖ ชั้นจักเต็ม, พวกเราจักได้เล่นแก่ชัฏฤกษ์โคกให้มนุษย์ใหญ่ซึ่งได้กระทำบุญในพุทธศาสนาแล้วนำหน้า. ท้าวสักกเทวราชถือแผ่นสมุคคึกยื่นอ่านให้พวกเทวดาฟัง. เมื่อของท้าวเรอเมื่อศรัทธาทำเองปกติ ได้ยินไปโค ๑๒ โยชน์, เมื่อศรัทธาด้วยเสียงสูง จะครอบกลุ่มเทพนครหมื่นโยชน์แห่งสนธิอยู่. พวกเทพประชุมกันเพื่อพึงธรรมอย่างนี้.”

เมื่อท้าวสักกะเจมนเทพเสวยมหาสมบัติอยู่อย่างนี้ พวกอสูรจะมาในเวลาที่จะออก
 จิตรปฏิสนธิมา. แล้วเหตุนี้ ในอรรถกถาสักกสังคหจึงได้กล่าวไว้ว่า "พวกอสูรเหล่านี้ก็
 เห็นเทพพรหมทั้งหลายทั้งที่อยู่ พระณ อก อัสวิธะ และสมบัติ เพราะฉะนั้น จึงไม่รู้ตัว
 ในระหว่างนั้น ต่อเมื่อออกจิตรปฏิสนธิมาจึงได้คิดว่า นี่ไม่ใช่เทพนคร ในเทพนครนั้น กัน
 ปาวัตถิผลิกอก, แต่ในที่นี้ เป็นคันจิตรปฏิสนธิ. ท้าวสักกะเสวยมหาสมบัติแล้วก็เทพนคร.
 ไปเด็ก, พวกเราจับรบกับท้าวสักกะ" ดังนั้นแล้วจึงสร้างขึ้นมาและรถ ถืออาวรมิไล่ทอง โลหะเงิน
 และโลหะแก้วอันเป็นกัน จักรระบวรสมบัติของอสูร แหวนน้ำในมหาสมุทรเป็น ๒ ภาค ยามา.
 พวกอสูรเหล่านี้เริ่มไล่กันสู้รบกันแล้วในคราวจะขับปลวกไล่กันจอมปลวกในเมื่อฝนตก. ครั้นแล้ว
 พวกอสูรเหล่านี้ก็รบกับพวกนกเป็นคันแรก. (๑๘๖) ในการรบกันแล้ว ผีหรือหนังของใคร ๆ
 ไม่ขาด โลหิตก็ไม่เกิด. โลหิตแก่กันและกันให้สิ่งอย่างเดียวเท่านั้น เหมือนกับการ (เล่น)
 รบกันด้วยไม้และกันคันของพวกเด็ก ๆ. พวกนกหรืออินทรีบ้าง พันอินทรีบ้าง รบกับพวกอสูร
 ยังพวกอสูรเหล่านี้ให้ถอยเข้าเมืองอสูรแล้วจึงยกกลับ. แต่คราใดพวกอสูรเป็นฝ่ายมีกำลัง,
 คราวนี้ พวกนกก็ถอยเข้าไปรวมกับพวกสัตว์รบกันในเรื่องที่ ๒. แม้ในพวกสัตว์รบกัน
 กันเช่น. เมื่อใดพวกอสูรอายุราณะ (คือค่าน) ทั้งห้าอันได้. เมื่อนั้นกำลังทั้งห้าอันนั้นก็เกิด
 เป็นอันเดียวทั้งถอยเข้า. เมื่อเป็นเช่นนั้น ท้าวจาตุมาหาราจะไปกราบทูลความเป็นไปนั้นแก่
 ท้าวสักกะ. ท้าวสักกะทรงสลับคำของท้าวจาตุมาหาราเช่นนี้ จึงเสด็จขึ้นเวรอันครดอันมีประมาณ
 ๑๕๐ โยชน์ เสด็จออกไปเอง หรือทรงส่งโอรสองค์หนึ่งไป. ท้าวสักกะหรือโอรสนั้นเสด็จ
 ไปรบพวกอสูรให้หนีไป."

บางครั้งพวกอสูรเหล่านี้มาเห็นอินทปฏิม (รูปท้าวสักกะ) แล้วหนีไป. ด้วย
 เหตุนี้ในอรรถกถาพุทธคัมภีร์สังคหจึงได้กล่าวไว้ว่า "พวกอสูรมาเป็นครั้งคราว เห็น
 อินทปฏิมแล้วคิดว่า 'ท้าวสักกะไม่ประมาณ อันอยู่' ถัดจากที่นั่นแล้ว." อรรถกถาจาก
 สุตกว่า "ลำดับนั้นพวกอสูรคิดว่า 'ท้าวสักกะไม่ประมาณหนอ เสด็จออกมาอันอยู่เป็นนิตย์'
 ดังนั้น จึงไม่มาสู่พวกเรามาก."

เมื่อสงครามเป็นไปอยู่อย่างนั้น บางคราวพวกทวารวดี จอมเจ้าท้าวเวปจิตก็ยอม
 ยสสุภะเครื่องจามเครื่องจาทอกเป็นที ๔^๑ นามาสถานักท้าวสักกเทวราช. ขณะเมื่อท้าวสักก-
 เทวราชเสด็จเจ้าสุธรรมาสนาและขณะเสด็จออก ท้าวเวปจิตก็คำขวัญอีกโกสวัตถุ ๑๐ ประการ
 เหล่านี้ว่า "เจ้าโอร เจ้าคนพาล เจ้าคนหลง เจ้าอูฐ เจ้าวัว เจ้าข่า เจ้าสัตว์นรก เจ้าตัว
 กวีจาดาน สุกก็ไม่มีแก่เจ้า เจ้าหญิงใดแก่ทุกคันทาเน." กล่าวทุกคำถามว่า "เจ้าสักกะแก่เจ้าก็ไม่มี
 ชนะทุกคราวออก, เมื่อโคธัชนะเป็นของพวกอสูร, เมื่อนั้นเจ้าจะมีเจ้าอย่างนาง จักให้เอนที่
 ประคองพอสแล้วโย" ดังนี้เป็นต้น. ท้าวสักกะเป็นผู้พิชิตผู้ท้าวจะพิชิต จึงไม่ทรงสนพระทัย
 คำนั้น, แต่ทรงถ่มลงกระโตนใหญ่ (ประคองว่าถ่มรถ) ศีรษะท้าวเวปจิต (ทุกครั้ง) เสด็จเข้า
 ออกสุธรรมาทวสนา. ส่วนท้าวเวปจิตเมื่อท้าวสักกะไปรักให้ปล่อยแล้วก็กลับไปยังสถานที่ของ
 ตน. ครั้นต่อมา ท้าวสักกะทรงคำไว้ว่า "เราไม่ฟังประทุรวัณณ์ค้อยบุคลลที่เบ้าชกักค้อยเรา." ^๕
 ท้าวเวปจิตก็ทราบพระคำนั้น จึงเข้าไปหาท้าวสักกะ. [๑๑๐] ท้าวสักกะทอดพระเนตรเห็นท้าว
 เวปจิตก็กำลังมาแก้ที่ไกล จึงทูลว่า "หยุดก่อนท่านเวปจิต, พระองค์ถูกจับแล้วละ" ^๖
 แล้วทูลว่า "พระองค์จงทรงปญญาเพื่อไม่ประทุรวัณณ์ค้อยเหมือนฉัน." ลำดับนั้น ท้าวเว-
 ปจิตเมื่อจะปญญา ก็ทูลว่า-

"ข้าแต่ท้าวสุขัมมดี บาบิไลของผูกถ้ำที่ข บาบิไลของผูกถ้ำวีย์พระอริยะ
 บาบิไลของผูกประทุรวัณณ์ค้อย และบาบิไลของผูกคฤณ, บาบิไลอันมีแสง
 ตกค้อยหม่อมฉันที่ฟังประทุรวัณณ์ค้อยพระองค์."

ทั้งนั้น เวระของจอมเทพและจอมอสูรก็สงบระงับได้. ท้าวเวปจิต ในโลกก็ปัสสาวจึงได้
 กล่าวไว้-

"ท้าวสุขัมมดีทรงให้ท้าวเวปจิตทำปญญาโดยชอบอย่างนี้แล้วทรงปล่อยท้าว
 เวปจิตไป, แต่ฉัน เวระก็สงบระงับได้" ดังนี้.

ท้าวสักกะ ได้เป็นราชาแห่งเทพชนชาติมหาวรรณิกและธรรมาวาส คือนัประการฉะเน.

๑. เป็นจำนวนร้อยในภาษาบาลี ตรงกับภาษาไทยว่า จ้าห้าประการ หรือ จ้าหกรบ คือ ๑. ครวนใส่เท้า ๒. เท้า
 ลิดข้อไม้ ๓. ไข่อ่านค้อย ๔. คาไม้ใส่ค้อยไข ๕. มีสองมือสอดเข้าในคานตะปัดค้อยข้อเท้าข้อไม้. ใน
 จำนวนภาษาบาลี นับเครื่องจาทอกเป็นลำดับที่ ๕ จึงว่าดังนี้.

ส่วนเทพชัณเฑาะ มีท้าวสุยามเป็นราชา, เทพชัณศุภมีท้าวสันตสิขเป็นราชา, เทพชัณเมฆมาณสี มีท้าวเมฆิตเป็นราชา, เทพชัณเปรณมีท้าวสวัชิต มีท้าวสวัชิตเป็นราชา, ด้วยเหตุนี้ ในอรรถกถาสมจิตตสูตรจึงได้กล่าวว่า "เทพชัณเฑาะ เทวราชนามว่าสุยามเป็นราชา, เทพชัณศุภิต เทวราชนามว่าสันตสิขเป็นราชา, เทพชัณเมฆมาณสี เทวราชนามว่าเมฆิตเป็นราชา, เทพชัณเปรณสวัชิต ท้าวสวัชิตเป็นราชา."

อรรถกถาอุปนิยาสสูตรว่า "พึงทราบว่ามีเรื่องอย่างนี้ ในบทว่า ปาฬปิตี น. ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวว่า คำว่า ปาฬปิตี น. เป็นชื่อท้าวพรหมาสร์ ซึ่งเป็นอธิบดีแห่งเทพเหล่านั้น. คำที่กล่าวนี้ถูกคัดค้านในมหาอรรถกถาว่า ไม่ถูก เพราะท้าวพรหมาสร์เป็นกษัตริย์ ท่านหมายถึงเขาแล้วด้วยคำว่า เทพ เหล่านี้. มารดาเห็นแก่ท่านประสงค์เอาแล้วในบทว่า ปาฬปิตี ในที่นี้ โดยความเป็นอธิบดีแห่งปรากฏคำก็พอ, ตามว่า มารดาเห็นอยู่ที่ไหน? ตอบว่า อยู่ในเทวโลกชั้นเปรณมีท้าวสวัชิต. แท้จริง ท้าวสวัชิตราชทรงราชย์ในเทวโลกชั้นเปรณมีท้าวสวัชิตนี้. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า มารดาของความเป็นใหญ่แก่บวชียของภรรยาในแคว้นแห่งหนึ่งเทียบเท่ากับราชบุตรผู้เป็นใจครองความเป็นใหญ่อยู่ในที่สุดแคว้นแห่งราชอาณาจักร."

อรรถกถาบทาปวินิพพานสูตรว่า "ชื่อว่า มาร โดยอรรถวิเคราะหว่า คำ(โดย)การ) ประกอบสัทว์ทั้งหลายไว้ในอนัตตะ." ฎีกาบทาปวินิพพานสูตรนั้นว่า "ท่านเรียกว่า มาร โดยอรรถวิเคราะหว่า เมื่อประกอบสัทว์ทั้งหลายไว้ในอนัตตะ ชื่อว่ามารเสียซึ่งคุณงามความดี, อีกอย่างหนึ่งว่า เป็นเสมือนหนึ่งว่าคำอยู่ซึ่งสัทว์ที่เกิดขึ้นในภพนั้น ๆ เพราะมารนั้นมีชาติเป็นนิमित โดยพราภเสียดจากวิราคธรรม."

อรรถกถาบทาสังขสูตรว่า "ชื่อว่า มาร โดยอรรถวิเคราะหว่า คำสัทว์ทั้งหลายผู้ปฏิบัติเพื่อล่วงวิสัยของตน. ชื่อว่า ปาฬปิตา โดยอรรถวิเคราะหว่า ประกอบสัทว์ทั้งหลายไว้ในบาป, (หรือ) ประกอบในบาปเอง." อรรถกถาบทาปวินิพพานสูตรว่า "ชื่อว่า ปาฬปิตา เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยบาปธรรม." ฎีกาบทาปวินิพพานสูตรนั้นว่า "ชื่อว่า ปาฬปิตา เพราะเป็นผู้ลามกเกินเปรียบ."

[๑๘๑] อรรถกถาบทาสังขสูตรว่า "มารนั้นมีชื่ออื่น ๆ อีกมาก เช่น กัณเฑาะ อธิปิตี สวัชิตี อัมภะ นมฺจิ ปมฺภิตฺตมฺ." ส่วนในอรรถกถาบทาปวินิพพานสูตร ชื่อของมาร

มาเป็น ๔ ชื่ออันจากนั้น คือ กัณเฑาะ อินทกะ เมฆิ ปมัททพันธุ. ส่วนคำที่กล่าวไว้ในสัททกัมภี
ว่า "ชื่อมารมากในอรรถกถาทั้งหลาย ๔ ชื่อ คือ มาร เมฆิ กัณเฑาะ ปมัททพันธุ" นั้น ผิดจาก
อรรถกถาตามที่ได้กล่าวแล้ว.

ส่วนในสัททกัมภีที่ได้กล่าวตามนามของเทวดาทั้งหลาย ๑๔ คือ ทิภส อมร เทเว
วิหุส สุธาสี สุระ มรุ ทิโวกะ อมตปา สัททวาณี นิชชระ ยนิมิสสะ ทิพพะ เทวคา.

๕
จบเรื่องเทพยดาต่างสิบแปดตน

๔
จบเรื่องกามาทพจรเทพ ๖ คน

๕. เรื่องพรหม

นัยมัณฑนพิภพิกังว่า "พรหมซึ่งอุบัติเพราะได้เจริญปฐมฌานอย่างน้อยชื่อว่าพรหม
ปาวิสัระ, อย่างปานกลางชื่อว่าพรหมกุโรทิก, อย่างประณีตชื่อว่ามหาพรหม; ที่อุบัติเพราะ
ได้เจริญทุติยฌานอย่างน้อยชื่อว่าปวีกาละ, อย่างปานกลางชื่อว่าอัปมาณยะ, อย่างประณีต
ชื่อว่าอากัระ, ที่อุบัติเพราะได้เจริญตติยฌานอย่างน้อยชื่อว่าปวีกุละ, อย่างปานกลางชื่อว่า
อัปมาณสุละ, อย่างประณีตชื่อว่าสุกกัณเฑาะ, ที่อุบัติเพราะได้เจริญจตุตถฌาน เป็นพรหม ๑๑
มีอัสสูตตะกะเป็นต้น."

อรรถกถาสัททกัมภี, ทศกนิบาต อังคุตตรนิกาย และปฏิสัมภิทามรรคว่า "เมื่อ
พระพุทธเจ้ายังมีได้เสกข์อุบัติ พวกฤๅษีบวชในเส้าแก่เจ้าตฐิ ทำบิการกรรมในวาลโลกสิน ยัง
ฉานที่ ๔ ให้เกิดแล้ว จักคัมภักนั้นกลืนเนื้อเห็นชอบใจว่า 'น่ารังจิก, จิกน่ารังหน่อ, การ
ไม่จิกนั้นแหละดี, เพราะทุกข์อันมีเหตุมาแต่การฆ่าการจ้องจำเป็นต้น เกิดขึ้นได้เพราะอาศัย
จิก, เมื่อจิกไม่ มีทุกข์ไม่ มีเบญจฌานอันไม่เสื่อม สันชีวิตแล้วเกิดในอัสสูตตะ, ผู้ใดตั้ง
มั่นอธิษฐานใดในมนุษยโลก, ผู้นั้นก็เกิดในอัสสูตตะนั้น [๑๗๒] คำว่าอัสสูตตะ ๔๐๐ กัม,
เป็นประเทศจำวนอน นัง ยิน ตลอดจนระยะกาลประมาณเท่านี้."

๑. ชื่อของพรหมตามอรรถกถาหาปวิณพทานสูตร ก็ตรงกับชื่อในอรรถกถาบาลีสถาปนสูตร เพื่อความสั้นช้อยกว่า
คำว่า "อัสสูตตะ" จึงมีได้หมายความว่า มีชื่ออื่น ๆ ที่แตกต่างกันไปจากชื่อที่กล่าวมาแล้ว ผิดตามความว่าจำวนอน
ชื่อไม่เท่ากันที่กล่าวมาแล้ว.

อรรถกถาธัมมทอวักกัว่า "ชนบางพวกบวชในสำนักเจ้าตัทธิ เห็นโทษในจิตว่า 'ชื่อว่าความกำหนัด ความรักเคือง และความหลง อ้อมเป็นไฉนเพราะอาศัยจิต' ดังนี้ แล้ว ให้เกิดความกลายรักในสติญาณว่า 'ชื่อว่าความเป็นผู้ไม่มีจิต เป็นความดี, นี้เป็นนิพพานในปัจจุบัน' ดังนี้ จึงเจริญสมาบัติจนจะไต่เข้าถึงอสุภภาพ แล้วเกิดในอสุภภพนั้น."

อรรถกถาพรหมชาลสูตรว่า "บุคคลบางคนบวชในสำนักเจ้าตัทธิแล้วทำบิรกรรมในวาลโยกธัมม อังคาณที่ ๔ ให้เกิดขึ้นแล้ว ออกจากภวน เห็นโทษในจิตว่า 'เมื่อจิตมีอยู่ ทุกข์มีการกัมมเป็นต้นและกัณฑ์ปวงกัมมได้, พอกันทีเจ้าจิตนี้, ความเบ่งผู้ ไม่มีจิตเป็นความสงบ, ครั้นเห็นโทษในจิตอย่างแล้ว เป็นผู้มีจิตอันไม่เสื่อม สิ้นชีวิตแล้วเกิดในหมู่อสุภาสัตถะ."

ฎีกาพรหมชาลสูตร และทสกกิยาต อังคุตตรนิคาयว่า "ถามว่า เพราะเหตุไรในเรื่องอสุภาสัตถะ ท่านจึงกล่าวถึงบิรกรรมในวาลโยกธัมมเท่านั้น, ก็จะต้อง: เหมือนอย่างว่า ธรรมพิเศษคือรูปสมมติ กล่าวคือภาวนาเป็นเครื่องคลายความพอใจในรูป ด้วยการพิจารณา รูป โสภณกระทำให้แจ้งได้เพราะกสณพิเศษพวกที่เป็นปฏิภาศแห่งรูป ฉนั้นใด, ธรรมพิเศษคือรูปสมมติกล่าวคือภาวนาเป็นเครื่องคลายความพอใจในรูป ด้วยการพิจารณา รูป โสภณก็บรรลุได้เพราะกสณพิเศษอันชื่อว่าปฏิกาสแห่งรูป เพราะเป็นภาณภาพอันไม่ชัดแจ้ง ฉนั้นนั้น, ในที่ที่หรือภาวนาเป็นเครื่องคลายความพอใจในรูป ก็คือการสร้างสมรูปสมมติ ด้วยการเห็นโทษของความเป็นไปแห่งรูปโดยนัยว่า 'สัญญาเป็นถึงโรคสัญญาเป็นถึงหวั่น' ดังนี้แก่ตน และว่า 'น้ำขังจิต, จิตน้ำขังหนอ' ดังนี้แก่ตน และด้วยการคล่องใจในความเป็นธรรมสงบเป็นธรรมประณีต เพราะไม่มีความเป็นไปแห่งรูปนั้น, ส่วนรูปสมมติพร้อมทั้งอุปจารชื่อว่า ภาวนาเป็นเครื่องคลายความพอใจในรูป, แม้บรรพชาอุปสมบัตินั้น ในที่ที่ประสงก์เอาอุปมาที่ ๑ โดยพิเศษ, ท้าวว่า ฉะนั้นก็พึงกล่าวว่า 'ในปริณินนาภาสกลินธวัธ,' เพราะว่าแม้ปริณินนาภาสกลินธวัธก็จักเป็นปฏิภาศแห่งรูปได้, แม้ท้าว ประสงค์เอาปริณินนาภาสกลินธวัธเช่นเดียวกัน; แต่อาจารย์บางพวกไม่กล่าวในที่นี้ ก็โดยที่บูรพาจารย์มิได้รวมเอาไว้ด้วย, เมื่อกล่าวอยู่ว่า 'เหมือนอย่างว่าภาวนาเป็นเครื่องคลายความพอใจในรูปสำเร็จได้ด้วยการเพียรเพ่งว่าไม่มีธรรมที่จะพึงคลายความพอใจ, และปรากฏได้เพราะอารมณ์พิเศษอันเป็นปฏิภาศแห่งธรรมอันจะพึงคลายความพอใจ ฉนั้นใด, แม้ภาวนาอันเป็นเครื่องคลายความพอใจในรูปก็ฉนั้นนั้น' ดังนี้ ก็ไม่มีความผิดอะไร; แต่ก็พึงเห็นว่า เพราะสมาบัตินั้นเป็นสมาบัติอัน

พวกเคียร้อยเท่านั้นพึงปฏิบัติ และเพราะพวกเคียร้อยเท่านั้นปฏิบัติจนเห็นอันเขาไปผูกพัน
อย่างสนิทในคลองแห่งอารมณ์เท่านั้น บุรพจารย์ผู้มีทฐิ(ความเห็น)จึงได้กล่าวถึงบริกรรมใน
ภาวนาเป็นเครื่องคลายความพอใจในรูป แก่ในภูกกสติดที่ ๔ (วาโยกสติด) เท่านั้น. บัญญัติ
อันเป็นปฏิภาณแห่งสันนิษฐานอารมณ์ในภูกกสติด ๓ อย่างข้างกันเช่นเดียวกับในวัดแควสธ
โดยแท้ [๑๔๓] เพราะฉะนั้นไปไกลคล้อยตามโลกไวยาหาร. ก็เพราะอธิบายอย่างนี้ การกล่าว
อุปมาปฏิวัติด้วยกระเจกเงาและด้วยมณฑลพระจันทร์ในวิสุทธิมรรคจึงสมจริง. ส่วนภูกกสติด
ที่ ๔ เป็นปฏิภาณของภูกกสติดเอง ย่อมถึงภาวะที่เบิกรวมอารมณ์แห่งฉานได้ เพราะฉะนั้น จึงพึง
ทราบว่าความที่ภูกกสติดที่ ๔ นั้นเท่านั้นเป็นปฏิภาณแห่งรูป ชอบแล้ว. เพราะฉะนั้น ท่านจึง
ได้กล่าวถึงบริกรรมในวาโยกสติดเท่านั้น."

อรตถกถาวิภังคปกรณ์ว่า "ถามว่า สำหรับผู้ใดสมาบัติ ๔ อะไรเป็นเครื่องกำหนด?
ตอบว่า ฉานอันคล่องแคล่ว. ฉานใดแลเป็นฉานคล่องแคล่วแก่ท่าน. ท่านย่อมอุปบัติกับ
ฉานนั้น. ถามว่า เมื่อคล่องทุก ๆ ฉาน อะไรเป็นเครื่องกำหนด? ตอบว่า ความปรารภณา.
ท่านปรารภณาอุปบัติในภพใด. ย่อมอุปบัติได้ในภพนั้นแน่แท้. ถามว่า เมื่อความปรารภณาไม่
มี อะไรเป็นเครื่องกำหนด? ตอบว่า สมาบัติที่เข้าในมรรคสมัย. ถามว่า สมาบัติที่เข้าในมรรค
สมัยไม่มี. อะไรเป็นเครื่องกำหนด? ตอบว่า แนวสัญญาหาสัญญาชนสมาบัติ. จริยังอยู่ ท่าน
ย่อมอุปบัติในแนวสัญญาหาสัญญาชนภพโดยส่วนเดียวก็แล้ว. บรรดาภพเหล่านั้น พระโสคาบัน
และพระสัททาคามีที่เกิดในรูปาวจรภพ ย่อมไม่มาเกิดในโลกอื่น. ย่อมปรีฬพาทใน
รูปาวจรภพนั้นแน่แท้. พระโสคาบันและพระสัททาคามีที่เกิดในรูปาวจรภพนี้ ชื่อว่า
ฉานอนาคามี. พระอริยสาวกที่เกิดในพรหมโลก ๔ ชั้น (ข้างกัน) มีอุปบัติในพรหมโลกชั้น
นั้นบ้าง ชั้นเบื้องบนบ้าง. แต่ไม่มีอุปบัติในชั้นเบื้องล่าง. ส่วนปุถุชน มีอุปบัติในชั้นนั้นบ้าง
ในชั้นเบื้องบนบ้าง ในชั้นเบื้องล่างบ้าง." ในที่นี้ บางครั้งเห็นว่า "เมื่อโลกกำลังเริ่มตั้งใหม่
พรหมวิมานอันว่างปรากฏขึ้น. ลำดับนั้น สัตว์ผู้ใดหนึ่งจตุจากอาภิสรรพพรหมโลกเพราะสัน
หายหรือเพราะสันบุญ แล้วอุปบัติในพรหมวิมานอันว่างนั้น" ดังนี้ เป็นเครื่องสาธการ
อุปบัติในชั้นเบื้องล่างของปุถุชน.

นอรรธกถาพรรณชาตสูตรว่า "พรหมกถาภิธานังวาทะยังไม่มีสัตว์ที่เกิ
 ความปกติ ชื่อว่า พรหมวิมานอันว่าง, ครั้นนั้น ความตั้งใจในสถานที่ตั้งก็อยู่ตามปกติย่อม
 บังเกิดแก่สัตว์ทั้งหลาย. สัตว์เหล่านั้นเจริญปรุณณานแล้วต้องออกจากอาภิสรรพโลกนั้น.
 เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสคำเป็นกัณฑ์ว่า ถ้าคนนั้น สัตว์ใดคนหนึ่ง. อธิบาย
 คำว่า เพราะสันหา หรือเพราะสันบุญ. สัตว์เหล่านี้ทำบุญกรรมอันโอฬารแล้วเกิดใน
 เทวโลกที่มีอายุน้อยเช่นโคชนหนึ่ง. สัตว์เหล่านั้นย่อมไม่อาจที่จะดำรงอยู่ตามกำลังบุญของตน,
 ย่อมจุติตามอายุประมาณของเทวโลกนั้นเห็นแล้ว. สัตว์เหล่านั้นชื่อว่าจุติเพราะสันหา. ส่วน
 สัตว์เหล่านี้ก็กระทำบุญกรรมอันน้อยแล้วบังเกิดในเทวโลกที่มีอายุน้อย, สัตว์เหล่านั้นย่อมไม่อาจ
 ที่จะดำรงอยู่ตลอดอายุน้อย, ย่อมจุติในระหว่างอายุน้อยเอง. สัตว์เหล่านั้นชื่อว่าจุติเพราะสันบุญ
 แล."

อรรถกถาวิภังคปริกษาว่า "บรรดาชั้นสุทธาวาส ๕ และชั้นอรุพ ๔ แม้การอุปบัติ
 ในชั้นนั้น ๆ ของพระอริยสาวกทั้งหลายก็มีอยู่. [๑๙๔] พระอนาคามีมีอุปบัติในชั้นปรุณณาน ผ่าน
 พรหมโลก ๔ ชั้นแล้วดำรงอยู่ในชั้นสุทธอกคยอมปรีนิพพาน." นอฏฐาภิธานังคปริกษาว่า "คำว่า
 พระอนาคามีมีอุปบัติในชั้นปรุณณาน ฯลฯ คำว่า ดำรงอยู่ในชั้นสุทธอกคยอมปรีนิพพาน นี้ ท่าน
 กล่าวหมายถึงพระอนาคามีผู้ชน ไม่โคธาคัม. เพราะฉะนั้นจึงพึงเห็นว่า ท่านมิได้ห้ามการเข้าถึง
 อรูปธาตุของพระอนาคามีผู้ชนไม่ถึงชั้นสุทธอกค."

อรรถกถาวิภังคปริกษาว่า "เทวโลก ๓ นี้ คือ เวทีมะละ อภินิหาร เทวสัญญา-
 นาสัญญาทนะ ชื่อว่าภพประเสริฐ. พระอนาคามีมีอุปบัติในฐานะ ๓ นี้ ย่อมไม่ไปสู่เบื้องบน
 ไม่ไปสู่เบื้องล่าง, ย่อมปรีนิพพานในฐานะนั้น ๆ เฉยๆทีเดียว." ฎีกาภิธานังคตสังกะถะกัณฑ์
 ที่ ๕ ก็ว่าอย่างนั้น.

อรรถกถาสัตตกนิบาต อังคุตตรนิกาย และมหาวิทธานสูตรว่า "แม้ชั้นสุทธาวาสก็
 ตั้งอยู่ในผ้าอวิวัฏฐะ, มิใช่เป็นไปตลอดกาลทุกเมื่อ. ย่อมไม่บังเกิดในโลกที่ว่างพระพุทธเจ้า
 ตลอดแสนกัปบ้าง ตลอดสองร้อยกัปบ้าง. ครั้นเมื่อพระพุทธเจ้าทั้งหลายอุบัติขึ้นอยู่นั้นแล้ว
 จึงบังเกิดขึ้นมาภายใน ๑๖,๐๐๐ กัป. เป็นเพราะหนึ่งสถานที่ตั้งอาศัยของพระผู้มีพระภาคเจ้าซึ่งทรง
 ยังธรรมจักรให้เป็นไปแล้ว."

อรรถกถาเอกนิบาต อังคุตตรนิกาย ฉฺชาณวักกั และพุทธสาธุการว่า “ก็เพราะเหตุที่ฐานะทั้ง ๓ มีความเป็นท้าวสักกะเป็นต้น เป็นฐานะอันสูง, ส่วนเพชฌัญญ์เป็นฐานะอันต่ำ ดังนั้น ความเป็นท้าวสักกะเป็นต้นจึงไม่สำเร็จแก่เพชฌัญญ์. ถามว่า ถึงเพชฌัญญ์ก็มีในพรหมโลก อย่างเดียวกับเพชฌัญญ์ มิใช่หรือ, เพราะฉะนั้น จึงไม่พึงกล่าวว่า การที่บุรุษทั้งดำรงความเป็นพรหม^๑เป็นฐานะที่จะมีได้? ตอบว่า ไม่ใช่ไม่พึงกล่าว, เพราะเหตุไร? เพราะบุรุษในโลก^๒เกิดในพรหมโลกนั้นได้, จึงอยู่ ในบทว่า พรหมุตติ^๓นี้ท่านหมายถึงความเป็นมหาพรหม, แก่สทวิเจวิญญานแล้วเข้าไปเข้าถึงความเป็นสหายแห่งพรหมปาวีธัชชะ, ไม่ใช่มหาพรหม, ส่วนบุรุษ ไม่พึงกล่าวว่าไม่บังเกิดในชั้นมหาพรหมนั้น, อนึ่ง ถึงจะไม่บังเกิดทั้งสองในพรหมโลก^๔แก่พรหมทั้งหลายก็มีทรวทรวงเป็นบุรุษ มิได้มีทรวทรวงเป็นสทวิ^๕; เพราะฉะนั้น คำนี้จึงกล่าวชอบแล้ว.”

ฎีกาอธิบายคัดสังคหะว่า “ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาว่า สทวิททั้งหลาย เป็นพระอริยะกัศ มีใช้พระอริยะกัศ ได้สมานกัศ ๘ อันเกิดในหมู่พรหมปาวีธัชชะท่านนั้น.” มนสิการ-มัญจุสา (อนุฎีกา) ว่า “ท่านท่านกล่าวมาถึงการเกิดอันจากการโลกแล้วเกิดในพรหมโลก, แก่การที่สทวิซึ่งเกิดในพรหมโลกนั้นแล้ว จะเกิดในพรหมโลกชั้นใดชั้นหนึ่งอันเป็นภุมมแห่งฉานตามกัศนั้นได้แล้ว ท่านมิได้ห้าม, ก็เพราะอธิบายอย่างนี้ [๑๔๕] พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ทวิสความที่นางวิสาขาอุบาสิกาจะเป็นหญิงมีกระแสน้ำในเบื้องต้น^๖ มีปกติไปสู่ชั้นนอกเขตรูปวินิพพานในอนาคค. อนึ่ง การที่พวกสทวิได้ฉานเกิดในชั้นพรหมปาวีธัชชะแล้วเกิดในชั้นสูง ๆ ขึ้นไป ในเวลาภัพินาต ก็เป็นได้อยู่.”

ปรวาทมีความเห็นเช่นว่า “รูปพรหมมีทรวทรวงเป็นบุรุษก็จริง, ถึงอย่างนั้นปฐิธพัญจนะ (เครื่องหมายเพชฌัญญ์) ก็ไม่มีแก่พรหมเหล่านั้นเลย. รูปพรหมที่เกิดจากอธัญญสักกะมีอายกะและจักขุและโสตะ. รูปพรหมเหล่านั้นเห็นรูปได้ทั้งเสียงได้, ฉานประสาธและฉานวิญญานเป็นต้นไม่มี, เพราะฉะนั้น รูปพรหมเหล่านั้นจึงไม่รู้จักอื่น รส และผัสสะ, แก่สฐานันมิคยังมีอยู่เทียว, เพราะฉะนั้นจึงเป็นมนุษย์และยังมีธาตุอยู่ ทั้งนั้น อากัษพระสุทว

๑. หมายถึงภุมมในชั้นสูง ๆ ขึ้นไป ไม่ลดต่ำลงมาอีก

ว่า "รูปพรหมผู้เกิดแต่ใจ(ฉาน)มีอวัยวะใหญ่หน่อยครบครัน มีอินทรีมีปากพร้อม" จึงสำเร็จความสันนิษฐานว่า "แม้มีคัมภีรามาทักนิตเป็นคัมภีร์ของเทพชั้นพรหมภาค ก็เป็นอายตนะนั้นเอง" แล้วถือลัทธิว่า "อภิปาพรของรูปพรหมเหล่านั้น มีอายตนะ ๖."

สกวาทิไม่รับลัทธินั้น. สมจริงคำคำที่กล่าวไว้ (ในภาควัตถุปกรณ์) ว่า "สกวาทิถามว่าไม่พึงกล่าวว่า 'อภิปาในรูปธาตุ มีอายตนะ ๖' เฉลยหรือ. ปรวาทิรับ. สกวาทิถามว่า ในรูปธาตุอันนี้มีภวนิมิต্ত จิตตนิมิต্ত กายนิมิตตอยู่มีหรือ. ปรวาทิรับ." อรรถกถาภาควัตถุปกรณ์นั้นว่า "คำว่าในรูปธาตุอันนี้มีภวนิมิต্তนิมิต্তใช้หรือ คงเป็นกัน สารกเพื่องอรรถาธิบายนั้น มีโคธสารกอายตนะ; เพราะฉะนั้นแม้จะยกปัญหารายานะ ก็เหมือนกับมีโคธกายนั่นแหละ."

แต่เพราะมีสัมปรัวชีวิทา (สันกระบถก) รูปพรหมเหล่านั้นจึงพูดได้. แต่ไม่เกี่ยวไม่คัม. ความอภิปาในอายตนะเหล่านั้น เป็นอาหารของรูปพรหมเหล่านั้น. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสไว้ในพรหมชาลสูตรว่า "เป็นมโนมัย มัยคัมเป็นภักขา" คัม. อรรถกถาพรหมชาลสูตรนั้นว่า "รูปพรหมเหล่านั้น ชื่อว่ามโนมัย เพราะเกิดแต่ใจคือมโน. ชื่อว่ามีมัยคัมเป็นภักขา เพราะมัยคัมเป็นภักขาเป็นอาหารของรูปพรหมเหล่านั้น." นอฏฐิกานิฉันกล่าวว่า "รูปพรหมเหล่านั้นไม่รู้สึกสัมผัสกิจจริง; แต่มีผำเงาเท่านั้น. สรรพภาพรณ์. มีพรหมวิมานและทิณณ, มีผม เล็บ และฟัน; แต่ส่วนร่างกายที่เหลือไม่มีเป็นแผนก ๆ. ทางแห่งมถกนและมุตระไม่มี, อิตถวิไม่มี. การช้องเสกขิตถวิ และการพ้อนวาระบวชไม่มี. บรรดาการูปพรหมเหล่านั้น บางพวกอยู่ด้วยอวิวิหาร, บางพวกอยู่ด้วยพรหมวิหาร."

๔ จบเรื่องพรหม

๔ และจบเรื่องเทวภูมิ

จบกัณฑ์ที่ ๔ ๔ ๔
ช่อภูมิในเทศ ในจักกวัตถิปัน

ด้วยประการฉะนี้

ปณิณณกวันฉุฉ - วันฉฉฉฉฉฉฉฉ

[๑๔๖] คนคัมภีรญาณ เมื่อปรารถนาความเป็นอันกลาง พึงทราบวินิจฉัยที่ชื่อ
ว่า ปณิณณะ โดยอายุ โดยอาหาร โดยการนับ โดยต้นไม้ โดยโลก โดยธาตุ
และโดยความไม่มัวชด ฉะฉฉฉฉฉฉไป—

๑. เรื่องอายุ

คำว่า โยธอายุ หมายความว่า โยธอายุของสัตว์ทั้งหลายเช่นมนุษย์เป็นต้น.
และในคำว่า อายุ นี ปรารถนาศาสดาอย่างสูง (ปรมาณู). อายุอย่างสูงนั้นพึงทราบโดยหลัก
กล่าวไว้ในฎีกาพรหมชาลสูตรอย่างนี้ว่า “ถามว่า ชื่อว่าอายุอย่างสูงนี้ คืออะไร, หรืออายุ
อย่างสูงนี้มีประมาณที่กำหนดไว้หรือไม่? คำจะตอบ: สัตว์จำพวกเกิดในครรภ์ กามาวจร-
เทพ และรูปาวจรสัตว์ มีกำหนดเวลาคงอยู่ของความแตกดับแห่งวิบาก อันเกิดแต่ปัจจัยคือ
น้ำสุกเกาะ เลือด ฤๅ และโภชนาเป็นต้น และปัจจัยคือฤๅเป็นต้น อันปัจจัยอุปถัมภ์ ซึ่ง
เป็นกำหนดนั้นแน่นอนโดยมาก ในคตินิกายเป็นต้นนั้น ๆ ดังเช่นลักษณะพิเศษของสัตว์เช่น
สัตว์ระ ผีบรรพต และชนาณแห่งพรตทระเป็นต้น (ทั้งนี้) คำว่าอานาจรธรรมเป็นอุปมาแห่ง
ความปรารถนาที่อันสำเร็จแล้วแต่ปริมาชาติ ในภพพิเศษนั้น ๆ ของสัตว์เหล่านั้น ๆ อันใด,
อันนั้น อันใดแก่ชีวิตหนึ่งหรือทั้งที่เป็นรูปและอรูป ซึ่งดำเนินไปแล้วด้วยความเป็นไปแห่ง
อาการคือการดำรงไว้ซึ่งรูปธรรมและอรูปธรรมที่เกื้อหนุนกับตน ซึ่งแม้จะมีปกติอยู่ชั่วขณะ
ก็ตาม ตามกำลังของตน (ทั้งนี้) เรียกว่า อายุ โยธอายุก็ยิ่งใหญ่ เพราะเป็นกำหนดเวลา
ทั้งนี้ทุกคืออายุ, และเรียกว่า ปรมาณู โยธกำหนดอย่างสูง เพราะเหตุที่ชีวิตหนึ่งหรือเหล่านั้น
ชื่อว่าความรักษา ไม่ใช่เพราะความเป็นเหตุของความคงอยู่ชั่วขณะแห่งรูปธรรมและอรูปธรรม
เหล่านั้นอย่างเที่ยงเท่านั้น ยิ่งเพราะความเป็นเหตุของความไม่ขาดแห่งการดำรงอยู่จนถึงเข้า
ไปก็ถึงกับชั่วขณะโดยแท้แล.”

(๑) อายุของพวกมนุษย์

บรรดาสัตว์เหล่านั้น บางพวกมีกำหนดอายุแน่นอน, บางพวกมีกำหนดอายุไม่แน่นอน. สมเด็จพระสังฆราชเจ้าในปฏิภาณพรหมญาณกล่าวว่า "อายุใน ของพวกเทพ ของพวกสัตว์ นรก และของพวกมนุษย์ชาวอัครกุรุทวีป มีกำหนดแน่นอน; โดยเฉพาะของพวกมนุษย์ชาว อัครกุรุทวีป [๑๘๑] มีกำหนดแน่นอนโดยส่วนเดียว. ส่วนของพวกมนุษย์ที่เหลือ เปเรก และ สัตว์วิจิตราน มีกำหนดไม่แน่นอน โดยกาลนานหรือไม่นาน ในเวลาที่มากด้วยกรรมอัน อำนวยผลให้คงอยู่นานหรือคงอยู่ไม่นาน. ก้าวอำนาจแห่งปัจจัยคือเข้าสู่กระแสและเด็ดอันเกิดแก่ สันดานอันประกอบด้วยกรรมนั้น และก้าวอำนาจแห่งปัจจัยคือความเสมอหรือไม่เสมอแห่งกุศล และอาหารเป็นต้น อันเกิดแก่เหตุมีความผันแปรอันเสมอหรือไม่เสมอแห่งพระจันทร์และพระ-อาทิตย์เป็นต้น อันมีกรรมเป็นต้นมอ."

ส่วนในปฏิภาณสังการโคกล่าไว้ว่า "มนุษย์ชาวชมพูทวีป ไม่มีอายุประมาณ. บางคราวมีอายุถึงสองร้อย, บางคราวมีอายุสิบปี. เพราะอะไร? เพราะมนุษย์ชาวชมพูทวีป เหล่านั้น บางคราวเป็นผู้มีสติ บางคราวเป็นผู้โง่. ในเวลาที่มีสติ อายุก็เจริญขึ้น. ใน เวลาเป็นผู้โง่ อายุก็เสื่อมลง. มนุษย์ชาวชมพูทวีป มีอายุ ๗๐๐ ปี. มนุษย์ชาวปร- โทยานทวีปมีอายุ ๕๐๐ ปี. มนุษย์ชาวอัครกุรุทวีปมีอายุ ๑,๐๐๐ ปี เพราะเหตุไร? เพราะ มนุษย์เหล่านั้นเป็นผู้มีสติในกาลทุกเมื่อ. ก็หาข้อสำเร็จโดยสภาพที่เกี่ยวแก่มนุษย์เหล่านั้น เป็นนิรันดร์."

ส่วนในปฏิภาณภิมมิตสังกะโคกล่าไว้โดยทั่วไปแก่มวลมนุษย์ว่า "มนุษย์ทั้งหลาย ไม่มีกำหนดอายุ เพราะมนุษย์เหล่านั้นเป็นผู้มีอายุถึงสองร้อยในกาลบางคราว เป็นผู้ที่มีอายุ เพียงสิบปีในกาลบางคราว."

พระบาลีว่า "ชีวิตย่อมสั้นไป อายุสั้น"; "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อายุของมนุษย์ หักหลายนั้นน้อย. ต้องไปยังสัมปรายภพ, พึงทำกุศลและพึงประพฤติพรหมจรรย์, เกิดแล้ว จะไม่ตายใหม่, ผู้ใดเป็นนอญนาน ผู้นั้นจะเป็นนอญได้ร้อยปี หรือเกินกว่าเล็กน้อย"; "พวก มนุษย์มีอายุประมาณเท่าไร? ร้อยปีหรือเกินกว่าเล็กน้อย" ดังนี้ พึงทราบว่า พระผู้มีพระ- ภาสตรัสหมายถึงอายุของชาวชมพูทวีปนั่นเอง ในพุทธอุปมาภาสณ.

จึงอยู่ ในภูิกาทเวศาสถุยกัฏฐ์กล่าวไว้ว่า “ไม่ว่า ลาภ^๕นี้ ทรงหมายถึงอายุ
อย่างสูง. และอายุอย่างสูงนั้น พึงทราบโดยกาลทุกวันนี้. เพราะว่าภคินี คือเทคนางี^๖นี้
แสดงความรักน้ออย่างถึงแห่งชีวิตในพุทธอุปมาภคินี” ดังนี้ ตามอรรถกถาเทวทาสถุยกัฏฐ์ว่า
“ไม่ว่า ลาภ^๕นี้คือ แปลว่ายังยืนไป คือยอมคบไป หรือไปใกล้ หมายความว่าไปใกล้ความ
กายโสธำคัม. อธิบายว่าอันธรรมา^๗เข้าใกล้ความตาย เหมือนนายโคบาลค้อนฝูงโคไปฉะน^๘.
คำว่า ชีวิต หมายถึงชีวิตินทรีย์. ไม่ว่า ลาภ^๕นี้ แปลว่าน้อ คือสนิทน้อ. พึงทราบความน้อ
แห่งลาภ^๕นี้โดยอาการ ๒ อย่าง คือ โสความน้อแห่งกิจของตน และโสความน้อแห่ง
ขณะ. จึงอยู่ อายุ^๙น้อโดยพระบาลีว่า ‘ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดเป็นอยู่นาน ผู้นั้นจะเป็น
อยู่ได้ร้อยปี หรือเกินกว่าแสนปี’ ดังนี้ ชื่อว่าน้อโดยความน้อแห่งกิจของตน. อนึ่ง อายุ
ชื่อว่าน้อ ทั้งโดยความน้อแห่งขณะ. เพราะว่าโดยปรมาคต^{๑๐} ขณะแห่งชีวิตของสัตว์ทั้งหลาย
น้ออย่างถึง คือเพียงแก่ความเป็นไปแห่งจิตดวงหนึ่งเท่านั้น.”

[๑๔๔] อรรถกถาเทวทาสถุยกัฏฐ์ว่า “คำว่า หรือเกินกว่าเล็กน้อย อธิบายว่า เมื่อเป็นอยู่
เกินกว่าร้อยปีก็ไม่ว่าจะเป็นอยู่ตลอดร้อยปีหรือไม่ก็ได้. เป็นอยู่ได้อีก ๕๐ ปีบ้าง ๖๐ ปีบ้าง.”
ฎีกาสัตกถาบท อังคุตตรนิกายว่า “คำว่า หรือเกินกว่าเล็กน้อย อธิบายว่า เป็นอยู่เกินกว่า
ร้อยปีขึ้นไปเล็กน้อย คือ ๒๐ ปีบ้าง ๓๐ ปีบ้าง ๔๐ ปีบ้าง ๕๐ ปีบ้าง ๖๐ ปีบ้าง ไม่ถึงร้อย
ปีหนึ่ง. ผู้ชายอื่นอย่างนหาชย^{๑๑} เป็นผู้ชราแก่ทั้งหลายต้องพากันไปอยู่ในที่นั้น ๆ เมื่อใด
พึงรู้ว่า ‘โดยเหวอหรือโดยน้อเป็นอยู่นานอย่างนั้น’ บรรดาผู้ชายอื่นเหล่านั้น วิสาขาอุบาลิกา
เป็นอยู่ ๑๒๐ ปี. ไปกชรสกพิพรพณ^{๑๒} พรหมยพราหมณ^{๑๓} โสณพราหมณ^{๑๔} ปาวาริยพราหมณ^{๑๕}
พระอานนทเถระ พระมหากัสสปเถระ ก็เหมือนกัน. ส่วนพระอนุรุธเถระเป็นอยู่ ๔๕๐ ปี.
พระพุทธเถระเป็นอยู่ ๑๖๐ ปี. ไม่เป็นผู้ชายอื่นกว่าทุกคน; แต่ท่านเกื้อไม่ได้ออกอีก ๒๐๐ ปี.”
อรรถกถาวิภังคปริกขณ^{๑๖}ว่า “คำว่า หรือเกินกว่าเล็กน้อย อธิบายว่า เกินร้อยปีไป ๒๐ ปีบ้าง
๓๐ ปีบ้าง ๔๐ ปีบ้าง ๕๐ ปีบ้าง ๖๐ ปีบ้าง ไม่ถึง ๒๐๐ ปี. จึงอยู่ อายุ^๙กล่าวทั่วทั้งหมด
ท่านกล่าวว่าน้อ เพราะไม่ถึง ๒๐๐ ปี.”

(๒) อายุของพวกเกา

นักรัชมัททวิภังค์ว่า “๕๐ ปีของมนุษย์ เท่ากับคืนแฉะวันหนึ่งของเทพชั้น จากุมหาราชิก, ๓๐ คืนโดยคืนนั้นเป็นคืนหนึ่ง, ๑๒ เดือนโดยเดือนนั้นเป็นปีหนึ่ง, ๕๐๐ ปีทิพย์โดยปีนั้นเป็นอายุประมาณของเทพเหล่านั้น ซึ่งเท่ากับ ๔ ล้านปีโดยมนุษย์ของคณา (โดยการนับด้วยปีของมนุษย์).

“๑๐๐ ปีของมนุษย์ เท่ากับคืนแฉะวันหนึ่งของเทพชั้นดาวดึงส์ วรา ๑,๐๐๐ ปีทิพย์โดยปีนั้นเป็นอายุประมาณของเทพเหล่านั้น ซึ่งเท่ากับ ๓ โกฎิ ๖ ล้านปี โดยมนุษย์ของคณา.

“๒๐๐ ปีของมนุษย์ เท่ากับคืนแฉะวันหนึ่งของเทพชั้นอานนโ วรา ๒,๐๐๐ ปีทิพย์โดยปีนั้นเป็นอายุประมาณของเทพเหล่านั้น ซึ่งเท่ากับ ๑๔ โกฎิ ๔ ล้านปี โดยมนุษย์ของคณา.

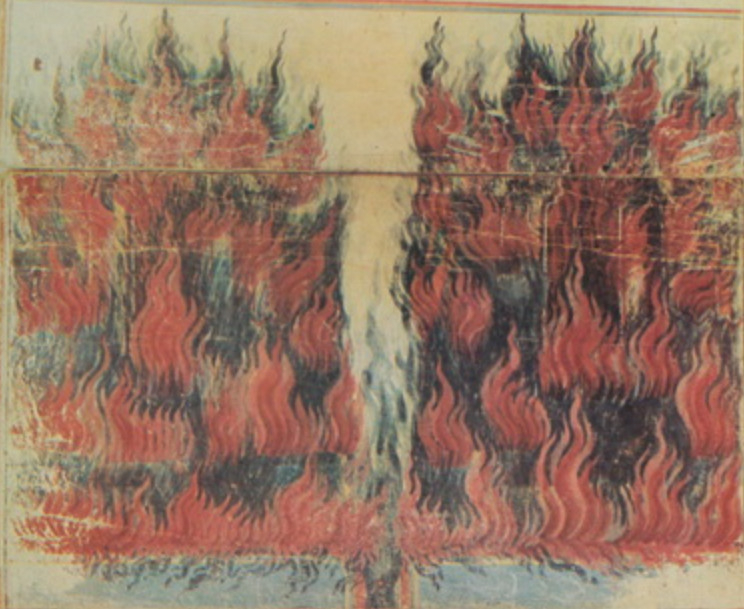
[๑๕๘] “๔๐๐ ปีของมนุษย์ เท่ากับคืนแฉะวันหนึ่งของเทพชั้นกุตติ วรา ๔,๐๐๐ ปีทิพย์โดยปีนั้นเป็นอายุประมาณของเทพเหล่านั้น ซึ่งเท่ากับ ๕๗ โกฎิ ๖ ล้านปี โดยมนุษย์ของคณา.

“๕๐๐ ปีของมนุษย์ เท่ากับคืนแฉะวันหนึ่งของเทพชั้นนิมมานวที วรา ๕,๐๐๐ ปีทิพย์โดยปีนั้นเป็นอายุประมาณของเทพเหล่านั้น ซึ่งเท่ากับ ๒๓๐ โกฎิ ๔ ล้านปี โดยมนุษย์ของคณา.

“๑,๖๐๐ ปีของมนุษย์ เท่ากับคืนแฉะวันหนึ่งของเทพชั้นปรนิมมิตวสวัตตี วรา ๑๖,๐๐๐ ปีทิพย์โดยปีนั้นเป็นอายุประมาณของเทพเหล่านั้น ซึ่งเท่ากับ ๙๒๑ โกฎิ ๖ ล้านปี โดยมนุษย์ของคณา.

“อายุประมาณของกามาทพรเทพ ๖ ชั้น รวมกันเท่ากับ ๑,๒๒๔ โกฎิ ๔ ล้านปี โดยมนุษย์ของคณา.”

ส่วนในอภิธรรมัตถสังคหะได้กล่าวไว้เป็นกัณฑ์ว่า “๕๐๐ ปีทิพย์เป็นอายุประมาณของเทพชั้นจากุมหาราชิก, เป็นเวลาประมาณ ๔ ล้านปี โดยมนุษย์ของคณา, จากอายุประมาณของเทพชั้นจากุมหาราชิกนั้น เขา ๔ คุณ ผลลัพธ์เป็นอายุประมาณของเทพชั้นดาวดึงส์.” ฎีกาอภิธรรมัตถสังคหะนั้นว่า “คำว่า จากอายุประมาณของเทพชั้นจากุมหาราชิกนั้นเขา ๔ คุณ นั้น อธิบายว่า เขา ๒ คุณวันของเทพชั้นจากุมหาราชิกที่กำหนดไว้ด้วย ๕๐ ปีของ

ไฟประลัยกัลป์

(จากสมุดภาพไตรภูมิฉบับหลวง สมัยกรุงธนบุรี)

นุชเชย์ (ผลัดวันเป็น ๑๐๐ ปีของมนุษย์) และเขา ๒ คน ๕๐๐ ปีทิพย์ (อายุประมาณของ เทพชั้นจาตุมหารชิก) ผลัดวันเป็น ๑,๐๐๐ ปีทิพย์ของเทพชั้นดาวดึงส์, โยธการเขา ๒ คน วันและคืนก็กล่าวมาฉนั้น จึงเท่ากับเขา ๔ คน (เขา ๔ คน ๕ ล้านปี). ๑,๐๐๐ ปีทิพย์ เทพชั้นดาวดึงส์นั้นเป็นเวลาประมาณ ๓ โกฎิ ๖ ล้านปี (๓๖ ล้านปี)."

นัยวิภังคปริวรรตว่า "อายุประมาณของเทพชั้นพรหมปาวีธยะ เท่ากับส่วนที่ ๓ ของกัป. ของเทพชั้นพรหมปุโรหิต เท่ากับกึ่งกัป. ของเทพชั้นมหาพรหม เท่ากับกึ่งหนึ่ง. ของเทพชั้นปริตสวระ เท่ากับ ๒ กัป. ของเทพชั้นยปมาณส เท่ากับ ๔ กัป. ของเทพชั้น อาภิสระ เท่ากับ ๘ กัป. ของเทพชั้นปริตสวระ เท่ากับ ๑๖ กัป. ของเทพชั้นยปมาณส เท่ากับ ๓๒ กัป. ของเทพชั้นสุภกิตฺเท เท่ากับ ๖๔ กัป. ของเทพชั้นอัสติคิตฺตและชั้น เวทีปณส เท่ากับ ๕๐๐ กัป. ของเทพชั้นอวิระ เท่ากับ ๑,๐๐๐ กัป. ของเทพชั้นอกัปปะ เท่ากับ ๒,๐๐๐ กัป. ของเทพชั้นสุทิสส เท่ากับ ๔,๐๐๐ กัป. ของเทพชั้นสุทิสสิ เท่ากับ ๘,๐๐๐ กัป. ของเทพชั้นอกนิชระ เท่ากับ ๑๖,๐๐๐ กัป. ของเทพชั้นราชังขันธอากาศาณญ- จายชนะ เท่ากับ ๒๐,๐๐๐ กัป. ของเทพชั้นราชังขันธวิญญานญายชนะ เท่ากับ ๔๐,๐๐๐ กัป. ของเทพชั้นราชังขันธอกนิชญายชนะ เท่ากับ ๖๐,๐๐๐ กัป. ของเทพชั้นราชังขันธ เวสัณญานาสัณญายชนะ เท่ากับ ๘๔,๐๐๐ กัป."

[๑๕๐] ฎีกาสังคหะว่า "คำว่า สัป หมายถึงสองกัป. การกำหนดอายุของเทพ ๓ ชั้น มีเทพชั้นพรหมปาวีธยะเป็นต้น โยธการเขา ทำไม่ได้เลย เพราะเทพเหล่านั้นไม่เกิด ในกัปที่บริบูรณ์โดยไม่มีการ ไม่พินาศแม้กับเดียว.

"จึงอย่างนั้น โยธการพินาศด้วยไฟใน ๘ ครั้ง, ค้วนน้ำในครั้งที่ ๘. อีกรอบหนึ่ง พินาศด้วยไฟใน ๘ ครั้ง, ค้วนน้ำในครั้งที่ ๘, ครั้นเมื่อครบ ๘ รอบ รอบละ ๘ ครั้ง ทั้ง กล่าวมาฉนั้นแล้ว จึงพินาศด้วยลมในครั้งที่สุดท้าย. บรรดาเหตุเครื่องพินาศเหล่านั้น พินาศด้วย ไฟทั้งนั้นไปถึงชั้นปฐมฉาน, พินาศด้วยน้ำจนถึงชั้นสุภกิตฺเท, พินาศด้วยลมถึงชั้นเวทีปณ- ส. วิวา-"

"โลกพินาศด้วยไฟ ๑ ครั้ง ๆ (ถึง ๘ รอบ) พินาศด้วยน้ำทุก ๆ ครั้งถึง ๘ รอบ ๖๔ ครั้งแล้วเมื่อใด เมื่อนั้นจึงพินาศด้วยลมครั้งหนึ่ง. พินาศด้วยไฟได้ถึง ชั้นอาภิสระ. พินาศด้วยน้ำได้ถึงชั้นสุภกิตฺเท. พินาศด้วยลมถึงชั้นเวทีปณ- ส. ฉะ โลกพินาศอย่างนั้น."

เพราะฉะนั้น ชนปฐมนานทั้งสามจึงไม่คงอยู่ใกล้ต่อกันทั้งนั้น เพราะที่จะไม่พินาศแม้ในกัป
เดียวเป็นไม่มี ทั้งนั้น จึงพึงเห็นการกำหนดอายุของชนปฐมนานเหล่านั้น โดยของไร่กัป.
ส่วนทั้งแก่ชนที่ชื่อยาวนั้น พึงเห็นการกำหนดอายุโดยมากกับอันบริบูรณ์, ไม่ใช่โดยของไร่กัป."

อรรถกถาอธิบายอีกว่า "ที่ชื่อว่ากัปเป็น ๓ อย่างคือ มหากัป กัป-
เปกเทศ อายุกัป. จึ่งอยู่ มหากัปนี้แลพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า กัป ในพระบาลีนั้นว่า
'คู่ก่อนภิกขุทั้งหลาย ของไร่แห่งกัป ๔ อย่าง' ทั้งนี้, กัปเปกเทศ (เอกเทศแห่งกัป) ตรัส
ว่า กัป ในพระบาลีนั้นว่า 'คู่ก่อนภิกขุทั้งหลาย กัป เป็นประมาณแห่งอายุของเทพพวกพรหม-
กาสิก' ทั้งนี้, อายุกัปตรัสว่า กัป ในพระบาลีนั้นว่า 'อ้อมใหม่ในวงกลของกัป, อ้อมบนเท่งใน
สวรรค์ของกัป' ทั้งนี้, อายุกัปนี้ คือวิธีแห่งอายุ อธิบายว่ากำหนดแห่งอายุ โดยวิมาการของ
กรรมหรือโดยการนับ."

อรรถกถาอธิบายอีกว่า "ชื่อว่า กัป โดยอรรถวิเคราะห์ว่า อันนับเกิดให้สำเร็จ.
อธิบายว่า อันนับเกิดพึงให้สำเร็จแล้วอุปมาทั้งหลายมีอุปมาแก้วของเมล็ดพระณคักกาคเป็นต้น
คือมีประมาณแห่งปริกัปอย่างเดียว เพราะไม่ว่าที่จะนับโดยนับว่ามีประมาณเท่ากันเท่าไรหรือ
เท่ากันหนึ่ง หรือเท่ากันแสน."

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสอุปมา ๒ อย่าง ตามอัธยาศัยของเวไนย ไว้ในนิทาน-
วรรคว่า "คู่ก่อนภิกขุ ภุเขาศิลาอันอันใหญ่ ยาวโยชน์หนึ่ง กว้างโยชน์หนึ่ง สูงโยชน์
หนึ่ง ไม่มีช่อง ไม่มีโพรง เป็นแห่งทับ, ภุเขานั้นอ้วนไปทุก ๆ แสนปี [๔๔๑]อันบุรุษทั้ง
อุบรชทั้งหลายด้วยอากาสกพิศุร, ภุเขาศิลาอันอันใหญ่นั้นทั้งถึงความอันไปความหมดไปเร็วกว่า
แต่กัปยังมิถึงความอันไป ความหมดไปเลย แม้ฉันท, กัปก็ยืดยาวฉันทนั้นแล." และว่า
"คู่ก่อนภิกขุ นครอันแล้วด้วยเหือก ยาวโยชน์หนึ่ง กว้างโยชน์หนึ่ง สูงโยชน์หนึ่ง เต็ม
ด้วยเมล็ดพระณคักกาคพูนเป็นจอม, อ้วนไปทุก ๆ แสนปี บุรุษทั้งหลายเมล็ดพระณคักกาค
ออกเมล็ดหนึ่ง ๆ จากนครนั้น, กองเมล็ดพระณคักกาคอันใหญ่ พึงถึงความอันไป ความ
หมดไปด้วยความเหิรอันเร็วกว่า, แต่กัปยังมิถึงความอันไป ความหมดไปเลย แม้ฉันท,
กัปก็ยืดยาวฉันทนั้นแล." อุปมาทั้งสองนี้แลสมกัน. ด้วยเหตุนั้น ในอรรถกถาจึงได้กล่าวไว้ว่า
"เพื่อจะทรงเฉลยคำถามว่า 'ด้วยการอุปมา พึงให้รู้เข้านับไปประมาณเท่าไร' จึงตรัสว่า
'ประมาณเมล็ดพระณคักกาค' " ทั้งนี้.

สูตรที่ ๖ ในปฐมวรรค แห่งจุลลนภินิสาในจุลลนภินิสา อังคุตรนิกายว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อสงไขยแห่งกัปนี้ ๔ อย่าง. ๔ อย่างเป็นไฉน? ในกาลใดกัปเสื่อมอยู่, การที่จะนับกาลนั้นว่า ประมาณเท่านี้ ประมาณเท่านี้ร้อยปี ประมาณเท่านี้พันปี หรือว่าประมาณเท่านี้แสนปี มิใช่การที่จะทำได้โดยง่าย. ในกาลใดกัปเสื่อมแล้วดำรงอยู่ หรือในกาลใดกัปเจริญอยู่ หรือในกาลใดกัปเจริญแล้วดำรงอยู่, การที่จะนับกาลนั้นว่า ประมาณเท่านี้ ประมาณเท่านี้ร้อยปี ประมาณเท่านี้พันปี หรือว่าประมาณเท่านี้แสนปี มิใช่การที่จะทำได้โดยง่าย. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อสงไขยแห่งกัป ๔ เหล่านี้แล.”

อรรถกถาจารย์มีกล่าว “พึงทราบวินิจฉัยในความพิลึกพิลั่นแห่งโลก ๓ อย่าง (พิลึกพิลั่น ไฟ พินาศ ค้าวหน้า พินาศ ค้าวถอย) เหล่านี้ตามลำดับ: กาลอันมีคาวถอยทั้งแก่มหาเมฆอันยังกับให้พินาศจนถึงความซากแห่งเปลวไฟ แห่งน้ำ หรือแห่งถอย, นี่เป็นอสงไขยอันหนึ่ง ชื่อสังวิฏฐะ (กัปเสื่อม). กาลอันมีคาวถอยทั้งแก่ความซากแห่งเปลวไฟอันยังกับให้พินาศเป็นต้นจนถึงความซากแห่งสมบัติมหาเมฆอันยังแสงโกฏิจักรวาลให้เต็ม, นี่เป็นอสงไขยที่ ๒ ชื่อสังวิฏฐะ (กัปเสื่อมแล้วดำรงอยู่). กาลอันมีคาวถอยทั้งแก่สมบัติมหาเมฆจนถึงความปรากฏแห่งพระจันทร์และพระอาทิตย์, นี่เป็นอสงไขยที่ ๓ ชื่อวิวิฏฐะ (กัปเจริญ). กาลอันมีคาวถอยทั้งแก่ความปรากฏแห่งพระจันทร์และพระอาทิตย์จนถึงมหาเมฆอันยังกับให้พินาศทั้งใหม่, นี่เป็นอสงไขยที่ ๔ ชื่อวิวิฏฐะ (กัปเจริญแล้วดำรงอยู่). บรรดาอสงไขย ๔ เหล่านี้รวมอันตรกัป ๖๔ เข้าด้วยกันเท่ากับวิวิฏฐะ. อีก ๓ อสงไขยมีวิวิฏฐะเป็นต้น พึงทราบว่ามิระยะเวลาเสมอด้วยวิวิฏฐะนั้น. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ‘รวมอันตรกัป ๒๐ เข้าด้วยกัน. อสงไขย ๔ ดังกล่าวมาฉะนี้ เป็นมหากัปหนึ่ง.’ แม้ในปรตตพิเศษซึ่งอสังกัสมรรค ก็ได้กล่าวความนี้ไว้เช่นเดียวกัน.

[๒๐๒] อรรถกถาจารย์กล่าวว่า “อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ‘ทุกวัยนี้ บุคคลนำหยาดน้ำหยาดหนึ่งออกจากสระใหญ่แห่งหนึ่งแล้วปล่อยจากนิ้วชี้ ทำสระใหญ่นั้นให้น้ำแห้งชอกได้ ๔ ครั้งเป็นมหากัปหนึ่ง.’”

อีกแห่งกล่าวว่า “อสงไขยกัปนี้ เป็นกาลอันมีคาวประมาณ ๖๔ อันตรกัป. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า เป็นกาลอันมีคาวประมาณ ๒๐ อันตรกัป (ทั้งนี้) โดยอันตรกัปที่ทำนกำหนดไว้ฉะนั้นว่า ‘บรรดาสัตว์ซึ่งมีอายุประมาณเพิ่มขึ้นโดยลำดับตั้งแต่ ๑๐ ปีจนถึงอสงไขยหนึ่ง ค้าวอายุภาพแห่งบุคคลธรรมดาเป็นไปโน้นสถานของสัตว์ที่เหลืออยู่จากจำนวนมากที่ถึงความ

พินาศ คือความพินาศเพราะโรค คีตฺรา ทพภิภักขิ อย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วกลับมีอายุ
ตลอดโดยลำดับจนเหลือ ๑๐ ปีด้วยอำนาจการยถัมภโนธรรม สัตว์ทั้งหลายก็ถึงความพินาศ
คือความพินาศเพราะเหตุมีโรคเบียดเบียนอย่างใดอย่างหนึ่ง เพียงใด, กาลมีประมาณเพียงนั้น
เป็นอันครบปัทมิง."

๔ จนเรื่องอายุของเทวเทพ

(๓) อายุของสัตว์นรก

อนุฎีกาแห่งวิภังคปกรณ์ว่า "อายุประมาณของเทพชั้น
จาตุมหาราชิกเท่ากับกึ่งและวันหนึ่งในสัตยวัจนรก, ๓๐ คืนโดยคืนนั้นเป็นเดือนหนึ่ง, ๑๒
เดือนโดยเดือนนั้นเป็นปีหนึ่ง, ๔๐๐ ปีโดยปีนั้นเป็นอายุประมาณในสัตยวัจนรก.

"อายุประมาณของเทพชั้นดาวดึงส์เท่ากับกึ่งและวันหนึ่งในภพสุทธคนรก ฯลฯ
๑,๐๐๐ ปีโดยปีนั้นเป็นอายุประมาณในภพสุทธคนรก.

"อายุประมาณของเทพชั้นยามะเท่ากับกึ่งและวันหนึ่งในสังราคคนรก ฯลฯ ๒,๐๐๐
ปีโดยปีนั้นเป็นอายุประมาณในสังราคคนรก.

"อายุประมาณของเทพชั้นคัสสิกะเท่ากับกึ่งและวันหนึ่งในโรรวนรก ฯลฯ ๔,๐๐๐ ปี
โดยปีนั้นเป็นอายุประมาณในโรรวนรก.

"อายุประมาณของเทพชั้นนิมมานะเท่ากับกึ่งและวันหนึ่งในมหาโรรวนรก ฯลฯ
๘,๐๐๐ ปีโดยปีนั้นเป็นอายุประมาณในมหาโรรวนรก.

[๔๘๓] "อายุประมาณของเทพชั้นปรนิมมิตวสวัตติ์เท่ากับกึ่งและวันหนึ่งในทapan
นรก ฯลฯ ๑๖,๐๐๐ ปีโดยปีนั้นเป็นอายุประมาณในทapanนรก. กึ่งอันตรกัปเป็นอายุประมาณ
ในมหาทapanนรก. อันตรกัปหนึ่งเป็นอายุประมาณในอวิจันรก." แม้ในฎีกาธินาลังการเป็นกัน
ก็ใช้กล่าวความนี้ไว้เช่นเดียวกัน.

พึงเห็นว่าที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า "ผู้ทำสังฆเภทคนรกตลอดกัป" ทั้งนี้
ก็เพราะอันตรกัปเป็นอายุประมาณในอวิจันรก. แต่ปรวาทได้ติยลัทธิว่า "ผู้ทำสังฆเภทคนรก
ตลอดมหากัปทั้งสิ้น." สกวาที่ไม่รับลัทธินั้น. สมจริงคงคำที่กล่าวไว้ (ในกถาวัตถุปกรณ์)
ว่า "สกวาที่ถามว่า ไม่ควรจะกล่าวว่ ผู้ทำสังฆเภทเป็นผู้คนรกตลอดกัป ตั้งอยู่ในนรก
ตลอดกัป" ดังนี้ หรือ, ปรวาทิรับ. สกวาที่ถามว่า พระสุตฺตว่า พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ว่า—

ผู้ทำสังฆเภท ยินดีในการแยกหมู่ มิใช่ผู้คงจ้อยในธรรม เบื้องหน้าเจ้าฉงอนาย
เจ้าฉงนรก คงอยู่ตลอดกาลปี ย่อมกลาจากธรรมเป็นแดนเกษมจากโอชะ, เขา
ทำตายตจจากพรอมพรองกันแล้ว โหม้ในนรกตลอดกาลปี

คณิเมอญมิใช่หรือ. ปรวาทรับ."

ในอรรถกถาแห่งกถาวัฏฏกถาเนน ได้กล่าวไว้ว่า "พระสุทรมิคำว้า ผู้ทำสังฆ-
เภท...เป็นคณิเมอญนาย เขาฉงนรก คงเป็นคณิเมอญ พระผู้มีพระภาคทวิสมาตังอาชุกัปปิ
ผู้ทำสังฆเภทนพคณิเมอญตลอดกาลประมาณส่วนหนึ่งจากที่แบ่งกัปปหนึ่งเป็น ๘๐ ส่วน. เพราะ
ฉะเนน พระสุทรมิคำว้ามิใช่คำสาธกความที่กล่าวข้างกัน."

ถามว่า อรรถาธิบายว่า "คงอยู่ตลอดกาลปี" นี้ถูกต้อง เพราะในอรรถกถา
ญาณวิภังค์ และอรรถกถาพุทธสาธุการุญได้กล่าวไว้ว่า "บุคคลทำสังฆเภทในกัปปหรือในท่าม
กลางกัปปที่ยังดำรงอยู่ แล้วพ้นไปเพราะความพิณาศแห่งกัปปนั้นเอง. เพราะว่าแม้หากว่ากัปปนั้น
นั้นแต่พิณาศ เขาเองก็พ้นไปคือ โหม้ในนรกเพียงวันเดียวเท่านั้น" คงนเมไรหรือ? ตอบว่า
จริงอยู่ ท่านพระภูทิกการวยได้วินิจฉัยไว้แล้วอย่างนี้ว่า "คำว่า บุคคลทำสังฆเภทในกัปปหรือ
ในท่ามกลางกัปปที่ยังดำรงอยู่ แล้วพ้นไปเพราะความพิณาศแห่งกัปปนั้นเอง น ไม่สมควร
อรรถกถาแห่งกัปป. เพราะในอรรถกถาเนนได้กล่าวไว้ว่า 'พระสุทรมิคำว้า ผู้ทำสังฆเภท...
เป็นคณิเมอญนาย เขาฉงนรก คงเป็นคณิเมอญ พระผู้มีพระภาคทวิสมาตังอาชุกัปปิผู้ทำสังฆเภทนพคณิเมอญ
คงอยู่' ฯลฯ" แต่ความพิณาศนั้นจะไม่มีในเมื่อคำว่า เพราะความพิณาศแห่งกัปปนั้นเอง
มีอรรถาธิบายว่า เพราะความพิณาศแห่งอาชุกัปปนั้นเอง."

[๔๘๔] อนุฏิกการแห่งวิภังคกถาว่า "คำว่า เพราะความพิณาศแห่งกัปป น พระ-
อรรถกถาจารย์กล่าวหมายถึงความพิณาศแห่งกัปป เพราะท่านกล่าวไว้แล้วว่า 'ในกัปปที่ยัง
ดำรงอยู่ เพราะฉะเนน พระภูทิกการวยยังกล่าวว่า 'ท่านจึงไม่สมควรอรรถกถาแห่งกัปป' เพราะ
ในท่านท่านประสงค์เอาอาชุกัปป."

"อนึ่ง อาชุกัปปอย่างสงฆธัตถ์ที่เกิดขึ้นครั้งแรก ซึ่งมีประมาณอันครบกัปปหนึ่ง พึง
ทราบว่าเป็นอาชุกัปปในที่นี้. จริงอยู่ คำว่า 'ตลอดกาลประมาณส่วนหนึ่งจากที่แบ่งกัปปหนึ่งเป็น
๘๐ ส่วน' ทั้งนี้ พระอรรถกถาจารย์กล่าวหมายถึงอาชุกัปปนั้น. อรรถกถาเนนสมกับอรรถกถา
แห่งกัปปด้วยประการใด, เพื่อจะแสดงประการนั้น พระภูทิกการวยยังได้กล่าวว่า 'แต่ความพิณ

กันก็จะไม่มีในเมื่อคำว่า เพราะความพิณาส์แห่งกัป มีอรรถาธิบายว่า เพราะความพิณาส์แห่งอายุกัปนั้นเอง."

โลกที่ปกธรวา—

"๔ นาฬิกานี้ในแคว้นมคธเท่ากับนาฬิกาหนึ่งในประเทศโกศธ. หากจะถามว่านาฬิกาหนึ่งมีประมาณกี่เม็ดคางา? ตอบว่าประมาณ ๔๐๐,๐๐๐ เม็ดคางา ๔ นาฬิกาเป็นอาททกหนึ่ง, ๔ อาททกเป็นโกธะหนึ่ง, ๔ โกธะเป็นภานิกาทหนึ่ง, ๔ ภานิกาเป็นชาวันหนึ่ง, ๒๐ ชาวันเป็นวาทกหนึ่ง. หากจะถามว่า วาทกหนึ่งมีประมาณกี่เม็ดคางา? ก็พึงทราบว่ประมาณ ๔,๐๐๐,๐๐๐,๐๐๐ เม็ดคางา. และจากเม็ดคางาวาทกหนึ่งเม็ดนี้ เม็ดคางาไปทุก ๆ ๑,๐๐๐,๐๐๐ ปี ก็นำออกเม็ดคางาหนึ่ง ๆ. เม็ดคางาทั้งหมดจึงสิ้นไป แต่อายุในอัททนรกยังไม่สิ้นไปเลย. เอา ๒๐ คุณอายุประมาณในอัททนรกหนึ่ง พึงทราบว่าเป็นอายุประมาณในนิรัททนรก, เอา ๒๐ คุณอายุประมาณในนิรัททนรกหนึ่ง พึงทราบว่าเป็นอายุประมาณในอัททนรก, โดยนัยนี้ บัณฑิตผู้รู้อายุพึงทราบอายุประมาณแม้ในอฏฐนรก อททนรก กุมทนรก โศกนรก อิกนรก อุปปตทนรก ปุณณนรก ปุณณนรก โดยเอา ๒๐ คุณอายุประมาณในนรกหนึ่งของนรกหนึ่ง ๆ โดยลำดับ."

จนเรื่องอายุของสัตว์นรก

(๔) ปกิณกะเกี่ยวกับอายุ

[๔๑๔] อรรถกถาวิภังคปริศน์ และฎีกาจากนิบาต อังคุตตรนิกายว่า "พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเมื่อทรงกำหนดอายุของพวกภุมมชยและของพวกเทพ มีได้ทรงกำหนดอายุในอบาส ๔ และในพวกภุมมเทพ. ถามว่า ข้อนี้เป็นเพราะเหตุไร? ตอบว่า เพราะในนรกนั้น กรรมนั้นแหละเป็นประมาณ; กรรมยังไม่สิ้นแห่งใด, สัตว์นรกก็นั้นยังไม่อยู่เพื่องั้น. ในอบาสที่เหลือนั้นเหมือนกัน. แม้พวกภุมมเทพ ก็มีกรรมนั้นแหละเป็นอายุประมาณ. จึ่งอยู่ เทพซึ่งเกิดในพวกภุมมเทพนั้น บางพวกดำรงอยู่เพียง ๗ วัน, บางพวกถึงเดือน, บางพวกถึงปีหนึ่ง, แม้บางพวกที่ดำรงอยู่ตลอดกัปก็มีเหมือนกัน.

“บรรดาภุมมูและเทพเหล่านั้น ในหมู่คณะพวกที่ดำรงอยู่ในภิกขุภาวะนั้นถือว่า เป็นโศกานันบ้าง บรรลุสกทาการมีผลบ้าง อนาคตผลบ้าง อรรถผลบ้าง บรรดาภุมมู เหล่านั้นหากแต่เป็นโศกานันเป็นกัน อ้อมดำรงอยู่ใกล้ลอสกัฟ. ส่วนท่านที่เป็นพระธิดาสถ อ้อมปรีนิพพานหรือบวร. เพราะเหตุไร? เพราะธรรมกว่า พระธิดาเป็นภุมมูอันประเสริฐ; เพศกฤตต์เป็นเทพทรม. เพศกฤตต์นั้นไม่อาจที่ทรงคุณอันสูงส่งไว้ได้ เพราะเป็นเทพ ทรม. เพราะฉะนั้น ท่านที่เป็นพระธิดาสถเหล่านั้นจึงประสงค์ที่จะปรีนิพพาน หรือไม่ก็ ประสงค์ที่จะบวร. ส่วนภุมมู แม้บรรลุประสัจแล้วก็ตามดำรงอยู่ใกล้ลอสกัฟ. ในหมู่ กามาพพรเทพทั้ง ๖ ชั้น เทพที่เป็นโศกานันและสกทาการมี ดำรงอยู่ใกล้ลอสกัฟ. เทพที่เป็น อนาคามีควรที่จะไปสู่ปรโลก. เทพที่เป็นพระธิดาสถควรที่จะปรีนิพพาน. เพราะเหตุไร? เพราะไม่มีโอกาสเป็นทิฏฐิกัน. ในรูปาวจรภพและอรูปาวจรภพ พระธิดาทุกองค์จำพวก ดำรงอยู่ใกล้ลอสกัฟ.”

อีกคราวก็มาก อังศุมาลีกล่าวว่า “พระธิดาทุกองค์มีพระโศกานันเป็นกัน ซึ่งอยู่ ครอบงำ อ้อมดำรงอยู่ใกล้เพศกฤตต์ใกล้ลอสกัฟ ส่วนพระธิดาสถบรรลุประสัจแล้ว เทียว เป็นภุมมู อ้อมปรีนิพพานหรือบวร; แต่ไม่ดำรงอยู่ใกล้ลอสกัฟทั้ง ในหมู่กามาพพรเทพ มีเทพธิดาจากภุมมูเป็นกัน. เพราะเหตุไร? เพราะไม่มีที่สถิต. ส่วนท่านที่ดำรงอยู่ใน อภิกขุภาวะแห่งภุมมู แม้บรรลุประสัจแล้วก็ตามดำรงอยู่ใกล้ลอสกัฟ.”

อรอดกถาจารย์ชาวอินเดียจะเล่ากันว่า “แม้บรรดาท่านที่บรรลุประสัจ ทั้งที่ยังดำรงอยู่ในเพศกฤตต์ ก็คือ สันติสมาธิอันมาก เกษมฐิภพหรืออุคคเสน ทารกผู้ ปวดจากความโศก” ก็โดยความยินดีในสังขารทั้งปวงให้เหือดแห่งด้วยบรรลุประสัจแล้ว บรรลุประสัจแล้ว ก็มีที่ดำรงอยู่ในเพศนั้น. ซึ่งชื่อว่าเพศกฤตต์เป็นเทพทรม จึงไม่อาจที่ทรงคุณอันสูงส่งไว้ได้. เพราะฉะนั้น ท่านผู้คงอยู่เพศกฤตต์นั้นควรบรรลุประสัจ แล้วจึงบวรหรือปรีนิพพานในเวลานั้นเอง. ส่วนภุมมูควรดำรงอยู่ได้. เพราะเหตุไร? เพราะ

๑. วิสโลกการโก ศัพทนามของตำนานนี้ มีทางสันนิษฐานได้ ๒ ท่าน คือหาหรือหาจิระนามทั้ง ๒ ท่าน สันนิษฐานพระธรรมที่องค์เป็นกฤตต์ แต่โดยวิเศษสันนิษฐานจะบวร คำว่าทการโก อาจมีเพี้ยนมาจาก พารจิโร โดยทางภาษาหนึ่ง, อีกท่านหนึ่ง คือพระธิดาสถ ซึ่งปรากฏว่าโดยบรรลุประสัจอันจึงอุปสมบท. ในธรรมอรรถวรมนพภาค ๑ หน้า ๕๔ (พ.ศ. ๒๕๐๒) เล่มเรื่องพุทธธรรมของพระธิดาสถ ท่านใช้ศัพท์ว่า อสทการโก และตอนหน้าว่า ๑๕ ปัน ทการโก เกศ ๓๓๖ มาตยีนนถ กวีธรา จ ๓๓๖. แสดงว่าแม้จะใช้ คำว่า ทการ แต่ก็มีมาใช้เป็นคำนี้ เพราะมีกริยาแล้ว คำว่า วิสโลกการโก อาจลดคำว่า อส ไปหรืออาจไว้.

มีโอกาสเป็นที่ลึกลับ. ในกามภพที่เหลือ ในหมู่มนุษย์ [๔๑๖] พระอิริยาบถ ๓ จำพวก มีพระโสทรภักเป็นต้น คำรองอยู่ใต้, ในหมู่กามาวจรเทพ พระโสทรภักและพระโสทรภักมีคำรองอยู่ใต้, ส่วนพระอนาคามีและพระอนาถา คำรองอยู่ไม่ใต้ในหมู่กามาวจรเทพ. เพราะเหตุไร ? เพราะท่านเป็นที่ยอชยของกามอย่างกว้าง. สดาก่อนการแก่ความสงบสงัดและเป็นที่ยอชยไม่แก่พระอนาคามีและพระอนาถาในหมู่กามาวจรเทพ. ด้วยประการฉะนี้ พระอนาถาจึงปรีชาเพพานในหมู่กามาวจรเทพ. พระอนาคามีก็ไปเกิดในชั้นสุทธาวาส. ส่วนในชั้นสูงแก่กามาวจรเทพไป พระอิริยาบถ ๔ จำพวก คำรองอยู่ใต้.

จบเรื่องอายุ

๒. เรื่องอาหาร

คำว่า โสธอาหาร หมายความว่า โสธอาหารมีกรรมเป็นต้น คือโสธอาหารต่าง ๆ มีกรรมเป็นต้น. กรรมอันยังสัตว์ให้เกิดในภพนั้นแล ชื่อว่าอาหารของพวกสัตว์นั้น. เพราะสัตว์นั้นเกิดแห่งอสังขภาพให้เป็น ไปเกิดในภพนั้นด้วยกรรมนั้นนั้นแล. ส่วนอาหารของสัตว์ที่เกิดในภพนั้นเกิดจากทั้งทราบโดยอาหารวัตถุมีปัญญาและใบไม้เป็นต้น. อาหารของพวกมนุษย์ทั้งทราบโดยอาหารวัตถุมีรสและธรรมเป็นต้น. อาหารของพวกเทพ ทั้งทราบโดยอาหารทิพย์มีสุทธาโภชนเป็นต้น. อาหารของสัตว์ที่เกิดในวิสัยแห่งเปรต ทั้งทราบโดยธัญไม้อะคามินาสาและนามุกเป็นต้นแล.

ในอรรถกถาตถกนิบาต อังคุตรนิกาย และในอรรถกถาสังกัทธิสูตรและปฏิสัมภิทามรรค ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า "คำว่า สัตว์ทั้งปวง หมายความว่า สัตว์ทั้งปวงในภพทั้งปวงที่มีกามภพเป็นต้น ที่มีอสังขภาพเป็นต้น และมีเอกโวการภพเป็นต้น. คำว่า คำรองอยู่ใต้ เพราะอาหาร หมายความว่า เพราะอาหาร สัตว์เหล่านั้นจึงดำรงอยู่ได้ ดังนั้นจึงชื่อว่าดำรงอยู่ได้ เพราะอาหาร. ชื่ออาหารเป็นเหตุแห่งความดำรงอยู่ของสัตว์ทั้งปวงทั้งนั้น เป็นธรรมเอก. ตามว่า ก็เมื่อเป็นอย่างนั้น คำที่กล่าวว่า เทพพวกอสัญญะเป็นอเทวนะ เป็นผู้ไม่มีอาหาร เป็นผู้ไม่มีผัสสะ ดังนั้นเป็นต้น ก็ผิด ? ตอบว่า ไม่ผิด, เพราะฉนเป็นอาหารของเทพเหล่านั้น. ฉนว่า แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น คำว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อาหาร ๔ อย่างนี้ ชื่อความดำรงอยู่ของสัตว์ทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว หรือเพื่ออนุเคราะห์แก่สมมุติวิธีทั้งหลาย. ๔

อย่างไร้แก่น ? ก็อกพหิงการอาหารที่หยานหรือละเอียด, ผัสสะเป็นที่ ๒ มโนสัญญาเจตนาเป็นที่ ๓ วิญญานเป็นที่ ๔ ทั้ง ๓ ผัสสะ ? ตอบว่า แม้คำนี้ไม่ผิด เพราะในสูตรนี้พระผู้มีพระภาคตรัสธรรมที่มีลักษณะเป็นอาหารโดยปริยายนั้นเองว่าอาหาร. แต่ในที่นี้ [๑๘๖] เรียกปัจจัยว่าอาหารโดยปริยาย. จริงอยู่ ปัจจัยควรที่จะได้แก่ธรรมทั้งปวง. ปัจจัยนั้นยังละเอียด ๆ ให้เกิด ก็ชื่อว่านำมาซึ่งละอาย ๆ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่าอาหาร. ด้วยเหตุนี้และ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อวิชชาเราก็ก่อว่าว่ามีอาหาร ไม่ก่อว่าไม่มีอาหาร. ก็อะไรเป็นอาหารของวิชชา ? พึงกล่าวว่ามีวิมวณ ๔ เป็นอาหารของวิชชา. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย แม้วิมวณ ๔ เราก็ก่อว่าว่ามีอาหาร ไม่ก่อว่าไม่มีอาหาร. ก็อะไรเป็นอาหารของวิมวณ ๔ ? พึงกล่าวว่ามีอินทิมมณสิการเป็นอาหารของวิมวณ ๔ นั้น.” อาหารคือปัจจัยนี้ประสมเข้าในที่นี้. ในเมื่อถือเอาอาหารคือปัจจัยอย่างหนึ่งแล้ว ก็เป็นเหตุให้เกิดอาหารโดยปริยายและอาหารโดยอินทิมมณสิการทั้งหมกทีเดียว. บรรดาอาหารเหล่านั้น ปัจจัยอาหารย่อมได้โดยอัญญา. เทพพวกอัญญัตตะเหล่านั้น เจริญญาณโดยจึงเกิด. ฉะนั้นแล้วเป็นปัจจัยของเทพเหล่านั้น. ฉะนั้นปัจจัยยังมีอยู่เพียงใด เทพเหล่านั้นก็ดำรงอยู่เพียงนั้น เหมือนลูกศรต้องไปด้วยแรงส่งแห่งสาย. แรงส่งแห่งสายยังมีอยู่เพียงใด, ก็ยังแล่นไปโดยเพียงนั้นละนั่น. เมื่อฉาดปัจจัยจบลงแล้ว เทพเหล่านั้นก็วิ่งไปตกจากศรที่ตนแรงส่งแล้วละนั่น.”

อรรถกถาพรหมชาลสูตรว่า “ลูกศรที่ยิงไปด้วยแรงส่งแห่งสาย, แรงส่งแห่งสายมีประมาณเท่าใด, ก็แล่นไปโดยตลอดกาลมีประมาณเท่านั้น ฉะนั้น, ฉะนั้นแล้วแล เทพพวกอัญญัตตะก็ตกไปด้วยแรงส่งแห่งฉาดอันอุปมาด้วย, แรงส่งแห่งฉาดมีประมาณเท่าใด, ก็ดำรงอยู่ตลอดกาลมีประมาณเท่านั้นเหมือนกัน. แม้ความมีแรงส่งแห่งฉาดหมดแล้ว รูปขันธ์ย่อมยถากรรมไปโดยอัญญา, ปฏิสนธิสัญญาย่อมบังเกิดขึ้นในโลกัน.”

อรรถกถาสุกนิบาต อังคุตตรนิกายว่า “ถามว่า กัสถัณนวกที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ไม่เป็นเหตุไปอาศัยของแห่งความหมกเป็นอยู่ ไม่เป็นเหตุไปอาศัยของแห่งบุญเป็นอยู่เลย นั้น มีอะไรเป็นอาหาร ? ตอบว่า มีกรรมนั้นแหละเป็นอาหาร. ถามว่า อาหาร ๔ มีอะไรหรือ ? ตอบว่า คำว่า อาหาร ๔ หรือมีใช่ ๔ นี้ไม่พึงกล่าว. คำว่า ‘อาหารเป็นปัจจัย’ นี้พระผู้มีพระภาคตรัสไว้มีใช่หรือ ? เพราะฉะนั้น ตัวเหล่านั้นเกิดในนรก เพราะกรรมใด, กรรมนั้นนั่นแหละชื่อว่าอาหาร เพราะเป็นปัจจัยแห่งความดำรงอยู่ของตัวเหล่านั้น ซึ่งท่านกล่าวหมายถึง

ไว้กันว่า “สัตว์นรกนั้นยังไม่ตายเพราะเหตุที่มันยังไม่เสียด” หนึ่ง ในที่ไม่ควรจะคิดถึงก็เรื่องกัมเพราะเรื่องกัมทั้งการอาหาร เพราะแม้ว่าตายอันเกิดในปากก็ยังมีอาหารก็ให้สำเร็จได้แก่สัตว์นรกเหล่านั้น. จึ่งอยู่ นาลายเป็นปัจจัยทั้งแห่งทุกข์เวทนาในนรก, เป็นปัจจัยทั้งแห่งสุขเวทนาในสวรรค์, อาหาร ๔ มีโคธปรีชาในกามภพ ด้วยประการฉะนี้. อาหาร ๓ มีแก่เทพที่เหนือเวณัสอยู่สถิตในรูปภพและอรุภพ. มีอาหารมีแก่อัตถุสถิตและเทพที่เหนือ. พึงทราบว่สัตว์ทั้งปวงชื่อว่าดำรงอยู่ได้เพราะอาหาร โดยอาหารนี้ ด้วยประการฉะนี้.”

[๑๘๔] อรรถกถาปฏิฐานปกรณ์ว่า “โอชาในรูปอันมีสันคติ ๔ เป็นสมุฏฐาน ชื่อว่าอาหาร ในคำว่า คพพิฏฐาโร อาหารโร. อาหารนั้น เพราะเป็นอาหารที่บุคคลทำให้เป็นแล้วจึงกินจึงทำกิจของอาหารได้. อยู่ภายนอก (ยังไม่ได้กิน) ทำกิจของอาหารไม่ได้. ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงไม่ตรัส (แต่เพียง) ว่า อาหารโร แต่ตรัสว่า คพพิฏฐาโร อาหารโร. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า คพพิฏฐาโร นี้ เป็นแต่เพียงชื่อของอาหารนั้น เพราะมีวัตถุอันบุคคลพึงทำให้เป็นแล้วจึงกิน.”

อรรถกถาวิทกวรรคและสัมมาทิฏฐิสูตรว่า “อาหารอันบุคคลทำให้เป็นแล้วจึงกินกิน ชื่อว่า คพพิฏฐาโร. คำนี้เป็นชื่อของโอชานั้นมีรสสุกและขนมอันเป็นต้นเป็นวิภักติ. อธิบาสคำว่า พยายามหรือละเอียดย: กพพิฏฐาโรอาหารนั้น ชื่อว่าพยายามเพราะเป็นสภาพพยายามวิภักติ. ชื่อว่าละเอียดยเพราะเป็นสภาพละเอียดย. จึ่งอยู่ คพพิฏฐาโรอาหารนั้น เป็นสภาพละเอียดยเพราะโดยสภาพ นั้นเนื่องในสุมรูป. อีกอย่างหนึ่ง ความพยายามและความละเอียดยโดยวิภักติของคพพิฏฐาโรอาหารนั้นพึงทราบโดยการเทียบเคียง. จึ่งอยู่ อาหารของนกยูงเป็นของละเอียดยโดยเทียบเคียงอาหารของจระเข้. ไค้เห็นว่าจระเข้กินกันเห็นได้. และกินเห็นเหล่านั้นก็ถึงท้องจระเข้แล้วก็ออกไป. นกยูงก็กินสัตว์มีชีวิตเช่นงูและแมลงบึ้ง. ก็แลสัตว์เหล่านั้นก็ถึงท้องนกยูงแล้วก็ออกไป. อาหารของหมาโนเป็นของละเอียดยโดยเทียบเคียงอาหารของนกยูง. ไค้เห็นว่าหมาโนเหล่านั้นเขี้ยวกับเขี้ยวและกระดูกทั้งไว้ ๓ ปีได้. เขี้ยวกับกระดูกเหล่านั้นพอซุ่มด้วยนาลายหมาโน ก็อันเหมือนเท่านั้น. อาหารของช้างเป็นของละเอียดยโดยเทียบเคียงอาหารของหมาโน. เพราะช้างเหล่านั้นเขี้ยวกับเขี้ยวไม่ต่าง ๆ. อาหารของวัวฉาน ธรรมดาและเนื้อเป็นกัน เป็นของละเอียดยกว่าอาหารของช้าง. ไค้เห็นว่าวัวฉาน ธรรมดา และเนื้อเป็นกันเหล่านั้นเขี้ยวกับเขี้ยวเป็นกันของกันไม่ต่าง ๆ ที่ไม่มีเขี้ยว. อาหารของโคเป็นของละเอียดยกว่า

อาหารของวิฆาณ ธรรมดา และเนื้อเป็นต้นเหล่านั้น. โภเจเหล่านั้นเกี่ยวกันหล้าตักและแห่ง. อาหารของกระต่ายเป็นของละเอียดกว่าอาหารของโคเหล่านั้น. อาหารของนกเป็นของละเอียดกว่าอาหารของกระต่าย. อาหารของมนุษย์ชาวเรศแก่นเป็นของละเอียดกว่าอาหารของนก. อาหารของนาคเป็นของละเอียดกว่าอาหารของมนุษย์ชาวเรศแก่น. อาหารของพระราชาและราชมหายาวยเป็นของละเอียดกว่าอาหารของนาค. อาหารของพระเจ้าจักรพรรดิเป็นของละเอียดกว่าอาหารของพระราชาและราชมหายาวยเหล่านั้น. อาหารของภุมเทวาคือเป็นของละเอียดกว่าอาหารของพระเจ้าจักรพรรดิ. อาหารของเทพธัมมาคือนามารวชิก เป็นของละเอียดกว่าอาหารของภุมเทวาค. ทั้งให้พิศการอย่างนั้นจนถึงอาหาร ของเทพธัมมาปรมิตตวสวักค. อาหารของเทพธัมมาปรมิตตวสวักคเหล่านั้น ถึงความตกลงกันว่าเป็นของละเอียดที่สุด. อันบรรดาวิคฤหยาบและวิคฤหะโยคิน ในวิคฤหยาบโยชามันยอ ไม่มีกำลัง, ในวิคฤหะโยคโยชามันยอ. จึงอย่างนั้น บุคคลซึ่งชาวอาณานิคมมากคนหนึ่งแล้ว ครั้นเที่ยวเท่านั้นก็จะกลับหัวใคร่จะกินของที่เขาอย่างใดอย่างหนึ่ง. ส่วนบุคคลซึ่งเขาไปเพียงพ่ายมีอย่างหนึ่งแล้ว [๔๘๘] ไม่อยากกินอะไรไปตลอดวัน. บรรดาวิคฤและโยชเหล่านั้น วิคฤบรรเทาความเหน็ดเหนื่อยได้ แต่ไม่อาจที่จะปล่อยเสียง (ชีวิต) อยู่ได้ ส่วนโยชปล่อยเสียงอยู่ได้ แต่ไม่อาจที่จะบรรเทาความเหน็ดเหนื่อยได้. แต่ทั้งสองอย่างรวมกัน อ้อมบรรเทาความเหน็ดเหนื่อยได้ก็ด้วย ปล่อยเสียงอยู่ได้ก็ด้วย.

“ในที่นี้อาจารย์ผู้ถามได้กล่าวว่า ‘มีความหมายของอาหารก็คือความหมายของปัจจัย, เมื่อเป็นอย่างนั้น เพราะเหตุไร จึงกล่าวอาหารแค่ ๔ อย่างเท่านั้นในเมื่อปัจจัยของสัตว์มีอย่างอื่น ๆ ก็มิใช่?’” ทั้งจะตอบ: เพราะอาหาร ๔ อย่างนี้เป็นปัจจัยพิเศษแห่งสันตติอันเป็นภายใน. จึงอยู่ กพทั้งการอาหารเป็นปัจจัยพิเศษแห่งรูปภาสของสัตว์ทั้งกพทั้งการอาหารเป็นภักษา. โยชนามภาส ผัสสะเป็นปัจจัยพิเศษของเวทนา, มโนสัญญาเป็นปัจจัยพิเศษของวิญญาณ, วิญญาณเป็นปัจจัยพิเศษของนามรูป. สมทั้งที่พระผู้มีพระภาคได้กล่าวไว้ว่า ‘ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุควรอยู่ได้ด้วยอาหาร ควรอยู่ด้วยเพราะอาศัยอาหาร, ไม่มีอาหารที่ควรอยู่ไม่ได้ แม้ฉันใด; และว่า ‘เวทนาควรอยู่ได้เพราะผัสสะเป็นปัจจัย, วิญญาณควรอยู่ได้เพราะสัทธาเป็นปัจจัย, นามรูปควรอยู่ได้เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย.’”

“ถามว่า ก็ในที่นี้อาหารอะไรนำมาซึ่งอะไร ? ตอบว่า กพหิงการาหารนำมาซึ่งรูป มีโอชาเป็นที่ ๔,* ผัสสาหารนำมาซึ่งเวทนา ๓, มโนสัญเจตนาหารนำมาซึ่งภพ ๓, วิญญาณาหารนำมาซึ่งนามรูปในปฏิสนธิ. อย่างไร ? (จะว่าถึง) กพหิงการาหารก่อน พอวาทไว้ในปากเท่านั้น ก็ยังรูป ๔ ให้เกิดขึ้นได้. อันหนึ่ง เมล็ดข้าวแคะเมล็ดที่หีบจนแล้วถูกกลืนอยู่ก็ยังรูป ๔ ๗ ให้เกิดขึ้นได้เท่านั้น. กพหิงการาหารนำมาซึ่งรูปมีโอชาเป็นที่ ๔ อย่างนี้. ส่วนในผัสสาหาร ผัสสะเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนา เมื่อเกิดขึ้นนั้นแลก็นำมาซึ่งสุขเวทนา, ผัสสะเป็นที่ตั้งแห่งทุกขเวทนาก็นำมาซึ่งทุกขเวทนา, ผัสสะเป็นที่ตั้งแห่งอทุกขมสุขเวทนามก็นำมาซึ่งทุกขเวทนา, ผัสสะเป็นที่ตั้งแห่งอทุกขมสุขเวทนามก็นำมาซึ่งอทุกขมสุขเวทนา. ผัสสาหารนำมาซึ่งเวทนา ๓ โดยประการทั้งปวงอย่างนี้. กวียประการดังนี้. ๕ (ในเรื่อง) มโนสัญเจตนาหาร: กรรมอันยังสัตว์ให้เข้าถึงกามภพย่อมนำมาซึ่งกามภพ. กรรมอันยังสัตว์ให้เข้าถึงรูปภพและอรูปภพก็นำมาซึ่งภพนั้น ๆ. มโนสัญเจตนาหารนำมาซึ่งภพ ๓ โดยประการทั้งปวงอย่างนี้. ส่วนวิญญาณาหารทำนกล่าว่านำมาซึ่งขันธ์ ๓ ที่สัมปยุตต์คือปฏิสนธิวิญญาณ เกิดขึ้นในปฏิสนธิธนะ และนำมาซึ่งรูป ๓๐ ที่เกิดขึ้นโดยเป็นเสณิก ๓ ไทโยแห่งบัพจีมีสหธาตุปัจจัยเป็นต้น. วิญญาณาหารนำมาซึ่งนามรูปในปฏิสนธิอย่างนี้. ในที่นี้ คำว่า ‘มโนสัญเจตนาหารนำมาซึ่งภพ ๓’ ทำนกล่าว่าถึงกตเจตนาและอกตเจตนาที่ประกอบด้วยอาสวะนั้นเอง. คำว่า ‘วิญญาณนำมาซึ่งนามรูปในปฏิสนธิ’ ทำนกล่าว่าถึงปฏิสนธิวิญญาณนั้นแล. ธรรมเหล่านั้นพึงทราบว่าเป็นอาหารเพราะนำมาซึ่งธรรมอันสัมปยุตต์คือธรรมที่ชื่อว่าอาหารนั้น หรือมีธรรมที่ชื่อว่าอาหารนั้นเป็นสมมุติฐาน โดยไม่แปลกกัน.

[๒๐๐] “บรรดาอาหาร ๔ นี้ กพหิงการาหารเมื่อคำจุน (ชีวิตให้ทรงอยู่ได้) ชื่อว่ายังอาหารก็ให้สำเร็จ. ผัสสะเมื่อออกท้องนั้นแล, มโนสัญเจตนาเมื่อประสมดวงมาแต่, วิญญาณเมื่อรู้แจ้งนั้นแล ชื่อว่ายังอาหารก็ให้สำเร็จ. อย่างไร ? ก็กพหิงการาหารเมื่อคำจุนนั้นแล ย่อมปรากฏเพื่อความดำรงอยู่แห่งสัตว์ทั้งหลายด้วยอาการดำรงกายไว้. จริยังอยู่ กายนั้นแม้อันกรรมให้เกิดแล้ว กพหิงการาหารก็ตั้งอุปถัมภ์ จึงดำรงอยู่ได้ตลอดอายุประมาณ ๑๐ ปีบ้าง ๑๐๐ ปีบ้าง. เปรียบเหมือนอะไร ? เปรียบเหมือนทารกแม่อันมารดาให้กบิลแล้ว อันนางนมให้คัม นำนมเป็นตัวแทนอยู่ จึงดำรงอยู่ได้สิ้นกาลนาน. อันหนึ่ง เปรียบเหมือนเรือนอันคำจุนไว้ด้วย

*. คือ อวิหโกรูป ๔ ได้แก่ดิน น้ำ ไฟ อม สี่ กลัน รส โอชา โอชาอยู่ในคำนี้ ๔ จึงว่า ‘รูปมีโอชาเป็นที่ ๔’ (อุลลภณนคตสังคยาปาลี หน้า ๑๕ และวิสุทธิมรรค ภาค ๒ หน้า ๑๕๔ ธรรมจินนค)

อรรถกถาสมมติปฏิฐิตีกล่าวว่า "คำว่า อาหารเกิดขึ้น เพราะสันนิษฐาน^๕ มีอรรถาธิบายว่า อาหารบรรดาที่เป็นไปในปฏิสนธิ เกิดขึ้นเพราะเหตุคือคัมहाในอุทรุมภ. อย่างไร^๖ โอรธา^๗เกิดในภายในรูป ๓๐ ถ้วน ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจสันตติ ๓ ในปฏิสนธิขณะ มีอยู่. โอรธา^๘ก็ยกทหังการาหาร^๙ที่เป็นอุปาทินกะ ซึ่งเกิดเพราะปัจจัยคือคัมहा. ส่วนธรรมเหล่านี้คือผัสสะและเจตนาซึ่งสัมปยุตด้วยอุปปฏิสนธิเจตติ และวิญญาณกิจจิกเอง ก็คือผัสสาหาร มโนสัญเจกนาหาร และวิญญาณาหาร ที่เป็นอุปาทินกะซึ่งเกิดเพราะปัจจัยคือคัมहा. ความที่อาหารบรรดาที่เป็นไปในปฏิสนธิ เกิดขึ้นเพราะเหตุคือคัมहाในอุทรุมภ. พึงทราบด้วยว่ามาฉนก่อน. อนึ่ง เพราะในทำนทำนกล่าวถึงอาหารทั้งที่เป็นอุปาทินกะ ทั้งที่เป็นอนุอุปาทินกะเจือกัน ฉะนั้นจึงพึงทราบ (ว่า) เมื่ออาหารที่เป็นอนุอุปาทินกะก็เกิดเพราะเหตุคือคัมहा ดังนี้. โอรธาในรูปบรรดาที่ทั้งรวมแต่เจตติที่สหรคด้วยโลกะ ๘ ดวง มีอยู่. โอรธา^{๑๐}ก็ยกทหังการาหาร^{๑๑}ที่เป็นอุปาทินกะซึ่งเกิดเพราะปัจจัยคือคัมहाที่ทั้งรวม. ส่วนธรรมเหล่านี้คือผัสสะและเจตนาซึ่งสัมปยุตด้วยเจตติที่สหรคด้วยโลกะ และวิญญาณกิจจิกเอง ก็คือผัสสาหาร มโนสัญเจกนาหาร และวิญญาณาหาร ที่เป็นอนุอุปาทินกะ ซึ่งเกิดเพราะปัจจัยคือคัมहा."

อรรถกถาปฏิฐานปกรณ์ว่า "ในคำว่า สหังการาหาร^{๑๒}ที่เป็นอุปาทินนุปาทินนิยะ เป็นปัจจัยคืออาหารปัจจัยแห่งกายที่เป็นอุปาทินนุปาทินนิยะ น โอรธา^{๑๓}ที่ถูกล้อมในรูปบรรดาที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ชื่อว่าสหังการาหาร^{๑๔}ที่เป็นอุปาทินนุปาทินนิยะ. คำว่า แห่งกายที่เป็นอุปาทินนุปาทินนิยะ ความว่า เป็นปัจจัยแห่งรูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานนั้นแลคืออาหารปัจจัย ก็เป็นปัจจัยโดยการตามรักษาและการกำจุน ไม่ใช่โดยการให้เกิด เหมือนรูปชีวิตหรือเป็นปัจจัยแห่งกตการูป^{๑๕} ฉะนั้น. ส่วนคำที่เกจิอาจารย์กล่าวว่า "โอรธาในสรีระของสัตว์ เช่น กณัมภัก^{๑๖}หรือเป็นอยู่ เป็นปัจจัยคืออาหารปัจจัยแห่งกายของสัตว์นั้นเป็นกณัมภักเป็นกณัมภักแล้วดำรงอยู่ ดังนี้. ไม่พึงถือเอา; เพราะว่าโอรธาในสรีระของสัตว์ที่มีชีวิตอยู่ไม่ถึงความ เป็นอาหารปัจจัยให้สำเร็จแก่สรีระอื่นได้."

ปฏิฐานปกรณ์นั้นว่า "ว่าพระของเกจิอาจารย์ซึ่งกล่าวหมายถึงอาหารที่เป็นอุปาทินกะอันอยู่ในสรีระของกณัมภักที่ถูกกลืนเข้าไปว่า เป็นปัจจัยคืออาหารปัจจัยแห่งกายที่เป็นอุปาทินนุปาทินนิยะ ดังนี้ มีน้ำหนักมากกว่า. เพราะว่าสัตว์มีชีวิตเช่นกณัมภักซึ่งพอ

๑. สติการูป คือ สัมมชรูป = รูปเกิดสมุฏฐาน

ถูกกลืนเข้าไป จะไม่ทำให้ความกว้างแห่งท้องที่หายไปเลย, จะไม่เข้าไปก่อกำแพงที่ห้ามไว้เลย, จะไม่ปรากฏเป็นรูปพิเศษที่ห้ามไว้เลย."

[๒๐๒] ธรรมดาก็คือกล่าวว่า "ธรรมทางหนึ่งคืออสังขาร^{๒๐๒} ทั้งที่ไม่ต้องด้วย อสังขารที่จะได้ปัจจัย, ซึ่งเรียกว่าธรรม ไม่เกิดจะเว้นจากปัจจัย, บรรดาธรรม ๒ อย่างนั้น ธรรมที่ไม่ต้องด้วยอสังขาร^{๒๐๒} เช่นสัญญา คันไม้ และเครื่องเขนเป็นต้น อสังขารมีรสแห่งดินและรสน้ำ เป็นปัจจัย, เพราะเมื่อฝนไม่ตก สัญญาเป็นต้นก็เหี่ยว, แก้วจะแตกเมื่อฝนตก, รสแห่งดิน รสน้ำเป็นปัจจัยของสัญญาเป็นต้นเหล่านั้น ด้วยประการฉะนี้, ธรรมทั้งหนึ่งคืออสังขาร^{๒๐๒} มีอสังขาร^{๒๐๒} ๓ อย่าง คือ สัญญา คันไม้ และเครื่องเขนเป็นต้น, อสังขารทั้งสามนี้ทั้งสามเป็นต้น."

๔ จบเรื่องอาหาร

๓. เรื่องการคำนวณภูมิ

คำว่า โดยถาร^{๒๐๓} นั้น หมายถึง โดยการคำนวณอย่างนี้ว่า แก่น^{๒๐๓} ถึงภูมิ^{๒๐๓} เป็นระยะทางประมาณเท่านี้, จึงอยู่ แก่นเมืองอสุรถึงแก่นมนุษย์เป็นระยะทาง ๔๔,๐๐๐ โยชน์, จากแก่นมนุษย์ถึงชั้นจากุมหาราชิกเป็นระยะทาง ๔๒,๐๐๐ โยชน์, จากชั้นจากุมหาราชิกถึงชั้นดาวดึงส์ก็เหมือนกัน, จากเมืองอสุรถึงเมืองดาวดึงส์ จึง เป็นระยะทาง ๑๖๘,๐๐๐ โยชน์ ด้วยประการฉะนี้, ด้วยเหตุนี้ ในโลกที่ปกสารจึงได้กล่าวไว้ว่า—

"ในระหว่างอยู่ขลุ่ยทั้งสอง(เมืองอสุรและเมืองดาวดึงส์) นั้น เป็นระยะทาง ๑๖๘,๐๐๐ โยชน์, บัดจิต^{๒๐๔} ๓ นาที ทั้งทราบฉะนี้แล้ว."

ส่วนจากพื้นแผ่นดินถึงชั้นดาวดึงส์ เป็นระยะทาง ๔๔,๐๐๐ โยชน์, จากชั้นดาวดึงส์ถึงชั้นอานาป เป็นระยะทาง ๔๓๔,๔๐๐ โยชน์, อันว่า จากชั้นอานาปถึงชั้นคฤติ เป็นระยะทาง ๘๘๔,๘๐๐ โยชน์, จากชั้นคฤติถึงชั้นนิมมานรดี เป็นระยะทาง ๑,๑๓๔,๒๐๐ โยชน์, จากชั้นนิมมานรดีถึงชั้นสวคัต เป็นระยะทาง ๑,๔๘๔,๖๐๐ โยชน์, จากชั้นสวคัตถึงชั้นปฐมฉานเป็นระยะทาง ๑,๘๓๖,๐๐๐ โยชน์, ด้วยเหตุนี้ ในโลกที่ปกสารนั้นแลจึงได้กล่าวไว้ว่า—

[๒๐๓] “ระยะทางจากพื้นแผ่นดินถึงภพดาวดึงส์ ประมาณ ๘๘,๐๐๐ โยชน์, จากภพดาวดึงส์ถึงภพยามะ ประมาณ ๔๓๔,๔๐๐ โยชน์, จากภพยามะถึงภพดุสิตประมาณ ๗๘๘,๘๐๐ โยชน์, จากภพดุสิตถึงภพนิมมานรดี ประมาณ ๑,๑๑๑,๒๐๐ โยชน์, จากภพนิมมานรดีถึงภพพรหมโลก ประมาณ ๑,๕๕๕,๖๐๐ โยชน์, จากภพพรหมโลกถึงพรหมโลกชั้นพรหมปรวิธัชชะ ประมาณ ๑,๙๙๙,๐๐๐ โยชน์, บัดนี้คิดดูว่าทั้งหมดด้วยประการฉะนี้แล.”

เพราะฉะนั้น จากแผ่นดินถึงชั้นปรุณณามจึงเป็นระยะทางประมาณ ๔,๗๖๐,๐๐๐ โยชน์ ด้วยเหตุนั้น ในโลกที่ปกครองนั้นแล จึงได้กล่าวไว้ว่า—

“ศิลาใหญ่ตั้งจากพรหมโลกชั้นล่าง ชั่ววันและคืนหนึ่งตกไป ๘๘,๐๐๐ โยชน์ ๔ เดือน จึงถึงแผ่นดิน; เพราะฉะนั้น จากพื้นแผ่นดินถึงพรหมโลกชั้นพรหมปรวิธัชชะจึงเป็นระยะทางประมาณ ๔,๗๖๐,๐๐๐ โยชน์, บัดนี้คิดดูว่าทั้งหมดด้วยประการฉะนี้แล.

[๒๐๔] โยชน์วัดกลางหาเป็น ๔ (ร้อย) เท่า (ของโยชน์ปรกติ), เมื่อตั้งโยชน์ปรกตินี้แล้วคูณด้วย ๔๐๐ จะเป็นโยชน์วัดระหว่างพื้นดินถึงพรหมโลกชั้นต่ำ, เพราะฉะนั้น โบราณจารย์จึงได้กล่าวว่าไกลยิ่ง, และได้ประกาศพรหมชั้นยอด (ภพพรหม) ว่าไกลกว่านั้น.”

ท่านผู้รู้ในโลกที่ปกครองเห็นอรรถกถาเทศาภิธานว่า “ทั้งหมดความสูงยิ่งของพรหมโลกอย่างนี้: ได้เห็นว่าแผ่นดินเท่าเรือนยอดหลังที่ ๗ ในโศภปราสาท ถูกผู้ขึ้นยืนในพรหมโลกชกลงมา ๔ เดือนจึงถึงแผ่นดิน” และอรรถกถาพรหมสังสุตว่า “บอกว่า อโศก พุรแปลว่าไม้ไผ่ไกลจากพื้น, จึงอยู่ คือรากของต้นไม้ยอดตกทั้งลงมาจากพรหมโลก ชั่ววันและคืนหนึ่งลงมาได้ ๔๘,๐๐๐ โยชน์ ๔ เดือนจึงมาประคี่ฐานอยู่บนแผ่นดิน, พรหมโลกมีชั้นต่ำสุดก็อยู่ไกลอย่างนี้” ดังนี้ จึงได้กล่าวคำนั้นไว้. ในโลกที่ปกครองนั้นนั้นแลจึงได้กล่าวอีกแต่โดยสังเขปว่า—

เพราะฉะนั้น พึงกำหนดกันอีกกล่าวไว้ในหนังสือให้ด้วย แล้วเห็นการคำนวณ
มีอาทิว่า “ตั้งแต่ชั้นปฐมฌานถึงชั้นทุกขฌาน (เป็นระยะทาง) ๒,๑๘๖,๔๐๐ โยชน์” ดังนี้
ด้วยเหตุนี้ ในโลกที่ปกสรวินั้นนั้นแลจึงได้กล่าวว่—

“บัดจากหฐวินัย พึงทราบว่ระยะทางตั้งแต่ชั้นพรหมปาวีตยะ ถึงชั้นปริค-
คาละ ประมาณ ๒,๑๘๖,๔๐๐ โยชน์. ส่วนตั้งแต่ชั้นปริคคาละถึงชั้นปริตตะ
ประมาณ ๒,๑๘๖,๔๐๐ โยชน์. ระยะทางตั้งแต่ชั้นปริตตะถึงชั้นเวทปิณฑะ
ประมาณ ๒,๑๘๖,๔๐๐ โยชน์. ส่วนระยะทางตั้งแต่ชั้นเวทปิณฑะถึงชั้นอวิหะ
ประมาณ ๓,๒๓๗,๖๐๐ โยชน์. ระยะทางตั้งแต่ชั้นอวิหะถึงชั้นอตปเปประมาณ
๓,๑๘๖,๔๐๐ โยชน์. ตั้งแต่ชั้นอตปเปถึงชั้นสุกตัสสะประมาณ ๓,๑๘๖,๔๐๐
โยชน์. (๒๐๘) ตั้งแต่ชั้นสุกตัสสะถึงชั้นสุกตัสสะ ประมาณ ๔,๒๓๗,๖๐๐ โยชน์.
ตั้งแต่ชั้นสุกตัสสะถึงชั้นอกนิฐะประมาณ ๔,๒๓๗,๖๐๐ โยชน์. ส่วนระยะทาง
ตั้งแต่ชั้นอกนิฐะถึงชั้นอรุปลานที่ ๑ ประมาณ ๔,๑๘๖,๖๐๐ โยชน์. ตั้งแต่
ชั้นอรุปลานที่ ๑ ถึงชั้นอรุปลานที่ ๒ ประมาณ ๕,๓๘๐,๐๐๐ โยชน์. ตั้งแต่
ชั้นอรุปลานที่ ๒ ถึงชั้นอรุปลานที่ ๓ ประมาณ ๕,๒๘๐,๐๐๐ โยชน์. ส่วน
ระยะทางตั้งแต่ชั้นอรุปลานที่ ๓ ถึงชั้นอรุปลานที่ ๔ ประมาณ ๖,๐๘๐,๘๐๐
โยชน์ บัดจากหฐวินัยพึงทราบดังนี้”

โยชน์ในที่นี้เป็น ๒ อย่าง คือสัตว์กัณฐี (โยชน์ที่กำหนดกัณฐี ๘ คอก) และ
ปัญจกัณฐี (โยชน์ที่กำหนดกัณฐี ๕ คอก). บรรดาโยชน์ ๒ อย่างนี้ โยชน์ที่กำหนด
กัณฐี ๘ คอก ชื่อ กุมหาทิโยชน์ (โยชน์วัดแผ่นดินเป็นคัม). ส่วนโยชน์ที่กำหนด
กัณฐี ๕ คอก ชื่อ พรหมาทิโยชน์ (โยชน์วัดพรหมโลกเป็นคัม). ด้วยเหตุนี้ ในโลก-
ที่ปกสรวินั้นนั้นแลจึงได้กล่าวว่—

“ชื่อว่าโยชน์เป็น ๒ อย่างโดยปริมาณ คือ พรหมาทิโยชน์ และกุมหาทิ-
โยชน์ เพื่อยะแสดงความแตกต่างแห่งโยชน์ทั้งสองนี้ อาจารย์แก่คุณจึง
กล่าวอย่างนี้ว่า—

๓๖	ปรัมภณ	๗	เป็น	๑	ธณ
๓๖	ธณ	๗	..	๑	คัชชาร
๓๖	คัชชาร	๗	..	๑	รณเรณ
๓๖	รณเรณ	๗	..	๑	ถิกขา
[๒๐๗]	๗	ถิกขา	๗	๑	อุกา
	๗	อุกา	๗	๑	ธณมาส
	๗	ธณมาส	๗	๑	องคุละ (นว)
๑๒	องคุละ	๗	..	๑	วิคคิ (กัม)
๒	วิคคิ	๗	..	๑	วคินะ (ศอก)
๗	วคินะ	๗	..	๑	ยฐ
๒๐	ยฐ	๗	..	๑	อุสกะ
๗๐	อุสกะ	๗	..	๑	การุค
๔	การุค	๗	..	๑	โยชน

(นคธโยชนทเบณสคตวันยฐ)

ระยะทางของหนทางปวงมณคณและกุณาเบณคณ ผู้ทรงทราบด้วยโยชน
นมนธ.

๕๐๐	ธณ	๗	เป็น	๑	โกรส
๔	โกรส	๗	..	๑	การุค
๔	การุค	๗	..	๑	โยชน

(นคธโยชนทเบณสคตวันยฐ)

นคธโยชนออกอย่างหนึ่ง อันเป็นเครื่องกับพระจันทร์และพระอาทิตย์ เป็น
โยชนทเบณเครื่องกำหนดวิมาสาเบณคณ และนคธโยชนทเบณกำหนดถนน
หนทางในฎีกาพระวินัยทั้งสิบ เป็นโยชนทเบณกำหนดอัฐกะ ๕ ศอก เพราะ
ฉะนั้นโยชนทเบณจึงเป็นโยชนเล็ก. ผู้เบญจกคณยทั้งทราบโดย
ประการทั้งปวง ด้วยประการฉะนี้."

คำว่า ฏฐิ เป็นชื่อของนาฬิกา. หากจะถามว่า นาฬิกาเป็นเครื่องอะไร? ตอบว่า โดยความหมาย กาลเวลาที่ทั้งนับด้วยเครื่องนับมีอักษรเป็นต้น ชื่อว่านาฬิกา. คำว่าเทคนั้น ในโลกที่ปกครองนั้นนั้นแท้จริงได้กล่าวว่า—

“๑๐ อักษร	เป็น	๑ ปราณ
๖ ปราณ	..	๑ วินาที
๑๕ วินาที	..	๑ บาท
๔ บาท	..	๑ นาฬิกา
๖๐ นาฬิกา	..	๑ วัน
๓๐ วัน	..	๑ เดือน
๑๒ เดือน	..	๑ ปี
ทั้งหมดกาลเวลาอย่างนี้..		

ความแห่งคำนี้ว่า ๑๐ อักษร ชื่อว่าปราณหนึ่ง, ๖ ปราณ ชื่อว่าวินาทีหนึ่ง, ๑๕ วินาที ชื่อว่าบาทหนึ่ง, ๔ บาท ชื่อว่านาฬิกาหนึ่ง, ๖๐ นาที ชื่อว่าวันและคืนหนึ่ง, ๓๐ วันและคืน ชื่อว่าเดือนหนึ่ง, ๑๒ เดือน ชื่อว่าปีหนึ่ง บัญชีทั้งหมดกาลเวลาอย่างนี้.

[๒๐๘] บรรดาศัพท์เหล่านี้ คำศัพท์ว่า อักษร ท่านกล่าวถึงกาลเวลาเป็นที่สวดอักษรนั้น. ในศัพท์ว่า ปราณ เป็นคำกัมมณี. อมหายใจออกและลมหายใจเข้า กล่าวคือยัสสะบัสสะ ชื่อว่า ปราณ. ศัพท์ว่า วินาที มีความหมายว่า ปราศจากนาฬิกา. ศัพท์ว่า นาฬิกา นั้นเป็นชื่อของลมหายใจเข้าและลมหายใจออก. ด้วยศัพท์ว่า วินาที นั้น ท่านกล่าวถึงช่วงเวลาปราศจากลมหายใจเข้าและลมหายใจออก. คำว่าเทคนั้น ในกฎกำหนดนาฬิกาตรึงได้กล่าวว่า “คำว่า วิธนา ท่านกล่าวถึงเวลาที่กลิ้งยัสสะบัสสะได้.” ท่านได้กล่าวไว้ว่า “ในเพราะความปรากฏแห่งเสียง” ก็จริง, แต่เพราะมี วิ เป็นบุรพบท จึงฟังกล่าวว่า “ในเพราะความไม่ปรากฏแห่งเสียง” เพราะธาตุทั้งหลายมีอรรถเป็นเอก. จริยังอยู่ ความไม่ปรากฏในที่นี้ ก็คือความปราศจาก (ลมหายใจเข้าและลมหายใจออก) ด้วยอำนาจการกลิ้งไวนั้นแล. อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า “บุพว่า วิธนา หมายความว่า เวลาที่สงบเพราะปราศจากเสียง. อธิบายคำว่า นาฬิกา: ชื่อว่า นาฬิ โดยอรรถวิเคราะห์ว่า ส่วนต่าง ๆ. นาฬินั้นและ

คือ นาทิกา. แม้คำว่า วิมาทลา ก็เป็นชื่อของส่วนต่าง ๆ นี. ชื่อว่า วิมาที โดยอรรถวิเคราะห์ว่า ส่วนต่าง ๆ แยกต่าง. วิมาทีนั้นแหละคือ นาทิกา.

อธิบายคำว่า ๖๐ นาที: ๔ นาทิกาในราศีกรกฎ, ๖ ในราศีสิงห์, ๗ ในราศีกันย์, ๘ ในราศีตุลย์, ๖ ในราศีพุศฺสป, ๕ ในราศีธนู รวมเป็น ๓๖ นาทิกา; ๓ นาทิกาในราศีมังกร, ๔ ในราศีกุมภ์, ๕ ในราศีมีน, ๕ ในราศีเมษ, ๔ ในราศีพฤษภ, ๓ ในราศีเมถุน รวมเป็น ๒๕ นาทิกา, รวมทั้งสองเป็น ๖๐ นาทิกา ตั้งอยู่ทุกเมื่อในราศี ๑๒. ถึงกล่าวมานี้ชื่อว่า อันโกนาที. มณฑลแห่งราศี ๑๒ มีประมาณ ๖๐ นาที ด้วยประการฉะนี้. พระอาทิตย์โคจรตลอดที่มีประมาณเท่านี้ตลอดวันและคืนหนึ่ง. เพราะฉะนั้น วันและคืนหนึ่งจึงเป็นเวลาประมาณ ๖๐ นาที. ถึงกล่าวมานี้เป็นความสังเขปในเรื่องนี้. ส่วนความพิสดารพึงควรดูในฎีกาทางนาทศาสตร์.

๔. เรื่องการคำนวณ

๔. เรื่องต้นไม้

คำว่า โยคต้นไม้ หมายถึง โยคต้นไม้ใหญ่ ๗ อย่าง. บรรดาต้นไม้ใหญ่ ๗ อย่างนั้นต้นไม้ ๔ อย่างมีมาในอินทรีธัญญ์ว่า “คูกุณภิกษุทั้งหลาย ต้นไม้บรรดาในชมพูทวีปไม่ว่าอย่างใด, ต้นหว้า บัณฑิตกล่าวว่ามีเล็กว่ต้นไม้เหล่านั้น; ต้นไม้ของพวกเทพนั้น ศาสดาไม่ว่าอย่างใด, ต้นปาวีฉัตร บัณฑิตกล่าวว่ามีเล็กว่ต้นไม้เหล่านั้น; ต้นไม้ของพวกอสูรไม่ว่าอย่างใด, ต้นจักรปาฏฐิ บัณฑิตกล่าวว่ามีเล็กว่ต้นไม้เหล่านั้น; ต้นไม้ของพวกครุฑไม่ว่าอย่างใด, ต้นงั่ว บัณฑิตกล่าวว่ามีเล็กว่ต้นไม้เหล่านั้น แม้ฉันทโค, โพธิ์บักขิยธรรมไม่ว่าอย่างใด, อินทรียหิ บัณฑิตกล่าวว่ามีเล็กว่โพธิ์บักขิยธรรมเหล่านั้น ฉะนั้นเหมือนกัน.”

[๒๐๐] ต้นไม้ ๗ อย่างมีมาในอรรถกถาเขกนิบาต ยังคุตตนิภาว่า “อธิบายคำ ฝมพหวิป: ชื่อว่า ชมพหวิป โดยอรรถวิเคราะห์ว่าเป็นทวปที่รู้จักทั่วคือเบ็ทวิปที่ปรากฏทั่วอันทว. โยคินว่าต้นไม้ชื่อว่ามหาชมพู (ต้นหว้าใหญ่) ซึ่งเป็นเครื่องปรากฏแห่งทวปนี้ สูง ๑๐๐ โยชน์ ถึง ๕๐ โยชน์ ถ้าคนกลม (วัชรอบ) ๑๕ โยชน์ เกศคนบุรุษนิพนาค์ ตั้งอยู่ตลอดกป.

เพราะฉะนั้นหม่อมขุนหมื่น ทว่าปึงเจ็งหรือว่า หม่อมทวี่ป. ท่านว่าเป็นคนไม่คงอยู่ตลอดกับในทวีปนี้ ฉะนั้น ท่านไม่ ๖ ขนึ้ก็เกิด ท่านกระทุ่มในเอปรีโยทานทวีป, ท่านกัลปพฤกษในเอตุรกรทวี่ป, ท่านซีกในบุพพิทททวีป, ท่านจิตรปาฎิของพวกอสุร, ท่านงวของพวกครุฑ, ท่านปาวีฉัตรของพวกเทพเป็นต้นไม่คงอยู่ตลอดกับปณินัน.

“ท่านจิตรปาฎิ, ท่านงว, ท่านทวี่, ท่านปาวีฉัตรของพวกเทพ, ท่านกระทุ่ม, ท่านกัลปพฤกษ และท่านซีกเป็นต้น ๗.”

และมาในวิสุทธิธรรมว่า—

“ชมพู (ไม้ทวี่) เป็นชื่อต้นไม้ ถ้าต้นไม้ครอบ ๔๕ โยชน์ สูง ๕๐ โยชน์ กิ่งสูงและยาวโดยรอบ ๕๐ โยชน์ ต้นไม้มันจึงกว้าง ๑๐๐ โยชน์ สูงก็เท่ากันนั้น แต่ ชะมอานุกาพทำให้ชมพูทวี่เป็นทรงจุกกันทวี่ไป.

ประมาณของต้นไม้ทั้งกล่าวมานั้นแหละเป็นประมาณของต้นไม้จิตรปาฎิแห่งพวกอสุร, ของต้นไม้แห่งพวกครุฑ, ของต้นไม้กระทุ่มในเอปรีโยทานทวีป, ของต้นไม้กัลปพฤกษในเอตุรกรทวี่ป, ของต้นไม้ซีกในบุพพิทททวีป และของต้นไม้ปาวีฉัตรในชั้นดาวดึงส์แล. ด้วยเหตุนี้ ในโบราณจารย์จึงได้กล่าวว่า—

“ต้นไม้จิตรปาฎิ, ต้นงว, ต้นทวี่, ต้นปาวีฉัตรของพวกเทพ, ต้นกระทุ่ม, ต้นกัลปพฤกษ และต้นไม้ซีกเป็นต้น ๗.”

ต้นไม้ใหญ่ ซึ่งเรียกกันว่า “เทวศู — ต้นไม้ของเทวดา” ดังนั้น ปรากฏมีในพุทธาวสานพร้อมด้วยอรรถกถาเป็น ๗ ขนึ้ด้วยกัน ด้วยประการฉะนี้. ส่วนที่มาในอรรถกถาเป็น ๕ ขนึ้ก็เท่านั้น คือ ปาวีฉัตร, กัลปพฤกษ, สันถาน, มันทระ, หริจันทนะ. และในฎีกาแห่งอรรถกถาชั้นนี้ ได้กล่าวไว้ว่า “ต้นไม้ ๕ อย่างนี้ กล่าวตามนัยแห่งอมรโกส. แต่โดยนัยแห่งพระบาลี” เทวศูเป็น ๗ ขนึ้. ต้นไม้ใหญ่ ๗ ขนึ้. เรียกเทวศูเหมือนกัน เพราะต่างก็เกิดในภูมิอันเป็นเทวภูมิของพวกเทพนั้นแล.”

[๒๑๑] ถามว่า หม่อม ในคำว่า หม่อมขุนหมื่น นั้นเป็นไฉน. ตอบว่า คือท่านทวี่ที่เป็นเครื่องปรากฏของชมพูทวี่. ด้วยเหตุนี้ ในอรรถกถาสังฆารูปปคกัศฐจึงได้กล่าวไว้ว่า “คำว่า

๑. โสถคณเณ. บางฉบับเป็น สาสคณเณ แปลว่า โสสนะพิสัยต่อกันไป

ชมพูโชนก หมายความว่า เกิดแต่ชมพูชนก. ศัพทว่าใหญ่มีกิ่งแก่สะกียวออกไป ๕๐ โยชน์. แม่น้ำใหญ่ ๆ ไหลไปใกล้กิ่งเหล่านั้น. หน่อของกิ่งหลายช่อขึ้น ณ ที่ซึ่งผลหว้าสุกตกลงไป พังทั้งสองของแม่น้ำเหล่านั้น. หน่อของเหล่านั้นถูกน้ำในแม่น้ำพัดไปเข้าสู่มหาสมุทรโดยลำดับ. พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ชมพูโชนก (ทองชมพูนพ) ทรงหมายถึงหน่อของนั้น.” อรรถกถาเทศาสูติว่า “คำว่า ชมพูโชนก หมายความว่า เกิดในแม่น้ำซึ่งไหลไปใกล้กิ่งของศัพทว่าใหญ่. อีกอย่างหนึ่งว่า ครั้นเมื่อรสของผลหว้าใหญ่ (ชมพูชน) เข้าไปในแม่น้ำแล้ว หน่อของกิ่งสุกขึ้น.”

อีกาเวสสุวรรณว่า “แม่น้ำในทิศศัพทว่าใหญ่อันเป็นเทพฤกษ์อันตนอยู่ ชื่อว่าชมพูชนก. ทองที่เกิดแก่พืชของเหล่าซึ่งตกลงในชมพูชนกนั้น ขนาดเท่าช้างใหญ่” หรือขนาดเท่าหม้อ ชื่อว่าชมพูนพ. ทองที่แม่น้ำกระเบื้องประดับของเทพเจ้าแห่งไฟ” ไม่มีที่เทียบ.”

อรรถกถาจากนิบาต อังคุตตรนิกายว่า “ทองธรรมชาติ เรียกว่าชมพูนพ.” น้อ อรรถกถาจากนิบาต อังคุตตรนิกายว่า “ทองที่แต่งดี ชื่อว่าชมพูนพ.”

จบเรื่องคันไม้

๕. เรื่องโลก

คำว่า โลกโลก หมายถึงโลกโลก ๓ อย่าง. โลกเป็น ๓ อย่าง คือสังขารโลก ตถาคตโลก และโอภาสโลก. บรรดาโลก ๓ อย่างนั้น สังขารโลก พึงทราบตามที่มาในปฏิสัมภิทามรรคว่า “คำว่า โลก ได้แก่ขันธโลก ธาตุโลก อายตনโลก วิบัติคิณโลก วิบัติคิณภวโลก สัมปัตติคิณโลก สัมปัตติคิณภวโลก; โลกหนึ่ง ก็อัสสัทธิงปวงดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร ฯลฯ โลกสืบแปด คือธาตุ ๔.” ตถาคตโลก พึงทราบตามที่มาในบาลีประเทศนั้น ๆ ว่า “ความเห็นว่าเป็นโลกเที่ยงก็ว่า โลกไม่เที่ยงก็ว่า” และว่า “โลกนี้ โลกหน้า เทวโลก มนุษยโลก.” โอภาสโลก พึงทราบตามที่มาในพรหมเมณฑกสูตรว่า—

๑. คำว่า หน่อของ ในสันสกฤตหมายถึงกิ่งที่งอกขึ้นจากแผ่นดิน อย่างหน่อไม้แตกงอกขึ้นมา หรืออีกนัยหนึ่งอาจหมายถึงลำต้นที่งอกขึ้นไปออกหรือเป็นรากให้เป็นกิ่งต่อไป ๒. มหาคชูปน์มาต, บางฉบับเป็น มหาคชูปน์มาต แปลว่า มีขนาดเท่าช้างใหญ่. ๓. อนนุปปิกุเทว... แต่ในอรรถกถาฉบับที่กล่าวถึง เป็น อนนุปปิล แปลว่า มีแสงเหมือนไฟ.

[๒๐๒] พระจันทร์และพระอาทิตย์ต้องแสงไฟโรจน์อยู่ในทิศทั้งหลายตลอดทั้งประมาณเท่าใด. โลกมีประมาณเท่านั้นเท่านี้. อานาจของท่านเป็นไปในโลกนี้. อนึ่ง ท่านย่อมรู้จักคนดี คนเลว ยังมีความกำหนัด หรือปราศจากความกำหนัด รู้ความเป็นอยู่อย่างนี้และความเป็นอยู่อย่างอื่น ความมาความไปของสัตว์ทั้งหลาย."

ในอรรถกถาปฏิสัมภิทามรรคได้กล่าวอธิบายไว้ดังนี้ "บัดนี้ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรเมื่อจะแสดงโลกที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้แก่ท่านว่า 'ผู้เห็นโทษและภัยในโลก' ได้กล่าวคำว่า โลก โลก เป็นอาทิ. บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า ชันธุโลก แปลว่า โลกคือธานี. ชื่อว่า โลก โดยความหมายว่า ตลอดไป ออชบไป. แม้อีก ๒ คำ (คือ ธาตุโลก และอาชณโลก) ก็มีเช่นนี้เหมือนกัน. คำว่า วิชคคิณวโลก ได้แก่ชณวโลก. ก็ชณวโลกนั้น ชื่อว่า วิชคคิ เพราะเป็นลาภอันวิปริตคือเป็นผลที่ไม่พึงปรารถนา. ที่ชื่อว่า ภาวะ โดยอรรถวิเคราะห์ว่า เป็น. ภาวะคือวิภคติ ชื่อว่าวิภคติภาวะ. โลกคือวิภคติภาวะ ชื่อว่า วิภคติวโลก. คำว่า วิชคคิณวโลก ได้แก่กรรมอันยังสัตว์ให้เข้าถึงชณว. กรรมนั้น ชื่อว่าสัมภาวะ โดยอรรถวิเคราะห์ว่าเป็นแดนเกิดแห่งชณว. สัมภาวะแห่งวิภคติ ชื่อว่าวิภคติสัมภาวะ. โลกคือวิภคติสัมภาวะ ชื่อว่าวิภคติณวโลก. คำว่า สัมบัคคิณวโลก ได้แก่สุคติโลก. สุคติโลกนั้นชื่อว่า สัมบัคคิ เพราะเป็นลาภอันดีคือเป็นผลที่พึงปรารถนา. ที่ชื่อว่า ภาวะ โดยอรรถวิเคราะห์ว่า เป็น. ภาวะคือสัมบัคคิ ชื่อว่าสัมบัคคิภาวะ. โลกคือสัมบัคคิภาวะ ชื่อว่าสัมบัคคิวโลก. คำว่า สัมบัคคิณวโลก ได้แก่กรรมอันยังสัตว์ให้เข้าถึงสุคติ. กรรมนั้น ชื่อว่าสัมภาวะ โดยอรรถวิเคราะห์ว่าเป็นแดนเกิดแห่งสุคติ. สัมภาวะแห่งสัมบัคคิ ชื่อว่าสัมบัคคิสัมภาวะ. โลกคือสัมบัคคิสัมภาวะ ชื่อว่าสัมบัคคิณวโลก. อรรถาธิบายแห่งคำว่า โลกหนึ่ง เป็นกัน พึงทราบในที่ซึ่งกล่าวแล้วในบทหลัง."

แม้ในฎีกาหาปทานสูตร ฎีกาวิสุทธิมรรค และฎีกาพระวินัย ก็ได้กล่าวไว้ว่า "อธิบายคำว่า โลกหนึ่ง : สัตว์โลกทั้งปวงชื่อว่าหนึ่ง ก็อย่างเดียวกันโดยไม่ใช่ออย่างอื่น เพราะความที่สัตว์ทั้งปวงมีความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัย ที่ท่านกล่าวไว้โดยพุทธาธิษฐานกล่าวว่า 'สัตว์ทั้งปวงดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร'. ตามว่า แม้ธรรมคือมรรคและผลก็ควรเป็นโลกด้วย

เพราะมีความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัยในชื่อว่า 'ดำรงอยู่ได้ชั่วอาภว' มิใช่ฤๅ? ตอบว่าไม่ต้อง
เป็นโลกก็พอ เพราะคำว่า โลก ในที่นี้ ท่านประสงค์เอาธรรมที่อุกฤษฏ์จัดอันเป็นปฏิจฺเฐ-
ธรรม (ธรรมที่พึ่งกำหนดอยู่). อีกอย่างหนึ่ง ในคำว่า อ้อมไม่ถอยไป อ้อมไม่ถอยกลับไป นี
ธรรมที่ทำการเกิดเขาแล้วไม่เป็นเช่นนั้น, ธรรมนั้นชื่อว่าโลก เพราะฉะนั้น ความเป็นโลก
จึงไม่แปลกโลกุตรธรรมทั้งหลาย ซึ่งเว้นจากการเกิดเขาในภพนั้น."

[๒๑๓] ธรรมกถาพรหมนิมิตตนิสสรวา "คำว่า พระจันทร์และพระอาทิตย์เหว
ล่องแสงไฟโรจน์อยู่ในทิศทั้งหลายตลอดทั้งประมาณเท่าใด ความว่า พระจันทร์พระอา-
ทิตย์เหวล่องแสง ไฟโรจน์อยู่ในทิศทั้งหลาย หรือทิศทั้งหลายสว่างไฟโรจน์อยู่เพราะพระจันทร์
และพระอาทิตย์นั้น ในที่นี้ประมาณเท่าใด. คำว่า โลกมีประมาณเท่านั้นนั้นเท่า ความว่า
โลกกำหนดโดยประมาณเท่านั้นได้เท่าเท่า หมายถึงจักรวาลทั้งปวงรวมทั้งจักรวาลนั้น. คำว่า
อำนาจของท่านเป็นไปในโลกนี้ ความว่า อำนาจของท่านเป็นไปในจักรวาลทั้งปวงนั้น.
คำว่า สิ่ง ท่านย่อมรู้จักคนดี คนเลว ความว่าท่านย่อมรู้จักสัตว์ทั้งหลายที่ดี เลว คือทั้ง
หรือดี เลวหรือประณีต ในจักรวาลทั้งปวงนั้น. คำว่า ย่อมมีความกำหนด หรือปราศจาก
ความกำหนด ความว่า มิใช่จะรู้จักคนดีคนเลวว่า ผู้เป็นคนเม่งคัง ผู้เป็นคนลามก คัง
อย่างเดียว แต่ท่านยังรู้จักคนทั้งมีความกำหนด หรือปราศจากความกำหนดด้วย อย่างนั้นว่า
ผู้ย่อมมีความกำหนด ผู้เป็นปราศจากความกำหนด. อธิบายคำว่า รู้ความเป็นอนาถ
และความเป็นอนาถ: จักรวาลชื่อว่า ความเป็นอนาถ. จักรวาล ๔๔ ทั่วเหลือจาก
จักรวาล ๕๕ ทั่วเหลือจาก จักรวาล ๕๕ ทั่วเหลือจาก จักรวาล ๕๕ ทั่วเหลือจาก จักรวาล ๕๕ ทั่วเหลือจาก
ความมาโดยปฏิสริ และความไปโดยจุติ แห่งสัตว์ทั้งหลายในจักรวาลทั้งปวงนั้น. พระผู้มี
พระภาคทรงข่มมารว่า "(ด้วยอำนาจและความรู้ดังกล่าว) ท่านมีความสำคัญว่าตัวเป็นใหญ่
ยิ่ง. ท่านชื่อว่าปพพรมทั้งในจำนวนพัน (ขณะนั้นมารเข้าสิงกายพรหมปาวีสระของคันทัง),
แก่พรหมอื่น ๆ ในเบื้องบนจากท่านมีประมาณมิได้ว่าสองพัน สามพัน สี่พัน ห้าพัน หมื่น
ทั้งและแสนหนึ่ง. ท่านทำความสำคัญว่าตัวเป็นผู้ใหญ่เสมียนหนึ่งพยานวิคฤนาคแผ่นผ้า (ผืน
ใหญ่) ด้วยผ้าที่อนแก่ประมาณ ๔ ศอก."

ในวิสุทธิมรรค ธรรมกถาพระวิมัย และธรรมกถาทวารัมมชาตก็เป็นกันทำกัน
กล่าวถึงโลก ๓ ไว้อย่างนี้. แม้ในสัททนิคคิได้กล่าวไว้อย่างนี้เหมือนกัน แล้วได้กล่าวไว้อีก

ว่า "อีกอย่างหนึ่ง หิงทรวนว่าคำว่า โลก ใต้แก่โลก ๓ อย่างนี้ คือ กิเลสโลก ภวโลก อินทริยโลก, บรรดาโลก ๓ อย่างนั้น กามาวจรสัตว์ทั้งหลาย ชื่อว่ากิเลสโลก เพราะเป็น ผู้มากด้วยกิเลสมีวาทะเป็นต้น, รูปาวจรทั้งหลาย ชื่อว่าภวโลก เพราะความเจริญรอบคอบ ด้วยฌานและอภิญญา, อรูปาวจรสัตว์ทั้งหลาย ชื่อว่าอินทริยโลก เพราะเป็นผู้มีอินทริยบริ-
 สุธรรมาภิเษกเป็น ผู้มากด้วยอานาปุญฺญสมาธิ." อีกอย่างหนึ่ง ความเศร้าหมอง ชื่อว่ากิเลส หมายถึงทุกข์, เพราะฉะนั้น สัตว์ในอบายทั้งหลายจึงชื่อว่ากิเลสโลก เพราะเป็นผู้มากด้วยทุกข์, สัตว์อื่นจากนั้น ชื่อว่าภวโลก เพราะความเป็นภพแห่งสมบัติ (สมบัติภวโลก), บรรดาสัตว์ เหล่านี้ สัตว์เหล่าใดประกอบด้วยอินทริยอันสมบูรณ์ สัตว์เหล่านั้นชื่อว่าอินทริยโลก, แต่ ไชยธรรมาธิปไตยประชุมและความสืบทอดแห่งรัษฎาทั้งหลายอันเนื่องด้วยอินทริย ชื่อว่า สัตว์โลก, อธิบายว่า ชื่อว่า สัตว์ เพราะสัตว์ส่ายไปในอารมณ์ไม่มีรูปเป็นต้น และชื่อว่า โลก เพราะถูกกล อยกล และวิบากของกุศลทุกสถาน บัดนี้เห็นได้ไ้ประชุมและความสืบทอดแห่งรัษฎาทั้งหลาย อันเนื่องด้วยอินทริย, ประชุมและความสืบทอดแห่งรูปทั้งหลายอันไม่เนื่องด้วยอินทริย ชื่อว่า โลกาสโลก อธิบายว่า สัตว์ที่ยังตั้งอยู่และที่มันคบคิดเห็นได้ไ้ประชุมและความสืบทอดแห่ง รูปทั้งหลายนี้, และ (โลกคามภินัน) เป็นโอกาส(สถานที)ของสัตว์เหล่านั้น, จึงอยู่ โอกาสโลกนี้ เรียกว่า ภพโลก ก็มี เพราะเป็นที่รองรับสัตว์เหล่านั้น, (๒๔๔) อีกอย่างหนึ่ง โลก ๒ อย่าง นี้ ชื่ออุปาทายบัญญัติ เพราะเป็นสภาพที่ทําบัญญัติเทียบเคียงธรรมเข้ารูปเป็นต้น, แต่ไม่ใช่ สภาพแห่งปรมัตถ์, อนึ่ง เพราะโลกทั้งสองนั้นทําบัญญัติเทียบเคียงรูปธรรมและอรูปธรรมโดย ความเป็นธรรมมีปัจจัย จึงพึงอภิธานด้วยภาวะที่มิความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัยโดยปริยาย ด้วย อำนาจอุปาทาน, รัษฎาทั้งสองนั้นชื่อว่า สัตว์โลก โดยความหมายว่าอันมีปัจจัยปรุงแต่ง และจะ สลายย่อยยับไป."

แม้ในฎีกาวิสุทธิมรรคและฎีกาพระวินัย ก็ใช้กล่าวอรรถาธิบายแห่งโลก ๓ ไว้โดย นัยนี้คำว่า "ประชุมแห่งรัษฎาทั้งหลายอันเนื่องด้วยอินทริย" ดังเป็นต้น, ส่วนในฎีกาสถา-
 ยมมรรคใช้กล่าวไว้แต่เพียงว่า "จักรวาลชื่อว่า โลก เพราะหมู่สัตว์และภพความเป็นต้น อัน บุคคลจะละได้ในจักรวาลนี้, ส่วนสังขารชื่อว่า โลก โดยความหมายว่าสลายไป" ดังที่กล่าวมาแล้ว.

จบเรื่องโลก.

๑. อานนฺตฺตสมาธิ คือสมาธิอันล้นพ้น ไม่พัวพัน.

๖. เรื่องโลกธาตุ

คำว่า โลกธาตุ หมายถึง โลกโลกธาตุ. ในอรรถกถาหาโควินพุทธุร โคกัถว่า อรรถาธิบายไว้ว่า "ในพรหมนิมิตตนิสสวาทา—

พระจันทร์และอาทิตย์ต้องแสงไฟไว้จนอยู่ในที่ทั้งหลายตลอดทั้งปีประมาณเท่าใด. โลกมีประมาณเท่านี้แหละเท่า อำนาจของท่านเป็นไปในโลกนี้. ดังนี้

โลกธาตุอันหนึ่งก็จักรวาลอันหนึ่งนั่นเอง. ในพรหมชาลสูตรว่า 'พื้นโลกธาตุได้ไหวแล้ว' ดังนี้. โลกธาตุอันหนึ่งก็จักรวาลอันหนึ่ง. ในมหาปทานสูตรว่า 'และพื้นโลกธาตุนี้ก็ไหว' ดังนี้. โลกธาตุอันหนึ่งก็จักรวาลอันหนึ่ง. ในบาลีประเทศว่า 'ลูกก่อนานที่ศอภาคเมื่อต้องการ ก็ยังไครสหัสโลกธาตุ มหาสหัสโลกธาตุให้รู้แจ้งได้ด้วยเสียง' ดังนี้. โลกธาตุอันหนึ่งก็ไครสหัส มหาสหัส."

ชื่อว่าโลกธาตุเป็น ๓ อย่างคือ จุทนิกา (ขนาดเล็ก) มัชฌิมิกา (ขนาดกลาง) ไครสหัสส(ขนาดใหญ่). บรรดาโลกธาตุ ๓ ขนาดนั้น จักรวาลอันหนึ่ง ชื่อว่าจุทนิกาโลกธาตุ. จุทนิกาคุณด้วยหนึ่ง ชื่อว่ามัชฌิมิกาโลกธาตุ ซึ่งมีประมาณล้านจักรวาล. มัชฌิมิกาคุณด้วยหนึ่ง ชื่อว่าไครสหัสสโลกธาตุ ซึ่งมีประมาณร้อยโกฏจักรวาล. [๒๔๕] ไครสหัสสนั้นแลเรียกว่า มหาสหัสสบ้าง. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสไว้ในสัททาสูตรว่า "ลูกก่อนานที่พระจันทร์และอาทิตย์ต้องแสงไฟไว้จนอยู่ในที่ทั้งหลายตลอดทั้งปีประมาณเท่าใด. โลกมีประมาณเท่านั้นเท่านี้. ในโลกพื้นเท่า (พื้นจักรวาล) นั้น มีพระจันทร์พื้นคว มีพระอาทิตย์พื้นคว มีภูเขาพื้นคว มีเทือก มีชมพูทวีปพื้นทวีป มีอปรโคยานพื้นทวีปพื้นทวีป มีอุทราทวีปพื้นทวีป มีทวีปพื้นทวีปพื้นทวีป มีมหาสมุทรพื้นสมุทร มีหาวนพาราชพื้นองค มีเทวโลกชั้นจาตุมหาราชพื้นแห่ง ชั้นดาวดึงส์พื้นแห่ง ชั้นยามะพื้นแห่ง ชั้นดุสิตพื้นแห่ง ชั้นนิมมานรดีพื้นแห่ง ชั้นปรนิมมิตวสวัตตีพื้นแห่ง มีพรหมโลกพื้นแห่ง. นั่นอาตมนี้ เรียกว่าสหัสสจุทนิกาโลกธาตุ. สหัสสจุทนิกาโลกธาตุโดยประมาณเท่าใด. โลกมีประมาณเท่านั้นเท่านี้. นั่นอาตมนี้ เรียกว่าทิวสหัสสมัชฌิมิกาโลกธาตุ. ทิวสหัสสมัชฌิมิกาโลกธาตุโดยประมาณเท่าใด. โลกมีประมาณเท่านั้นเท่านี้. นั่นอาตมนี้ เรียกว่าไครสหัสสมหาสหัสสโลกธาตุ. ลูกก่อนานที่ ศอภาคเมื่อต้องการ ก็ยังไครสหัสสมหาสหัสสโลกธาตุ หรือโลกธาตุเท่าพึงต้องการให้รู้แจ้งได้ด้วยเสียง."

น้อยแห่งขรรคธำมณีมหาเศวตฉัตรนั้นว่า “ด้วยพระบาลีว่า ‘พระอินทร์และพระ-
 อาทิตยเทวดาล่องแสงไฟโรจน์ในทิศทั้งหลาย ตลอดทุกปีประมาณเท่าใด’ เพียงเท่าที่แบ
 ยันใต้ทรงกำหนดแสดงจักรวาลอันหนึ่งแล้ว. บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงจักรวาลนั้นให้เป็นพันเท่า
 จึงได้คร่ำว่า ‘โลกมีประมาณเท่าไหนพันเท่า.’ คำว่า อุพินคา แปลว่าเล็ก. สหสสิฐนิกาโลก-
 ธาตุนี้เป็นวิสัยแห่งพระสาวกทั้งหลาย. ตามว่า สหสสิฐนิกาโลกธาตุหนึ่งทรวงนำมา (ควส) ทำ
 โมรี ครอบว่า เพื่อจะทรงแสดงกำหนดสมมติโลกธาตุ. คำว่า ธาวา แปลว่า โด่งประมาณ
 เท่าใด. คำว่า ลาว สหสสุธา แปลว่า มีประมาณเท่าไหนพันเท่า.

“อธิบายคำว่า สหสสิฐนิกาโลกธาตุ: โลกธาตุคือสหสสมมติโลกนี้มี
 ประมาณล้านจักรวาล เพราะกำหนดจักรวาลพันหนึ่งออกเป็นพันเท่า. สหสสิฐนิกา-
 โลกธาตุนี้ไว้วิสัยของพระสาวกทั้งหลาย, เป็นวิสัยของพระพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น. ต้อง
 ความว่าพระศากยเจ้าทั้งหลายทรงสามารถที่จะแสดงโอภาสแห่งพระสรีระกำจัดความมืด ถึง
 เทวตาและมนุษย์ให้รู้แจ้งได้ด้วยพระสุระเสียงในที่มีประมาณเท่านี้. และด้วยพุทธพจน์แห่ง
 ท่าน เป็นอันได้ทรงแสดงชาติเขต (เขตแห่งความอุบัต) ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย. ในวัน
 ที่พระโพธิสัตว์ทั้งหลายทรงจุติจากเทวโลกแล้วถือปฏิสนธิในครรภ์พระมารดาในภพสุกทัย, ใน
 วันนั้นก็ออกจากพระครรภ์, ในวันนั้นก็ยอมทบทวนกรรม และในวันครุสรี ประกาศ
 พระธรรมจักร ทรงปลงอาสน์ธาร และปรีณิพพาน ที่มีประมาณเท่านี้ย้อนพันทวี.

[๒๒๖] อธิบายคำว่า ไตรสหัสสิมหาสหัสสิ: ชื่อว่าไตรสหัสสิ เพราะเกิดจากจำนวน
 พัน ๓ ครั้ง. ชื่อว่ามหาสหัสสิ โดยอรรถวิเคราะห์ว่า คู่กับจำนวนพันเป็นอันมาก (และจำ
 นวนพันอันหนึ่งหรือว่ามาก) เพราะกำหนดจำนวนสมมติโลก ซึ่งได้กำหนดทำจำนวนพันให้เป็นพัน
 เท่าแล้วให้เป็นพันเท่าอีกยี่หนึ่ง. ด้วยพุทธพจน์แห่งท่าน เป็นอันได้ทรงแสดงโลกซึ่งมีปี-
 มาณร้อยโกฏิจักรวาล. พระผู้มีพระภาคเมื่อทรงต้องการพึงทรงแสดงโอภาสแห่งพระสรีระจัด
 ความมืด ถึงเทวตาและมนุษย์ให้รู้แจ้งได้ด้วยพระสุระเสียงในที่มีประมาณเท่านี้แล้ว.

“แต่พระคณปิณฑิตตเถระได้กล่าวอย่างนั้นว่า ‘ปริมาณของไตรสหัสสิมหาสหัสสิ-
 โลกธาตุไม่เป็นเช่นนั้น. นี่แห่งเป็นฐานที่ราคคณภพของด้วยการกล่าวลงและในการ
 สาธยายของอาจารย์ทั้งหลาย. ที่มีปริมาณล้านโกฏิจักรวาล ชื่อว่าไตรสหัสสิมหาสหัสสิโลกธาตุ.’

“ด้วยพุทธพจน์เพียงเท่านั้น เป็นอันได้ทรงแตกยอดเขตร (เขตรแห่งอาณา) ของ พระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว. จึ่งอยู่ อาณาของอาณาภูมิปิตร อธิคิปปิตร ธชคคปิตร โพชนกปิตร จันชปิตร โมรปิตร เนกคปิตร และรทณปิตรย่อมแผ่ไปได้ในระหว่าง ทัพประมาณเท่านั้น.

“คำว่า ฮาวสา วา ปัน อาคญเชยฺย แปลว่า หรือโลกธาตุเท่าที่พึงต้องการ. คำว่า คำนี้ ได้ทรงแตกยอดเขตร (เขตรแห่งวิสัย). จึ่งอยู่ วิสัยเขตรของพระพุทธเจ้าทั้งหลายไม่มี กำหนดประมาณ. เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอย่างนั้นแล้ว พระเถระคำว้า ‘อันโลกนี้ไม่ เสมอ, จักวาททั้งหลายไม่มีที่สท. (ในเวลาเดียวกัน) พระอาทิตย์ขึ้นที่แห่งหนึ่ง ตั้งอยู่ใน ท่ามกลางในที่แห่งหนึ่ง อัสตงกคในที่แห่งหนึ่ง, เป็นปฐมยามในที่แห่งหนึ่ง เป็นมัชฌิมยาม ในที่แห่งหนึ่ง เป็นปัจฉิมยามในที่แห่งหนึ่ง, แม้สัตว์ทั้งหลายก็ชวนชวราในการงาน หมกมุ่น ในการเล่น สาดชวนในเรื่องอาหาร, ด้วยประการทั้งวามัน ย่อมเป็นผู้มีใจฟุ้งซ่าน เป็นผู้ประ มาทด้วยเหตุเหล่านั้น ๆ. พระกาสทการทรงอัสกัเหล่านั้นให้รู้แจ้งด้วยพระสุตเรื่องใดอย่างใดหนอ’ จึ่งทอดถามพระผู้มีพระภาคเจ้าเพื่อตักความสงสัย. ลำดับนั้น พระกาสทเมื่อจะทรงพยากรณ์แก่ พระเถระ จึ่งได้ตรัสว่า ‘ดูก่อนอานนที ณ ที่นั้น คตาคพิงแผ่ไปด้วยโอภาสตลอดโคตรสหัสสิ มหาสหัสโลกธาตุ. ในกาลใด สัตว์เหล่านั้นพึงสำคัญแสงสว่างนั้น, ในกาลนั้น คตาค พิงประกาศให้พวกเขาได้อันเสียง. อย่างนั้นแลอานนที คตาคพิงยังโคตรสหัสสิมหาสหัส โลกธาตุ หรือโลกธาตุเท่าที่พึงต้องการให้รู้แจ้งได้ด้วยเสียง.’

“บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า โอภาสณ หมายความว่าพึงแผ่ไปด้วยโอภาสแห่ง สรรเว. ถามว่า ก็เมื่อจะทรงแผ่ไป ทรงกระทำอย่างไร? ตอบว่า ในที่ใด พระอาทิตย์ปรากฏ, ในที่นั้น ทรงอัญพระอาทิตย์ให้อัสตงกคด้วยอำนาจของพระอห. ส่วนในที่ใด พระอาทิตย์ ไม่ปรากฏ, ในที่นั้น ทรงอัญพระอาทิตย์ให้ขึ้นแล้วหยุดไว้ในท่ามกลาง. แก่นั้น ในที่ซึ่ง พระอาทิตย์ไม่ปรากฏ พวกมนุษย์ก็จะพึงเกิดความวิตกว่า ‘พระอาทิตย์ปรากฏเมื่อสักครู่, กลับ อัสตงกคไปก็ด้วยตนเอง; พระอาทิตย์นั้นถูกนาถสิงหรือหนอ, [๒๑๑] หรือว่าถูกภูตสิง ถูกยักษ์สิง ถูกเทวดาสิงอย่างใดอย่างหนึ่ง’. ส่วนในที่ซึ่งพระอาทิตย์ปรากฏ พวกมนุษย์ก็จะพึงเกิดความ วิตกว่า ‘พระอาทิตย์อัสตงกคเมื่อสักครู่, กลับขึ้นไปก็ด้วยตนเอง, พระอาทิตย์นั้นถูกนาถสิงหรือ หนอ, หรือว่าถูกภูตสิง ถูกยักษ์สิง ถูกเทวดาสิงอย่างใดอย่างหนึ่ง’. แก่นั้น เมื่อมนุษย์เหล่านั้น

ใคร่ควรดูแสงสว่างและความมืด แสงสว่างอยู่ว่า เวียงนี้เกิดเพราะอะไรเป็นปัจจัยหนอ พระศาสดาจะทรงเจ้าสมาบัติถึงฌาน(สี่เขียว)เป็นอารมณ์แล้วทรงแผ่ความมืดทิบออกไป. ทำไมไว้เพื่อจะยังความสะอึกให้เกิดแก่สัตว์เหล่านั้นผู้ชวนชวายนในการงานเป็นกัน. ครั้นทรงทราบวาทะคำเหล่านั้นเกิดความสะอึกแล้วก็พึงเจ้าสมาบัติโอทาหกสิณ (สีขาว) เป็นอารมณ์ แล้วทรงเปล่งพุทธรศมีอันเป็นกลุ่มสีขาว ทำโลกทั้งสามให้แสงสว่างเป็นอันเดียวกันโดยดับพลันทันที ประกายเป็นสมบัติที่พระจันทร์และพระอาทิตย์ขึ้นไปถึงพื้นดวง. โยภาสคือพุทธรศมีนั้นแล ทรงเปล่งโยส่วนแห่งพระกายประมาณเท่าเมล็ดงา. เทวตาผู้เฝ้าของกัโศทิงทำแผ่นหินแห่งจักรวาลให้เป็นกระเบื้องประทีป* ทำน้ำในมหาสมุทรให้เป็นน้ำมัน ทำภูเขาหินให้เป็นไม้ ตั้งไว้บนยอดเขาหินเรือกอกหนึ่ง แล้วจุดให้สว่างขึ้น เทวตาผู้เฝ้าของกันนั้นจึงทำให้สว่างได้ในจักรวาลหนึ่งเท่านั้น. เกินจากนั้นไป แม้เพียงสิบเดียว ก็ไม่อาจทำให้สว่างได้. ส่วนพระศากยเจ้าทรงเปล่งโยภาสโยส่วนแห่งพระสรีระประมาณเท่าเมล็ดงา ทำไภสวตสันนิบาตหัตถิโลกธาตุให้แสงสว่างเป็นอันเดียวกัน หรือยิ่งกว่านั้นขึ้นไป. พระคุณแห่งพระพุทธเจ้ายิ่งใหญ่อย่างนั้น.

“คำว่า พิงสำคัญแสงสว่างนั้น หมายความว่า สัตว์เหล่านั้นเห็นแสงสว่างนั้นแล้ว ก็ว่า บุรุษโดยพระอาทิตย์ให้อิสระแก่สัตว์ ไหร่นกตัว ปล่อยความมืดกับตัว. บุรุษนั้นบิณฑบาตแสงสว่างอันอยู่. โอ บุรุษน่ายกยววย* ดังนั้นแล้วจึงอันประคองอยู่รณอันอนันต์อยู่. คำว่า ให้พวกเขาได้อินเสียง หมายความว่า ให้พวกเขาได้อินเสียงด้วยธรรมกถา. เทวตาผู้เฝ้าของกัโศ ทิงทำเขาจักรวาลหนึ่งให้เป็นแก้วกลอง ทำมหาปรุพิให้เป็นหนังหุ้มกลอง ทำภูเขาหินให้เป็นไม้กลอง ตั้งไว้บนยอดเขาหินเรือกอกหนึ่งแล้วดี. เทวตาผู้เฝ้าของกันนั้นจึงให้ได้อินเสียงกลองนั้นได้ในจักรวาลหนึ่งเท่านั้น. เกินจากนั้นไป แม้เพียงสิบเดียวก็ไม่อาจจะให้เสียงกลองเลยไปได้. ส่วนพระศากยเจ้าประทับนั่งบนบัลลังก์หรือบนตั่ง ทรงยังไภสวตสันนิบาตหัตถิโลกธาตุให้รู้แจ้งให้ด้วยพระสุตเสียง หรือยิ่งกว่านั้นขึ้นไป. พระศากยเจ้าทรงมีอานุภาพยิ่งใหญ่อย่างนั้น.”

๑. หมายถึงส่วนพระรูปจำน. สมบัติอันคงไว้ทรงเครื่องบนคันหา ท่านจึงใช้ศัพท์ว่า ปรุปลอก

ในทันที พระอรรคณาจารย์ก็กล่าวเทศโคให้ชื่อว่า ชากิเรก เพื่อ (ให้หมายถึง) มัชฌิมกาลิโกธาคูซึ่งมีประมาณล้านจักรวาล และรู้ว่าไตรสหัสสัมพัทธสหัสโลกธาคูมีประมาณ ล้านโกฏิจักรวาลดังนี้แล้ว กล่าวเทศโคให้ชื่อว่า อาณาเรก เพื่อ (ให้หมายถึง) ไตรสหัสสัมพัทธสหัสโลกธาคูนั้น, เข่นหนึ่งหมื่นหลักจากอรรคณาจารย์ก็บังเกิดขึ้น, จึงอยู่ ในอรรคณาจารย์ก็บังเกิดขึ้นนั้นท่านก็กล่าวไว้ว่า [๒๔๔] “เรกมี ๓ เรก คือ ชาติเรก อาณาเรก วิสยเรก, บรรดาเรก ๓ เรกนั้น โลกธาคูหนึ่งแห่ง ชื่อว่าชากิเรก, ชากิเรกนั้นย่อมพัวพันในกาลที่พระศากยเจ้าเสด็จลงสู่พระนครมัทธวะมารคา ในกาลที่เสด็จออกมหาภิเนษกรรมในกาลที่ท้าวสว ในกาลที่ประกาศพระธรรมจักร ในกาลที่ปลงอาสุงสาร และในกาลที่ปรินิพพาน, ส่วนจักรวาลแสนโกฏิ ชื่อว่าอาณาเรก, จึงอยู่ อาณาเรกของพระปวิตรทั้งหลายมีอาญาณปฏิปวิตร โมรปวิตร ธชัคคปวิตร และรณปวิตรเป็นต้น เป็นไปในจักรวาลแสนโกฏินี้, ส่วนวิสยเรกไม่มีประมาณ, จึงอยู่ ชื่อว่าสภาพอนมิเรยัสยอ้อมไม่มีแก่พระพุทธเจ้าทั้งหลายเพราะพระนาสัว “ในอ (ฐานะที่จะพึงนำไป) มีประมาณเท่าใด, พระญาณก็มีประมาณเท่านั้น, พระญาณมีประมาณเท่าใด, ในอก็มีประมาณเท่านั้น, พระญาณมีในอเป็นที่สุด ในอก็มีพระญาณเป็นที่สุด” ดังนี้.

๔. ของโลกธาคู

๑. เรื่องความไม่มีที่สุด

คำว่า โลกความไม่มีที่สุด หมายถึงโลกความไม่มีที่สุดแห่งอากาศเป็นต้น, พระอรรคณาจารย์ก็กล่าวไว้ในอฏฐุทธาสนีว่า “ถึงไม่มีที่สุด ๔ อย่าง คือ อากาศไม่มีที่สุด จักรวาลไม่มีที่สุด สัตว์โลกไม่มีที่สุด พุทธญาณไม่มีที่สุด.”

บรรดาอากาศที่กล่าวไว้ในอรรคณาแห่งภควัคตูปกรณ์อย่างนี้ว่า “ในเรื่องอากาศนั้น อากาศมี ๓ อย่างคือ ปริเฉทอากาศ (อากาศโดยการกำหนด-ช่องว่าง) กสิณกรรมภูมิกอากาศ (อากาศโดยการเพิกกลืน) อัชฎากาศ (อากาศไม่ว่าง),* แม้คำว่าชจากาส (อากาศว่าง) ก็เป็นชื่อของอัชฎอากาศนั้นแหละ” ดังนี้ อัชฎากาศประสงค์เอาในที่นี้, เพราะความไม่มีที่สุดแห่งอัชฎอากาศนั้น พระอรรคณาจารย์จึงได้กล่าวไว้ในอฏฐุทธาสนีว่า “อากาศนั้นไม่มีกำหนดว่า

๑. หมายถึงอากาศที่อยู่เหนือจากบรรดาอากาศอื่นไป เป็นอากาศที่ไม่มีขึ้นและลงอะไร ๆ เจือปน.

เท่าเรือโยชน์ หรือเท่าพันโยชน์ในทิศตะวันออก ทิศตะวันตก ทิศเหนือ หรือทิศใต้ ก่อนแต่ถึงแม่น้ำท่าเสาแล้วเรือที่ท้าวท้าวเสกแยกแม่น้ำคั่นชักลงไปยังล่าง ย่อมตกถึงลงไป หากที่รองรับไว้มิได้. อากาขีชื่อว่าไม่มีที่สุดอย่างนี้."

โลกูปปัตติปริการว่า—

"ในภายใต้อากาษไม่มีที่สุด ที่สุดของอากาษไม่ปรากฏ. นรนาถจึงชักภูเขอันเสมอด้วยเขาหลวงไปในภายใต้อากาษนั้นแล้วจึงดึงไปยังล่าง ไม่พบที่สุดได้. (๒๑๙) อากาษเบื้องบนพรหมโลก ก็เปรียบอากาษข้างบนเหมือนกัน. เทวดาผู้เสกจึงชักภูเขาใหญ่ขึ้นไป. ก็ไม่พบที่สุดของอากาษนั้นได้" ดังนี้.

ส่วนความไม่มีที่สุดแห่งจักรวาททั้งหลาย พึงเห็นโดยอุปมาด้วยเมล็ดพระผลึกกาต ที่กล่าวไว้ในความไม่มีที่สุดของวิสุทธิเจต ในอรรถกถาสัททนต์ว่า "ในความไม่มีที่สุดแห่งวิสุทธิเจตนั้นเมล็ดพืชทั้งหลายมักอ้างอุปมาซึ่งนี้. หากว่าใคร ๆ พึงบรรจุเมล็ดพระผลึกกาตให้เต็มในแสนโกฏิจักรวาทความเท่าพรหมโลกแล้ว มาใส่เมล็ดพระผลึกกาตเมล็ดหนึ่ง ๆ ในจักรวาทหนึ่ง ๆ ในทิศตะวันออก, เมล็ดพระผลึกกาตเหล่านั้นทั้งสิ้นพึงหมดเกลี้ยงไป, จักรวาททั้งหลายในทิศตะวันออกก็ยิ่งหาหมดไปไม่. แม้ในทิศใต้เป็นต้นก็เช่นเดียวกัน. ชื่อว่าสิ่งอันมิใช่วัตถุแห่งพระพุทธรูปทั้งหลาย ไม่มีในจักรวาทเหล่านั้น."

อฏฐธาสินีว่า "แม้จักรวาททั้งหลายก็ไม่มีกำหนดค้วจำนวนเรือหรือค้วจำนวนพัน. แม้หากว่ามหาพรหม ๔ องค์ ผู้เกิดในอนันตนิรุตต ประกอบด้วยความเร็วอันสามารถผ่านจักรวาทแสนหนึ่งได้โดยเวลาเท่ากับลูกศรอันเร็วของธมมัญญานุญผ่านเงาอันกาลทางขวาง" พึงแล่นไปด้วยความเร็วนั้นค้วอีกว่า "จักเห็นที่สุดจักรวาท." ยังมิทันได้เห็นที่สุดจักรวาท พึงประวิฬพาทเสียก่อน. จักรวาททั้งหลายชื่อว่าไม่มีที่สุดอย่างนี้."

นัอรรถกถาชาวพุทธลังกา และอรรถกถาจากทิเบต อังคุตตรนิกายว่า "คงได้สดับมาในอภิสกาล ฤกษ์ชื่อไวทิสสะ เป็นฤกษ์ฤกษ์เหาะได้. ฤกษ์องค์นั้นมีความเร็วทันปานนั้น ก็อนาธธมมัญญานุญ อิงลูกศรอันเร็วผ่านเงาของกาล โดยประมาณเวลาเท่าใด, ไวทิสสะฤกษ์ก็ผ่านจักรวาทหนึ่งได้ ด้วยเวลาประมาณเท่านั้น. สมุทรวะนเอย (กับ) สมุทรวะนคก ไกลกันฉนั้นใด

๑. จากต้นกลางทางขวางอันแคบและสั้น ลูกศรแล่นไปได้เพื่อจั่วหัวคนเท่านั้น.

อย่างทำของท่านก็ใกล้เคียงนั้นแหละ. ก็เห็นว่าท่านอื่นที่รอบจักรวาลข้างตะวันตก เขียยททำ
เหมือนรอบจักรวาลข้างตะวันออก. เป็เดือนเขียยทเท่าที่ ๒ เหมือนรอบจักรวาลต่อไปได้. กว้าง
นั้นเป็นเวลานานเหมือนอายุนั้น. เมื่ออายุยังเหลือน้อยก็รีบไป ท่านเล่นไปด้วยความเร็วรนาที่นั่นด้วย
คิดว่า 'เราจักถึงที่สุดของโลกด้วยการไป.' แม้กระทำการก็มีภักดีเป็นแก่น ก็กระทำอย่าง
ปราศจากความระกษา. ก็คิดว่ายามจะเที่ยวภักดีอาจารย์ ฤษีของกันเขียวไม่พ้นจากเดานาสลดา
ล้างหน้าทีสระในหาค. เมื่อถึงเวลาเที่ยวบิณฑบาตในนครกุรวทวีป นั้ที่รอบจักรวาลทำภักดี
พักครึ่งหนึ่ง ๓ ท่อนแล้ว [๒๒๐] เล่นไปอีก. ท่านไปอย่างนั้นตลอดคร้อยปี ก็ยังไม่ถึงที่สุดโลก
ถึงกาลกรียาไปในระหว่างนั้นเอง. มาบังเกิดเป็นเทวบุตรชื่อโรหิตัสสะในจักรวาลนั้นแล. โร-
หิตัสสะเทวบุตรนั้น ได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้ากราบขอเรื่องแห่งทั้งหมด."

อภฺรฐาติว่า "สัตว์ทั้งหลายที่ดำรงชีวิตอยู่ในน้ำและที่ดำรงชีวิตอยู่บนบกในจักร-
วาลทั้งหลายประมาณเท่านี้ นับประมาณมิได้. สัตว์ในอากาศไม่มีประมาณอย่างนี้. พุทธ-
ธาดาเป็นสิ่งไม่มีที่สุดยิ่งกว่าสิ่งไม่มีที่สุดทั้ง ๓ นั้น."

อันสัตว์ที่ดำรงชีวิตอยู่ในน้ำ มากกว่าสัตว์ที่ดำรงชีวิตอยู่บนบก. ด้วยเหตุนี้ ใน
สังขลยอุทฺธจึงได้กล่าวไว้ว่า "พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า 'ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจะ
สำคัญความข้อนี้เป็นไฉน? ผู้หนึ่งน้อยกว่าเราภิกษุทั้งหลายในปาลายเสถียร กับแผ่นดินใหญ่
อย่างไรจะมากกว่ากัน? ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า 'พระพุทธรเจ้าข้า แผ่นดินใหญ่แล่มาก
กว่า, ส่วนผู้หนึ่งน้อยกว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงภักดีในปาลายพระนขาณมีประมาณน้อย,
นับกันไม่ได้ เทียบกันไม่ได้ ไม่เข้าจึงแม้ส่วนเสี้ยว เทียบกับแผ่นดินใหญ่แล้ว ผู้ที่พระผู้มี
พระภาคเจ้าทรงภักดีในปาลายพระนขา มีประมาณน้อย.' พระผู้มีพระภาคตรัสว่า
'เหมือนกันนั้นแหละภิกษุทั้งหลาย สัตว์ที่เกิดขึ้นบนบกมีประมาณน้อย, ส่วนสัตว์ที่เกิดในน้ำ
นั้นแหละมากกว่านั้นแล.' ในอภฺรฐาติ ยังกล่าวอีกให้ชัดไว้เพิ่มเติมกันว่า "ดูก่อน
ภิกษุทั้งหลาย ในชมพูทวีปนี้สวนอนันารนรมย์ บำอนนารนรมย์ หคณอนนารนรมย์ สระ
ใบกษรณอนนารนรมย์ มีน้อยแท้, แต่ดินมากกว่านั้น คือ หคณ หคณ หคณ หคณ หคณ หคณ หคณ
หคณ หคณ หคณ หคณ, ฉะนั้นนั้นแหละภิกษุทั้งหลาย สัตว์ที่เกิดขึ้นบนบกมีประมาณน้อย
นัก, แต่สัตว์ที่เกิดในน้ำมากกว่านั้นแล."

อรรถกถาเอกนิบาต อังคุตตรนิกายว่า “ก็อันว่านันทะที่นี้ (คือตามพินธุติทวีป หรือประเทศศรีลังกาในปัจจุบัน) ถึงสุวรรณภูมิ เป็นระยะทางประมาณ ๗๐๐ โยชน์. เวลซึ่ง แล่นไปด้วยลมตะวันตกหนึ่งจะถึงใต้โดยเวลา ๗ วัน ๗ คืน. ต่อมาสมณิกหนึ่ง เวลซึ่งแล่นไปอย่างนี้ ใต้แล่นไปบกแห่งปลาเนกธาวี* ตลอดจน ๗ วัน. พึงทราบความที่สัตว์ซึ่งเกิดในน้ำมากด้วยประการฉะนี้. อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบอรรถาธิบายในเรื่องนี้ โดยสภาพที่สถานทีกับนิ นธ และน้ำมีมาก ดังนี้: เหมือนอย่างว่าในสระใหญ่แห่งหนึ่ง มีอุบลดอกเดียวเท่านั้น, กออุบล นั้น มีเพียง ๔ ใบ และกลางกอมีดอกอุบลดอกเดียวหนึ่ง ฉะนั้น, อุบลไม้อกนั้นนั้นนั้นแล ทวีป ๔ เหมือนใบบัว ๔ ใบ, ภูเขาสีเนเรเหมือนดอกอุบลดอกเดียวในท่ามกลาง, โอกาสที่น้ำทั้งอยู่เหมือน น้ำในสระ. สภาพที่น้ำมีมากนั้นย่อมปรากฏแก่ผู้มฤตทั้งหลาย, จึงอยู่ ทวีปใหญ่ทั้ง ๔ เปรี๊ยะ เหมือนใบบัว ๔ ใบ, [๒๒๑] ภูเขาสีเนเรเหมือนดอกอุบลดอกเดียวในท่ามกลาง, โอกาสที่น้ำทั้งอยู่เป็น ประตุน้ำในสระ ทั้งน้อยปรากฏแก่ผู้มฤตเหล่านั้นที่ไปทางอากาศ. พึงทราบวาทะศัควานัน และมากกว่า เพราะเกิดในน้ำมากอย่างนั้น.”

ในบรรดาศัคว์ที่เกิดในน้ำ สัคว์ที่เกิดในน้ำอื่น ๆ จะยกไว้. สัคว์ที่เกิดในน้ำ มหาสมุทรมากกว่าอย่างอื่น. กว๊านแห่งนั้น พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสไว้ในสัจฉังสุตว่า “คูก่อน ภิกษุทั้งหลาย บุรุษพึงอาภักตฤฎา ไม้ กังไม้ และใบไม้ บรรดามันในชมพูทวีปนี้ แล้วรวม ไว้ที่เดียวกัน; ครั้นรวมไว้ที่เดียวกันแล้วพึงทำหลาว; ครั้นทำหลาวแล้ว พึงเสียบสัคว์ใหญ่ ๆ บรรดามันในมหาสมุทรในหลาวใหญ่ ๆ, พึงเสียบสัคว์ขนาดกลาง ๆ บรรดามันในมหาสมุทร ใน หลาวขนาดกลาง ๆ, พึงเสียบสัคว์จะเอือก ๆ บรรดามันในมหาสมุทรในหลาวขนาดเล็กจะเอือก ๆ. คูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัคว์ขนาดหยาบ ๆ ในมหาสมุทรยังไม่ทันจะหมดไป, ฤฎา ไม้ กังไม้ และใบไม้ในชมพูทวีปนี้พึงถึงความสิ้นไป หมดไปโดยแท้. คูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัคว์ขนาด เล็กเอือกในมหาสมุทรซึ่งยากที่จะเสียบหลาวเพราะตัวจะเอือก ยังมีจำนวนมากกว่านั้นแล ฉะนั้น, คูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัคว์บรรดาที่ไม่พ้นจากอภายก็มีจำนวนมากกว่าฉะนั้นนั้นเหมือนกัน แล.”

*. ปลาซึ่งมีสันไม้ได้ว่าเป็นปลาอะไร แต่ความตอนนั้นว่า มีมากในทะเลจากเกาะอัธยานาสุวรรณภูมิขนาดเรือ แล่นไปบนทะเลป่องขนาดนี้ ตลอด ๗ วัน

จริงอยู่ สัตว์ที่ไปสู่อบายมีมากกว่ามนุษย์. ด้วยเหตุนั้น ในสังฆตัญญุและ
โอบิฆมสังคฺคจึงได้กล่าวไว้ว่า “พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า ‘ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พวกเธอ
จะสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน? ผู้ที่อันน้อยที่เราจะกินไว้จนเปลือยเสียน กับแผ่นดินใหญ่
อย่างไรจะมากกว่ากัน?’ ฯลฯ เหมื่อนกันนั้นแหละภิกษุทั้งหลาย สัตว์ที่เกิดใหม่ในหมู่
มนุษย์นั้นประมาณน้อย, สัตว์ที่เกิดใหม่ในภพอื่นจากมนุษย์นั้นแหละมากกว่าแน่แท้.”

อนึ่ง ในเอกนิบาต อังคศรณิกายโคตวิธไว้เหมือนกันว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในชมพู
ทวีปนี้ ฯลฯ เติบสมมากกว่านม กอ หลดอน ห่อมน ห่มน่านตก หตอ หหมาม หกวน
เขา ฉันทโค, ฉันทนนั้นแหละภิกษุทั้งหลาย สัตว์ที่เกิดใหม่ในมนุษย์มีประมาณน้อย, แต่สัตว์
ที่เกิดใหม่ในภพอื่นจากมนุษย์นั้นแหละมากกว่า.” แม้บรรดาสัตว์ที่ไปสู่อบาย สัตว์คิริจนา
มากกว่าเขา ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงโคตวิธไว้จนตรวราว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
เราไม่พิจารณาเห็นมนุษย์แม้แต่หมู่เดียว ซึ่งจะวิจิตรเหมือนหมู่สัตว์คิริจนา.”

อีกอย่างหนึ่ง ความไม่มีที่สถแห่งสัตว์ทั้งหลายพึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในอรรถ-
กถาพุทธอุคคาสตรอย่างนี้ว่า “อนการอยู่เป็นหมู่เป็นอาการที่สัตว์ทั้งหลายได้ประพฤติก่อขึ้น
มากแล้วในวัฏฏะ อย่างเกี่ยวกันที่หลังไหลลงสู่แม่น้ำ, ทั้งในนรก กามเคตติจจาน วิสัย
แห่งเปรต และอสุรกาย ทั้งในมนุษยโลก เทวโลก และพรหมโลก๒๒๒ล้วนแต่เกี่ยวขึ้นกับการ
อยู่เป็นหมู่ทั้งนั้น. จริงอยู่ นรกซึ่งมีประมาณหนึ่งโยชน์ก็แยกด้วยสัตว์ทั้งหลายราวตะพาน
อันเต็มด้วยฝูงนก, สัตว์ทั้งหลายในที่ทำกรรมกรรมด้วยเครื่องจำ ๕ ประการ นั้นประมาณหรือ
กำหนด (จำนวน) มิได้. ในที่ซึ่งสัตว์นรกถูกตาคั่วเมือกเป็นเสนกเหมือนกัน. สัตว์นรกหมกไหม้
เป็นหมู่ด้วยประการฉะนี้. ในกามเคตติจจาน, ตัวปลวกในจอมปลวกจอมหนึ่ง กับประมาณ
หรือกำหนด (จำนวน) มิได้. แม้สัตว์เช่นมดแมลงในป่องเป็นคักแคะแห่งกับประมาณหรือ
กำหนด (จำนวน) มิได้เหมือนกัน. แม้ในกามเคตติจจานก็เกี่ยวขึ้นกับการอยู่เป็นหมู่อย่างนี้.
อนึ่ง เภรวแห่งเปรตซึ่งมีประมาณกว่าคหะหนึ่ง ถึงโยชน์บ้าง ก็เป็นสถานที่เต็มไปด้วยเปรต.
แม้ในวิสัยแห่งเปรต ก็เกี่ยวขึ้นกับการอยู่เป็นหมู่อย่างนี้. ภพอสุรซึ่งมีประมาณหนึ่งโยชน์ ก็เป็น
เหมือนห้องหุอันเต็มไปด้วยเริ่มที่สอในหุ. แม้ในอสุรกายก็เกี่ยวขึ้นกับการอยู่เป็นหมู่ด้วยประ-
การฉะนี้. ในมนุษยโลก, สกต ๕,๘๐๐,๐๐๐ อยู่ในกรุงสาวัตถี, มนุษย์ ๔๘๐,๐๐๐,๐๐๐
อยู่ในกรุงราชคฤห์ ทั้งภายในและภายนอก. แม้ในที่อื่น ๆ ก็อย่างนี้. แม้ในมนุษยโลกก็เกี่ยวขึ้น

กับการอยู่เป็นหนึ่งด้วยประการฉะนี้. แม้ในเทวโลกและพรหมโลกซึ่งตำแหน่งเทวตาก็เคยขึ้นกับการอยู่เป็นหนึ่งเช่นกัน. จีริงอยู่ เทวบุตรแต่ละองค์มีนางพิน ๒ ไกฏ์ถึง ๔ ไกฏ์ก็มี. แม้พรหมคงหมั้นกันอยู่ในที่แห่งเดียวกัน. สัตว์นิกายไม่มีที่สูกด้วยประการฉะนี้.

ส่วนพุทธญาณเพิ่งเห็นว่าไม่มีที่สูกเพราะทรงทราบสิ่งไม่มีที่สูกทั้ง ๓ อย่าง.

สิ่งไม่มีที่สูก คืออากาฬ จักรวาท สัตว์นิกาย และพุทธญาณ ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วตามนัยวรรคต ด้วยประการฉะนี้.

สิ่งไม่มีที่สูกเหล่านี้เองไม่สิ้นเชิงทีเดียว; แม้พระพุทธรูป กับ ธงสาร (และ) ทูตก็เป็นสิ่งไม่มีที่สูกโดยแท้.

ทั้งที่สูกับมา ทั้งหนึ่ง ท่านพระสาวกบุตรระลึกถึงพระพุทธรูปมีก็สูกเป็นกัน ไม่เห็นที่สูกไม่เห็นประมาณแห่งพระคุณของพระพุทธเจ้าก็เลย. จีริงอยู่ พระพุทธรูปเป็นของยิ่งใหญ่ ไกร ๆ ทั้งอยู่ในความรักร้อยในวงจำกัด ย่อมจะไม่สามารถเห็นได้โดยสิ้นเชิง. ด้วยเหตุนั้น ในอรรถกถาสัมปทานนัยสูตรจึงได้กล่าวไว้ว่า—

“บุคคลใด ๆ มีบุญมาก มีญาณเฉียนแหลม, บุคคลนั้น ๆ ย่อมเชือพระพุทธรูปโดยความเป็นคุณยิ่งใหญ่. โลกียมหาชน แม้จะโงะจาม ก็ตั้งอยู่ในธรรมเป็นอุปนิสัย (๒๒๓) ของตน ๆ ระลึกถึงพระคุณของพระพุทธเจ้า โดยกล่าวว่า นโม พุทธัน (ขอนอบน้อมแก่พระพุทธเจ้า). พระโศกบัณฑิตเชือว่าเชือพระพุทธรูปโดยความเป็นคุณยิ่งใหญ่ได้มากกว่าโลกียมหาชนทั้งหมด. พระสัททกามีองค์เชือมากกว่าพระโศกบัณฑิตร้อยคั้งพัน. พระอนาคามีองค์เชือมากกว่าพระสัททกามีคั้งร้อยคั้งพัน. พระอรหันต์องค์เชือว่าเชือพระพุทธรูปโดยความเป็นคุณยิ่งใหญ่ได้มากกว่าพระอนาคามีคั้งร้อยคั้งพัน. พระอสีคิมหาเถระเชือว่าเชือพระพุทธรูปโดยความเป็นคุณยิ่งใหญ่ได้มากกว่าพระอรหันต์อื่น ๆ. พระมหาเถระ ๔ องค์^๑ มากกว่าพระอสีคิมหาเถระ. พระอัครสาวกทั้งสองมากกว่าพระมหาเถระ ๔ องค์, บวรคาพระอัครสาวกทั้งสองนั้น พระสาวกบุตรเถระมากกว่า, พระบันจากพุทธเจ้าองค์เชือว่าเชือพระพุทธรูปโดยความเป็นคุณยิ่งใหญ่ได้มากกว่า

๑. จำนวนนางพิน ๒ ไกฏ์ในชอบกอยู่. ในหน้า ๑๑๔ ก็ว่าจำนวนเท่านี้ ยังคิดไม่เห็นว่า ทำไมจึงคิดเป็น ๒ ไกฏ์. แต่ค้นฉบับบางแห่ง ตรงนี้ปรากฏเป็น อสุร ซึ่งแปลว่า ๔ คั้ง ๒. คือ พระมหาภิกษุสามเณร พระอนุพุทธเถระ มหาภิกษุสามเณร และพระมหาโลกุตระเถระ (ตามนัยนัยอันสืบต่อกันมา ถูกกำหนดไว้ ปาฐกถา).

พระธรรมาธิบดีเถระ, หากว่าพระบิณฑกพุทธเจ้าทั้งหลาย นั้น (ในระบอบ) มุขคัมภีร์ปฏิกรรมเจ้า
สังฆปฏิ (ในระบอบ ๆ กัน) เทมโหจกรวาทะ วรรคถึงพระพุทธรูป, พระธรรมาธิบดีพุทธเจ้าเพียง
องค์เดียวเชื่อพระพุทธรูปโดยความเป็นคุณยิ่งใหญ่มากกว่าพระบิณฑกพุทธเจ้าเหล่านั้นทั้ง
หมด.

“เปรียบเหมือนมหาชนพื้นเชื้อกเพื่อจะทราบว่ามี ‘มหาสมุทรหรือหิน’ บรรดา
คนเหล่านั้นบางคนพื้นเชื้อกประมาณวาหนึ่ง, บางคน ๒ วา, ๓ วา บางคน ๑๐ วา, บางคน
๒๐ วา, บางคน ๓๐ วา, บางคน ๔๐ วา, บางคน ๕๐ วา, บางคน ๑๐๐ วา, บางคน
๑,๐๐๐ วา, บางคน ๔๔,๐๐๐ วา. พวกเขาสงว้าง หรือขึ้นบนภูเขาเป็นต้นที่ขึ้นอยู่กลาง
สมุทร หย่อนเชื้อกของคน ๆ หนึ่งไป บรรดาคนเหล่านั้น คนที่มีเชื้อกประมาณวาหนึ่ง ก็ทราบ
น้ำในที่มีประมาณวาหนึ่งเท่านั้น ๓ วา คนที่มีเชื้อก ๔๔,๐๐๐ วา ก็ทราบน้ำในที่มี ๔๔,๐๐๐ วา
เท่านั้น, แยกออกจากนั้นลงไปหาทราบได้ไม่ว่า ‘น้ำมีประมาณเท่านี้’ แต่น้ำในมหาสมุทรจะมี
เพียงเท่านั้นหาได้, อันที่แท้ไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณ. เพราะมหาสมุทรลึกถึง ๔๔,๐๐๐ โยชน์
อุปมาฉันใด, อุปไมยก็พึงทราบฉันนั้นนั่นแล พึงทราบว่าพระพุทธรูปที่โลกมีมหาชนเห็น
เปรียบค้ำน้ำที่ชั่วเชื้อกถึงแค่ประมาณวาหนึ่ง ถึง ๔ วา. พระพุทธรูปที่พระโสภณภิกษุเห็น
เปรียบค้ำน้ำที่ชั่วในที่มี ๑๐ วา ชั่วเชื้อก ๑๐ วา. พระพุทธรูปที่พระสกทาคามีเห็น เปรียบค้ำ
น้ำที่ชั่วในที่มี ๒๐ วา ชั่วเชื้อก ๒๐ วา. พระพุทธรูปที่พระอนาคามีเห็น เปรียบค้ำน้ำที่ชั่วในที่มี
๓๐ วา ชั่วเชื้อก ๓๐ วา. พระพุทธรูปที่พระอรหันต์เห็น เปรียบค้ำน้ำที่ชั่วในที่มี ๔๐ วา
ชั่วเชื้อก ๔๐ วา. พระพุทธรูปที่พระอสีตมหาสาวกเห็น เปรียบค้ำน้ำที่ชั่วในที่มี ๕๐ วา ชั่ว
เชื้อก ๕๐ วา. พระพุทธรูปที่พระมหาเถระ ๔ องค์เห็น เปรียบค้ำน้ำที่ชั่วในที่มี ๑๐๐ วา ชั่ว
เชื้อก ๑๐๐ วา. พระพุทธรูปที่พระมหาโมคคัลลานะเห็น เปรียบค้ำน้ำที่ชั่วในที่มี ๑,๐๐๐ วา
ชั่วเชื้อก ๑,๐๐๐ วา. [๒๒๔] พระพุทธรูปที่พระธรรมเสนานีคฤาษีบุตรเถระเห็น เปรียบค้ำ
น้ำที่ชั่วในที่มี ๔๔,๐๐๐ วา ชั่วเชื้อก ๔๔,๐๐๐ วา. ในการเห็นพระพุทธรูปนั้น ท่านพระ
ธรรมาธิบดีอยู่เฝ้าสาธุการมีญาณ วรรคถึงพระพุทธรูปทั้งหลายของพระทศพลโดยอำนาจคามธรรม
โดยความรู้ไปตามเหตุผล โดยอนุमान โดยตัตถ์น้อย ย่อมเชื่อได้ว่า ‘พระพุทธรูปทั้งหลายไม่มีที่
สุด ไม่มีประมาณ’ เปรียบค้ำบุรุษนั้นถือเอาได้ว่า ‘อันน้ำในมหาสมุทรจะมีเพียงแค่นั้นหาได้
ได้, ที่แท้ไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณ’ นั่นแล.

“ถ้าพระพุทธองค์ซึ่งจะทิ้งเธอโดยอำนาจตามธรรมนั้นแลมากกว่าพระพุทธองค์
พระเถระเห็น. คงจะเปลี่ยนชื่อ: บุรุษคนหนึ่งที่พระเจ้ารุชมักนำจากจีนทาคามหานทีอัน
ไหลมาไป ๔๔ โยชน์ คือข้างนี้ ๔ โยชน์ ข้างนั้น ๔ โยชน์. น้ำนี้ไหลคั้นนมมากกว่าน้ำที่
คัก (กัศรินมา) คัศวรเริ่ม ฉนโค, หรือบุรุษซึ่งเอาหัวเข่าขึ้นจากมหาปรุพี, ผู้ที่เหลือน้ำนม
มากกว่าผู้ที่เอาหัวเข่าแล้ว ฉนโค, หรือบุรุษซึ่งขวมมือไปทางมหาสมุทร, น้ำส่วนอื่น ๆ
นั้นแลมากกว่าน้ำทรงหนามมือ ฉนโค, หรือบุรุษซึ่งขวมมือไปในอากาศ, ส่วนแห่งอากาศก็
เหลือมากกว่าอากาศทรงหนามมือ ฉนโค, พระองค์ที่พระเถระยังมีให้เห็นนั้นแล พึงทราบว่า
มากกว่าพระองค์เห็นแล้ว ฉนโค. สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า—

“หากพระพุทธเจ้า พึงกล่าวคุณของพระพุทธเจ้า ไม่กล่าวเรื่องอันใด แม้
ตลอดกัป, ก็พึงสิ้นไปนิมิตในระหว่าง (ที่องค์กล่าวขำขันเอง) พระคุณ
ของพระศากยวงศ์หาสิ้นไปไม่.”

นัยธรรมกล่าวตามหาสังยุตตรว่า “ดังได้สดับมา พระเถระองค์หนึ่งนามว่า กาฬ-
พุทธวิกริต เป็นผู้ทรงพระโคปรุฏก เป็นพระมหาศีลนาคพ ผู้ถึงปฏิสัมภิทา มีบุญ เป็นผู้ขึ้น
พระราชาทรงบุรุษ มีภิกษุหมู่ใหญ่เป็นบริวาร อยู่ในเจกียบรรพทวิหาร. และในกาลนั้น
พระเจ้ากัศณทหาวราชทรงวิภาสูโธตถกรรมประทับอยู่ในถ้ำหลวงในเจกียบรรพท. ท้าวเธอได้
ทรงเห็นหมายกับภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมาภะว่า “ในกาลใดพระผู้เป็นเจ้าจะแก่กับฐา หรือแสดง
ธรรมเอง, ในกาลนั้นพระองค์เจ้าพึงให้การแก้หมายแก่ข้าพเจ้าด้วย.” ฝ่ายพระเถระ ณ วันธรรม
สวนะวันหนึ่ง มีหมู่ภิกษุเป็นบริวารขึ้นสู่สถานพระเจดีย์กัณทกะ ให้พระเจดีย์แล้วก็ยืนอยู่
ณ กวักขันกาฬพุทธมวร. ลำดับนั้น พระเถระผู้คือบิณฑบาตเป็นวัตรองค์หนึ่งได้เวียนถอยกับฐา
ในกาฬการามสูตร. พระเถระกล่าวว่า “วันนี้เป็นวันธรรมสวนะมิใช่หรือท่านผู้มีอายุ.”

[๒๒๕] รอรับเจ้าข้า เป็นวันธรรมสวนะ.”

“ถ้าอย่างนั้น จงนำคัมภีร์, เราจักนั่งฟังธรรมกันในที่แห่ง.”

“ลำดับนั้น ภิกษุทั้งหลายได้ปฐาสนะถวายพระเถระ ณ กวักขันโค. พระเถระ
กล่าวบุรพกถาแล้วเริ่มกาฬการามสูตร. ฝ่ายภิกษุหมู่ผู้ปฏิบัติธรรมาภะ ได้ถวายการแก้หมายแก่
พระราชา. พระราชาเสด็จมาถึงในเมฆบุรพกถายังไม่ทันจบเอง, และภิกษุเสด็จถึงแล้วได้ทรง
ปลอมนพระองค์มิให้ใครรู้จักประทับยืนทำสมาธิ. ทรงสถับธรรมตลอดราตรีทั้ง ๓ ยามทั้ง ๆ ที่

ประทับอื่น (อยู่อย่างนั้น) แล้วทรงประทานสาธุการในเวลาที่พระเถระกล่าวกำลังทำว่า
 อิมโห ภาว (พระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระพุทธรวณะนั้น). พระเถระจึงทราบบ ไข่ทุถามว่า
 'ขอถวายพระพร มหาบพิตรเสด็จมาเมื่อไร.'

'ในเวลาอรุณพรกดา เจ้าข้า.'

'มหาบพิตรทรงกระทำการที่ท่าอาภ.'

'พระราชารัตน์ว่า 'ไม่มีใช้การที่ท่าอาภเจ้าข้า' แล้วทรงกระทำสัจตามาว่า
 'ว่าข้าพเจ้าได้ตั้งใจไปอื่นแม้ในบทหนึ่งจำเต็มแต่พระผู้เป็นเจ้าเริ่มธรรมกถาไว้, ความเป็น
 เจ้าของคามพินธุทวิป แม้ในที่เท่าปลายประเทศแห่ง จงอย่ามีแก่ข้าพเจ้า.'

'ก็ในพระสูตรนั้นได้ทรงแสดงพระพุทธรูปร่างหลายไว้; เพราะฉะนั้น พระราชา
 จึงได้ตรัสถามว่า 'ท่านเจ้าข้า พระพุทธรูปร่างเพียงเท่าใด หรือว่าเหมือน ๆ กันมีอยู่.'

'ขอถวายพระพร พระพุทธรูปร่างที่อาคมภาพยังไม่ได้แสดงนั้นแลมากกว่าที่ได้แสดง
 แล้ว ประมาณไม่ได้.'

'ไปรคอกอุปมาด้วยเจ้าข้า.'

'ขอถวายพระพร ในนาข้าวสาธิตประมาณ ๑,๐๐๐ กวีส (เค็ดข้าวสาธิตออกมารวง
 ห่อ) ข้าวสาธิตที่เหลือนั้นแลมากกว่าข้าวสาธิตรวงเค็ด ฉะนั้น, พระพุทธรูปร่างที่อาคมภาพยังไม่
 ได้กล่าวนั้นแลมากกว่าที่ได้แสดงแล้ว ฉะนั้น.'

'ไปรคอกอุปมาอื่นอีก เจ้าข้า.'

'ขอถวายพระพร บุคคลทั้งจตุรเขมลงที่มหาหงศาอันเต็มด้วยห้วงน้ำ, น้ำที่ผ่านไป
 ทางรูเข็มเล็ก, น้ำที่เหลือนั้นมาก ฉะนั้น, พระพุทธรูปร่างที่อาคมภาพกล่าวแล้วอันน้อย, พระพุทธรู
 ร่างที่เหลือนั้นมาก ฉะนั้น.'

'ไปรคอกอุปมาอื่นอีก เจ้าข้า.'

'ขอถวายพระพร ธรรมคานาอันละเอียดอ่อนมีเส้นในอากาศ, มันเบื้เสียดระชาจิณาค
 เล็ก, ที่ซึ่งหนักนั้นบางก็ในอากาศเบื้หนักนั้นมาก หรือว่าอากาศที่เหลือนั้นมากกว่า.'

'พระพุทธรูปร่างที่อาคมภาพกล่าวแล้วเจ้าข้า, อากาศซึ่งหนักนั้นบางก็ เป็นส่วนน้อย, อากาศที่
 เหลือนั้นแลเป็นส่วนมาก ไม่มีที่สุด ประมาณไม่ได้.'

“ขอถวายพระพร พระพุทธคุณซึ่งอาทมยาแสดงแล้วเป็นส่วนน้อย พระพุทธคุณทั้งหลายนั้นแต่เป็นส่วนมาก ไม่มีที่สึก ประมาณไม่กี่อย่างนั้นเหมือนกัน.”

“กล่าวชอบแล้วเจ้าข้า. พระพุทธคุณไม่มีที่สึก เปรียบด้วยอากาศอันไม่มีที่สึกนั้น เทียบ. ข้าพเจ้าเลื่อมใสต่อพระองค์เจ้า, แต่ไม่ว่าจะทำให้อันควรได้. ข้าพเจ้าขอถวายราชย์ ประมาณ ๑๐๐ โยชน์ในการพบผืนทวีปแก่พระองค์เจ้า. เป็นอนุศบรณาการของข้าพเจ้า.”

“ขอถวายพระพร มหาบพิตรได้ทรงกระทำปณณาการ (อาการของเลื่อมใส) ของพระองค์แล้ว, [๒๒๖] ส่วนอาทมยาทั้งหลายก็ขอถวายราชย์ที่พระราชทานนั้นแก่มหาบพิตร ตามเดิม ร้อนหาบพิตรจงทรงครองราชย์โดยธรรมโดยเสมอเหมือน ขอถวายพระพร.” พระพุทธคุณชื่อว่าไม่มีที่สึก ด้วยประการฉะนี้.

ส่วนความไม่มีที่สึกแห่งกัปเป็นต้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในอนมกกสังยุต อย่างว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สวาก ๔ รูปในธรรมวินัยนี้ พึงเป็นมนุษย์ ๑๐๐ ปี เป็นอยู่ ๑๐๐ ปี, หากว่าสวาก ๔ รูปนั้น พึงตามระลึกไปได้วันละ ๑๐๐,๐๐๐ กัป, กัปทั้งหลาย ก็ยังทนเกินกาลเวลาอันสวากเหล่านั้นตามระลึกไม่หมดเลย, สวาก ๔ รูป ผู้มีอายุ ๑๐๐ ปี เป็นอยู่ ๑๐๐ ปีเท่านั้น ก็พึงทำกาลกิริยาเมื่อเวลาอันผ่านไป ๑๐๐ ปี. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กัปซึ่งล่วงไปแล้วผ่านไปแล้ว มากอย่างนั้น. การที่จะนับกัปเหล่านั้นว่า ประมาณเท่ากันกับ ประมาณเท่านี้หรือกัป ประมาณเท่านี้พันกัป หรือว่าประมาณเท่านี้แสนกัป ไม่ใช่ทำได้ง่าย. ข้อนั้นเพราะเหตุไร? เพราะสารณันคณาที่สึกไม่พบ, สัตว์ทั้งหลายที่มีอวิชชาเป็นเครื่องกั้น มีจิตหาเป็นเครื่องขัง แล่นไปอยู่ต่อเหตุไปอยู่ ย่อมไม่ปรากฏที่สุขขีวันต้น. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ทุกข์สัตว์ทั้งหลายเสวยแล้ว ความเดือดร้อน สัตว์ทั้งหลายได้รู้รสแล้ว ความเลื่อม สัตว์ทั้งหลายประสบแล้ว บำช้า สัตว์ทั้งหลายทัพนอนกันแล้ว คอตกนอนอย่างนั้น. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เหน็ดเหนื่อยที่จะหน่าย เพียงพอที่จะคลายกำหนัดในสังขารทั้งปวง เพียงพอที่จะหลุดพ้น.”

บรรดาสิ่งอันไม่มีที่สึกเหล่านั้น เรื่องกัปพึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในบทหลัง. ส่วนสังสารพึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในอรรถกถาทั้งหลายเช่นอรรถกถาเทวนวรรค และอรรถกถาปฏิสัมภิทาธรรมกถเป็นต้น ว่า—

หัน หรือว่า ‘ทุกข์ประมาณเท่านี้แสน’ แค่อ้าข้อมือเท่านั้นได้ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาค
เมื่อจะทรงย้อนถามว่า ‘ขึ้นชื่อว่าทุกข์ มีไรอะไรอื่น โดยยอกก็อยู่ปากาณันต์ ๔ เป็น
ทุกข์ ดังนี้ จึงได้ตรัสอย่างนั้น. ทุกขนั้น เมื่อจะกล่าวแสดงเป็นอย่างไร ไปแล้ว ใช้เวลา
หลายกัปก็ไม้อาจที่จะกล่าวได้หมด. เพื่อจะทรงแสดงทุกข์ทั้งหมดนั้นสรุปลงในอุปาทานขันธ์ ๕
เหล่านี้เท่านั้น. เสนอนั่นแหละว่าอย่าเอาในมหาสมุทรทั้งนั้นลงในน้ำหยดทีเดียว. พระผู้มีพระ-
ภาคจึงได้ตรัสว่า ‘โดยอันยอกก็คืออุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์ ดังนี้.’”

สิ่งไม่มีที่สุด ๔ อย่างคือ อากาส จักรวาล สัตว์นิภาย พุทธคุณ พุทธญาณ
กัป สังขาร และทุกข์ ข้าพเจ้าได้แสดงแล้วด้วยพระบาลีพร้อมทั้งอรรถกถา
ด้วยประการฉะนี้

จบเรื่องความไม่มีที่สุด

จบกัณฑ์ที่ ๖ ขอบกัณฑ์วินิจจย ในจักกวัตถีย์

ด้วยประการฉะนี้.

พระมหาเถระซึ่งครูทั้งหลายตั้งชื่อให้ว่า สิริมงคล มีความอุทิศพระเป็นอันมาก ทรง
พระไกรเบญจ ประทับด้วยศรัทธา พุทธิ และวิริยะ ปราบปรามความเป็นผู้ฉลาดในสมัยปรากฏ
อยู่ในวัดซึ่งปรากฏชื่อโดยภาษาไทยว่า สวนขวัญ อันตั้งอยู่ทิศตะวันตกเฉียงใต้ของวัดพระ-
สิงห์พระบัตย์* ในนครเชียงใหม่ (๒๒๘) วิชา อักขรภาพที่นี้ อันประกอบด้วย ๖ กัณฑ์
เสร็จเมื่อวันแรม ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ ปีชวด จุลศักราช ๘๘๒ ในรัชสมัยของพระเจ้าอนันทมุนีเป็นราชบิดา
ราชปนัดดาของพระเจ้าอู่ ทรงเป็นใหญ่ในนครเชียงใหม่อันใหญ่ยิ่ง เป็นคฤหาสน์แห่งพระราช
ทั้งปวง ทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา มีพระวราศรัทธาเป็นอย่างยิ่ง ทรงปราบปรามสัตหิณ-
ยุตญาณ ด้วยประการฉะนี้.

๑. ปัตติภูมิสังหาราม เจ้าใจจะเป็นวัดพระสิงห์ในปัจจุบัน. ๒. พระราชโอรส ในจินตนาณัติปณณัติ ปราง
พระนามว่า “พิณปณณัติราช” เพราะทรงเป็นพระปนัดดาของพระเจ้าสิริธรรมจักรพรรดิพิณราช.

จักกวาทิปปินะม ทัฬหังครายธำระแล้ว ฉนโค, ความปรารถนาตกลงมาถึง
 ทัพของหมู่สัตว์ จึงสำเร็จ ฉนณ.

ข้าพเจ้ารับจักกวาทิปปินะมได้ประสบบุญได้อิ่มใจซึ่งความสุข, ด้วยบุญนั้น
 ของข้าพเจ้า ขอความปรารถนาตกลงของหมู่สัตว์จงสำเร็จ. ขอหมู่สัตว์ซึ่ง
 ไม่มียศใดชอบในอนันตจักรวาทินจงเป็นผู้สุข มีอายุยืน เห็นความเจริญ
 ทุกเมื่อ,

จึงเป็นผู้เลื่อมใสในพระพุทธเจ้า เลื่อมใสในพระธรรม เลื่อมใสในพระสงฆ์
 และจึงเป็นผู้ไกรบุญ; ด้วยว่าหมู่สัตว์ที่มีประการอย่างนั้น ย่อมได้ความสำเร็จ
 แห่งความหวัง และธรรมเป็นภพพ้นจากทุกข์.

ส่วนข้าพเจ้าทั้งได้ผลอันสูงสุดที่รู้กันว่าพระอรหันต์ อันประกอบด้วยคุณทั้งปวง
 ในภพที่สุด. ก็ในกาลใด พระอริยมัคโคตรผู้เป็นโลกนายกเสด็จอุบัติแล้ว,
 ในกาลนั้น ข้าพเจ้าทั้งได้เผ่าพันธุ์ของพระองค์, ครั้นถึงธรรมของพระองค์
 แล้วจึงบรรลุผลอย่างอื่น, ในกาลนั้น ข้าพเจ้าทั้งเป็นผู้ประกอบด้วยคุณทั้ง
 หลายทั้งนั้น. ถ้ายังไม่บรรลุผลในศาสนาพระอริยมัคโคตรนั้น ข้าพเจ้า เมื่อ
 ต้องเที่ยวไปในภพอันอภัยใหญ่ไม่ทั้งกบฏาปมิตร ทั้งกบฏสูงที่สุด ไม่ทั้ง
 ประกอบด้วยทิวอันแล้ว ทั้งประกอบด้วยทิวอันดี [๒๓๐] จึงเป็นผู้เลื่อมใส
 ประกอบด้วยบุญทุกแบบนั้น เป็นผู้อันโลกยกย่อง.

ขอพระสัทธรรมคำสั่งสอนของพระโลกนาถ จงต้องแสดงตลอดกาลนาน ขอ
 สัตว์ทั้งหลายทั้งนั้นจงเป็นผู้เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา. ขอท่านจงคิดองค์ตาม
 ฤคฤคาล หล่ออุทธารโคธดี นำปฐพีไปสู่ความมั่งคั่ง รักษาพืชและสัตว์ที่
 เกิดบนแผ่นดินทุกเมื่อ. อนึ่ง ขอพระราชาทรงหลายจงรักษาประชาชนโดยธรรม
 ทุกเมื่อ ประคองมารดาบิดารักษาบุตรนอภที่เกิดแต่คนเป็นภคิณนิรันดร์ เทอญ.

บรรณานุกรม (ในภาคภาษามคธ)

(ตามลำดับอักษรชื่อชื่ออักษรไทย)

- อจ. เอก. อังกุศุครนิกาย เอกนิปาต. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์
โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๕๑๕.
- อจ. ทก. อังกุศุครนิกาย ทกนิปาต. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย,
โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๕๑๕.
- อจ. ตก. อังกุศุครนิกาย ตกนิปาต. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์
โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๕๑๕.
- อจ. จตกก. อังกุศุครนิกาย จตกกนิปาต. พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย,
๒๕๐๒.
- อจ. ฉกก. อังกุศุครนิกาย ฉกกนิปาต. พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย,
๒๕๐๒.
- อจ. สก. อังกุศุครนิกาย สกนิปาต. พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย,
๒๕๐๓.
- อจ. อญจก. อังกุศุครนิกาย อญจกนิปาต. พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย,
๒๕๐๓.
- อจ. ทสก. อังกุศุครนิกาย ทสกนิปาต. พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย,
๒๕๐๔.
- อญจสาลี. อญจสาลี อภิธมฺมญฺจกถา ธมฺมสังคณีเวฏฺฐณนา. กรุงเทพฯ :
มหามกุฏราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์ไท, ๒๕๖๓.
- อภ. กถา. อภิธมฺมปิฎก กถาวกฺก. พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.
- อภ. วิ. อภิธมฺมปิฎก วิภังค. พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.
- อภิธมฺมคตฺตวิภาวนี. อภิธมฺมคตฺตวิภาวนี อภิธมฺมคตฺตวิภาวนี. พระนคร : มหามกุฏราช-
วิทยาลัย, ๒๕๐๔ (ชื่อเดิม : อภิธมฺมคตฺตวิภาวนี).

- อธิรมมุดตงคห. อธิรมมุดตงคหป้า. พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๔๐๗.
- อธิธาน. อภิธานปุณนิภา. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไท, ๒๔๖๔.
- ข. อุทาน. รุททกนิภาย อุทาน. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์พาณิชย์วรรณ, ๒๔๖๗.
- ข. จริยา. รุททกนิภาย จริยาปฏิภน. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์พาณิชย์วรรณ, ๒๔๗๐.
- ข. จูฬ. รุททกนิภาย จูฬนิเทศ. พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๔๐๒.
- ข. ชา. รุท. รุททกนิภาย ชาตก รุทนิปาท. พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๔๐๓.
- ข. ชา. ฉก. รุททกนิภาย ชาตก ฉกนิปาท. พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๔๐๓.
- ข. ชา. เอกาทส. รุททกนิภาย ชาตก เอกาทสนิปาท. พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๔๐๓.
- ข. ชา. คัสติ. รุททกนิภาย ชาตก คัสตินิปาท. พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๔๐๓.
- ข. ชา. ตฤจ. รุททกนิภาย ชาตก ตฤจินิปาท. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์พาณิชย์วรรณ, ๒๔๗๐.
- ข. ชา. อัสติ. รุททกนิภาย ชาตก อัสตินิปาท. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์พาณิชย์วรรณ, ๒๔๗๐.
- ข. ชา. มหา. รุททกนิภาย ชาตก มหานิปาท. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์พาณิชย์วรรณ, ๒๔๗๐.
- ข. ฐ. รุททกนิภาย ฐนุปาท. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์พาณิชย์วรรณ, ๒๔๖๗.
- ข. ปฎิ. รุททกนิภาย ปฎิสถกนิทาน. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์พาณิชย์วรรณ, ๒๔๖๗.

- ช. เป็ด. รุทกนิภาส เป็ดวสุธ. พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๐๒.
 ช. วิมาน. รุทกนิภาส วิมานวสุธ. พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๐๒.
 ช. สุ. รุทกนิภาส สุกตนิปาก. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์
 พานิชบรรพชาด, ๒๕๖๕.

ราชกฤชกดา. ราชกฤชกดา เอกนิปากวสุธ. ภาค ๑. กรุงเทพฯ : มหามกุฏ-
 ราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์พานิชบรรพชาด, ๒๕๖๕.

ราชกฤชกดา. ราชกฤชกดา ทุกนิปากวสุธ. ภาค ๓. กรุงเทพฯ : มหามกุฏ-
 ราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์พานิชบรรพชาด, ๒๕๖๕.

ราชกฤชกดา. ราชกฤชกดา ปุณฺณนิปากวสุธ. ภาค ๔. กรุงเทพฯ :
 มหามกุฏราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์ไท, ๒๕๖๕.

ราชกฤชกดา. ราชกฤชกดา-อรรถก-นวก-ทศกนิปากวสุธ. ภาค ๕.
 กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์พานิชบรรพชาด, ๒๕๖๕.

ราชกฤชกดา. ราชกฤชกดา-ทศก-นวก-ทศก-นวก-ทศกนิปากวสุธ. ภาค ๖.
 กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์พานิชบรรพชาด, ๒๕๖๖.

ราชกฤชกดา. ราชกฤชกดา-ทศก-นวก-ทศก-นวก-ทศกนิปากวสุธ. ภาค ๗. กรุงเทพฯ :
 มหามกุฏราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์พานิชบรรพชาด, ๒๕๖๕.

ราชกฤชกดา. ราชกฤชกดา-ทศก-นวก-ทศก-นวก-ทศกนิปากวสุธ. ภาค ๘.
 กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์พานิชบรรพชาด, ๒๕๖๕.

ราชกฤชกดา. ราชกฤชกดา-ทศก-นวก-ทศก-นวก-ทศกนิปากวสุธ. ภาค ๙. กรุงเทพฯ :
 มหามกุฏราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์ไท, ๒๕๖๕.

ราชกฤชกดา. ราชกฤชกดา-ทศก-นวก-ทศก-นวก-ทศกนิปากวสุธ. ภาค ๑๐. กรุงเทพฯ :
 มหามกุฏราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์ไท, ๒๕๖๕.

ท. ปา. ทิณณิกาย ปาฏิภค. พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๐๒.

ท. มหา. ทิณณิกาย มหาภค. พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๐๑.

ท. ตี. ทิณณิกาย ตีภค. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย,
 โรงพิมพ์พานิชบรรพชาด, ๒๕๗๐.

สมณปาฏกถา. สมณปาฏกถา ภาค ๒. กรุงเทพฯ ฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๐๓.
สมณปาฏกถา ภาค ๓. กรุงเทพฯ ฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย ๒๕๐๓.
สมณปาฏกถา ภาค ๔. กรุงเทพฯ ฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔.

ป. โช. ปรมัตถไธคิกา รุททกนิภาฎกถา สุตตนิปาทวณณา ภาค ๑. กรุงเทพฯ ฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์พาณิชย์สุภผล, ๒๕๖๔.
ปรมัตถไธคิกา รุททกนิภาฎกถา สุตตนิปาทวณณา ภาค ๒. กรุงเทพฯ ฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์พาณิชย์สุภผล, ๒๕๖๔.

ป. ที. อธิ. ปรมัตถทีปนี รุททกนิภาฎกถา อธิวัฏทกถา. กรุงเทพฯ ฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์อักษรนิค, ๒๕๖๓.

ป. ที. อุ. ปรมัตถทีปนี รุททกนิภาฎกถา อุททกถา. กรุงเทพฯ ฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์พาณิชย์สุภผล, ๒๕๖๔.

ป. ที. กถา. ปรมัตถทีปนี ธาตุกถาปิฎกปาฏกถา กถาวิภังคปาฏกถา. กรุงเทพฯ ฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์พาณิชย์สุภผล, ๒๕๖๔.

ป. ที. ป. ปรมัตถทีปนี ธาตุกถาปิฎกปาฏกถา ปฏิจจเนตยปาฏกถา. กรุงเทพฯ ฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์พาณิชย์สุภผล, ๒๕๖๔.

ป. ฐ. ปปิยสสุตตี มชฺฌนนิภาฎกถา มุตฺตปิยสสวณณา ภาค ๑. กรุงเทพฯ ฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์ไท, ๒๕๖๓.

ปปิยสสุตตี มชฺฌนนิภาฎกถา มุตฺตปิยสสวณณา ภาค ๒. กรุงเทพฯ ฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์ไท, ๒๕๖๓.

ปปิยสสุตตี มชฺฌนนิภาฎกถา มชฺฌนปิยสสวณณา, อุปปิยสสวณณา ภาค ๓. กรุงเทพฯ ฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์ไท, ๒๕๖๓.

ปรมัตถมยฺหุตฺตา. ปรมัตถมยฺหุตฺตา วิสสุตฺตนิภาฎกถา มหาวีรยาสวณณา ภาค ๑. พระนครศรีอยุธยา : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๐๕.

- ปรมัตถมยสูตร วิสตุทิมกยสังวณณา มหาภูทิกสมยสูตร ภาค ๒.
กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พาณิชย์กุลผล, ๒๔๖๗.
- ม. อ. มชฺฌิมนิกาย อปปริยยเจสก. พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย,
๒๔๙๙.
- ม. ม. มชฺฌิมนิกาย มชฺฌิมปยเจสก. พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย,
๒๔๙๙.
- ม. ม. มชฺฌิมนิกาย มุตปยเจสก. พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย,
๒๕๐๒.
- มธุรคตวีสานี. มธุรคตวีสานี พุทธวิสยเจสก. กรุงเทพฯ : มุสณิธิภูมิโณภิกขุ,
๒๕๒๒.
- มโน. ป. มโนรอปฺปณี อญญคตนิคายจเจสก. เขกนิปาทวณณา ภาค ๑.
กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์ไทย, ๒๔๖๓.
- มโนรอปฺปณี อญญคตนิคายจเจสก. ทุกคิกจตุกนิปาทวณณา
ภาค ๒. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์ไทย, ๒๔๖๓.
- มโนรอปฺปณี อญญคตนิคายจเจสก. ปยเจสก...เอกาทสกนิปาทวณณา
ภาค ๓. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์ไทย, ๒๔๖๓.
- มหาวิธ. THE MAHĀVAMSA. London : Pali Text Society, Oxford
University Press, 1908.
- มิตินุทปยหา. มิตินุทปยหา. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์ไทย,
๒๔๖๖.
- วิสตุทปฺปกาสินี. VAMSAṬṬHAPPAKĀSINĪ. Vol.I. London : Pali Text Society,
Oxford University Press, 1935.
- วิ. จ. วินยปฺปิก จุตวคก ภาค ๒. พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๐๒.
- วิ. มก. วินยปฺปิก มหาวคก ภาค ๒. พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย,
๒๕๐๐.

2. มหาวิทยาลัย. วิทยาลัย มหาวิทยาลัย ภาค ๑. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิราวุธวิทยาลัย, ๒๕๑๐.

วิทยานิพนธ์. วิทยานิพนธ์ ปริญญาโท ภาค ๑. พระนคร : มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยานิพนธ์.
๒๕๑๒.

วิสุทธิชนกฤต ปกรณวิเทศ ภาค ๒. พระนคร : มหาเมฆราชวิทยาลัย,
๒๔๘๒.

วิสุทธิชนบท ปกรณวิเทศ ภาค ๓. พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย,
๒๕๔๒.

๕. ชนธ. อภัยชนิกาย ชนธรรวาทก. พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗.

๕. น. ชัยยศนิภาภรณ์ นิพานวณิช, พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๐๒.

ตี ๒๒๓. ตีตกนิกาย มหาวรรคก. พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๐๒.

๕. ๕. สังกศนิกาย สภาอภิศ. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์
พาณิชย์ประชา, ๒๕๓๗/๐.

๓. สาขา : สำนักพิมพ์ สหทัยการศึกษ., พระนคร ; มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรฯ, ๒๕๐๓.

ศุภรณมปกาธินี. ศุภรณมปกาธินี ปฐิสถมภิกขุภคกตภค มหาวคค ภคภคภคภค,
ภคภคภคภค : มหามภคภคภคภค, ภคภคภคภคภคภค, ๒๐๒๕.

ศุภรณมยุไรศติกา. ศุภรณมยุไรศติกา รุทพจนิกายอุกกดา นิเทศสวนธนา ภาค ๒.
กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิร, โรงพิมพ์พาณิชย์กรุงเทพ, ๒๕๖๕.

สมมุติ. สมมุติปาฐกถา วิชยภูมิกถา มหาวิภังค์วสุตถา ภาค ๑. นครหลวง ฯ
: มหาเมฆวรรควิทยาสถ. ๒๕๑๕.

: มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรญาณอัครราชูปถัมภ์, ๒๕๔๗.

สมมุติปาฐกถา วิมลจกดา มหาจุล-จุลลวจุล-ปวิารวณณนา
ภาค ๓. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙.

สมโมหวิโนทน์

สมโมหวิโนทน์ อภิรมภูงกดา วิชาญคุณธนา กรุงเทพฯ : มหา-
มกุฏราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์พาณิชย์สุคนธ์, ๒๔๖๕.

ตา. ที.

สารคดีที่ปณี วินยัฎิกา สมมุติปาสาทิกาวุธธนา ภาค ๑. กรุงเทพฯ :
มหามกุฏราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์พาณิชย์สุคนธ์, ๒๔๗๒.

สารคดีที่ปณี วินยัฎิกา สมมุติปาสาทิกาวุธธนา ภาค ๒. กรุงเทพฯ :
มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๔๗๑.

สารคดีที่ปณี วินยัฎิกา สมมุติปาสาทิกาวุธธนา ภาค ๓. พระนคร :
มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๔๗๑.

สารคดีที่ปณี วินยัฎิกา สมมุติปาสาทิกาวุธธนา ภาค ๔. พระนคร :
มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๔๗๑.

ตา. ป.

สารคดีปกาสินี สัจจกนิภาญจกดา สภาดวศกคุณธนา ภาค ๑.
กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์ไท, ๒๔๖๓.

สารคดีปกาสินี สัจจกนิภาญจกดา อนุวรรวศก-นิทานวศกคุณธนา
ภาค ๒. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์ไท, ๒๔๖๓.

สารคดีปกาสินี สัจจกนิภาญจกดา สหยาศนวศก-มหาวรรวศกคุณธนา
ภาค ๓. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์ไท, ๒๔๖๓.

ต. วิ.

สมมุติวลีสินี ทิพนิกายญจกดา สัจจกอนุวรรวศกคุณธนา ภาค ๑.
กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์ไท, ๒๔๖๓.

สมมุติวลีสินี ทิพนิกายญจกดา มหาวศกคุณธนา ภาค ๒. กรุงเทพฯ
: มหามกุฏราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์ไท, ๒๔๖๓.

สมมุติวลีสินี ทิพนิกายญจกดา ปาฏิภวศกคุณธนา ภาค ๓.
กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์ไท, ๒๔๖๓.

ต. จ.

อภิธานแป้นักการต. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไท, ๒๔๖๔.

หมายเพื่อ

การอ้างใช้ระบบ เล่ม (หรือภาค) หน้า ตัวอย่างเช่น สมุท. ๑/๑๒๘ หมายถึง
สมุทปาฐกถา อรรถกถาพระวินัย ภาค ๑ หน้า ๑๒๘. หนังสืออ้างอิงที่มีเล่มเดียว บอก
หน้าอย่างเดียว.

อภิธาน. บอกเลขประจำภาค เช่น อภิธาน. ๖๕๕ หมายถึงอภิธานปฏิบัติกา
ภาคที่ ๖๕๕.

มหาวิธ. บอกปริเฉท/ภาค เช่น มหาวิธ. ๖/๑-๓๖ หมายถึง มหาวิธ. ปริ
เฉทที่ ๖ ภาคที่ ๑ ถึง ๓๖.

อ. = อรรถกถา

ก. = กุศุติไปกฤต. หมายถึงคัมภีร์บางฉบับ

ฉ. = นาฬิ อรรถกถา หรือฎีกาฉบับฉัฐราชอาณา อักษรพม่า

โป. = ไปราณไปกฤต. หมายถึงฉบับโบราณเก่า

ม. = มรุมมไปกฤต. หมายถึงฉบับพม่าเดิม

อู. = อูโรปไปกฤต. หมายถึงฉบับอักษรโรมัน

สมาคมสหประชาชาติภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

